

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ГОДИНА XXVI, КЊИГА XXX

1-2

ТИТОГРАД
1973.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година XXVI, књига XXX

Св. 1 — 2

ТИТОГРАД
1973

Редакциони одбор

Др Јован Р. Бојовић, др Димо Вујовић,
др Славко Мијушковић,
др Радоје Пајовић и др Радоман Јовановић

Одговорни уредник
др Радоман Јовановић

Историјски записи излазе четири пута годишње. Власник и издавач Историјски институт у Титограду. Рукописе треба слати Уредништву *Историјских записа*, Историјски институт Титоград, поштански фах 101, телефон 41-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за СФРЈ н. дин. 15, а за иностранство н. дин. 25. Цијена поједином броју у продаји за СФРЈ н. дин. 4,50. Претплата се шаље у корист Историјског института у Титограду на рачун 201-3-103 код Народне банке — Титоград

ISTORIJSKI ZAPISI

(NOTES HISTORIQUES)
ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
ET
DE LA SOCIÉTÉ D'HISTORIENS
DE LA RS DE MONTÉNÉGRO

XXVI année, XXX livre

Vol. 1—2

Titograd
1 9 7 3.

Comité de rédaction

Dr Jovan R. Bojović, dr Dimo Vujović,
dr Slavko Mijušković,
dr Radoje Pajović et dr Radoman Jovanović

Rédacteur responsable
dr Radoman Jovanović

Istorijski zapisi (Notes historiques) paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur Institut historique à Titograd. Manuscrit adresser à la Rédaction Istorijski zapisi, Institut historique Titograd, guichet postal 101, téléphone 41—336. On ne renvoie pas les manuscrits. Abonnement annuel pour la RSFJ 15 nouveaux dinars et pour l'étranger 25. n. din Prix de chaque numéro en vente pour la RSFJ 4,50 n. din. Abonnement effectuer en faveur de l'Institut historique à Titograd à compte 201-3-103 chez la Banque nationale
— Titograd

ЧЛАНЦИ

Радоман ЈОВАНОВИЋ

ПОКУШАЈИ ИЗГЛАЂИВАЊА СПОРОВА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ ПОСЛИЈЕ ЦРНОГОРСКО-ТУРСКОГ РАТА 1862. ГОДИНЕ

Неутралност Србије у црногорско-турском рату 1862. године и неизвршење обећања која је српска влада давала Црној Гори и Херцеговцима изазвали су оштар сукоб између званичног Цетиња и српске владе и тешко компромитовали углед Србије.

Уочавајући спољнополитичке околности и развој догађаја у централној Европи који су се могли одразити на источно питање, и српска влада и званично Цетиње покушавају да нађу могућности за превазилажење оштрих сукоба и затегнутих односа који су међу њима постојали у претходном периоду.

*

Неповољан мир са Турском наметнуо је Црној Гори неколико тешких обавеза. По одредбама мировног уговора Црна Гора се обавезала на неутралан став према ослободилачком покрету у сусједним турским областима, а Porta је себи присвојила право да изгради војни пут кроз Црну Гору и, ради његовог обезбјеђења, подигне војна утврђења.

Мировни уговор је мијењао status quo Црне Горе. Руска влада се противила томе, па је отпочела акцију за ревизију уговора о миру. Да би та акција боље успјела, требало је за њу заинтересовати европску дипломатију, а у првом реду поправити црногорско-аустријске односе и тако добити подршку бечке владе.

Средином новембра 1862. године војвода Мирко је отпутовао за Беч, да тамо, код представника сила, испослује подршку за ревизију мировног уговора са Турском.¹

За вријеме тога боравка у Бечу, руски амбасадор Виктор Петровић Балабин убјеђивао је војводу Мирка у нужност успостављања ближих и искренијих односа између Црне Горе и Ср-

¹ Б. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963, 439—451. — Овај рад је одломак из монографије „Политички односи Црне Горе и Србије 1860—1878“.

бије. Војвода је изјављивао руском амбасадору да је спреман на побољшање односа са Србијом, под условом да и она покаже добру вољу за то. Он га је увјеравао да ће његови савјети утицати на даље односе Црне Горе према Србији.²

Црногорски званични кругови односили су се тада према српској влади са великим неповјерењем. Огорчени на Србију због њеног става према Црној Гори у тек завршеном рату, они су је јавно оптуживали и давали веома оштре и заједљиве примједбе на рачун њеног држања у току рата.³

Неповјерење црногорских владајућих кругова према Србији, сумња да ће она бити икада спремна да поведе енергичну национално-ослободилачку акцију, уз бојазан да гаји тајне намјере да нашкоди Црној Гори, претвориће се у велику мржњу према српској влади. Књаз Никола се био увјерио да ће и убудуће бити усамљен у националноослободилачким акцијама, да се у помоћ Србије не може надати, нити са њом имати добрих односа, све док она не прихвати његове погледе о могућностима и начину вођења ослободилачке акције.⁴

Нерасположење и крајње неповјерење званичног Цетиња према Србији задало је велики удар деједи зближавања и сарадњи између двију држава, па чак довело у питање и саму могућност за то. И предсједник српске владе Илија Гарашанин био је неповјерљив према књазу Николи. Он је сматрао да црногорски званични кругови, због бојазни да Херцеговина не припадне Србији, желе да ометају заједнички рад.⁵

За вријеме боравка војводе Мирка у Бечу вођени су разговори са представницима српске владе Милојем Љешјанином и Вуком Караџићем. Њима је било наређено да покушају изгладити спорове са владајућим круговима Цетиња и настоје да се успоставе тјешњи и искренији односи са њима. Они су требали да изнесу војводи Мирку штету коју његово стално оптуживање Србије наноси сарадњи између Србије и Црне Горе, и да му скрену пажњу на нужност међусобних односа и користи које од тога може имати и сама Црна Гора.

Зна се да су разговори војводе Мирка са Љешјанином и Вуком Караџићем вођени на линији измирења званичних круго-

² Исто, 447.

³ Исто, 86. Видјети и писмо књаза Михаила Вуку Караџићу од 24. XI (6. XII) 1862, *Вукова преписка*, књ. VII, Београд 1913, 668—669.

⁴ Књаз Никола је крајем 1862. године јавно износио „да никад неће мира ни љубави са Књазом српским док га не види са развијеним барјаком изван границе“. (*Вукова преписка VII*, 424). Неким људима из Србије књаз Никола је говорио да ће се помирити са књазом Михаилом и да је спреман да испуни познато обећање књаза Данила књазу Александру Карађорђевићу — да ће се, у интересу уједињења Срба, одрећи књажевског пријестола. (Историјски институт у Београду, Архива Јована Ристића (ИИБ, ЈР), XII/5—12/566), Нико Окан Ристићу, Београд, 4. XII 1868.

⁵ Г. Јакшић — В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. (Први балкански савез)*, Београд 1963, 130.

ва двију држава и усаглашавања погледа о могућностима и путевима будућих односа између њих,⁶ али њихове појединости нијесу познате. Војвода Мирко је увјеравао Љешјанина да ће се Црна Гора саглашавати са одлукама српске владе које би се односиле на ослобођење српског народа. Он је са Вуком Караџићем разговарао и о материјалној помоћи, коју би Србија дала Црној Гори за отклањање тешких посљедица рата.⁷ У тим разговорима било је, вјероватно, и доста објашњавања о узроцима љутило званичних кругова Црне Горе и Србије и при томе се није водило много рачуна о конвенционалним формама дипломатске вјештине, већ је то, прије, био разговор двају старих познаника.⁸

Иако разговори нијесу довели до конкретних рјешења, ни ти су завршени каквим уговором, ипак су били од значаја за будуће односе између Црне Горе и Србије. Прије успостављања ближих односа између њих, требало је покушати да се отклони нагомилано неповјерење. Иако објашњење у Бечу није то постигло, а то се до краја неће постићи никада, ипак је раскравило хладне односе између београдских и цетињских званичних кругова.

Интервенције руске дипломатије и разговори вођени у Бечу са Љешјанином и Вуком допринијели су да званични црногорски кругови наставе настојања у правцу изглађивања спорова са Србијом и успостављања ближих односа са њом.

Да би се наставили разговори које је у Бечу водио војвода Мирко, књаз Никола је у фебруару 1863. послао у Београд свог ађутанта Михаила Зегу. Овај је однио у Београд писмо књаза Николе књазу Михаилу, овлашћен да испита могућност успостављања добрих односа између двије државе — у циљу организовања заједничког рада на националноослободилачком пољу. По повратку из Београда, Зега је изјавио секретару руског конзулата у Дубровнику, Макушеву, да је у разговорима са владом у Београду настојао да докаже обострану корист од повољних односа између Београда и Цетиња и важност тога за националноослободилачки покрет. Ађутант књаза Николе указивао је на стратегијско преимућство Црне Горе у односу на Србију, наводећи, при том, да је она, због свог географског положаја, у стању да веже за себе велике турске снаге, особито у условима дизања устанка у Херцеговини и Албанији. Баш у то вријеме у Хер-

⁶ Књаз Михаило Вуку Караџићу, 24. XI/6. XII 1862. *Преписка VII*, 668—669. — Било је у овом писму и заједљивих примједби на рачун поступака званичних кругова Црне Горе према Србији.

⁷ Б. Павићевић, нав. дјело, 447—448. — Војвода Мирко није могао а да и у Бечу не учини неку јетку примједбу на рачун Србије. У одговору на поздрав делегације хрватске омладине на школовању у Бечу, он је „изјавио своје уверење да би Хрвати притекли у помоћ Црногорцима да су слободни као Србијанци“. (В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814—1894*, Београд 1924, 188).

⁸ Б. Павићевић, нав. дјело, 447; Г. Јакшић — В. Вучковић, нав. дјело.

цеговини и Албанији показивало се незадовољство према Турској, које се могло тумачити као предзнак озбиљнијих немира. По Зегином резонувању, то би била велика помоћ Србији. Он је указивао и на чињеницу да Србија и Црна Гора нијесу много територијално удаљене једна од друге, и да то омогућава и ширу сарадњу између њих. Изасланик црногорскога књаза је тражио да Србија помогне Црну Гору у њеним припремама за рат.⁹

Разговори Михаила Зега у Београду имали су обиљежја испитивања терена за преговоре о савезу између Црне Горе и Србије. Они су били дио плана војводе Мирка да, упркос недавном поразу, поведе нови рат с Турском, и тако онемогући спровођење одредби уговора о миру.¹⁰

Не знамо шта су све Зеги изјавили у Београду. У руским документима стоји да се он тамо „објаснио о ситним незадовољствима“, да је „донио на Цетиње жељени одговор“,¹¹ и да је књаз Никола био задовољан резултатима његове мисије.¹²

Владајући кругови на Цетињу одлучили су да у дипломатску акцију око ревизије мировног уговора са Турском укључе и књагињу удовицу Даринку. Још прије повратка М. Зега, на Цетињу је ријешено да она отпутује у Беч и затражи јачу подршку дипломатских представника сила за рјешавање спорног питања изградње турских караула на црногорској територији. Истовремено су о том питању у Цариграду преговарали војвода Ђуро Матановић и Јован Вацлик. Књагиња Даринка је почетком фебруара 1863. отпутовала са Цетиња.¹³

Затегнути односи са Турском око питања караула нијесу стављали у изглед трајан мир, па је Црној Гори, ради сваке евентуалности, требало припремити се и за рат. У складу с тим припремама требало је дознати и мишљење београдске владе о томе.

Повољан извјештај Михаила Зега о разговорима у Београду створио је код књаза Николе утисак да може доћи до савеза са Србијом, па је књагињи Даринки наређено да се не задржава у Бечу, већ да пође у Београд и поведе разговоре са српском владом.¹⁴

Устанак у Пољској, који је избио крајем јануара 1863, имао је јак одјек код српске владе. У Србији је јавно мњење

⁹ Државни музеј на Цетињу, Приновљени списи (ДМЦ, ПС), Макушев — Игњатјеву, 12/24, II 1863, бр. 68.

¹⁰ Б. Павићевић, нав. дјело. 514.

¹¹ ДМЦ, ПС, Макушев — Игњатјеву, 12/24, II 1863, бр. 68.

¹² Његова успјешна мисија био је непосредан разлог да му књаз Никола додијели 20. II/4. III 1863. титулу сердара. (ДМЦ, ПС, Макушев — Игњатјеву, 9/21, III 1863, бр. 94).

¹³ Књагиња је 29. I/10. II 1863. пропутовала кроз Дубровник (ДМЦ, ПС, Макушев — Балабину, 31. I/12. II 1863, бр. 51 и Макушев — Игњатјеву 12/24. II 1863, бр. 68).

¹⁴ ДМЦ, ПС, Макушев — Игњатијеву, 12/24. II 1863, бр. 68; Б. Павићевић, нав. дјело, 514—515.

очекивало да ће ускоро доћи до енергичне акције за ослобођење балканских народа. Мислило се у Србији да ће европске силе бити заузете другим питањима, међу осталим и пољским устанком, па тако неће стићи да омету акцију балканских народа. Разложнији људи у Србији увидјели су да су такве наде нереалне, јер је било лако уочити поцијепаност снага које су радиле на националноослободилачком пољу, према Турске и припремање Аустрије да упадне у Босну — да све то не даје изгледа на успјех оружане акције Срба.¹⁵

Овакве околности изазивају страх код српске владе да западне силе не искористе заузетост Русије питањем пољског устанка и ријеше источно питање на штету балканских народа, па је настојала да дође до споразума са балканским државама.¹⁶ У тој доста широкој акцији, она је морала озбиљно рачунати на Црну Гору. Спољнополитичке околности и бојазан од новог рата, који је војвода Мирко прижељкивао, били су повољнија околност за тјешње односе између Црне Горе и Србије. У таквим околностима неповјерење званичних кругова Цетиња према Србији морало је јењавати, а тијесна сарадња са њом појављивала се све више као нужност. Те су околности могле погодovati успјешнијим разговорима књагиње Даринке у Београду.

Владајући кругови на Цетињу настојали су да прикрију сврху путовања књагиње Даринке. Секретар руског конзулата у Дубровнику Макушев оправдано је претпостављао да циљ њеног путовања није боравак у Бечу, већ важна политичка мисија у Београду.¹⁷ Кружиле су и вијести да је она, тобоже, отпутовала за краће вријеме са Цетиња да би се тако избјегле свађе које су, због њеног присуства, могле избити у књажевој породици.¹⁸ О циљу њене мисије били су нешто касније дјелимично упознати руски дипломатски представници.

Аустријски функционери одмах су прозрели да књагиња Даринка има неку тајну мисију у Бечу.¹⁹ Далматински намјесник је дознао да књагиња Даринка путује у Београд. Он је био увјерен да она иде у Србију не само са знањем већ и уз пуну подршку руских конзула из Београда и Дубровника. Далматински гувернер сматрао је ову мисију вриједном нарочите пажње аус-

¹⁵ Архив спољне политике Русије, Главни архив (АВПР, ГА), V—A2, д. 248, л. 6—20, А. Влангали — Горчакову, 9/21. I 1863, бр. 3. — На овом извјештају, поред пасуса у коме Влангали износи мишљење да још нијесу сазрели услови да Србија поведе рат са Турском, Александар II је ставио: »Cet point de vue est aussi le mien«.

¹⁶ Г. Јакшић — В. Вучковић, нав. дјело, 161—181.

¹⁷ ДМЦ, ПС Макушев — Балабину, 31. I/12. II 1863, бр. 51.

¹⁸ В. Борђевић, нав. дјело, 191.

¹⁹ Хисторијски архив у Задру, Президијални списи Намјесништва (ИАЗ, ПСН), б. 474, с. 1, 219, р, шифрована депеша которског оружног капетана Сикорског Мамули, Котор, 10. II 1863.

тријске администрације, прије свега због дипломаатске вјештине црногорске књагиње.²⁰

Књагиња Даринка је стигла у Београд крајем фебруара 1863, а тамо се задржала око 15 дана.²¹ Она је у Београду доста добро примљена,²² а имала је намјеру да пропутује по унутрашњости Србије.²³

Пошто је било тешко дознати циљ мисије књагиње Даринке, њен долазак у Београд изазвао је разноврсна новинска тумачења и претпоставке. Књагиња је са великим љубопитством обилазила Београд. Посјета коју јој је учинио француски генерални конзул у Београду дала је повод за претпоставку да књагиња има неки врло тајни задатак. Сам Гарашанин допринио је мистериозности мисије црногорске књагиње. Он је дипломатским заступницима у Београду говорио да је књагиња Даринка допутовала у Београд једино због своје радозналости да упозна Србију, и као доказ за то наводио је гласове да она намјерава да посјети манастире Жичу и Студеницу. Гарашанин је, дакле, сакривао политички циљ доласка књагиње Даринке, па је истицао да је до њене посјете дошло изненада и да она није водила политичке разговоре. Предсједник српске владе износио је да је подозревао да је књагиња допутовала у Београд са циљем да измоли материјалну помоћ за Црну Гору и убиједи књаза Михаила да адоптира књаза Николу и тако испуни велику жељу војводе Мирка да његов син постане насљедник српског пријестолоа.²⁴

Требало је да књагиња Даринка настави разговоре које је у Београду водио Михаило Зега. Она је то почела објашњењима о ставу Србије према црногорско-турском рату 1862. Књагиња је пренијела мишљење црногорског двора о политици српске владе. Пошто су цетињски званични кругови увидјели да су хладни о-

²⁰ Исто, 310/р, Мамула — Рехбергу, 28. II 1863.

²¹ У Београд је књагиња Даринка допутовала 10/22. II 1863 (*Српске новине*, 19, 12/24. II 1863; *Видовдан*, 19, 12. II 1863). У пратњи књагиње били су: ађутант књаза Николе Матановић и књажев лични љекар др Панкраци (АВПР, ГА, V—A2, д. 248, л. 146—148, Н. Шишкин — Игњатјеву, 17. II/1. III 1863). Књагиња је 25. II 1863. обишла Лицеј (*Видовдан*, 20. 14. II 1863).

²² Књагињи Даринки су учинили куртоазне посјете многи чиновници, а књагиња Јулија је у њену част приредила пријем 29. II, на коме су били и сви српски министри (*Српске новине*, 22, 19. II/2. III 1863). Видјети: Д. Вујовић, *Књагиња Даринка. Политичка активност*, Цетиње 1968, 110—124.

²³ По извјештајима аустријскога конзула у Београду Васића, књагиња Даринка је намјеравала „да постигне политичку демонстрацију, јер се надала сјајним овацијама не само у Београду већ и по унутрашњости“, али је од тога одустала, јер влада није показала спремност да јој то омогући (В. Борђевић, нав. дјело, 190). Даринка је била врло интелигентна и културна жена, доста вјешт преговарац, а у ово вријеме имала је јак утицај на књаза Николу. Она је несумњиво, поред политичких амбиција, имала и своје личне, типично женске амбиције и сујету.

²⁴ АВПР, ГА, V—A2, д. 248, л. 146—148, Шишкин — Игњатјеву, 17. II/1. III 1863).

дноси између Београда и Цетиња велика сметња успостављању сарадње између Србије и Црне Горе, почела је код њих да сазријева мисао о нужности превазилажења међусобних оптужби и сумњичења. Зато је књагиња Даринка предложила књазу Михаилу да се престане са узајамним оптуживањем и озбиљно размисли о будућим односима између Србије и Црне Горе.²⁵

Књагиња је имала више сусрета са књазом Михаилом и Гарашанином.²⁶ Књаз Михаило јој је пребацивао због држања званичног Цетиња према Србији.²⁷

Разговори су тако имали за предмет сагледавање услова и метода за заједнички рад Србије и Црне Горе на националноослободилачкој борби, а тиме и испитивања могућности за склапање уговора о савезу између ове двије државе. Књаз је излагао гошћи из Црне Горе генералну линију своје спољне политике и изио своје увјерење да још није наступио тренутак за рат са Турском, јер за то још нијесу сазрели услови ни на унутрашњем, нити на спољном плану. Књаз Михаило је црногорској књагињи изложио своју велику амбицију да се стави на чело ослободилачког покрета балканских народа и тиме јој ставио до знања да Црној Гори неће дозволити да ту улогу она преузме. Из тога је било јасно да књаз Михаило жели да осигура своју пуну доминацију над свим Србима.²⁸

Завршни дио преговора са српском владом требало је да обави у Београду војвода Иво Раков Радоњић. Предвиђало се да он отпутује за Беч, гдје би се сусрео са књагињом Даринком (на њеном повратку из Београда), добио од ње обавјештења о преговорима, а затим пошао у Србију ради вођења завршних преговора са владом Илије Гарашанина. По том плану се предвиђало да војвода Радоњић, по завршетку преговора у Београду, пође у Цариград, ради разговора са Портом о одредбама мировног уговора између Црне Горе и Турске. Мислило се да књагиња Даринка пође из Беча у Париз, да затражи материјалну и дипломатску подршку Француске.²⁹ У међувремену је из Цариграда стигло обавјештење да је Porta одустала од изградње караула на црногорској територији. Пошто је добио такву вијест, књаз Ни-

²⁵ Архив Српске академије наука (АСАН), 12577/Б—10, извјештај францускога конзула у Београду Вотмилијанија, 12. III 1863, бр. 11.

²⁶ Из писма Илије Гарашанина војводи Мирку од 25. II/8. III 1863, дознајемо о „многим разговорима“ које је водио са књагињом Даринком о заједничким циљевима Црне Горе и Србије и његовим жељама „да овај долазак принесе све оне плодове којима се ја надам“. Гарашанин је том приликом обећавао да ће се старати да између Србије и Црне Горе „оснаже и утврде се свезе љубави и братства“ (Записи XIV (1935), 45—46).

²⁷ По алузији књаза Михаила на дочек књагиње Даринке у Београду, изнесеној у његовом писму И. Гарашанину из 1867. (Г. Јакшић — В. Вучковић, нав. дјело, 509).

²⁸ АСАН, 12577/8—10, извјештај Вотмилијанија, 12. III 1863, бр. 11; Д. Вујовић, *Књагиња Даринка*, 118.

²⁹ ДМЦ, ПС, Макушев — Игњатјева, 21. II/5. III 1863, бр. 81.

кола је сматрао да даљи боравак књагиње Даринке у Београду није потребан, па ју је позвао да се врати у Црну Гору. Он је сматрао да је сада излишан и њен одлазак у Беч. Истовремено се одустало и од мисије војводе Ива Радоњића.³⁰ По књагињи Даринки упућена је у Црну Гору и помоћ српске владе од 8.000 дуката.³¹ Она је била задовољна и својом мисијом и пријемом у Београду.³²

За ову мисију књагиње Даринке сазнало се и у Цариграду. И она и претходни додири између Црне Горе и Србије оцијењени су на Порти као ознака успостављања тјешњих односа, уперених против Турске. Да би Црну Гору одвојила од Србије, Порта је показала нешто већу спремност да изађе у сусрет црногорским захтјевима. То је олакшавало успјешан исход мисије војводе Ђура Матановића у Цариграду и допринијело да Порта одустане од градње караула на црногорској територији.³³

Обећање Порте да ће одустати од градње караула на црногорској територији ублажило је затегнутост у црногорско-турским односима. Даљи боравак књагиње Даринке у Београду, а нарочито предвиђени пут војводе Ива Радоњића, могли су се тумачити као демонстрација пријатељства између Црне Горе и Србије упереног против Турске, и нашкодити даљим преговорима Црне Горе са представницима Порте. Обећањем Порте отклоњена је, за извјесно вријеме, и опасност од рата између Црне Горе и Турске, а тиме је нестало и главног разлога због којег су званични кругови на Цетињу у датом моменту тражили тјешње односе са Србијом.

Мисија књагиње Даринке у Београду повољно је утицала на односе између двију књажевина. Званични кругови и у Београду и на Цетињу оцјењивали су је као догађај од велике важности за односе између Србије и Црне Горе.³⁴ Послије ове посјете постепено се напуштају веома хладни односи између звани-

³⁰ АВПР, ГА, V—A2, д. 725, л. 52—53, Макушев — Игњатјеву, 9/21. III 1863. бр. 94. — Књагиња Даринка је отпутовала 10. III 1863. из Београда за Црну Гору преко Базјаша и Беча (*Видовдан*, 25. 28. II 1863). На Цетиње је стигла 18. III 1863 (Д. Вујовић, *Књагиња Даринка*, 122).

³¹ Г. Јакшић — В. Вучковић, нав. дјело, 176.

³² АСАН, 12577/Б—10, извјештај Ботмилијанија, 12. III 1863, бр. 11; Књаз Михаило — Вуку Караџићу, 1/13. III 1863, *Преписка VII*, 672).

³³ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*. Књига друга, 1860—1868, Београд 1887, 226.

³⁴ Књаз Никола је био задовољан мисијом књагиње Даринке у Београду. У писму упућеном књазу Михаилу, по повратку књагиње Даринке на Цетиње, јавља да је задовољан што је примио његово „увјерење у патриотска осјећања“ (Књаз Михаило књазу Николи, 12/24. V 1863, *Записи III* (1928), 29). — Нешто касније, у августу 1864, Гарашанин је у писму књагињи Даринки изнио нужност добрих односа између Црне Горе и Србије, и при том додао: „Ви сте, Светла књагињо, овај драгоцјеној цели пут прокрчили и отворили“. Државни архив Србије, Архива Илије Гарашанина (ДАС, ИГ), Гарашанин — књагињи Даринки, августа 1864).

чних кругова у Београду и на Цетињу и све више се истиче потреба сагласног, заједничког, рада.³⁵

Успостављање бољих односа између Црне Горе и Србије поздравила је Русија. Горчаков је препоручио књазу Николи да настави са јачањем одбрамбене моћи Црне Горе, а да при томе својом политиком у турским областима не даје Порти повода за нова оптуживања и заплете.³⁶

Иако су додире представника Србије и Црне Горе крајем 1862. и почетком 1863. године допринијели побољшању односа између ових држава, неповјерења и подозрења њихових званичних кругова нијесу престала. Средином 1863. књаз Никола је поново оптуживао српску владу да у Црну Гору шаље своје агенте који покушавају да врбују чак и војводе и сенаторе Новицу Церовића и Миљана Вукова. Књаз Никола је гледао с великим неповјерењем и огорчењем на рад српских агената не само у Црној Гори већ и у оним областима које је сматрао црногорском интересном сфером.³⁷ Вијести о доласку агента Илије Гарашанина у Херцеговину особито су увећале сумње званичних црногорских кругова у политику београдске владе према Црној Гори. Те сумње су појачане нарочито од када се дознало за нове везе српске владе са Луком Вукаловићем. Књаз Никола и војвода Мирко схватили су те везе као акцију српске владе против Црне Горе, срачунату на слабљење црногорског утицаја у Херцеговини.

Због неиспуњених очекивања, до чега је неминовно морало доћи у условима неуспјешног црногорско-турског рата, опале су наде Херцеговаца у помоћ Црне Горе. Иако су гајили велике симпатије према њој, Херцеговци су из недавног искуства извукли поуку да Црна Гора није у могућности да им пружи такву помоћ која би њиховом ослободилачком покрету гарантовала успјех.³⁸ Због тога су у заједничком раду Србије и Црне Горе видјели један од главних услова за успјех устаничког покрета, у чему су

³⁵ Књаз Михаило је у писму од 12/24. II 1863. књазу Николи износио да „у нашем искреном споразумењу и уверењу лежи зацело најјаче јемство за нашу будућност“, и своје увјерење „да ћемо свагда погодити пут којим нам ићи ваља, да би одговорили великим дужностима које наспрам српства имамо“ (Записи III (1928), 299—300).

³⁶ ДМЦ, ПС, Горчаков — Петковићу, 29. II/12. III 1864, бр. 729 — строго тајно.

³⁷ Књаз Никола се жалио Петковићу да српска влада настоји да поткупи утицајне главаре и преко њих изазове преврат у Црној Гори. На Цетињу је у затвору држан неки Мерчеп, за кога су мислили да је један од агената српске владе који би, наводно, могао дати важна обавјештења. Петковић је саопштио својим шифрованим извјештајем: „Књаз Михаило жели, додала је Његова Свјетлост, да игра улогу Виктора Емануела и поступи са мном онако како је поступљено са напуљским краљем“ (ДМЦ, ПС, Петковић — Игњатјеву, 26. VII/7. VIII 1863, бр. 201).

³⁸ Видовдан, 2. 3. I 1863.

они имали истакнуту улогу. Тако се ствара повољнија политичка клима за јачање утицаја Србије у Херцеговини.

На Цетињу су знали да Илија Гарашанин у књазу Николи гледа супарника књаза Михаила. Они су вјеровали да српска влада настоји да Србији осигура улогу ујединитеља српског народа и ради тога мора умањити важност Црне Горе. Предосјећајући крајњи исход такве акције, владајући кругови на Цетињу подозрејавају од свега што је могло изгледати уперено против политичких интереса Црне Горе и њене династије.

Било је у ставу владајућих кругова на Цетињу доста заснованог на произвољним тумачењима и неоснованим оптужбама, али су им и неки поступци српских агената давали право да се према Србији односе са великим неповјерењем.

Још почетком 1863. Илија Гарашанин је одржавао везе са Луком Вукаловићем. Вођа херцеговачког устанка слао је, у јануару те године, своју повјерљиву личност Вула Правицу у једну мисију код Гарашанина, а за везе са њим користио је и Михаила Квекића, брата црногорске књагиње Даринке.³⁹

Гарашанин се нарочито прибојавао да војвода Мирко не изазове нове нереде у Херцеговини, плашећи се да догађаји не крену тако да Србију неприпремљену приморају да се укључи у оружани сукоб са Турском. Отуда је он био одлучно против свега што је могло изазвати Турску на рат са Србијом и омогућити Аустрији да се прошири на Балкану.⁴⁰ Зато је српска влада покушавала да ангажује француску дипломатију и искористи француски утицај на Цетиње да би црногорском књазу сугерисала нужност одржавања мира са Турском и одвратила га од агитације у Херцеговини. Тако су јаке везе Црне Горе са још неумиреном Херцеговином изазвале стрепње српске владе од нових немира које је могла изазвати сепаратна акција Црне Горе. Отуда српска влада настоји да ангажује француску дипломатију да посредује не само између Црне Горе и Турске већ и између Херцеговаца и турских власти. Због тога су и везе српске владе са Луком Вукаловићем у овом тренутку одржаване, добрим дијелом, ради осујећивања новог устанка у Херцеговини. Ради тога српска влада настоји да измири званично Цетиње са прослављеним херцеговачким војводом и склони књаза Николу да војводу Вукаловића позове у Црну Гору, чиме би био умањен његов утицај и рад на устаничком жаришту у Херцеговини.⁴¹

³⁹ ДАС, ИГ, М. Квекић — Гарашанину, 2/14. II 1863.

⁴⁰ АВВР, ГА, V—A2, д. 248, л. 56—57, Шишкин — Игњатјеву, 16/28. II 1863, бр. 91; л. 76—77, Шишкин — Новикову, 2/14. V 1863. бр. 237.

⁴¹ Архив Министарства иностраних послова Француске (АМСФ), Turquie, Constantinople, 359, ф. 269—272, Мутје — министру иностраних послова, Терапија, 16. VII 1863, бр. 135, ф. 332, Мутје — министру иностраних послова, 13. VIII 1863, бр. 151; ф. 389, Министар иностраних послова — Мутјеу, Париз 28. VIII 1863, бр. 64.

С прољећа 1863. долази до покрета Миридита у Албанији. Када је Црна Гора успоставила везе с албанским устаницима, схваћено је то као предзнак озбиљнијих немира и због тога забринуло дипломатске заступнике сила у Цариграду.⁴² Бојазан Турске од немира на Балкану била је повећана још и тиме што Херцеговина није била још сасвим умирена. Зато се везе које званично Цетиње одржава са Херцеговцима схватају као тежња Црне Горе да се у Херцеговини поново дигне устанак.⁴³

Гласови о немирима у Херцеговини и спору Црне Горе са Турском око градње турских караула на црногорској тиреторији примљени су у Србији као предзнак нових сукоба са Турском. Народ је вјеровало да ће ти гласови распалити ратни дух и приморати српску владу да поведе енергичну политику.⁴⁴

Сваког прољећа, већ низ година, чујали су се гласови да ће доћи до рата балканских народа са Отоманском царвином. Те вијести је са нарочитом ревношћу преносила у Цариград Аустрија, скрећући тако Турској пажњу на опасност која јој пријети од Србије и Црне Горе и побољшавајући услове за своју пропаганду и утицај на Балкану. Премда овакве вијести нијесу биле сасвим тачне, Порта им је вјеровала, па је појачала своје гарнизоне на границама Србије и Црне Горе, задајући тако још једну бригу званичном Београду. Српска влада, наиме, плашила се да Турска сама не поведе рат против Србије и Црне Горе.⁴⁵

С друге стране, српска влада се нарочито интересовала пољским устанком, јер је сматрала да би Русија, у околностима ангажованости око тога питања, била онемогућена да пружи заштиту Србији у оружаном сукобу с Турском. Дијелом због тога, Гарашанин се с прољећа 1863. године одлучно супротставио књазу Михаилу, који је помишљао на рат са Турском, и својим енергичним пријетњама склонио га на одржавање мира.⁴⁶

*

Пратећи европска кретања и проучавајући околности за вођење акције балканских народа, Гарашанин је настојао да се балкански народи што тјешње вежу, па је у том правцу појачао дипломатски и политички рад. Како је Црна Гора у његовим плановима била чињеница са којом се морало рачунати, он је средином новембра 1863. у поруци књазу Николи изнио озбиљност ситуације и истакао нужност склапања споразума између Црне Горе и Србије, „како би поступак и држање у Црној Гори и

⁴² АСАН, 12577/Б—10; Мутје — министру иностраних послова Француске, Пера, 7. VIII 1863.

⁴³ Исто, Мутје — министру иностраних послова, 20. VIII 1863.

⁴⁴ Србобран, 19, 13. II 1863.

⁴⁵ АВПР, ГА, V—A2, д. 248, л. 152—157, Шишкин — Игњатјеву, 22. IV/4. V 1863.

⁴⁶ Исто.

Србији једнообразан био, те да би с тим у стању били приближити се бољој будућности кад срећан час наступи“. Српској влади је било посебно стало да зна каквим војним средствима Црна Гора може располагати у случају рата.⁴⁷

Спољнополитичке прилике и турске оптужбе против Србије заостравале су њене односе са Отоманском империјом и истицале потребу зближавања Србије и Црне Горе. Те околности су допринијеле да се Гарашанинова порука на Цетињу узме у обзирно разматрање. Послије ње се осјетила већа спремност званичних кругова на Цетињу да раде у споразуму са Србијом. Почетком 1864. године Петковићу је изгледало да су односи између Црне Горе и Србије врло присни и да је њихов циљ постизање споразума.⁴⁸

Односи Србије са Турском посебно су се заострили узбуном Осман-паше, гувернера Босне, крајем фебруара 1864. године. Та узбуна била је одговор турских функционера на алармантне вијести о све већој опасности која Турској пријети од сазријевања услова за оружани ослободилачки покрет на Балкану. Тај потез су на Порти тумачили као неопходну одбрамбену мјеру против опасности од могуће заједничке акције Србије и Црне Горе и агитације мађарских и италијанских агената.⁴⁹

Чујало се да Црногорци, без обзира на неповољан исход рата који су водили с Турцима, настоје да онемогуће пацификацију Херцеговине, да би путем нових немира у њој покренули Србију и српски народ на нови рат с Турском. Аустријске уходе дознале су да су Црногорци у прољеће 1863. године настојали да онемогуће слање једне делегације Херцеговаца у Цариград.⁵⁰

И књаз Никола је неким својим индискретним изјавама, којима је настојао да Турску примора на уступке, побуђивао Порту да се прибојава од Србије и њених веза са Црном Гором, чиме је, у ствари, турској влади стављао до знања да су црногорско-српске политичке везе уперене против Турске.⁵¹

⁴⁷ АВПР, ГА, V—A2, д. 726, л. 225, Петковић — Игњатјеву, 28. I/9, II 1864, бр. 22 — шифровано.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ АВПР, К. д. 30, л. 204—206, Новиков — Горчакову, 26. II/10. III 1864; л. 263, Новиков — Горчакову, 10/22. III 1863; 1330—332, Новиков — Горчакову, 24. III/5. IV 1864, бр. 48.

⁵⁰ ДАЗ, ПСН, в. 474, с х/1, бр. 535/р, извјештај цавтатског претора оружном капетану у Дубровнику, 17. IV 1863, бр. 71.

⁵¹ Крајем децембра 1863, године, у току преговора књаза Николе са Омер-Февзи-пашом у Острогу око ревизије мировног уговора Црне Горе са Омер-пашом из 1862, књаз Никола је говорио да би он, да је богат као Ротшилд, одмах купио 30.000 пушака и приморао Турску да Црној Гори да луку на Јадранском мору. Том приликом књаз Никола је рекао да се Србија наоружава, да је Црна Гора успоставила тјешње везе с њом, да ће српска влада помоћи Црну Гору у војном материјалу и да ће се Црна Гора укључити у покрет који ће створити велику словенску државу на Балкану. (АВПР, К. д. 30, Новиков — Горчакову 12/24. I 1864, бр. 6).

Тако су околности с прољећа 1864. године српској влади изгледале врло компликоване. Илија Гарашанин се тада прибојавао да црногорски владајући кругови не учине какву несмотреност и тако изазову оружани сукоб са Турском, па им је препоручивао велику обазривост.⁵²

Стрепње српске владе од преурађене акције Црне Горе нарочито су проистицале из вијести о новим везама званичног Цетиња с италијанским покретом.⁵³ Преурађена акција Црне Горе могла је створити врло тешку ситуацију за Србију. Ако би дошло до рата Црне Горе са Турском, београдска влада би могла бити оптужена за „издајство“ према националном покрету ако би остала по страни, а могла би довести у питање и сами политички опстанак Србије.

По Гарашаниновом схватању, сваки локални покрет и преурађена акција слабила је снаге за одлучну националноослободилачку акцију, па је енергично био против њих. Он је хтио да се прије но се поведе широка оружана акција, Србија војнички спреми и бар са Црном Гором склопи споразум о заједничком раду. Због тога настоји да књаза Николу убиједи у штетност сепаратних и локалних акција, и истиче нужност споразумијевања са Србијом.⁵⁴

Књаз Никола није био спреман да прихвати савјете Гарашанина, вјерујући да би то спутавало Црну Гору у самосталним акцијама и довело је у зависан однос према Србији. Црногорски књаз се заносио плановима да политичком активношћу добије што повољније и утицајније мјесто у односима балканских држава и тако избјегне да дође у подређен положај према Србији. Неповјерљив према црногорском књазу, Гарашанин је покушао да искористи утицај књагиње Даринке на Цетињу, да би преко ње упливисао на званичне црногорске кругове. Зато јој је препоручивао да ради на постизању споразума између Србије и Црне Горе.⁵⁵

Када су на Цетињу одлучили да покушају изгладити односе са званичном Србијом, настојали су да из тога извуку што више користи. Ради остварења политичких циљева Црној Гори је било потребно да се материјално припреми за вођење рата. Недостатак оружја био је акутан проблем. Рјешење тог проблема схватано је као задатак од изузетног значаја. Извлачећи поуку из рата са Турском 1862. године, владајући кругови увиђају да је наоружавање модернијим оружјем једно од примарних сре-

⁵² ДАС, ИГ, Гарашанин — књазу Николи, 5/17. III 1864. у „Изводу преписке“.

⁵³ Г. Јакшић — В. Вучковић, нав. дјело, 201.

⁵⁴ ДАС, ИГ, „Инструкције Гну Ђоши“ из 1864.

⁵⁵ Исто, Гарашанин — књагињи Даринки, августа 1864.

дстава остварења националноослободилачког програма Црне Горе. Материјалне околности, међутим, нијесу омогућавале да она сама дође до њега.⁵⁶ Стога се доноси одлука да се оспредњаче и неизолучене пушке преправе у изолучене острагуше.

На Цетињу су сматрали да је српска влада заинтересована за наоружавање црногорске војске и да, зато, неће одбити црногорску молбу за помоћ у војном материјалу. Да би до такве помоћи што прије дошли, изасланици Цетиња изјављивали су у Београду да ће се црногорски књаз придржавати савјета српске владе, тј. да оружје које буде добила из Србије Црна Гора неће улотријебити на то да пријевремено изазове Турску, већ ће стрпљиво чекати док се и Србија не припреми за рат.

У априлу 1864. књаз Никола је послао у Београд и Букурешт, у политичку мисију, свог ађутанта Маша Врбицу. Ова мисија није била уговорена са српском владом.

Ађутант црногорскога књаза боравио је у Београду осам дана. Он је у више наврата разговарао с Гарашанином, а примљен је и код књаза Михаила. Врбица је прикривао циљ ове своје посјете, изазивајући тако посебну радозналост у Београду. Премда је од рускога конзула у Београду тражио препоруку за рускога конзула у Букурешту, Врбица није хтио било шта рећи о циљу те своје посјете.⁵⁷

Послије повратка Маша Врбице из Букурешта (гдје се, поред осталог, сусрео са Раковским), Гарашанин је рускога конзула у Београду обавијестио да је Врбица имао задатак да прикупи податке о расположењу јавног мњења, како у Србији тако и у Румунији, и војном и финансијском стању ове двије државе.

По повратку из Букурешта, Врбица је пошао у Крагујевац, да би обишао тамошњу фабрику оружја. У више разговора с Гарашанином, представник црногорскога књаза је настојао да дозна какву политику српска влада намјерава да води према Турској. Саопштавајући Гарашанину да материјалне околности не дозвољавају Црној Гори да се припреми за рат са Турском, Врбица је изнио да би за његову земљу било од велике важности ако би јој српска влада поклонила двије белгијске машине за изолучивање пушака које су Црногорци заплијенили у последњим ратовима са Турском. Врбица је, такође, тражио да српска влада поклони Црној Гори и машине за израду топовске муниције. Предсједник српске владе је обећао да ће у Црну Гору послати двије машине за изолучивање пушака и једног мајстора који би их монтирао и обучио неколико људи за рад на њима.

Гарашанин је преко Врбице упутио црногорском књазу савјет да води обазривију политику, слиједи примјер Србије, при-

⁵⁶ АВПР, ГА, д. 726, л. 30—31, књаз Никола — Горчакову, 25. I/6. II 1864.

⁵⁷ Исто, д. 250, 1. 327—328, Шишкин — Игњатјеву 23. III/4. IV 1864.

према се за рат са Турском и стрпљиво чека повољан тренутак за оружану акцију.⁵⁸

Загонетни боравак Маша Врбице у Београду и Букурешту изазвао је на Порти, навиклој да у сваком политичком контакту између балканских држава види блиску опасност за Турску, посебну забринутост. Руски амбасадор у Цариграду, да би отклонио притисак Турака на Црну Гору, увјеравао је Порту да Врбичина мисија није имала политички карактер.⁵⁹

Српска влада је упутила у Црну Гору машине за изолучивање пушака, док је остале, које је тражио књаз Никола, сматрала неподесним за транспортовање у Црну Гору.⁶⁰

Слање машине за изолучивање пушака из Србије у Црну Гору био је први видљиви знак успостављања нешто ближих односа између владајућих кругова у Београду и на Цетињу. Нови знак тог приближавања било је кумовање књаз Михаила при крштењу Зорке, прве кћерке књаз Николе, — сматрало се да ће то кумство допринијети зближавању двију династија. За заступника књаз Михајла одређен је државни савјетник Ђорђе Миловановић.⁶¹

Одлазак Ђорђа Миловановића у Црну Гору искоришћен је за важну политичку мисију код књаз Николе. Илија Гарашанин је припремао Миловановића за ову мисију и дао му писмене инструкције за разговор са књазом Николом. Требало је да Миловановић црногорском књазу изнесе општу политичку ситуацију у Европи и мишљење српске владе о томе какав став Србија и Црна Гора ваља да заузму у тој ситуацији. Придржавајући се генералне линије тадашње политике Гарашанина, заступник књаз Михаила је требало да савјетује књазу Николи да избјегава преурањене, а посебно сепаратне акције, јер би оне само умањиле снаге потребне за одлучну борбу са Турском. Да би се такве акције избјегле, Цетињу је требало пренијети и мишљење српске владе да је нужен заједнички рад владајућих кругова у Београду и на Цетињу. По инструкцијама, савјетник Миловановић је, даље, имао да упозна Цетиње и са тим да српска влада

⁵⁸ Карактеристично је да је заступник црногорскога књаз настојао да на особит начин истакне улогу Црне Горе и њене заслуге за ослободилачки покрет на Балкану. Он је пркосио Турској и њеним функционерима у Београду и желио да јавно мњење подстакне против свих који су били за мирољубиву политику према Отоманској царевини. Да би то истакао, Врбича је организовао у Београду банкет у част шестогодишњице црногорске победе на Граховцу и за то утрошио 200 дуката које је од српске владе добио на име путних трошкова до Цетиња. Представници српске владе одбили су да присуствују овом банкету (АВПР, ГА, д. 250, л. 91—92, Шишкин — Игњатјеву, 15/27. V 1964, бр. 184).

⁵⁹ АВПР, К. д. 30, л. 495—496, Новиков — Горчакову, 4/16. V 1864. и извјештај рускога генералнога конзула у Букурешту, 12/24. V 1864, бр. 16.

⁶⁰ ДАС, ИГ, Гарашанин — књазу Николи, 1/13, XI 1864.

⁶¹ Књаз Никола — књазу Михајлу, 11/23. XII 1864. и књаз Михаило — књазу Николи, 25. XII 1864/6. I 1865, Записи, XIV (1935), 50; књаз Михаило — књазу Николи, 31. XII 1864/12. I 1865. Записи III (1928), 300.

замишља обрачун са Турском као борбу на живот и смрт, за коју се треба упорно припремати. Припреме би требало да буду извођене у највећој тајности, а до почетка рата нужно би било избјегавати сукобе, задржавајући увијек по неко отворено питање које би могло послужити као повод за рат са Турском.

Заступник књаза Михаила био је упознат са неким ранијим разговорима о наслеђу српског пријестолоа. У тим разговорима је изношено да је књаз Никола изражавао жељу да га књаз Михаило усвоји за престолонаследника, уколико не буде природног наследника. За случај да се то питање постави на Цетињу, Миловановић је требало да изјави да српски књаз још није донио одлуку о наслеђству пријестолоа, да ће водити рачуна о жељи књаза Николе али одлуку неће донијети док не наступе околности које би доказивале корисност доношења таквог рјешења.⁶²

Питање наслеђа српског пријестолоа сматрано је особито важним. Оно је било повезано са страначким борбама у Србији. За њега су биле заинтересоване и велике силе, јер су у књажевој личности гледале један од канала свог утицаја у Србији. За ово питање била је праочито заинтересована Русија, која је настојала да престолонаследник буде личност на коју ће моћи утицати онако како је то могла на књаза Михаила.⁶³

Премда су се чујале разне претпоставке о томе ко ће бити наследник књаза Михаила, у Србији је превладавало мишљење да то може бити једино неки од чланова династије Обреновића или Карађорђевића, јер су снаге које су их подржавале биле доста јаке.

У либералној партији у Србији било је људи који су жељели да књаз Михаило посини црногорскога књаза Николу. Либерали су тврдили да би такав акт био од велике важности, јер би се на тај начин Србија и Црна Гора ујединиле у једну државу.

Ипак, реалнији политичари су увиђали да су тешко остварљиве наде да књаз Никола буде изабран за наследника књаза Михаила. Усиновљење књаза Николе од стране књаза Михаила наишло би на јак отпор међу Србијанцима, који су себе сматрали политички зрелијим од Црногораца, а на књаза Николу гледали као представника једне племенске самовоље, коју они не би хтјели прихватити. Осим тога, избор књаза Николе за наследника српског пријестолоа не би био по вољи ни Русији, која у то вријеме није вјеровала црногорском књазу, пошто је сматрала да је он профранцуски оријентисан.⁶⁴

Државни савјетник Миловановић допутовао је на Цетиње заједно с ађутантом књаза Михаила, капетаном Љубомиром И-

⁶² ДАС, ИГ, „Инструкције Гну Ђоши“ из 1864; видјети: В. Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 319.

⁶³ АВПР, К. д. 36, л. 532—538, Игњатјев — Горчакову, Цариград, 6/18. IV 1865.

⁶⁴ Исто, 1. 539—543, Шишкин — Игњатјеву, 14/26. IX 1864, бр. 418.

вановићем. Заступник књаза Михаила одушевљено је дочекан у црногорској пријестоници,⁶⁵ као што је и успостављање кумовских веза између династија Обреновића и Петровића, схваћено као знак њиховог зближавања, с одушевљењем примљено у Црној Гори.⁶⁶ Изасланик српскога књаза задржао се у Црној Гори око 20 дана.⁶⁷

У разговорима са заступником књаза Михаила, књаз Никола је изјавио да је задовољан његовим објашњењима, па је изразио намјеру да убудуће одржава добре односе са српском владом. Кривицу за дотадашње свађе са српском владом он је приписао свом оцу — војводи Мирку. Црногорски књаз је увјеравао Миловановића да се ослободио очевог утицаја и обећао је да ће свесрдно радити на ослобођењу и уједињењу српског народа.⁶⁸

У току ових разговора књаз Никола је изнио и своје мишљење о могућности усаглашавања тактике националноослободилачке акције Србије и Црне Горе. Он и војвода Мирко су били мишљења да тактика националноослободилачке борбе Србије и Црне Горе не може у свим појединостима бити уједначена, пошто посебне околности, начин живота и менталитет Црногораца онемогућавају да у цјелини буде прихваћена тактика коју је Гарашанин препоручивао.

Књаз је изразио и жељу да из Србије дође неколико способних људи који би били примљени у црногорску државну службу. У првом реду желио је да му српска влада упути човјека за његовог личног секретара. У доласку тих људи на Цетиње књаз Никола је видио могућност да отпусти из своје службе

⁶⁵ Заступник књаза Михаила стигао је на Цетиње 10/22. I 1865. године. Дочекали су га војводе Мирко Петровић, Петар Вукотић, Анто Даковић и маса народа. (АВПР, ГА, V—A2, д. 724, л. 11—14, Петковић — Стремоухову, 21. I/2. II 1865, бр. 22).

⁶⁶ АМСПФ, С, в. 14, Вјет — министру иностраних послова, 2. II 1865. бр. 62.

⁶⁷ Ђорђију Миловановићу је показано неколико јединица црногорске војске и радионица за изолучивање пушака (АВПР, ГА, V—A2, д. 724, л. 11—14, Петковић — Стремоухову, 21. I/2. II 1865). Он се врагио у Београд, заједно са капетаном Ивановићем, 26. II/10. III 1865. (Ђ. Миловановић — књазу Николи, 28. II/12. III 1865. Записи XIV (1935), 112—113).

⁶⁸ Књаз Никола је изјављивао Миловановићу да ће бити спреман, чим Србија објави рат Турској, да се, ако то захтијевају интереси народа, одрече пријестола и прими команду над једним пуком коњаника или, ако он буде каква сметња, чак напусти Црну Гору и пође у иностранство. (Г. Јакшић — В. Вучковић, нав. дјело, 204—205). Превод извјештаја Миловановића о боравку у Црној Гори достављен је руском цару. Поред пасуса у извјештају у коме је изнесена наведена изјава књаза Николе, Александар II ставио је опаску: „Врло племенито“. Када је ову изјаву књаз Никола поновио пред својим оцем, војвода Мирко је рекао: „Не! Зашто да живимо у туђим крајевима; и зашто да не останемо међу својим народом. При томе, ни Бог не зна колико нас разједињава“. (АВПР, ГА, V—A2, д. 727, л. 360—367, Извод из примједби о Црној Гори Ђ. Миловановића).

странце, у којима је гледао туђе агенте и непријатеље Црне Горе.⁶⁹

Миловановић је био задовољан боравком у Црној Гори и пријемом на који је тамо наишао.⁷⁰

Мисија Ђорђа Миловановића допринијела је да се, бар по изгледу, успоставе бољи односи између званичних кругова Србије и Црне Горе.

Нови моменат у политичком приближавању Србије и Црне Горе било је учешће заступника књаза Николе, војводе Петра Вукогића, на прослави педесетогодишњице другог српског устанка, која је одржана у Топчидеру почетком јуна 1865.⁷¹

Прослава педесетогодишњице другог српског устанка била је за српску владу врло деликатна ствар. Она је на својеврстан начин указивала на смјер спољне политике Србије, и због тога је носила опасност од заоштравања односа са Турском. У овој свечаности Порта је видјела јасну ознаку припремања Србије за рат са Турском, а за такво увјерење налазила је потврду и у вијестима о тјешњим везама Србије са Црном Гором.⁷²

Турска и Аустрија су биле против прослави педесетогодишњице другог српског устанка, а руска влада је савјетовала српској влади да одустане од ове у суштини антитурске демонстрације⁷³

Како српска влада није могла одустати од ове прославе, изменила је њен карактер да би избјегла да буде оптужена да организује панславистичку манифестацију и антитурску демонстрацију. Зато ју је јако уплашила вијест која се појавила у српским новинама да је књаз Никола и непозван кренуо за Београд, да би присуствовао прослави у Топчидеру. Долазак црно-

⁶⁹ Излажући своје мишљење о политици Србије и тактици ослободилачке борбе, војвода Мирко је рекао да стални сукоби Црногораца са Турском и губитак неколико Црногораца не могу довести до пада независности Црне Горе, а да би пад Србије значио губитак могућности за вођење шире ослободилачке акције. „Нама Црногорцима не смета да се почење шире посвађамо са Турцима, да нас они не би сасвим заборавили, и тиме Србији одржавамо дух мржње против заједничког непријатеља. Србија, пак, дужна је да се држи мудро, да се привремено задржава у садашњем положају и тек тада предузме нешто озбиљно када вјероватно буде могуће очекивати успјех“. (АВПР, ГА, V—A2, д. 727, л. 360—367, Извод из примједби о Црној Гори Ђ. Миловановића).

⁷⁰ АВПР, ГА, V—A2, д. 727, л. 18, Петковић — Стрмоухову, 28. I/9, II 1865, бр. 28. — По савјетнику Миловановићу књаз Никола је упутио одликовања за књаза Михаила и неке виђеније људе у Београду (Књаз Михаилу — књазу Николи, 27. II/11. III 1865, Записи III (1928), 366); Ђ. Миловановић — књазу Николи, 28. II/12. III 1865; Записи XIV (1935), 113).

⁷¹ Књаз Михаилу — књазу Николи, 7/19. IV 1865, Записи III (1928) 366—367; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, II, 376.

⁷² АВПР, К. д. 37, л. 3—12, Игњатјев — Горчакову Цариград, 20. IV/2. V 1865, бр. 89.

⁷³ Исто, д. 37, л. 90—92, Игњатјев — Горчакову 27. IV/9. V 1865. бр. 108; ГА, V—A2, д. 251, л. 141—142, Игњатјев — Стрмоухову, 13/25. IV 1865. бр. 157; л. 145, тајна депеша Игњатјева отправнику послова рускога генералнога конзулата у Београду В. Јонину, 12/24. IV 1865, бр. 246.

горскога књаза на ову прославу био је врло неповољан српској влади, па је она ангажовала руску дипломатију да отклони такву могућност.⁷⁴

Војвода Петар Вукотић, у чијој се пратњи налазио ађутант књаза Николе сердар Михаило Зега, одушевљено је дочекан у Београду. Он се интересовао за војно стање Србије и разговарао о слању војне помоћи за Црну Гору.⁷⁵ Заступник књаза Николе пренио је српској влади књажеву молбу да она Црној Гори поклони једну батерију брдских топова. Књаз Михаило је задовољење тој молби једину сметњу налазио у томе што је вјеровао да Аустрија неће дозволити превоз топова преко своје територије. Заступник књаза Николе преузео је на себе да код бечке владе испослужује дозволу за транспорт ових топова из Србије у Црну Гору. Он је и успио да добије такву дозволу, па је о томе јавио српској влади.⁷⁶

По повратку у Црну Гору, заступник књаза Николе на топчидерској прослави изјављивао је да је задовољан стањем у Србији. Он је мислио да би ослободилачку акцију на Балкану требало водити у наслону на Русију. У тој акцији Србија би имала првенство, а уређење будуће уједињене државе на Балкану, по резонувању Вукотића, требало је да буде конфедерација балканских књажевина под покровитељством Русије.⁷⁷

Спољна ознака зближавања владајућих кругова Србије и Црне Горе била је и доста љубимна преписка која је почетком 1865. године вођена између књажева Михаила и Николе. Она је одзвањала великим одушевљењем за заједничке циљеве Србије и Црне Горе.⁷⁸

У току разговора са Миловановићем књаз Никола је истакао нужност снабдијевања црногорске војске новим наоружањем. Црногорски књаз је тражио од српске владе помоћ у оружју и војном материјалу. Потребе Црне Горе изнесене су у једном писму, које је капетан Ивановић предао Гарашанину. Србија је

⁷⁴ Отправник послова рускога генералнога конзулата у Београду В. Јонин послао је више телеграма руском амбасадору у Бечу грофу Штакелбергу и којима је преносио молбу предсједника српске владе да се спријечи долазак књаза Николе у Београд. Премда истинитост вијести о намјери књаза Николе да дође у Београд није била потврђена, Гарашанин је био задовољан тек онда када је преко руске дипломатије добио обавјештење да у Београд не путује књаз Никола, већ његов заступник војвода Петар Вукотић (АВПР, ГА, V—A2, д. 251, л. 70—74, В. Јонин — Стремоухову, 25. VI/1. VI 1865, бр. 149).

⁷⁵ АВПР, ГА, V—A2, д. 727, л. 135—139, Петковић — Стремоухову, 27. VI/9. VII 1865, бр. 176.

⁷⁶ АСАН, 12577/Б—13, извјештај Ботмилијанија, 31. III 1866, бр. 183.

⁷⁷ АВПР, ГА, V—A2, д. 727, л. 135—139, Петковић — Стремоухову, 27. VI/9. VII 1865, бр. 176.

⁷⁸ Књаз Никола — књазу Михаилу, 29. IV/11. V 1865. и књаз Михаило — књазу Николи, 7/19. VI 1865. Записи III (1928), 367—368; ДАС, ИГ, књаз Никола — Гарашанину, 18/30. VI 1865; ДМЦ, Н I, књаз Никола — књазу Михаилу, 28. VI/10. VII 1865.

тада обећала помоћ у најнужнијем оружју, које би било одмах упућено, а остало би се повремено слало.⁷⁹ Осим војног материјала, књаз Никола је тражио да се у Београду изради план за подизање једне касарне на Цетињу.⁸⁰

У ово вријеме црногорска војска није имала модернијег наоружања. Оно је, већим дијелом, било приватна својина Црногораца. Почетком владавине књаз Николе у Црној Гори је било свега 4.000 државних пушака капсулача, око 3.000 неизолучених капсулача, узетих у боју на Граховцу 1858. године, 12 малих топова, за које су, на веома примитиван начин, израђивана ђулад на Цетињу. Једини пушкар налазио се на Цетињу, а у Ријеци Црнојевића је прављена нека врста слабог барута.⁸¹ Оскудна војна средства била су исцрпљена у рату 1862. године. За набавку новијег и модернијег наоружања није било новца.

Црногорска војска је задржавала своју стару организацију засновану на братственичко-племенском принципу, а читава је била народна. Сталнога кадра није било, нити иједног школованог официра. Чинила ју је готово искључиво пјешадија, јер других родова и служби скоро и није постојало.

Припреме за рат са Турском захтијевале су, прије свега, снабдијевање оружјем и другим војним материјалом. Финансијских средстава није било толико да се одједанпут набави већа количина оружја, па се недостатак модернијег оружја покушавао ублажити преправком старих на нови систем изолучених пушака. Изолучивање пушака вршено је у оружаној радионици на Ријеци Црнојевића, чије је машине, као што је речено, српска влада дала Црној Гори.⁸² У оружној радионици на Цетињу, истовремено је израђивана пушчана муниција.⁸³

Преправком и оправком оружја црногорска војска није се могла материјално припремити за рат са Турском. Основни начин рјешавања недостатка оружја био је набавка и помоћ са стране. Недостатак оружја и необученост у руковању модерним наоружањем сматран је у Црној Гори за горући проблем.

Књаз Никола је рачунао да ће слањем помоћи у наоружању српска влада ублажити проблем недостатка оружја, који је,

⁷⁹ ДАС, ИГ, Гарашанин — књазу Николи, 18/30. VI 1865.

⁸⁰ Ђ. Миловановић — књазу Николи, 28. II/12. III 1865. Записи XIV (1935), 112—113.

⁸¹ *Педесет година на престолу Црне Горе*, Цетиње 1910, 50.

⁸² ДАС, ИГ, Гарашанин — књазу Николи, 1/13. XI 1865.

⁸³ Никола I, *Стање Црне Горе по рату 1862*, Записи VIII (1931), 27. — Машина за изолучивање пушака инсталирана је у оружној радионици на Ријеци Црнојевића крајем 1865. За погон машина служила је вода. Управа над радионицом повјерена је једном искусном мајстору из Србије, који је добијао плату од српске владе. Ту је радило 16 црногорских младића, званих „књажеви питомци“. Почетком 1866. године у радионици су изолучиване пушчане цијеви, оправљане пушке и израђивани бајонети. Постојала је намјера да се пређе на преправку кремењача у изолучене штупце (АВПР, ГА, V—A2, д. 729, л. 63—65, Петковић — Стремоухову, 14/26. III 1866, бр. 91 — тајно: *Педесет година на престолу*, 53).

заједно са необученошћу људства у руковању модерним наоружањем, у Црној Гори сматран као горући проблем.⁸⁴ Премда је он то од ње и тражио, једно вријеме се плашио да војна помоћ Србије не буде имала за посљедицу његово потчињавање српској влади. Надајући се да ће му Русија упутити помоћ у наоружању, књаз је једанпут одбио да прими ту помоћ коју је сам тражио.⁸⁵ Више је волио, дакле, примити војну помоћ од Русије него од Србије, јер би тако остао независнији према Србији.⁸⁶

Руска влада у ово вријеме подржава Србију у настојању да се око ње окупе балкански народи, па ове зато упућује на Београд. Она због тога одбија и молбу књаза Николе за војну помоћ, и упућује га на Србију. Када је увидио да од Русије неће добити значајнију помоћ у војном материјалу, књаз Никола поново настоји да је добије од Србије.⁸⁷

Да би се упознала са могућностима ублаживања несташнице у наоружању и увидјела потреба црногорске војске, српска влада је у јулу 1865. послала у Црну Гору артиљеријског капетана Велимира Стефановића. Како је било доста тешко транспортовати артиљеријска оруђа из Србије у Црну Гору, Стефановићу је стављено у дужност да проучи могућност изолучивања старих топова у самој Црној Гори. Он је понудио књазу Николи своје услуге за увођење бољег система у црногорској артиљерији. По завршетку рада у Црној Гори, капетан Стефановић је имао да српској влади изнесе своје мишљење о могућностима наоружања црногорске војске. Књаз Никола је користио услуге Стефановића за оснивање оружне радионице на Ријеци Црнојевића.⁸⁸ Он је настојао да преко Стефановића дозна са коликим би финансијским средствима српска влада учествовала у случају да се покаже могућност отварања већих оружних радионица у Црној Гори.⁸⁹

Почетком 1865. године Црна Гора је купила у Бечу 6.000 нових пушака, а уз помоћ српске владе из Беча је набављено нових 3.000 пушака, које су у Црну Гору дошле у септембру 1865. године.⁹⁰ Могло се сматрати да су тиме подмирене најнужније потребе црногорске војске.⁹¹ У Црној Гори је недостајало не

⁸⁴ ДАС, ИГ, књаз Никола — Гарашанину, 29. VII/10. VIII 1865.

⁸⁵ ДАС, ИГ, књаз Никола — Гарашанину, 18/30. VI 1865. Објавио Р. Ј. Драгићевић, *Почети савременог наоружања и организације црногорске војске*, Записи XXII (1939), 281—282.

⁸⁶ Књаз Никола — Гарашанину, 10/22. I 1866, Записи XIV (1935), 116.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ ДМЦ, ПС, Петковић — Стремоухову, 25. VII/6. VIII и 4/16. VIII 1865.

⁸⁹ АВПР, ГА, V—A2, д. 727, л. 160—162, Петковић — Стремоухову, 21. VII/2. VIII 1865, бр. 201; књаз Никола — Гарашанину, 29. VII/10. VIII, 1865, Записи XIV (1935), 114.

⁹⁰ АВПР, ГА, V—A2, д. 727, л. 160—162, Петковић — Стремоухову, 19. IX/1. X 1865, бр. 225; књаз Никола — Гарашанину, s.d. 1865, Записи XIV (1935), 115. — Ове су пушке у Црној Гори звали „бечки штуцеви“.

⁹¹ *Педесет година на престолу*, 53.

само топова већ и пушчане и топовске муниције и инструктора за обуку војске у руковању новим наоружањем. Књаз Никола је зато тражио од Србије да му и у томе помогне. Он се једно вријеме носио мишљу да пошаље неколико Црногораца у Србију ради изучавања разних заната потребних војсци, а нарочито ради обуке у Крагујевачкој тополивници. Црногорски књаз је тражио од српске владе да му пошаље и неколико подофицира ради обуке Црногораца у руковању новим наоружањем.⁹² Ослањајући се на обећање српске владе да ће помоћи наоружавање црногорске војске и изводећи право на нове захтјеве из успостављених ближних односа са Србијом, он је затражио од српске владе и помоћ од 2—3 милиона метака.⁹³ Крајем октобра 1865. он је поново тражио од Србије да пошаље у Црну Гору и изолучене топове, о чему је у Београду разговарао Петар Вукотић почетком 1865, износећи да би требало искористити ону дозволу Аустрије за пребацивање наоружања у Црну Гору преко њене територије.⁹⁴

Књаз Михаило је прихватио молбу црногорскога књазана. Одлучено је да се у Црну Гору пошаље једна комплетна батерија брдских топова са 4.000 граната, 1,5 милион капсула нешто праха и другог војног материјала. Овај материјал упућен је под фирмом бечког фабриканта оружја Седелера а преко његовог заступника у Београду трговца Лазара Трипковића, који је требало да прати експедирање топова и војног материјала у Црну Гору.⁹⁵

Војни материјал који је Србија поклонила Црној Гори укрчан је на шлеп и преко Беча пребачен до Трста, а оданде превезен бродом аустријског лојда „Албанија“. „Албанија“ је доловила у Котор 7. марта 1866. године. Истим бродом у Црну Гору су дошли један официр, два подофицира и један трубач. Долазак тако великог војног материјала изазвао је у Црној Гори

⁹² АВПР, ГА, V—A2, д. 727, л. 160—162, Петковић — Стремоухову 19. IX/1. X 1865, бр. 255.

⁹³ Књаз Никола — Гарашанину, s.d. 1865. Записи XIV (1935), 115—116.

⁹⁴ ДАС, ИГ, аГрашанин — књазу Николи, 1/13. XI 1865.

⁹⁵ Књаз Михаило — књазу Николи, 28. XII 1865/9. I 1866, Записи IV (1929), 38. — Српска влада је била одлучила да пошаље у Црну Гору 8 топова, иако су брдске батерије у Србији имале по 6, али аустријски органи у Земуну нијесу хтјели пустити свих 8, пошто су имали одобрење да пропусте само 6. Упознавајући књазана Николу са тим, књаз Михаило је обећао да ће и преостала два топа бити на неки начин, макар и тајно, пребачена у Црну Гору. (ДАС, ИГ, књаз Михаило — књазу Николи, 23. I/4. I 1866). Трговац Трипковић ишао је у Црну Гору, углавном, да би се на тај начин могло представити да су топови купљени, а не поклоњени. Он је изјављивао да ће сам купити и послати у Црну Гору два топа. (АВПР, ГА, V—A2, д. 729, л. 63—65, Петковић — Стремоухову, 14/26. II 1866. бр. 91 — тајно).

утисак скорог рата са Турском. По Црној Гори се причало да је војни материјал послала Русија, а не Србија.⁹⁶

Слање војног материјала у Црну Гору нарочито је забринуло је као сигуран знак заједничких припрема двију књажевина за оружану акцију против Турске. Због тога су дипломатски заступници сила у Београду, изузев рускога конзула, са негодовањем примили вијест о тој пошиљци. Енглески конзул Лонгворт намјеравао је да заједно са командантом београдске тврђаве Али-Риза-пашом позове све конзуле у Београду на заједнички протест као српске владе. У заједници са руским конзулом Шишкином, који га је и обавијестио о овој намјери конзула, Гарашанин је одлучио да овима изјави да су топови продани Црној Гори и да ће српска влада тако поступити ако добије поруџбину од било које друге земље.⁹⁷

Слање војног материјала у Црну Гору нарочито је забринуло Порту. Вијест је у турској пријестоници изазвала много коментара и јако раздражила јавно мњење. По Цариграду се причало да Србија намјерава да постепено наоружа све словенске народе у Османској царевини и организује их за обарање турске власти. Велики везир Али-паша је користио експедовање војног материјала у Црну Гору као доказ за непријатељску политику Србије према Турској. Он је изјављивао да је принуђен да категорички тражи објашњења од српске владе, да би тако задовољних турско јавно мњење и избјегао могућност да оно затражи од њега још енергичније мјере против Србије. Више од свега, Али-пашу је плашила могућност да Црна Гора, охрабрена новим оружјем, не почне сукоб са Турском и тако изазове огромне заплете на Балкану.⁹⁸ Он је зато енергично протестовао код српског заступника у Цариграду Јована Ристића и руског амбасадора грофа Н. П. Игњатјева. Ристић је правдао српску владу тако што је изјављивао да је Црна Гора ово оружје купила у Србији, а кривицу за експедовање овог материјала у Црну Гору свалио је на Аустрију која је дозволила Црној Гори да овај ма-

⁹⁶ АВПР, ГА, V—A2, д. 729, л. 54—55, Петковић — Стремоухову, 1/13. III 1866, бр. 78 — тајно; АСАН, 12577/Б—13, Извјештај Вотимилијанија, 13. III 1866; ИАЗ, ПСН, в. 373, с. х/1, 1, барон Филиповић — министру финансија Белкредитју, 8. III 1866, бр. 373; в. 494, с. х/1, 2, бр. 373, телеграм окружног капетана дубровачком намјеснику Далмације, Дубровник, 6. III 1866, бр. 358 и бр. 375/пр., телеграм окружног капетана дубровачком намјеснику, Дубровник, 7. III 1866, бр. 67; бр. 1883, извјештај окружног полицијског комесара Капорчића, бр. 646, Котор, 14. XII 1866, и заступник министра полиције Шефер — Филиповићу, Беч, 25. II 1866, бр. 358.

⁹⁷ АВПР, ГА, V—A2, д. 252, л. 16—17, Шишкин — Стремоухову, 9/21. III 1866, бр. 10.

⁹⁸ АВПР, К. д. 48, л. 374—375, Игњатјев — Горчакову, Цариград, 8/20. III 1866, бр. 55; л. 411—418, Игњатјев — Горчакову, 22. III/3. IX 1866, бр. 63 — тајно.

теријал провезе преко њене територије.⁹⁹ Аустријски амбасадор барон Прокеш изјављивао је да није довољно упознат са слањем војног материјала у Црну Гору, и то је било довољно да задовољи Порту.¹⁰⁰

Ради обуке у руковању новим оружјем и инструкторског рада у црногорској војсци, књаз Никола је затражио од Србије и неколико официра.¹⁰¹ Они су имали да, по инструкцијама српског министра војске Блазнавца, црногорску народну војску реорганизују по српском систему и обуче извјестан број Црногораца за старјешине и предаваче у војсци. Почетком марта 1866. године у Црну Гору су дошли артиљеријски капетан Милутин Јовановић, који је имао да црногорске артиљерце обучи руковању батеријом послатом из Србије, наредник Алекса Ђорђевић, коме је стављено у дужност обучавање пјешадинаца, поднаредник лабораторијске чете Панта Пејовић, да би организовао рад на изради топовске и пушчане муниције, и трубач Тодор Којић, да обучи посаде топова и пјешадију трубним сигнаlima који су употребљавани у српској војсци.¹⁰²

Под руководством капетана Јовановића, у Црној Гори се обучавао 51 артиљерац, 109 пјешадинаца и 10 трубача, а израђивана је и муниција у малој радионици на Цетињу.¹⁰³ Уочи одласка из Црне Горе, средином јуна 1866. капетан Јовановић је књазу Николи поднио извјештај о свом раду и мишљење о даљој обуци војске. Он је предложио да се артиљерци који су се обучавали на Цетињу упуте по племенима као подофицири и наставници, да би тамо обучили извјестан број Црногораца руковању топовима. Пјешадинце је, по његовом предлогу, требало задржати на обуци до краја јула, а затим један дио њих упутити у своја племена, ради обуке народне војске правилима пјешадијске службе и трубним знацима, а већи дио њих задржати на Цетиње, до краја октобра, ради даљег вјежбања и рада у оружној радионици. Капетан Јовановић је предложио старјешински ка-

⁹⁹ ИИБ, ЈР, XI/3, 250, 358, извјештаји Ј. Ристића из Цариграда од 7/19. г. 16/23. III 1866; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, II, 435; В. Ђорђевић, *нав. дјело*, 228.

¹⁰⁰ АВПР, К. д. 48, л. 374—375, Игњатјев — Горчакову, 8/20. III 1866, бр. 55.

¹⁰¹ ДМЦ, ПС, Петковић — Стремоухову, 19. IX/1. X 1865, бр. 225.

¹⁰² Књаз Михаило — књазу Николи 8/20. II 1866, Записи IV (1929) 39—40; — У Вечу је тада српска влада купила и један струг за оружну радионицу на Ријеци Црнојевића. (Писмо, које је објавио Д. Вуксан, дјелимично је пропало. Један препис овог писма налази се у АДСИП, ц/4, 1870).

¹⁰³ *Педесет година на престолу*, 55—56. Обука артиљераца почела је 13. III, а пјешадинаца 27. IV 1866.

дар батерије на Цетињу и инспекторе који би се старали о обуци војске у Црној Гори.¹⁰⁴

Питомци артиљеријског и пјешадијског курса наставили су рад под руководством српских подофицира до средине октобра 1866. године, када су упућени по племенима.¹⁰⁵

Рад капетана Јовановића и српских подофицира у Црној Гори био је од важности за њено војно стање. Они су у ствари постављали основу прилагођавању црногорске војске савременијем начину ратовања. Поред тога, организовали су оружане радионице у Црној Гори. На тој основи је касније поведен замашан рад на снабдијевању војним потребама. Крајем јуна 1866. године оружане радионице на Ријеци Црнојевића приводила је крају изолучивање пушача узетих у бици на Граховцу 1858. године. Она је израђивала оружане приборе и кремене замјењивала прибором за каписле. У „Лабораторији“ на Цетињу питомци артиљеријског и пјешадијског курса и плаћени радници израђивали су пушчану муницију.¹⁰⁶ У систематским припремама Црне Горе за рат отишло се и даље. Настојало се да војска буде што боље опремљена па је барут купован у Котору, а склопљен је и уговор са једним италијанским трговцем о испоруци фишеклија и торбака.¹⁰⁷

Једно вријеме се мислило да се уз српску помоћ у Црној Гори подигне чак и једна тополивница. Књаз Михаило је показивао спремност да у Црну Гору пошаље стручњаке и машине за то, ако би се показала могућност да се она отвори.¹⁰⁸

Капетан Јовановић је намјеравао да својој влади предложи подизање радионице барута у Црмници и слање нових количина војног материјала у Црну Гору.¹⁰⁹

Почетком јула 1866. књаз Михаило је обавијестио књаза Николу о својој одлуци да се у Црну Гору пошаље 3.000 ока барута и 35.000 ока олова и о својој спремности да се у Бечу купи за Црну Гору 3—4 хиљаде топовских граната. Тада је одлучено

¹⁰⁴ Извјештај капетана Јовановића књазу Николи од 10/22. VI 1866. Објавио Р. Ј. Драгићевић, *Почеци савременог наоружања*, 285—287.

¹⁰⁵ Српски подофицири остали су у Црној Гори и после је одласка капетана Јовановића. Тодор Којић је напустио Црну Гору 1868, Алекса Ђорђевић 1870, а Панта Пејовић 1872. (Р. Ј. Драгићевић, *нав. чланак*, 289) Капетан Јовановић је пошао са Цетиња 18./30. VI 1866. Књаз Никола га је одликовао Даниловим орденом трећег степена. (Књаз Никола — књаз Михаилу, 17/29. VI 1866, Записи IV (1929), 41).

¹⁰⁶ АВПР, ГА, V—A2, д. 729, л. 115—116, Петковић — Стремоухову, 22. VI/4. VIII 1866, бр. 208.

¹⁰⁷ Исто, Петковић — Стремоухову, 10/22. IV 1866, бр. 115.

¹⁰⁸ Р. Ј. Драгићевић, *нав. чланак*, 279—280.

¹⁰⁹ Он је изјављивао да би ова радионица била на десном крилу српске војске, а на њеном лијевом крилу већ је постојала фабрика барута у Неготину, (АВПР, ГА, V—A2, д. 729, л. 115—116, Петковић — Стремоухову, 22. VI (4. VII), 1866, бр. 208.

да се у Црну Гору пошаље и један официр — ради њеног стратегијског проучавања.¹¹⁰

Војне припреме Црне Горе, које је Србија помагала и материјално и кадровски, биле су саставни дио припрема за вођење рата са Турском, на чему је српска влада систематски радила. Иновације у Црној Гори биле су извјесно вријеме копирање реформи у српској војсци. Покушавајући да реформишу црногорску војску по узору на српску, српски официри у Црној Гори су у ствари припремали лакшу сарадњу војски Србије и Црне Горе у њиховом будућем рату са Турском, и стварали могућност да њом, у погодном тренутку, могу командовати српски официри. Знало се да ће главни терет у будућем рату са Турском поднијети Србија и Црна Гора, па је српска влада преузела на себе да ублажи недостатак оружја у Црној Гори и утиче на организацију црногорске војске.

Али специфичности Црне Горе, и материјалне и друштвене природе, нијесу дозвољавале да се реформе у црногорској војсци изведу у опсегу и формама које су достигле у Србији. Околности нијесу дозвољавале да се црногорска војска дијели на класе, успостави стални кадар и напусти њена организациона структура на племенском принципу.

Питомци артиљеријског и пјешадијског курса на Цетињу 1866. године били су уједно и први војници у Црној Гори који су позивани на дужа вјежбања. Они су били и први наставници у народној војсци у Црној Гори, први организатори обучавања Црногораца у руковању модернијим оружјем.

Radoman Jovanović

UNE TENTATIVE D'APLANIR LE DIFFEREND ENTRE LE MONTÉNÉ-GRO ET LA SERBIE APRÈS LA GUERRE TURCO-MONTÉNÉGRINE
1802.

R é s u m é

Un défavorable traité de paix avec la Turquie a imposé au Monténégro un nombre de très grave obligations. Le danger de la nouvelle guerre déjà menaçait. Pour se mieu préparer pour elle, le Monténégro

¹¹⁰ Књаз Михаило — књазу Николи, 23. VI/5. VII 1866, Записи IV (1929) 41—43.

faisait des épreuves de s'entendre avec la Serbie de diriger une commune politique extérieure. Avant tout, il fallait normaliser des dures relations qui régnaient entre eux encore de la période précédente. Dans cet intérêt on organisait les négociations à Vienne, Belgrade et Cetinje. Après quelques missions diplomatiques, ces dures relations furent adoucies. La Serbie commença de donner l'aide militaire au Monténégro. Ces négociations furent terminées avec un pacte entre le Monténégro et la Serbie 1866 an.

Новак РАЖНАТОВИЋ

ПОКУШАЈ РАЗГРАНИЧЕЊА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И ТУРСКЕ 1880. ПУТЕМ КОМПЕНЗАЦИЈЕ ЗА ПЛАВ И ГУСИЊЕ ТЕРИТОРИЈОМ АЛБАНСКИХ ПЛЕМЕНА ГРУДА И ХОТА

Послије великог ослободилачког рата Црне Горе са Турском 1876—1878, источна криза на овом простору није престала. Она се преобратила у сукоб око успостављања нове црногорско-турске границе на страни Албаније. Спољни интереси и утицаји, у првом реду рад Аустро-Угарске, битно су подстакли такав развој.

Да се изроди тежак сукоб око разграничења значајно је доприносио спори рад црногорске војске свршетком минулог рата са Турском. Закључењем примирја 3. фебруара 1878, у рукама Турака остала је Подгорица са истуреним тврђавама Служем и Жабљаком, стратегијски гледано: у самом центру Црне Горе. Међутим, турске снаге у тој енклави биле су тако слабе да је црногорска војска могла да их ликвидира у једном налету. Црногорци нијесу промишљали, а Руси их нијесу упутили на значај — у очекивању примирја — што бољег искоришћења те своје војне предности. Чим је умукло оружје увидјели су тај груби превид, али је то било сувише касно.

Подгорица у рукама Турака дошла је као поручена ништа мање Аустро-Угарској, као улог за поткусуивање приликом наредног територијалног обликовања Црне Горе. Миром у Сан Стефану Русија је претендовала на четвороструко увећање Црне Горе. Али те су одлуке већ унапријед биле мртве. Енглеска и Аустро-Угарска супротставила су се Русији у свим битним питањима Истока. „Поштени посредник“ Бизмарк заправо је дао подршку овим силама. Ради очувања независности, Црна Гора је морала да се грчевито држи усамљене Русије, осуђена да то плати одређеном жртвом и још тежим посљедицама.

Беч је употрејио ова средства, у првом реду католички клер, да би Црној Гори одузео управо ослобођени приморски појас. У оквиру тежњи за супрематијом на Јадрану, Монархија је настојала да Црну Гору просто угуши у њеним планинама. Црногорци су били ријешени да по сваку цијену бране примор-

је. Руси, пак, у својој морално-политичкој обавези, нијесу смјели допустити да њихов мали штићеник буде сасвим одбачен од мора. Пут ка компромису прокрчен је када је Русија уочи Берлинског конгреса издјејствовала подршку Енглеске, да Црна Гора задржи једну луку на Јадрану.

Са Турском, Црна Гора је остала непријатељски суочена. Перспектива ревизије Санстефанског мира дала је подстицај за њихов нови сукоб. Већ у априлу и мају 1878. у Албанији се, уз пуни ослонац на турску власт, почиње организовати покрет са циљем да Црној Гори оспори свако право на земљиште које тај покрет сматра албанским. И баш у вријеме одржавања конгреса у Берлину, тај покрет се оформио и у првом реду антицрногорски усмјерио.

На Берлинском конгресу нове границе Црне Горе кројила је Аустро-Угарска. Као у свим важнијим питањима Истока, Русија је попуштала до крајњих могућности. У цјелини, Црна Гора је готово досегла размјере својих ратних постигнућа. Битно је оштећена у приморју: остављени су јој само Бар и нешто обале са ограниченим суверенитетом; Спич је једноставно имала да преда Аустрији. За Плав и Гусиње, Црногорци су морали да врате Турцима Улцињ. За напуштање знатног дијела Херцеговине, Црној Гори је дата енклава Подгорице и Колашин. Углавном, Аустро-Угарска је Црну Гору одбацила од крајева у којима живи српско становништво, а на исток ју је усмјерила толико да се подгрије директни сукоб између Црногораца и Албанаца.

Када је, међутим, требало спровести одлуке Берлинског уговора, наишло се на огромне препреке. Држећи Подгорицу, Турци су подупрли Албанце да се ефикасно супротставе уступању Плава и Гусиња. Понудили су предају ових мјеста, пославши мушира Мехмед Алију. Но, Призренска лига је у септембру 1878. организовала убиство султановог изасланика. Према свим околностима, сами Турци су изрежирали крваву игру са Мехмед Алиом. Убиство су обилато користили као изговор да се сами Албанци опиру њиховој вољи да изврше обавезе према Црној Гори.

Цетиње се морало ограничити на то да прво добије Подгорицу. Али за то је била неопходна подршка Аустро-Угарске. Та подршка је претходно добро наплаћена: херцеговачке добровољце у црногорској војсци књаз Никола је предао Аустро-Угарској, па је ова лако окупирали Херцеговину. Но, још је требало да Русија повлачење својих трупа из близине Цариграда услови повлачењем турске посаде из Подгорице. За брже повлачење руске војске из Турске биле су заинтересоване и Енглеска и Аустро-Угарска.

Турци су Црногорцима предали Подгорицу, Служ и Жабљак у фебруару 1879. Али истовремено Црногорци су морали

да врате Турцима Улцињ. На тај начин, Плава и Гусиње ослобођени су сваке материјалне хипотеке; остали су само слово Берлинског уговора и потпора Русије Црној Гори.

Основни проблем разграничења са Турском био је у томе да она Црној Гори преда Плава и Гусиње. Међународна комисија за разграничење покушавала је да ради у прољеће и љето 1879, али се то свело на бескорисно лутање демаркационом линијом. Хусеин Хусни паша, скадарски валија и уједно главни експонент Албанске лиге, успио је да путем свакаких опструкција и обмана потпуно онемогући рад комисије. Главари Призренске лиге директно су упозорили европске комесаре да се ови не би усудили да границе на сектору Плава и Гусиња.

Турци и Албанци могли су да се супротставе захваљујући противцрногорском раду Аустро-Угарске. Беч је био дошао до закључка да је у Берлину учињена озбиљна грешка досуђивањем Плава и Гусиња Црној Гори, јер да би Црна Гора, господарећи горњим Полимљем, имала добру базу за аспирације према Метохији и Новопазарском Санџаку.

Русија је свег штићеника и савезника могла да савјетује и усмјерава, да стрпљиво инсистира на мирном испуњењу одлука Берлинског уговора — који једнако везује све силе потписнице.

Проблем разграничења развио се у кризу око Плава и Гусиња. У октобру 1879. Црногорци су били у могућности да та мјеста окупирају. Опоменути од великих сила, одустали су од војне акције. А када су се Албанци, уз пуну помоћ Турака, мобилисали и добро припремили, Беч је обје стране подстицао на сукоб. Због тога и огромних тешкоћа са којима је било скопчано држање војске на положајима у јесењем и зимском периоду, црногорска влада је пожељела да се сукоб избјегне. Ипак је дошло до два окупљања на фронту код Плава. Војнички, исход је био неодлучан; политички, то је био добитак за Албанску лигу: запечаћена је могућност да Црна Гора уопште дође у посјед Плава и Гусиња.¹

¹ У овом раду се употребљавају ове скраћенице: Actenstücke... — Actenstücke aus den Correspondenzen des k.u.k. gemeinsamen Ministeriums des Äussern über orientalische Angelegenheiten (13. VII 1878 — 12. X 1880), Wien 1881; АДСИП, ПО — Архив Државног секретаријата за иностране послове — Београд, фонд Политичко одељење; АЦГ — Архив СР Црне Горе, АУП — фонд Аустроугарског посланства на Цетињу, МВ — фонд Министарства војног, МИД — фонд Министарства иностраних дјела, МУД — фонд Министарства унутрашњих дјела, ДДАМ — Documents diplomatiques, Affaires du Monténégro, tome I, Paris 1880; ДМЦ — Државни музеј Цетиње, АО — Архивско одељење, ПР — Приновљени рукописи.

Идеја Француске — иницијатива и посредовање Италије

У безизлазној и безизгледној ситуацији што се тиче Плава и Гусиња, код дипломатије брзо је дошла до изражаја идеја о компензацији Црној Гори неком другом територијом, јер је ситуација на турско-црногорској граници оцијењена као доста озбиљна. Француски амбасадор у Цариграду Фурније, представник најмање заинтересоване владе, био је убијеђен да би Порта пристала да се повуче, само треба наћи неки излаз и помоћи јој у томе. Велике силе имају интерес да предуприједи могуће фаталне посљедице. Сасвим је вјероватно, сматра Фурније, да Порта не може убједити Албанце у потребу предаје Плава и Гусиња Црној Гори. А компликације ће наступити ако Црна Гора буде и даље инсистирала да јој се на основу Берлинског уговора предају та мјеста. Иако је Црна Гора нејака да сама ријеши ствар, може се умијешати нека страна сила, и ето велике опасности да се распали нова источна криза. Не би мировали ни Грци, Тракијци, Македонци, Бугари, Румелијци. Да се избјегне опасност опште конфларације, Фурније држи разумним да се тражи излаз у територијалној компензацији Црној Гори.

Француски амбасадор већ је размотрио извјесне конкретне алтернативе за компензацију. Он се опрезно пита би ли било могућно навести црногорску владу да умјесто Плава и Гусиња прихвати једну територију источно од Подгорице, тј. до ријеке Цијевне. Друга могућност, још боља, јесте да се Црној Гори врати територија Улциња до Бојане. Фурније суптилно претпоставља да се могућном компензацијом Црној Гори у једном од наведених праваца не би осјетније повриједили интереси Аустро-Угарске; јер да се одступањем Црне Горе од Плава и Гусиња, односно од Лимске долине, још у већој мјери респектује интерес Монархије да што боље обезбиједи прометни пут кроз Новопазарски Санџак у правцу Солуна.²

Циљајући на територију албанских племена Груда и Хота до Цијевне и помињући Улцињ, француски дипломата је у основи назначио реалне правце тражења излаза из кризе. Француска влада добро је осјетила да у чињеници што се на бази захтјева, иако легитимног, за предају Плава и Гусиња не може наћи рјешење — леже услови за недогледне опасности. Евентуална нова источна криза могла се претворити у европску кризу, од чега је Француска, оштро суочена са Њемачком, имала доста разлога да се плаши. Углавном, француска влада је зачела једну иницијативу којом се поспјешује наставак борбе Црне Горе за оно што јој је, заслугом њене ослободилачке борбе, додијелио Берлински уговор.

Иако је Француска прва истакла идеју о компензацији, Италија је била стварни покретач и носилац посредовања. Истак-

² DDAM, Фурније — Фрејсинеу, 17. I 1830, док. 20, 22—23.

нути италијански дипломата амбасадор у Цариграду гроф Корти добио је 25. јануара 1880. од своје владе овлашћење да у Цариграду покрене акцију да се Црној Гори уступи нека друга територија Турске умјесто Плава и Гусиња. Још су, додуше, помињани Гусиње и Плав, али се већ увидјело да се та ствар мора напустити. Увјеравање и заклињање Мухтар-паше да би му за предају тих мјеста било потребно ангажовати равно 60 хиљада војника — „чинило је снажан утисак“ Италијански и француски амбасадор заинтересовали су се код црногорске владе — шта би она примила у замјену за Плав и Гусиње? На темељу тога, гроф Корти ће учинити предлог код Порте и код султана, а црногорска влада остаће „власник свога хоћу или нећу“. Заступници Француске и Италије радили су на новом пројекту „тајно“ од амбасадора Аустро-Угарске и Њемачке. Британски амбасадор као „потпомаже“ рад Италијана и Француза, али се уздржава од активног судјеловања, очекујући нове инструкције од Лондона. Руски заступник био је у току ствари, али се држао по страни како не би провоцирао заступника Аустро-Угарске.³

Прије него је црногорска влада доставила тражене дискретне предлоге, млади црногорски дипломата, отправник послова у Цариграду, војвода Гавро Вуковић учинио је, по прилици на своју руку, један потез који ће испасти некако претјерано „дипломатски“. Придобио је грофа да поднесу Порти један предлог о новим границама: Црна Гора би се проширила источно од Подгорице обухватајући албанска племена Груде и Хоте; између Јадранског мора и Скадарског језера повратила би јој се она територија коју јој је био потврдио Санстефански мир а одузео Берлински уговор, изузев мале територије Тарабоша и Широка код Скадра. Војвода Гавро је ваљда рачунао да ће постављајући што веће захтјеве позитивно утицати у смислу да Црној Гори, у нагађању с Турцима, остане што више. Цетиње је оцијенило да је пројекат на одређени начин изванредан, али за Порту потпуно неприхватљив, и чудило се како је Корти са тиме могао изаћи пред Порту.

Заиста, предлог је изазвао читаву узбуну на Порти и у Илдизу. Огорчено одбијајући и саму помисао на тако нешто, Турци су упутили „крваву жалбу“ на Кортија у Рим. Ствар се изгладила тако што је италијанска влада наведени предлог окарактерисала као преднацрт о коме се и не мора разговарати. Цетиње је чак помишљало да опозове Вуковића, оштро га опомињући да не омета Кортијев посао.⁴ Морало се, наиме, ограничити на тражење компензација у рејону источно од Подгорице.

Оријентишући се даље само у томе правцу, гроф Корти је у контактима с Портом успио издејствовати да она изнесе свој став. Дато у основним контурама, Порта може препустити Црној

³ АЦГ, МИД, ф. 4, Вуковић — Радоњићу, (18) 30. I 1880, бр. 499.

⁴ ДМЦ, АО, *Мемоари Вуковића*, исто.

Гори неколико хришћанских села на окрајцима територије Плава и Гусиња, онда земљиште преко Цијевне до једне тачке изнад села Селци и одатле правцем преко Хотских пора до на сјеверну тачку Хотског залива.⁵ То би значило да Порта као базу за преговоре о компензацији нуди Црној Гори територију албанских, углавном католичких, племена Груда и Хота источно од Подгорице и уски појас сјеверно од Плава, а све као замјену за то да се Црна Гора одрекне од права на Плав и Гусиње.

Књаз Никола начелно је прихватио Портин предлог као базу за рјешење питања. По њему, пак, граница на сјеверу и истоку треба да се одвоји од тачке 3 км сјеверно од села Селци и онда, не преко, него около Хотских гора до Хотског залива. То би значило малу исправку у циљу боље стратегијске заштите Подгорице. Од села Селци према Гусињу граница треба да иде Цијевном до њеног извора. Код Плава висови, са подручним насељима, Мокра, Гребен, Велика, Липовица и Виситор такође треба да припадну Црној Гори. Између Јадранског мора и Скадарског језера као граница се има прихватити „руска линија“, дакле она коју је у љето 1879. предложио руски комесар пуковник Каулбарс, која је за Црну Гору била повољнија од „енглеске линије“. Најзад, Турска ће примити на себе и одштету за добра муслимана који су се иселили из Црне Горе. При томе књаз Никола изјављује и подвлачи да он не покреће никакву иницијативу ни за какве преговоре, већ да једнако остаје „у границама Берлинског уговора“. Ако европске силе хоће, могу саме да модификују тај уговор што се тиче граница Црне Горе. У таквом случају те силе ће морати да гарантују реализацију аранжмана који ће на себе преузети.⁶

Очигледно, предлози Порте и Црне Горе нијесу међусобно били толико удаљени да се уз добру вољу обију страна не би, и то доста лако, могао постићи споразум. Добром вољом и искреним намјерама требало би, прије свега, да се руководи Порта.

Али ствар је у Цариграду већ на самом почетку постала веома сложена. У Министарском савјету, то јест на Порти, без много натезања прихватили су „у начелу“ нови пројекат граница са Црном Гором, али нијесу могли дати и „рјешитељни глас“, већ су питање поднијели новоустановљеном Ратном савјету — придворном тијелу коме предсједава султан. Ствар се почела развличити од Ратног савјета до Илдиза и Сераскерата (генералштаб). Посебно је на тешкоће наишло питање Хума као стратегијске тачке, као и „руске линије“ између Мора и Скадарског Језера. Високи официри у Ратном савјету нашли су да Хум доминира Скадарским језером и, чак, да би у рукама Црногораца угрожавао Скадар, исто као и вис Катрикол на јужној страни Језера; зато је немогуће прихватити да ти висови припадну Цр-

⁵ Ackenstücke ., Хајмерле — Темелу, 28. I 1880, 245—246, док. 81.

⁶ DDAM, Сен Кантен, Дубровник, Фрејсинеу, док. 16, 33—34.

ној Гори. Одбија се и црногорски предлог да отоманска влада обештети муслимане исељене из Црне Горе. Узгред напоменуто, и заступници Енглеске и Аустро-Угарске неформално су се изражавали против конфискације муслиманских имања у новодобивеним крајевима Црне Горе, квалификујући то као повреду Берлинског уговора. Поводом примједба у Ратном савјету, наизглед невеликих, Вуковић закључује да Porta сада „не зна шта да ради“.⁷

Став Аустро-Угарске и Велике Британије

Ваља се осврнути и на држање великих сила према старту новог пројекта за границе Црне Горе. Однос Италије и Француске видјели смо већ из њихова досадашњег дјеловања, па ћемо се задржати на карактеристичном држању британске владе. Она се у почетку показивала склона иницијативи Рима и Париза, вјероватно ради тога да би се Европа једном ослободила „досадног“ црногорског питања. Наравно, британски амбасадор у Цариграду Гајар неће да било чим везује себи руке, што је у складу са политичком филозофијом његове владе да задржава слободу акције. Непосредно посматрајући ствари у Цариграду, отправник полова Вуковић држи да је британска влада наклоњена италијанској иницијативи због бојазни од интервенција Аустро-Угарске на штету Турске. Али Гајар је „ипак у дослуху са Аустро-Угарском уколико је то противно Русији“. Међутим, резерве које је на нови пројекат учинила Аустро-Угарска (о чему ће бити ријечи ниже), британска влада је једино могла оцијенити као анти-руски усмјерене. На темељу тога Беч је од лондонског кабинета могао молити изјашњење о ставу према италијанској иницијативи, наглашавајући своју „живу жељу да у овом питању заједнички наступамо“.⁸ Брзо је стигао одговор британске владе: она придаје највећу важност сагласности двају кобината у погледу компромиса о турско-црногорској граници, за шта се залаже италијанска влада. Пошто је британска влада „једнако импресионирана важношћу такве сагласности“, она ће наставити да слободно саобраћа са царско-краљевском владом о свим стварима повезаним са тим питањем.⁹

Аустроугарска влада је на идеју о компензацији Црној Гори територијом Груда и Хота учинила многе резерве, које у суштини значе негативан став. Званично, Беч је наступио веома дипломатски и тактички, потрудивши се најприје за услађавање става и акције са Лондоном. За аустроугарску владу наводно је у првом реду питање: хоће ли се католичка племена сјеверне Албаније Груди и Хоти помирити са тим да пређу под црногор-

⁷ АПГ, МИД, ф. 4, Вуковић — Радоњићу, (25. I), 6. II 1880.

⁸ Acktenstücke. „Хајмерле — Каролију у Лондон, 7. II 1880, док. 89, 249—250.

⁹ Исто, Карољи — Хајмерлеу, 12. II 1880, бр. 52, 251.

ску власт, или ће томе пружити отпор. Могуће су измјене територијалних одредаба Берлинског уговора — за то постоји правни основ у самоме том уговору. Али, каже Хајмерле, треба најприје утврдити да ли је могућ споразум на бази новог предлога. Затим се изражава битна резерва, у ствари одбија се „руска линија“ за границу између Скадарског језера и Јадранског мора. На исти начин Хајмерле се ограђује од црногорског захтјева да Турска преузме обештећење за имања муслиманских емиграната из Црне Горе. Но, ако аранжман око кога се труди Италија има изгледе да буде примљен од стране Турске и Црне Горе, ни аустроугарска влада неће се, каже, противити, јер већ из „политичких и хуманитарних“ разлога жели да се питање што прије ријешти и избјегне проливање крви. Међутим, ако се од великих сила мисли тражити притисак на Порту или каква гаранција, онда се ствар показује у сасвим другачијој свјетлости, па из тога разлога „држимо да нам се у извјесној мјери ваља резервисати“.¹⁰ На бази ових претпоставки, којима се јасно очитује њихов антируски и антицрногорски смисао, влада Монархије без по муке је добила подршку владе Британског краљевства.

И другим путевима радио је Беч да се ранжира на истом колосијеку са Лондоном. Преко свога конзула Липића у Скадру наговарао је британског конзула у Скадру и посланика на Цетињу Грина да пошаље један извјештај, од своје стране, амбасадору Гајару у Цариград, са мишљењем како ће евентуалном предајом територије албанских католика Груда и Хота ово становништво бити изложено црногорском бијесу; јер да су они у вјечитој завади са Црногорцима, те да о тој чињеници прије свега треба повести рачуна. „Свједочанством“ Енглеза Грина Беч је тражио потпору за политику коју је међу албанским католицима већ почињао активно да води. Вуковић је јавио Цетињу да је Грин упутио амбасадору Гајару један телеграм тражене садржине и тенденције. Гајар је тај телеграм ставио на увид осталим дипломатским заступницима у Цариграду. Вуковић се онда потрудио да те интриге у Цариграду демантује и сузбије. Истакао је како племена Груди и Хоти економски гравитирају Подгорици. Показао је како је постојећа гранична линија Берлинског уговора пресјекла обрадиво земљиште обје стране, али да Груди и Хоти своје њиве на црногорској страни мирно и сигурно уживају и обрађују и слободно иду на подгорички пазар. Пружио је и доказе да се Црногорцима ни најмање не може пребацити вјерска нетрпељивост. Послије разговора са Вуковићем, Гајар је наводно обавијестио своју владу о неоснованости Гринова извјештаја.¹¹

¹⁰ Исто, Хајмерле — Каролију, 7. II 1880, док. 89, 249—250.

¹¹ ДМЦ — АО, Мемоари Вуковића, исто; АЦГ МИД, ф. 4, Вуковић — Радоњићу 31. I/12. II 1880, бр. 502.

Аустроугарска влада је поводом новог пројекта покушавала и да се представи као наклоњена црногорској влади. Инструирајући Темела, Хајмерле истиче како се влада Монархије поводом компензација које је за Црну Гору предложила једна од сила — до сада држала резервисано. Опширно затим ређа све оне оградe и резерве које смо напријед навели. Међутим, „ако књаз Никола прихвата у принципу турски предлог, ми не оклијевамо да га подупремо нашим добрим услугама код Порте“.¹²

Пошто је Аустро-Угарска нашла заједнички језик са Великом Британијом, а имајући иначе добре услове за тајни рад Албанији преко тамошњих језуита и других, она је средином фебруара 1880. наложила амбасадору Косјеку да се више „не противи“, већ да подржи акцију грофа Кортија у Цариграду. Корти је иначе због опструкција Аустро-Угарске већ био намислио да нађе погодан изговор и одустане од посла. Али када је Аустро-Угарска „пустила“, он је наставио рад.¹³

Држање Аустро-Угарске да се објаснити и чињеницом што нову акцију води Италија — супарник Монархије на Јадрану. Док се Италија око аспирација у Африци још није завадила са Француском, те док није ступила у савез са Њемачком и Аустро-Угарском, постојала је нека могућност тјешњег зближавања Италије са Русијом. Могуће да су у Бечу подозријевали да би успјех Кортијевог посредништва био један од подстицаја за такву перспективу односа Петрограда и Рима. Али прије свега, Монархија је албанске католике држала као оредство своје будуће пенетрације у Албанији, а постизање премоћног утицаја у Албанији један је од битних услова да у наредној рунди рјешавања источног питања, кад год то буде, поново добије за себе лавовски дио.

Руска влада је на самом почетку нове иницијативе истакла највећу бригу за очување мира, за шта је услов да се поштује и сачува Берлински уговор. Књазу Николи је савјетовала умјешност и стрпљење. Петроград нема повјерења „у добру вољу и моћ Порте“, и зато сада жали што су силе, укључујући и себе, прошлог октобра одвратиле књазу Николу да силом ријени питање. Тада су Црногорци то лако могли. А сада, пошто су Албанци ослонцем на Турску веома ојачали, постоји опасност да ће на прољеће доћи до тешких сукоба — „упркос свим савјетима које владе Русије и Аустро-Угарске не престају да упућују књазу Николи“, како је рекао Гирс аустријском амбасадору Траутенбергу.¹⁴ Овдје се, додуше, не одражава конкретан став Петрограда према акцији Кортија. Али на дипломатски начин ту је речено: Русија би својевремено Црногорцима одобрила употребу

¹² АПГ. АУП. ф. 13с, Хајмерле — Темелу, 14. II 1880.

¹³ ДМП. АО. Мемоари Вуковића. исто.

¹⁴ Actenstücke. Траутенберг, Петроград, — Хајмерлеу, 30. I 1880, док. 83, 246—247.

силе да је то хтјела учинити и Аустро-Угарска; чување Берлинског уговора јасна је алузија на супротан рад Беча; управо таква политика рађа бригу руске владе о томе шта може донијети прољеће.

Убрзо је Хајмерле обавијестио Гирса о начелној сагласности његове владе са посредничком акцијом Италије, али са онима већ познатим нам резервама и оградама. Гирс је добро прочитао резерве Беча, прихватајући територијалну трансакцију у питању црногорских граница, с тим да би на то све силе пристале, подупрле и гарантовале.¹⁵ Русија се, разумљиво, устезала од активнијег ангажовања кад сама није могла ништа учинити. Држање по страни свакако је мање провоцирало и Енглеску и Аустро-Угарску. Као што је јасно, чврстим стајањем на позицијама Берлинског уговора, ставом за једнодушним наступањем сила и гаранцијама црногорској влади, Русија, поред осталог, чини на знање осталима да је у питању црногорских граница заложила свој углед велике силе.

Око израде пројекта компензације

Црногорска влада је пристала на компензацију територијом Груда и Хота, не би ли се коначно ријешила једног ненормалног, полуратног стања. Претпостављена територија за компензацију не представља, ни по површини ни по вриједности земљишта, ни половину онога што вриједи округ Гусиња и Плава.¹⁶ Шуме, испаше, плодно земљиште, воде — природне су одлике плавско-гусињског краја. Окрајак неплодног Ђемовског поља и каменито земљиште Груда и Хота су нешто друго. Али предност овог другог рјешења, држало се, јесте у томе што би се турска граница релативно одмакла од Подгорице; висови Хума, онда Шипчаник, Врањ и Миљеш на крај Ђемовског поља стратегијски би штитили Подгорицу и зетску равницу. Војвода Гавро Вуковић о посредној вриједности новог пројекта констатује: „Подгорица постаје центром цијелог котла од Ловћена до Проклетија и Румије до Кома. Њена трговачка важност би порасла ненадмашно“.¹⁷

Током фебруара 1880. султан је оклијевао да се изјасни о Кортијевом предлогу. Генерали — паше у Сераскерату и Ратном савјету — одбијали су усвајање границе која по њиховом тумачењу стратегијски огољује Скадар. Ипак, једноставно одбијање предлога огорчило би Италију и Француску, а прије свега продужило флуидну ситуацију услед неиспуњења Берлинског уговора у једној осјетљивој тачки. Амбициозни гроф Корти уложио

¹⁵ Исто, Хајмерле — Калонију, Петроград, 7. II 1880, док. 88, 248—249.

¹⁶ DDAM, Сен Кантен — Фрејсинеу, 23. II 1880, док. 37, 57.

¹⁷ ДМЦ, АО, Мемоари Вуковића, исто.

је своје самољубље у овај посао. Није престајао дјејствовати да Турци једном изађу са одређеним ставом, како би знао могу ли се преговори наставити или се морају прекинути.

Црногорска влада се формално држала по страни од нове дипломатске акције у Цариграду. Корти јој је, међутим, савјетовао да понови свој предлог Порти и да назначи рок од осам дана за одговор. Црногорска влада је одвратила како она Порти није ни чинила никакав предлог, нити то намјерава, него је само повјерљиво саопштила италијанској влади, као посредници, под каквим условом би пристала на територијалну трансакцију. Затим, црногорска влада ће се држати као и да не зна за преговоре посредством Кортија у Цариграду, све док не би добила какво званично саопштење од Порте или од италијанске владе, па да би онда и она изашла са неким званичним саопштењем.¹⁹

Талијанска влада наложила је Кортију да уложи све напоре да се Турци што прије коначно изјасне. Крајем фебруара Корти је наваливао на Порту да изађе с каквим предлогом, да би најпослије енергично изјавио како ће прекинути посредовање ако она за три дана не формулише свој предлог. Султан је, пак, тражио од француског амбасадора да дјелује на Кортија да буде стрпљивији. Фурније је, међутим, скренуо султану пажњу на могуће тешке посљедице по Турску усљед неизвршавања обавеза према Црној Гори, дајући за право Кортију да одустане од посредовања.²⁰

Напокон је Порта ирадом, санкционисаном од султана 3. марта 1880, изнијела свој контрапројект о новим црногорским границама. Било је то нешто много горе за Црну Гору од оног првобитног незваничног предлога Порте. Према овоме, на страни Плава и Гусиња ништа се неће уступити Црној Гори. Вербално се пристаје на неку поправку границе између Мора и Језера, али ту је бесмислена констатација како Топал Горица у Скадарском језеру није оно острво које Црногорци тим именом називају, него неко друго које се ту просто не одређује. На главном потезу источно од Подгорице граница би ишла од Плавнице па између Врања и хотског Хума, онда поред Тузи, испод хотских висова на село Селци, па Цијевном до на састав границе округа Плава и Гусиња. Углавном, Црној Гори се „даје“ Кучка крајина, у Зетској равници висови Шипчаник, Врањ и Миљеш, село Магагуже, Динош и незнатно помјерање до „испод хотских висова“.²¹ Радило се само о извјесној поправци оне линије коју је руски

¹⁸ АЦГ, МИД, ф. 4, Вуковић — Радоњићу, (14) 26. II 1880, бр. 517.

¹⁹ ДМЦ, АО, Радоњић — Вуковићу, (20. II) 2. III 1880. По томе што је у вријеме када Радоњић објашњава црногорски став султанов одговор управо био дат, молба Кортија црногорској влади за интервенцију на Порти морала је бити око 20. II.

²⁰ АЦГ, МИД, ф. 4, Вуковић — Радоњићу, (22. II) 5. III 1880.

²¹ Actenstücke... , Дубски — Хајмерлеу, 5. III 1880, док. 89, 254; Мемори Вуковића, исто.

комесар Каулбарс предлагао у комисији за разграничење у лето 1879. Као да није била ријеч о стварној територијалној компензацији Црној Гори за њено одрицање од Плава и Гусиња. Ако је Порта с индигнацијом одбила да разговара о оном максималном предлогу Вуковића, ово је била права поруга појму и значењу компензације.

На Портин контрапројект Корти се толико разјарио да је тај папир више пута бацао под ноге у присуству Савас-паше. Хтио је да пројект врати натраг. Али Савас-паша га је некако умирио, говорећи да то није посљедња ријеч Порте. На црногорској влади је сада да одговори својим предлогом, па да предложи обје стране буду основа разговора и проналажење споразума — говорио је Савас-паша.²² Био је то ваљда израз констернације и свакако кајања што се прихватио тога чудног посла кад је Корти, након разговора са Савас-пашом, препоручио књазу Николи да категорички одбије Портин противпредлог, молећи да за ово не зна Рим. Свједочећи о томе, Вуковић даље каже да се талијанска влада, зазирући од Аустро-Угарске, држала „простог посредништва не дајући нам савјет како да се понашамо“.²³

Црногорска влада ће у прикладној форми брзо одговорити Порти. Али да бисмо тај њен одговор боље разумјели, ваља се прво осврнути на недавне инструкције Гирса Јонину. Руси препоручују црногорској влади изнад свега чување мира; значи, и по цијену једне нове комедије. Чување мира, сматра руска влада, налажу како спољни тако и унутрашњи обзири. И Црна Гора ограниченом кругу њене активности“ налази се у сличном положају. Интерес је Европе да се не погази мир на Истоку, и у томе је најозбиљнија шанса да Црна Гора једном изађе из заплета којима је окружена. Зато је најважније да Јонин настави вршити „пуни утицај“ на књазу Николу да се непрекидно држе једне линије мирног владања, стално се залажући за своја права базирана на Берлинском уговору.²⁴

Црногорска влада пожурила се да одговори четири дана послје Портине ираде. Да би се спор једном ријешио, а руководећи се „мирољубивим разлозима“, Цетиње прихвата једну линију чији је значај углавном у томе да стратегијски боље обезбиједи Подгорицу, а на рачун жртвовања троструко вреднијег земљишта. Међутим, Порта је из основа измијенила свој властити ранији предлог. Утисак је да она не жели окончање питања. Иако на бази њеног новог предлога не може бити разговора, црногорска влада „прихвата савјет италијанске владе“ да још неко вријеме покуша наћи споразум. Ради тог циља црногорска влада одустаје од тражења да Порта плати одштету за мухадирска имања у Црној Гори, а секвестар на њих биће скинут чим

²² АПГ, МИД, ф. 4, Вуковић — Радоњићу, (22. II), 5. III 1880.

²³ ДМЦ, АО, Мемоари Вуковића, исто.

²⁴ ДМЦ, ПР, ф. 28, Гирс — Јонину, (12) 24. II 1880.

споразум о границама буде постигнут и извршен. Нове границе, пак, имају се повући у складу са првим предлогом Порте — допуњеним модификацијама које је на то учинила црногорска влада. Затим слиједи подробнији опис ових граница. На крају књаз „пристаје“ да се ангажује на прихватању новог споразума до 31. марта 1880, послје којега датума ће узети потпуну слободу акције. Учинивши „велике и тешке“ концесије, црногорска влада је одлучила да више не пристаје ни на најмању измјену поднијетог предлога. У складу са ставом директног необраћања Порти, предлог је учињен у форми вербалне ноте на италијанског отправника послова код црногорског двора Дуранда. Њему ће „Књажевско Височанство“ бити веома захвално ако би тај предлог изволио послати Порти.²⁵ — Лак је, дакле, препознати утицај Гирсове инструкције: мирољубивост и стрпљење у игри; ту је отприлике и објашњење за тако дуго рок „ултиматума“ Црне Горе Порти, па вјероватно и за то да нова гранична кампања не буде прије пуног прољећа.

Како се сјећа војвода Гавро Вуковић, све владе великих сила скандализовале су се посљедњим Портиним предлогом, закључујући да ту помаже само сила. Сви амбасадори европских сила изразили су Порти незадовољство због тог њеног контрапројекта и уопште неделикатног понашања према Црној Гори. Савас-паша је био принуђен да стално увјерава како то није њихова посљедња ријеч.²⁶

Корти се веома љутио кад је чуо за рок од скоро мјесец дана који је поставила црногорска влада за испуњење њеног предлога, подвлачећи како је преко Радоњића „више пута“ поручивао да Порти треба давати што краћи рок, највише до десет дана. Овако се иде на руку Турцима, који на све начине желе да одуговлаче ствар, а у Цариграду се „од јутра до мрака“ ситуација може промијенити и 20 пута, говорио је импулзивни Корти. Примижетио је, такође, да у одговору није требало говорити о накнади за мухадирска имања, већ ако би Порта затражила накнаду — имао би се одбити разговор због неријешеног граничног питања. Корти се, истиче војвода Гавро, заузима „од свег срца, свом вољом и цијелом памећу“, да Црну Гору изведе из овог тешког заплета, колико се може на најбољи начин.²⁷

²⁵ Исто, Јонин — Гирсу, (25. II) 8. III 1880. — У прилогу копија ноте црногорске владе Дуранду. Гранична линија од мора ишла би од залива Кручи, затим би обухватала племе Мркојевићи („руска линија“) па на врх Пет Убала и скретала на острво Горица Топал, остављајући га Црној Гори. Прешавши Скадарско језеро граница би ишла средином залива Кастратског и Хотског. Одатле падином и врхом Куња, и у директној линији на Цијевну до изнад села Селци, односно подножја брда Голиш, које, као и Селци, остаје Турској. Даље се граница пење на врх Вила, врхом планине Сточице, грбеном планине Липовице и Зелетина до врха Виситора, и одатле, остављајући село Велику Црној Гори, до на врх планине Мокре.

²⁶ ДМЦ, АО, Мемоари Вуковића, исто.

²⁷ АЦГ, МИД, ф. 4, Вуковић — Радоњићу, (28. II) 12. III 1880, бр. 532.

У очекивању Портина одговора, занимљиво је видјети како се држе оне силе које су најдиректније заинтересоване, а формално су изван игре:

Основно ангажовање Русије јесте у битном утицају на оријентисање и практично поступање црногорске владе у овој кризи на начин како смо то напријед показали. У Цариграду се, у текућој ситуацији, Русија морала држати по страни, готово играти незаинтересованог посматрача, како не би изазвала директну противакцију Аустро-Угарске. Такво држање војвода Гавро Вуковић тумачи на свој начин: „Утицај Русије беспримјерно је пао“; али додаје како је сами Корти молио да се она не мијеша у „наше питање“, да то не би „због мржње и суревњивости према њој“ шкодило и чак осујетило рјешење.²⁸

Што се тиче Аустро-Угарске, Вуковић је могао брзо утврдити да она, подржавана од Њемачке, колико год може ради против новог пројекта о размјени територија. Отворено, иначе, не може иступити, јер би то била легитимација кршиоца Берлинског уговора. Не би ли можда ублажили зловољу новог амбасадора Аустро-Угарске, Дубског, Корти и Вуковић, час један час други, или преко трећег, обавјештавали су га о свему што раде за ствар граница Црне Горе и Турске. И Цетињу су поручили да ништа не пропусти а да не доставе Темелу „под условом да он све у Беч изјештава“.²⁹ На такву снисходљивост Дубски им је у ствари одговорио једним гестом који није без хумора: у аудијенцији код султана изнио је „озбиљну намјеру“ Аустро-Угарске да кад се наврши 30 година окупације Босну и Херцеговину врати Турској. Турци су то „обећање“ прихватили као ствар тобоже сигурну, да би тим поводом почели гласно говорити како неће дати ништа на Црној Гори ни Грчкој.³⁰ То је, по прилици, и био главни разлог и сврха ове аудијенције.

Гроф Корти много је полагао до тога да што прије утврди формалне и практичне модалитете намјераване црногорско-турске трансакције. Турцима се није смио пружити ни најмањи изговор за одуговлачење и закашњење. До половине марта Корти је израдио „modus procedendi“, којим се углавном предвиђа да двије заинтересоване стране потпишу један меморандум у коме се прецизно фиксира дан и начин трансакције. Затим би представници сила у Цариграду сачинили један протокол којим се санкционише та трансакција. Тај протокол имао би снагу међународне конвенције као допуне Берлинског уговора. Пошто би Турска уредно предала односну територију Црној Гори, међународна комисија за разграничење имала би да трасира ову нову границу. Двије граничне државе потом би потписале једну конвенцију, потврђујући споразум комесара.³¹ Упоредо са овим радом, на мо-

²⁸ Исто, Вуковић — Радоњићу, (6) 18. III 1880.

²⁹ Исто, Вуковић — Радоњићу, (28. II) 11. III 1880. док. 532.

³⁰ Исто, Вуковић — Радоњићу, (14) 26. III 1880.

³¹ Исто, Вуковић — Радоњићу (6) 18. III и (14) 26. III 1880, бр. 538 и 548.

лбу Кортија књаз Никола је (14) 26. марта 1880. упутио Вуковићу пуномоћје да прихвати компензацију Црној Гори за Плав и Гусиње на бази посредовања италијанске владе.³²

Међутим, понашање Порте и развој ситуације у Албанији нијесу уливали оптимизам. Савас-паша је један, вјероватно наручени, извјештај новог скадарског валије Изет-паше поднио на читање амбасадорима сила. Наводно: књаз Никола монтира у Подгорици топове домета до Скадра (!), похапсио је многе подгоричке муслимане, упутио је четири батаљона у Бар и отуда тобоже намјерава напасти Улцињ; књаз, према Савас-паши, само компликује ситуацију, отежава рјешење, а требало би да се сјећа жалосних искустава око Плава и Гусиња.³³ Овакав потез наговјештава правац дјejства турске владе пред новим покушајем рјешења граничног питања са Црном Гором. Биће то и камуфлирање оног новог снажног успона албанског покрета са центром у Скадру, непосредно мотивисаног и подстакнутог питањем Груда и Хота, али о томе ће бити ријечи даље.

Вуковић је могао лако оповрћи оптужбе Савас-паше како Црна Гора тобоже предузима опсежне војне мјере у рејону Подгорице. Али Корти је упорно препоручивао да Цетиње што прије пошаље војску у Подгорицу; нека се она ту нађе, да би се убацила у Груде и Хоте чим би се Турци отуда повукли. Јер Корти је осјетио намјеру Турака да повуку војску и препусте положаје Албанцима. Мада још ништа није чињено, Вуковић је, под снажним утицајем Кортија, на неки начин антиципирао предстојеће црногорске војне мјере, саопштавајући Порти и амбасадорима да црногорска влада предузима што сматра да треба, али искључиво у циљу одбране Подгорице.³⁴ Заиста, препорука војних мјера израз је темељне несигурности, готово невјеровања Кортија да ће ишта постићи самим дипломатским путем.

Црногорска влада нашла је за потребно да се уочи догађаја обрати европским силама. Њен меморандум од 25. марта одише дубоком зебњом да опет предстоји неуспјех. Изложен је цјелокупни историјат односа са Турском око успостављања послијератних граница. Али Црна Гора не мисли да попусти, него ће и даље чврсто захтијевати од Порте комплетно извршење Берлинског уговора. „Она ће своју дужност испунити енергијом инспирисаном осјећањем правде и правичности“. Истовремено, Црна Гора има повјерења да силе неће дозволити Турској да баца под ноге међународне акте на које су оне ставиле своје потписе, и

³² Исто, Радоњић — Вуковићу, (7) 19. III 1880, бр. 451. У прилогу су пуномоћја Вуковићу са потписом „Никола“, (4) 16. III 1880, гдје се као услов трансакције поставља испуњење оних модалитета наведених у »modus procedendi« Кортија.

³³ АЦГ, МИД, ф. 4, Савас-паша — Халид беју, 28. III 1880, бр. 550, Мемоари Вуковића, исто.

³⁴ АЦГ, МИД, ф. 4, Вуковић — Радоњићу, (14) 28. III 1880.

да ће оне наћи начина да предуприједи један конфликт који може имати врло лоше посљедице по европски мир.³⁵

Црногорска влада се старала да учини све како Порти не би дала изговор да избјегне споразум. Стога је књаз Никола, пред сами истек рока за одговор Порте, поручио Кортију да ако се не може изборити за „руску линију“ између Мора и Језера, нека пристане на неповољнију „инглешку линију“. Као главно, Груде и Хоте треба што прије да запосједне црногорска војска; јер ако се чека међународна комисија, „влада скадарска и аустријска организоваће нам опет Гусиње“.³⁶

Меморандум од 12. априла

Интервенција италијанске владе имала је престати 31. марта, пошто се држало да код Турака неће бити све готово са примљем црногорског предлога. Ипак, Порта је у посљедњем часу прихватила тај предлог и упутила га султану на одобрење. Султан је најприје одлучио да га не санкционише, тражећи ново консултовање.³⁷ Корти је при истеку рока изјавио Савас-паши да је његово посредовање престало. На интервенцију француског амбасадора Фурнијеа, рок је продужен за још 48 сати. И након истека овог рока Корти је морао рећи да је посредовање окончао, да би одмах затим из двора јавили како је султан потписао ираду о уступању Груда и Хота Црној Гори у замјену за Плав и Гусиње. Граница између Мора и Језера, према томе, имала се повући линијом енглеског предлога.³⁸ Овај уступак, видјели смо, управо је био учинио књаз Никола.

Султанова ирада од 2. априла 1880. имала је вриједност под условом да се на одговарајући начин спроведе у дјело. Нужно је учинити, упозорио је књаз Никола, онако како се поступило са уступањем Подгорице, Спужа и Жабљака, почетком 1879. Јер док скадарски валија спрема Албанце да се одупру силом, та ирада не значи ништа. „Ми хоћемо без крви да добијемо у посједовање ове накнаде, а кад бисмо се хтјели бити побили бисмо се због Гусиња“, напомиње књаз Никола.³⁹

У Цариграду је настала тешка борба око израде меморандума о предаји земљишта додијељеног Црној Гори. Корти и Вуковић морали су уложити крајње стрпљење нагезујући се с Турцима око сваког села и брда. Турци су дрско мијењали имена локалитета, не би ли изазвали слом нагодбе и кривицу свалили на италијанску и црногорску владу. Онда су инсистирали да се

³⁵ АЦГ, МИД, Фонд Посланства у Цариграду, ф. 1, меморандум црногорске владе силама од (13) 25. III 1880.

³⁶ ДМЦ, АО, концепт, књаз Никола — Вуковићу, (18) 30. III 1880.

³⁷ Actenstücke. . . , Дубски — Хајмерлеу, 31. III 1880, док. 108, 264.

³⁸ DDAM, Фурније — Фрејсинеу, 4. IV 1880, док. 55, 74—75.

³⁹ ДМЦ, АО, књаз Никола — Вуковићу.

уступање обави ноћу, некако ћутећи, тобоже ради тога да се не види како турска војска узмиче пред црногорском. На интервенцију других амбасадора, и то је некако ријешено — турска војска ће, се, дању, у одређени час почети повлачити, а црногорска ће за њом запосиједати односну територију.⁴⁰

Ствар је изгубила готово сваку сврху када је султан, накнадно, наводно на интервенцију Ратног савјета, ираду допунио такозваном клаузулом о неодговорности, која гласи: „Пошто царске власти и редовна војска евакуишу заузета мјеста и тврђаве, и пошто црногорска војска и власти запосједну уступљена мјеста, Порта скида са себе сваку одговорност за компликације које се у тим мјестима могу догодити“. Корти се разбијеснио, тражио је пријем код султана. Неумољиво је одбијен одговором како је то султанова посљедња ријеч. Одбијени су и сви покушаји Кортија и Вуковића да се бар у тој клаузули прецизира да Порта, природно, задржава одговорност за случај да компликације потекну са оне сусједне територије која остаје под њеним суверенитетом. На исти начин залагали су се и амбасадори Француске и Енглеске, допуштајући да слична клаузула уђе, али у смислу и јасној форми да Турци остану неодговорни само за оно што би се догодило на уступљеној територији од стране самог мјесног становништва⁴¹ Порта је сва та тумачења одбијала, очигледно припремајући црногорској влади нову грозну превару.

Књаз Никола је покушавао да издејствује да Порта гарантује да ће учинити као са уступањем Подпорице, а што се тиче клаузуле о неодговорности — да гарантује поступак у смислу тумачења Кортија, Вуковића, Фурнијеа и Гајара.⁴² Све је било узалуд. А јасно је шта се хтјело, пошто је султан одлучно изјавио Кортију, исто као и у вријеме плавско-гусињске афере, да ни под каквим околностима неће упутити своје трупе да се туку с муслиманима.⁴³

Када је наступила оваква ситуација, руска влада је напоменула влади Монархије да би требало брзо дјеловати да Порта ствар изврши на лицу мјеста, како би се избјегли догађаји слични онима око Плава и Гусиња, те да би комисија за разграничење могла потом да настави свој посао.⁴⁴ Беч је одговорио како ће се заузимати за једно „по могућности“ (möglichst) брзо и лојално спровођење компромиса.⁴⁵

⁴⁰ АЦГ, МИД, ф. 4, Вуковић — Радоњићу, (4) 16. IV 1880, бр. 569.

⁴¹ Исто, Вуковић — Радоњићу, (4) 16. IV 1880, 569; ДМЦ, АО Мемоари Вуковића, исто. „Клаузула о неодговорности“ цитирана према мемоарима Вуковића.

⁴² Исто, бр. 579, Књажева интервенција код Кортија преко Дуранда — копија телеграма без назнаке датума, а свакако 6. или 7. IV 1880.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Actenstücke..., Калноки, Петроград — Хајмерлеу, 7. IV 1880, док. 112, 266.

⁴⁵ Исто, Хајмерле — Калонокију, 9. IV 1880, бр. 113, 266.

Остало је само да се меморандум изради с клаузулом о неодговорности, или да се одбије. Гроф Корти је апеловао на књаза Николу да овласти Вуковића да потпише меморандум какав хоће султан, и то одмах, због забрињавајућег развоја у сјеверној Албанији. Попустљивошћу, образлагао је Корти, Црна Гора задобија у очима Европе једну изванредну моралну позицију; одбијањем — пружила би Порти добар изговор да прекине преговоре а за неуспјех окриви књаза.⁴⁶

Књаз Никола је напоскон попустио, дајући Кортију *carte blanche* да у Цариграду оконча ствар како најбоље зна и може. Вуковић је имао доставити да књаз и његова влада султанову формулу о неодговорности разумије тако да отоманска влада престаје да буде одговорна за све оно што се може догодити на уступљеној територији од стране мјесног становништва, пошто ова територија буде прописно предата црногорским властима.⁴⁷ У Цариграду су 12. априла (31. марта) 1880, на састанку Савас-паше и више турских високих официра са грофом Кортијем и војводом Гавром Вуковићем, а у присуству амбасадора европских сила, Савас-паша и Вуковић потписали меморандум о томе да Црна Гора умјесто Плава и Гусиња добије од Турске Груде. Хоте и мали дио Кастрата. Граница од Јадранског мора до Скадарског језера ићи ће стриктно према предложеном нацрту енглеског комесара. На другој страни Језера граница ће ићи средином залива Хотског и Кастратског и поврх Хотских брда на Цијевну до изнад села Селци. Даље иде Цијевном до језерца Рикавац, онда на врх Планинице, на Мојан, Борову главу, Дрецин усвојивши Зелентин, па на високи врх Голиш. Одавде између Мурине и Пепића, па Велике и Новшића (прва села Турској, друга Црној Гори), на Јечмениште, Чакор, Штитарицу, Јаворак и Висовима шекуларским у Лим.

Поступак извршења одређује да се отоманске трупе у року од десет дана од потписивања меморандума повуку из нових граница Царевине на томе сектору. Отомански командант из Скадра ће 24 сата прије евакуације својих трупа са територије која се уступа обавијестити црногорског команданта у Подгорици прецизно о часу у који ће његове трупе почети да се повлаче са те територије. Отоманска влада наредиће скадарском валији да састави акт измјене „са црногорским генералом одређеним од његове владе... Послије евакуације отоманске војске са ове територије, царска влада биће ослобођена сваке обавезе за одржавање јавног реда у овој области и неће одговарати за догађаје који се евентуално буду десили“.

Меморандум на крају одређује да владе Високе Порте и Његовог Височанства Књаза Црне Горе предложе владама потписницима Берлинског уговора да овласте своје представнике у

⁴⁶ DDAM, Сен Кантен — Фрејсинеу, 14. IV 18880, док. 77, 99—100.

⁴⁷ ДМЦ, АО, Радоњић — Вуковићу, (26. III) 7. IV 1880.

Цариграду да се окупе у конференцију и потпишу један протокол којим се потврђују услови овога меморандума.⁴⁸

Доста чудан међународни докуменат. Не само по очекиваној клаузули о неодговорности Порте, која се иначе могла тумачити и како је повољније за црногорску владу. Наравно, то је био предтекст за лако предвидљиво смјерање турске владе. Али у меморандуму се прецизирало само када ће турске трупе почети да се повлаче, а не и то када ће се то повлачење завршити, нити како ће наступити црногорске трупе. Не види се ни гдје, када и какав то акт „о измјени“ имају потписати скадарски валија и „црногорски генерал“. Свакако, те шупљине морали су учинити и дипломати у Цариграду, али нијесмо наишли ни на какву критику или коментар у томе смислу. На сваки начин стварима се није прилазило много озбиљно и одговорно.

Аустроугарска влада је одобрила амбасадору Дубском учешће у изради протокола којим ће се потврдити турско-црногорски меморандум. Ипак је Хајмерле изразио гледиште како није довољан један обичан протокол да се санкционише један тако важан акт који значи одступање од закључака Берлинског уговора.⁴⁹ Треба, стога, да гранична линија, утврђена меморандумом и протоколом, и потом прецизно фиксирана од комисије за разграничење, последи свега тога буде потврђена једном конвенцијом сила потписница Берлинског уговора.⁵⁰ Једном је Хајмерле, видјели смо већ, рекао да за овакве корекције има правне основе у Берлинском уговору, а сада, некако, да је то одступање од тога уговора. Углавном, априлском меморандуму које да се нешто одузме од својства правне коначности. И то је свакако један израз одређене антицрногорске политике Монархије у овом питању. Иначе, Вуковић је у Цариграду запажао веома кисело расположење амбасадора Аустро-Угарске и Њемачке поводом потписивања меморандума.

Пошто су владе потписнице Берлинског уговора дале пуномоћја својим заступницима у Цариграду, они су 18. априла 1880. сачинили протокол којим се турско-црногорски меморандум од 21. априла анектира Берлинском уговору као исправка његовог 28. члана о границама Црне Горе и Турске.⁵¹ Амбасадори истичу да су се окупили да би разријешили тешкоће које су настале у граничењу између Црне Горе и Турске, а примивши на знање споразум између ове двије државе констатују да ни једна стале у граничењу између Црне Горе и Турске, и примивши на тај аранжман, они одлучују, прописно овлашћени од својих вла-

⁴⁸ АЦГ, МИД, ф. 4. Копија меморандума од 12. IV 1880; Actenstücke... Дубски — Хајмерлеу, 12. IV 1880, 267. У прилогу копија Меморандума од 12. IV 1880, 269.

⁴⁹ DDAM, Ле Борт, амбасадор Француске у Бечу — Фрејсинеу, 14. IV 1880, док. 74, 97—98.

⁵⁰ ДМЦ, АО, Мемоари Вуковића, исто.

⁵¹ Исто.

да, да односна граница буде она која је одређена у меморандуму од 12. априла (слиједи детаљан приказ турско-црногорске границе, као у меморандуму). У посљедњој алинеји аплицирају се у ствари наведене примједбе аустроугарске владе: протокол ће имати ваљаност и снагу једне конвенције, а кад комисија за разграничење буде завршила свој посао — „међу високим странама уговорницама биће потписана једна конвенција која ће потврдити границу онакву каква буде одређена од комесара“.⁵² Према томе, само примање к знању и правна потврда тога турско-црногорског споразума — без ичега што би Порту чвршће обвезивало да га и изврши.

Албанска лига против компензације

У Албанији су још почетком марта отпочели договори да се одупру уступању њихове територије Црној Гори. Средином марта вођ католичких Миридита Пренк Биб Дода могао је изјавити аустроугарском конзулу Липићу, да ће размислити о томе хоће ли своје племе упутити против Црногораца. Осим тога, Липић зна да се договарања Албанаца не чини без знања турских власти. У ствари Албанаца особито је био упућен командант турског гарнизона од четири батаљона низама у Тузима Осман паша. Овај има тајни налог да их оружјем и муницијом снабдијева и да одређеном броју његових војника одобри да „дезертира“ и сврста се у редове Албанске лиге.⁵³

Да се у овој кампањи албански католици концентришу са муслиманима прилично је допринио и сам конзул Липић. У већ поменутом извјештају Хајмерлеу, он каже да није пропустио прилику да главарима и барјактарима Сјеверне Албаније, који су га често посјећивали, истакне како је Италија аутор новог плана уступака Црној Гори.⁵⁴ Ваља напоменути да је овога пута црногорска влада организовала добру службу обавјештавања из Албаније. Трговац из Скадра, Србин Глиго Перовић јављао је да Липић преко „главара и фратова“ наговара Малесију да се одупре Црној Гори, а ако их Турска не могне задржати да ће их Аустро-Угарска сачувати од „црногорског безакоња“⁵⁵ Исто каже и други црногорски обавјештајац Вуксан Лубарда, додајући да Липић даје много новца албанским католицима.⁵⁶ Црногорска влада се на неки начин пожалила на рад Липића у Албанији.

⁵² Јово Вуковић, Плавско-гусињска афера и ослобођење Улциња 1880, Сарајево 1929, 43—54; АЦГ МИД, Посланство у Цариграду, ф. 1, препис протокола од (6) 18. IV 1880; DDAM, Монтолом Цариград — Фрејсинеу, 18. IV 1880, бр. 96, 116—117. У прилогу копија Меморандума од 12. IV 1880.

АСС, АУР, еаГбнq„9bгвгГЦдмнДД9

⁵³ АЦГ, АУП, извод из извјештаја Липића од 18. III 1880, ф. 15c/15c.

⁵⁴ Исто; И. Г. Сјенквич, н.д., 148.

⁵⁵ АЦС, МУД, ф. 7 (27. III) 8. IV 1880, бр. 361.

⁵⁶ Исто, акта без броја. Упућено Врбци преко Бара, (27. III) 8. IV 1880.

Темел је одвратио како Липић тамо дјелује „сасвим умирујуће“, а кад би његова влада хтјела супротно, могла би да ствар закочи у Цариграду.⁵⁷ Ипак је Хајмерле опоменуо Липића, али само тако да у своје раду буде опрезан и не изазива непотребну пажњу црногорске владе.⁵⁸

Центар Албанске лиге сада је фактички премјештен из Призрена у Скадар, као природно средиште уједињене акције албанских католика и муслимана против уступања Груда и Хота Црној Гори. Крајем марта (24. и 25), одржана је скупштина Скадарана, на којој је поново формиран Скадарски комитет Албанске лиге. Ријешено је да се пружи сва потребна материјална и војна помоћ за одбрану Груда и Хота.⁵⁹ За предсједника Комитета изабран је миралај (пуковник) Одо бег Соколовић, до тадашњи шеф полиције Скадарског вилајета. Валија Изет паша односио се потпуно „неактивно“ (untätig). Одлучено је да се од 27. марта прекине сваки саобраћај између Албаније, посебно Груде и Хота, и Подгорице, под пријетњом паљења куће прекршиоца.⁶⁰

Послије скадарске скупштине Хаџи Осман паша је окупио на састанак главаре католичких племена и, каже Липић, подарио их новцем. Почетком априла дошли су у Скадар главари Груда и Хота заједно са командантом Тузи Осман-пашом. Тиме је означено да је сва Велика Малесија пришла покрету Албанске лиге. Турска влада, преко својих присталица из реда чиновника и богатих муслиманских трговаца, постарала се да стави под своју контролу активност Скадарског комитета.⁶¹ Старјешине брђана Груда, Хота, Климената, Шкрелја, Кастрата, Коплика, Шаља, Реча и Риола уручили су конзулима европских држава у Скадру протест против намјере да се албанска земља преда Црногорцима. Састављен по диктату турских власти, протест садржи изјаву о вјековима освједоченој вјерности ових брђана султани. Одлучно одбијајући да се покоре новом рјешењу, они истичу да их од Црногораца дубоко раздвајају раса, језик, религија, обичаји и навике, а да све то у пуној слободи и задовољству уживају под славним скиптром султана. Најзад истичу да ће се сами бранити, изражавајући забринутост због покрета црногорских трупа.⁶²

За акционо јединство католика и муслимана ипак је требало савладати доста тешкоћа. Пренк Биб Дода је учешће Миридата условљавао тиме да му скадарски валија стави на располагање довољно пушака острагуша. Осјетљиво је било када је тре-

⁵⁷ АЦГ, МИД, ф. 4, Темел — Радоњићу, 9. IV 1880, бр. 573.

⁵⁸ И. Г. Сјенкевич, н.д. 148.

⁵⁹ Исто, 149.

⁶⁰ АЦГ, АУП, 15с/16с, Липић — Хајмерлеу, 2. IV 1880.

⁶¹ И. Г. Сјенкевич, н.д. 150.

⁶² Ј. Вукић, н.д. 43—44; АЦГ МИД, ф. 4, бр. 568, препис представке албанских племена од 4. IV 1880.

бало примити економски терет издржавања Лигине војске. Скадарски комитет је одредио да муслимани даду 600 хиљада, а католици 300 хиљада гроша. Добро посматрајући ствари изнутра, црногорски повјереник Вуксан Лубарда примјећује како се католици устежу да дају паре, шапућући да им се најприје говорило како ће доћи војска аустријскога цара, а сада, преварени, виде да се ради само о користи турске власти. „Разборитији Турци“ говоре како знају шта „Латини“ мисле, али неће им то бити, треба само да се овај „белај“ са Црном Гором сврши као са Плавом и Гусињем па ће они, кажу, лако с „Латинима“ Иначе, истиче Лубарда, католички попови свуда „по селима и варошима храбре и натјерују Латине да иду на војску против Црногораца које они називају невјерницима“.⁶³

Липић је једном такође јавио да између католика и муслимана влада велико неповјерење. „Акциони комитет“ још није конституисан, мада се „одборска савјетовања ипак настављау“.⁶⁴ Међутим, на основу својих обавјештења из Албаније, војвода Илија Пламенац свједочи о политици Липића, односно његове владе, у кампањи око грудиа и Хота: „Аустријски консуо мучи се из петних жила преко фратрова да обрати Малесију к себи, пак је доста и обратио и много новца потрошио“.⁶⁵ А три дана уочи очекиваног расплета код Тузи, Липић налази да су католици јако понијети одушевљењем да бране своју домовину од туђе инвазије, али да је трговцима који су га посјетили он тобоже савјетовао „умјереност и мирољубивост“, јер да се ради о малој територијалној концесији.⁶⁶ Случај је хтио да Глиго Перовић тог истог дана јави да је Малисоре највише Липић „за борбу охрабрио и одушевио“ То је постигао у првом реду преко језуита, док су фрањевци у „добрим односима са Италијом“ Према Перовићу, католици отворено говоре како су се придружили „Турцима“ чврсто се уздајући да ће њихов отпор подржати Аустро-Угарска; биће то, наводно, повод да се она умијеша, окупира их и трајно задржи мјеста о којима се говори. Албанци пак, по Глиговом мишљењу, било боја не било, не могу се у великој маси дуже задржати у рејону Тузи.⁶⁷

Како се ближио 22. април, Албанци су се све интензивније припремали да обаве свој посао. Турска власт је томе само ишла на руку. Скадарски валија Изет паша говорио је Липићу 17. априла да још нема упутстава из Цариграда о препуштању Црној Гори намијењене јој територије, те да, поред тобоже његове најбоље воље да прибави послушност, више нема материјал-

⁶³ АЦГ, МУД, ф. 7, В. Лубарда, Зогање — в. М. Врбици (1) 13. IV 1880.

⁶⁴ Actenstücke. Липић, Дубровник — Хајмерлеу, 14. IV 1880, док. 120, 268.

⁶⁵ АЦГ, МУД, ф. 8, Пламенац, Подгорица, — Радоњићу, Цетиње, (29. III) 10. IV 1880.

⁶⁶ АЦГ, АУП, ф. 13с, Липић — Хајмерлеу, 19. IV 1880, бр. 42.

⁶⁷ АЦГ, МУД, ф. 8, к. Пејовић, Бар — в. Врбици, Цетиње, 19. IV 1880.

не могућности да спроведе потребне припреме. Иначе располаже са свега 3.000 војника, од којих су 2.000 Албанци. Изет-паша се чак, говорио је Липићу, не би изненадио да чује како су Албанци разоружали његове трупе.⁶⁸ Управо он и ради на томе да Албанцима препусте турске положаје код Тузи; заправо је говорио Липићу да већ види како Осман паша напушта своје положаје и предаје их Албанцима.⁶⁹ — Занимљиво је то што скадарски валија тако слободно открива турскоалбанске „тајне“ аустроугарском конзулу.

Скадарска област и Малесија слали су средином априла веће групе добровољаца Грудима и Хотима. Према обавјештењу једног црногорског повјереника из Албаније, било их је већ преко 5.000 дуж положаја који се наводно имају предати Црногорцима. Око половина наоружани су добрим пушкама острагушама, око 1.500 кременјачама и каписларама, а један дио нема никаквих. Има међу њима и незадовољстава, пошто се хране самим хљебом, па понеко и дезертира.⁷⁰ Двадесетог априла у Скадру је постало сасвим извјесно да је тобожња предаја Груда и Хота Црној Гори назначена за 22. април. Скадарска област и Малесија укупно су мобилисали око 9.000 војника. Испоставља се, додуше, да критичног момента на првој линији неће бити више од 4.000 наоружаних Албанаца.⁷¹ Све се то збивало уз пуну потпору турских власти и на очиглед конзула европских сила у Скадру.

На дан када ће се догодити комедија на Цијевни, Глиго Перовић је јављао како је претходног дана Изет паша упутио миралаја Одо-бега Соколовића да спријечи Малесију да се не почну убацивати на истурене положаје — прије него се отуда иззвуку низами. Међутим, главна сврха овог прекомандовања биће то да се Одо-бег аутоматски стави на чело сакупљене албанске војске у Грудима и Хотима.⁷²

Црногорске војне припреме

Тек на недјељу дана прије истека рока за предају Груда и Хота, црногорска влада предузела је војне мјере за њихово запосиједање. Мобилисане су три бригаде: војводе Ђура Петровића, војводе Михајла Нишина Вучинића и војводе Јазара Сочице

⁶⁸ Actenstücke... , Липић — Хајмерлеу, 19. IV 1880.

⁶⁹ АЦГ, АУП, ф. 13с, Липић — Хајмерлеу 19. IV 1880, бр. 42. — Овдје се ради о истом документу као и у збирци Actenstücke... (Претходна фуснота). Званична збирка, дакле, објавила је само онај дио Липићева текста из којег се једино добија утисак да ситуацију држе у рукама сами Албанци, а изоставља се онај дио гдје се јасно види да је сама турска власт у заједници са њима припремала нову превару Црне Горе.

⁷⁰ АЦГ, МУД, ф. 8, Глиго Перовић, Скадар — в. М. Врбици, Цетиње, (17) 29. IV 1880, бр. 635.

⁷¹ И. Г. Сјенкевич, н.д., 150.

⁷² АЦГ, МУД, ф. 8, Г. Перовић — Врбици, (10) 22. IV 1880, 593.

са по седам батаљона, а под општом командом војводе Илије Пламенца. Укупно је мобилисано око 10.000 војника и старјешина. Ту је била и артиљерија од 10 оруђа са довољно муниције. Војска се није концентрисала у Подгорици, већ је ради укривања смјештена у околини: Комани, Загарчани и Бјелопавлићи у Служу, Братоножићи на Златици, Кучи на Медуну, Пипери на Врањинима, Цеклињани и Љуботињани у Момишићима, Катунјани и Херцеговци (Пивљани, Голијани и Бањани) у Зети и Љешкопољу. Лансиран је глас да је упућено само 2—3 батаљона. Војници су имали понијети од кућа колико су највише могли хране. Није одмах организовано печење хљеба, па су жене у први мах доносиле храну за своје.⁷³ Црногорци, по прилици, није су били много задовољни таквим снабдијевањем, пошто главни командант Пламенац већ 16. априла, дакле чим су стигли, јавља да би војници „добре воље хтјели да им се да тајин“.⁷⁴

Црногорска влада је предузела неопходне мјере предострожности у Васојевићима према Плаву и Гусињу и у Црмници према Улцињу и Скадру. Сваки сукоб на граници имао се до крајње могућности избјегавати. Због те потребе један инцидент који су изазвали муслимани из Ржанице код Плава морао је остати без одговора.⁷⁵ И на сектору границе према Бојани и Скадру наређена је крајња опрезност и приправност. Због гласина да се отуда крећу некакве албанске чете, наређено је да се организује обавјештавање преко ухода.⁷⁶ Војводи Машу Ђуровићу је наложено да окупи официре и барјактаре црмничке и крајинске и да они нареде војницима „да су у сваки час готови“.⁷⁷

На велику журбу организовано је снабдијевање војске. Мада су линије снабдијевања биле упола краће и много лакше, и вријеме љепше него претходне јесени и зиме код Андријевице, требало је учинити огроман напор да се за неколико дана организује снабдијевање „од државе“ за десет хиљада војника. У Подгорици је требало припремити пећи за печење десет хиљада ока хљеба.⁷⁸ Мобилисане су све лађе (дрвене) цеклинске, црмничке и крајинске за превоз хране и муниције. Капетану на Ријечи Црнојевића, на примјер, војвода Машо наређује да „под пријетњом главе“ све цеклинске лађе смјеста мобилише за војску, а у Будву да иде „сваки који може носити 15 ока“.⁷⁹ Као и у доба плавско-гусињске афере, из нахија старе Црне Горе највећма су же-

⁷³ Многорбојне су, махом кратке, депеше у АЦГ, фонд МУД, ф. 8 и МВ ф. 7, у времену од (3—6) 15—18. IV 1880. о разним питањима мобилизације црногорске војске, њеном распореду, смјештају, дотуру артиљерије и др.

⁷⁴ АЦГ, МУД, ф. 8, Пламенац — Врбици, (4) 16. IV 1880, бр. 484.

⁷⁵ ДМЦ, АО, Тодор Миљанов Вуковић — Станку Радоњићу, (28. III) 9. IV 1880. Ржаничани су убили једног дјечака чобанина из Васојевића и пљенили му стоку.

⁷⁶ АЦГ, МУД, ф. 8, в. Врбица — к. Пејовићу, (3) 15. IV 1880, бр. 334.

⁷⁷ Исто, Врбица — Пејовићу, (4) 16. IV 1880, бр. 337.

⁷⁸ Исто, Врбица — Пламенцу, (2) 14. IV 1880, бр. 305.

⁷⁹ Исто, в. Врбица — к. Перу Николину, (5) 17. IV 1880, бр. 354.

не морале ићи у Котор, Будву и Бар да преносе жито и брашно до Вирпазара и Ријеке Црнојевића. Одавде се превозило малим лађама до Плавнице, а даље — Зећани запрежним колима за Подгорицу. Најбржим могућим темпом имали су се превозити „дебеана и тајин“ и одмах искрцавати у Плавници, „јер у Подгорицу нема ништа и треба све с Вира и Ријеке пренијети“.⁸⁰ Наравно, и овога пута држава је морала плаћати кирију за пренос жита из Приморја.⁸¹

Предузимајући опсежне војне мјере, у великој стрепњи и недоумици били су књаз Никола и његове војводе. Требало је чврсто одредити поступак за готово сигурни случај да Албанци од Турака преузму положаје које Црногорци ваља да запосједну, мада је било и нешто мало наде да се све може свршити повољно за Црну Гору. Трезвени војвода Пламенац тврдио је држао да ће „приђе ући Малисори у шанчеве него ми“.⁸² Карактеристично је узвратио књаз Никола: „Нека је хвала Богу војвода ако приђе уђу Малисори но ми у шанчеве. Мало дијете би се сјетило за ову комедију. Али ако Турци играју комедију на њихов начин, ми ћемо је играти на наш“ Што је књаз тиме хтио рећи имали су пренијети војвода Петар Вукотић и војвода Симо Поповић који су пошли у Подгорицу,⁸³ да се са војводом Илијом Пламенцем договоре о поступку „при заузимању мјеста ће царска војска сада стоји“. Но, на четири дана прије „предаје“ књаз налази да је на све тешко одговорити док се не би утврдило „на коју стоје Груди и Хоти“.⁸⁴ Сигурно је овдје ријеч о, иначе веома наивном, надању у грудског главара Сокол Баца, приврженика књаз Николе, који је тих дана дошао у Подгорицу. Бацо је по замисли књаз имао да Груде приведе Црној Гори. Прижељкивало се да би предаја Груда дјеловала и на Хоте, уништивши њихов морал и вољу за одбрану.⁸⁵

На три-четири дана прије него ће требати да Црногорци по слову цариградског меморандума уђу у посјед Груда и Хота, поменути црногорске војводе вијећале су у Подгорици како да се примање те територије, с обзиром на реалне околности, изведе или не изведе. Неку усмену инструкцију, као што видјесмо, дао

⁸⁰ Исто, в. Машо — к. Пејовићу (3) 16. IV 1880, бр. 318, као и више кратких депеша о овом питању на релацији Цетиње — Ријека Црнојевића, Вирпазар и Бар.

⁸¹ Исто, к. Илија Гавров — в. Врбици, бр. 8 (7) 19. IV 1880. — Говори се како Цетињани траже кирију за пренос жита из Будве на стар (60 кг) по галир „... Ја им дајем по по фиорина као и Ријечкој Нахији и молим за наредбу“.

⁸² АЦГ, МВ, ф. 7, Пламенац — књазу Николи, (3) 15. IV 1880, бр. 223.

⁸³ Исто, књаз Никола — Пламенцу, (4) 16. IV 1880, бр. 343.

⁸⁴ Исто, књаз Никола — Пламенцу, (4) 16. IV 1880, бр. 242.

⁸⁵ Сокол Бацо дошао је у Подгорицу са једним пратиоцем 15. IV, значи само недељу дана уочи очекиваног расплета код Тузи. Књаз Никола је покушавао да преко њега приволи око 50 угледнијих Груђана да дођу у Подгорицу на разговор и да их дарује. Тиме би, надао се, Груде сломили, а

им је књаз Никола. Међутим, сами књаз накнадно од њих тражи мишљење, па „ако буде добро одобрићу га, не свиди ли ми се исто ћу га одобрити. Јер мени није обичај да се мијешам у оно што само издалека гледам или претпостављам. Али на сваки начин ја ћу вама дати моје мишљење, пак од њега ћете узет што вам се свиди, што не свиди оставите, јер кад бих вам дао одлучне наредбе бих се бојао да вас не побркам“.⁸⁶ — Излишан је коментар о томе колико је таквим избјегавањем става књаз Никола овога пута био мали на висини тога за Црну Гору тешког тренутка.

Четири војводе — Петар Вукотић, Илија Пламенац, Симо Поповић и Марко Миљанов Поповић — имали су да одлуче и прецизирају шта да раде у разним алтернативама могућег држања Турака и Албанаца. Као готово немогућ случај претпоставили су уредно предавање положаја од стране Турака и потпуни мир на територији која се има запосјести. Тада би све ишло лако. Претпоставка са тек нешто више вјероватноће јесте да Турци уступе положаје и повуку се иза нове линије, али да приликом наступања Црногораца букне отпор мјесних и придошлих Албанаца. У овом случају има се примити борба и највећом жестином, за најкраће вријеме, савладати непријатеља и запосјести односно територију. У трећој алтернативи, готово сасвим сигурно, ако Турци утврђене положаје буду претходно предали Албанцима — „Сва је војска уређена да се уредно повуче, јер и Ви сте нам казали да у томе случају не ударамо на шанчеве, него да се одмах повучемо“.⁸⁷ Дакле, и војводе су се умјеле оградити — позивајући се на једну одређену поруку књаза. Ваљда је то онај начин — суштина оне усмене поруке књаз Николе војводи Пламенцу — на који Црногорци мисле прихватити играње комедије са Турцима и Албанцима.

Израђен је и војни план наступања црногорске војске за 22. април. Детаљан план замишљене операције није могуће, а није ни потребно овдје износити, сем у главним потезима. Бригада Михајла Нишина имала је да пође сјеверном страном правцем Диноши — Пикали и преко горњег тока Цијевне запосјести

„Хоте би убили у главу и нама би било лако“ (АЦГ, МВ, ф. 7 књаз Никола — Пламенцу, (3) 15. IV 1880, бр. 242). Сокол Вацо је стално говорио в. Илији и в. Марку да ће Црна Гора мирно постићи свој циљ — под условом да јој Турци уредно предају утврђене положаје. Што се тиче могућности да дође 50 Груђана, — ако види да је „љепше“ да дођу, и ако им не би пријетила опасност породицама, Вацо каже да ће доћи. Сокол Вацо је смјештен у једној католичкој породици у Подгорици и дато му је 150 фиорина да их подијели коме зна. Свакако је и њему нешто дато. „Види се сасвим да је обрнут овамо и чинџет ће све што може“ (Исто, в. Илија — књазу Николи, (4) 16. IV 1880, бр. 247). Даље су се свакако водили само усмени разговори. Али посао са Сокол Вацом овога пута није могао имати никаквог утицаја ни ефекта на ток и исход ствари.

⁸⁶ АЦГ, МВ, ф. 7, књаз Никола — Пламенцу, (6) 18, IV 1880.

⁸⁷ АЦГ, МУД, ф. 8, Пламенац — књазу Николи, (7) 19, IV 1880.

Груде. Центром између Шипчаника и Планинице ка Дечићу захватајући сјеверни дио Хума имала је поћи бригада војводе Ђура Петровића. Најширим јужним сектором од Станића потока и Врања до Шипчаника имала је да пође бригада Јазара Сочице ојачана батаљонима цеклинским и љуботинским, запосиједајући средњи и јужни дио Хота до залива Хотског и Кастратског. Видимо, међутим, да су од све ове црногорске војске осам батаљона остали позади, као нека (стратегичка) резерва.⁸⁸ Књаз Никола је наредио војводи Илији да „затвори Подгорицу и Зету“ „и ноћно и дневно, и укрије војску што боље може“.⁸⁹ Очигледно, војску је требало укривати све до момента када гласник из Скадра јави да ће након 24 сата, како одређује меморандум, Турци почети да се повлаче са својих положаја. Било би то ипак довољно да се црногорски батаљони и са најудаљенијих тачака ове концентрације обавијесте, спреме, пођу и према утврђеном плану и поретку развију, те на вријеме нађу на предидељеним линијама. Изгледа, нико није претпостављао да Турци и у погледу овог техничког рока могу оманути.

Турско-албанска превара 22. априла

На бази „инструкција“ Порте од 19. априла, Изет-паша је 21. априла „огласио“ у Скадру наредбу Цариграда да сјутрадан мора предати Груде и Хоте Црној Гори.⁹⁰ Но, умјесто да овога дана сходно меморандуму од 12. априла најави Црногорцима примопредају односног земљишта 24 сата раније, он је учинио нешто друго. Али прије свега из Скадра и неких села Малесије пошто је ноћу 21/22. априла 1.500 војника на челу са Одо-бегом за Груде и Хоте. Груђани и Хоти са нешто Кастрата били су већ на ногама. Окупило се око 4.000 људи под оружјем. Одо-бег је имао задатак да на освит 22. априла у правом смислу уредно преузме положаје од Осман-паше и његових низама.⁹¹

И књаз Никола је 21. априла учинио један потез, неку врсту политичког рекогносцирања. На његову молбу турски посланик на Цетињу Халил-бег упутио је секретара посланства Миралем-ефендију у логор Осман-паше, да присуствује очекиваној предаји положаја и реченог земљишта Црној Гори, да буде као

⁸⁸ АЦГ, МВ, ф. 7, докуменат под насловом „Распоред војске“, бр. 304, Исто, књаз Никола — Пламенцу, (4) 16, IV 1880.

⁹⁰ АЦГ, МИД, Посланство у Цариграду, ф. 1, копија инструкција Савас-паше Изет-паши од 19. IV 1880, 143—146. — Прописно према меморандуму и протоколу, Порта разлаже модалитете предаје Груда и Хота Црној Гори. Савас-паша налаже Изет-паши да о свему обавијести становништво, нека апелује на његову свијест да се покори, а који желе да се исле султан ће им дати намјештење у вилајетима Битоља и Косова. Копије инструкција подијељене су дипломатским заступницима у Цариграду. Ово су заправо „инструкције“ за свијет а оне праве показале се из стварних догађаја.

⁹¹ АЦГ, МУД, ф. 8, Г. Перовић — Врбици, (1) 29. IV 1880, бр. 635.

неки технички посредник између Осман-паше и војводе Пламенца, како би тешкоће које се могу појавити уклонили и изгладнили. У пратњи неколико црногорских војника, приближавао се Миралем ефендија турским положајима. На њих су „Турци и Албанци“ припуцали; један црногорски војник је рањен и сви су се вратили у Подгорицу.⁹²

Сјутрадан, када је требало да се изврши предаја уступљених територија Црној Гори, црногорске трупе у јачини од 10.000 војника налазиле су се у логорима око Подгорице, највећим дијелом удаљене шест до десет сати хода од положаја, односно земљишта које је требало преузети. Но, пошавши из Скадра 21. априла у 18 часова, 22. априла у 9 часова стигао је у штаб војводе Пламенца ађутант Изет-паше капетан Јакуп-ага, у пратњи неког Пјетра Тониетија, тумача италијанског конзулата у Скадру. Јакуп-ага је предао писмо Изет-паше војводи Пламенцу, којим га обавјештава да ће истога дана тачно у 16 часова Турци евакуисати положаје које имају уступити Црногорцима. Пламенац је оштро протестовао, упозоравајући да је имао бити обавијештен 24 сата раније, истичући како је материјално немогуће да његове трупе стигну за седам сати да би непосредно иза низама запосиједале уступане положаје и земљиште. Војвода Пламенац је покушао да пошаље једног официра Осман-паши у Тузи, не би ли утаначио да се евакуација и запосиједање територије обави стриктно према меморандуму, како се не би дало Албанцима да се тамо убаце. Капетан Јакуп је узвратио да је наређење турским трупама за евакуацију већ пошло и да никакав контакт са Осман-пашом не би био од користи.⁹³ Војвода Пламенац је онда депешом Изет-паши потврдио пријем његовога писма од 21. априла, изражавајући му кортоазно своје поштовање.⁹⁴ Чињеницу што овдје — писмено — војвода Пламенац није уложио протест, Порта ће користити за правдање свога поступка.

Пламенац је ипак наредио покрет оних црногорских трупа које су се налазиле близу демаркационе линије, у циљу рекогносцирања и, евентуално, да предахитре Албанце. Немамо података о томе колико је Црногораца пошло у овај покрет, али судећи по њиховој општој дислокацији могло их је бити највише 2.000. Стигли су до близу наводно турских положаја око 12 сати. Један одред је упућен да извиди који су војници на положајима. Дочекали су их Албанци снажном ватром из пушака. Црногорци су имали једног погинулог и шест рањених. Пламенац је наредио одступање.⁹⁵

⁹² DDAM, Сен Кантен, Цетиње — Фрејсинеу, Париз, док. 101, 122—125.

⁹³ Исто, Сен Кантен — Фрејсинеу, док. 108, 122—125, 23. IV 1880, Le Ré, Скадар — Фрејсинеу, 25. IV 1880, док. 113, 132—133. Приказ догађаја од 22. IV у оба извјештаја чињенички је подударан.

⁹⁴ АЦГ, МВ, ф. 7, Пламенац — Изет-паши, 22. IV 1880, бр. 426.

⁹⁵ DDAM, Извјештај Сен Кантена и Le Ré-а од 23. и 25. IV 1880, бр. 108 и 113, 122—125 и 132 и 133.

Утврђено је накнадно да су низами напустили положаје у току претходне ноћи, а на освит 22. априла Албанци су заповјели утврђене положаје Динош — Ржанички мост — Рогами, као и Врањ, Шипчаник и Хум.⁹⁶ Пратилац Јакуп-аге поменути Туниети свједочи како су Турци сишли са својих положаја ујутро 22. априла у 4 сата, а да су се одмах тамо намјестили Албанци. Исто тако, да је Осман паша предао Албанцима велике количине оружја и муниције, логорске опреме и хране.⁹⁹ Јасно, све је то резултат координираног рада валије Изет-паше, команданта турског логора у Тузима Осман-паше и управо постављеног команданта Лигиних снага Одо-бега Соколовића. А рок за техничко преузимање положаја и земљишта од 24 сата самовољно су свели на само седам сати свакако ради тога да Црногорци не би имали могућности да у назначено вријеме доведу на те положаје читаву војску коју су имали око Подгорице.

Увече 22. априла књаз Никола је сазвао у двору дипломатске заступнике европских влада и саопштио им чињенице о прекршају цариградског меморандума од стране Турака.¹⁰⁰ О догађају је црногорска влада сјутрадан обавијестила Вуковића у Цариграду, с налогом да протестује на Порти. Цијелога дана Вуковић није могао видјети Савас-пашу, него тек касно увече. Предуприједивши Вуковића, Савас је пошао у напад. За све што се догађа у мјестима која је „уступила“ Црној Гори према меморандуму од 12. априла, Висока Порта није одговорна; ето Црној Гори куле, мјеста, земљиште, „све је ваше, отимајте, узимајте како знате“, говорио је он. Порта није крива што се становништво тих мјеста противи црногорској власти. Европа је крива, каже даље Савас-паша, што јој није дала земље и градове са становништвом исте народности, већ присиљава Турску да исправља њене грешке, „те да вам ми дајемо туђи елеменат различит по вјери, народности и језику од вашег“. Порта је своје, тврди Савас-паша, учинила, задовољила Европу и Црну Гору; ако је Црној Гори криво, нека јој Европа накнади. Савас-паша је заиста упирао прст на главнога кривца за све ово до чега сада долази — на Аустро-Угарску. Али правдање догађаја од 22. апри-

⁹⁶ Исто.

АЦГ, МИД, ф. 4, копија изјаве драгомана Пјетра Тониетија из Скадра, 23. IV 1880, бр. 584, употреједљена као свједочанство за дипломатију. Такође у DDAM, Монтолон — Фрејсинеу, 28. IV 1880, док. 125, 155. У прилогу изјава Тониетија.

⁹⁸ Actenstücke... , Темел — Хајмерлеу, 24. IV 1880, док. 133, 276. — Темел опширно излаже догађаје од 22. IV.

⁹⁹ АЦГ, МИД, ф. 4. Копија извјештаја Крилова — Гирсу, (29. IV) 11. V 1880, бр. 539.

¹⁰⁰ DDAM, Сен Кантен — Фрејсинеу, 23. IV 1880, 122—125 — подробно о догађају и о састанку код књаза Николе.

ла источно од Подгорице на тај начин прије свега значи намјеру Порте да настави линијом обмањивања Црне Горе. Вуковић је директно говорио о ономе што се збило, да је то била Портина превара са предумишљајем, ради чега је и измислила клаузулу о неодговорности итд.¹⁰¹ Наравно, све је то код Савас-паше била само узалудна прича.

Реаговање дипломатије

То што су књаз Никола и његова влада прихватили да одиграју ову смијешну игру око Груда и Хота имало је једно парадоксално, али, чини се, у сржи, ипак позитивно значење и последице: ствар црногорских граница више није могла да легне. Осјетила је то и влада Монархије, мада је, разумије се, добро знала да априлски аранжман неће бити испуњен. Напријед смо показали како за Аустро-Угарску у ствари није ваљало ни да тај меморандум уопште буде потписан. Истина, предстојале су још велике тешкоће и грдни напори за Црну Гору.

Чим је обавијештен о догађајима, отправник послова у Цариграду Вуковић то је такође саопштио амбасадорима европских сила. Сви су Порти изразили категорички незадовољство и одмах затражили инструкције од својих влада за даљи поступак. Добивши налог да учине један енергичан демарш, састали су се у британској амбасади под предсједништвом доајена дипломатског кора сер Хари Лајарда. Сагласили су се за колективну ноту Порти и овластили француског амбасадора да направи нацрт. Ипак, аустроугарски амбасадор гроф Дубски предлагао је да у ту ноту уђе: „Ако Турска одмах не реокупира напуштене позиције које су сада у рукама албанских чета и ако их регуларно не преда Црној Гори, велике силе ће се вратити на првобитни текст Берлинског уговора, који под притиском сила мора бити одмах извршен“. Међутим, остали су били против, сумњајући да Беч има неку задњу мисао.¹⁰² Та мисао могла је бити само дотадашња противцрногорска политика. А Монархија је могла глумити наклоњеност Црној Гори, јер је знала да се на брзину не може ништа учинити, а најмање оно за шта се Беч тобоже залаже, да се враћањем на првобитни текст Берлинског уговора Црној Гори предају Плав и Гусиње.

У колективној ноти, пак, учињен је низ приговора Порти — о прекршају рока од 24 сата, препуштању многопомињане територије Албанцима, неблаговременом инструирању Изет-паше и сл. Амбасадори у име својих влада најзад скрећу Порти најозбиљнију пажњу на велику одговорност којој се она излаже ако не нађе одмах лијека створеном стању. „Најбољи начин био би, да отоманске трупе поново заузму без одлагања напуштене

¹⁰¹ ДМЦ, АО, Мемоари Вуковића, исто.

¹⁰² ДМЦ, АО, Мемоари Вуковића, исто.

положаје и да тако успоставе стање како је било пред њиховом евакуацијом, како би биле у могућности да у најкраћем року предају Црној Гори уступљене територије“.¹⁰³ Тренутно се, разумљиво, није могло смислити ништа друго, мада остајање на позицији меморандума никако није значило пут ка рјешењу. Не само због отпора снажне Албанске лиге, у свему подржаване од Турске, него и због дубоког непријатељског става и рада Аустро-Угарске у томе питању.

Турска је могла наставити старим начином. Само, европским силама она није могла одговорити као црногорској влади — да се за Црну Гору тражи накнада у Херцеговини. Порта као признаје неке грешке: задржала је за један дан пошиљку протокола од 18. априла скадарском валији, а овај наводно није најбоље разумио прави смисао инструкција; командант Подгорице није обавијештен 24, него само 7 сати раније, али зато што је курир „случајно“ задржан на путу (видјели смо, међутим, да је курир Изет-паше кренуо из Скадра за Подгорицу тек 21. априла у 18 сати). Но, Порта држи да су, без обзира на те пропусте, грудске и хотске позиције предате Црногорцима према утврђеним условима. Њих су црногорске трупе могле заузети да нијесу устукнуле пред „неколико албанских чета“.¹⁰⁴ Са оваквим одговором сасвим је у складу то што Турци у њему глатко заобилазе одговор на захтјев о реокупацији тих позиција и њиховој поновној предаји Црногорцима.

Амбасадори сила категорички су одбацили одговор Порте од 28. априла као потпуно незадовољавајући са сваког гледишта. Позивајући се на свој ранији захтјев учињен по нарочитим наредбама њихових влада, они „имају част замолити“ Високу Порту да им изволи учинити на знање, категорично, је ли се ријешила или није да реокупира земљиште и положаје које је 22. априла неуредно напустила, и да их Турци предају Црногорцима стриктно према црногорско-турском меморандуму од 12. априла.¹⁰⁵ Порта ће одговорити 15. маја у своме стилу, сходно намјери да се ствар и даље бескрајно одуговлачи. Правдала се и тиме што црногорски командант Пламенац није (писмено) протестовао. Предложила је да се на лице мјеста пошаље једна међународна комисија да испита ко је крив за неиспуњење мемо-

¹⁰³ DDAM, Анекс депеши Монтолона — Фрејсинеу, колективна нота од 24. IV 1880, док. 114, 134—135; Ј. Вукић, н.д., 69—70.

¹⁰⁴ Исто, Монтолом — Фрејсинеу, 29. IV 1880, анекс 2, нота Порте од 28. IV, 157—158; Ј. Вукић, н.д., 70—71; ДМЦ, ПР, ф. 28, копија исте ноте Порте в. силама од 28. IV. — Вуковић у мемоарима наводи да се на Порти, у Илдизу, Сераскерату и Ратном савјету водила расправа како да се одговори силама. Готово да је превадало мишљење да се једноставно позову на клаузулу о неодговорности и одбаце сви други приговори. Одлучно се усрптивно велики везир Мехмед Недим паша, сматрајући да та тачка „не ослобађа Порту обавезе да испуни двије тачке конвенције“ — о уредном уступању земљишта Црногорцима у стриктном року од 24 часа.

¹⁰⁵ АДСИП, ПО, ф. III, Вуковић — Радоњићу, (4), 16. V 1880.

рандума, и да се потом нађе рјешење и утврди које мјере ваља предузети.¹⁰⁶ Но, већ и кад је дата оваква бесмислена идеја о анкети, наговијештен је нови правац у рјешавању црногорско-турског граничног питања, о чему ће даље бити ријечи.

Већ на први одговор Порте, руски амбасадор у Цариграду Новиков затражио је непосредне кораке на Порти у циљу изласка из кризе неиспуњавања Берлинскога уговора о црногорско-турским границама. Остали амбасадори, пак, одбили су даље кораке прије него добију нарочите инструкције од својих влада и док не виде други одговор Порте. Али на овакав став амбасадора највише је утицало то што је британски амбасадор очекивао нови спољнополитички програм управо образоване либералне владе Гледстона.¹⁰⁷ Инструкције британском амбасадору имале су бити суштински другачије од оних до тада.

Руска влада трудила се да се питање тако рећи ни дана не хлади. Зато је, сматрамо, Гирс, независно од рада дипломатије у Цариграду, анализирајући опасност од „албанске агресије“ на Црну Гору, предложио осталим владама да хитно затраже од Порте неодложно извршење априлског меморандума. У противном, предлаже се, велике силе су одлучне да се споразумију о ефикаснијим средствима за заштиту Црне Горе, да спријече конфликт и обезбиједи извршење обавеза које су саме потписале.¹⁰⁸

Како је било и очекивати, Хајмерле је категорички одбио сваку страну интервенцију у питању разграничења Црне Горе и Турске, јер би, наводно материјални притисак сила водио ка генерализацији сукоба.¹⁰⁹ И међусобну свађу Албанаца и Црногораца Хајмерле, наравно, претпоставља таквом развоју. Ријеч је о томе да се Русија залаже за сједињени притисак и акцију сила на Порти, а Хајмерлеова мисао је у равни досадашње њихове неслоге, определијелене њиховим подвојеним интересима у овом питању. Углавном, излаз се није могао наћи оним начином који би Русија хтјела.

Узгредно, да видимо како се италијанска влада опростила од интервенције свога дипломате грофа Кортија у црногорском граничном питању. У италијанској скупштини била је 27. априла интерпелација о њиховом посредовању у турско-црногорском граничном питању. Министар спољних послова Каироли изложио је догађаје у афери око Груда и Хота, посебно оне од 22. априла, импликације у вези с Албанском лигом и интервенцијама дипломатије у Цариграду. На вијест о догађајима код Тузи, истиче Каироли, италијанска влада је преко Кортија, заједно са

¹⁰⁶ Исто.

¹⁰⁷ АЦГ, МИД, ф. 4, Вуковић — Радоњићу, (25. IV) 7. V 1880, бр. 593.

¹⁰⁸ DDAM, Гирс — амбасадору Капнисту — за Фрејсинеа, 4. V 1880, бр. 133—134.

¹⁰⁹ Исто, Фрејсине, Париз — Сен Валијеу, Берлин, 8. V 1880, док. 136, 170, Доставља извјештај Тисерана де Бора из Беча о одговору Хајмерлеа Гирсу.

осталим заступницима сила у Цариграду, упутила „озбиљне опомене“ Порти, тражећи регуларну предају територија досуђених Црној Гори. Истакао је да Италија, иако је била посредник у овом питању, никад није ишла сама, већ јединствено са осталим силама, које све желе једно брзо и мирно рјешење.¹¹⁰ Према томе, италијанска влада се лако помирила с неуспјехом посредовања њеног амбасадора грофа Кортија.

Црногорска влада је у току недјеље дана послѣје догађаја код Тузи написала и упутила три протестне ноте Порти. Копије њихове доставила је дипломатским заступницима европских сила на Цетињу, молећи да њихове владе изволе наћи „у својој дубокој проницљивости средства којима би присиле Високу Порту да изврши обавезе за које се по други пут ангажовала пред великим силама“.¹¹¹ У нотама се препричавају минули догађаји, настојећи да се што јасније, упечатљивије и документованије прикаже и разјасни потпуна кривица и одговорност Порте за неуспјех и овог другог покушаја да Црна Гора дође до свога права. Детаљно приказујући обим акције „албанских банди“, дате су многобројне чињенице како је турска власт у Албанији свестрано помагала и организовала тај покрет.¹¹²

Ноте су само формално намијењене Порти, јер отуда се путем убјеђивања или апеловања на добру вољу није ништа очекивало. Стварно је тај материјал био намијењен великим силама, као порука да Црна Гора и не помишља да одступи од права које јој даје Берлински уговор, и као апел силама да би се заузеле за проналажење излаза и рјешења. Ни у нотама ни у доставном писму за поједине владе не пледира се за ово или оно конкретно рјешење, већ се само инсистира на испуњењу територијалних одредаба Берлинског уговора о границама Црне Горе и Турске.

Црногорско-албански фронт

Црногорци и Албанци остали су и послѣје 22. априла 1880. лицем у лице на тако рећи глухоме фронту између Подгорице и Скадра. На црногорској страни била је велика жеља и нужда због текућих пољопривредних радова, нарочито у жупним мјестима, да се што већи број војника отпусти кућама. Али то је зависило од стања на другој страни фронта. А албански покрет је тада јачао, мобилишући нове контингенте војске.¹¹³

¹¹⁰ АЦГ, АУП, ф. 15с, гроф Вимпфен, амбасадор Аустро-Угарске у Риму — Хајмерлеу, 30. IV 1880, бр. 32.

¹¹¹ DDAM, Радоњић — Сен Кантену, док. 144, 134—135.

¹¹² Ј. Вуковић, н.д., Све три ноте цитиране су овдје, адресиране на Халид-бега, 25. IV, 26. IV и 28. IV 1880, 58—67.

¹¹³ АЦГ, МВ, ф. 7, Пламенац — књазу Николи, 24. IV 1880, бр. 441. „Ако ли би се што ослабило или промијенило у Албанији, ми бисмо војску распустили, а и ви ћете ни (нам) утолико јавити ако би што ново било“, каже Пламенац.

И поред тога, књаз Никола је одмах наредио дјелимично распуштање. Кућама је одмах послато 4.450 војника, све из жупнијих крајева, гдје је сјетва кукуруза била већ прикаснила. Ипак је остало при демаркационој линији око 6.300 црногорских војника.¹¹⁴ Али и њих је било тешко издржавати, због проблема снабдијевања, а и незадовољства у војсци. Зато књаз Никола предлаже Пламенцу да размисли о смањењу војске „на тајин“ на око 3.000 војника, с тим што би оближњи Кучи, Пипери, Бјелопавлићи, Љешкопољци и Зећани у случају напада Албанаца имали да скоче на поклич „ко је витез“.¹¹⁵ Према броју отпуштених наредних дана, може се утврдити да је 13. маја на положајима источно од Подгорице било око 4.000 црногорских војника.¹¹⁶ Тек почетком јуна имаћемо података о новим оптуштањима војске. Иначе, из свих батаљона војници су се смјењивали одлазећи кућама да обрађују земљу.¹¹⁷

Црногорска команда од 22. априла практично се ограничила на чисто одбрамбено држање и мјере на линији од Диноше до Скадарског језера. Разумије се, тако је било и на линијама према Плаву и Гусињу и према Улцињу. У сврху ефикасније одбране, на главном сектору евакуисано је све зетско становништво из села преко Мораче и смјештено у села Вуковце, Понаре и Љешкопоље на десној страни ове ријеке. Очигледно је постојао план да се црногорске снаге у случају офанзиве надмоћнијих албанских снага евентуално повуку на десну обалу Мораче. Та евакуација извршена је првих дана послје расплета код Тузи, а за превоз становништва и покретне имовине мобилисане су све цеклинске лађе.¹¹⁸ Иначе, одбрамбени положаји у Зети били су чврсто запосједнути уз демаркациону линију.¹¹⁹

При свему, снабдијевање је било тежак и за расположење војске веома осјетљив проблем. Примјера ради, бригада војводе

¹¹⁴ Исто, Пламенац — књазу Николи. — У депеши од (13) 25. IV, бр. 449 Пламенац говори о подручних му 6.150 пјешадинаца, 150 тобџија и 38 болесних војника, а депешом од (26. IV) 8. V како има под командом укупно 6.198 војника и главара.

¹¹⁵ Исто, књаз — Пламенцу, (25. IV) 7. V 1880.

¹¹⁶ Исто, Пламенац — књазу, (1) 13. V 1880, бр. 603; Actenstücke..., Темел — Хајмерлеу, 12. V 1880, 166, каже да Црногорци држе око Подгорице 4.000 војника, а у Бару 500.

¹¹⁷ Исто, Пламенац — књазу, (30. IV) 12. V 1880 и (1) 13. V 1880. — Велики број депеша из ових дана на истој релацији говори о одласку једних и доласку других на положаје источно од Подгорице.

¹¹⁸ Исто, Пламенац — књазу Николи, (15) 27. IV 1880 — о мобилизацији свих цеклинских лађа да превозе „робље зетско“ у Вуковце, Понаре и за Љешкопоље.

¹¹⁹ АПГ, МВ, ф. 7, в. Михајло Нишин, Голубовци — в. Илији Пламенцу, Подгорица (17) 29. V 1880. „Од Гостиља до Махале свуђ је једнако постављена стража да могу један другог бранити, то јест први шанац код Бишћања, други Балабана, трећи Голубовци, четврти Мајановићи, пети Махала при Морачи. Свуђ је у ова мјеста састављена војска једна до друге. Боље се ни на један начин не може урадити противу непријатеља“, правда се нешто војвода Михајло.

Михајла Нишина Вучинића, у којој је на окупу било 1.500 војника, добила је 5. и 6. маја покварени хљеб. Војници су га „побацали и гладни без ишта стоје“. Обавјештавајући о томе главног команданта, војвода Вучинић шаље „данашњи тајин тамо за мустру“.¹²⁰ Не само материјална него и морална ситуација црногорске војске тада није могла бити добра.¹²¹ До тога је дошло последице тако успјешног рата 1876—1878, којим је ослободилачка борба Црногораца и Брђана крунисана највећим тековинама. Али књаз Никола и његова влада нијесу могли изаћи из природе тадашњих међународних односа, које у основи карактерише филозофија и пракса империјализма. Књаз је оптимистички храбрио да силе сада раде озбиљно, но да „ми нећемо ни на шта пристати осим на начин који би био посве сигуран“. Јер ствар се мора свршити „мирно и за нас повољно“.¹²²

У Албанији је устук Црногораца за тренутак дао снажан полет њиховом покрету. Као што је из свега јасно, политичка, економска и војна база тога покрета сада је био Скадар. Одмах након догађаја од 22. априла, из Скадра су почели долазити нове групе добровољаца у Тузи.¹²³ Баш тога дана Пренк Биб Дода се одлучио и 2. маја 1880. довео својих 2.000 Миридита у Скадар.¹²⁴ Саставни дио антицрногорске ескалације било је ново затварање Бојане 1. маја 1880. за сва пловила која превозе товари за Црну Гору.¹²⁵ У зениту ове активности 8—12. маја на фронту према Подгорици и Зети било је концентрисано не мање од 12.000 Албанаца, рачунајући ту мјесне и оближње Груде, Хоте, Кле-

¹²⁰ Исто, Михајло Нишин — Пламенцу, (24. IV) 6. V 1880.

¹²¹ АЦГ, МВ, ф. 7, Пламенац — књазу Николи, (16) 28. IV 1880, бр. 479. Ево како главни командант оцјењује расположење код истурене војске: „Пошто смо ми остали само за нас је сасвијем наопако, јер Црногорци нијесу више за бојеве како што сам ви више пута говорио, нити се може у њих што поуздати, због свакојег гледишта, због оружја и чебеане и велике глади која је на народ. И ако сад заратимо, Црну Гору у таквом стању још никад није находило“. — Узгред напоменимо и једну занимљиву наредбу министра унутрашњих дјела Врбике за племенске капетане који су пошци са војском: „Нека одмах дома иду и судејске (судске) и друге државне послове свиђају“. Који капетан то неће, нека зна да ће бити смијењен и замијењен другим, поручио им је в. Машо (АЦГ, МУД, ф. 8, Машо — Пламенцу (16) 28. IV 1880). Племенски капетани, дакле, били су у овој, а вјероватно и у плавско-гусињској афери са војском, свакако при батаљонским или бригадним командама.

¹²² Исто, књаз Никола — Пламенцу, (24. IV) 6. IV 1880, бр. 565.

¹²³ DDAM, конзул Le Ré, Скадар — Фрејсинеу, Париз, 25. IV 1880, док. 123, и 133.

¹²⁴ Противрјечна су обавјештења о броју приспјелих Миридита. Према Глигу Перовићу, пошло их је за Тузи 2.200 (АЦГ, МУД, ф. 8. Глиго — Пламенцу, (23. IV) 5. V 1880). Војвода Шако Петровић из Бара јавља да их је пошло 2.500 (исто, в. Шако — Пламенцу, (23. IV) 5. V 1880). Најзад, заступник аустроугарског конзула Шмукер говори о 1.500 Миридита и са њима 500 Шаља, Шоша и Пука (Actenstücke..., Шмукер — Хајмерлеу 5. V 1880, док. 153, 294).

¹²⁵ Actenstücke..., Green — Foreigne office-у 1. V 1880; Хајмерлеу саопштио британски амбасадор у Бечу.

менте и Кастрате којих је било око 4.000. Готово сви извјештаји говорили су о њиховој намјри да предузму офанзиву на Црногорце. Помињана је и Подјорица, али се углавном циљало на Зету. Очекивали су помоћ од Али-паше Гусињаца, догле потпуно неактивног. Он им је обећао помоћ — уколико се прикључи Дибра и Мата, то јест средња Албанија. У Албанији је расписана нова контрибуција од 600.000 пљастера за издржавање Лигине војске. Но, због тих намета се већ код цијелог становништва без разлике вјере појавило нерасположење.¹²⁶

Ситуација се ионако брзо измијенила. Док је најприје изгледало да „непосредно предстоји напад“, убрзо се показује стагнација покрета, неодлучност, „као неко очекивање наређења од Комитета лиге“, односно Порте. Увидјели су да офанзива не би донијела никакво рјешење никоме. Али паша Гусињац није се ни на шта чврсто обавезао. При свему, Албанци су били доста слабо наоружани.¹²⁷ Средином маја Комитет лиге поручио је у Дибру и Мату да „за сада не шиљу војнике“.¹²⁸ Како је брзо нарасла тако је брзо и опала Лигина војна и политичка активност. Црногорски повјереник Вуксан Лубарда подробно је крајем маја са лица мјеста обавијестио о стању на албанској страни. Укратко, он је утврдио да на њиховом фронту „нема више од 6.000 војника“, укључујући мјесне Груде и Хоте и оближње Клементе и Кастрате. Од наоружања располажу са 3.000 добрих пушака иглењача, 600—700 капислара, 1.000 кременјача, а остали су без икаквих. У албанској војсци је велико незадовољство због слабе исхране, за сљедовање добијају само хљеб. Улазећи у политичку срж албанског покрета, Лубарда разабра да „Турци и Латини заједно раде, али нијесу на једну мисао“; први хоће да остану под султаном, а други се надају да ће им са стране доћи помоћ „да се Албанија учини књажевином“.¹²⁹ Напокон, почетком јуна настаје дезертирање у већем броју, посебно Миридита — „јер је сада сљедовање свега 300 грама хлеба без ичега другог“.¹³⁰

Муслимани, као свакако „најлојалнији“ турској власти и њеним интересима, брзо су се охладили од намјере да се Црногорци нападну. Већ у првој половини маја јасни су наговјештаји на међународном плану да Црна Гора неће бити остављена сама себи. Турци нијесу смјели натоварити себи на леђа нове комп-

¹²⁶ Исто, извјештаји Шмукера из Скадра Хајмерлеу, 8. и 13. V 1880, бр. 159 и 164, 295 и 296—297. — О ставу Али-паше Гусињаца јавља конзул Валдхарт из Призрена (Исто, 6. V 1880, док. 155, 295).

¹²⁷ Исто, Шмукер — Хајмерлеу, 16. V 1880, док. 109, 300—301.

¹²⁸ АЦГ, МВ, ф. 7, Г. Перовић — Пламенцу, (2), 17. V 1880.

¹²⁹ АЦГ, МУД, ф. 8, Вуксан Лубарда — „Часни оче“ (преко неког свештеника), Врака, (13) 25, IV 1880.

¹³⁰ Исто, в. Шако Петровић, Бар — в. Божу Петровићу, Цетиње, (7. V) 8. VI 1880.

ликације, па су морали спријечити могућност крвопролића у зетској равници.

Албански католици, пошто се још радило о судбини њихове властите земље у најужем смислу више су инсистирали на сукобу са Црногорцима. Када је општа војна и политичка активност спласнула, тражили су да се изврши један симболични напад, надајући се да ће пробудити интерес „краљева“ да се за њих нешто уради.¹³¹ С друге стране, што је у вези са почетком нове етапе у рјешавању овог питања, Хајмерле је још 7. маја под „тајно“ (geheim) поручио Пренк Биб Доди да би одустао од наводно намјераваног препада против Бара, јер да би ту он дошао у сукоб са интересом Монархије, и да му је најбоље да се са својим људима врати кући. Хајмерле увјерава Пренка у своју благонаклоност, обећавајући му да ће интересе Миридита не само чувати него и унапређивати.¹³² Ако је Пренк што смјерао према Бару, он је стварно 9. маја са својом војском био у Тузима, и тамо ће још неко вријеме остати. Позната је, иначе, ингеренција Аустро-Угарске на Црногорском приморју да би ова допустила једном племенском поглавици да се тамо уплиће. На сваки начин, показује се да је Аустро-Угарска имала знатног утицаја на Миридите, а на остале католике Сјеверне Албаније, према раније изложеном, рекли бисмо, још више.

Изражавана намјера Албанаца да нападну била је, изгледа., више еманација чињенице да су се Црногорци повукли, један варљиви осјећај тријумфа, неголи стварна пријетња. Није то могло прибавити албанском покрету никакву афирмацију пред Европом, сем што би имала још један бој са Црном Гором као признатом државом. На другој страни, била је чврста оријентација црногорске владе да се Албанској лиги константно одриче својство легалног и легитимног фактора, поред осталог и тиме што се настоји да јој се више не пружи шанса ни за „једну уру“ боја.¹³³

*

Ма како се западне силе односиле према граничном питању између Црне Горе и Турске, није било ни говора да се једна суштинска одредба Берлинског уговора у корист Црне Горе формално отпише. Силе су ипак имале на уму да су такозвана мала балканска питања једном већ запалила велику источну кризу.

Заокрет у правцу рјешења наступио је у мају 1880. Нова британска либерална влада Гледстона одлучно се zaloжила да се преостала питања из Берлинског уговора ријеше у складу са његовим одлукама. Кнез Бизмарк није радо прихватао да се због турско-црногорског спора толико провоцира Русија. И сами Беч

¹³¹ Исто.

¹³² АЦГ, АУП, 15с/16с, Хајмерле — Шмукеру, 7. V 1880.

¹³³ АЦГ, МВ, ф. 7, Пламенац — књазу Николи, 11. (23) V 1880, бр. 663.

је почео да страхује од могућности да се варница из Албаније не пренесе на Босну и Херцеговину, гдје Монархија још није била учврстила власт.

Европске силе су се сагласиле да је, с обзиром на разне услове и интересе, најлакше и најцјелисходније да Турска Црној Гори врати Улцињ са обалом до Бојане и територијом у залеђу. Опирање Турака пренудило је велике силе да упуте једну здружену поморску ескадру у воде јужног Јадрана. Напореда са тим уследио је и њихов заједнички дипломатски притисак у Цариграду. Натјерана да попусти, Турска је, умјесто Плава и Гусиња, крајем новембра 1880. године, Црној Гори предала Улцињ.

Тако је Црна Гора након дуге ослободилачке борбе морала да води још једну тешку битку како би напоскон могла да одахне у миру.

Novak Ražnatović

UNE TENTATIVE DE LA DÉLIMITATION ENTRE LE MONTÉNÉGR0
ET LA TURQUIE 1880 PAR L'INTERMISE DE LA COMPENSATION DE
LA TERRITOIRE DES TRIBUS ALBANAISES GRUDA ET HOTA
POUR PLAV ET GUSINJE

R é s u m é

Le conflit autour de Gruda et Hota représentait une continuation de l'opposition de Turquie d'accomplir ses obligations territoriales, prévues par le Contrat de Berlin avec le Monténégro. Par les actions de traîner la livraison de Podgorica, les Turcs et Albanais s'avaient assuré les possibilités de s'opposer avec succès à la livraison de Plav et Gusinje. En ce sens se manifestaient de grandes influences de la politique ennemie de l'Autriche contre le Monténégro.

Les grandes forces ont trouvé l'issu de cette crise au janvier 1880. On avait proposé au Monténégro une compensation d'une territoire albanaise sur laquelle vivaient les tribus Gruda et Hota, à l'est de la ville Podgorica, qui étaient de la religion catholique, leur intermédiaire était l'Italie par son ambassadeur à Constantinople, nommé Corti. Le gouvernement du Monténégro en principe a reçu cette proposition. Plav et Gusinje valaient incomparablement plus au point de vie économique, mais on supposait que la territoire de Gruda et Hota pouvait stratégiquement bien assurer la ville de Podgorica.

L'Austro-Hongrie s'opposa de nouveau de sa manière. A travers ses consuls, agents et prêtres catholiques Vienne incitait les catholiques albanais de s'allier avec les musulmans et s'opposer à la cession de Gruda et Hota au Monténégro. La monarchie s'efforçait de se présenter aux

catholiques albanais comme protectrice et patronesse, avec un seul but: qu'ils lui soient utis à l'avenir.

Les musulmans et catholiques albanais, bien que leurs motifs subjectifs n'étaient pas tout à fait les mêmes, s'allièrent sous la chéferie du Comité de Scutari qui appartenait à la Ligue Albanaise. Ils se sont opposés cathégoriquement au Monténégro. Le pouvoir turque aussi tenait leur part en leurs donnant son aide. Les représentants des forces européennes à Constantinople n'ont que signé un document turco-monténégrin pour l'obligation de la Porte de céder au Motnégré Gruda et Hota. Pourtant, quand il fallait aboutir cette obligation, le 22 avril 1880, les Turcs laissèrent Gruda et Hota à l'armée de la Ligue Albanaise. Le Monténégro, logiquement, ne pouvait pas entrer au conflit avec un mouvement illégitime pour la réalisation des droit pour qui lui donnait les garanties un contrat international.

Il trouvera la solution dans l'intervention du gouvernement libéral de Grande Bretagne à la tête de Gladston et en soutien des autres forces européennes. Au lieu de Plav et Gusinje, c'est à dire de Hota et Gruda, le Monténégro a reçu Ulcinj avec la territoire jusqu'à Bojana. Cela s'était

ПРИЛОЗИ

НАСЕЉАВАЊЕ ЗЕТЕ И НЕПОСРЕДНИЈЕ ОКОЛИНЕ ПОДГОРИЦЕ И НАЧИН РЕГУЛИСАЊА ОДНОСА НА ЗЕМЉИ ИСЕЉЕНИКА-МУХАЦИРА (ПОСЛИЈЕ 1878. ГОДИНЕ)*

Исељавање муслимана и захтјеви црногорских власти

Чим је црногорска војска ушла у Подгорицу и Зету, у почетку 1879, знатан број муслимана је прешао у Скадар, из више разлога. Било је оних који су напуштали Црну Гору само зато што је у тај крај дошла друга власт, чија вјера нема ничег заједничког с њиховом вјером и животом којим су живјели у доба Турака. Други су, под утицајем пропаганде, рачунали да ће само бјекством сачувати главу. Трећи су били мишљења да ће им се одузети сва имовина и да нема разлога да ту остају. Енглески конзул у Скадру био је мишљења да муслимани напуштају Црну Гору зато што би иначе морали, по приммању црногорског држављанства, да се регрутују за војску у којој не желе да служе.¹ На такво тумачење преласка муслимана у Скадар, министар иностраних дјела Станко Радоњић тражио је од војводе Илије Пламенца, у чијој је ово надлежности углавном било, нарочито прве подине по ослобођењу овога краја, да се напише проглас у коме треба

* Подаци у прилогу су из следећих архивских фондова:

Архива СР Црне Горе на Цетињу: Министарског савјета, Државног савјета, Министарства унутрашњих дјела (МУД), Министарства иностраних дјела (МИД), Министарства финансија и грађевина (протоколи капетанија, књиге дација, пописи земље), Министарства војног, Великог суда, фасц. Разни списи I, Подгоричке обласне управе, Окружног суда у Подгорици и Аустроугарског посланства на Цетињу и

Архивског одјељења Музеја — Цетиње: Архивски фонд Николе I и Молбенице.

Преписка је углавном вођена између функционера поменутих државних органа и представника власти у Подгорици и Зети, па у напоменама није посебно навођено ко, коме и када пише ради добијања наредбе, одговора или објашњења на основу којих је требало ријешити неко питање (у вези с насељавањем или одређивањем права и дужности власника и подржника земље) које је предмет овог прилога.

О питањима из ове области писао је др Жарко Булајић у својој књизи *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Титоград 1959. — У прилогу су искоришћени подаци из неколико фондова више (о насељавању и разним питањима односа, права и дужности власника и подржника земље, о захтјевима беземљаша, нагло повећавању површина главарске земље и др.).

¹ МИД, 1879, 104.

нагласити да ће се регрутовање муслимана за црногорску војску одложити док се сами не изјасне о томе чије поданство желе. Тамо је још требало да им се каже да не треба да напуштају Црну Гору, јер ће она о њима водити рачуна.² Командант Скадарске дивизије, Дервиш-паша, објашњавао је одлазак муслимана из Црне Горе притиском који на њих чини нова власт у Подгорици. Наиме, он у једној депеши истиче да су црногорске власти наредиле подгоричком муслиманском становништву да у року од три дана напусти Црну Гору само зато што је одбило да се покорава наређењима која није могло примити. Тражено је да се прво установи прекршај, па онда поступи према прописима Берлинског уговора.³ Тек основана турска легација на Цетињу указивала је да је Porta вољна да исплати данак на земље које су задржали Арбанаси, док ове, сређивањем односа између Турске и Црне Горе, не буду предате.⁴ Крајем октобра 1880. године војвода Машо Врбица је наредио војводи Марку Миљанову да спроведе на Цетињу донесени закључак по коме се није могло допустити иселјавање зетских муслимана.⁵ Муслимани су још напуштали Црну Гору и због тога што су се плашили да ће њихова дјеца бити приморана да иду у школу која је у Подгорици већ била отворена и да се настава за муслиманску дјецу неће ни по чему разликовати од оне коју ће слушати црногорска дјеца. У вези с овим, у Великом суду на Цетињу било је одлучено да ће муслиманску дјецу у Подгорици учити учитељ муслиман из Бара, да ће, сем вјерозакона, учити што и црногорска дјеца, да ће им се фесови оставити, да ће имати биљега без крста и да ће на барјаку подгоричком бити написано име књажево. О служењу у црногорској војсци у одлуци је било речено да муслимани неће бити ничим приморани да на својевјерче пуцају, а „што се уписивања у војску тиче и то се мора извршити што пријед, па ако се којему Подгоричанину чини да друкчије стоји у Берлинском уговору, кад се овоме испуне три године, нама не чини, но је свакоме слободно“ да диже из Црне Горе ако не жели да се подвргне оваквој наредби.⁶ У једном писму Марка Миљанова Дервиш-паши речено је да муслимани не могу, како је он мислио, остати турски поданици три године послје закључења Берлинског

² Исто 93.

³ МИД, 1880, 491. — Према чл. 30. Берлинског уговора, муслимани и други који су посједовали имања у крајевима присаједињеним Црној Гори а нијесу жељели да у њој живе задржали су права на непокретна имања с тим да их могу давати под закуп или другима да њима управљају. Та су се имања могла експроприсати само законским путем у општем интересу, уз претходно плаћање одговарајуће накнаде. Посебна турско-црногорска комисија имала је задатак да у току три године регулише сва питања у вези с отуђивањем и искоришћавањем државних имања, вјерских фондација и свим оним за шта су приватна лица била заинтересована.

⁴ Исто, 644.

⁵ Исто, V, 84.

⁶ Велики суд 1880, II, 1/12.

уговора, већ да на основу овог уговора треба да се ријеше питања државних и вакуфских имања, односно имања муслимана-мухадџира, а да се црногорска власт мора борити да се њена наређења поштују од свих становника једнако, па и подгоричких муслимана. Истакнуто је да ће црногорска власт заштитити законска права, на бази уговора, свих оних који желе да емигрирају.⁷ Муслимани су, нарочито од средине децембра те године, (1880), прелазили са свом покретном имовином на турску територију, остављајући у кућама по једног члана породице. Војвода Машо је увјеравао књаза да ни 30 породица неће остати у Зети и Подгорици. Тада је он напомињао да се муслимани „нерадо раздвајају са својим огњиштем, али кад је то за вјеру — весело иду“. Црногорске власти су биле увјерене да турске власти наговарају муслимане да емигрирају, иако нијесу могле да схвате зашто то чине. Пошто су баш тих дана стигла четири табора редовне турске војске у Тузи, са главарима Хота и Груда на челу изгледало је да је Турској било стало да путем притиска, оружјем, доведе до протеста европских сила против Црне Горе чија је власт, у ствари, само настојала да њена наређења извршавају сви становници. Разумије се, није било искључено да су поједини главари, а и други имућнији људи, хтјели да дођу до боље земље муслимана, не обзирајући се много на њихова права својине, тим прије што није било изгледа за такав оружани сукоб са Турском у коме би читав овај крај поново пао под њену власт.⁸ Крајем децембра 1880. исељено је 260 фамилија, наводећи разлоге да то чине због обавеза да се школују дјеца, служи црногорска војска, а и због позива из Турске.⁹ Сви муслимани из Голубоваца већ су били исељени, а из Горичана и других села Зете припремали су се за одлазак. Таква ситуација у Зети присиљавала је Окружни суд у Подгорици да пошаље једног свог члана са задатком да узме под надзор куће и друга непокретна добра исељеника — до бољег рјешења овог питања.¹⁰ Идуће, 1881. године, дошло је до смиривања у односима Црне Горе и Турске, па су се поједини тек исељени муслимани почели враћати на своја имања у Црној Гори. Мјесне власти су таквима тражиле доказе о испису из турског држављанства, без кога им нијесу допуштале насељење.¹¹ Марко Миљанов је јављао да муслиманима који су се вратили неће дозволити усељење у њихове куће све док не доведу све чланове својих породица.¹² Са Цетиња је саопштавано да су по Берлинском уговору муслимани слободни да располажу својим имањима, на која су се у све већем броју враћали. Уједно је требало да им се каже да су дохоци са њихових

⁷ МУД 1880, 9/21. децембра. Види: др Жарко Булајић, нав. д., 89.

⁸ МУД, 1880, 1750.

⁹ Исто, VI, 159.

¹⁰ Исто, 117.

¹¹ МУД 1881, II, 63.

¹² Исто, IV, 97.

имања за протекле године дати војсци црногорској и да зато треба да се обрате Министарству финансија ради накнаде.¹³ Поједини имућнији подгорички муслимани, насељени у Скадру, тражили су високе кирије за куће које су имали у Подгорици. Тако је, на примјер, Халил Мандић тражио да му Богић Марковић, окружни начелник у Подгорици, плаћа на име кирије 100 наполеона годишње.¹⁴ Други су се враћали у Црну Гору само ради тога да наплате дохотке са својих имања за раније године, изјављујући да ће они и убудуће из Турске водити рачуна о својим земљама, обрађивати их и управљати њима.¹⁵ Тада је први пут поменуто право муслимана да своје оранице и ливаде дају под ћесим (најам, закуп), и то коме они хоће, само да то буде црногорски држављанин.¹⁶ Акција започета у Никшићу, по замисли војводе Маша Врбице, настављена је и у Подгорици. Наиме, потискивање муслимана-трговаца отпочело је мјером о предности Црногораца при избору мјеста за подизање трговачке радње, а оним муслиманима који се раније нијесу бавили трговином није дато право грађења „бутига“.¹⁷ Муслимани су одбијали да се покоравају оваквим наредбама црногорских власти, позивајући се на то да су они турски држављани. Због овога је Министарство иностраних дјела наређивало Окружном суду у Подгорици да са свима онима који се не покоравају наредбама владе, а искоришћују своја имања, треба поступати као са Црногорцима. Сваког муслимана који је лично управљао својим имањем требало је сматрати црногорским држављанином, иначе је требало да се сели из државе.¹⁸ Они муслимани који су се досељавали до рока предвиђеног књажевом прокламацијом сматрани су као црногорски држављани.¹⁹ Књаз им је био допустио да своју војничку службу исплаћују новцем, због чега је, свакако, и дошло до враћања једног броја ових на своја имања.²⁰ Низамија (војница) муслиманског батаљона у Подгорици, за 372 војника, износила је за 1886. годину 2.778,84 фиорина; још је требало наплатити од 10 војника, петнаесторица је нијесу плаћали јер нијесу имали ништа, а десеторица су били ослобођени плаћања низамије (укупно 407 војника муслимана из Зете, Служа и 17 махала Подгорице). Други су пристајали да плаћају државне дажбине, али да оружје предају својим главарима (муслиманима) и тек онда да се врате у Црну Гору.²¹ Војне власти су и до 1889. узимале дио дохотка за које су исељеници, мухаџири, долазили на своја и-

¹³ Исто, II, 11.

¹⁴ Исто, 87.

¹⁵ Исто, 3.

¹⁶ Исто, V, 54.

¹⁷ Исто, II, 98.

¹⁸ МИД, 1882, 1096.

¹⁹ МУД 1882, V, 129.

²⁰ Исто, I, 99.

²¹ МИД 1886, I, 319.

мања, на име низамије, сматрајући да и они треба да ову плаћају као и муслимани црногорски држављани, али је Мин. иностраних дјела захтијевало да се то више не чини²² Спорове између мухацира и Црногораца расправљала је од септембра 1884. за то одређена комисија са Томашем Вукотићем на челу,²³ а тек од 1891. требало је да их рјешавају редовни црногорски судови, само што је до рјешења питања старих дугова мухацирима требало да дође путем споразума између двију влада.²⁴

Насељавање

Од ослобођења Подгорице са непосреднијом околином и Зете крајем јануара 1879. многи Црногорци су, гладни земље, доста очекивали. Рачунали су да ће, насељењем у овом равном дијелу државе, успјети да ријеше питање прехране својих породица. Видјевши како су наде многих војника изигране подјелом земље у Никшићком пољу, гдје су црногорски главари и други утицајни људи обезбиједили себи веће посједе, многи су, одмах након ослобођења Зете и Загорича, појурили да сами, донекле, ријеше питање земље и насељења. Због друкчијих климатских услова, па и маларичности Зете, нарочито ближе Језеру, било је мање могућности да се у овом новом дијелу државе понови оно што се десило у Никшићком пољу. Ни квалитет земље у Зетској равници није свугдје онакав као што је у околини Никшића. За околину Подгорице и Зету није предвиђана подјела земље на војничке дјелове, као што је то било у Никшићу и Колашину. И поред тога, не види се да је црногорска влада имала какав друкчији план за насељавање овога краја, за подјелу земље онама који су је одавно жељели. Изгледало је да је питање насељавања непосредније околине Подгорице и Зете требало рјешавати од случаја до случаја, не доносећи нове законске прописе попут оних које је црногорска влада донијела касније, приликом насељавања крајева добијених у балканском рату. Због тога је одмах и дошло до спорова између Куча и Пипера око Загорича, које је, у циљу спречавања тежих посљедица, требало да рјешава књаз.²⁵ Најчешћи су случајеви давања посебних наредби од стране министра војног мјесним властима у Подгорици да „измири по могућности земљу“ овоме или ономе „ако ће има“. Министар војни је наређивао да се Подгоричанима „земља дати не може“. Ово је, уједно, прва наредба којом је било формулисано одређено правило. У виду су се имали, свакако, муслимани који су се најчешће бавили трговином.²⁶ На основу овога видимо да је на-

²² МИД 1889, 1320.

²³ Арх. одј. Музеја Цетиње, 1884, 30. август.

²⁴ МИД 1891, 28а.

²⁵ Мин. војно 1879, 16/VI.

²⁶ Протоколи Мин. војног 1879, бр. 509. и 521; 1880, бр. 33. и 41.

длежност и у оваквом рјешавању питања прве године након рата припадала искључиво Министарству војном, односно лично министру војводи И. Пламенцу. Министар војни је и касније располагао са највише података о томе гдје и колико земље има у подгоричком округу која би се могла давати појединцима. У обзир су долазиле у првом реду земље мухаџира, којих је из овога краја био доста велики број. Поједини Братоножићи су, као и други, сами склапали уговоре на основу којих су, на примјер у Дољанима, узимали земљу да раде под наполицу, али су неке са тако добијених имања дизали главари. Због сличних случајева врло често су жалбе упућиване књазу.²⁷

Навешћемо неке карактеристичне случајеве у вези са давањем имања на обраду. Саво Врбица, у рату врло заслужан човек, био је усијао 10 рала беглучке земље и молио министра унутрашњих дјела да му се од тога не одузима трећина, јер је то заслужио у рату, али је тек касније исправљен став према њему.²⁸ Милу Мартиновићу, старјешини топова у Подгорици, Спужу и Жабљаку, требало је дати земљу која је мало прије тога била дата другима.²⁹ Богићу Марковићу, окружном капетану у Подгорици, било је дато 46 и по рала у Зети.³⁰ Тек од марта 1880. почело је дијељење мухаџирских земаља, с тим да појединцима држава плаћа уобичајену трећину прихода.³¹ Наредбама са Цетиња, углавном министра Маша Врбице, Окружни суд је појединцима дијелио земље „државне“, имајући у виду мухаџирске. Муслиманима — црногорским држављанима остављано је онолико земље колико су били у стању да обраде, а остало је давано под доходак. Површине земље, дијељене појединцима, најчешће су износиле 4—5 рала.³² Окружни капетан је повремено слао протокол о подјели земаља ради евиденције о издавању ових.³³ Разумије се, није била одједном утврђена површина земље која се могла давати на обраду појединим породицама. Број мухаџира је баш те подине растао, али се понеки од њих и враћао на своју земљу. Земља мухаџира из Зете и Љешкопоља износила је 1880. године, по једним подацима, 719 рала. Она се могла давати заинтересованим с тим да власницима дугују четвртину прихода. у Вранићима су Пипери радили земље одбјеглих муслимана, по књажевој наредби, с тим да плаћају дохотке са њих као и други.³⁴ Престанком ратних операција, па и потребе држања већих војних јединица ради евентуалног сукоба с Турцима, због неријешених питања у вези с разграничењем (Улцињ, Плав и Гусиње)

²⁷ Мин. војно 1880, 8/3; Молбенице, 8. III 1880.

²⁸ МУД 1880, IV, 151.

²⁹ Мин. војно 1880, 39.

³⁰ МУД 1880, 158 (дјеловодник).

³¹ Мин. војно 1880, 96.

³² МУД 1880, IV, 83.

³³ Исто, 2170, (дјел.).

³⁴ В. суд 1880, 1304.

нагло се повећао број интересената за земљу на коју су сигурно рачунали. Притисак беземљаша био је све јачи. Због тога војв. Марко Миљанов и пише Машу Врбици: „Досађују нам сиромашни људи којима је господар обећавао земље. Ја сам се споразумио с Божићем, да је ова земља у многим раздијељена главарима и људима који имају прилично и својих земаља“. Због стварања већих посједа, у првом реду главарских, и нестајања земље за подјелу онима који је нијесу имали и који су до тада били на фронту, рачунајући с књажевим обећањем да ће сигурно добити земљу, војвода Марко Миљанов је био приморан да предложи да се онима који имају доста земље ова „одузме и дадне онима који немају својих земаља“. Од књаза је тражен одговор на овако постављено питање.³⁵ Појединци су у молбама износили и примјере о томе да главар има земље на два или три мјеста, као што је Саво Мартиновић указивао на случај Баша Токова (Божовића) који је већ имао имање у Колашину, а понеко нигдје.³⁶

Крајем 1880. мјесна власт је имала овлашћење да дијели земље око Подгорице.³⁷ Давање земље главарима и даље је остало у надлежности највиших органа црногорске власти на Цетињу. До краја октобра те године додијељено је сиромашнијима 158 рала, колико је успио да попише писар окружног капетана у околини Подгорице,³⁸ а тек почетком идуће требало је, по премјеравању напуштених земаља, да отпочне подјела ових у Зети.³⁹ Појединци су се обраћали Министарству унутрашњих дјела за земљу, напомињући да им је књаз обећао због заслуга у протеклом рату. До средине фебруара 1881. књазу су тражиле земљу 472 породице,⁴⁰ које је требало населити око Подгорице, Спужа и Никшића. Тада је земље за подјелу у Зети било само 172 рала.⁴¹ Онима којима је требало дати земљу по књажеву наређењу давата је од мухаџирских за чије се власнике мислило да се неће никад вратити.⁴² Само у подгоричкој капетанији 1881. године 237 породица радило је 275 рала мухаџирских.⁴³ На овим обиљеженим површинама населиле су се и четири фамилије са Цетиња, којима је требало, по наређењу војводе Маша, дати 10—15 рала, с тим да плаћају четвртину прихода власнику.⁴⁴ У циљу

³⁵ МУД 1880, V, 99. Види: Ж. Булајић, нав. д., 91.

³⁶ Исто, 112.

³⁷ Исто, 85.

³⁸ Исто, 137. Види: Ж. Булајић, нав. д., 92.

³⁹ Молбенице 1880, 528.

⁴⁰ МУД 1881, I, 16.

⁴¹ Исто, 62.

⁴² Исто, 24.

⁴³ Исто, II, 40.

⁴⁴ Са тада пописаних мухаџирских земаља војв. Машо је купио 4.000 ока сијена. Окружни капетан га је обавијестио, прије тога, да је сијено добро родило и да ће се послѣје плаћати знатно скупље (МУД 1881, IV, 22. и 130). Из овога се види како су се имућнији могли користити родом са мухаџирских имања. С друге стране, могло би се помислити да је сијено набављено за потребе државне економије у Горичанима.

јачања свог утицаја на поједине људе, књаз им је даривао коње, говеда и браве до којих се, одласком емиграната, могло свакако лакше доћи.⁴⁵ Ослобађањем нових површина земље, почетком 1882, у Зети су биле насељене 84 фамилије Куча и Пипера.⁴⁶ Тада почиње досељавање 30 породица из Братоножића, којима је додјеливано најчешће 4—6 рала.⁴⁷ У почетку те године мјесне власти у Подгорици давале су појединцима који су долазили без фамилија само куће у околини, а тек по довођењу својих породица додјеливали су им и земљу.⁴⁸ Због брзог насељавања напуштене земље, ове је нестајало за нове интеренте, који нијесу престајали да траже. Мјесне власти су морале, по наредби старијих, одузимати земљу муслиманима, црногорским држављанима, које су они били узели да раде по иселењу њихових власника.⁴⁹ За подјелу земље узимана је у обзир и земља у Лужници коју је требало крчити.⁵⁰ У недостатку и оваквих, појединцима се, по књажевом наређењу, давало од земље оних Зећана који су је одвише имали.⁵¹ Због тога је било дато строго наређење окружном капетану да у пописима земље за подјелу, које је повремено слао Министарству унутр. дјела, не изостави „ни мрвицу од мухаџирске земље“.⁵² Црмничанин Перо Ников Ивовић из Сеоца, који се истакао у прошлом рату, напомиње у својој молби књазу да му је за заслуге обећао 40 рала баштине.⁵³ Неки су тражили земљу у Зети зато што су имање у свом селу продали да плате вађевину и тако остали без ишта.⁵⁴ У једном писму капетана Радована Марковића војводи Машу Врбици истиче се да у Пиперима има мало земље а доста дуга, и да зато да појединцима земљу у Зети.⁵⁵ Захтјева за земљом било је много и због презадужености и гладне 1888. и 1889. године. И они који су добијали помало земље нијесу били у стању да набаве потребан алат да ову раскрче, већ су молили да се запосле на неком државном раду.⁵⁶ Исте године је издата наредба да војници саде лозе, али многи нијесу имали сопствене земље за то, како каже војвода Марко Миљанов у једном писму.⁵⁷ Због недостатка земље за дијељење новим беземљашима и настојања војводе И. Пламенца дошло је до тога да је на скупу муслимана, црногорских држављана, и православних донесена одлука да се

⁴⁵ МУД 1882, I, 56.

⁴⁶ Мин. војно 1882, 41 (дјел.).

⁴⁷ МУД 1882, V, 16; VI, 71.

⁴⁸ Исто, I, 206.

⁴⁹ Исто, II, 81.

⁵⁰ Исто, 44.

⁵¹ Исто, V, 99.

⁵² Исто, VI, 84.

⁵³ Исто, I, 89.

⁵⁴ Исто, V, 116.

⁵⁵ Исто, VI, 68.

⁵⁶ МУД 1891, I, 304.

⁵⁷ Исто, 19.

дотадашњи комун Забјело (турски *забио* — забран) да на располагање књазу. До 1879. овај комун је издаван под закуп у „корист царске мерије и закуп је трајао свакад од великог четвртка до Спасова-дне сваке године“. По истеку овога рока свако је могао ту напасати стоку, али да плати на говедо и коња по грош, а на десет оваца јагње или руно вуне.⁵⁸ По тој одлуци, дио комуна према Морачи требало је да служи за излазак на појиште, а да се од дијела према Зети да 400 рала сиромашнима, од којих 300 рала за орање а 100 за ливаду. Требало је да кап. Вуксан Грујић насели тамо 60 братоношких породица, јер према протоколима нигдје друго око Подгорице није било земље за насељавање оволиког броја беземљаша.⁵⁹ То је био посљедњи излаз за један број породица које нијесу могле наћи јемца, немајући ишта, да купе жита и спасу се од глади.⁶⁰ Изгледа да тада није дошло до насељења предвиђеног броја ових, јер је књаз наредио да се на Забјелу насели 30 најсиромашнијих породица из Куча и Братоножића, што је и учињено. Појединој фамилији дато је најчешће по 10 рала заливађене земље. Овако добијена земља није се могла продавати нити за дуг узимати као даровна. Истина, поједини су је продавали, али је она купцима одузимана а новац продаваоца морао се предати државној каси. Земља је у таквим случајевима давана другоме. Појединци су размјењивали ову земљу за ону на селима из којих су овамо дошли. То је у почетку толерисано, али су овакве размјене ускоро забрањене. Окружни органи власти су били за то да се те земље не продају, нити да се могу узимати за дугове, али да би требало дозволити промјену ових.⁶¹ Тек 1895. земље на Забјелу је требало премјерити ради наплаћивања дације.⁶² Из каснијих докумената види се да је Нико Перунов Мартиновић из Бајица имао на Забјелу 30 рала даровне земље.⁶³ Значи, неки су имали земље на Забјелу и у Загоричу, дароване, али их нијесу радили и зато је од њих тражена обавеза да ће добијене земље радити, иначе су губили право на њих и ове су остајале на располагању црногорској влади.⁶⁴ На основу посебно донесених Правила о земљама у Зети, Забјелу и Загоричу требало је да се одузму земље онима који их нијесу населили нити их сами обрађивали, већ су их давали другима под аренду, и да се врате ранијим подржницима. Од овога су изузимани они који то нијесу учинили по књажевом одобрењу или зато што су били спријечени потребом државне службе. Овакве земље сматране су даровницама и нијесу се могле продавати и мијењати прије истека 30 година од почетка

⁵⁸ Андрија Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, Београд 1926, 444—5.

⁵⁹ МУД 1883, I, 196.

⁶⁰ МУД 1884, II, 226.

⁶¹ МУД 1889, I, 296.

⁶² МУД 1895, III, 453.

⁶³ Подгоричка обласна управа 1903, 16/11.

⁶⁴ МУД 1906, 117.

држања. У случају остављања враћане су ранијим подржницима. Ни земље на Забјелу, већ дате појединцима или их је требало дати, нијесу се могле давати под аренду нити остављати необрађене. Иначе су одузимане у корист државе. Подржници су дате им земље морали населити, сем ако су становали толико близу да су их могли од својих кућа обрађивати. И земље на Забјелу требало је држати пуних 30 година без права на продају или промјену, а у случају остављања прије овог рока припадале су, као и друге даровнице, држави. Посебним разлозима требало је да се подржник оправда ако није земљу обрађивао за посљедње двије године (спријеченошћу државним послом, обећањем да ће их убудуће обрађивати, несрећом). Земље у Загоричу, на Цијевни и Омербожовићима књаз је дао у својину Кучима и Братоножићима, с тим да се тамо населе и под условом да их не смију задужити или продати прије 30 година. Земље око Мораче дао је сиромашним Пиперима под истим условима као овим првима.⁶⁵ Крајем 1905, из политичких разлога и потреба књажевог режима, очи доношења Устава, наређено је „да поменуте земље одмах пређу у потпуну влаштину удареника, о чему им се има издати увјерење“ од стране обласне управе.⁶⁶ Тада је само Нику Дубовичанину и Нику Перуновићу одузето 54 рала које уопште нијесу радили и дата десеторици безземљаша (од два до 16 рала).⁶⁷

Од 1882. па до 1893. у Зети се насељавају по неколике породице Цеклињана, Косијера, Љуботињана, Цуца, Његуша, Шестана, Бјелопавлића, Љешкопољаца, Комана и других. То је рађено углавном по наређењу књажевом. Величина дате им земље зависила је од углада и заслуга појединаца, од 5 рала до три нумера (нумер има 10 рала — Ђ. П.). У наређењу за додјелу земље појединцу било је напоменуто гдје му је треба дати, по могућности што ближе мјесту становања.⁶⁸ Са посебним дозволама могли су се населити и појединци с турске територије (из Васојевића).⁶⁹ Поједини главари су настојали да прошире своју већ добијену имовину. У жалби љешкопољског капетана Ј. Маркуша војводи Машу каже се да заслужни ратник Павле Милоњић не може да купи земљу на којој живи јер је Мијајло Нишин покуповао сву земљу муслимана у Вранићима и ван њих.⁷⁰ Исти је био захватио и „башту општинску“.⁷¹ Бригадир Мијајло Нишин купио је 40 рала земље са које поменути Милоњић није могао да добије фрут, иако је усијао 3 рала.⁷² Браћа Лукићи су

⁶⁵ МУД 1904, 1863. Види: Ж. Булајић, нав. д., 95 и 123.

⁶⁶ МУД 1905, 5453.

⁶⁷ МУД 1906, 2407. Види: Ж. Булајић, нав. д., 123.

⁶⁸ Мин. војно 1882, 982 и 990; МУД 1890, III, 823. и 933; 1891, IV, 982; 1892, IV, 789, 831. и 1000; 1893, I, 230, 235, 241. и 245.

⁶⁹ МУД 1883, I, 342.

⁷⁰ МУД 1882, II, 139.

⁷¹ МУД 1889, III, 888.

⁷² Мин. војно 1882, 406 (дјел.).

само у подгоричкој капетанији имали: 49 рала баштине, 17 и по коса ливаде и 78 мотика винограда.⁷³ Војвода Марко је у истој капетанији имао 52 рала земље, а војвода Петар 26 мотика винограда.⁷⁴ Саво Врбица је добио 20 мотика винограда у Дољанима на обраду.⁷⁵ Томаш Вукотић, предсједник комисије за рјешавање спорова око мухацирских земаља, био је присвојио од другог о-сам мотика винограда.⁷⁶ Војвода Станко је имао своје млинове и тако даље.⁷⁷ Када је нестало земље за додјелу појединим сиромашним породицама, виша власт са Цетиња је апеловала на оне који држе много мухацирске земље да од ње одвоје помало заинтересованима, напомињући, у почетку, да се њима земља силом не може одузети.⁷⁸ Неколико година касније препоручивано је да се потражиоцу може дати мало земље од оних који је више имају, не узимајући у обзир истакнутије главаре, али још увијек са напоменом „ако се то може учињет ради правила која постоје за турске земље на којој су чивчије“.⁷⁹ У прољеће исте године, због великих захтјева за земљом, нарочито због презадужености становништва, власти су предузеле мјере на основу којих су посебне комисије имале задатак да пронађу већу количину земље за дијељење сиромашним породицама. Из Жабљака су тражили да комисија дође и одузме сувишке земље појединаца. Тада су комисије, обилазећи Зету, без нарочитих упутстава од више власти, рјешавале питања на мјесту, према увиђавности, одређујући за подјелу новим потражиоцима око 1000 рала оранице и косачице, које су до тада држали чивчије.⁸⁰ Комисију је сачињавало осам чланова, већином официра, подофицира и четних и батаљонских барјактара.⁸¹ Уколико ни ових 1000 рала земље не би било довољно за подјелу свима којима је требало земљу што прије дати, онда су одвајали од комунице ради обраде с тим да право држања тога парчета земље не могу ником продати. У случају одласка некуда, земља је давана другоме.⁸² Због велике потражње, власти су биле приморане да земљу коју је мухацир дао појединцу ради обраде одузму, само ако је овај већ држао онолико земље колико му је било потребно за опстанак, што раније није чињено.⁸³ Излазило је да треба одузимати од земље онога којему је мало прије тога била дата. Ово је доводило до спорова, нарочито гдје су чињена каква побољшања земље (ђубрење, преоравање, окопавање и др.).

⁷³ МУД 1882, II, 190.

⁷⁴ Протокол дације Подгоричке капетаније за 1883.

⁷⁵ МУД 1882, II, 79.

⁷⁶ Државни савјет 1886, 1.

⁷⁷ МУД 1889, II, 419.

⁷⁸ МУД 1883, I, 247. Види: Ж. Булајић, нав. д., 92.

⁷⁹ МУД 1892, I, 163.

⁸⁰ МУД 1892, II, 324. Види: Ж. Булајић, нав. д., 93.

⁸¹ Исто, III, 737.

⁸² МУД, 1893, I, 318.

⁸³ Исто, II, 480.

По обиласку Зете и према увиду стеченом приликом прегледа невјешто вођених књига о површинама захваћене земље, броју домаћинстава на њој, просјечном посједу и броју оних који моле да им се што прије да помало земље за обраду, поједини чланови Владе су предлагали ограничавање посједа, али до досљедног спровођења неког утврђеног правила од кога нико не би био поштеђен није дошло.⁸⁴

Напоменуто је да је држава, нарочито од 1891, купила турске земље на Цијевни са циљем да насели Куче као чуваре границе, с тим да они праве куће о свом трошку. Исте године су куповане земље ради насељавања Дубраваца и Владана, с обавезом да из сваке куће увијек мора бити на стражи бар по један војник.⁸⁵ Идуће године је окружни капетан Ј. Лазовић купио нешто више од осам рала земље код кућа Омербожовића у циљу насељавања добрих војника који су били веома потребни у вријеме пограничних немира до којих је доста често долазило.⁸⁶ Земље Министарства војног, дуж границе, на територији Зетске бригаде, нијесу сматране као обичне даровнице, и зато нијесу прелазиле у потпуну својину посједника као што је то био случај са првима (по наредби од 15. децембра 1905. донесеној из политичких разлога поводом никољданских свечаности, проглашења првог црногорског устава). Ове земље и куће биле су купљене ради тога да би се насељењем сиромашних породица могла што боље, лично заинтересованошћу сваке од њих, чувати граница, и зато се није допуштало да се таква имања продају, размјењују или напуштају — без посебног одобрења Министарства војног. У Новом Селу, на Кућама Ракића, у Дубравцима, Гошћима и у Затријепчу — Цијевни биле су насељене 23 породице које су у свему држале 51 и по рало јураће земље, 40 и по коса

⁸⁴ Црногорске власти су имале задатак да у Зети, у Горичанима, ослужу државну економију. У сврху обрађивања земље, држава је имала и 12 волова (МУД 1881, II, 113). Веће површине земље биле су одређене за шљивик и расадник (МУД 1880, II, 39) који је имао и свога баштована (МУД 1882, VI, 11). Од одређених површина било је одвојено 12 најбољих рала за шљивови расадник Економског црногорског друштва, које је било добило милион кошчица за ову сврху (МУД 1882, VI, 57). Због проширивања ове економије — расадника од шесторице Цеклињана и Косијера тражено је да дижу са земље коју су били добили одмах по ослобођењу Подгорице (МУД 1882, VI, 130). Уз државну земљу војв. Машо је имао три рала посијана дјетелином, са којих је плаћао четвртину (МУД 1883, II, 430). Он је преко Сава Врбце држао још шест рала која су за државне потребе била одузета сиромасима (МУД 1883, II, 572). Мин. унутрашњих дјела имало је приходе од сијена са „правитељствених земаља“ са којих су власници, Мучићи, тражили одређени износ прихода (МУД 1887, II, 484). Из расадника су шљивове саднице бесплатно давале сељацима (МУД, 1886, IV, 632). Мање и веће површине земље вођене су на име појединаца, с тим да сваки од њих држави даје одређени годишњи приход, према оцјени рода (МУД 1889, II, 697). С друге стране, држава је са земље расадника плаћала власнику одређени доходак као и приватник (МУД 1893, II, 364).

⁸⁵ МУД 1893, IV, 1164.

⁸⁶ МУД 1894, I, 116.

ливаде и 1183 рала испаше.⁸⁷ У вези с искоришћавањем ових земаља долазило је до спорова између старих становника Зете и насељеника. Први су захтијевали да им се призна искључиво право посједа, оспоравајући то онима који су населили Црне земље 1879. и Кучком батаљону који је бесплатно чувао Ђемовско поље од 1894. до 1905. године. Досељеници су полазили са становишта да на ове земље имају право посједа сви становници Зете а не само старосједиоци у име којих је у Скупштини било и постављено ово питање.⁸⁸ У пограничним селима Матагужима и Врању однос становника муслимана и православних мијењао се врло брзо. Тако, на примјер, до ослобођења Зете у првом селу су биле три муслиманске куће а 80 православних, а 1893. 76 муслиманских а 50 православних. У Врању је до ослобођења Зете било 20 муслиманских породица и 24 православне, а 1893. муслимана 60 а православних 16. У Владнама је до 1879. године било 40 муслиманских породица и три православне, а 1893. године 60 муслиманских и једна православна. У свему, до 1879. било је у овим селима 63 муслиманских породица и 107 православних, а 1893. године 196 муслиманских и 67 православних.⁸⁹ Карактеристично је навести и неколико података о промјенама количина земље коју су посједовали муслимани и православни у околини Подгорице. На примјер, 1879. године 568 подгоричких муслимана посједовало је 7.218 рала, 1.179 коса и 582 мотике винограда, а 26 љешкопољских муслимана 259 рала и 133 косе ливаде, док је државне земље у Лужници било свега 72 косе ливаде. Од ових површина подгорички муслиман Тахир Шаркић имао је више од 212 рала земље, више од 20 коса ливаде и више од 7 мотика винограда. Бећир и Ахмет Османагићи имали су 343 рала. Величина посједа свих 568 подгоричких муслимана била је од једног до 212 рала.⁹⁰ Подгорички православци имали су исте године само 210 рала оранице, 88 коса ливаде и 151 мотику винограда. У капетанији Љешкопоља и Понара 1881. године земљу одбјеглих муслимана, 304 рала, обрађивала су 94 Црногорца, док су земље муслимана који су остали као црногорски држављани исте године износиле у свему 676 рала оранице и 130 коса ливаде.⁹¹

Ваља упоредити и величину земље коју су мухаџири и други посједовали током 1883. и 1884. године. Тада су мухаџири, 220 њихових породица имали 2.083 $\frac{2}{4}$ рала обрадиве земље (најмањи посјед износио је рало, а највећи 117 рала), 944 косе ливаде и 169 мотика винограда; муслимани — црногорски држављани, 69 породица, имали су 855 рала (посједа је било од рала до 97 рала, просјечно највише 5—7 рала), 701 и по косу ливаде и 75

⁸⁷ МУД 1906, 1624.

⁸⁸ МИД 1908, VI, 4735.

⁸⁹ МИД 1893, 1952. Види: Жарко Булајић, нав. д., 89. и 97.

⁹⁰ МУД 1879, Протокол земаља Подгорице, Спужа и Жабљака.

⁹¹ Капетанија Љешкопоља и Понара 1881.

мотика винограда; Црногорци су имали, 69 породица, 432 и по рала (од једног до 56 рала, просјечно највећи број од 3—5), 668 коса ливаде и 232 и по мотике винограда, а комунице у Црним земљама 1000 рала. У свему посједовано је 4.370 и по рала, 2.313 и по коса ливаде и 476 и по мотика винограда,⁹² док је у капетанији Мата Поповића 1883. године премјерено 8.325 и по рала и 1897 коса ливаде. Тада је у Голубовцима живјело 156 породица са посједом од 1—42 рала, у Балабанима 72 са посједом од 1—39 рала, у Гостиљу 30 са посједом од 1—32 рала, у Бериславцима 75 са посједом 1—65 рала, у Бијелом Пољу 58 са посједом од 1—28, у Курилу 43 са посједом од 1—55, у Бистрицама 37 са посједом од 1—47 рала, у Горичанима 71, у Мојановићима 70, Махали 76 са посједом од 1—75 рала, у Беглуку Мучића 37 са посједом од 1—16 рала и Подгоричана 60 породица.⁹³ Нешто касније, 114 држитеља, углавном насељеника са посједом од 1—19 рала, радило је имања 148 мухаџира и 191 Подгоричанина (муслимана — црногорских држављана), у свему 800 $\frac{1}{4}$ рала, а у општини Голубовци 153 подржника држала су имања 494 мухаџира и 196 Подгоричана, што износи у свему 1380 $\frac{1}{4}$ рала са посједом од 2—29 рала.⁹⁴ Из података су очигледне разлике у величини посједа до којих је све више долазило. Крајем 1887. године у Зети је било 77 породица а у Подгорици 91 којима је пријетила смрт од глади и које су у потрази за хљебом кретале у Србију.⁹⁵ Наводимо још неке податке о посједу досељеника настањених у Доњој Зети 1897, и то без извода броја посједа према њиховој величини: 13 Куча имало је 50 рала и 10 коса ливаде; 6 Пипера 14 рала и 6 коса; 5 Бјелопавлића 34 рала и 32 косе; 9 Цеклићана 56 рала и 6 коса; 18 Љуботићана 56 рала и 6 коса; 26 Црмничана (било насељених 53 куће) 98 рала и 78 коса; 4 Улчићанина 19 рала и 7 коса; 3 Бајице 12 рала и 4 косе; један Његуш само ко-су ливаде, један Ђеклић рало и по земље и 2 и по косе ливаде; 2 Шестанина 16 рала и 3 и по косе и један Мурић 22 косе ливаде.

Ради приказа структуре посједа у непосреднијој околини Подгорице и Зети наводимо неколико података. На примјер, структура посједа, само обрадивих површина подгоричких муслимана 1879. године била је оваква:

1—3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25
118 породица	34	24	37	27	16	16
	26—50		51—100	преко	100	
	44		22		9	

⁹² Протокол новодобијене земље у Зети 1883. и 1884.

⁹³ Протокол капетаније попа Мата Поповића 1883.

⁹⁴ МУД, Зетска капетанија, списак држитеља и власника подгоричких (муслимана који су становали у Подгорици — Ђ. П.) и мухаџирских земаља.

⁹⁵ МУД 1887, IV, 1171.

(Тахир Шаркић је имао 212 рала, Бећир-бег Османагић 185, Ахмед-бег Османагић 158).

Подгорички хришћани исте године имали су:

1—3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25
10 породица	6	3	2	1	1	1
	26—50					
	2 ⁹⁶					

Из књиге дације Подгоричке капетаније за 1882. види се да је војвода Петар имао 8000, војвода Марко Миљанов 7000, капетан Лука Ненезић 15.600 и Андрија Рогошић 14,000 коријена лоза, док су становници капетаније у свему имали- 1,081.800, а мухаџири 389.200 чокота лоза.

Структура посједа у зетској капетанији 1879. била је:

1—3	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50
рала							
209 по-							
родица	56	37	23	22	23	5	13 и
	50—100, а тринаест година касније, 1892:						
	3						

1—3	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50
рала							
263 по-							
родице	118	130	146	149	84	37	46
	и преко 50 рала 2 ⁹⁷						

У љешкопољској капетанији 1904. године 229 подржника живјело је на земљама муслимана од којих су само 105 били мухаџири. У овој капетанији муслимани су имали 802 рала обрадиве земље и 56 коса ливаде, а мухаџири само 226 рала.⁹⁸ Идуће, 1905. године, у зетској, љешкопољској и спушкој капетанији муслимани су имали 5.400 рала, од којих црногорски држављани 2.800, а мухаџири 2.600 рала.⁹⁹

На крају, иако се посјед у Зети све више и брже диференцирао, из године у годину, због непогодних климатских услова ипак није долазило до формирања нових великих спахилука, како се то говорило у Црној Гори, од стране богатих и виших црногорских главара, као што је то био случај у Никшићком пољу. Казали смо да земља у Зети није дијељена „на пушке“, него је давана старосједиоцима, Зећанима и досељеницима из Цеклина, Куча, Пипера (132 куће), Братоножића (15 кућа) и љешан-

⁹⁶ Попис земаља у подгоричком округу 1879.
Књига дације 74.

⁹⁸ Попис земаља мухаџирских и црногорских држављана 1904.

⁹⁹ Државни савјет 1905, 9. јул.

ске нахије (204 куће) и др. Досељеници су понекад били безобзирни према муслиманима — црногорским држављанима, приморавајући их да им продају што прије и што јефтиније имања у Зети.¹⁰⁰ Тамо земља није прво премјеравана и класифицирана па онда дијељена појединцима, него је давана према томе ко и како је долазио ради насељења. Првима је додјељивано више и боље земље, а онима који су долазили касније, међу којима је било и доста заслужних војника, који због својих дужности нијесу могли стићи раније, даване су, мање-више, нераскрчене површине за чију обраду они нијесу имали потребан инвентар и зато су били принуђени да право које им је дато продају и иду на другу страну да траже хљеб (у Србију и куд друго), тим прије што су већ раније продали све што су имали на старом огњишту.¹⁰¹

Регулисање односа између ага и чивчија

Да бисмо боље упознали односе између ага и чивчија у Зети, потребно је указати на неколике њихове карактеристике за вријеме турске власти до ослобођења, крајем јануара 1879. године. Као и остала земља у турском феудалном систему, и земља у Зети припадала је султану, чији су је намјесници, у Скадру и Подгорици, дијелили заслужнијим појединцима. Ранијим становницима било је онемогућено да земљу добију и путем куповине. Они су, не примивши ислам, остали на земљи као чивчије, кметови, ратаји. Имовинским диференцирањем између ага и бегова положај чивчија није се ни у чему мијењао. Ратаји, чивчије, могли су имати нешто стоке, али су агинску стоку морали држати под наполицу. Годишње су морали исплаћивати власнику: за сваког вола 5—6 багаша кукуруза („изора“), за коња 4—5 багаша пшенице („изврха“), за кобилу 3—4 багаша кукуруза („извлачка“), а за краву оку и по масла, док им је приплод од крава и кобила био у заједници (волонима су орали, коњима врхли пшеницу, кобилама влачили земљу). До почетка 1879. готово је сва Зета била агалук подгоричких и спушких Турака. Било је мало Зећана који су имали кућу и земљу. Ага је могао дићи чивчију, ратаја, са земље нарочито због слабе обраде земље или сумње да га поткрада. Ратај се спасавао „мобом“ добрих људи или подмићивањем турских судова, којим се онда могло доћи чак и до земље другог ратаја. Морали су се служити митом и за то да би и даље задржали земље које су радили као чивчије. Чивчије су у тако зависном положају од ага могли бити само зато што су били лишени права да уопште посједују земљу. Убирању рода присуствовали су десетчар, сакупљач царског десетка, и ага.

¹⁰⁰ А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 402.

¹⁰¹ Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине 1914, 437.

Прво је род дијељен на десет дјелова, од којих је један ратај био дужан да однесе у „десетчарицу“, а осталих девет дијелио је ага с ратајем. Долазило је до штета само зато што ага није стигао да присуствује убирању рода, а ратај то није могао сам учинити. Десетак је припадао једном броју подгоричких породица којима је Зета била дата у спахилук (Османагићи, Крњићи, Мандићи, Лекићи, Џаковићи, Булићи и др.). Најбогатије аге били су: Османовићи, Аџимуховићи, Крњићи, Шаркићи, Беговићи, Ђечевићи, Водопићи, Аџиаблаховићи и др.¹⁰²

Најприближнији приказ односа на земљи до ослобођења овог подручја садржи извјештај Томаша Вукотића војводи Матановићу из 1885. године. Према њему, доходи су давани увијек у натури, према квалитету земље (четвртина, трећина и половина рода). Најчешће је половина дохотка плаћана са ливада и винограда (и то ако су и земља и коријени лозе агини, а ако је земља агина а коријени чивчије — давана је трећина дохотка). Ситна жита су давана овршена, а кукуруз у класовима (дијелећи га котаром). Чивчија је доносио доходак агиној кући. Од овршине и сламе аги није давано ништа. Ага је могао у свако доба отјерати чивчију са своје земље, не наводећи никакве разлоге за то. Само је требало да му дуг врати, иначе је у свему другом зависио од агине милости. Чивчија је добијањем земље на обраду постајао „прости баштеник или ратар докле је аги угодно, дакле без икаква права“. Ага је могао продати своју земљу ономе ко му за њу највише да. Није био обавезан да је раније понуди, ради куповине, својти или чивчији. Кад су се чивчије дијелиле међу собом, дијелили су, по агиној дозволи, и његову земљу, иначе је овај могао да је само једноме од њих да на обраду. Ријетко је кад ага давао неки комад земље (од бостана или брањевине) чивчији, с тим да му овај даје одсјеком (одједном, према погодби) одређену количину жита или износ новца.^{102а}

Земљу су и даље обрађивали углавном сви они који су на њој имали подржничко право до 1879. године. Правило је било да се другима може дати само од земље која је напуштена, чији су власници прешли на турску територију, а никако од оне коју су и раније обрађивали Црногорци,¹⁰³ али су и овакве земље, на примјер кучки главари, појединцима одузимали и давали их другима. Такође је било забрањено да муслимани залажу своје земље Зећанима.¹⁰⁴ Смаил Цуцовић из Подгорице имао је у Зети 100 рала и, због тога што му је било забрањено да даје земљу у

¹⁰² А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 398—400.

^{102а} Извјештај Томаша Вукотића војводи Матановићу о обичајним правилима на основу којих су регулисани односи између ага и чивчија у подгоричком округу прије ослобођења, *Богишићев архив у Цавтату*, кутија XVI, бр. 31. Види: Ж. Булајић, *нав. д.*, 87—88.

¹⁰³ Мин. војске 1879, 11/10.

¹⁰⁴ Мин. војске 1880, I, 29.

залог или је прода, био је приморан да тражи милост од војводе Пламенца, јер није имао жита да се прехрани.¹⁰⁵ Пошто је углавном сва земља до тада исељених мухаџира била подијељена ради обраде Црногорцима у току лjeta и почетком јесени 1880, државне власти су биле нарочито заинтересоване да се сваки појединац који је добио земљу ради обраде писмено обавезе да ће је добро обрађивати и да ће држави редовно плаћати на име аренде четвртину прихода са ње.¹⁰⁶ Иако су појединци присвојили знатније површине обрадиве земље, које уопште није било за многе сиромашне људе који су због извршавања војничких обавеза са закашњењем долазили да је траже, црногорске власти на Цетињу нијесу позитивно одговориле на питање војводе Марка Миљанова, да ли да се одузима од земље богатих и даје сиромашнима, већ је рјешавање оваквих питања остављено у надлежност Окружном суду у Подгорици, јер је „расправљање око земаља административна радња а не пулитичка“.¹⁰⁷ Тако је Окружни суд и давао на обраду и располагао земљама, ливадама и виноградима мухаџирским, иако је, у ствари, до интервенције са Цетиња долазило кад год је требало, из разних разлога, појединцима излазити у сусрет и дати им потребну количину земље, мимо Окружног суда и окружног капетана који су по прописима имали да о томе воде бригу.¹⁰⁸ На многе понуде муслимана да продају своје земље, одговарано је стварањем друштва ради солидарног одбијања куповина, под изговором да нема новаца, ствари са надом да ће се на неки начин измијенити право муслимана-посједника и да ће њихове земље потпуно припасти Црногорцима и без икаквих накнада. Оваквом организацијом руководио је војвода Машо Врбица, на исти начин као и у Никшићу. Чланови друштва су полагали и заклетву, а окружни капетан му је био на челу.¹⁰⁹ Друштво је имало своја правила („Тајно настављење и правила“) по којима су се књажевске власти имале управљати у односу према исељеницима и њиховим правима. По правилу документ за пресељење на турску територију није се смио дати ниједном муслиману прије него докаже капетану гдје се налази његова непокретна имовина и да је ову уредно предао под аренду црногорском држављанину, уз судску потврду о томе. Даље, требало је настојати да се онај који се исељава обавезе пред судом да неће никад и ни у ком случају дићи са својих непокретности онога коме их пред судом преда прије исељења. Овакав документ требало је да потпишу исељеник и свједоци, од којих је један морао бити хоџа. Доходак који је припадао исељеницима никад није смио бити већи (пред судом) од једне четвртине. Требало је да сви органи власти настоје да се на тајан

¹⁰⁵ Исто, 30/4.

¹⁰⁶ МУД 1880, V, 25. Види: Ж. Булајић, нав. д., 91.

¹⁰⁷ Исто, 64. и 2226 (дјел.).

¹⁰⁸ Исто, 96.

¹⁰⁹ МУД, 1881, II, 38. и 110.

начин спријечи надметање Црногораца око мухацирских земаља. Уколико би то појединац учинио, одузео земље из руку другог под повољнијим условима за власника, мухацира, такав се морао сматрати као „неваљали чојак“. Иначе, власти су биле обавезне да буду правичне и непристрасне при остваривању мухацирских права на доходак чији је износ био строго одређен.¹¹⁰ Мухацирима, страним држављанима, било је забрањено свако куповање непокретности.¹¹¹ Дохоци са турских земаља, које је у почетку 1879. и 1880. примала држава, „ни у једном фруту не смију бити виши од четвртине“,¹¹² а онај који би од ње сакрио кажњаван је као лупеж и земља му је одузимања.¹¹³ Подржник земље није могао бити отјеран са ње, нарочито првих неколико година послје рата, већ је био обавезан да у случају огрјешења о право власника плати досуђену глобу.¹¹⁴ Многи мухацири нијесу били задовољни гаранцијама црногорских власти да ће им се дохоци са земаља које су имали у Зети и околини Подгорице редовно давати,* па су тражили да им се дозволи да сами обрађују своје земље или да их дају коме они хоће. Овим првим захтјевом, несумњиво, хтјели су политички да уцјењују Црну Гору чија је власт већ населила њихове земље, да створе извјестан заплет у односима Турске и Црне Горе, нарочито због одлуке црногорских власти о наплати мухацирских дугова путем продаје њихових имања. Оваквим захтјевима хтјели су да им се врате земље, да би их они давали коме желе, то јест муслиманима који су и даље остали у Црној Гори као њени држављани. Овим путем су хтјели да избјегну и продају земље ради наплате остављених дугова. Мухацири су преко својих представника, Пашовића и Муминовића, постављали овакве захтјеве по истеку пет година откад су судски била пописана њихова имања ради давања истих под аренду насељеним Црногорцима. Разумије се, црногорска влада им није допустила да сами обрађују своја имања, већ им је и даље могла гарантовати само то да ће им се земља уредно обрађивати и да ће им и убудуће бити редовно исплаћиван уобичајени доходак. За разлику од земаља присаједињених Црној Гори 1878. мухацирима је допуштено да у „новој линији“, присаједињеном дијелу источне Зете, послје разграничења 1883, могу земљу об-

¹¹⁰ Исто, V, 40.

Исто, II, 36.

¹¹² Исто, III, 32.

¹¹³ Исто, V, 58.

¹¹⁴ МУД 1883, I, 117.

* Књаз Никола је у јулу 1881. гарантовао исељеним муслиманима да ће од ранијих подржника земље добијати колико и прије исељења, а онима који нијесу имали чивчије да ће добијати од нових насељеника четвртину прихода за све вријеме одсуства из Црне Горе. Убудуће је требало да и једни и други са својих земаља добијају онолико колико се буду погодили са старим или новим насељеницима (Проглас књаза Николе објављен 13. јула 1881, Зборник судских закона II, Цетиње 1912, 96—97).

рађивати и давати само црногорским поданицима под аренду.¹¹⁵ У том дијелу им се допуштало и увођење стоке.¹¹⁶ Мухаџири нијесу хтјели поново да потпишу уговор о престанку да на њиховој земљи могу и даље остати ранији подржници, већ су једино изјавили да пристају да дотадашњи подржници могу остати на њиховој земљи још 1884. године, и то само до завршетка радова на прикупљању фрута, а потом да им се имања одмах уступе.¹¹⁷ Члан комисије за рјешавање спорова око мухацирских земаља, Дагес ефендија, заузео се био да се постигне споразум са власницима земаља, те су мухацири пристали да поново праве погодбе са подржницима њихових земаља, ратајима, и то не само у околини Подгорице већ и у Зети. Нарочито им је било криво што многи подржници, насељени послје њиховог прелаза у турско држављанство, и даље стално не станују на њиховим земљама. Уз то, настојали су да дигну са својих имања старе подржнике. Погодбом су дали сагласност да се најпоштенијим од избраних подржника повјери посао на прикупљању прихода с имања и предавању ових власнику.¹¹⁸

Од 1885. године мухацири су настојали да им се доходак плаћа у новцу (умјесто у натури, како је до тада чињено). У овоме им је донекле ишла на руку комисија, са Томашем Вукотићем на челу, образована у циљу расправљања спорова око исељеничких земаља, а у којој је био и један турски представник.¹¹⁹ Мухацири су у овом смислу вршили организован притисак на подржнике. Због тога се у једном документу и каже да је „наступило невољно стање за ратаре урођенике и досељенике у округу зетском“. Не видећи могућности да успију у захтјеву за одузимањем земаља дотадашњим подржницима, мухацири су им наметали обавезу да им доходак исплаћују одсјеком у новцу, против чега се поменута комисија није залагала.¹²⁰ Погодбе су закључиване за једну или више година. На велике протесте подржника због плаћања дохотка, четвртине, у новцу, влада је преко свог представника, војводе Ђ. Церовића, преиначавала начин плаћања. Тада је одлучено да се доходак у новцу плаћа само са оних земаља са којих се за доба турске власти у Зети тако плаћао, а да се са свих других опет плаћа у натури. Подржници нијесу хтјели да погађају оне земље чији су власници остајали при одлуци да ће их дати у подржничтво под условом да им се доходак исплаћује у новцу. Указивано је на велику штету по народ ако би се доходак исплаћивао у новцу. Истицано је да се дохоци у новцу не би могли платити „цијелим максулом“ (родом,

¹¹⁵ МИД 1884, I, 151. Види: Ж. Булајић, нав. д., 99.

¹¹⁶ МУД 1886, III, 584.

¹¹⁷ МИД 1884, 216. Види: Ж. Булајић, нав. д., 99.

¹¹⁸ МИД 1885, I, 160. Види: Ж. Булајић, нав. д., 100.

¹¹⁹ Државни савјет 1886, 6/4.

¹²⁰ МИД 1885, I, 508. Види: Ж. Булајић, нав. д., 100.

љетином) који су нашли на тим земљама.¹²¹ Мухацири нијесу више хтјели да закључују уговоре пред кметом и капетаном, већ само пред Окружним судом. Подржници су протестовали и против тога да кирију за куће у којима су становали плаћају у новцу.¹²² Све до 1890. године мухацирима је прећутно допуштано давање земље подржницима под условом да им ови са њих дају доходак у новцу, на што су подржници, немајући избора и пристајали, одлажући плаћање или рачунајући да ће, макар и касније, бити заштићени њихови интереси. Ове године влада је одлучила да емигранти „не могу давати под паре своје земље које имају у Црној Гори него да морају с њих примати дохотке у натури“. И поред овакве начелне одлуке књаз је појединцима дозвољавао да могу дати подржнику ливаду како хоће.¹²³ У оваквим случајевима држава је, разумије се, примила на себе обавезу да гарантује власнику земље исплату доходака у новцу. И касније је било подржника који су се држали уговора по коме су мухациру плаћали доходак у новцу одсјеком и да је то, у неким случајевима, окружни капетан М. Џаковић, 1898. године, замијенио одлуком да подржници мухацирских земаља плаћају власницима доходак у натури, и то у износу трећине рода, што је подржнике још теже погађало него плаћање четвртине дохотка у новцу одсјеком. Одлуком Мин. унутрашњих дјела ријешено је да се доходак плаћа на начин кориснији за подржнике, тј. плаћањем четвртине одсјеком у новцу.¹²⁴ Начин плаћања доходака није ни оваквом одлуком скинут са дневног реда. Штавише, према одлуци Народне скупштине, 1908, требало је да се од ага и држитеља земаља образује комисија, која је имала задатак да одреди колико подржник земље да плаћа у новцу или натури од рала с важношћу уговора за 10 година, тако да то буде на основу правила из 1883 (чији текст не постоји) која су тада била на снази и у сагласности са шеријатом,¹²⁵ али ни тада у ствари није донесена никаква коначна одлука о овоме питању, свакако и због нових политичких момената у сусједству Црне Горе и на Балкану уопште.

Већ смо видјели да је био донесен пропис по коме су подржници били обавезни да дају власнику четвртину свих прихода са земље коју су обрађивали. До 1879. они су били дужни да дају агама негдје трећину а негдје четвртину жита и половину сијена.¹²⁶ Каснијим прописима искључивано је свако право чивчија да сами одређују колико прихода да дају са рала земље, посебно кад се радило о извршавању подржничких обавеза према

¹²¹ МИД 1886, II, 786. Види: Ж. Булајић, нав. д., 100 и 101.

¹²² Исто, 939.

¹²³ МУД 1894, III, 835. Види: Ж. Булајић, нав. д., 102.

¹²⁴ МУД 1899, 580.

¹²⁵ МИД 1908, VI, 4909.

¹²⁶ Стенографске биљешке 1906, 123.

власницима земаља — црногорским држављанима, муслиманима.¹²⁷

Најстарији документ о регулисању односа мухацира и подржника њихових земаља, чивчија, сачињен између Мустафа-паше и војводе Станка Радоњића 1883, има више тачака, од којих прва гласи: „да емигранти слободно располажу са својим добрима по својој увиђавности — и да могу бити заступљени у управљању опуномоћеним представницима било поданицима књажевским или турским“, а друга: „да емигранти могу слободно промијенити чивчије постављене на њиховим земљама од времена како су исте заузете Црном Гором. . .“ Раније чивчије имале су да плаћају доходак у истом износу као и прије ослобођења ових крајева. У уговору није ништа речено о томе гдје ће се дохоци предавати власнику, особито за чивчије који су послје 1879. дошли на њихове земље. Напоменуто је да ставови прве двије тачке овог уговора нијесу уопште примјењивани.¹²⁸ Црногорске власти су добро пазиле да се не учине каква огрјешења о права власника земље, старајући се да не долази до тога да подржници „безобразно поступају према својим агама“.¹²⁹ Власти су тражиле од старосједјелаца, ранијих подржника мухацирске земље, и нових становника, насељеника, да земљу обрађују добро, да доходак са ње плаћају уредно с тим да ага, власник, може сам или преко свог опуномоћеника присуствовати прикупљању плодова и одвајати онај дио који му припада. У противном, ага, мухацир или црногорски држављанин, могао је увијек одузети подржнику земљу и дати је другом, уреднијем.¹³⁰ Уколико подржници нијесу на вријеме плаћали дужни доходак, било је наређено органима власти да списак таквих даду жандарму који је имао да о њиховом трошку пође од једног до другог чивчије, прикупи дужни хак (доходак) и преда га власнику земље. Као правило је важило: ако подржник дио земље не узради, он ће власнику земље дати доходак и са тога необрађеног дијела, и то према процјени двојице, имајући у виду род на сусједној земљи, а тај необрађени дио има да му се одузме.¹³¹ Такође је од старина био обичај да ако неко с пристанком власника посади виноград на његовој земљи — тај је добијао право на половину, а до подјеле онај који је посадио или подржник плаћао је сопственику четврти дио дохотка.¹³² Неуредним подржницима је указивано: ако не плате доходак на вријеме, док су усјеви или плодови на мјесту гдје су и произведени, земља ће им се убудуће одузети и дати другоме.¹³³ Тако је наређивало Министарство иностраних

¹²⁷ МИД 1908, VI, 4909.

¹²⁸ МИД 1893, III, 1367. Види: Ж. Булајић, нав. д., 107.

¹²⁹ МИД 1888, II, 705.

¹³⁰ МИД 1889, II, 819. Види: Ж. Булајић, нав. д., 101.

¹³¹ МУД 1894, III, 999. Види: Ж. Булајић, нав. д., 94.

¹³² МУД 1893, I, 318.

¹³³ МИД 1893, IV, 1780. Ж. Булајић, нав. д., 94.

дјела, које је мухацирима гарантовало дохотке са њихових земаља у Црној Гори. Тим прије се није могла одузети земља уредном подржнику још из времена прије ослобођења ових крајева.¹³⁴ Било је строго забрањено „да чине аге с чивчијама какве погодбе које би ијоле мијењале редовне одношаје обичајним правом“.¹³⁵ Посебном наредбом је забрањено мухациру да сам ради имања која је имао у Црној Гори.¹³⁶ Такође је наређено, тек 1888, да се не смију уступати емигрантска имања, иначе су одузимана обојици и давана трећем на обраду.¹³⁷ Истина, у току 1892. одузета су због тога многа имања, али је и касније било доста случајева да подржници мухацирских земаља дају ове другима под доходак, с тим „да један дио плода узимају они којима су дате земље, други дио они који су радили земљу, а тек трећи и то много мањи дио дохотка остављају и дају Турцима чије су земље.“¹³⁸ Отуда су доста често поједини подржници земаља имали обавезе према двојици власника. Због тога је услиједило књажево наређење да онај коме је он дао земљу не смије ову дати у преаренду, нити промијенити, већ ако је не може радити да је остави ради додјеле ономе који ће је сам радити.¹³⁹ Још 1886. у подгоричком округу је забрањено уступање, продаја подржничког права. Препродавање или уступање подржничког права кажњавано је одузимањем земље, мада је и ово понекад толерисано до 1888.¹⁴⁰ Поједини су одступали од турских земаља у вријеме продаје истих и своја права на куповину уступали другима уз накнаду.¹⁴¹ Од почетка насељавања у Зети, послје 1880, земље дате у подржничтво препродаване су и мијењане. То су многи чинили ради концентрисања разбацаних дјелова земље које су имали, и а ради новачне накнаде, додатка, који су добијали при томе. Власти су могле знати за промјене, али не и за препродаје.¹⁴² Подржничко право на два рала земље продавано је, на примјер, једанпут за 11 фиорина једном да би овај то исто учинио другом за 17. По правилима, овоме је требало одузети и земљу и оних 17 фиорина. Незаконитом и тајном трговином ове врсте се и објашњава чињеница да је баш ових година, кад је цвјетао зеленашки капитал и кад је презадуженост сељака достигла врхунац, и врло много Зећана остало без имало земље, путем препродаје држитељског права на земљу богатима који су тако за релативно мале паре концентрисали све веће површине и тако већи број породица и са више чланова о-

¹³⁴ МУД 1894, I, 245.

¹³⁵ МИД 1889, 1695, Види: Ж. Булајић, нав. д., 101.

¹³⁶ МИД 1890, I, 402.

¹³⁷ МУД 1893, I, 276.

¹³⁸ МУД, 1899, 401.

¹³⁹ МУД 1893, I, 177.

¹⁴⁰ МУД 1888, II, 426; 1892, II, 376.

¹⁴¹ МУД 1888, 1336.

¹⁴² Исто, II, 506.

стављали без имало земље.¹⁴³ Отуда је, усљед брзог диференцирања посједа, очигледно, власт била приморана да томе стаје на пут, сматрајући забрану о препродаји држителског права основним постојећим правилом о турским земљама. С посебним интересом су органи власти и послѣје 6—7 година проналазили случајеве оваквог отуђивања подржничког права и враћали га онима којима је најприје дато. Такође су биле забрањене и промјене мухаџирских земаља, нарочито онда када су вршене уз извјесна придавања од сопствене имовине, што је већ прелазило у уступање подржничког права за новац.¹⁴⁴ Мијењањем су обје стране остајале без земље, новца или каквог другог додатка.¹⁴⁵ Дјевојке су удајом губиле подржничко право на мухаџирску земљу и ова се као и у другим случајевима додјелјивала ономе који је на њу имао уобичајено право.¹⁴⁶ Постојало је наређење да ниједан мухаџир не може никоме ништа даровати од својих непокретних добара, јер је то чињено у циљу злоупотребе, па су зато све дароване земље или плаћене преко правила, скупље препродате, одузимане у корист државе.¹⁴⁷

Уколико су старим чивчијама биле из разних разлога одузете земље и дате другима, власти су биле дужне да од ових наплате хак и предаду га власницима, ако ови не познају нове подржнике своје земље.¹⁴⁸ Сваки онај који би се преселио у Турску сматран је за мухаџира и као такав је, по правилу, губио право да управља својим имањем у Црној Гори, а власт је његово имање давала коме нађе за потребно, с тим да се власнику редовно даје доходак.¹⁴⁹ Овим је уједно одговорено на питање мјесних органа власти о томе ко се сматра мухаџиром и каква су њихова права, мада је такво питање и касније постављано, штавише и до 1906.¹⁵⁰

Иако су врло често избијали спорови око мухаџирских земаља: права подржничтва, износа доходака, мјеста предавања ових власнику и др., мјесни органи нијесу увијек били начисто са тим — како у поједином конкретном случају треба поступити. Извјесни спорови су рјешавани на основу уобичајеног права, други случајеви су захтијевали да се поступи друкчије него што је требало учинити према неком већ донесеном пропису који је сматран застарјелим и мање или више штетним за старе или насељене подржнике мухаџирских земаља, као што су биле, на примјер, прве двије тачке већ цитираног уговора из 1883. године. Због посебних односа према Турској, с једне, и интереса насе-

¹⁴³ МУД 1898, 298.

¹⁴⁴ МУД 1893, I, 306.

¹⁴⁵ Исто, III, 67. Види: Ж. Булајић, нав. д., 115.

¹⁴⁶ МУД 1892, I, 150.

¹⁴⁷ МИД 1893, 369.

¹⁴⁸ Исто, IV, 1763.

¹⁴⁹ МИД 1897, 155.

¹⁵⁰ МУД 1906, 270.

љених Црногораца у Зети, с друге стране, нијесу ни стварани неки прописи на основу којих је требало, узајамно, рјешавати поједине спорове. Намеће се закључак да је требало увијек имати могућност да се и слична питања различито рјешавају, управо онако како је то одговарало духу прописа који су донесени у ову сврху као и карактеру књажевске власти уопште. Поред свега, наметало се, ипак, као нужно да се макар колико кодифицира све оно што је постојало или као обичајно право или као накнадно донесени пропис о регулисању односа између власника земље, мухаџира или муслимана — црногорских држављана и подржника њихових земаља.* Ранији прописи били су познати врло малом броју људи, донесени често у једном једином примјерку, који, понекад, одговорни органи власти нијесу могли ни да пронађу када је требало погледати у неки став на основу кога се рјешавало какво питање из области аграрних односа. Понекад се требало чак и присјећати како је извјесно правило о овој или оној обавези или праву подржника земље, чивчија, гласило. У свему, није било ни настојања да се прије 1900. кодифицирају сви прописи на основу којих је требало рјешавати поједино питање из области односа на земљи која је била власништво исељеника а на којој су живјели црногорски држављани.

Доношена правила нијесу важила за све такве земље у Црној Гори, већ само за одређено подручје, на примјер за зетски округ. Према непотпуним правилима за подручје Зете, донесеним 1. маја 1900, требало је бар донекле размрсити компликовану ситуацију у вези са подржничким правима, преарендама (ко-

* Тако се 1886. осјећала потреба допуњавања ранијих уговора с турским властима (закључених у јануару 1879. на Вирпазару, у септембру 1883. у Тузима и у децембру 1884. на Цетињу) прије свега ради рјешавања питања дугова. Споразумом закљученим на Цетињу у новембру 1886. између црногорске владе и турске легације гарантовано је сваком муслиману да може да се исели из Црне Горе кад год хоће. И исељеници и они који су жељели да то буду слободно су могли продати своја непокретна добра. Регулисање дугова између Црногораца и мухаџира повјерено је мјешовитој комисији, састављеној од по два члана и десет процјенитеља изабраних између Црногораца и исељених муслимана. Комисија је могла узимати у обзир само она потраживања која су лично пријављивали повјериоци или дужници, или пак њихови пуномоћници. Гарантован је исти поступак према свим повјериоцима, мухаџирима и Црногорцима. Прво је требало да дужници исплате дугове продајом својих непокретних добара. Основана комисија била је обавезна да наплати износе дужних доходака и преда их власницима земље. Интерес ранијих дугова, учињених за доба турске власти, требало је да се регулише према турском закону, а право потраживања интереса каснијих — тек после три године од прикључења ових крајева Црној Гори. Мухаџири су могли, према чл. 30. Берлинског уговора, слободно да дају своја непокретна добра под аренду, лично или преко пуномоћника. Однос према новим насељеницима у свему је морао бити какама према ранијим, под условом да испуњавају своје обавезе према власницима земље коју обрађују. У току једне године од закључења најновијег споразума и повјериоци и дужници били су обавезни да се лично или преко пуномоћника пријаве комисији (АЦГ — Аустроугарско посланство на Цетињу 1886, ф. 32, уговор од 9/21. нов. 1886).

јих је било доста) и другим. Посебним чланом ових правила поништавани су сви уговори које су подржници мухаџирских земаља били склопили с појединцима, с тим да ови поред уобичајеног дохотка власнику, са дијела земље која му је била дата у преаренду, дају и један дио прихода подржнику, што је нарочито отежавало положај преарендатора, чије су обавезе биле веома велике а услови живота слаби. На основу оваквог пропуста требало је да се подржнику земља одузме и дадне другоме који је само власнику земље био обавезан да даје доходак. У ствари, требало је, како и објашњење овога члана гласи, да се подржнику одузме само онај дио земље који је он давао у преаренду, а да му се остала земља не одузима, само ако је он сам обрађује, па ни онда ако је плаћао да се земља узради за његов рачун. Објашњењем се, штавише, допуштало да непунољетна дјеца, старци и болесници, који имају подржничко право, земљу могу дати другима да им је обраде, на основу уговора о томе, да за рад неспособним подржницима то буде што корисније а да власници земље не буду тим оштећени. У вези са овом могућношћу једино је требало имати у виду да не дође до протеста власника земље. Поништаван је уговор оних подржника који су продавали чивчијско, подржничко, право за дио друге земље а раније посједована земља му се одузимала и давала другоме. Одобраване су размјене дјелова земље које су држали подржници ако је до њих долазило због подесности подржника, ближе мјесту становања, само ако се томе нијесу противили власници ових земаља, иначе су такви уговори поништавани. Подржницима земаља чији су власници били црногорски држављани, муслимани, није се допуштало да међусобно, путем уговора, мијењају земље уз неки додатак у новцу, па ни кад се власници земље не би томе противили, јер је сиромашнији на тај начин могао лако остати без и оно мало земље на којој је живио. Слични уговори о мијењању мухаџирских земаља, чак и без придавања у новцу, поништавани су ако их надлежна власт није претходно одобрила. Уколико подржник из оправданих разлога није могао да обради дио земље, сам или да плати, могао га је, по уговору, дати другоме да га обради, али само са њобавезом да овај власнику са тога дијела земље плати доходак и држави дацију а подржнику да не даје ништа, с тим да тај дио касније врати подржнику, наравно — уколико се овоме не би противио власник земље, иначе је уговор о оваквом уступању поништаван и подржник је морао сву земљу уредно да држи. Правилима су одобравани уговори по којима су подржници земље извршавали обавезе према власницима умјесто одједном, како је уобичајено даван доходак, из више пута, па било то у максулу (роду) или у новцу. Ово је нарочито важило за земље око вароши, Подгорице, гдје је највише сађен дуван. Иначе је подржник био дужан да плаћа доходак власнику земље у натури „према обичају мјеста гдје земља постоји“. Подржник је био обавезан да плаћа власни-

ку доходак и са необрађеног дијела земље, само ако је то власник затражио. С обавезом да ће убудуће и тај дио земље уредно држати, обрађивати га, подржнику је он и даље остављан. Могао је подржник да да који дио земље другоме да га ради под наполицу или како друкчије, али само у случају ако је имао уговор са власником по коме је дужан да му плаћа доходак одсјеком у новцу. Давање дијела земље другоме ради обраде под наполицу или друкчије било је омогућено само до истека уговора склепљеног између подржника и власника о плаћању дохотка одсјеком у новцу. Правила су обавезивала подржнике да „турску земљу уредно раде“, као сопствену, и да власницима уредно предају дохотке према обичајима мјеста, а гдје постоје посебни уговори, да га плаћају одсјеком. Ранији преступи подржника, давање земље на рад другима под недозвољеним условима, опраштани су само ако је подржник у вријеме доношења правила уредно држао земљу и редовно плаћао са ње доходак власнику.¹⁵¹

Потребно је још указати на неке карактеристике односа ага и чивчија на основу усмено сачуваних уобичајених права о њима. Чивчијама затеченим на земљи у вријеме ослобођења ових крајева било је признато право сталног подржништва земаља које су обрађивали. Од ових се у томе нијесу разликовали ни нови подржници које је у Зети населила црногорска власт. Такође није било разлике у правима располагања приходима са земље мухацира и црногорских држављана, изузев давања права сиромашнијим власницима земаља да овима слободно располажу, и то касније, 1914, свакако из тренутних политичких потреба, о чему је већ било ријечи. Власник земље није се мијешао чивчији у то шта ће он и гдје посијати. Чивчије су плаћале агама доходак само од главних плодова (жито, сијено, грожђе). Власник није имао право да тражи доходак од ма каквог поврћа, сламе, прољећне и зимске траве. Подржник је дио земље могао засадити разним поврћем и без агиног допуштења, с тим што је доходак са тога дијела плаћао у житу, онолико колико би требало дати да је тамо посијано жито. Чивчија је имао право, без обавезе да икога за то пита, да разоре ливаду или заливади њиву. Он није плаћао кирију на кућу у којој је становао на агиним имању, нити доходак са вртова око куће. Није био дужан да даје власнику доходак од воћака око куће или око имања, без обзира на то када су засађене. Једино у случају кад је дио агине земље био искључиво под воћкама, не дајући никакав други приход, чивчија је давао доходак од тога: четвртину „ако је чивчијин сад или је он овај откупио“, а половину „ако је чивчија бесплатно примио туђи сад у држину“. Овакав доходак власник земље је примао на самом имању, ако је овај даван у натури. Ако се ага није одазвао на позив чивчије да присуствује процјени дохотка, што је био обавезан да учини, овај му је сам одва-

¹⁵¹ МУД, 1900, 500.

јао доходак и стављао га на страну; а ако није био у могућности да га обавијести зато што је власник био на путу или као мухацир изван државе, онда је, уколико власник није имао пуномоћника, премјеру прихода обавезно присуствовао представник општинске власти о трошку власника. Касније је чивчија у вјерењем о износу рода које је добијао у општини правдао висину дохотка који је предавао власнику. Преко надлежне власти, искључиво, ага је добијао, у крајњем случају, доходак од неуредног подржника, или је, у оправданим случајевима, одређиван други подржник агине земље.

Само преко органа власти могло се прибавити чивчијско право. Ни у овом погледу није било никакве разлике између мухацирских земаља и оних које су незаконито припадале црногорским држављанима. Присвојено чивчијско право на ма које од ових имања власти су одузимале и предавале га другоме. Новац дат за куповину чивчијског права припадао је држави као глоба, а „ако је само промијењена држина за држину, оба имања се одузимају и дају се у држину другијема“. Врло је карактеристично да чивчијско право није било везано за личност, већ за кућну заједницу, и зато се имање, било мухацира или црногорског држављанина, без разлике, могло дијелити као да је било искључиво имовина саме задруге, браће која су се подијелила између себе. Подржничко право није могао наслиједити нико ван кућне задруге која је живјела на дотичној земљи. Кад агино имање остане без подржника-чивчије (изумирањем, иселјењем, напуштањем), изузев у случају отјеривања чивчије због неизвршавања обавеза, онда се надлежним органима до одређеног рока јављао сваки онај који је желио да стекне подржничко право. Уколико су постојали једнаки други услови, број чланова породице и имовно стање, подржничко право је најчешће давано братственику ранијег подржника, по реду до шестог кољена закључно, а онда онима који су били из истог села, исте општине, исте капетаније у којој се налази имање на које се даје држитељско право. У случају изумирања задруге која је имала држитељско право на одређеној земљи, власти су га давале, код једнаких услова, удатој кћери и сестри (кћер сестру код једнаких услова искључује) ранијег чивчије, ако их има, односно њиховим мужевима. У оваквим случајевима није се искључивала подјела имања између више њих. Одбијени потражиоци имали су право жалбе до највише инстанце у држави. Све спорове око агинских имања, осим суђења о праву прече купње, рјешавали су: племенски капетан, обласни управитељ, министар унутрашњих дјела и, најзад, Државни савјет. Пошто су настојања државних органа да се извршују наредбе о регулисању односа између ага и чивчија била непрекидна, а понекад и карактеристична и по оштрим мјерама, дало би се констатовати да је при томе, и поред свих супротности између њих и измјена у структу-

ри посједа који су се све више диференцирали, ипак владао извјестан ред.¹⁵²

На молбу зетских муслимана, почетком 1902. образована је комисија која је имала задатак да контролише обрађивање имања, давање доходака са њих и све друго у смислу изнесених правила за подручје подгоричког округа. Књаз је крајем исте године наредио да се посебна пажња поклони уредном држању земље и плаћању доходака са ње. Комисија је радила до 1904. и, прегледајући ово подручје, нашла у Служу много случајева одржења о донесена правила о држању „турских земаља“.¹⁵³ Трошкове комисије, као и у другим случајевима, требало је да снесу и **окривљеници**.

И убудуће су свакодневно постављана питања у вези са споровима до којих је долазило између власника и подржника њихове земље. Имали су око тога доста посла не само управни већ и судски органи тако да је и између њих долазило до спорова о компетенцији у рјешавању појединих случајева. Непотпуност прописа, и поред изнесених правила, о овом питању, постављеном одмах након ослобођења ових крајева, као и други разлози развитка односа на тим земљама, налагали су да се донесу општа правила на основу којих је требало рјешавати све спорове из ове области. Зато је и тражено од свих подручних органа да прикупе све издате наредбе о томе,¹⁵⁴ али ни тада то

¹⁵² Саво П. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, Подгорица 1925, 8—14.

¹⁵³ МУД 1905, 3906. Види: Ж. Булајић, нав. д., 119.

¹⁵⁴ МУД 1905, 4802. — У циљу потпунијег и досљеднијег регулисања односа између подржника и власника земље, Министарство правде је 20. априла 1904. донијело посебну наредбу у виду правила којих се у свему требало држати. Од укупно 16 чланова, 8 их се односи на права и обавезе подржника, а остали се тичу продаје и дугова. Наводимо их у цјелини:

„Чл. 1. Право подржничтва турских земаља по коме власници (аге) нијесу могли са својих земаља дићи оне подржнике (чифчије) који су стекли право да их држе и раде и другима их на обрађивање дати, остаје у снази.

Чл. 2. Подржници (чифчије) турских земаља, дужни су уредно држати и обрађивати, као своје такве земље и власницима (агама) одређене дохотке потпуно са њих давати, без обзира да ли су их све сваке године узрадили, или не.

Чл. 3. У случајевима да подржници такве земље не држе и не раде као своје, или уредно не дају власницима (агама) **установљене дохотке** власти ће на тужбу власника, од таквих подржника дотичне земље одузети и другима их у подржничтво дати с истим правима и дужностима које први подржници имаху.

Првјенство на подржничтво ових одузетих земаља имају они подржници (чифчије) који су познати као вриједни радници, а при том мало имају у подржничтву других земаља.

Чл. 4. Дохотци са таквих земаља збирају се према обичајима мјеста у коме се оне налазе било у новцу или плодовима земље (трећина, четвртина, и т. д.).

У случајевима гдје би се дохотци са таквих земаља збирали у дјеловима годишњих плодова земље, власници (аге) и подржници могу угово-

није било учињено. Четири године касније, из Зетскобрдске области тражено је од Министарства унутрашњих дјела да одговори на питање како да се поступи са мухаџирским земљама кад подржничка фамилија сасвим изумре, да ли да се земља уступи власнику ако је он црногорски држављанин или да је власти дадну другоме према својој увиђавности. У пракси је било да се у оваквим случајевима земља уступи власнику.¹⁵⁵ И одраније муслимани су тражили, користећи извјесне моменте у спољнополитичким односима Црне Горе, да им се сва имања дадну на слободно располагање и да могу „по вољи мијењати чивчије, како би нашли за корисније“. До тада су једино могли да ставе приговор на понекад и од понеког нередовно давање доходака, али то нијесу могли учинити кад се радило о износу количине дохотка. Црногорске власти су више пута давале наређења о томе шта треба предузети прије прикупљања рода са земаља које су радили ранији и досељени Црногорци, што је имало да послужи као допуна ранијим прописима о извршавању обавеза према власницима. У Обласној управи у Подгорици били су мишљења да се муслиманима, црногорским држављанима, предаду њихове земље на слободно располагање, с тим да се донесу нова правила за њих, са законском снагом, на основу којих би се јасно одредио начин давања ових у подржничтво, предавање доходака и одговорност подржника при томе.¹⁵⁶ Из даљих докумената се ви-

рити да се такав начин доходака замијени одсјеком годишње, било у новцу било у плодовима земље.

Чл. 5. Ако власник (ага), био мухаџерим, или црногорски поданик, не би стيو или могао свој доходак, који је према обичајима мјеста одређен, примити, власт ће на молбу подржника одредити да се таквом власнику такав доходак замијени одсјеком, било у новцу, било у натури.

Чл. 6. Ако би се између власника (аге) и подржника изродио спор о врсти и начину збирања доходака, па се не могне доказима утврдити да постоји уговор о томе међу њима, власти ће такве спорове расправљати према обичајима мјеста у коме се дотичне земље налазе.

Чл. 7. Са пристанком власника (аге) могу подржници (чифчије) земље, које држе и раде, било у цјелости, било у појединим комадима, давати коме под закуп, или их ради какве удобности или користи мијењати са појединим сусједним подржницима.

Без пристанка власникова уговор о закупу или промјени таквих земаља не важи, а подржници, који би такве уговоре склопили изузевши случајеве у идућем члану, одговараће за све штетне посљедице.

Чл. 8. Изузетно од наређења чл. 7, допушта се подржницима (чифчијама) који су било због малољетства било због старости, или болести неспособни такве земље држати и радити као своје, да их с одобрењем надлежне власти могу дати под закуп, а по цијени коју са закупником уговори.

По себи се разумије да се закупни уговор у погледу врсте и количине доходака (сем случаја у чл. 5 не смије закључити на штету сопственика (аге)“ (Министарство финансија и грађевина 1907, I, к. бр. 6270 ех 1906).

¹⁵⁵ МУД 1909, 1896.

¹⁵⁶ МИД 1908, VI, 4909.

ди да ни до средине 1909. године није у овом погледу макар што измијењено. И даље су важила ранија правила, на основу којих ни мухацири ни муслимани — црногорски држављани нијесу могли својим добрима слободно располагати, јер их је држава и тада давала сиромашнијим Црногорцима на обраду, с тим да ови редовно плаћају дохотке „било у натури, било отсјеком, према погодби“. Муслимани-црногорски држављани и даље су упорно захтијевали да им се врате права која су имали прије 1878, да слободно располажу бар оним имањима која државна власт буде одузела појединим подржницима због неуредног извршавања обавеза према власницима земље на којој су живјели, или у случајевима кад би поједини подржник сам напустио земљу на којој је имао подржничко право. Чувши за расправе у Народној скупштини о потреби рјешења аграрног питања, мухацири и муслимани-црногорски држављани, користећи односе земаља на Балкану и политичку ситуацију у Црној Гори, знатно су подизали цијене својим добрима, преко дозвољене тарифе, користећи се разним шпекулацијама, све у циљу да онемогуће куповање имања од стране дугогодишњих сиромашних подржника који су на то имали прече право. У циљу праведнијег рјешавања оваквих случајева, од Министарског савјета тражено је да се образује комисија од три лица, и то од представника подржника, власника и државне власти. И тада је управа Зетско-брдске области захтијевала „да се нађе једна стална основа, према којој би се све власти, без разлике управљале, а до тада да се придржавају постојећих правила о турским земљама“. Једнаест подгоричких бегова непрекидно је захтијевало да им власти у свему изиђу у сусрет и поврате им њихова имања, очигледно на штету већине сиромашних становника који би се у овом случају морали наћи на улици. Министарски савјет је наредио нижим органима да прекину издавање потврда на куповине закључене на недозвољен начин, преко уобичајених цијена и заобилажењем ранијих подржалаца који су на куповину имали више права. Даље је наређено да чивчије из турског доба и даље остану на подржаваним земљама под условом да редовно плаћају уобичајени доходак, док је власницима свих осталих земаља, датим у подржништво последије ослобођења Зете, продужено право да судским путем могу дизати са својих земаља све оне који не плаћају обавезни доходак или земљу не обрађују како треба а у случају продаје ове подржнику је обезбијењено право прече купње и евентуална накнада због побољшања обрађиваног земљишта.¹⁵⁷ На позивање појединих органа власти да постоје правила која имају правну снагу за рјешавање свих спорова око мухацирских земаља (подржништва, куповине и плаћања доходака), министар унутрашњих дјела је јудговарао да он о томе уопште ништа не зна и да би онда требало да се сви конкретни

¹⁵⁷ Министарски савјет 1909, 346.

случајеви спорова овакве врсте подвргну „под једну општу норму, према којој се рјешавају сва имовинска питања у земљи“, наводећи као образложење за ово чланове 48, 49, 53, 107. и 873. Имовинског законика, који се у ствари односе углавном на случајеве коришћења правом прече купње, док о осталом, подржничком праву и дохоцима, није речено ни ријечи.¹⁵⁸ Напомињемо да је још 1906. секретар Мин. унутрашњих дјела указивао Обласној управи у Подгорици да се до рјешења „важног аграрног питања“ у свему придржава постојећих наредаба о мухацирским земљама које, „иако су писмене а не штампане ипак имају своју законску силу“.¹⁵⁹ Из посљедњег документа који говори о овом питању уопште види се да је почетком маја 1914. министар унутрашњих дјела донио наређење да се земље могу уступати сиромашнијим власницима, муслиманима — црногорским држављанима, под условом да их ови населе и искључиво сами раде а да се свима имућнијим којима су земље биле уступљене за вријеме од маја 1914. до маја 1915. ове одузму заједно са убраним фрутом за то вријеме, тим прије што се такви власници нијесу ни досељавали на своја имања нити их сами радили, већ су их заливађена давали коме су хтјели под наполицу.¹⁶⁰

Потребно је посебно указати и на оно што је речено у Народној скупштини од почетка њеног рада о овом заиста врло важном питању аграрних односа у Зети.

У Скупштини је одмах дошла до најпунијег изражаја сва акутност питања подржничког права „ратаја“ у односу према праву власништва мухацира и муслимана — црногорских држављана. Дискусије о овом питању доказују колико су у овом представничком органу долазила до изражја схватања о брзини и начину рјешавања овог животног питања већег дијела становништва Зете и непосредније околине Подгорице, подразумејући и Служ. Карактеристичан је и начин расправљања о једном оваквом по природи изузетном питању живота људи у овом двадесет и пет година раније ослобођеном дијелу државе. Седам народних посланика најприје је окарактерисало однос ага и тзв. ратаја, чивчија, напомињући да ага не да подржнику да овај бере жито кад он хоће, да му тражи што му није тражио ни за турско доба, да га редовно сумњичи због закидања дохотка који по обавези мора да му уредно предаје. Због свега овога, подржник није ђубрио нити обрађивао земљу како је требало, „за инат цандрљивом аги или његовом субаши, којег ага најми као какву озлоглашену индивидуу, само да би свом чивчији напакости“. Указивано је да је овако несношљив однос између аге-власника и чивчије-подржника од велике штете и за мухацире и муслимане — црногорске држављане и за подржнике њихових

¹⁵⁸ МУД 1909, 6535.

¹⁵⁹ МУД 1906, 270.

¹⁶⁰ МУД 1915, 5692.

земаља. Предлагано је да црногорска влада на основу посебног споразума са Турском откупи све неоткупљене мухаџирске земље у Зети које су до тада куповали поједини имућнији подржници, макар и путем каквог аграрног зајма као што је то учињено у Србији, с тим да земља постане својина оних који је држе под условом да је отплаћују у мањим ратама које би предавали државној благајни као и редовну дацију. О томе је тадашњи министар унутрашњих дјела писао да је црногорска влада била одлучила да путем аграрног зајма и закона о обавезном откупу „свих аграрних добара и у старим и у новим крајевима Црне Горе“ сва добра мухаџира или црногорских држављана комисијски процијени и исплати власницима, с тим да чивчије држави отплаћују обрађиване земље за неколике деценије, уколико то не би одмах могле учинити.¹⁶¹ У захтјеву су посланици истакли да земље за откуп нема тако много, јер су велике количине већ откупљене. Државне финансије нијесу морале бити много оптерећене и због тога што су дугови мухаџира, за дацију и друго, били доста велики. Даље је тражено да посебна комисија, састављена од представника ага, црногорских држављана, подржника и државне власти, обиђе све овакве земље у Зети и одреди у сваком случају, према дотадашњем плаћању доходака, колико да подржник даје власнику на име годишње аренде по ралу обрадиве земље и коси ливаде у смислу правила из 1883. која су још била на снази и у сагласности са шеријатом. Напоменуто је да се аренда даје у новцу и да би уговоре о висини доходака требало склапати у трајању од 10 година. Тражено је да се комуни у Зети предаду без накнаде.¹⁶² Оправданост захтјева образлагана је и чињеницом да су поједини подржници мухаџирских земаља били принуђени од стране власти да плате мухаџиру заостали доходак па то било и за 16 година, кад се мухаџир први пут јавио послѣ исељења из Црне Горе, због чега су поједини подржници остајали без игдје ичега. Уз то, посебна наредба је издата подржницима да на неколико дана прије жетве обавијесте власника да буде присутан ради одређивања дохотка, трећине или четвртине рода, од жита, према погодби (од сијена половину, а од прожђа четвртину прихода), с тим да му припреми храну и конак, што је још више погађало сиромашног подржника. Ако подржник не би на вријеме јавио власнику земље кад ће бити жетва, суд је овога узимао на одговорност и кажњавао га да плати путнину аги и издржи 15 дана у затвору. Све ове околности биле су довољно образложење да се питање аграрних односа у Зети боље ријешити и подржници изједначити у својим правима са осталим црногорским држављанима. Навођене су и појединости да је спахијска (мухаџирска и муслимана — црногорских држављана) земља у Зети некад била својина

¹⁶¹ С. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, 17—18.

¹⁶² Стенографске биљешке 1906, 124—5 и 391.

Зећана па им је у доба турске власти одузета силом, прекупљивана или добијана у мираз. Доказивано је да Зећанин ради на земљи својих дједова као чивчија и да је он, у ствари, на њој сувласник своје врсте. У Предлогу групе посланика посебно је истакнуто да су „ага и ратар постали на реченој земљи једна особита врста сувласника са јасно одређеним правима и дужностима једног према другоме, која су се права и дужности респектовали како од једне тако и од друге стране и онда док је данас слободни дио Зете био под Турцима“.¹⁶³ Такве односе на земљи признала је црногорска влада по ослобођењу Зете, почетком 1879, и онда се нијесу смјела ни у ком случају и ни у чему оспоравати права подржника, старосједјелаца у Зети, иако су власници земље настојали свим снагама, позивајући се на свој лојалан однос према црногорским властима, да постану искључиви власници имања са којих су примали уобичајени доходак. Вршена су упоређења положаја подржника земље у Зети и кметова у Босни, Срба, којима су аустроугарске власти оспоравале права која су ови раније имали само да би на њихово мјесто населиле Швабе и Мађаре. Све је ово чињено у циљу онемогућавања мјера на основу којих би земља подржника припала мухацирима и другим у искључиво власништво, то јест да могу слободно њом располагати према својој увиђавности. Тражена су нова правила о овим земљама, о односима ага и ратаја, јер је оспоравана законска важност оних која су постојала а нијесу била публикована. Захтијевано је да се досељеницима из Куча, Пипера, Бјелопавлића, Љешанске и Ријечке нахије дарују земље које су радили од ослобођења Зете. Критикована је одвећ велика толеранција према мухацирима и због тога што су турске власти крњиле права црногорских држављана који су имали имања на турској територији. Тражено је да се најприје купе оне мухацирске земље које су биле у подржништву појединаца који су већ имали у Зети 50—100 рала. У смислу ових захтјева требало је рјешавати аграрно питање у Зети у општем интересу и у циљу побољшања односа између Турске и Црне Горе, који су на овој граници чешће мућени споровима насталим у вези са подржавањем мухацирских земаља. Из дискусије у Скупштини види се да је питање аграрних односа у Зети посматрано у свјетлу супротности чивчија — власник, православни — муслиман, Црногорац — Турчин.¹⁶⁴ Из даљих података не види се да је уопште дошло до обећаног одговора од стране предсједника владе Томановића на питање групе посланика о рјешењу аграрног питања у Зети.¹⁶⁵ У вези са свим овим и на захтјев подгоричких бегова, предсједник Томановић је одлучио да се у Зету пошаљу два стручна човјека да са беговима процијене род те,

¹⁶³ МИД 1908, VI, 4731.

¹⁶⁴ Стенографске биљешке 1906, 950—960.

¹⁶⁵ МИД 1908, 238.

1908, године и наредe чивчијама да уредно предаду власницима уговорени дио дохотка. У циљу одговора на питања посланика, посебно на њихов предлог о начину извођења аграрне реформе у Зети, Томановић је тражио од црногорског конзула у Скадру да га извијести о томе под којим условима држи земље православно живаљ у оном дијелу Зете који је остао у турској граници и какви су тамо односи између власника (тих земаља) и њихових чивчија. Затражен је одговор и на питање да ли се права власника у том крају могу изједначити са правима ага у Босни, имајући на уживању само четврти дио дохотка.¹⁶⁶

Проглашење анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске у Народној скупштини 29. септембра 1908. године* схваћено је као повреда Берлинског уговора и у смислу гарантовања права мухамеданима на њиховим земљама у Црној Гори, док је касније, видјели смо, од маја 1914. до маја 1915, из унутршањеполитичких разлога, допуштено да се сиромашнијим власницима земаља у Зети, муслиманима — црногорским држављанима, уступе све њихове земље на слободно располагање.¹⁶⁷

На крају, интересантно је напоменути да је доста велики број мухамедана, који су намјеравали да пређу у Турску, своје земље у Зети није хтио продати по нижој цијени, нарочито уочи балканског, па и првог свјетског рата, иако задуго није примао са њих дохотке, зато што се непрекидно надао да ће се послје једног и другог рата припојити Турској све до Мораче. Отуда су 1916, одмах по уласку аустроугарске војске у Црну Гору, многи долазили из Скадра у Зету да траже неисплаћене дохотке са својих некадашњих земаља и право да из слободне руке, уцјењујући, продаду ове подржницима. Да су аустроугарске власти дуже остале у Црној Гори, многим би пошло за руком да поново добију своје некадашње земље. Упади разних група из Албаније у току другог свјетског рата у Зету свакако су дијелом чињени и у том циљу.

Плаћање доходака

Послије ослобођења Подгорице и Зете, почетком 1879, постављало се питање: како регулисати односе између чивчија и власника земаља на којима су они још од раније живјели. Тек је требало да се отпочне са давањем доходака са тих земаља на основу одредбе Берлинског уговора. У почетку су у обзир за давање доходака долазили једино они муслимани који су остали у Подгорици и Зети, примивши, углавном, црногорско држављанство. Књаз је тада наредио да се Подгоричанима (муслиманима — црногорским држављанима) дадне половина ситне стоке и до-

¹⁶⁶ Исто, 4679.

* Датуми су наведени по ст. календару.

¹⁶⁷ Мин. савјет 1908, I, 791 и МУД 1915, 5692.

хоци са њихових земаља. Дохоци са земаља давани су „обично само од озими“ коју су власници посијали са ратајима, подржжницима њиове земље, прије уласка црногорске војске у ове крајеве. Дохоци од кукуруза, грожђа и сијена нијесу им давани. Вуковчанима се кривало да власницима дају било шта на име дохотка. Онима који су се иселили са фамилијама нико није хтио да даје ништа.¹⁶⁸ На први помен о томе да ће држава плаћати доходак муслиманима, у овом случају онима у Крајини, наилазимо у септембру 1879. Управо, држава је примила на себе бригу око плаћања дохотка, умјесто појединаца који су на овај начин били награђени за заслуге у протеклом рату или из каквих других разлога. Тада је и сачињен први списак о плаћању доходака власницима.¹⁶⁹ Велики суд је јављао министру војном И. Пламенцу да је сердарима наређено да дају власницима земље доходак као што то чине и други. Са прикупљањем доходака није ишло сасвим глатко. Већ идуће године долази до првих протеста турског паше због кршења уговора о плаћању доходака и рђавог поступка према муслиманском живљу.¹⁷⁰ Држава је плаћала дохотке заслужним појединцима само са оних површина које су ови сами радили. Уједно се види да је и држава примала дохотке са једног броја мухаџирских имања.¹⁷¹ У обичају је било, у почетку, да насељеник даје мухаџиру са прве класе земље трећину, а са слабије, друге и треће класе, четвртину прихода.¹⁷² Износ дохотка је био, углавном, четвртина рода, нарочито касније. Кад је држава плаћала доходак она је то чинила у новцу на основу посебних налога датих подгоричком капетану,¹⁷³ а ако је доходак плаћан у житу, за шта се не виде неки посебни разлози, онда је држава доходак плаћала од свога жита.¹⁷⁴

На основу неких података о овоме дало би се закључити да је држава исплаћивала дужни доходак за појединце с тим да јој они врате исплаћени износ, најобичније у житу.¹⁷⁵ Љешњани насељени у Дубравцима, на турској земљи, били су, прве године, по књажевом одобрењу, ослобођени плаћања дохотка.¹⁷⁶ Првих година по ослобођењу ових крајева књаз је обичавао да појединцима дарује једногодишње дохотке, тј. да држава „дароване дохотке намирује притјажатељу Турчину“.¹⁷⁷ Муслимани су понекад тражили да им подржник да трећину прихода, мимо уобичајене праксе, вјероватно правдајући то квалитетом земљиш-

¹⁶⁸ Велики суд, 1879, III, 13/3.

¹⁶⁹ Мин. војно 1879, 1835.

¹⁷⁰ МИД 1880, 730.

¹⁷¹ МИД 1881, III, 7.

¹⁷² А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 399.

¹⁷³ МУД 1881, IV, 55.

¹⁷⁴ Исто, 56.

¹⁷⁵ Исто, 125.

¹⁷⁶ Исто, 187.

¹⁷⁷ Исто, V, 30.

та.¹⁷⁸ Постављало се питање: зашто појединци, као на примјер капетан Перо Јовићевић, не доносе власнику земље четвртину у житу, него је купују у Подгорици и предају овоме.¹⁷⁹

Црногорске власти су налазиле опуномоћенике (већиле) онима који су се враћали из Скадра у циљу наплате доходака са својих имања, уколико их они сами нијесу могли наћи, и то међу црногорским држављанима, преко којих је требало да им се плаћа четвртина.¹⁸⁰ Уколико је сам плаћао доходак, иако су му државни органи ставили на знање да ће му га држава плаћати, овај је накнадно подносио рачун држави ради исплате његове четвртине. Ако је обдареник остао дужан четвртину власнику земље, онда им је држава обично плаћала доходак у новцу из три пута годишње, и то за озима жита, кукуруз, грожђе и сијено.¹⁸¹ Дохотке у новцу држава је плаћала најчешће од новаца добијених за со.¹⁸²

Долазило је и до жалби исељеника зато што су били једноставно потјерани с имања и није им плаћан доходак, а понеки је, дошавши за доходак, био и убијен.¹⁸³

Када би дошло до плијена од стране граничних албанских племена у Зети, црногорска влада је забрањивала исплату четвртине, с тим да се ове не смију потрошити, већ да све буде спремно за предају чим то нареди. Ако би се сумњало у нечију сигурност чувања четвртине, онда су власти биле дужне да је одузму.¹⁸⁴ У оваквим случајевима четвртине се нијесу смјеле исплаћивати већилима, све док се са турским држављанима не изравна спор због њиховог преступа на црногорској територији.¹⁸⁵ Дохоци са мухаџирских земаља у Спужу предавани су Окружном суду у Подгорици.¹⁸⁶ Од 1883. године, кад је и образована комисија за измирење доходака, чињене су у Зети и Спужу олакшице при исплаћивању дугова.¹⁸⁷

Књаз је појединцима давао одобрење да дато им имање, обично око 10 рала земље, могу дати другима да га раде, с тим да мухаџирима дају дужни доходак као и остали.¹⁸⁸ Држава је исплаћивала доходак и са оних земаља које је држала за своје потребе, на примјер за расаднике.¹⁸⁹ Из фонда за дохотке плаћане су и кирије појединцима.¹⁹⁰ Држава је плаћала доходак са и-

¹⁷⁸ Исто, 57.

¹⁷⁹ Исто, 64.

¹⁸⁰ МУД 1882, III, 105.

¹⁸¹ Исто, 128 и 271.

¹⁸² Исто, IV, 77.

¹⁸³ МИД 1882, II, 43; Мин. војно 1882, 5/9.

¹⁸⁴ МУД 1882, V, 73.

¹⁸⁵ Исто, 81.

¹⁸⁶ МУД 1883, IV, 877.

¹⁸⁷ Исто, 902.

¹⁸⁸ Исто, 1075.

¹⁸⁹ МУД 1884, I, 81.

¹⁹⁰ МУД, 1886, I, 42.

мања која су добили Сеочани (Црмница) у Курилу (Зета).¹⁹¹ Државни органи су и дарованом командиру стављали на знање да буде уредан у плаћању дохотка мухацирима, иначе ће виноград припасти другоме, с тим што је он и поред тога био обавезан да плати дужни износ.¹⁹² Доходак са џамијских земаља у износу 84 ф. и 10 новчића слат је са Цетиња.¹⁹³ Држава је скоро редовно плаћала Турцима доходак који су поједини главари, капетани и други функционери власти, дуговали власницима са земаља које су им биле дате на обраду.¹⁹⁴ Дарована браћа Лукићи давали су туђу земљу под доходак, преузимајући и улогу посједника и увећавајући своје приходе.¹⁹⁵

Државни савјет је наредио да се купе мухацирске земље дате сиромасима под доходак, који им је плаћала држава.¹⁹⁶ До 1890. године све спорове око доходака рјешавао је Томаш Вукотић, владин комесар за те послове, а од тада је требало да то чине редовни судови.¹⁹⁷

Посебно питање представљају начин и мјесто измиривања доходака. Наиме, чивчије у Зети, док је ова била под турском влашћу, доносиле су дохотке власницима земље у Подгорицу. Дохођу су и даље доношени муслиманима — црногорским држављанима, док су мухацири до посљедње комисије, 1890, сами долазили на своја имања да тамо приме дохотке, а од тада је понеки од њих добијао право да му подржник доноси дохотке у Подгорицу, гдје су их власници продавали. Због овога су сви емигранти тражили да подржници имања доносе редовно дохотке кућама њихових опуномоћеника (који су били муслимани — црногорски поданици) у Подгорицу. Окружна власт ово није допуштала, зато што су подржници земаља били углавном новонасељени Црногорци који су, немајући волова ни коња, а ни новаца да плате превоз, морали дохотке носити на својим леђима. Образлагана је потреба да власници долазе на своје земље и тамо примају доходак. У уговору између Мустафа Асим-паше и министра иностраних послова Црне Горе Ст. Радоњића, из 1883, у коме се говори о правима емиграната, располагању имањима у Црној Гори и мијењању чивчија који су на њих дошли по ослобођењу Подгорице и Зете, не говори се ништа о мјесту на које му је требало предавати дохотке власнику земље.¹⁹⁸ Мало касније, у октобру 1893, турском представнику на Цетињу истакнуто је да не би било право да се хак доноси на мјесто које власник земље одреди, јер би то могло бити од велике штете за чивчију, нарочито ако би то мјесто било подаље од имања. Уједно,

¹⁹¹ МУД 1887, I, 158.

¹⁹² Исто, II, 339.

¹⁹³ МУД 188, I, 5.

¹⁹⁴ Исто, III, 910.

¹⁹⁵ Исто, II, 507.

¹⁹⁶ МУД 1889, I, 293.

¹⁹⁷ МУД 1890, II, 469.

¹⁹⁸ МИД 1893, 1367.

то би наносило штету и подржницима земаља које су црногорски држављани имали у турској граници. На крају је речено да ће власницима бити обезбијеђено уживање њихових добара изузев права на одређивање мјеста примања доходака.¹⁹⁹ У ствари, доходак је предаван на мјесту које су раније власти биле одредиле. На гумну подржника предаван је доходак у ситном житицу или је ношен кући власника-црногорског држављанина (мухаџиру је увијек предаван на самом имању). И власницима — црногорским држављанима који нијесу живјели у близини имања доходак је предаван код куће држитељеве.²⁰⁰ Из даљих докумената се да закључити да дохоци нијесу ношени на мјесто које је одговарало мухаџирима, већ су ови морали долазити на своја имања за њих. Касније је турско представништво на Цетињу тражило од црногорских власти сагласност да се дужни хакови доносе на одређено мјесто. Легација је указивала да, у противном, због укидања раније важећих правила о доношењу доходака власницима земље, може доћи до неспоразума и заоштравања односа између мухаџира и чивчија. Изразила је чуђење што црногорска влада није саопштила Турској ништа о предузетим мјерама у овом смислу, тим прије што црногорски власници земље у турској граници имају та права.²⁰¹ Иако је турско представништво на Цетињу и касније тражило да се усјеви са мухаџирских имања у Зети предају власницима на уговореном мјесту, а никако онамо гдје су они убрани, Министарство иностраних дјела се позивало на постојећи уговор, у коме није стајало да се дохоци морају носити власницима онамо гдје им ови наредбе (из 1883).²⁰² У традицији је ипак сачувано да су чивчије које су држале веће површине земље носиле власницима доходак на означено мјесто.

Подржници су захтијевали да се црногорским држављанима забрани да се примају за емигрантске пуномоћнике. Уз то, од Министарства иностраних дјела тражено је да се по издавању пасоша појединим муслиманима — црногорским држављанима ови не могу, одмах по иселењу, враћати на своја имања и да, као иселењеници, користе за неко вријеме, можда и неколике године, иста права која имају црногорски држављани.²⁰³

До спорова око наплате ђумрука на дохотке често је долазило. Наиме, турске власти су узимале ђумрук и десетак (порез) од црногорских држављана приликом преношења прихода са њихових земаља које су имали у турској граници, а црногорске власти нијесу ништа наплаћивале од турских држављана при преносу рода са њихових земаља у црногорској граници. Мини-

¹⁹⁹ Исто, бр. 1399.

²⁰⁰ С. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, 11—12.

²⁰¹ МИД 1893, 1483.

²⁰² Исто, 1365. и 1399.

²⁰³ МИД 1890, 1153.

старство иностраних дјела наредило је да се одређује ђумрук на дохотке које су турски држављани добијали са имања у црногорској граници. Из докумената се не може видјети какви су били резултати преговора са Портом о овом питању. Такође се не види да је утврђен број таквих имања.²⁰⁴ У вези са овим је тражено да се турским држављанима не даје годишњи доходак док не плате дужну дацију.²⁰⁵ За вријеме комисије која је регулисала спорове око доходака важило је правило да се емигрантима дају доходи са њихових земаља у природи и да не може бити погодбе по којој би се они плаћали у новцу,²⁰⁶ иако је долазило до годишњих погодби и „под максул“ (род) и „под паре“.²⁰⁷ Ово је важило за плаћање доходака од стране подржника и у Никшићу, а донекле и у долини Лима. Износ доходака није био једнак у Зети и непосредној околини Подгорице. Са свих земаља око Подгорице плаћана је трећина рода, а на зимску траву имали су право само подржници земље.²⁰⁸

Понекад је требало слати посебну комисију ради премјера фрута и одређивања доходака.²⁰⁹ Обично је комисија од два човјека одређивала дохотке према роду на земљи комшије.²¹⁰ Касније, кад су знатно ослабиле обавезе према власницима земаља, мухацирима, нарочито послје анексије Босне и Херцеговине, тражено је да се измијени начин давања доходака од винограда. Подржници мухацирских винограда у Дољанима тражили су да се власнику не даје више половина (због поскупљења рада), него трећина рода, и то по одбитку „пола трошка око кропљења, пола дације и пударине (чувања) и пола кирије за прегон грожђа из Дољана у Подгорицу“, али је било ријешено да се тек од идуће, 1910. године отпочне са рјешавањем овога питања путем споразума са власницима.²¹¹ Од 1886. важила је посебно донесена наредба да се виноград одузме свакоме ко га уредно не ради и да се дадне ономе који ће га радити како треба.²¹² Подржник земље није био дужан да живи на земљи, већ само да редовно даје дохотке. Подржници су могли живјети у Бајицама, Црмници, на Љуботињу и другим мјестима.²¹³ Ливаде су одузимане појединцима ако нијесу имали одобрење власти за то и давате су другима, па иако је тај могао бити дужан дохотке за прошлу годину.²¹⁴ Земља је одузимана подржнику који није редовно пла-

²⁰⁴ МИД 1889, II, 842, 876. и 1160.

²⁰⁵ МУД 1888, III, 1027.

²⁰⁶ МИД 1893, 244. Види: Ж. Булајић, нав. д., 101.

²⁰⁷ МУД 1891, III, 693.

²⁰⁸ МУД 1895, III, 606.

²⁰⁹ МУД, дјеловодник одлазећих аката за 1902. и 1903, 2373.

²¹⁰ МУД 1894, III, 999. Види: Ж. Булајић, нав. д., 94.

²¹¹ Државни савјет 1909, 76 и 235.

²¹² МИД 1890, 402.

²¹³ МУД 1895, IV, 803.

²¹⁴ МУД 1891, III, 693.

ћао доходак или није обрађивао земљу како треба.²¹⁵ Црногорске власти су настојале да пронађу дужнике, чивчије, и да се од њих наплати хак за власника.²¹⁶ Општећени мухаџир био је дужан да се лично или преко опуномоћеника обрати Обласној управи у Подгорици у циљу наплате хака са његових земаља, па макар то било и за десет година.²¹⁷ Наредба о наплати доходака са мухаџирских земаља дата је посљедњи пут 14. маја 1905. године. Зетско-брдска област тражила је од Министарства унутрашњих дјела да јој се за исплату мухаџирских доходака са земаља у Зети и Спужу за 1906. годину одобре 252 круне и 94 паре,²¹⁸ а за 1907. годину 343 круне и 24 паре.²¹⁹ За 1906. годину Обласна управа је исплатила на име дохотка са турских земаља 231 круну и 84 хелера,²²⁰ а 1908. платила је доходак четворице у Зети у износу од 179 круна, а за шесторицу у Спужу на име дохотка са земље и кирије кућа 122 круне и 24 паре. Тако је на име доходака са земаља у Зети и Спужу за 1908. годину исплаћено 301 круна и 24 паре, а буџетом је било предвиђено само 300 круна.²²¹

Плаћање дације

Плаћање дације на мухаџирске земље почело је одмах по ослобођењу Подгорице и Зете. Наплаћивана је од доходака које су подржници земље давали власницима. Чивчије су агине земље уписивали на своја имена, јер су на њих плаћали већи дио државне дације, размјерно дијелу прихода који су задржавали, а аге су је плаћале држави опет према величини дохотка који су примали.²²² У случају да власник не плати свој дио дације, чивчија је могао то учинити од његовог, агиног, дијела прихода.²²³ Ипак, власници су договали држави знатне количине новца, неплаћену дажбину за више година, иако су редовно примали доходак са својих имања. Држави је припадао на име дације највећи дио жита са имања у Дубравцима. Од сиромашних дација није наплаћивана за прву годину послје ослобођења.²²⁴

Министарство финансија је тражило од Министарства војног да предузме мјере да се наплати порез од подгоричких бегова који су договали за имања у Зети, нарочито због тога што је од осталих обвезника дација била прикупљена али се без бегов-

²¹⁵ МУД 1894, II, 485.

²¹⁶ МИД 1893, 1763. Види: Ж. Булајић, нав. д., 94.

²¹⁷ МУД 1904, 3789. — Зборник судских закона, 422.

²¹⁸ МУД 1907, 93.

²¹⁹ Исто, 5739.

²²⁰ МУД 1906, 3637.

²²¹ МУД 1908, 6679. Види: Ж. Булајић, нав. д., 123.

²²² МИД 1893, III, 1146.

²²³ С. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, 9—10.

²²⁴ МУД 1879, I, 52.

ске није могла предати државној каси.²²⁵ Са земаља које су вођене као мухаџирске а од којих су само неке биле рађене, највише у Љешкопољу, наплаћиван је порез од оних који су се могли користити таквим земљама.²²⁶ Онима који нијесу редовно плаћали дацију земља је одузимана (неким Љуботињанима) на основу наредбе министра војног.²²⁷ За године 1883—1884. требало је наплатити дацију од 223 мухаџира који су имали 2083 и по рала обрадиве земље и 944 косе ливаде, од 69 муслимана — црногорских држављана за 855 рала и 701 косе, а од православних старосједјелаца за 432 рала и 668 коса. Тражено је од турских власти да власницима земаља у црногорској граници нареду да редовно плаћају дацију, што су ове и чиниле.²²⁸ Било је уобичајено да се дохоци предају власницима земље само у случају ако су ови редовно плаћали државну дацију.²²⁹ За године 1884—1889. дуговало је дацију 346 мухаџира из Зете, у износу од 7.102 фиорина и 27 новчића, а само за 1890. дуговали су дацију на 943 и по рала, 361 и по косу и 198 мотика винограда.²³⁰ За годину 1885. дуговали су дацију на земљу од 620 па до 1513 и по рала. До 1888. била су 264 мухаџирска домаћинства задужена порезом, а од тада, послје интервенција Министарства иностраних дјела, тај број се смањивао за 141. Посједи задужених мухаџира били су по величини од 1 до 103 рала. Смањивање мухаџирских посједа уочава се нарочито од 1885. Стари дугови, настали због неплаћања дације и др., наплаћивани су само у случајевима продаје имања.²³¹ До 1893. мухаџири су дуговали на име дације 7.918 фиорина и 42 новчића. За 1897. мухаџири из Доње Зете дуговали су дацију на 384 и по рала, 144 и по косе ливаде и 218 мотика винограда.²³² Министарство финансија није се сматрало обавезним „нудити појединце за наплату њихових доходака, а њихова немарност у томе не даје им право неплаћања државних дажбина“. Касније је ово Министарство захтијевало од Министарства иностраних дјела да настоји да се потражиоци из Турске, у вези са обавезним давањем дажбина, обраћају сами или преко пуномоћника онеме који им имање држи, а не преко турске легације.²³³

²²⁵ Мин. војно 1879, 23/Х.

²²⁶ МУД 1879, X, 106.

²²⁷ МУД 1881, II, 53 и 62.

²²⁸ МИД 1885, I, 170.

²²⁹ МИД 1887, I, 571.

²³⁰ Мин. финансија (Књига дација мухаџирских имања).

²³¹ Архивско одјељење Музеја Цетиње 1892, 29/I и МУД 1899, 373.

²³² Напомињемо да је на рало плаћано 80 новчића дације, на косу ливаде 40 и на мотику винограда 20 новчића.

²³³ МИД 1910, II, 339.

Услови продаје и куповина мухацирских и других земаља

Са куповином земаља отпочело је, као и у другим ослобођеним крајевима, у ствари кад и са насељавањем Црногораца у Зети и околини Подгорице, иако су са Цетиња чак и после 1890. издавате наредбе да се мухацирске земље не могу продавати нити за дуг давати, а поготово плаћати скупље него што су купљене.²³⁴ У оваквим случајевима вишак новца, преко одређене цијене, даван је државној каси, а имање је остајало купцу. За мухацирске земље у Зети, које се за дуже времена нијесу смјеле куповати, свакако због тога што су црногорске власти рачунале да ће их и без тога добити, а и оне које су биле својина муслимана — црногорских држављана, које су се могле продавати и давати под закуп — биле су одређене цијене према њиховом квалитету (подијељене су на пет класа).²³⁵ За рало земље прве класе плаћало се 10 талира, друге седам, треће пет, четврте три, а пете класе један талир. У ствари, наредба о оваквим цијенама земље по ралу, према њеном квалитету, била је тајна. Само у непосреднијој околини Подгорице могло се добро рало земље платити више од 10 талира.²³⁶ Била је одређена и цијена кућама. Лакал поземљуше могао се платити два, а једносратне четири талира. Тако је касније регулисан однос у трговини између ага и ратаја. Нити је ага смио цијенити више, нити ратај платити више него што је прописано.²³⁷ Цијене земље биле су, у ствари, и веће, криомице, од прописаних, јер је ратај — чивчија, ако је икако могао, куповао земљу па и по већој цијени. Појединцима је књаз одобравао, изузетно, да рало земље продају и до 50 талира,²³⁸ док се, на примјер у Спужу, настојало да се Блажу Петровићу купи земља јевтиније од 20 талира по ралу.²³⁹ Ако је неки главар (на примјер, бригадир Васо Ивановић) куповао земљу по цијени већој од прописане, онда му је враћана и он је умјесто државе примао дохотке, док је онима који су се надметали са чивчијама који су земљу радили ова одузимана.²⁴⁰ И поред свих одступања, пазило се на правила о цијенама земаља у Зети све до 1909. године,²⁴¹ мада је и 1887. била унеколико слободнија продаја мухацирских и других земаља него што је то могло бити за вријеме функционисања комисије која је рјешавала све спорове ове врсте.²⁴² Истицано је: „да нијесу та правила престрога, особито за добре земље у Зети, би турска добра прије

²³⁴ МУД 1890, I, 179. Види: Ж. Булајић, нав. д., 103.

²³⁵ МИД 1884, I, 171.

²³⁶ МУД 1890, I, 179.

²³⁷ А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 400—401.

²³⁸ МУД 1882, III, 102.

²³⁹ МУД 1885, I, 45.

²⁴⁰ МУД 1891, I, 759.

²⁴¹ МУД 1905, 2738 и МИД 1910, V, 1633.

²⁴² МУД 1887, I, 166.

прелазила у руке хришћанске²⁴³. Као и другдје, искоришћаване су тешке прилике мухаџира, а и муслимана који су били примили црногорско држављанство. Нарочито се настојало да се мухаџирске необрађене земље што прије и што јевтиније купе.²⁴⁴ Понекад је коришћено одсуство власника који је одмах послѣ рата јевтино купио земље у Зети у циљу да се такве што прије процијене и још јевтиније купе.²⁴⁵ Земље дужних мухаџира из Подгорице и Зете требало је продати ради отплате њихових дугова држави или приватницима. Из једног списка се види да је 160 мухаџира било дужно 132.250 гроша и 29 пара.²⁴⁶ Јасно је да је на овај начин појединац могао доћи до знатних површина обрадиве земље и потребног инвентара, па је разумљиво што црногорске власти нијесу допуштале, из политичких разлога, да се процјењивање оваквих земаља врши друкчије него путем комисије. Поред комисије за намиру мухаџира, за одређивање висине доходака који су им припадали са њихових земаља, образоване су по потреби, нарочито ради куповина, и друге. Књаз је настојао да у оваквим комисијама буду заступљени и мухаџири (са једним или два члана). На овај начин требало је учинити законитијим захватање имања од стране појединаца који су били у могућности да за мале паре дођу до већих комада добре земље. То је нарочито долазило до изражаја баш код чланова комисије, за које је Томаш Вукотић једном казао Ст. Радоњићу, министру иностраних дјела: „на кога имају рђав поглед, тај права имати код њих не може“.²⁴⁷ Комисија за процјену земаља ради продаје била је против тога да она даје земљу у залогу, јер су њени чланови били увјерени да би се тиме спријечила продаја ове, до које је и држави, а нарочито појединцима, особито имућнијим, било нарочито стало, док је Министарство иностраних дјела стајало на становишту да црногорским држављанима треба допустити да између себе могу да дају земље под залогу с напоменом да пазе колико ће давати сврх земље, „јер кад дође до продаје то давање за процјену неће се узимати у обзир нити ће имати првјенства на куповицу исте више но други Црногорац.“²⁴⁸ Овакве погодбе требало је вршити са знањем суда. Мухаџири се нијесу могли овим користити, јер су морали продавати земљу за дугове. Црнопорски држављанин који је узимао мухаџирску земљу под залогу по правилу је морао остати без новаца које је за њу дао.²⁴⁹ Комисија је мухаџирску земљу продавала за дуг па иако, послѣ неколико позива, власник није долазио

²⁴³ МУД 1890, III, 630.

²⁴⁴ МУД 1882, VI, 136.

²⁴⁵ МУД 1884, I, 111.

²⁴⁶ МИД 1884, I, 153 и 163. Види: Ж. Булајић, нав. д., 102.

²⁴⁷ МИД 1884, 165. Види: Ж. Булајић, нав. д. 99.

²⁴⁸ Исто, 171.

²⁴⁹ Исто, 173.

на њу.²⁵⁰ Земља је одузимана ономе ко је купио од презадуженог дужника.²⁵¹ Касније, презадуженом исељенику давана је, према броју чланова породице, одређена количина за брашњеник, а преостало од имања, ако је био властан да га прода, дијељено је међу држитељима према износу суме која им је дугована, а остатак неисплаћеног дуга, означен у виду признаница, биљежили су као дуг који су, по могућности, касније наплаћивали.²⁵² Наглашавано је да мухаџире нико не може приморати да продају имања прије него им се дозволи продаја без икаквих ограничења.²⁵³ Најзад је постигнут споразум о начину измирења мухаџирских дугова, по коме је дужнику продавана имовина у присуству турског комесара, уколико се дужник не би одазвао позиву да дође у року од два мјесеца.²⁵⁴ Из унутрашњих и спољнополитичких разлога долазило је и до прекида продаје земаља и исплаћивања дугова, било међу црногорским држављанима или међу њима и мухаџирима.²⁵⁵ До новембра 1884, у свему, по процјени комисије, купљено је: 204 и по рала обрадиве земље, 56 $\frac{1}{4}$ коса ливаде и 170 мотика винограда од 52 власника.²⁵⁶ Од купљених мухаџирских имања и оних која су припадала муслиманима — црногорским држављанима књаз није давао никоме, нарочито ако су их муслимани обрађивали прије протеклог рата.²⁵⁷ Даровнице је измиривала комисија за рјешавање спорова око мухаџирских имања из фонда земаља које је она за државу куповала.²⁵⁸ Комисија је давала за рало и по 10 талира. Углавном је давала за четвртину мање од власникове процјене.²⁵⁹ До средине октобра те године комисија је исплатила за земље које је куповала у име државе, за оштете, куће, кирије и доходак са земаља у свему 461 фиорин и 22 новчића.²⁶⁰ До куповине земље долазило је и без посредовања комисије.²⁶¹ Баш тада се јављају шпекуланти (сензали, посредници), који купују земље за другог и плаћају их скупо.²⁶² Једино нијесу признаване продаје мухаџирских земаља становницима Матагужа у турској граници, зато што нијесу извршене пред црногорским властима и што није наплаћена државна такса која се при склапању купопродајних уговора морала платити. Земља је одузимана и онима који

²⁵⁰ Исто, 222.

²⁵¹ МИД 1866, I, 413.

²⁵² МИД 1889, 1371.

²⁵³ МИД 1885, I, 429.

²⁵⁴ Исто, 320.

²⁵⁵ МИД 1884, I, 17/4.

²⁵⁶ За 9 мотика винограда дато је 100 фиорина, за 2 рала земље 40 а за 4 косе 6 фиорина (Списак продатих земаља у Зетском округу по престими комисије 31/X 1884.

²⁵⁷ МИД 1885, I, 16.

²⁵⁸ МУД 1885, II, 46.

²⁵⁹ МИД 1885, I, 106.

²⁶⁰ Исто, 561.

²⁶¹ МИД 1886, I, 206. Види: Ж. Булајић, нав. д., 104.

²⁶² МИД 1887, I, 204.

је нијесу могли потпуно исплатити.²⁶³ Са Цетиња је јављено Ђуру Церовићу да се не мијеша у то што мухацири одузимају земље Црногорцима, већ само да обрати пажњу на савјесност рада комисије.²⁶⁴ Нијесу прављена ограничења у куповинама земље због тога што је неко већ имао доста.²⁶⁵ Касније, кад је земље за нове потражиоце било све мање, речено је да „по правилу ко има 20 рала не може као земљодјелац више купити, изузимајући ће је велика задруга од 10—15—20 душа“.²⁶⁶ Комисија је куповала земље и за појединце, угледније и заслужне људе и главаре. Тако је, на примјер, до фебруара 1888. откупила мухацирских и других земаља у Зети, Спужу и Дољанима у вриједности 8.874 фиорина, од коликог је износа за земље појединаца дала 2.648 фиорина и 54 новчића, а од ових 1.030,20 новч. само за земље купљене Ђоку, Велиши, Вуку и Јовану Лазовићима.²⁶⁷ Тек од 1889. почели су муслимани да продају своје земље у Загоричу.²⁶⁸ Немајући коме другоме продати 10 рала земље у Зети, мухацир А. Војводић се обратио књазу да је он купи, али му је књаз одговорио да он не купује земље а да дозволу за продају другоме тражи од Државног савјета.²⁶⁹ За препродаје земље по 3—4 пута вишој цијени, нарочито Црмничанима а и другима, пресуде је изрицао окружни суд.²⁷⁰ Пошто је боља земља углавном већ била захваћена куповинама и на други начин, рало је продавано и до 30 талира.²⁷¹ Касније су куповине потврђивали само капетани, без окружног суда.²⁷² Од 1891. држава почиње да купује земље у околини Подгорице. За оне које су били купили Ново Спасојев и Медо Лукачевић по књажевом налогу у дијелу насељеном Братоножићима издато је 8.164 фиорина и 64 новчића, а у дијелу Куча 7.760 фиорина и 93 новчића.²⁷³ Исти су мјесец дана касније купили 500 рала у Дубравцима по 6 и по цванцика.²⁷⁴ Након ових куповина дошло је из Министарства унутрашњих дјела наређење да се са њима прекине до исплате већ погођених имања.²⁷⁵ Од 22. марта до 7. јуна 1891. купљено је за државни рачун од 32 продавца земље (међу њима 13 Црногораца) у метеху Запорича, Цијевне и Зете 1884 3/4 и 1/32 рала за које је плаћено у свему 17.309 фиорина и 97 новчића.²⁷⁶ Тада је

²⁶³ МИД 1886, 413.

²⁶⁴ МУД 1886, II, 175.

²⁶⁵ МУД 1887, II, 349.

²⁶⁶ МУД 1890, I, 179.

²⁶⁷ МУД, Протокол издатака Комисије за откуп турских земаља и кућа у Зети, Спужу и Дољанима од 19. X 1883 — 23. II 1888.

²⁶⁸ МУД 1889, 4I.

²⁶⁹ МУД 1890, IV, 857.

²⁷⁰ МУД 1891, 1.

²⁷¹ МУД 1891, IV, 833.

²⁷² Исто, II, 325.

²⁷³ Исто, I, 307. Види: Ж. Булајић, нав. д., 123.

²⁷⁴ Исто, II, 331. Види: Ж. Булајић, нав. д., 123.

²⁷⁵ Исто, 422.

²⁷⁶ Исто, IV, 536. (Извјештај куповине земаља и кућа за државни рачун у метеху Загорич, Цијевна и Зета).

од Османа Ракића на Цијевни држава купила 400 рала за 1.515 фиорина, од Бељ Леке 250 рала за 1.526 фиорина и 21 новчић, од Петка Гвозденовића у Загоричу 1 рало за 50 фиорина и од Ђока Лукачевића, исто у Загоричу, 45 рала за 2.525 фиорина. Држава је од појединаца куповала у Загоричу по 2, 5 и преко 20 рала по различитим цијенама, од 24 до 60 фиорина по ралу. Средином августа те године држава је исплатила за имање Шћеповића 1.200 фиорина.²⁷⁷ Купљене земље на Цијевни, према Тузима и Шипчанику биле су одређене за Куче, да се населе под условом да подигну кућу о свом трошку и да у њој непрекидно буде по један војник. На предлог Државног савјета, књаз је ријешио да земље које је држава купила 1891. у Загоричу, на Цијевни и другдје око Подгорице, ради насељења Куча, Братоножића и других остану увијек као државна својина и зато је напоменуто да „врху речених земаља не може бити никаквог другог намета осим дације и не смију се продавати, нити прећи на другога, изузев с оца на сина“. Ово је уједно служило и као „законско правило за горе поменуте земље“.²⁷⁸ У сврху заштите границе држава је купила и Дубравце.²⁷⁹ Касније је напоменуто да земље које је купило Министарство војно дуж границе не спадају у ред обичних даровница које су наредбом од 15. децембра 1905, поводом никољданских свечаности, имале да постану својина подржника. На једном дијелу границе налазила су се 23 подржника од којих је, сем седморице који су били без земље и којима је била дата само помоћ, већина имала 2—3 рала, изузимајући једнога коме је дато 17 рала.²⁸⁰ Касније је тражено да се војницима даду земље Министарства војног у својину како би били више заинтересовани за њену обраду и чување границе.²⁸¹

Књаз је појединим даровницима допуштао да продају дар. На примјер, Радовану Милетину из Лијеве Ријеке дозволио је да може продати даровани му виноград у Дољанима коме хоће, али под условом „да онај који га купи буде обавезан Турчину одговарати по истом уговору и начину како му је командир Радован одговарао“. Значи, право искоришћавања винограда могло се пренијети на другога.²⁸²

На основу правила о куповини емигрантских имања чивчије су као подржници имали право прече купње пред близиком и шефијама (сусједима). Овакво правило није се дуго одржало на снази. Државни савјет и Министарство унутрашњих дјела почели су појединцима да дозвољавају да се као близика или шефија користе правом прече купње испред подржника земље. На

²⁷⁷ МУД 1891, III, 713.

²⁷⁸ Исто, II, 539. Види: Ж. Булајић, нав. д., 123.

²⁷⁹ МУД 1893, IV, 1164.

²⁸⁰ МУД 1906, 1624.

²⁸¹ Стенографске биљешке 1908, стр. 888—9.

²⁸² МИД 1893, I, 398. Види: Ж. Булајић, нав. д., 116.

тај начин је омогућено, без сметњи, концентрисање већих површина земље у рукама појединаца. Због тога су муслимани — црногорски држављани тражили право прече купње на основу Имовинског законика. Да би се избјегло парничење између ових и подржника, тражено је да се у начелу ријеши питање да ли да се муслиманима који су примили црногорско држављанство допусти коришћење права прече купње по Имовинском законнику, као што то важи за остале Црногорце, или не, с тим да процјена земаља и подржничко право остану и даље у важности у смислу донесених правила. Што се тиче куповине мухацирских имања, требало је да остане на снази постојеће правило, то јест да право прече купње припада чивчији, подржнику.²⁸³ Ово питање било је у ствари ријешено књажевом наредбом од 12. јула 1897, на основу које су муслимани — црногорски држављани имали у свему иста права као и Црногорци. Значи, није им се могло изузетно укинути право прече купње, нити ограничити процјена имања која су хтјели да продаду. Једино је остало на снази правило на основу кога су подржници емигрантских имања имали право прече купње све док су имања уредно држали и власнику редовно плаћали доходак. Послије близике, имања муслимана — црногорских држављана најприје су могли куповати подржници, па тек онда шефије или ко други. Значи, ако је ага хтио да прода земљу, био је дужан да је најприје понуди чивчији, јер је овај имао право прече купње на њу (изузетак од чл. 48 и 49 Општег имовинског законика). Ако би чивчија одбио да купи понуђену му земљу, онда је власник могао своје право пренијети на неког другог, али је за ово чивчија морао пред властима да записнички изјави да ћеће земљу да купи. Кад је власник прода другоме, овај је куповао само агинско право и право узимања дохотка, а чивчија је и даље задржавао подржничко право које је и раније имао, без обзира на промјену власника, па и у случају да власништво пређе на другога, било наслеђејем или поклоном.²⁸⁴

Почетком 1898. књаз је укинуо наредбу о ограничењу куповина земље која је важила од ослобођења Подгорице. Наиме, онима који су сами радили земљу забрањено је да могу купити више од 20 рала, а онима који је не раде — више од 40 рала. Укидањем овакве наредбе, која, у ствари, ионако није спречавала стварање већих посједа, законски је допуштена слободна куповина земље, без обзира на количину коју је појединац могао сам обрађивати. Процес раслојавања, који од ослобођења није ни престајао, убрзан је књажевом одлуком „да су сви поданици црногорски слободни куповат законито колико је коме воља“.²⁸⁵ Преласком земље у власништво другога, због дуга или обичном

²⁸³ МУД 1898, 512.

²⁸⁴ С. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, 14.

²⁸⁵ Зборник судских закона II, 247—248; МУД 1898, I, 887.

куповином, чивчијско право подржника није се ни у чему мијењало. Купац није могао са купљеног имања дићи подржника све докле овај сам не би одступио или нешто скривио у погледу вршења уобичајених обавеза, плаћања дохотка новом власнику. Чивчија није могао бити дигнут са земље ради тога да би је под тим условом власник могао продати другоме.

Земља се, по правилу, није могла продати скупље него што је купљена. Подржници су могли купити земљу по раније утврђеној цијени, користећи се правом прече купње, наравно — уколико се радило о мухацирским земљама. Ако подржници нијесу могли по ранијој цијени купити имање које је промијенило власника, подржничко право ипак није прелазило на другог купца.²⁸⁶ Незаконитим се сматрало куповање права над мухацирским имањима за новац. Држитељско право на једној коси ливаде у Зети процјењивано је 30 фиорина.²⁸⁷ Врло се често дешавало да подржник неће да купи земљу коју му нуди власник — мухацир. Задржавањем подржничког права на земљи власник је био у ствари онемогућен да је прода другоме.²⁸⁸

Прописом из априла 1904. године, који је одговарао пракси продаје непокретних добара, власник је могао продати земљу у цјелини и у дјеловима по уговорној цијени. Земља иселеника (мухацира) могла се продати, по његовом пристанку, ради исплате дугова учињених прије ослобођења Подгорице. Продајом земље због новијих дугова наплаћивани су и стари. Право прече купње имали су подржници који земљу раде, потом становници мјеста и, најзад, ближика према одредбама чл. 49—51 Општег имовинског законика. И најближој својти мухацира, који је по својој вољи земљу продавао или је то чињено судским путем ради наплате дугова, било је онемогућено право прече купње, без обзира на то што је остала да живи у Црној Гори. Ако нови власник земље није био њен дотадашњи подржник, он овога није могао са ње дићи, јер „нико не може на другог више права пренијети, него што га сам има“. Права нових сопственика ни у чему нијесу могла бити већа него она која су имали стари (по праву продаје и по односу према подржнику и становницима мјеста). Исто правило важило је и за куће у вароши и на селу о којима су се одржавању власници морали и даље старати.

Мухацирска земља је продавана по цијени по којој је купљена, а та је цијена могла бити подигнута само у случају ако је земља уложеним радом и новцем била унапријеђена. Изричитом књажевом дозволом (из 1896. и 1897. године), црногорски др-

²⁸⁶ МУД 1898, IV 1023. Види: Ж. Булајић, нав. д., 108 и 110.

²⁸⁷ МУД 1899, II, 255.

²⁸⁸ Разни списи, I.

жављанин је могао продати земљу по неодређеној цијени, али нови власник није могао чивчију дићи са ње.^{288а}

Ако је цијена мухаџирског имања била већа него што је подржник могао платити, онда је забрањивана продаја таквих имања чиновницима, ради тога да би их најзад купили подржници.²⁸⁹ Касније је образована мјешовита комисија у циљу утврђивања правилности продаје мухаџирских имања у зетској капетанији. Тражено је поништење продаја зато што су нека имања била дата за мале износе због дужне дације која се могла наплатити од доходака са тих земаља. Постављало се питање шта ће бити са доходима продатих имања, које су власници морали штетовати за минулу годину, ако буде одлучено да им се ова поврате. У „Гласу Црногорца“ је оглашавано да ће се земље мухаџирске продати ако власници не плате дужну дацију.²⁹⁰ Уочи балканског рата велики дио раније некупљених земаља прешао је у својину подржника по врло ниским цијенама. Министарски савјет је установио да све продаје мухаџирских земаља због задужености власника за вријеме од 1884—1903. и због прикривања од уписа за вријеме од 1905—1907. нијесу вршене по закону о јавним продајама, него по старом административном начину установљеном за продаје оваквих земаља. Истовремено су и задуживања мухаџира подвргнута провјери. Министарски савјет се због оваквог начина куповине побојао репресалија које су турске власти могле предузети против црногорских држављана који су у турској граници имали десет пута више земље. Мухаџири су само плаћањем пореза на земље у Црној Гори могли да одрже ове и даље у власништву. Чланом 205. Устава укинута је конфискација непокретности и држава је изједначена са приватником у свим имовинским потраживањима осим редовних дажбина, пореза. Пошто је Министарски савјет установио да подржници плаћају одређени дио дације умјесто власника, то је његов предсједник, Ј. Томановић, тражио да се продате земље врате власницима и тако отклоне репресалије турских власти против црногорских држављана који су имали имања на турској територији.²⁹¹ Ово су посљедњи помени у нашим документима о црногорско-турским споровима око мухаџирских имања у Зети.

^{288а} Министарство финансија и грађевина 1907, ф. I, к. бр. 6270 ех 1906, Наредба Министарства правде по којој ће се расправљати имовни одношаји између подржника (чивчија) турских земаља и њихових власника (ага) од 20. априла 1904, чл. 9—14; Неколико правила о продаји непокретних добара Турака-емиграната (мухаџира) по казивању Јована Лазовића, великосудије у пензији, Прописи МУД 1904, год., 470 (1007 ех 1903), нови бр. 10 (Прибиљежио Милосав Раичевић, секретар Министарства правде).

²⁸⁹ МУД 1908, 1689. Види: Ж. Булајић, нав. д., 113.

²⁹⁰ Мин. савјет 1909, 153.

²⁹¹ Исто, 265.

Регулисање односа на земљи у тзв. Новој линији

По свршетку рата 1876—1878. није одређеније повучена граница између Турске и Црне Горе у Зети и због тога су турске власти тражиле од Зећана, настањених у Голубовцима, десетину од рода са имања својих држављана која су имали на самој граници.²⁹² Наиме, последије ослобођења Зете црногорски држављани су слободно обрађивали извјесне површине земље даље од села најближих турској територији. У атару Зете постојала је демаркациона линија до које су турски држављани обрађивали земље, с једне, и црногорски, с друге стране.²⁹³ Одређивањем нове линије на граници 1883. године Црне земље (источни дио Зете) су припале Црној Гори, али су биле проглашене за неутралну зону између Турске и Црне Горе.²⁹⁴ Повлачењем границе прекинути су спорови са Црногорцима око имања која су имали на самој граничној линији. Од тада није више тражена десетина на коју су турске власти раније полагале право, мада им она уопште није ни исплаћивана. Разграничењем добијене земље припадале су црногорским и турским држављанима, највише мухацирима из Зете, насељеним у Матагужу, Врању и Владнама, који су и последије разграничења полагали право на њих. Установљењем комисије за рјешавање спорова до којих је ипак око границе долазило, мухацирима је у почетку забрањено да раде земље у новој неутралној граничној зони, у Црним земљама, као што им је уопште било забрањено да обрађују земље које су им остале у Црној Гори, док им је омогућено да раде имања на оном дијелу територије која је била припојена Црној Гори разграничењем 1883, али им комисија то није допуштала за неко вријеме због неплаћене дације и ради спречавања преноса болести.²⁹⁵ Мухацири су своја имања у новом пограничном појасу могли давати Црногорцима или турским држављанима под доходак све до 1894, кад им је забрањено да их дају посљедњима. Уколико их сами нијесу могли радити, били су дужни да их дају црногорским држављанима. У овом дијелу нови подржници није могао добити ни винограде, само ако је стари редовно плаћао доходке.²⁹⁶ Посебно је књаз потврдио Матагужима стечена чивчијска права. Уз то им је дозвољено да могу купити од мухацира оне земље које су им раније оспоравале црногорске власти. Овим је књаз из политичких разлога учинио изузетак према Матагужима.²⁹⁷

²⁹² МУД 1881, III, 16.

²⁹³ МИД 1894, 350. Види: Ж. Булајић, нав. д., 102.

²⁹⁴ Стенографске биљешке 1910, стр. 1004.

²⁹⁵ МИД 1885, I, 134. Види: Ж. Булајић, нав. д., 102.

²⁹⁶ МУД 1895, II, 282.

²⁹⁷ Исто, III, 639.

Изузетно се допуштало да земље могу добити они који су могли поднијети царске талије на њих отприје 1862. године.²⁹⁸ Тек двије године касније, сређивањем прилика на граници, поставило се питање: да ли се емигрантима може давати једне године земља у новодобитку, Говећем броду, а црногорским држављанима друге. Побољшање односа на граници несумњиво је утицало и на измјену правила која су раније важила за те земље, а свакако и на тежње људи с обје стране за овима.²⁹⁹ Најзад је одлучено да власници дуж Нове линије могу да располажу својим земљама само да им се рало не може платити више од десет талира и да при томе не може бити надметања.³⁰⁰ Мухаџирима и другим турским држављанима допуштано је, пет година касније, да могу сами радити своје оранице и ливаде у новодобитку (Црне земље, Говећи брод) за разлику од других земаља у Црној Гори на чију личну обраду никако нијесу имали право за читаво вријеме.³⁰¹ Даље, мухаџири или други турски држављани могли су своје земље у новодобитку давати „под максул“ или под паре коме хоће од наших подјаника што у старој линији не може бити“.³⁰²

Пошто је сва ораница била углавном захваћена, сем нешто мало мухаџирске код Дукље и у Бијелом Пољу (Зета), министар војни је појединцима давао од земље у Црним земљама, у циљу насељења и заштите границе. Тако је давана земља и онима који нијесу хтјели да узимају мухаџирску с обавезом да плаћају са ње четвртину прихода.³⁰³ Због великог потраживања земље у Црним земљама, и с црногорске и с турске стране, споразумом влада 1894, кад су односи Црне Горе и Турске били нормалнији, закључено је да се и црногорским и турским држављанима забрани приступ на Црне земље све док се оне међу заинтересованим не подијеле.³⁰⁴ Окружни капетан у Подгорици стављао је приговор што је толико право признато зетским мухаџирима, тим прије што су те земље још за доба Турака припадале зетским селима чији су их становници сами радили. Откуда им се могло признати веће право на те земље него на оне које су исти

²⁹⁸ МИД 1885, I, 32. Види: Ж. Булајић, нав. д., 102.

²⁹⁹ МИД 1887, I, 286.

³⁰⁰ МУД 1890, II, 338.

³⁰¹ Напомињемо да се 1891. развио доста оштар спор између Зећана и Груђана о праву на испашу у Црним земљама преко линије Владна — Говећац. Зећани су тражили да њима и Грудама Црне земље буду потпуно заједничке, што су Груђани оспоравали. Зећани су се при том позивали на чињеницу да су они населили ове крајеве, граничне Црним земљама, прије 400 година, а Груђани су населили Шипчаник тек прије 80 година. У току спора требало је да турски суд пресели из Ц. земаља насељене Климентче. а подгорички насељене Куче. Спор се није овим окончао, штавише ни до балканског рата (Окружни суд Подгорица 1891, 688).

³⁰² МУД 1891, II, 603.

³⁰³ Мин. војно 1892, 991.

³⁰⁴ МИД 1894, 245.

емигранти имали око других села у Зети? Захтијевано је да се свим емигрантима одузме право на те земље, којих они нијесу много ни имали, и да се подвргну истим правилима која су важила и за остале емигрантске земље у Зети. У случају изједначења права на ове земље, било би, претпостављало се, још више земље за подјелу беземљашима. Предлагано је да се то што прије учини, нарочито због погоршавања односа међу граничарима. До спорова је највише долазило због тога што су биле измијешане земље турских и црногорских држављана. Са одузетих земаља требало је емигрантима, по захтјеву Окружног суда у Подгорици, давати дохотке као и са осталих земаља које су имали у Зети.³⁰⁵ Тек из једног каснијег документа сазнајемо да су у јуну идуће године, 1895, мухаџирске земље у тзв. Новој линији (Црне земље, Говеђи брод) даване на држање црногорским држављанима.³⁰⁶ До овога је свакако дошло и због заостравања односа на граници између Турске и Црне Горе, а и због потребе Црногораца за земљом. Касније је због све чешћих спорова на овом граничном појасу утврђено да се Црне земље прогласе неутралном зоном и да их нико ни на који начин не може искористићавати, али су Груђани ипак успијевали да обрађују земљу у црногорској граници и да за то не плаћају порез црногорским властима.³⁰⁷

Зећани су истицали да би праведно и цјелиходно било да се чување Црних земаља повјери старосједиоцима Зете, јер су их они добро плазили кад се за то није ништа плаћало, па ће је исто тако добро чувати и кад буду плаћени за ту службу, а свакако боље него што су их тада чували од Груда припадници других племена, највише Куча. На овај захтјев одговорено је да ће бити образована посебна комисија која ће имати задатак да утврди да ли други држављани, Груђани, ору земље које су на црногорској страни, а да ће се питање Црних земаља ријешити споразумом предсједника Томановића и министра војног са скадарским пашом.³⁰⁸

У циљу рјешења овог, за односе између Турске и Црне Горе доста значајног питања, Томановић је од црногорског представника у Скадру тражио потребне податке о односима између власника и чивчија на земљи у зетским крајевима који су припали Турској.³⁰⁹ На питање је одговорено да православно становништво у дијелу Зете који је остао у турској граници држи земље под различитим условима. Прво, ако је земља доброга ква-

³⁰⁵ Исто, 350.

³⁰⁶ МУД 1895, III, 614.

³⁰⁷ Мухаџири су се задржали у Матагужима (око 200 породица исељених из црногорске границе) све до 1909, кад су се због несигурности од Малисора, с једне, и Зећана, с друге стране, иселили у Скадар (А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 429).

³⁰⁸ МИД 1908, IV, 3273.

³⁰⁹ Исто, VII, 5112.

литета, власник узима половину прихода, а чивчији остаје друга половина; овај начин држања земље под најам доста је риједак, јер је такве земље мало. Друго, највећим дијелом земље се дају „на трећу“, тј. власнику припада један дио прихода, а чивчији два. Треће, ако је земља сасвим слабог квалитета, изложена љети великој суши, а у јесен је плавлена, онда се даје „на четврту“, тј. власник узима један дио прихода, а чивчији остају три. Четврто, виногради и ливаде се дају „наполи“, а ако су сасвим слабога квалитета, онда се дају „на трећу“, тј. власнику припада трећина прихода. Приходи од воћа припадају чивчији. Власник тражи дио воћа само онда кад је оно добро родило (смокве, ораси, кестени и др.). Стоку (овце, говеда и коње) најчешће дају „наполи“, поред јагњаци, јаради, телаци и ждремади још и вуну. Ако је власник дао подржнику, чивчији, купљену стоку, овај је дужан да му поред половине подмлатка даје од сваке краве још и једну и по оку масла, с тим да глава остаје власнику; ако су пак стоку купила обојица, власник и чивчија, по пола, онда дијеле само подмладак. У овом дијелу Зете, под турском влашћу, власник је могао да дигне чивчију са земље кад хоће, најчешће крајем године, и да имање дадне другом чивчији под најам, не плаћајући никакву накнаду оштећеном. За регулисање оваквих односа у скадарском вилајету нијесу постојали никакви законски прописи. Свако је могао да своје имање даје под најам како је сам хтио, а чивчија је могао да га прими под изнесеним, уобичајеним, условима или не прими. Уз то, и чивчија је имао право да напусти имање крајем сваке године, ако то није каквом нагодбом између власника и чивчије друкчије закључено, у ком су се случају обје стране морале држати примљених обавеза.³¹⁰

Мјесне власти у Зети пријављивале су Министарству унутрашњих дјела сваки одлазак појединих домаћина било куда из Црне Горе, најчешће у Србију, постављајући питање шта да се ради са земљом на којој су исељени живјели. На примјерима исељавања појединих породица види се да су Црну Гору напуштале оне најсиромашније, најчешће са једним или два рала земље.³¹¹ Понекад је појединој породици, која је због сиромаштва намјеравала да се исели из Црне Горе, комисија додјеливала, по књажевој милости, више земље.³¹² Исељеници су напуштене земље, дате ради обраде, могли остављати другима за три године.³¹³ Најчешће су земље исељених одмах давали другима на обраду. У случају повратка, подржник обично није могао добити земљу коју је раније обрађивао, јер је, у недостатку других, била дата ономе који је уопште није имао. Командир Ново Спасо-

³¹⁰ МИД 1909, 1849. и 1850.

³¹¹ МУД 1884, I, 145.

³¹² Исто, II, 252.

³¹³ МУД 1890, I, 146.

јев дијелио је другима земље свих исељеника, па и привремених. На примјер, двадесеторици Куча и Братоножића дата је земља већег броја исељеника и зато је ови, по повратку, нијесу могли добити.³¹⁴ Послије неродне 1889. године у околину Подгорице и Зету вратио се велики број оних који су се прије годину или двије били исељили.³¹⁵

Комунице

У непосреднијој околини Подгорице и у Зети било је доста необрађених површина, пустопољина, које нијесу спадале у атар ни најближих села, већ су као брањевине служиле за испашу свих. Само у Црним земљама, добијеним 1883, повлачењем нове границе, било је 1000 рала комунице. Овакве земље за доба Турака сматране су, углавном, миријском, царском земљом. И по доласку црногорске власти у ове крајеве овакве земље су сматране државном својином. У вези с радом комисије за рјешавање спорова о мухацирским земљама, Министарство иностраних дјела јављало је предсједнику комисије Т. Вукотићу да настоји да докаже Дагесу, члану комисије — турском представнику, да те земље нијесу миријске него општинске и да Зећани на њих имају право као на комунице. Иначе, требало је да Вукотић каже Дагесу да је добио наредбу да се о оваквим земљама исправља као о вакуфским, што оне у ствари такође нијесу биле.³¹⁶ Понегдје су се овакве земље налазиле у посједу појединаца. Тако је, на примјер, црногорски држављанин Бећир Бешлић продавао 150 рала овакве земље Момишићима и Горњогоричанима за испашу. Ови су такву земљу хтјели купити, с тим да им се то не рачуна као куповина земље „већ као брањевина“.³¹⁷ Мјесне власти су допустиле продају, јер се о куповинама оваквих земаља није ништа налазило у постојећим правилима о земљама око Подгорице.³¹⁸ Црногорска влада је одобравала такве куповине, под условом да се овакав метех не коси, не оре нити ограђује. Отуда није ни порез плаћан на ово. Од оваквих земаља могли су куповати и појединци, како у околини Подгорице тако и у Зети, али су били обавезни да плаћају дацију. Право прече купње оваквих земаља имала је општина. Морало се пазити да се општинска имовина не прода као приватна.³¹⁹ Још за доба турске власти Груђани су имали у Зети пашњаке, на које им је било признато право и послѣје ослобођења ових крајева, с тим да их

³¹⁴ Исто, III, 721.

³¹⁵ Исто, II, 302.

³¹⁶ МИД 1885, I, 553. Види: Ж. Булајић, нав. д., 104.

³¹⁷ Сеочани, Крњичани и Шестани, купујући земље у непосредној близини комуна уз Скадарско језеро, имали су дјелове и у овима (А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, стр. 404).

³¹⁸ МИД 1886, I, 50.

³¹⁹ Исто, 57.

користе Зећани и да Грудама плаћају дохотке са њих.³²⁰ За вријеме турске владавине у Зети је било доста комуна које су искоришћавала поједина села, па и читаво племе. Комуни су служили за испашу и за прелаз из једног метеха у други.

Овдје треба нешто рећи и о једном интересантном облику својине, врло старом и озакоњеном у црногорском праву.³²¹ Ријеч је о приватним имањима која су уједно била, у одређено доба године, и сеоски комуни. У тзв. Зетским луговима, између јужних села Зете и Скадарског језера, Жабљака и Хотскога хума, земља је била подијељена на сентине или сенте, које су од давнина припадале појединим селима или групама села. Приватна својина у њима била је сељака чијем је селу сент припадао, мада је било случајева да су и појединци из сусједних села имали понешто својине у њима. Таква имања била су власништво појединаца само за одређено доба године: обрадиве земље до жетве, а ливаде до косидбе, а за остало вријеме та имања су била комун свих у селу или групи села којима је дотични сент припадао. За ово вријеме сваки је имао право испаше на ливади другог или, кад Луг поплави, ловљења рибе у води другог, без обзира на то да ли је појединац имао тамо и колико имовине за вријеме забране комуна. Право испаше или рибарења такође није имао сељак из другог села којему тај сент није припадао, без обзира на то колико је он личне својине у њему имао. Ако је село или група села чији је сент допуштао другоме да лови, онда је свака кућа овога другог равноправно дијелила добијени доходак од улова.

Поједини сент је био строго подијељен на метехе или потесе. Утврђен је био дан кад је који метех престајао да буде комуна, али је и тада било слободно са стоком прећи на јуне који још нијесу били забрањени. Ливаде су се косиле по утврђеном реду, идући од сјевера ка Језеру.

Овакав вид приватних имања као сеоског комуна, који није настао путем погодбе појединих власника, строго су чувале власти у Црној Гори све до првог свјетског рата, а и послјиге се настојало да се ова традиција у чему не поремети, јер би то, наводило се, доносило тим селима „апсолутно неиздржљиве тешкоће“.³²² Аге су имале дјелове у више комуна.³²³ Раније су појединци успијевали да путем силе или мита добију од турских власти тапије на присвојене дјелове сеоских или племенских комуна. Од њих је касније један дио препродаван, а други су и даље остали у посједу потомака оних који су их на разне начине присвајали. Тако су поједини муслимани, црногорски држављани, имали знатне количине оваквих површина док их поједи-

³²⁰ МИД 1896, 669.

³²¹ Општи имовински законик, чл. 94, 790, 831. и 834.

³²² С. Вулетић, *Приватна имања као сеоски комуни*, Правни зборник (Подгорица), 1933, бр. 1.

³²³ А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 403.

но село није имало. Због овога је тражено да се сви негдашњи комуни у Зети врате народу, селу, на чијем се подручју налазе, којему су раније и припадали. Требало је да општине експропришу све на изнесени начин присвојене комуне који су касније продавани и препродавани. То је важило и за оне који су били и даље остали у својини насљедника оних који су их присвојили. Овакав захтјев је образлаган не само потребом задовољења правде него и потребом подизања сточарства, које је пропадањем комуна у Зети било дошло на ивицу пропасти.³²⁴ Зећани су крајем 1907. захтијевали да им се призна право искоришћавања комуница у Црним земљама које су 1883. припале Црној Гори, али им захтјеву није удовољено зато што су ове биле обухваћене неутралном зоном. Зећани су тада истицали да су они прије 25 година чували границу без икакве накнаде и да због тога нема разлога да им се 1910. бране испаше, док су Груђани и даље прелазили границу и орали земље у Црној Гори. Још су захтијевали да се смијени командир страже који је припадао другом племену, па да онда и они могу да чувају границу и добију извјесну награду за то, служећи се комуницама у Црним земљама, и да не буду више кажњавани зато што им је макар једна овца прешла на њих.³²⁵

Питање насељавања Зете и непосредније околине Подгорице представљало је крупније питање црногорске политике из неколико разлога. Његовом рјешавању морало се прилазити са више обзира него у другим, такође тада ослобођеним подручјима (Никшића, Колашина, Бара и Улциња). Поред велике потребе за земљом на коју су рачунали беземљашки и ратници, требало је рјешавати и доста сложено питање односа према муслиманима — мухацирима и онима који су остали у Црној Гори. И једних и других било је овдје знатно више него у другим крајевима. Међународне обавезе према њима требало је остваривати у исто вријеме и на истом простору кад и права чивчија и масе становништва из старог дијела државе чији је опстанак зависно од могућности насељења земље коју је могло добити у највише случајева само са правом подржнштва. Задовољити потребе и признати права свих њових, а свакако и не тако малог броја главара који су жељели веће површине боље земље, није био нимало лак посао. Регулисање односа на земљи под таквим окол-

³²⁴ Стенографске биљешке 1906, 390—391. — Према Општем имовинском закоником, другосељанин или другоплеменик који стече неко непокретно добро могао је да постане удиоником у комуни (у општој сеоској или племенској заједници) онда кад купи „цијело добро на коме је уступилац живио“, сам се на његово мјесто насели и узме на себе све јавне терете које је ранији власник имао (чл. 61).

³²⁵ Стенографске биљешке 1910, 1004—5.

ностима доводило је све органе државе у доста тешко искушење. Наметала се потреба да се читавим системом прописа регулише много што између мухаџира и муслимана — црногорских држављана, с једне, и чивчија и нових насељеника, с друге стране, као и свих њих према држави.

Начин доношења разних правила и наредби, у ствари од 1879. до 1914. године, у понечему противурјечних и понекад недоследно спровођених, упућује како на значај земље као основне вриједности тако и на степен организације власти (врховних и локалних органа и њихових комисија) и схватања њених обавеза према онима који су као одбрана и опорезована радна снага чинили основу постојања државе. У све компликованијим условима задржавани процес имовинског диференцирања тешко се могао ограничавати. Слабим средствима државне политике у земљи чије је друштво стварало услове за конституисање на ширем плану и у коме су се сукобљавали интереси феудалних остатака, тек тада јаче изражаване сеоске буржоазије и све већег броја беземљаша — требало је рјешавати питања свих њих. Малим откупом земље од стране државе (Министарство војно је у интересу одбране купило извјесне површине дуж границе) и много већим од стране њених подржника, посебно путем права прече купње и процјене комисија, чивчијски односи осјетно су раскидани, али не и ликвидирани.

Ђ. Д. Пејовић

НЕКИ ПОДАЦИ О СТАЊУ У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ У ЦРНОЈ ГОРИ КРАЈЕМ 1915. ГОДИНЕ¹

Под притиском аустроугарске војске са сјевера и сјеверозапада и бугарске са истока и југоистока, а усљед крајње неактивности савезничких трупа са југа од Солуна, покушај српске војске да се од 18. до 21. новембра 1915. пробије на југ кроз Качаничку клисуру пропао је и тиме је, дефинитивно осујећено њено спајање са савезницима и успостављање везе са Солуном. Због тога начелник српске Врховне команде војвода Радомир Путник доноси 23. новембра 1915. судбоносну одлуку: повући војску преко Црне Горе и сјеверне Албаније на Јадранско море. Према тој наредби, преко Црне Горе имале су се повући I, II, III армија и Одбрана Београда, и то правцима Пећ — Рожаје — Беране и Пећ — Андријевица, а одатле преко Подгорице за Скадар.² Преко Албаније повлачили су се: Трупе нових области, Тимочка војска, Врховна команда, влада и краљ.

Повлачење је извођено нагло, по рђавим временским приликама, преко тешко проходних терена. Од Пећи до Андријевице и Берана није било колског пута. Са војском се повлачио и велики број избјеглица. Од првог корака у том повлачењу, српска војска је морала гладовати, јер са собом није могла понијети храну, а на путу је није могла наћи. Црна Гора није имала хране ни за своју војску и народ, а савезници су јој недовољно помапали у исхрани. Иначе, црногорска војска се у великој мјери снабдијевала реквизицијом, особито у месу. У крајевима ослобођеним балканским ратом убиран је десетак који су сељаци до тада плаћали турским властима³ Један од узрока да се српска војска нађе у онако тешкој ситуацији у погледу исхране био је тај, што се Српска врховна команда касно одлучила на повлачење ка Јадранском мору, пошто се надала да ће се проби-

¹ У до сада објављеним радовима на тему рата Србије 1915. године о овим питањима, готово да се и не говори.

² *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба Хрвата и Словенаца*, књ. XIII, Београд 1927, стр. 25 (скраћ. — ВРС).

³ О тешком стању у коме се црногорска војска у погледу исхране налазила крајем 1915. види: др Новица Ракочевих, *Борбе Васојевићког одреда од 17. XII 1915 до 21. I 1916. и његово снабдијевање*, Токови (Иванград) 2—3, 1971. — У беранској области било је још неприкупљено 150.000 килограма десетка. У поменутом часопису на стр. 103 усљед штампарске грешке стоји 15.000, умјесто 150.000 килограма.

ти на југ, па је и то учинило те црногорска влада није могла предузети оне мјере у погледу исхране српске војске које би иначе могла да је на вријеме обавијештена.⁴ Стање у коме се српска војска нашла крајем новембра 1915. године види се из записника са сједница команданата армија у Пећи од 29. новембра до 2. децембра. На тим састанцима је констатовано да је стање српских трупа очајно, да се дезертирање наставља и поред мјера које су предузете да се оно спријечи. „Трупе се нагло топе. Бегство је у маси“. Бјегунци су чак и борбом крчили себи пут. Бројно стање пукова пало је просјечно на неколико стотина људи. Хране је било за свега 4—5 дана.⁵

Под притиском непријатељских снага, као и општег стања код војске, српске трупе су морале брзо напустити Метохију и њене прве јединице излазе из Пећи 3. децембра. На њих су нападали и мјесни Албанци, самостално или заједно са предњим непријатељским одјељењима. Због опште исцрпљености, тешког терена, зимског времена, српска војска морала је уништити своје тешко наоружање, муницију, опрему итд. Са собом је понијела само мало хране, или је кретала и без ње. Иначе, она је у том погледу оскудијевала од када се нашла на Косову. Пошто се у Таковици налазило 110.000 килограма црногорског државног жита, које црногорске власти нијесу могле ни утрошити ни евакуисати због брзог напредовања непријатељских снага, главни интендант српске војске пуковник Богдановић је 23. новембра молио црногорску владу да се то жито уступи за прехрану српске војске — уз наплату или на позајмицу. Црногорска влада је на то изашла у сусрет и кукуруз је уступљен као позајмица.⁶ Колико је тога кукуруза утрошено за исхрану српске војске није нам познато, али претпостављамо да је због брзог напредовања непријатеља искоришћено веома мало. У околини Пећи и Таковице налазило се неприкупљеног десетка преко милион килограма жита које црногорске власти нијесу могле прикупити зато што нијесу располагале превозним средствима, па је црногорска влада 23. новембра и то жито уступила српској Врховној команди, да га она, ако може, користи за исхрану војске и избјеглица.⁷ Колико је нама познато, српска војска, због наглог повлачења, није ништа узела од тог десетка. Према неким дру-

⁴ Петар Пешић, *Црна Гора у светском рату*, Ратник за 1924, 2, св. 11—12, 26. — Пешић каже: „Да је наша Врховна команда била благовремено обавестила црногорску Врховну команду о промени свога комуникацискога правца, онда не сумњам да би снабдевање обеју војска било много боље и не би изгубили наше најбоље војнике приликом тог одступања“. — Пешић објављује више докумената. (Даље — Ратник).

⁵ ВРС, 116, 119, 136, 150.

⁶ Ратник, 20.

⁷ Исто, 21.

гим подацима, црногорска влада је за исхрану српске војске ус-
 тупила у Пећи 60.000 килограма пшенице и пиринча.⁸

Када је Српска врховна команда увидјела да ће бити при-
 морана да повуче војску ка Јадранском мору, она се код црно-
 горске Врховне команде, чији је начелник био српски пуковник
 Петар Пешић, интересује о томе какви су путеви преко Црне Го-
 ре и сјеверне Албаније и какви су изгледи за исхрану војске.
 Пешић је већ 22. новембра, дан уочи наредбе војводе Путника о
 повлачењу војске, извијестио српску Врховну команду да у Цр-
 ној Гори влада глад и да је хљеб 4 динара килограм. Истог да-
 на шеф пита српску Врховну команду којима ће се правцима
 војска повлачити, како би могао наредити да се у појединим мје-
 стима образују мјесне станице за прихват, гдје би војници могли
 наћи мало хране. Из овог Пешићевог захтјева српска Врховна
 команда је схватила да ће на правцима повлачења бити обезби-
 јеђена храна за војску. Међутим, команданти армија су крајем
 новембра сазнали да нема хране нити у Андријевици нити у дру-
 гим мјестима. О томе је командант 2. српске армије војвода Сте-
 па Степановић обавијестио 30. новембра представника српске Вр-
 ховне команде у Скадру пуковника Бабића. Недостатак хране,
 каже Степановић, „ће онемогућити повлачење ма и са ужасним
 жртвама“. Сазнање да хране за војску нема изазвало је забрину-
 тост у српској Врховној команди, па пуковник Бабић моли црно-
 горску Врховну команду да се храна за српске трупе спреми, „и-
 наче ће настати коначна пропаст трупа“. Престолонаслједник А-
 лександар замолио је краља Николу да учини све како би се пи-
 тање исхране српске војске повољно ријешило.¹⁰ Пешић је дао
 објашњење да његов предлог од 22. новембра не значи да је он
 обезбиједио исхрану војске, него да је ријеч само о малим ста-
 ницама за прихватање војске, „гдје војници могу наћи чаја, ват-
 ре и мало хлеба“. Он даље каже: „Исхрана наше војске кроз
 Црну Гору не може се осигурати, јер у њој нема ништа и зато
 наше трупе треба да понесу са собом у комори храну за све време
 марша до мора или да им се из Медуа храна дотури“.¹¹ Саоп-
 штење српске Врховне команде Пешић је доставио црногорском
 министру војном бригадиру Машану Божовићу. Он га уједно мо-
 ли да Главна интендантура у Андријевици, Матешеву, Лијевој
 Ријеци и Подгорици спреми храну за људство 2. армије, чији
 број износи 30.000 војника.¹² Пешић је 1. децембра обавијестио
 српску Врховну команду да ће краљ Никола учинити све што
 може, „али је тешко када се нема ништа“. Он каже да је са сво-
 је стране учинио све што је у власти једнога човјека, али ствар

⁸ Архив Историјског института СР Црне Горе, фасц. 330, Ристо Поповић, Дневник, 49.

⁹ Ратник, 20.

¹⁰ Исто, 22.

¹¹ Исто, 21.

¹² Исто, 23.

иде тешко, „јер у Црној Гори влада глад већ 7 мјесеци и нема ништа ни у земљи ни у складиштима“. По његовом мишљењу, најбоље би се храна могла прибавити куповањем за новац, па у том циљу треба предузети одмах мјере. „Једини начин је куповица за готов новац. У Задримљу и Арбанији нашло би се доста хране“.¹³

Црногорска влада је уложила крајње напоре да бар колико-толико обезбиједи исхрану, али је мало могла учинити, пошто није располагала храном. Влада је издала и поновила најстроже наредбе црногорским војним и цивилним властима да српској војсци изађу у сусрет и да, колико је то у њиховој могућности, обезбиједи исхрану. Издата је наредба да цијене не могу бити више од већ одређених. У појединим мјестима фармирани су и одбори за помоћ српској војсци у питањима исхране и смјештаја.¹⁴ Влада је увидјела да се и поред најстрожих наредби може мало што учинити, па министар војни бригадир Божовић мисли да би најбоље било да се храна купује за готов новац, што и предлаже.¹⁵

Пошто се српска Врховна команда повлачила преко Албаније и у Скадар стигла 6. децембра, команданти армија су сами настојали да колико-толико обезбиједи исхрану војске, улажући крајње напоре да у њој одрже морал и дисциплину. По наређењу команданта 2. армије, у појединим мјестима на правцима повлачења постављени су команданти мјеста, чији је задатак био да у заједници са црногорским мјесним властима прикупљају храну за војску која се имала сразмјерно дијелити трупима свију армија. По наређењу команданта 2. армије, требало је обезбиједити по 400 грама хљеба и 500 грама меса на војника.¹⁶ Наређења су, међутим, била једно, а стварност сасвим нешто друго. Када је командант 2. армије 6. децембра стигао у Андријевицу, тамо није било ни хљеба за људе ни хране за стоку. Од наводно послатих 40.000 хљебова до 6. децембра није стигао ни један. Због глади је пријетила и побуна у војсци. У извјештају црногорској Врховној команди војвода Степановић каже: „Обраћао сам се главној интендантури али без успеха. Јавите ми како да помогнем овоме стању те да се избегне побуна“. Ипак, морал трупа био је још на завидној висини, што се види из следеће напомене тог истог извјештаја: „Војници су гладовали, падали

¹³ Исто.

¹⁴ Лазар Бркић, *1915 у Црној Гори*, Слободна мисао, бр. 22, 11. јуна 1937; др Никола Шкерковић, *Биљешке из мог живота и рада*, Библиографски вјесник, 1, 2, 3, Цетиње 1964, 178.

¹⁵ Ратник, 24, Министар војни Божовић — Пешићу, 18. XI (1. XII) 1915. — Божовић каже: „Међутим, мислим, да би се боље за то успјело куповином за готов новац не гледајући цијене, као што се уопште у оваквим приликама не могу ни гледати; тим прије што се, као што се види, реквизицијом и насилном куповином не може успјети за оволики број људства“.

¹⁶ ВРС, 103.

од глади, али се нису бунили, нити су правили неред“.¹⁷ Хљеб се пекао у Подгорици, а његово дотурање ишло је тешко, јер се оскудијевало у превозним средствима. Од 3. до 7. децембра послато је у одређеним правцима 20.000 хљебова, а 7. децембра у двије партије још 10.200. Обавјештавајући о томе команданта 2. армије, главни интендант српске војске каже да ће се дотурање наставити, уколико буде набављено кукуруза и брашна.¹⁸

Брашно и друге намирнице које су савезници упућивали Црној Гори и српској војсци налазили су се у Драчу, Медови и Скадру. У Медови је српска комисија до 9. децембра купила 16 вагона кукуруза, а била је склопила уговор са албанским представницима да јој до 15. децембра испоруче још 22 вагона. У Медови и Драчу налази се 81 вагон брашна и жита, 10 вагона пиринча и 16 вагона шећера. Према стању од 9. децембра, од брашна у Драчу и Медови и кукуруза у Скадру могло се добити око 950.000 порција хљеба, рачунајући порцију по 1.000 грама. Пошто се претпостављало да би српска војска могла бројити до 150 хиљада људи испада да би се могла снабдјети храном за 6 дана, уколико би се хљеб могао допремити до ње.¹⁹ Међутим, пошто се она налазила још далеко од Скадра и поменутих лука, од овога брашна није имала користи.

Седамнаестог децембра, када се црногорска војска налазила на Тари код Мојковца, српска 2. армија налазила се на простору Скадар — Љеш, трупе Одбране Београда на маршу ка Скадру, а трупе 3. армије од села Веруше код Лијеве Ријеке па до Скадра. Трупе 1. армије још се налазе у рејону Берана и Андријевице, а поједини дјелови на заштити праваца Пећ — Андријевица и Пећ — Плав. Стање трупа 1. армије било је веома тешко. Из Плавског одреда војници су бјежали свакога дана, а болест се стално ширила.²⁰ Ни 20. децембра трупе 1. армије није добиле хљеб.²¹

Српска Врховна команда наређује 20. децембра да се 1. армија спреми за покрет ка Подгорици, а да код Андријевице и на правцима ка Пећи и Дечанима остави комбиновани одред под командом пуковника Ђорђевића, састављен од трупа 1. и 3. армије,

¹⁷ Исто, 164, 191.

¹⁸ Исто, 216.

¹⁹ Исто, 237.

²⁰ Исто, 321, 327. — У извјештају командант армије каже: „Хрђава исхрана трупа доводи старешине до очајања, а по извјештајима команданта Дринске дивизије II позива, обмане и обећања о доласку хлеба, који међутим никако не стиже, руше и посљедњу веру код војника у војну управу Од обећаних 9000 хљебова, који су требали да стигну у току 15, 16. и 17. децембра стигло је свега 1107 комада. Шта више, дешава се чак и то, да поједине команде на путу од Подгорице до Лијеве реке одузимају силом хлеб, послат за трупе I армије, те исте још више пате.

На целој готово просторији, и оно мало сена што је било, утрошено је и стока је остала сасвим без хране“.

²¹ Исто, 345.

Одбране Бреграда јачине 2 пука са једним четничким одредом, 4 топа и 6 митраљеза.²² У току 22. децембра Врховна команда поново издаје наређење да се остави само један комбиновани одред, и то из састава 1. армије, јачине 1.800—2.000 пушака. За команданта тог одреда Врховна команда је одредила пуковника Милована Плазину. Одред је стављен под команду команданта Црногорске Санџачке војске дивизијара Јанка Вукотића.²³ Командант 1. армије стигао је у Подгорицу 25. децембра.²⁴ Из Подгорице је 1. армија 2. јануара 1916. године наставила повлачење, ка Скадру, гдје је 6. јануара стигао командант армије са дијелом штаба.²⁵

Црногорска влада је издала више пута најстроже наређење да се храна српској војсци не смије продавати скупље него што је то одређено, али је било појединача, као и власника ханова, који су је продавали неколико пута скупље. А било је и српских војника који су куповали храну па је потом вишеструко продавали другим војницима. Било је случајева да поједине команде и јединице на путу од Матешева до Подгорице насилно одузимају храну упућену трупама 1. армије која је била у заштитници.

Српска војска је и даље гладовала све до пребацивања на Крф. Поред свих залагања старјешина, већ од момента када се по наређењу своје Врховне команде српска војска упутила ка Призрену, Ђаковици и Пећи почео је да слаби морал код појединих војника и јавило се напуштање јединица. Нарочито је настало колебање када се војска почела повлачити и од Пећи. На слабљење морала утицали су, поред несташице хране, исцрпљеност и умор трупа, зимско вријеме и психичка сломљеност због изгубљене отаџбине. Јединице су напуштали војници, али је међу њима било и подофицира, као и по неки резервни официр. Да би се спријечило бјежање војника, црногорској Санџачкој војсци издато је наређење да такве покушаје осујети. Међутим,

²² Исто, 357, 369. — Остављене су следеће трупе:

„Одред из Дунавске дивизије II позива: 8. пук II позива од 3 батаљона са 4 митраљеза, командант пуковник Ђорђе Манојловић, 2. Де-Банжова топа, одељење коњаника и сразмеран део коморе. Свега: 1.689 људи, 535 коња, 55 волова, 914 пушака, 2 топа и 4 митраљеза.

Одред из Дринске дивизије II позива, комбиновани пук са 2 митраљеза, (командант мајор Тихомир Аранђеловић), вод Дангласове батерије, одељење коњаника и сразмеран део коморе.

Свега 1200 људи, 174 коња, 16 волова, 806 пушака, 2 митраљеза и 2 топа.

Добровољачки одред (командант мајор Војин Поповић). Свега 669 људи, 68 коња, 573 пушака и 1 митраљез. — Код Спужа остављен је 9. пук II позива са једном батеријом као резерва црногорске Врховне команде“.

²³ Исто, 270—272.

²⁴ Исто, 384.

²⁵ ВРС (књ. XIV), јануар 1916, стр. 45 и 52. — Комбиновани одред пуковника Плазине 7. јануара напустио је свој положај и 11. јануара стигао у Подгорицу. Девети пук из Спужа отпутовао је 7. јануара за Скадру

како изгледа, поједине групе војника ипак су успијевале да прођу на појединим секторима црногорског фронта. Њих су аустроугарске трупе одмах разоружавале и интернирале. Покушаја преласка црногорског фронта било је и на сектору Мојковца. Тако је крајем децембра црногорска патрола нашла код Слијепча Моста у рјечици Љубовићи лешеве тројице србијанских војника.²⁶ Исто тако једна већа група војника одвојила се од Матешева и преко Колашина упутила се у правцу Мојковца, али је у Колашину задржана и враћена натраг. Шеф штаба Санџачке војске, који је био српски официр, стријељао је једног наредника из те групе на колашинској пијаци.²⁷ Не располажемо са довољно података да бисмо могли нешто више казати о размјерама дезертерства из појединих српских армија. Оно што имамо односи се на јединице 1. српске армије, која се налазила у заштитници. Тако је у ноћи 18. и 19. децембра и у току 19. децембра из Дринске дивизије другог позива побјегло 298 подофицира и војника, а из 17. пука првог позива Плавског одреда 39 подофицира и војника. У каквом се стању налазила Дринска дивизија другог позива види се из извјештаја њеног команданта од 19. децембра у коме овај тражи „да се ово ужасно стање реши у току 24 часа, јер је безбожно мучење војника прешло кулминацију.“ У току 18. и 19. децембра из дивизије је побјегао укупно 981 војник, а 167 војника је затражило љекарску помоћ. Из Дунавске дивизије 20. децембра је 10 војника умрло од глади. За овај дан командант дивизије у извјештају, између осталог, каже: „Морал је код трупа већ сведен на нулу и војници одричу послушност“ Храна за 1. армију, коју су чинили Дринска дивизија другог позива, Дунавска дивизија другог позива и Комбиновани одред, стизала је у малим количинама. У извјештају команданта 1. армије за 20. децембар каже се и ово: „Све приче главног интенданта, о неким количинама кукуруза у Плавници и другим местима не вреде ништа; овамо хлебац не долази, а глад се не да утолити код војника“. У току 20. децембра стигла су за армију 2.574 хљеба. Од 14. децембра па закључно до 21. за све трупе армије примљен је 3.681 хљеб. У Матешеву и другим мјестима тога дана није било хране. „Поводом опште глади и без соли, бе-

²⁶ Архив Црне Горе — Цетиње, фасц. Санџачка војска 1915, извјештај команданта I дивизије бригадира Петра Мартиновића, 17 (30) XII 1915 (скраћ. АЦГ).

²⁷ Исто, Вукотић — команданту 2. дивизије у Жабљаку, бр. 10660 17. (30) XII 1915, Јанко Тошковић, *Истина о капитулацији Црне Горе 1916*, Цетиње 1957, 36.

гство војника расте“ — каже војвода Мишић. У току 20. децембра из 6. пука Дринске дивизије побјегла су још 683 војника.²⁸

Не мање тешкоће подносиле су и избјеглице, чији је број био веома велики. Чак и код поједних истакнутијих људи био је опао морал, и многи су жељели да остану у Црној Гори или да се врате у Србију. Тако су поједине избјеглице из Подгорице молиле преко српског Министарства спољних послова за интервенцију код црногорске владе да им се изради повратак преко Аустрије у Србију. Један свештеник чак је тражио да му се изда и бир. И београдски митрополит Дионисије моли да му се омогући повратак у Београд.²⁹ У Црној Гори је остало нешто избјеглица, а међу њима и познати књижевник Бора Станковић, који нијесу хтјели даље да се повлаче са српском војском.

Напуштање јединица имало је трагичан карактер нарочито у Дринској дивизији првог позива, крајем децембра. Она је, 26. децембра наставила са повлачењем из околине Подгорице ка Скадру.³⁰ Када се сазнало да јој је наређен покрет ка Скадру, маса војника из 5, 6. и 3. прекобројног пука (како изгледа, њих преко 1.000) одлучила је да не иде у Скадар, него да се пробије правцем Подгорица — Даниловград — Никшић — Шавник и Жабљак — црногорски фронт код Левер Таре и преда се непријатељу. Са тим војницима било је више активних и резервних подофицира и два ћака-наредника који су тих дана били унапријеђени у чин потпоручника. У Даниловграду се налазио штаб црногорске Опште резерве, чији је командант био бригадир Лука Гојнић, а шеф штаба српски капетан Љубиша Борисављевић. Међутим, војске у Даниловграду није било, јер се она налазила на одмору код својих кућа. 27. децембра, Борисављевић је обавијештен од једног наредника из 6. пука, његовог познаника, да међу војницима Дринске дивизије постоји завјера да се не иде у Скадар него у Србију. Овог наредника била је послала једна чета да пита за савјет Борисављевића, који је био њихов познаник,

²⁸ ВРС (књ. XIII), 339, 346, 361—362. — Мишић каже:

„Да тај пук скоро не постоји, а цео дан данас пада плаховита киша са јаком грмљавином, брда обавијена густом маглом; неда се ничим бегство зауставити, кроз два три дана остаћемо потпуно без трупа.

Овове стању не могу ничим помоћи при свем напрезању. И последњи пут молим најозбиљније, рачунајте на ово зло стање код трупа. У току ове ноћи наредите покрет на просторије, где се може наћи што за јело.

Ако сутра ујутро 21. ов. мес. не добијем наређење по овој представи, бићу силом околности приморан, у интересу очувања части нашега оружја код ово престалих трупа и, у интересу хуманитета, да наредим, ако се могадне извршити да се из сваке дивизије на садашњим положајима остави по 1. пешад. пук са 1—2 топа и којим водом коњаника, а све остало, по дивизијама да упутим на просторију између Подгорице и Матешева, а да би се овим, остали могли сачувати од потпуног расула“.

²⁹ Никола Шкеровић, *Црна Гора за вријеме првог свјетског рата*, Титоград 1963 89.

³⁰ ВРС, 390.

јер се раније налазио на дужности у пуку. Борисављевић је саопштио нареднику да се одмах врати у чету и саопшти војницима да извршавају наређења своје команде. „Добро пазите на образ, и на традиције своје и свога пука“,³¹ поручио је војницима Борисављевић. Истог дана, око 10 сати навече, штаб Опште резерве обавијештен је да српски војници у масама пролазе кроз Даниловград према Никшићу. Бригадир Гојнић наредио је Борисављевићу да извиди у чему је ствар и одмах обавијести српску Врховну команду и начелника црногорске Врховне команде пуковника Петра Пешића. Борисављевић је на путу наишао на војнике из 6. пука, од којих је неке од раније познавао. Они су се жалили на оскудицу хране, на умор, временске непогоде — да ноћивају на голој пољани итд. Нико од војника није се хтио вратити, него су продужили пут Никшића. О намјери војника Дринске дивизије 1. позива, Борисављевић је обавијестио српску Врховну команду и начелника црногорске Врховне команде. Пешић је одмах наредио црногорским цивилним и војним властима у Никшићу да ове војнике зауставе. У Никшићу су се налазила и два батаљона црногорске Опште резерве, али је људство било код својих кућа. Пешић је наредио да Борисављевић пође у Никшић и да врати српске војнике, а команданту црногорске Опште резерве издао је наређење ове садржине: „Неки српски војници покушавају да због глади пребегну непријатељу. Сваког оваквог војника или оделење одмах разоружајте и стражарно спроведите команданту места у Подгорици. Ако се ко успротиви, стрељајте га одмах. Предузмите мере да се сви бегунци похватају“. Команданту црногорске Санџачке војске, чији се штаб налазио у Колашину, наређено је: „Србијанским војницима преко црногорског граничног фронта пошто-пото спречите повратак у Србију; све побите, а предају непријатељу ниједноме не дозволите“.³² Командант Санџачке војске одмах издаје наређење команданту 2. дивизије бригадиру Павлу Вујисићу, чији се штаб налазио у Жабљаку, да предузме све мјере „и ни по коју цијену“ не дозволи србијанским војницима да пређу Тару“.³³

На путу за Никшић, Борисављевић је стигао у Богетиће око 100 српских војника. Он је са црногорским поручником Милом Роловићем замолио племенског капетана да овим војницима да нешто хране. Пошто су се војници, одморили, враћени су у Подгорицу.³⁴ У Никшићу су црногорске власти зауставиле српске војнике и неколико стотина њих повиновало се наређењу власти, а остали су се пријетећи борбом упутили у правцу Шавника. Војници су поред пушака и бомби носили и митраљез.

³¹ Љубиша Борисављевић, *Ратни записи*, Слободна мисао, бр. 46, 22. XI 1936.

³² Исто.

³³ АЦГ, Вукотић — Вујисићу, бр. 10651 16. (29) XII 1915.

³⁴ Борисављевић, *Ратни записи*, Слободна мисао, бр. 47, 29. XI 1936.

Они су били одлучни на предају непријатељу, па макар се кроз црногорске јединице пробијали под борбом. У Шавнику су војници убацили бомбе на оне што су их одвраћали од предаје, па су продужили у правцу Жабљака. Када је Пешић обавијештен о њиховом поступку, издао је наређење команданту Санџачке војске: „Побити све, ни једном не дозволити преко границе непријатељу да пође“.³⁵ Становништво Никшића, војне и цивилне власти братски су дочекали српске војнике и дали им храну. На приватну иницијативу прикупљена је знатна сума новца и раздијелена им. Војници који су остали у Никшићу разоружани су и упућени у Подгорицу.³⁶ Дивизијар Вукотић издаје наређење бригадиру Вујисићу и упућује га како да поступи: има да изађе пред српске војнике, позове неколико њих и обавијести их укратко „да ни један жив неће прећи преко Таре“; ако се послје десет минута и остали војници не предају, онда да их пусти да уђу у корито Таре и онда их нападне са јединицама. У наредби се између осталог каже: „Ако и то не помогне, пустите их до Таре, па када се спусте у корито Таре наредите да се са околних висова нападно и поубијају што више“.³⁷

Командант 2. дивизије бригадир Вујисић изашао је са својим штабом и командантом Дурмиторске бригаде 30. децембра у мјесту Међужваље. Положаје у том селу запосјеле су јединице Дурмиторске бригаде. Међутим, ни савјети команданта дивизије, ни опомене пуцањем у ваздух из пушака и топова нијесу помогли. Српски војници кренули су напријед. Из њихових редова чуо се глас: „Предаја непријатељу или смрт!“, „Напред, браћо, на домаку смо отаџбине!“ Борба је била кратка. Тарајала је пола сата. Код српских војника било је око стотину мртвих и

³⁵ АЦГ, Вукотић — Вујисићу, бр. 10657, 16. (29) XII 1915.

³⁶ Борисављевић, *Ратни записи*, Слободна мисао, бр. 47, 29. XI 1936. — Борисављевић пише да су војници, када су увидјели да ће бити спроведени у Подгорицу, почели да се одупиру, те је настало колебање и таласање масе. Хтјели су кренути пут Шавника, а црногорски војници из Дечанске бригаде опколили су их и опалили неколика метка у вис. „Разоружани србијански војници немадоше куд и око 11 часова пре подне, у спроводу наоружаних Црногораца кретоше за Подгорицу“. Даље Борисављевић каже да активни наредник Исаило Радовић из 6. пука одликован Сребреном и Златном медаљом за храброст, није хтио никако да се врати у Подгорицу, јер је био свјестан своје кривице. „Зато смо га привремено уклонили“.

³⁷ АЦГ, Вукотић — Вујисићу, бр. 10660, 17. (30) XII 1915 — најхитније прије свију.

рањених, а погинуо је и један црногорски војник.³⁸ Према извјештају команданта Дурмиторске бригаде од 31. децембра, погинуо је 21 српски војник, а око 100 је рањено. Разоружано је 560 војника, који су у пратњи једне регрутске црногорске чете, јачине 70 људи, упућени у Никшић. Рањеници су смјештени у болници у Жабљаку.³⁹ Према подацима капетана Борисављевића, у том сукобу је погинуло 25 српских војника, а око 70 их је лакше и теже рањено. Разоружани војници су 2. јануара стигли у Никшић, гдје им је грађанство дало храну, а одатле су упућени у Подгорицу и даље за српском војском.⁴⁰

За онакве страхоте од глади које је претрпјела српска војска и за гладовање и црногорске војске нијесу криве ни црногорска ни српска влада. Кривицу за то носе њихови савезници, јер нијесу предузели енергичну офанзиву са јаким снагама од правца Солуна, мада су већ од раније знали да ће Бугарска са леђа нападути Србију, и што нијесу послали довољно хране и превозних средстава у Црну Гору. Управо због тога су и Србија и Црна Гора претрпјели тешке губитке.

Новица Ракочевић

³⁸ Др Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 344, 714. — У оперативном дневнику Дурмиторске бригаде за 17. (13). децембар записано је: „Овог дана била је борба са србијанским војницима из 6. пука, који су групно кренули преко Језера и Пирлитора да се предају непријатељу. Наша Шкодина батерија испалила је на њих 8 топовских метака, а такође митраљеска и пушчана паљба на њих је трајала пола сата. Србијански издајнички пук предао се команданту Дурмиторске бригаде. Одузето им је оружје. Губици су њини, неколико погинулих и око 100 рањених. Рањени војници су спроведени у болницу у Жабљак, а мртви сахрањени, остатак војске спроведено команданту II дивизије на даљи поступак“.

³⁹ АЦГ, шеф Штаба II дивизије командир Крсто Павићевић — команданту Санџачке војске 18. (31) XII 1915, бригадир Вујисић — команданту Санџачке војске 18. (31) XII 1915.

⁴⁰ Борисављевић, *Ратни записи*, Слободна мисао, бр. 48, 6. XII 1936. — Борисављевић је тај догађај описао овим ријечима: „Командант дивизије и остали официри Штаба позивају да стану. Они неће ни да чују. Све официре одстрањују од себе и крећу напред Жабљак — Тара... Свештенник са крстом у руци „Станте браћо, остајте међу нама братски да делимо све што имамо“. Ништа не помаже, неће ни да застану него све напред па напред. Сви покушаји остали су само покушаји. Борбени поредак и топови, пласирани на положајима лијеве обале Таре око Међужваље према Аустријанцима окренуше се на левокруг према Србима јунацима... Из гомиле чује се глас: „Ја вас водим на ону обалу реке Таре великодушном непријатељу, који ће нас сачувати, пазити, нахранити и нашим домовима одвести! Напред! Немојте се колебати!“... За време овог братског крвопролића, на нашу срамоту, аустријски топови са десне обале Таре дејствовали су на крваву браћу Црногорце и Србијанце“.

СПИСАК МЛЕТАЧКИХ ПОРЕСКИХ ОБВЕЗНИКА У ХЕРЦЕГНОВСКОМ КРАЈУ ИЗ 1702. ГОДИНЕ

Карловачким миром 1699. санкционисано је млетачко освојење у Боки Которској. Тако је Бока послѣје скоро два вијека подвојености између Млечана и Турака остала уједињена под влашћу Венеције. Бока је очишћена од муслиманског становништва које се углавном повукло у Херцеговину и Босну или прешло на хришћанство. Мировним уговором Млечани су морали да се одрекну својих освојења у Херцеговини. У току рата, нарочито послѣје освојења Херцег-Новог 1687, велики број Херцеговаца преселио се у Боку Которску. Сва дотадашња насељавања Боке нијесу се осјетила у етничкој структури становништва. Прије почетка морејског рата (1684—1699) у Боки односно самом Заливу, под млетачком влашћу су била 6123 становника. Само до 1692. године број нових поданика повећао се за 5017 људи.¹ У овај број нових поданика у Боки свакако спада и дио хришћанског становништва које је до почетка рата било под турском влашћу. Међутим, на досељенике отпада већи дио. Ако узмемо у обзир чињеницу да је тек послѣје 1692. дошло до највеће сеобе из Херцеговине у Боку, онда број нових млетачких поданика у Боки Которској послѣје рата био је знатно већи од старосједилаца. Акт о разграничењу у Далмацији и Боки Которској између Османског царства и Венеције потписан је 14. фебруара 1701. године. Послѣје разграничења, млетачке власти спровеле су у новоосвојеним дјеловима Боке попис становништва, пореских обвезника и друге административне мјере.

У току рата са освојењем у Херцеговини, Млечани су уводили и свој порески систем и у том циљу вршили попис становништва у неким херцеговачким кнежинама. Истовремено почели су с аграрном реформом у Боки на земљама које су раније припадале Турцима. На прве трагове аграрне реформе у Боки nailазимо тек 1689. године. Тада је 80 старих хајдучких породица насељено под условом да од оранице плаћају десетину на приходе, а од засада разног воћа четвртину. Те исте године 120 поро-

¹ Јован Томић, Извјештај которског провидура Ерица о млетачком заузећу у млетачкој Албанији, Црној Гори, Брдима и Херцеговини, са пописом тамошњег људства и стоке из год. 1692, Споменик LII, Београд 1914, 81—82.

дица оних хајдука који су били посада на Царинама добило је земље у селима Дреновића и Св. Стевану у Боки.

Главни насељенички крај у Боки Которској постаје Херцег-Нови са околином. Ту се налазио највећи број досељеника из Херцеговине. Према једном попису из 1689, из Зубаца је било 130, Рудина и Корјенића 110 и Дробњака и Требиња 120 породица. Све ове породице дуго времена нијесу имале стално бора-виште. Тек 1689. генерални провидур Молин одредио им је сљедећа села за становање: Мокрине, Мојдеж, Жлијеби, Пријевор и Брајковину са припадним атаром, уз обавезу да плаћају десети-ну од житарица и четвртину од лозе и другог засада.

Докуменат који овдје доносимо односи се на пореске обавезе оног дијела становништва које је послѣје разграничења остало под турском влашћу или су власници имања на млетачкој територији и даље живјели под Турцима. Према томе, у докуменат нијесу уведени редовни млетачки порески обвезници у новском крају који су разграничењем остали под млатечком влашћу. Докуменат, иако је настао у једном временском термину, у ствари има три дјела. У првом списку су власници имања у новском крају који су и даље живјели на турској територији. Други дио документа је попис кнежина у Требињу, Попову, Зупцима, Корјенићу и Грнчареву до 1701. године. У овим кнежинама укупно је било 851 породица са 4858 становника. Овим бројем нијесу обухваћене кнежине из Попова и кнежина Павла Дуљевића Овај дио документа је свакако најважнији. Посљедњи дио документа је попис власника земље који су до разграничења били под млетачком влашћу; а послѣје повлачења границе остали су турски поданици. Према томе, докуменат је у ствари млетачка пореска претензија над једним дијелом становништва који је послѣје разграничења и даље остао под турском влашћу.

У документу су наведена имена села или заселака и имена власника земље. Затим у три колоне уписана је висина пореске обавезе, плаћања у току 1699. и 1700. и на крају дуговање до краја 1700. године. Тако су урађене све табеле изузев другог дијела документа који се односи на херцеговачке кнежине. Ту су уведена имена кнезова, укупан број породица и становништва у кнежини, површина земље и пореско задужење.

Докуменат има највећи значај са демографског становишта проучавања становништва Херцеговине и сеоба из ње у Боку Которску. Објављујемо га изворно са извјесним недоследности-ма писара, јер не утичу на смисао ријечи. На примјер: Crusevize и Cruscevize, Dernovich и Darnovich, или Zvietco и Svietco. Чита-лац ће лако запазити да је ријеч о личном имену Цвјетко. Има, међутим, ријечи, нарочито личних имена, које су необичне, али

² Сава Накићеновић, *Бока*, Насеља српских земаља, књ. IX, Београд 1913.

су тако читко написане да се друкчије не могу прочитати. Таква су имена: Memit, Milinai, Mial и Ighen или Sghen. Покушао сам да ова имена ишчитам друкчије, али сам увидио да би то било бескорисно, чак неопрезно.

На крају, вриједно је нешто казати о топонимима у документу. Упоређујући их са географским картама и са пописом који је почетком овога вијека извршио Сава Накићеновић у своме раду „Бока“, утврдио сам незнатна одступања за називе неких мјеста. Ради прегледности, почећемо истим редом како су топоними уписани у документу. Svigne и Spuglie су данас насеља Жвиње и Шпуље западно од Херцег-Новог, близу Жањице. Sutorina је насеље у истоименом крају. Топоними San Steffano и Darnovich данас нијесу познати. Насеља Св. Стефан нема ни на карти, ни код Накићеновића. Постоји црква св. Стефан сјеверно од Игала и до ње Сушћепан. Вјероватно је св. Стефан из документа данашњи Сушћепан. Darnovich се на наш језик може транскрибовати као Дрновић или Дрновик. Насеља нема ни на географским картама, нити га спомиње Накићеновић. Ratisevina, Mocrine, Moides, Sdozzi, Prievor и Stieposcevich, на српскохрватском језику Ратишевина, Мокрине, Мојдеж, Доци, Пријевор и Шћепосевићи, налазе се сјеверозападно од Херцег-Новог у брдима. Према овој анализи, остаје само један топоним неидентификован.

Глигор Станојевић

Notta di quelli che possedevano terra nel distretto di Castel Novo rimasti fuori della linea con lo stabilimento de confini e di quanto erano tenuti pagare annualmente per le dette terre della qual nota apparisse ciò ch'è stato pagato per le medesime terre per gli anni 1699. e 1700, come pure di quello vanon deffetivi tutto l'anno 1700. Formato il presente per ordine delli N. N. Ferigo Badoer proveditor straordinario essecutivo à quello di S.E. proveditor generale in Dalmatia et Albania Mocenigo contenuto in lettere di 14 agosto passato estratto il tutto del publico cattastico, come qui sotto segue.

1

VILLIZZI DI SVIGNE E SPUGLIE	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debbitori sin tutto 1700.
Illia Matcovich	lire 8,14	8,14	8,14	—
Petco Vucov	8,3	8,3	8,3	—
Pero Batlaich	3,15	3,15	—	3,15
Vucho Sichimich	12,2	11,1	—	13,15
Giovan Sarabachia	5	—	—	36,10

	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debitori sin tutto 1700.
VILLIZZI DI SUTTORINA				
Piero Matosevich	61,5	61,5	—	61,5
Capetano Francesco Viscovich	7,5	—	—	75
Capitano Tomaso Caich	3,9	3	3	—
Illia Matcovich	2,10	—	—	13,4
Governator Zvane Burovich	1,19	1,19	1,19	—
Padri calogieri	1,15	—	—	3,10
Giovani Panni e Sichimich	3,12	3,12	3,12	—
Alessandro Molin	3,1	3,1	3,1	—
Vucadin Lupoder	3,11	—	—	7,2
Giuro Stanissin	5,15	—	—	11,10
Vicenzo Bronza	2,17	2,17	2,17	—
VILLIZZI DI SAN STEFFANO E DARNOVICH				
Marco Sadovich	3,9	3,9	3,9	—
Milinchó Balinovich	14,10	14,10	14,10	—
Vuco Lucich	7,9	7,9	7,9	—
VILLIZZI DI RATISEVINA				
Micho Savin	3,3	3,3	—	3,3
Pero Covacich	6,12	6,12	6,12	—
Drascho Podfolich	7,9	7,9	7,9	—
Governator Zuane Burovich	34,8	34,8	34,8	—
Calisto Diodati	3,1	3,1	3,1	—
VILLIZZI DI MOCRINE				
Milutin Seculov	7,10	—	—	60
Vuco Sava Radich	4	4	—	4
VILLIZZI DI MOIDES E SDOZZI				
Tripco Tavcalovich	7	—	—	61
Ivan Braicovich	4,11	4,11	—	4,11
Boscho Jovanov	7,4	—	—	16,3
Vucho Milovich	7,14	—	—	84,14
Vucho Radulovich	11	—	—	11
Bose Giovanovich	4,4	4,4	—	4,4
Vucho Perov	3,3	3,3	—	3,3
Milinchó Sindis	12,5	11,10	—	13
Vucho Vuiešich	8,1	8,1	8,1	—
Rasco Stiepanovich	7,8	2	—	7,6

	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debitori sin tutto 1700.
Miletta Vuletich	3,14	—	—	33,6
Pero Vitcovich	10,18	—	—	119,18
Arambassa Petar Giurasevich	10,8	—	—	90,18
Vucetta Rassich	4,3	4,3	4,3	—

Sono le persone discritte nel presente foglio rimaste entro lo stato della Serenissima Republica e le terre fuori

Sumario:

Scossi l'anno 1699	251,2
Scossi l'anno 1700	121,3
Debitori sin tutto l'anno 1700	1421,16
Castel Novo li 24 settembre 1702.	

2

Notta formata col fondamento di carte e lumi somministrati dal publico agrimensor Agustini de terreni di Trebigne, Popovo, Zuppi, Corienich e Granzarevo con la quantità delle famiglie, anime, à contea per contea et la summa di quanto erano tenuti pagare alla cassa del prencipe per raggion di cannonne principiando dall'anno 1695. tempo nel quale ebbero il possesso delle sudette terre le quali successivamente restarono ripartite dal sudetto agrimensore à contea per contea nella seguente forma videlicet:

	Famiglie	Anime	Campi	Quarti	Tavole	Pagano
Conte Lazo Draghievich No	60	375	298	2	127	767,17
Conte Nicola Cerovina	39	252	165	2	106	411,9
Conte Paulo Magasin	133	792	436	3	163	1137
Conte Pietro Giurasevich	61	342	306	2	82	860,12
Conte Ive Presevich	28	117	369	1	81	1002,10
Conte Ducca Azarievich	34	230	167	3	126	415,17
Conte Poppe Ducha	19	119	272	3	107	664,3
Conte Comnen Covacevich	20	119	96	2	107	244,4
Conte Simo Cusmano	29	144	109	—	—	311,10
Conte Stiepan Giuranovich	15	111	60	—	—	165
Conte Ivan Stiepanovich	14	81	44	2	—	118,5
Conte Tomas Tepurovich	18	121	55	—	—	147,10

	Famiglie	Anime	Campi	Quarti	Tavole	Pagano
Conte Miat Petrov	62	313	157	—	—	406,10
Conte Ivan Stocinovich	26	137	62	2	—	171,3
Conte Ducca Jasich	45	236	136	—	—	349
Conte Marco Cucavicich	5	34	146	—	—	365
Capitano Nicolo Checevich	37	226	182	2	—	493,3
Capitano Drasco Pavcovich	33	188	80	—	—	200
Capitano Giuro Ugurlich	65	349	162	1	77	452,1
Conte Milos Vuinovich	—	—	224	—	85	575,5
Conte Milosava Mialovich	—	—	292	1	181	750,11
Conte Paulo Dulglievich e compagni	—	—	226	—	—	1815
Conte Draguin Giurgievich	102	569	1124	2	58	2811,10
	851	4855	5672	2(!)	45	14635,2

Summa di quanto dovevano anualmente pagare in cassa publica sudetta lire 14635,2. Altri campi № 850 in circa pertigati ma non ripartiti nell'habbitato di Trebigne furono possessi da quella popolatione per li anni di sopranominati il di cui canonne poteva anualmente render alla publica cassa lire cinque mille in circa.

Le sudette contee non comprese quelle di Popovo e di Paulo Dulglievich e compagni assendone a famiglie № 851 anime 4855.

Dal numero di dette famiglie si sono ricovrate sotto il vesillo della Serenissima Republica anime nove cento sessanta otto come appare dalla nota de serdar e vechiardi, avendo rimasti sotto l'Ottomano Impero anime 3887.

Sumario di quanto devono anualmente contribuire di danaro ala publica cassa l'oltrascritti possessori delle oltrascrite contee, principiando dall'anno 1695. sin l'anno 1700, sono anni sei che à raggion di lire disnove mille sei cento trenta cinque grossi 2 assendono alla summa di lire cento disisette mille oto cento diesi grossi 2 lire 117810,12.

Dibatento lire vinti quatro mille nove cento due grossi 5 han contato li capi delle prenominate contee dall'anno 1695, sin l'anno 1700. à conto de gli ani precedenti restano deffetivi, sin tutto ano 1700. sudette lire novanta due mille nove cento otto grossi 7 117810,12

24902,7

Restanto debbitori come sopra
Castel Novo li 24 settembre 1702.

92908,5

3

Nota de morlachi erano sotto il dominio della Serenissima Republica di Venetia rimasti sotto l'Ottomano con la divisione de confini col conto di quanto cadauno era tenuto contribuire anualmente alla publica cassa per li beni che possedevano di raggion del principe e di quello hanno contato per gli ani 1699. e 1700, come pure di quanto sono deffetivi per gli anni precedenti sin tutto l'anno 1700, il tutto estratto dai publici libri sive cattastici esistenti in questa fiscal camera di Castel Novo per ordine del N.N. Ferigo Badoer proveditor straordinario esecutivo à quello di S.E. proveditor generale in Dalmatia et Albania Mocenigo contenuto in lettere 14 agosto prossimo decorso.

	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debitori sin tutto 1700.
VILLIZZI DI BAICOVE CRUSEVIZE				
Vuizza Petrovich	lire 2,3	2,3	2,3	—
Chiesa di San Nicolo	4,9	4,9	—	4,9
Sava Milovich	1,8	1,8	1,8	—
Sava Radovich	2,16	2,16	2,16	—
Pero Jurovich	1,2	1,2	1,2	—
Vucho Vladovich	2,3	2,3	2,3	—
Sava Petrovich	1,8	1,8	1,8	—
Stiepan Tiguisin	1,15	1,15	1,15	—
Drasco Pavlovich	1,13	—	—	4,19
Milan Kurisich	2,16	2,16	2,16	—
Vucho Novacovich	1,15	1,15	1,15	—
Vucich Dabovich	1,8	1,18	—	1,18
Perissa Lazarev	0,15	0,15	0,15	—
Vucadin Dabovich	1,8	1,8	1,8	—
Radoe Macovich	2,16	2,16	2,16	—
Raosav Turevich	2,10	2,10	—	2,10
Petar Vuchicev	2,15	2,15	2,15	—
Milinc Tomascevich	3,3	3,3	—	3,3
Petar Tomascevich	2,16	—	—	5,12
Ivan Tomascevich	2,16	2,16	2,16	—
Vucho Mischo Tomascevich	2,16	—	—	5,12
Nicola Milinov Dabovich	5,5	5,5	5,5	—
Damian Tissich	2,10	2,10	—	2,10
Mischo Tuicovich	2,10	2,10	2,10	—
Vucho Giurov Pavlov	5,6	5	—	5,12

	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debittori sin tutto 1700.
Sava Tiucovich	2,3	2,3	2,3	—
Petar Vucevich	1,15	1,15	1,15	—
Comun della villa sopradetta	41,3	41,3	—	41,3
Steffano Cusmanovich	13,15	—	—	20,8
summa	111,9	42,4		190,8

VILLIZZI DI PRIEVOR E STIEPOSCEVICH

Vucadin Lecovich	lire	6,5	6,5	6,5	—
Jovo Illin		2,10	—	—	5
Stiepan Vucetich		2,10	2,10	—	2,10
Sava Banovich		8	8	8	—
Zuietco Vucadinov		2,10	2,10	—	2,10
Giovan Raicev		5,16	5,16	5,16	—
Comnen Raicev		4,7	4,7	4,7	—
Milutin Raicev		4,11	4,11	4,11	—
Miloe Becho		12,4	12,4	12,1	0,3
Milutin Milutnov		6,5	6,5	6,2	0,3
Selach Raicev		8,3	8,3	8,3	—
Boscho Marich		9,6	—	—	12,4
Giovan Radanov		8,5	8,5	8,5	—
Vuizza Seculova		5,5	5,5	—	5,5
Todor Milutinov		4,11	4,11	—	4,11
Milincho Boscovich		8	8	8	—
Milincho Vucadinov		8,1	8	—	8,2
Nico Vlacovich	lire	8,5	8,5	8,5	—
Steffano Vucadinov		8,1	8,1	8,1	—
Vuco Chieranovich		2,3	—	—	4,6
Milutin Giovanov		7,17	7,17	7,10	0,7
Vuco Baiov		2,15	—	—	30,5
Milutin Chersumovich		8,1	8,1	—	8,1
Rade Gulich		10,9	10,9	10,9	—
Boro Gubrisich		5,5	5,4	5	6,6
Rade Coiovich		21,5	21,5	—	21,5
Illia Todorovich		3,16	—	—	41,16
Tripco Chersumovich		4,3	—	—	16,12
Pero Drascov		5	5	5	—
Russa Micailova		6,18	0,18	0,18	—
Giovan Radovich		1,16	—	—	12,12
Rade Gilero		3,15	3,15	—	13,5

	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debitori sin tutto 1700.
Stoia Gruizza	5	5	—	5
Milutin Salimovich	8,8	8,8	—	8,8
Chiesa della Madonna	1,2	1,2	—	1,2
Lazaro Anacich	11,10	11,10	—	1,2
Milian Giuich	6,6	6,6	—	6,6
Petar Milislavich	2,2	2,2	—	2,2
Giovo Tomo Vuco	6,7	6,7	—	6,7
Miletta Milutinovich	11,11	11,11	9,4	2,6
Pero Nicolin	4,15	—	—	52,5
Vucadin e compagni Micailov	10	16	6	10
Vucho Patnich	6,6	6,6	—	6,6
Marco Draghisich	6,6	6,6	—	6,6
Pero Mirascevich	15	15	15	—
Giuro Ivanovich	3,7	—	—	38,10
Lazaro Micailovich	13,18	13,18	10	3,18
Seculo Lucevich	4,13	4,13	—	4,13
Giovan Coglievich	3,3	—	—	31,3
Tommaso Lucich	4,4	4,4	—	4,4
Vuia Giurova	3,4	—	—	—
Nicola Copievich	3,16	3,16	3,16	—
Nicola Raicevich	3,16	3,16	—	3,16
Nicola Calas e Novach Nicadin	3,16	3,16	—	3,16
Vuizza Angelovich e sorelle	10,3	—	—	48,6
Giovan Nicolin	10,13	10,13	10,13	—
Nicola Stiepanov	6,5	6,5	6,5	—
Nicolo Milinco	1	—	—	10
Chiesa di San Steffano	8,15	—	—	8,15
Vuco Comnenov	6,5	6,5	—	6,5

VILLIZZI DI SVVIGNE
E SPUGLIE

Vuco Catich	lire	6,5	6,5	—	6,5
Vucasin Micaiiov		6	6	6	—
Giuro Cvetcov		5,13	5,13	5,13	—
Sava Jovanov		12,7	12,7	12,7	—
Giovo Nicolin		4,5	4,5	4,5	—
Pero Coiat		4,6	4,6	1	3,6
Mānde Giurova		2,10	2,10	2,10	—
Sghen Perov		4,8	4,8	2,17	1,11
Giure Stiecho		4,10	4,10	—	4,10
Giure Vucetin		3,16	3,16	3,16	—

		Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debitori sin tutto 1700.
Milos Copiglianin	lire	7,11	7,11	7,11	—
Illia Glogovaz		10,15	10,15	0,10	9,6
Rade Micovich		4,7	1,4	—	7,10
Milos Moralovich		4,7	1,4	—	7,10
Vucich Gheles		3,7	3,7	—	3,7
Chiesa di San Zorzi		0,17	0,17	0,17	—
Drascho Glogovaz		7,16	2,12	—	13
Milutin Damianov		9,15	9,15	—	9,15
Simo Drascov		1,6	—	—	3,18
Matias Morich		8	8	—	8,4
Petco Vucich		7,2	—	—	14,4
Memit Guseglia		2,10	2,10	—	2,10
Vuco Giovanov		3,15	3,15	3,15	—
Radoe Seculovich		2,17	—	—	5,14
Duca Nincovich		2,3	2,3	2,3	—
Giovan Vucov		4,16	—	—	48
Pero Giovanov		15	8,2	—	21,8
Steffano Vuletich		7,10	7,10	0,16	6,14
Giovan Perov		6,5	—	—	61,5

VILLIZZI DI SUTORINA

Sava Milincovich	lire	7,13	—	—	68,13
Jovan Milin		6	—	—	42
Radule Seculov		1,19	—	—	21,9
Perissa Vuletich		4,17	—	—	43,15
Stoicho Stiepanov		3	3	—	3
Mighailo Vucasinov		4,4	—	—	37,16
Ivana Jovanova		3,15	—	—	37,1
Mirceta Craglievich		3,10	—	—	37,1
Ducca Nincovich		3,15	—	—	—
Selac Radulovich		2,10	—	—	5
Ivan Sablicich		2,10	2,10	2,10	—
Misco Ivanovich		2,9	—	—	26,19
Steffano Damianovich		5,13	—	—	11,7
Nicola Milinco		3,16	—	—	34,12
Sava Craglievich		3,3	—	—	31,1
Vucasin Gialovich		7,10	—	—	28,1
Rasso Ivanovich		3,19	—	—	41,5
Nicolo Cotliniza		2,7	1,11	—	3,9
Marco Sparavallo		5,12	—	—	61,12
Milia Buballo		1,5	—	—	13,15

	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debbitori sin tutto 1700.
Gruizza Radovich	1,8	—	—	21,8
Petar Giglievich	7	—	—	77
Ivan Bosinovich	0,16	—	—	8,6
Andrea Salilaglich	2,17	—	—	31,7
Petro Vučov	1,8	—	—	6
Jovan Garbich	11	11	11	—
VILLIZZI DI SAN STEFFANO E DERNOVICH				
Commen Radulovich	lire 4,9	—	—	22,5
Vuin Marinovich	26,13	26,13	5,3	21,10
Ducca Ivanov	3,3	—	—	15,13
Milisava Savina	6,11	6,11	—	6,11
Giovan Illin	3,3	—	—	16
Mattias Boiovich	12,1	12,1	12,1	—
Millia Giucannov	5,14	—	—	34,4
Giovan e compagni Seculovi	13	—	—	143
Marco Vidich	9,8	—	—	47
Mattio Savovich	2,3	—	—	23,13
Milutin Comnenov	4,15	—	—	47,10
Nicolo Vuco Savov	7,11	—	—	45,6
Perissa Cocogliev	1,6	—	—	3,18
Radule Damianov	4,4	4,4	—	4,4
Radule Vucinov	5,3	—	—	30,18
Rascho Illin	6,15	—	—	46,10
Simo Vucetin	7,13	7,13	7,13	—
Sava Milutinov	4,14	—	—	28,4
Sava Radulov	0,18	—	—	8,2
Sava Petrov	1,28	—	—	7,2
Vucadin e compagni Magazin	12,1	12,1	12,1	—
Vuia Mandich	12,15	12,15	12,15	—
Vucho Tomashevich e compagni	9,16	—	—	58,16
Vucho Turovich	6,5	6,5	6,5	—
Vucho Pusich	7,10	—	—	45
Vucich Petrov	6,10	—	—	65
Vucadin Milin	6,6	—	—	25,4
Vuin Nicolin	1,3	—	—	8,1
Vuin Damianov	2,3	—	—	10,15
Svietcho Todorovich	2,8	—	—	13,10
Radule Ilin	1,27	—	—	11,16

	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debitori sin tutto 1700.
VILLIZZI DI RATISCEVINA				
Pero Damianovich	lire 9,15	9,15	—	9,15
Millos Milanovich	2,3	2,3	—	2,3
Drasco Glogovaz	5,19	5,19	5,19	—
Stiepan Arapovich	7,5	7,5	7,5	—
Giure Cucavich	7,13	—	—	72,12
Vuco Mastavich	0,15	—	—	7,10
Seculo Radminovich	0,11	0,11	0,11	—
Vucco Petcov	3,3	—	—	34,13
Illia Vucov	6	6	6	—
Mirceta Craglievich	3,15	—	—	41,5
Steffano Damianovich	5,15	5,15	5,15	—
Ducca Nicovich	3	3	3	—
Mirco Milincovich	10,6	—	—	69,2
Petar Craglievich	3,16	—	—	41,16
Guriza Bogaglich	3,8	2	—	4,16
VILLIZZI DI MOCRINE				
Paolo Grubisich	lire 8,15	8,15	8,10	5
Radan Grubisich	6,5	—	—	21
Pero Gribisich	7,10	—	—	52,10
Vucadin Ratcovich	7,10	—	—	52,10
Millivoi Cosich	12,10	12,10	—	12,10
Radulo Ratcovich	7,10	7,10	—	7,10
Petar Lucovich	7,10	7,10	7,10	—
Bosco Micovich	1,2	1,2	1,2	—
Stana Petrova	1,2	1,2	—	1,2
Nicola Manoli	1,2	1,2	—	1,2
Stiepchko Chersumovich	5,15	5,15	—	5,15
Vuco Rassich	12,10	10,10	—	14,10
Vuco Nicolin	5,8	5,8	0,8	5
Radule Voincovich	5,9	—	—	54,10
Giuro Vusovich	5,9	5,9	—	5,9
Stanissa Milovich	5,19	5,19	—	5,19
Vuco Milovich	74	—	—	—
Radovan Milutinovich	4,10	4,10	4,10	—
Milincò Milovich	3,15	—	—	30
Mirceta Zaticovich	3,15	3,15	3,5	0,10
Vuco Sava Chiurich	8,9	8,9	—	8,9
Giovo Gergurevich	5,19	5,19	—	4,2
Micail Gubrisich	4,2	4,2	—	4,2

	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debitori sin tutto 1700.
Rade Pestich	9,5	9,5	—	9,5
Giovo Caiovich	5	5	—	5
Giovo Micotich	4,7	4,7	—	4,7
Milutin Giavcalovich	5,10	5,10	—	5,10
Pero Milutinovich	2,10	2,10	—	2,10
Giovan Radulovich	5,2	5,2	—	5,2
Ivan Raizev	4,4	4,4	—	4,10
Vuco Raizev	7,10	7,10	—	7,10
Petcho Guardian	6,6	6,6	—	6,6
Paulo Giuglicich	7,12	7,12	—	7,12
Millia Giulicich	5,8	5,8	—	5,8
Giura Bunsulovich	9	9	—	9
Drascho Bunsulovich	10,9	10,9	—	10,9
Nicolo Casumovich	6,11	—	—	65,10
Vuco Tomasetovich	6,1	—	—	54,9
Pero Micotich	4,1	4,1	—	41
Vuco Vasigliovich	6,5	6,5	—	6,5
Todor Radanovich	7,3	7,3	—	7,3
Pettar Giurisevich	10	10	—	10
Milinc Bilich	12,4	12,4	—	12,4
Petco Petievich	11,5	11,5	—	11,5
Boxe Petievich	6,5	6,5	—	6,5
Boia Bilich	6,5	6,5	—	6,5
Sava Bilich	9,2	9,2	—	9,2
Gruiza Milovich	3,5	3,5	—	3,5
Tomaso Bilich	8,8	8,8	8,8	—
Rade Bunsulovich	7,2	7,2	3	4,2
Micail Giurovich	11,5	11,5	11,5	—
Vuco Bilich	3,1	3,1	3,1	—
Pero Vucobratovich	5,5	—	—	4,8
Pero Vucobratovich	5,5	—	—	36,15
Marco Gergurevich	6	6	—	6
Giovan Bislinesich	9	4	—	14
Vuin Raisev	10,1	10,1	2,5	7,16
Mial Rasbratovich	9	4	—	14
Tripco Micotich	0,5	6,5	—	6,5
Milina Cosegliovich	4	—	—	40
Vucasin Paresin	4,1	—	—	28,7
Giovana Milosceva	5,1	—	—	50,10
Gruizza Giovanov	3	—	—	21
Vuin Vucobratovich	5,2	—	—	51

	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debbitori sin tutto 1700.
Stoian Vucobratovich	15	15	15	—
Radule Radevich	4,16	—	—	10
Milutin Novacovich	5,11	—	5,2	6
Comnen Micatovch	11,1	1	—	11,1
Vuco Pitievich	1,10	1,10	—	1,10

VILLIZZI DI MOIDES E SDOZI

Marco Parich	7,10	—	—	73,8
Millia Comnenov	3,17	—	—	34,13
Giovan Miladinovich	6,5	—	—	68,15
Vuin Becovaz	12,10	12,10	0,2	12,8
Vuco Tomascev	5,5	5,5	5,5	—
Pero Millutinov	6,5	—	—	19,6
Dragoglie Drascovich	7,10	7,10	7	0,10
Stoia Stiepanovich	3,13	—	—	40,3
Steffano Galiut	5,5	5,5	—	5,5
Marco Petco e compagni	7,10	7,10	7,10	—
Giovan Micalo	6,5	6,5	6,5	—
Boxe Braicovich	4,11	4,11	—	4,11
Vucho Miladinovich	7	7	7	—
Luca Dusich	3,17	3,17	—	3,17
Millia Vucev	3,10	—	—	10,10
Tomo Lucich e compagni	17,15	17,15	—	17,15
Giure Petcovich	4,4	4,4	—	4,4
Giovan Giavcalovich	15,6	15,6	—	15,6
Comnen Giuriscevich	6,6	6,6	6,6	—
Tomo Jucalovich	6	—	—	28,10
Vucho Cheranich	6,6	3,8	—	9,1
Milutin Cocoglievich	5,5	5	—	5
Selach Radulovich	12,12	12,12	3,10	9,2
Ivan Stassin	1,8	1,8	—	1,8
Giovo Covaz	20	20	20	—
Novach Coievich	5,5	5,3	—	57
Vucho Muchiasich	6,5	—	—	25
Giovo Nicosich	13,5	13,5	—	13,5
Bosco Milovich	6,5	6,5	6	0,5
Nicola Harambasia	6,5	6,5	—	6,5
Daniel Giovanovich	8,4	8,4	—	8,4
Lale Miloscevich	5,19	5,19	5,19	—
Boxe Coiovich	7	7	—	7
Pettar Giuratcovich	7	—	—	77

	Pagano all'anno	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debbitori sin tutto 1700.
Giovan Pero Gelenich	8,15	—	—	77
Boxe Lazarov	5,19	—	—	11,18
Pero Malinovich	3,7	—	—	33,10
Vuia Secula	3,14	—	—	25,18
Chierana Radacova	1,20	—	—	9,18
Visco Giovanov	10,9	4,11	—	16,7
Vuco Giurov	3,4	3,1	—	3,7
Pero Moralovich	2	2	—	2
Pero Vuco	3,3	—	—	25,4

SUMARIO DEL PRESENTE QUINTERNETTO
DI CARTE CKRITTE № 5

	Scosso 1699.	Scosso 1700.	Debbitori sin tutto l'anno 1700.
Villizzi di Baicove Cruscevize	lire 111,9	42,4	190,8
Prievor e Stieposcevich	334,3	185,3	625,10
Svigne e Spuglie	134,1	53,10	242,2
Sutorina	18,1	13,11	758,8
San Steffano e Darnovich (!)	88,3	55,18	792,14
Rattiscevina	42,7	28,14	366,3
Mocrine	361,13	67,15	877,8
Moides e Sdozi	207,5	24,17	831,5
	1297,1	521,7	4683,16
Foglio segnato № 1 in esso descritti	251,2	121,3	1421,16
per li nomi in esso descritti rimasti li	1548,3	642,10	6105,12
medemi sotto il Principe serenissimo			
Ristretto:			
Scossione dall'anno	1699. lire 1548,3		
Detta dell'anno	1700. lire 642,10		
	2190,13		
Debbitori sin tutto l'anno 1700. come sopra	lire		6105,12
Debbitori come nel foglio № 2 sin tutto l'anno 1700.			92908,7

Oltre li benni ostrascritti sono state possesse e godute le terre di Gracovo, Granzarevo inferior, Dubozane, Rudine, Bilechia, Piva, Rigiani, Bagnani, Varsno, Trosinov e Nissich dalle genti delli medemi habbitanti non havendo per il drito spetante al prencipe esborato nella camera di Castel Novo che cole lire mille otto cento trenta otto grossi 8 per tutti gli anni antescritti benche di gran lunga sii maggiore l'annuale drito per le dette terre le quali poi furono per ticate nè ripartite à causa che gli agrimensori erano impiegati nell'altre parti dell'territorio di predetta piazza onde restano deffetivi.

Castel Novo li 24. settembre 1702.

Nicolo Panciera sottoseritto.

Noi Ferigo Badoer per la Serenissima Repubblica di Venezia proveditore straordinario di Cattaro et Albania con la soprintendenza di Castel Novo.

A qualunque pervenirano le presenti facciamo ampla et indubitata fede esser domino Nicolo Panciera tale quale s'è sottoscritto e degno d'esserle prestata ogni credenza.

Castel Novo li 6. ottobre 1702.

Alvise Mocenigo proveditore generale.³

³ Archivio di Stato di Venezia, Archivio dei bailli veneti à Constantino-poli, busta 109.

НОВИ ПОДАЦИ О ТУРСКО-ЦРНОГОРСКОМ РАТУ 1712. ГОДИНЕ

Има догађаја у историји народа који несразмјерно својој историјској важности добију изванредан значај. Такав случај је и са турско-црногорским ратом 1712. године. Противурјечност података пружа могућност за опречне закључке. Немам намјеру да покрећем већ фамозно питање Царева Лаза, него само да објавим нове податке о турском походу на Црну Гору 1712. године. Тиме ћу избјећи неугодне полемике и на најбољи начин допринијети унапређењу ђбјашњења питања. Сваки податак који употпуњује слику историјског збивања увијек је користан за науку.

Сви подаци потичу из пера генералног провидура Далмације и Албаније Карла Пизанија који је био свједок збивања и о томе оставио аутентична свједочанства. Други његови извјештаји о истом догађају познати су науци. Из докумената сам преузео само оне податке који се односе на догађај, и то објављујем у преводу на српскохрватски језик. Таквих података има пет. Намјерно сам написао ову биљешку умјесто опширнијег увода, да ми се не би пребацила страст за полемику. Уосталом, најкраће одстојање између науке и историчара је докуменат. Документе доносимо хронолошки.

Задар 16. маја 1712.

„Из ђбавјештења које сам добио види се да је влада наредила окупљање великог броја људи да укроте побуњенике. Већ се то види по доласку једног капиције са ферманом којим се наређује окупљање четири санџакбега“.¹

Херцег-Нови 15. јула 1712.

„Пошто је извршено окупљање (војске) пропорционално од свих папша одређених за овај подухват са њима је дошао и сераскјер Ахмет у ове крајеве близу Никшића са једном армијом од 20.000 људи, већином пјешака, и спојио се с албанским папшом који се са око 7.000 људи очекивао и под сераскјеровом је командом. Посматрам га како се са свим снагама упутио према Цетињу да истријеби устаничко гнијездо и да се осигура колико

¹ Archivio di Stato Venezia, Archivio dei baili veneti à Constantinopoli, busta 130.

је могуће од Милорадовића и реченог владике који су коловође и најупорнији побуњеници. Иако се може рећи да су Турци до сада полако напредовали, можда са жељом да виде побуњене поданике да се опамете и окану оружја, сада изгледа да су одлучили да дејствују енергично и одлучно. Зато носе са собом неколико топова средњег калибра, бомбе и мерзере поред крампова, лопата и ћускија, не само да крче пут на тјескобним местима него да то употријебе да униште мјеста у којима су се побуњеници учврстили. Такође им (Турцима) не недостаје провијант, али колико год га има неће им бити довољно за дуже вријеме за не малу војску која не може да се одржи у једној неплодној земљи зато што је бројна, и сходно томе сераскјер није наредио да је руше и пустоше. Према томе, може се вјеровати да неће закаснити покушаји да се почне с акцијом, да би распустио људе којих има велики број, и да се што прије врате њиховим кућама. Тачно је, како се сазнаје, побуњеници нијесу застрашени или збуњени. Иако су по броју мањи јер их нема више од око 5.000 без искусног старјешине који би њима командовао, оскудни у намирницама и скоро лишени муниције, на сваки начин показују да не схватају приближавање толико велике војске...

Исход се не може засигурно предвидјети, јер је смјелост ових (Црногораца) невјероватна. Сигурно је ако паша успије да продре до Цетиња све ће срушити. Мисли да сравни манастир и цркву и затим да подигне једно утврђење са посадом како би будуће спријечио било какве метеже“.²

Котор 13. августа 1712.

„Сада треба да Вас обавијестим о његовом (сераскјеровом) уласку у Црну Гору иако са техноћама и крвљу. Паша је напредовао са војском до Цетиња гдје се и сада налази, али не латодан јер је потпуно разорио манастир и срушио владичину цркву“.³

Котор 7. септембра 1712.

„У вријеме када се он (сераскјер) приближио са војском овим границама да украти побуњенике, последије извршења тога, требало је са њим ступити у договор на најбољи начин. У том циљу упутио сам мога драгомана на Цетињско поље пошто је сераскјер ушао у Црну Гору. Код њега (сераскјера) се налази један капиција који је дошао прије неколико мјесеци због окупљања војске. Још му је било поверено извршење наређења из којег се виде све потанкости“.⁴

² Исто.

³ Исто.

⁴ Исто.

Херцег-Нови септембра 1712.

„О догађајима са ових граница рећи ћу Вашој узвишености да је босански сераскјер-паша може се рећи, завршио са гушењем метежа и смирио црногорска бунтовна племена, мада са губитком не малог броја његових људи, с обзиром на погодност мјеста устаника и на одлучно држање једног дијела сељака који су, пошто су му дали таоце, напали његову заштитницу када се повлачио из Црне Горе“.⁵

Г. Станојевић

СТЕЋЦИ У БИЈЕЛОЈ И ОКО ЊЕ

Стећци као остаци средњовјековне материјалне културе, а дијелом писани извори и вриједна дјела умјетности, на подручју Југославије су дјелимично проучавани од прије неколико вјекова, али се систематизованија истраживања врше тек од 1950. године. Ови су споменици карактеристични за подручја Босне и Херцеговине, а дијелом Хрватске, Србије и Црне Горе. Ваља нагласити, уз то, да су стећци више везани за планинске области, а мање или врло ријетко их има у жупним долинама.

Под покровитељством Земаљског музеја у Сарајеву, изведена су детаљна истраживања и попис стећака на територији Босне и Херцеговине, а дјелимично и у осталим републикама гдје се јављају ови споменици. Истраживања која су вршили научници ове установе утврдила су да на територији Црне Горе има 87 некропола са укупно 2.300 стећка.¹ Ипак се може приметијети да је један дио стећака остао незапажен и нерегистрован. Разлози за ово су: беспуће, као и непоклањање довољне пажње овој врсти културно-историјских споменика од стране мјештана да са њима упознају заинтересоване.²

Циљ овога прилога је упознавање научне јавности са три некрополе стећака на атару села Бијеле, у Дробњаку, у општини Шавник, који досад нити су истраживани ни регистровани. Ово подручје са стећцима је многоструко интересантно. Прије свега, овим крајем је ишао главни, тако рећи магистрални каравански трговачки пут између Котора и Дубровника, на једној, и Брскова, на другој страни, па су становници ових подручја у то вријеме познати сточари узгред били и кириције које су прено-

¹ Шефик Бешлапић: *Стећци и њихова умјетност*, Сарајево 1971, стр. 20.

² Од 18. до 21. септембра 1972. године југословенски стручњаци који се баве заштитом културно-историјских споменика расправљали су у Новом Саду о заштити стећака, па је Шефик Бешлапић поред осталог истакао да су у врло лошем стању. Додао је да би требало организовати посебну службу која би радила на заштити и уређењу некропола. Он је истакао да сада нема ранијих драстичних примјера уништавања стећака и њиховог уграђивања у куће, путеве и сл. То је истина, али само ако су у питању некрополе ближе урбаним насељима, и онима који се баве њиховом заштитом и одржавањем. Међутим, често велике некрополе са изузетно ријетким и вриједним примјерцима стећака, какве су по беспућима сјеверне Црне Горе и источне Босне, још су изложене уништавању и небризи.

силе робу путем уз који се понегдје још очувао понеки миљоказ и три некрополе стећака о којима ће бити говора.³

Свака од три некрополе у Бијелој има своје име, које је неком историјском нити везано за онога чије је то стварно гробље, а назив „грчко гробље“ се употребљава само понегдје и не толико често као у другим крајевима. За ове, као и за друге некрополе стећака вјерује се да су врло старе, да би највјероватније могле припадати Грцима или Римљанима, али то ни неуки сељаци не тврде. Поред тога, за ове, као и за друге стећке, гдје год их има, везано је вјеровање да је то гробље смрзнутих сватова који су залутали планином или се пак сукобили са разбојничком засједом која је хтјела извршити отмицу невјесте и сл. Оваква је легенда везана и за некрополу Дјевич камен.⁴

Облици ових стећака су плоче (којих је највише), а онда високи сандуци и један стећак у облику крстаче. По украсима и финоћи написа који су писани ћирилицом не заостају за стећцима на некрополи у Никшићу и у Новаковићима код Жабљака. Украси су у облику врпци, плетеница, па онда долазе аркаде, кругови, крстови чији се кракови од средине према крају шире и сл. Поред ових украса и симбола (који сваки за себе нешто значи: кружни прстен — сунце — извор живота, крст — да је стећак припадао хришћанину итд.), на њима се сретају и људске и животињске фигуре, које говоре о економским и политичким приликама у овом крају у вријеме њихове градње, а које је највјероватније везано за период између 13. и 16. вијека.

Некропола Кресојевић гробље смјештена је на Крнову, поред пута који веже Бијелу са Никшићем, а који је некад био жива караванска саобраћајница од Дубровника и Котора преко Оногшта за Брсково. Овим путем је крцала трговачка роба знатне вриједности, јер је нпр. само у 1282. години између Дубровника и Брскова вриједност трговине била 3.220 коња, или 276 једрењака, или 1,303.042 килограма говедине, или 1,933.516 килограма пшенице — то би одговарало вриједности данашњих 5—7 милијарди старих динара.⁵ Важност овога пута видимо тек кад

³ У близини ових некропола налазе се остаци двије цркве, једне на сеоском гробљу, а друге у средишту села међу кућама Јевтића. Поред тога, на Бијелој је релативно добро очувана поредовничка воденица „Црњак“, у којој се, по предању, мљело брашно градитељима манастира Мораче 1252. године.

⁴ Ако се може вјеровати да се у легенди и предању може наћи зрно историјске истине, онда ова претпоставка не би била без основа, пошто је путем поред ових некропола за оно вријеме текао огроман трговачки промет, па је могуће да неки дубровачки или которски властелин пође за невјесту у Брсково, или српски велможа у ове градове, а на путу сватове као богат и лак плијен нападну разбојници на чијем мјесту касније родбина подигне гробље. Но, ово је само претпоставка и знак вјероватноће, а не и извор сигурности.

⁵ Др Грегор Чремошник, *Увозна трговина Србије године 1282. и 1283.* Споменик Српске краљевске академије наука 1925. године, стр. 1.

га упоредимо са другим. Промет који је њим текао био је раван 10 посто промета који је нпр. 1267. године ишао Рајном кроз град Кобленц, или око 20 посто робе која је тада ишла преко Св. Готхарда, главне трговачке везе између сјеверне Италије и западне Европе.⁶ На основу овога да се закључити да промет између Дубровника и Котора, с једне, и Брскова, са друге стране, овим путем готово да није заостајао за прометом било којим трговачким путем Европе онога доба.

За локацију ове некрополе одабрана је главица поред пута од кога се одваја једна споредна стаза у правцу некад бројних катуна на Штирном долу и Порњој Лукавици око Журима. Узгред да истакнемо да се катун Жур, ваљда зато што је био под Журимом, чији су остаци и данас видљиви, помиње још 1367. године и начелу њега се налазио катунар Радослав Журовић. У близини саме некрополе Кресојевић гробље су остаци такође врло бројног катуна који говоре о врло живој сточарској активности становништва на овом подручју у средњем вијеку. Истражујући грађу о средњовјековном катуну у Дубровачком архиву Десанка Ковачевић, наводи да се катун Кресојевић — Cresouci, Cresoe, Cresoeuich и сл. помиње од 1381. године, а од 1413. зове се катун Групше Кресојевић.⁷

Овове ваља додати да су ови сточари-катунари били кириције за пренос робе Которана и Дубровчана до Брскова и назад, јер су имали добре коње који су им служили за њихове потребе, ради честих катуњско-сточарских кретања, а и ради кирицијања, по чему су били врло познати.⁸

Централни дио некрополе Кресојевић гробље захвата огромна могила, у археологији позната као „илирски тумулус“. Стећци око могиле, као и на другим мјестима, претпоставља се, знак су етничког спајања и амалгамисања Илира и Словена.⁹ Стећци ове некрополе су по форми плоче, поред којих је и неколико појединачних и групних обичних гробова. Величина плоча је 2,15 цм у дужину и 1 м у ширину, са око 40 цм дебљине. На броју их је једанаест и седам обичних гробова. Пошто је плоча као надгробни споменик међу стећцима најстарија, а уз то на овој некрополи је једино и „илирски тумулус“, може се извје-

⁶ Ибид., стр. 67.

⁷ Десанка Ковачевић: *Средњовјековни катун по дубровачким изворима*, Научно друштво Босне и Херцеговине, посебна издања књига II, Одјелење историјско-филозофских наука, књига I, Сарајево 1963. године, стр. 126. Катуњско-сточарски живот на овом подручју знатно је смањен досласком Турака, а у 17. и 18. вијеку готово је замро, па ни данас катуни на овим планинама немају онај обим који су некад имали, што се да видјети по колибиштима и броју сточарских камених обора и сл. који говоре о великој популацији на овим планинама са добрим пасиштима која су омогућавала за оно вријеме интензиван сточарски живот.

⁸ Ибид., стр. 69.

⁹ Марко Вего, *Подручје за истраживања*, Одјек, бр. 8, Сарајево 1973. године, и *Градови, стећци, натписи*, Одјек бр. 9, Сарајево 1973. године.

сно претпоставити да је од три некрополе на атару села Бијеле ова најстарија.

Украси на стећцима-плочама ове некрополе су низови розета, плетенице, уздужне украсне бразде низови троуглова у основи плоча, кругови и крстови. Стећци на овој некрополи немају написа. Плоче су доста масивне и прилично правилно распоређене али ипак мало поремећене и оштећене, те некропола у цјелини дјелује доста запуштено.

Некропола Дјевич камен налази се изнад села Бијеле, на планини Лоли, поред истог пута који је пролазио поред Кресојевић-гробља. До ове некрополе се може доћи од Никшића до катуна села Бијеле у подножју Лоле — колским путем, а онда пола сата пјешнице уз пашњаке и ливаде на планини Лоли. Ова некропола је удаљена од Крнова око десет километара.

На некрополи Дјевич камен, на стећку облика крстаче, са једне стране је фигура пса, а са друге крст. Ови симболи говоре да је стећак припадао неком од угледних људи овога краја који се бавио сточарством и који је био хришћанин. Пас, поред вјерног друга, симболизује чувара стада и тора — јединог богатства сточара-катуњана.

Ова је некропола такође опкољена омеђинама бројних катуна, који су се налазили на Ублићу, Шћепан-долу, Медар-катуништу и у непосредној близини саме некрополе. Ово иде у прилог претпоставци да су оvdје сахрањивани катуњани и пастири, људи чије је основно занимање било сточарство у поменутиим катуњима.

На овој некрополи је врло уочљив и изузетно маркантан и украшен један стећак-сандук, димензија 2x1,20 м, преврнут и напукао, са три фино урезане аркаде, уздужним фризом розета и плетеница и са написима врло складно урезаним са стране стећка и на средњој чеоној аркади. И поред оштећења, напис је доста читљив, по чему се може с извјесношћу тврдити да је припадао неком властелину међу сточарима. Ово је, иначе, један од ријетко складно обликованих и украшених стећака на територији Црне Горе.

На некрополи Дјевич камен имају још четири плоче и осам обичних грובה. Плоче су једноставне и без украса, а гробови, као и они на Кресојевић-гробљу, оивичени ломљеним каменом, са оријентацијом ЈИ—СЗ, као и два главна стећка. Ово говори у прилог томе да су стећци тада, као и данашње гробље, били показатељ економског стања и друштвене моћи људи који су под њих сахрањивани, а „обични свијет“ у гробове или под плоче врло једноставне обраде.

У близини ове некрополе је катунско појило Језерина, за које се вјерује да је врло старо и да је грађено у средњем вијеку, па се и ово може довести у извјесну везу са некрополом на којој су сахрањивани сточари са планине Лоле чији су катуни

окоживали појило на овој безводној планини, а потомци су цртежима на стећцима и написима остављали свједочанства о начину живота, економским и другим приликама у којима су живјели њихови преци.

Стећци ове некрополе су изложени уништавању, јер становници биовског катуна Шоревца, који је од прије четрдесет година претворен у стално насеље, своје сахрањују на овој некрополи а за гробове употребљавају стећке или старе гробове некрополе.

Остаци некрополе на Црквеној главици у селу Бијелој уграђени су у цркву оуд које су данас очувани само темељи. Ове темеље чини седам стећака — високих сандука. То су врло високи стећци, на чеоној страни украшени са по четири аркаде, изнад којих је нечитак напис. Са стране је по једна аркада и нешто краћи и такође нечитак напис.

На мјесту ове некад велике некрополе данас је дијелом сеоска ливада, а дијелом гробље које је некрополу готово уништило, осим ових неколико стећака у темељима гробне цркве. Локација ове некрополе је на главици која доминира селом и поред главног је сеоског пута који иде уз долину Бијеле. До некрополе се може доћи пјешнице из Шавника, или са Крнова за око два сата хода.

Као и прве двије, и ова је некропола припадала становницима настањеним у долини Бијеле и на околним планинама који су се бавили искључиво сточарством, што се да видјети по украсима на све три групе стећака.

Заједничко за ове три некрополе, може се рећи, јесу стећци клесани од кречњака из непосредне близине самих некропола. Све три су на узвишењима која доминирају околином, на уочљивим су мјестима и поред пута. Нијесу биле лоциране ни сувише далеко ни близу насеља — катуна, какав је случај био са некрополама Кресојевић гробље и Дјевич камен. Некропола на Црквеној главици се налазила у жупној долини Бијеле, па ипак насеље око ње није могло имати карактер села са земљорадничком, већ у непосредној близини планина Лоле и Крнова сточарском дјелатношћу, које би опет морало имати све одлике катуна.

По општим одликама украса који карактеришу ове некрополе да се примијетити да датирају из времена стећака у Никшићу и околини, иако дјелимичне разлике говоре да су ови дјело других мајстора чији се клесарски центар налазио негдје на катунима планина Лоле, Крнова или Горње Лукавице.

Шефик Бешлагић мисли да су стећци везани за територију средњовјековне Босне, или за области њених прекограничних утицаја и сеоба. Међутим, више је вјероватно да су ови споменици мање одраз политичких прилика, граничних оквира и њихових утицаја, већ посљедица одређеног историјског хода у већем простору Балкана, и не вјерских већ посљедица социјално-

-економских прилика и односа (курз.: М. З.). Овоме бих додао лично запажање да су стећци везани у највећем броју случајева за планинска подручја, за области сточарског привређивања, област средњовјековних пастирских — влашких катунa, а мање за ниже и жупне предјеле. Дакле, моје би мишљење било да су ови споменици везани не ни за Босну ни њене прекограничне утицаје, већ за једно подручје специфичног начина живота и привређивања и социјалних прилика уопште у средњем вијеку карактеристичних за динарско подручје, а свакако и за Босну, као његов средишњи дио, али не и само за њу.

Стећци су писани извори и остаци материјалне културе одређеног простора и времена у коме су дјеловали специфични социјали закони, па се у тај простор највећим дијелом, као што рекосмо, уклапала и Босна; али стећци нијесу везани искључиво за њу и за босанско средњовјековно вријеме, нити за њене политичке и било које политичке границе, већ за области специфичних културно-економских прилика. Већ је познато да стећци нијесу припадали само богумилима. Под њих су сахрањивани и католици и православни и „свакојака јерес“, па и муслимани, што значи да је вријеме из кога датирају ови споменици врло дуго и можда улази и у 17. вијек. И још нешто, да се понови, да је под стећке сахрањивано више становништво које се бавило пастирлуком, него жупљани и земљорадници.¹⁰

С обзиром да стећци све више постају предмет научног интересовања, јер говоре о социјално-економским, а тим и друштвеним приликама и друштвеној диференцијацији времена из кога датирају (јер су под стећке финије израде сахрањивани богатији људи, а под једноставне плоче и у гробове од ломљеног камена „обични смртници“), као и ради умјетничких вриједности, ове би некрополе, уколико би биле заштићене и на њима извршени најнужнији конзерваторски радови, могле послужити као ријетки примјерци у даљем и детаљнијем научном истраживању на овом плану.

Михаило Зорић

¹⁰ Према дубровачким изворима, у поменутом дјелу Десанка Ковачевић наводи да се 1445. године помиње катун »in Biella in Drobgnucik«.

О ЈЕДНОМ ЛИЦУ ИЗ ЖИТИЈА ПЕТРА ВЕЛИКОГ ОД ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА

У своме дјелу о руском цару Петру Великом, Захарија Орфелин је неколико страница посветио и Црногорцима тога времена, као и мисији Михаила Милорадовића и Ивана Лукачевића, која је имала за циљ успостављање пријатељских веза Русије са Црном Гором 1711. године. Мисија је, такође, имала за циљ и покретање Црногораца у борбу против Турака, јер је Русија водила рат с Турском.

Орфелин у овој поетској монографији о Петру Великом даје једну врло значајну улогу и црногорском сердару Сави Петровићу. Овдје је писац приказао одлучност сердара Саве у прихватању ове мисије, који овим ријечима прекоријева неодлучног владика Данила:

„Ето, сам Бог нам шаље благочестивог Цара за ослобођење толиких хришћанских цркава, манастира и народа, и ми смо му у том случају животом и имањем нашим помагати дужни, а ти ли хоћеш да такву од Бога нам дату срећу одгурнемо, и такву велику на славу Божју и на корист толиких хришћанских благочестивих народа упућену ствар упропастиш? Какав си ти то човек? Какав архипастир? У случају када ми сами, као људи прости, не разумевајући важност овакве ползе, и не бисмо хтели пристати, требало би да нас ти још убедиш у то, а ти се, уместо тога, стараш да нас задржиш! Благодаримо Бога што нам је даровао таквога Цара који се о спасењу душа и тела наших стара, и хоћемо сви једнодушно да узмемо оружје наше, и заједно с њим да војујемо против поганина Турчина. А тебе, ако се са овим не сложиш, више у томе уопште нећемо ни слушати.“¹

Послије овог приговора, владика Данило је окупио све црногорске главаре и прочитао им цареву грамату, која је примљена са неизмјерном радошћу и великим весељем.

Иако је постао одважни и популарни јунак „највеће књиге српског XVIII века“, сердар Сава је личност из наше историје о којој се готово ништа не зна. Наши научни радници су његово име само узгред помињали, и то, углавном, они који су се бавили генеалогijом Петровића. Међутим, ни они нијесу ништа

¹ Захарија Орфелин: *Петар Велики* (друга књига), Просвета, Београд 1970, стр. 95—96.

одређеније о њему записали; нијесу знали ни којој је генерацији припадао, а у другој варијанти његовог имена тражили су неко друго лице.

Право име овог сердара било је Савић, што сазнајемо из низа домаћих и других извора. Међутим, пошто је то наше народно име, они се у многим документима (поготову у оним који су писани руским језиком) помиње као сердар Сава.²

Сердар Савић је био син попа Ивана, који је за вријеме владике Данила био истакнути његушки главар. Његош га је опјевао у „Горском вијенцу“, гдје му је дао и звање сердара.

(Знамо да је поп Иван имао још три сина: владика Саву, попа Вучету и Пера, а можда их је било и више.³ Њихов је сестрић био владика Арсеније Пламенац, који је последије смрти владике Саве 1781. године дошао на упражњену митрополитску столицу).

Иларион Руварац је мислио да је сердар Сава био син кнеза Луке Петровића, коме је руски цар Петар Велики упутио једну грамату 1711. године.⁴ Ово његово мишљење су прихватили др Алекса Ивић⁵ и др Јован Ердељановић.⁶ Душан Вуксан није добро разумио једно мјесто из кратког родослова Петровића од владике Василија,⁷ па у „Генеалогској табlici куће Петровић-Његош“ пише да је владика Сава имао брата Ивана, а овај Иван сина сердара Саву.⁸ Међутим, сердар Савић је био брат владике Саве, а не синовац.

Именујући црногорске вође и главаре, који су с владиком Данилом 1711. године повели борбу против Турака, владика Василије пише: „...Первој от Његуш родној јего брат Дук Радул Петрович, с племјаником своим Сердар Сава Петрович...“⁹

² Кнез Раде (брат владике Данила) помиње се као Радул у *Историји о Черној Гори* владике Василија, као и у неким другим његовим списима, па нас не треба бунити што се и Савић назива Савом. И Савићев синовац сердар Јован (Јово) такође се у доста докумената помиње као Иван.

³ Сада се потомци попа Ивана прозивају Поповићи, али се не зна да ли су ово презиме добили по њему, или по неком даљем претку. Пошто је породично предање изблиједјело, а раније нико о томе није ништа записао, не може се знати да ли међу тим Поповићима из Његуша има и Савићевих потомака. (Ако има, то су тзв. Перићевићи?).

⁴ Иларион Руварац: *Монтенегрина*, Земун 1899, стр. 139.

⁵ Др Алекса Ивић: *Родословне таблице српских династија и властеле*, Вјесник Зем. архива (за год. 1919), Загреб 1919.

⁶ Др Јован Ердељановић: *Стара Црна Гора*, Српски етнографски зборник СКА, књ. XXXIX, Београд 1926, стр. 430.

⁷ Душан Д. Вуксан: *Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и црногорских главара 1752—1759*, Споменик СКА, књ. LXXXVIII, Београд 1938, стр. 87.

⁸ Споменица Петра II Петровића Његоша — владике Рада, Цетиње, 1926.

⁹ Владика Василије Петровић: *Историја о Черној Гори*, фототипско издање Научног друштва Црне Горе (Цетиње) и Матице српске (Нови Сад), МСМЛЛ, стр. 31.

Савић је 1711. године био врло млад, и у документима се са сердарском (или кнежевском) титулом јавља знатно касније; тек у доба владике Саве. Пошто „Историја о Черној Гори“ има тенденциозан карактер, владика Василије је желио доказати да је Савић још за вријеме стварања првих веза са Русијом био сердар и да је, као Петровић, играо велику улогу у Црној Гори.

Мишљења сам да је једино наведени податак из Василијеве „Историје о Черној Гори“ могао послужити Орфелину за стварање лика сердара Саве у „Житију Петра Великог“.

Овај податак из Василијеве историје прихватили су и други наши писци и научни радници, те је сердар Савић, изваћи синовац владике Данила, ушао у литературу као савременик свога стрица.¹⁰

И Душан Вуксан, који је у „Генеалогској табlici куће Петровић-Његош“ написао да је сердар Сава синовац владике Саве, у једном другом реду пише да је овај Сава био сердар још у доба владике Данила. Он је мислио да су Сава и Савић два лица и да је сердарство Петровића прешло са Саве на Савића.¹¹

Савић се у изворима први пут јавља, као члан суда добрих људи, заједно са Вуком Мићуновићем, Ђиканом Вукотиним и неким другим главарима, у питању једног спора Његуша и Кртољана 1715. године. (Нико Вучетин, Савић Попов и Милош Перов из Његуша.¹²) Савић Попов се помиње и у једној доста важној одлуци црногорског збора, који је одржан у Цетињу 5. јуна 1723. године.¹³ Из документа се види да је том збору присуствовао са представницима Његуша.

Послије смрти владике Данила, Савић се потписивао као кнез или сердар. Први докуменат, који је мени познат, гдје се потписао са кнежевском титулом је од 16. септембра 1736. године.¹⁴ У писму црногорских главара руској царици Јелисавети од 8. септембра 1742. године, „у којему се јавља о народним нуждама, моли за помоћ, јавља о смрти владике Данила и о томе да је постао заповједником црногорски владика Сава“, Савић се потписао: Сава Петровић књаз Његош.¹⁵

¹⁰ Василије је написао да је сердар Сава био племјаник (синовац) владици Данилу и његовом брату Раду(лу), а не племеник (рођак), како су неки писци и научни радници тумачили. (И овај податак самог владике Василија говори да сердар Сава (Савић) није био Данилов вршњак.)

¹¹ Д. Д. Вуксан: *Главарске титуле и главари у Црној Гори од XV до дрине половине XIX вијека*, Записи, књ. XIX, Цетиње, јануар 1938.

¹² Ристо Ковијанић: *О Вуку Мићуновићу и племенском умиру*, Историјски записи, књ. XV (св. 2), Титоград 1959, стр. 587.

¹³ Датуми у овом раду су по старом календару.

¹⁴ Др Јевто М. Миловић: *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782)*, Историјски институт Црне Горе, Цетиње 1958, стр. 107.

¹⁵ Марко Драговић: *Материјали за историју Црне Горе времена митрополита Данила, Саве и Василија*, Споменик СКА, књ. XXV, стр. 2.

Међу главарима, који су судили спор око убиства манастирског слуге Иванишевића и Марка Поповића Почека, 9. септембра 1743. године, налазио се и сердар Савић:

„... Савакупише се на Цетиње, први, војвода Вукадин Вукотић от Чрњије Гори, ис Кчева, и сердар Савић попов Петровић Његуш, и ш њим сердар Станиша попов Радоњић, и кнез Вукосав Богдановић...“¹⁶

Наводми и један докуменат из априла 1748. године, гдје се Савић помиње као сердар Сава:

„Да се зна и да је вјеровано како ја владика Сава, митрополит Цетински и господин војвода Вукадин Вукотич и сердар Сава Петрович и сердар Станиша Радонич и прочи кнезови и все обшћество сената черногорскога примамо Дака Сладојевича со свима Вилусама и со свим племеном Риђанима да су у збор черногорски, и посад да су Черногорци увлек да буду за Черногорце пониети зло или добро како и други Черногорци...“¹⁷

Савић се налазио и са главарима који су судили спор Цуца и Ђеклића око земље Јасиковице 21. маја 1748. године:

„...Рекоше Ђеклићи да је Јасиковица старинска њих баштина од како је Иван бег Чернојевић у Черну Гору сједио и манастир на Цетињу саградио.

По овијех ријечи господин владика Сава нарече между њима 24 властела от Черне Горе, имена властелам, от Озринић војвода Вукадин, и кнез Томаш, и Милош Вукотин, и Пејо и Вукале от Његушах сердар Савић, и сердар Станиша, и Ђуро Радов и Јово Попов, от Бјелицах поп Јово Милић, и Живко Сенић, и Вуко Николин, от Цетиња Војин Томашев, и Нико Стијепов, и Станоје Милошев, и осталијех до 24“.¹⁸

Сердар Савић се у документима помиње све до 1765. године, а можда и касније.

Овај истакнути и знаменити сердар је, изгледа, доста брзо плао у заборав, тако да није очуван у породичном и племенском предању, а колико ми је познато, није га опјевао ни црногорски народни пјесник... .

Из кратког родослова Петровића, који је написао владика Василије у Петрограду 15. фебруара 1759. године, видимо да је сердар Савић имао сина Ивана, а овај синове Војина и Ивана.

Савићеви унуци Војин и Иван пошли су 1758. године са једном групом црногорских младића у Русију и ступили у руске војне школе.

Када је у Петрограду 10. марта 1766. године умро владика Василије, одмах је извршен попис његове заоставштине. Прили-

¹⁶ Томица Никчевић и Бранко Павићевић: *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, Архив СР Црне Горе, Цетиње 1964, стр. 32.

¹⁷ Љуб(омир) Стојановић: *Стари српски записи и натписи*, књига пета, СКА, 1925, стр. 97.

¹⁸ Томица Никчевић и Бранко Павићевић: *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, Цетиње, 1964, стр. 38.

ком тог пописа био је присутан и Војин, заједно са Василијевим синовцем Рафаилом, јерођаконом Петром Петровићем¹⁹ и јеромонахом Јосифом Вукићевићем. Овдје се Војин и Рафаило помињу као кадети сухопутног кадетског корпуса.²⁰

Ово су, колико знам, једини подаци који о потомцима сердара Савића говоре непосредно.

Лука Васов Поповић из Његуша прича да су два брата његовог претка Перића пошла с владиком Василијем у Русију. По његовом причању, они су синови попа Ивана, али не зна чији је Иван био. Лука казује да се један од њих звао Јозо, а име другог није запамтио. (Остали Поповићи ми нијесу знали казати име Перићевог оца, али мисле да је био поп.) Можда је поповом сину Јозу било име Јован, па се тадашњом ортографијом писало Иван?

На основу овог Лукиног казивања можемо претпостављати да је овај поп Иван раније поменути Иван Савићев, а да је Јозо његов син Иван, који је с братом Војином пошао у Русију?

Ова претпоставка да Перићевићи²¹ воде лозу од сердара Савића ни мало није сигурна и поуздана, јер је породично предање Ераковића овога сердара сасвим заборавило.

Петар Рудић

¹⁹ Доцнији владика Петар I Петровић.

²⁰ Марко Драговић: *Материјали за историју Црне Горе времена митрополита Данила, Саве и Василија Петровића*, Споменик СКА, књ. XXV, стр. 36.

²¹ Перићевићи су огранак Поповића (Петровића) из Његуша.

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Тома Поповић: „Турска и Дубровник у XVI веку“,
Српска књижевна задруга, Београд 1973, стр. 495

Повећем броју књига на теме из историје Дубровника придодата је још једна, која, да одмах кажемо мишљење, представља значајан прилог историјској науци. Иначе, у центру и досадашњих Поповићевих интересовања је увијек био Дубровник и догађаји који су утицали на разноврсна збивања у том граду. Сада је читаоцу пружена озбиљна студија која у знатној мјери обогаћује наша сазнања о историји Дубровника. У књизи је обрађен један вијек дубровачке историје, а то је период просперитета Дубровника. Тада дубровачке лађе плоче широм Средоземља, а допиру и до најудаљенијих лука Атлантика. Дубровник није упадао у подухвате које су у то вријеме организовале хришћанске земље против Турске. Императив дубровачке спољне политике је стриктно чување неутралности. Све је то изложено у овој књизи, којој је, према аутору, као основа за израду послужила његова докторска теза.

Поповићева књига је подијељена на 14 глава у којима је обрађен период XVI вијека. Ево неких: Турска у рату од 1499—1503. и Дубровник, Турска према Дубровнику у време своје експанзије у Подунављу и на Медитерану, Мехмед-паша Соколовић и Дубровник, Оснивање Босанског пашалука и Дубровник, Дубровник и аустро-турски рат 1593. На крају књиге је поглавље Дубровник према Турској у историји XVI века, затим напомене и регистар личних имена.

У првом поглављу књиге обрађени су сложени односи између Турске и Млетака, који су, према аутору, настајали поред осталог „због млетачких поседа који су се

као ланац протезали дуж западне границе Турске“. Млетачко господарство обалама Јадранског и Јонског мора те изукрштани интереси на том правцу били су, према Поповићу, стварни узрок свих ратова између ове двије ривалке, па и рата 1499—1503. године. Господарица Јадрана суверено је владала свим острвима Средоземља, а Турској је на овој страни био потребан прозор у свијет. Разапет између Сциле и Харибде, Дубровник је лавирао између двије сусјетке и извлачио велике трговачке добити (према Поповићу, крајем XV вијека само на територији Босанског и Херцеговачког санџака постојало је неколико десетина моћних трговачких друштава). Дубровник даље постаје спона између зараћених страна, често једини посредник за добијање вијести из супротног тора. Служећи интересима свога града, дубровачки трговци су уходили и прикупљали податке из турских логора, али истовремено Дубровник је исцрпно обавјештавао Порту о новостима са Запада, због чега 1500. године добијају и писмену захвалницу.

Дубровачка сарадња са Турцима изазивала је отворено непријатељство појединих чланица хришћанске лиге, а због изукрштаноости трговачких интереса најчешће Млетака. Дубровчани настоје да се њихови извјештаји порти што брижљивије прикрију, па се, према аутору, у вези са тим обраћају и порти молећи је да се ти извјештаји чувају у највећој тајности. Међутим, није недостајала ни подозривост порте, а јолане у Приморју постају камен спотицања у односима Турска — Дубровник, јер

со се могла изнијети на тржиште тек пошто се прода турска.

У свим овим сукобима Турске и Млетака страда подручје Херцеговине, јер млетачке чете немилосрдно пустоше то подручје. У вези с тим Поповић истиче да је за вријеме овог рата први пут последије пада наших земаља под Турке „дошло у знатнијој мери до ослободилачких настојања међу потлаченим балканским народима“. Интересантан је у том погледу податак који наводи аутор, а који је већ саопштен у литератури — извјештај млетачког посланика Себастијана Ђустинијанија из 1500. године, гдје стоји да му је угарски посланик на Порти наводно причао да су му долазили многи Срби (Рашани) и питали зашто се не предузимају акције против Турске, и, што је посебно интересантно, да су за акцију били заинтересовани Срби, припадници разних војничких и полувојничких формација — дакле, повлашћени слој нашег поробљеног становништва. Аутор у овом поглављу износи неколико занимљивих података о хајдучији тога периода, а, према Поповићу, од тада отпочиње заједничка и дуготрајна борба Дубровника и Турске против хајдучије. Интересантан је и податак који аутор наводи у овом поглављу о односу Дубровника према Јеврејима. Наиме, Дубровник је тада — почетком XVI вијека био нека врста транзитне зоне преко које су многи Јевреји протјерани из европских држава тражили уточишта у Турској. Међутим, понекад је долазило до инцидената, јер Дубровник је знао бити и вјерски нетолерантан, на супрот прилично израженој вјерској толеранцији Порте од које су Јевреји тражили заштиту.

У поглављу *Време сређивања односа и мирне сарадње (1503—1512)* (глава друга) изложени су дипломатски потези Дубровника у циљу заштите од турских функционера сусједних области, о дубровачкој трговини сољу по околним турским трговинама, процват гусарства на Средоземљу, период Синан-паше Боровинића у Херцеговини (1504—1507), када је Херцеговином харала

куга, забране извоза брашна, жита и стоке из Херцеговине, сукоби око статуса турских поданика за вријеме њихова боравка у граду. Даље је указано на какав је одјек у Дубровнику наишла нова царинска уредба у Турској од 1505. и на напоре Дубровника да сачува старе повластице. Уредбом је, према Поповићу, било предвиђено да се странцима наплаћује 5 посто, немуслиманима турским поданицима 4 посто, а муслиманима 2 посто царине, што све има за посљедицу обустављање извоза робе из Дубровника у Турску, замирање рада низа трговачких предузећа, па, према аутору, „није замро једино рад трговачких друштава у којима је један од чланова био Турчин“, напори Дубровника да му Порта потврди старе повластице и др. Обрађени су и односи Турска и Дубровник за вријеме камберџиске лиге (1508—1512) и дубровачко-шпански спор због турских гусара.

У поглављу *Дубровник у освајачкој политици Селима I* указано је на то колико су наново стечене повластице, односно нови турски царински режим, утицале на размах дубровачке трговине у Турској, изложена је улога Дубровника у изградњи турске флоте и изградњи и оправци неких утврђења у Новом, куда је влада упућивала зидаре, тесаре и превозило дрвну грађу. Даље је указано да тада спорадични немири херцеговачких и црногорских племена прерастају у отвореније покрете, што се, према аутору, осјећа почев од млетачко-турског рата. То је иначе вријеме неродних година, учесталих разбојништва и пљачки, када често страда и дубровачко Конавље, и то од Зубаца и других околних па и удаљенијих племена (Ровчана!). Изложени су и спорови са турским властима по питању пребјеглица, даји испон дубровачке трговине и поморства, указано на пораст броја домаћих занатлија и трговаца вуном и кожом у Церници, Мостару и Горажду.

Период владавине Сулејмана Законодавца у књизи је подијељен на неколико поглавља. Аутор је изложио напоре Дубровника да ко-

ристећи се промјеном на пријестолу побољша свој положај у Турској, а даље су изложени походи Турака к Европи, утицај тих похода на дубровачко-турске односе, увођење посебног царинског режима за Дубровчане — потврда већ изграђених односа, односно санкционисање монополистичког положаја дубровачких трговаца у европској Турској. Указано је на међусусједске инциденте, истицање турских „права“ на Конавље од стране појединих намјесника у Херцеговини, утицај мохачке битке на те односе и др. Тада влада предузима репресивне мјере против сваког свог грађанина који би обавјештавао Запад о догађајима у Турској, јер, према Поповићу, „Дубровник је своју приврженост Турској сматрао јемством своје безбедности“. Описане су и посљедице куге, која је, према аутору, 1526. почела да хара Дубровником и „изазвала један од најстрашнијих помора у његовој историји“. Тада је једно вријеме била потпуно замрла трговина, а с обзиром на забрану извоза стоке из Херцеговине, граду је била запрјетила глад наговјештавајући његову пропаст. Даље је у овом дијелу књиге изнесен низ разних података: одбијање Дубровника да са насљедником угарског пријестола Фердинандом Хабсбуршким обнови вазални уговор; дејства Хајрудина Барбаросе у Средоземљу (сјединио грчке и афричке гусаре са турском флотом, што је условило процват гусарства), реорганизација у вези са пословањем солана и напуштањем Новог као главног турског трга сољу и као посљедица тога просперитет Неретве, политичке прилике у Дубровнику, почеци француско-турске сарадње, пад Клиса и оснивање Клишког санцака 1537. године, што је условило да Херцеговачки санцак изгуби статус крајишког санцака а херцеговачки санцакбези широка овлашћења.

Описујући дуготрајну владавину Сулејмана II, Поповић је у овом дијелу своје књиге изнио низ података о дипломатским и другим потезима за вријеме рата св. лиге (1538—40); дат је преглед ратних збивања, описана млетачка блока-

да Дубровника, криза у односима са Турском — неминовна пратећа појава дубровачке дволичне игре у овом рату, условљене вазалним односима према Порти и моралним обавезама према хришћанским државама, краткотрајна шпанска владавина Новим и др. Даље је аутор истакao да је послје овога рата на дубровачким границама за један релативно дужи период завладао мир, када долази до пуног расцвета трговине на новопроширеном дијелу европске Турске. Али, према аутору књиге, то је „време у коме ће се већ назрети клице економске и друштвене кризе која је захватила Турску, а с њом и Дубровник крајем XVI века“. Поповић даље истиче да је то временско раздобље истовремено и „значајно доба успона дубровачке културе, његове литературе, друштвене и политичке мисли, у којем је, због многих утицаја, политичка свест дубровачког друштва достигла његове моралне међе“.

У сљедећем поглављу Поповићеве књиге детаљно су обрађене све оне промјене које су настале у политици Порте, послје промјене на пријестолу, које су се послје 1566 одразиле на дубровачко-турске односе. Дат је осврт на појаву Мехмед-паше Соколовића на дипломатској позорници, када су Дубровчани добили посебне повластице. Те повластице су детаљно изложене на 246—7. страни Поповићеве књиге.

У десетој глави књиге обрађен је период кипарског рата 1569—1573, гдје је дат преглед првих ратних операција, дубровачког лавирања између Турске и Млетача, описана поновна млетачка блокада Дубровника, разграничење дубровачких посједа у вези са турским пописом од 1569. године, заштита Филипа II и папе, описане борбе у Далмацији и Воки, упади ускока око Неретве и погибија Ђура Даничића — једном ријечју дата слика ратног пожара око Дубровника, врло сликовито и са пуно детаља описан је Лепант, гдје је, према аутору, Турска изгубила 200 бродова и 10.000 војника, дато је мноштво података о привредном успону Дубровника за вријеме рата, са табе-

ларним прегледом промета у 13 дубровачких колонија, претежно у нашим земљама и др.

Једанаеста глава књиге посвећена је Мехмед-паши Соколовићу и његовој заштитничкој улози у односу на Дубровник. Даље је изложен положај дубровачких богомоља у Турској у вријеме тзв. „распродаје српских цркава“, односи Турака-Новљана и Дубровника, одјек смрти Мехмед-паше Соколовића у Дубровнику и сл.

У посебној глави изложени су поступак око оснивања Босанског пашалука и посљедице тога по Дубровник. Пластично је дата слика промјена које се запајају у понашању дубровачких трговаца: истанчаност укуса, пробуђени интерес за књижевност, филозофију, право и политику, примјетна склоност ка раскоши у одијевању, намјештају и сл. И даље животно везан за Турску, дубровачки трговац престаје да буде равнодушан према судбини народа за кога везује своје поријекло. Тада Дубровник предузима енергичне мјере да заједно са Турцима спријечи хајдучију, о чему се прилично исцрпно говори у овом поглављу. Иначе познато је да је хајдучија крајем XVI вијека била узела широког маха у Херцеговини, па је безбједност на караванским путевима била озбиљно угрожена. Сматрајући хајдуке обичним разбојницима (што су у ствари многе дружине и биле), Дубровчани турским властима откривају хајдучке јатаке (често истакнуте личности — кнежеве и војводе) и заједно са Турцима раде на уништавању хајдучије.

Посебно поглавље књиге Поповић је посветио тзв. Ајнехановој кризи, једном, према аутору, од најкритичнијих догађаја у политичким односима између Турске и Дубровника у XVI вијеку — ради се о покретању питања Конавља и насљеђа Херцеговића (потомака Херцега Стјепана) на основу чега је требало од Дубровника одузети Стон, Сланско приморје, Груз и Конавље, као тобожње појезде изумрлих Херцеговића. Дубровник је ту запао у дуготрајне заплете са београдским назором Ајнеханом, по

чијем је имену и криза добила назив. Иако ови захтјеви нијесу имали никакву правну основу, они су послужили као подлога за пљачку Дубровника, о чему Поповић исцрпно пише. Овдје је дат и историјат отварања сплитске луке, чијем отварању, као што је познато, Сарајево дугује свој просперитет.

У посљедњој, четрнаестој глави обрађен је проблем аустро-турског рата од 1593, одјек битке код Сиска у Дубровнику, нешто краће устанички покрет у нашим земљама, дубровачке невоље са ускоцима, дубровачки преговори са појединим високим турским функционерима о разним питањима, пораст хајдучије у Херцеговини и другдје, која, према Поповићу, све више постаје основ народних устанака, изложени су затим повремени прекиди у трговини и обуставе извоза из Херцеговине као посљедица санкција санџакбега због појединих потеза дубровачке владе.

На крају књиге, умјесто закључка, дато је краће поглавље у ком је укратко резимирано изложено, затим наведени архивски извори, дата поједина објашњења изложена по одговарајућим одјељцима. Ова објашњења, понекад врло исцрпна, представљају посебну вриједност књиге. Упоредо са овим, наведена је и бројна литература. Најзад, књига има и регистар личних имена.

Поповићева књига освјетљава читав један вијек историје Дубровника, а упоредо са тим и сва друшћвена струјања у дубровачком залеђу, која нам појавом ове књиге постају много јаснија. Поред тога што је занимљиво штиво за релативно шири круг читалаца, ова књига представља незаобилазни извор за све оне који са било ког аспекта проучавају живот нашег народа под Турцима, а посебно у XVI вијеку. Према томе, ова књига, поред тога што представља брижљиво написану историју Дубровника у XVI вијеку, у многом је и историја више наших крајева тога периода, а нарочито Херцеговине. Многа збивања су отргнута од заборава, многе појаве добиле ново свјетло, многи подаци иницирају

на нове закључке, указано је гдје треба тражити податке за проблеме из историје херцеговачких и брдских племена и, најзад, још једном је потврђено да је Дубровачки архив неисцрпно врело наших

нових сазнања. Поповићева књига, да поновимо, представља значајан допринос историјској науци и неопходан извор научницима које интересује наш турски период.

Жарко Шћепановић

Казивање старих Требјешана

Фототипско издање — припремио Бранко Павићевић, издавач:

Заједница културних установа — Никшић, 1973.

Прихватајући констатацију приређивача овог издања да је ова хроника књига која „представља приручни историјски извор, обавезан за радни сто сваког учењака заинтересованог за покрет нашег народа против османског феудализма“, ми бисмо даље истакли да је она и изузетно занимљиво штиво за релативно шири круг читалаца-љубитеља старина.

Штампана прије 130 година у ограниченом броју примјерака (у Београду 1842. у 150 примјерака, од којих је 55 послато за Русију), књига је поодавно представљала библиографски раритет.

Приређивач првог издања ове хронике је Димитрије Тирол, па је Павићевић у предговору свог издања изложио доста исцрпне био-библиографске податке о Тиролу, посебно се осврнувши на његову културно-научну дјелатност тридесетих година прошлог вијека у Београду. Освијетљене су и Тиролове везе са Вуком Караџићем, на чију је иницијативу приликом боравка у Сдеси (према Павићевићу, од краја 1835. до јесени 1841) Тирол заинтересовао за прикушање података из живота старих Требјешана, огранка племена Никшића — некадашњих житеља Требјесе, одакле ће се послје њене разуре одселити у предио Мораче, а одакле дито њих за Русију и настанили недалеко од Одесе.

У посебном поглављу свога доста обимног предговора (преко 60 страница књиге), Павићевић је дао и податке о стварном аутору хронике Ивану Степановичу Драгићевићу Никшићу, истичући да је заблуду о тебожњем Тироловом ауторству још 1896. разбио Александар

Маркевич расправом — предговором публикацији „Архива сердара Малише и капетана Бошка Бућића уједно скупљена и изнова преписана самим љубитељем старијех Требјешана ради младежи српске“, која је изашла у Одеси. Овдје ваља напоменути да књига, поред казивања старих Требјешана, садржи и 97 докумената из личних архива сердара Малише (врло познате личности из наших народних пјесама, а иначе сердару Малиши Бућићу право је име Мина а по оцу се прозвао Лазаревић) и капетана Бошка Бућића Никшића, па су документи публиковани код Маркевича представљали избор од 34 документа од укупно 150 Драгићевићеве збирке докумената које је овај брижљиво сакупио послје појаве књиге у Тироловом издању. Говорећи о свему овоме, Павићевић је у овом поглављу предговора својим закључцима обеснажио, код нас прилично раширену, научну мистификацију о Тироловом ауторству хронике.

Маркевичеве документе је недавно публиковао Милан М. Вујачић као прилоге својој расправи „Двије разуре Требјешана и постанак племена Ускоци у Црној Гори“ (студија је објављена у Гласу САНУ — CCLXXX — Одјељење друштвених наука 15, Београд 19971). Један значајан тамо необјављен докуменат објавио је Павићевић у свом предговору књизи. Даље, Павићевић је у предговору (фототипско издање је наметнуло такав начин коментарисања текста) дао нека нужна објашњења и указао на грешке Тиролова издања.

Пошто је Тиролово издање посвећено Буру Милутиновићу Цр-

ногорцу, Павићевић је у предговору овог фототипског издања изложио најинтересније податке о животу ове интересантне личности, посредника у преписци између Карађорђа и владике Петра I, слушаоца београдске Велике школе и „под-помагатеља књижевства србског“, јер овај Граховљанин бијаше велики поклоник писане ријечи, сакупљач пренумераната и, иако слијеп од ране младости, одличан познавалац интелектуалних прекупација ондашњег Београда, ватрени пропагатор књиге и „жива архива нове српске историје“.

Фототипском издању су додати регистри личних имена и географских појмова, чиме је, разумљиво, књига у свом значају добила.

О самом тексту „Казивања“ овдје не би имало много да се каже, јер сликовити текст хронике најријечијег говори, а појавом ове књиге историјска прошлост Требјешана биће познатија ширем кругу читалаца, јер је издање из 1842. било тако рећи недоступно и научним радницима. Она заједно са предговором приређивача и помнутим радом Милана Вујачића, те прилозима уз тај рад, у знатној мјери освјетљава историјску прошлост црногорских брдских племена у XVIII и почетком прошлог вијека, мада хроника дјелимично третира и догађаје из раније прошлости.

Појавом ове књиге постају нам јаснија друштвена збивања у турском Никшићу, тога периода, скинута је патина времена са низа личности-бораца против турских феудалних окова. Не задржавајући се на двјема разурара Требјешанина (оној из 1711, послје које су скоро 30 година остали на црногорском земљишту, и оној из 1789, када су стари завичај посве напустили), истичемо да хроника заједно са прилозима представља извој првог реда разноврсних друштвених струјања за временски период који обрађује.

У хроници је дата слика зашњелог средњовјековља у утврђеном турском Оногошту, бедему конзервативизма бунтовном према турским властима а ратнички расположеном према Црној Гори. Скициран је портрет капетана Амзе Мушовића, човјека реда али мудра и „правдољубива“ укротитеља турских злици и „јарамаза“, сулдог и у неваљалствима огрезлог Осман-капетана, других силника-убојица тврдог Оногошта, али и јунака да им премца нема. Описано је јунаштво и чојство војводе-попа Дмитра Требјешанина, јунаштво и мудрост Малише Бућића, памет „златоуста“ Милована Дипића, еписко јунаштво браће Марка и Вука Јокановића Лопушине. Укратко речено, хроника нам слика епску величину тога времена — доба великих прегнућа, одрицања и самопријегора, пратећих појава сваке ослободилачке борбе. Сликовито и са пуно локалног колорита и интересантних етнографских и других података, дата је слика живота у селу — старој Требјеси.

Хроника је, даље, значајан извор за проучавање организације племенског живота у нас, јер и поред извјесне носталгичности за тим старим добом (разумљиво је што је она присутна, јер саопштења су давата далеко од свог родног краја), дат је низ података о племенским договорима, спремности жртвовања за своје племе, племенској солидарности и етичким нормама обавезним за све чланове заједнице.

Потекла из пера потомка правих јунака и истинских и некористољубивих бораца, хроника као скуп сабраних свједочанстава, поред остало, представља и свестранију слику живота на једном крвавом крајишту. Нађе се ту покоја лијепа ријеч и за оне из противничког табора, цијене се врлине непријатеља, витештво противника.

Наш закључак би био да су издавач и приређивач овом књигом учинили велику услугу знатном броју научних радника разноврснијег профила, а релативно ширем кругу читалаца пружили занимљиво штиво.

Жарко Шћепановић

Љубомир Дурковић-Јакшић: „Југословенско-пољска сарадња 1772—1840“
Нови Сад 1971

Књигу Љубомира Дурковића-Јакшића „Југословенско-пољска сарадња 1772—1840“ издала је Матица српска у знак југословенско-пољске сарадње. До сада у Југославији и Пољској нијесу систематски проучаване југословенско-пољске везе, нити се до сада ко од историчара бавио искључиво тим проблемом. У овом раду приказане су везе од Прве подјеле Пољске до 1841, када је Чарториски отпочео сарадњу са Кнежевинам Србијом као водећом силом у југословенској политици. Послије подјеле Пољске, Пољаци су остали без своје државе и нашли су се у ропству, као што су већ одраније били Југословени, осим Црногораца и Дубровчана. Југословени и Пољаци започињу своју сарадњу на словенском сродству, у борби за национално и социјално ослобођење, а самим тим раде на обнављању својих држава.

Аутор овог рада пришао је проучавању сарадње Југословена и Пољака на основу архивске грађе (Архив Чарториских у Кракову, Државни архив Србије, Државни архив Хрватске и др.), штампе и литературе.

Књига је подијелена на пет глава. У периоду који се обрађује у првој глави (*Кад суседни владари делише Пољску 1772—1795*) Југословени су под управом Аустрије, Турске и Млетачке, осим Црне Горе и Дубровачке републике. У том времену појединци, Југословени и Пољаци посјећују југословенске и пољске земље, а југословенске новине у Бечу прате догађаје у Пољској. Овај дио рада састављен је од тема: Пут Руђера Бошковића у Пољску и његове везе са Пољацима; Боравак Карола Рађивића у Дубровнику; Југословенске земље на карти словенских народа; Димитрије Вујић у Пољској; Путовање Доситеја Обрадовића у Пољску; Путовање Герасима Зелића преко Пољске; Јан Потоцки о Југословенима; Службовање у Пољској и књижевни рад Мартина Куралта; Боравак Мирослава Зановића у Пољској и штампање његове књи-

ге; Пољски трговац у Београду 1791. „са депешама своје нације“ које је носио за пољску делегацију у Цариграду; Југословенска штампа о Пољацима; Југословенско јавно мњење о деоби Пољске.

Друга глава (*Планиране акције пољских легионара преко југословенских земаља 1797—1809*) обрађује пољску емиграцију, која се окупљала по европским градовима како би наставила борбу за ослобођење домовине. Наполеон је одобрио план о оснивању Пољских легиона. Тако су учесници у Кошћушковом устанку образовали своје легионе у сјеверној Италији. Пристизањем патриота са свих страна, Пољски легион постаје снажна војна организација. Када је Наполеон почео нови рат, пољски легионари ступили су у француску службу. Од почетка, њихов је главни циљ да се пробију у Пољску. Док није почео рат на пољској територији, сматрали су да им је најближи пут до домовине преко наших земаља, зато су ступали у везу са појединим Југословенима. Ова се глава састоји од пет дјелова: Планови пољских легионара о акцији на југословенској земљи; Путовање Александра Сепјехе по југословенским земљама; Предлог о запошљавању Пољака и организовању француске власти у Војној Хрватској и Илирији 1809; Георгије Зеновић на служби у Пољским легионима; Лист Пољских легиона о бунама под Турцима у југословенским земљама.

Трећа глава (*У доба револуције под Карађорђем 1804—1813*) третира устанак у Шумадији, који је подигао Карађорђе и који се убрзо проширио ван те области. Послије уласка Наполеона у Беч 1809. Французи су освојене југословенске територије објединили у једну цјелину под називом Илирске провинције. Русија је помагала борбу Југословена против Француза, нарочито у вријеме док је министар спољних послова Русије био Пољак, кнез Адам Чарториски 1804—1806. Чарториски се заузимао за

Црну Гору, Србију и Далмацију, настојећи да се наши народи ослободе ропства. Миром у Тилзиту 14. јануара 1807. основана је Варшавска кнежевина, која је пропала када се у њу ушле руске трупе прогонитељи Наполеона 1813. године. У ово вријеме судбина Југословена и Пољака била је слична. Црна Гора је једина слободна. Године 1813. Турци су угушили устанак у Србији, Руси освојили Варшавску кнежевину, а идуће године Аустрија успоставља своју власт у Илирији. Ову главу чине дванаест наслова: Чарториски и догађаји у Црној Гори, Далмацији и залеђу тих покрајина; Чарториски и устанак Срба под Карађорђем; Учествовање Пољака у Карађорђевом устанку; Прилози о ослобођењу Срба и обнављању српске државе о којима је Чарториски реферисао цару; Предавања о Пољској у Великој школи; Готфрида Прикснера рад на илустрацији југословенске књиге; Осолински и Југословени; Српски фонд у Лајпцигу за словенске студенте у том граду; Павле Соларић и Пољаци; Српски трговац у Варшави; Одјек Карађорђевог устанка у варшавском листу; Помени о Југословенима у радовима пољских словенофила.

Четврта глава (*Доба обнављања Србије 1815—1829*) обрађује вријеме кад је Србија добила самоуправу хатишерифом од 1829, а у Пољској се одиграли крупни догађаји. Варшавска кнежевина нестала је почетком 1813. На Бечком конгресу вођени су преговори о пољском питању, постигнут је споразум о новој подјели Пољске. Један дио добила је Пруска. Већи дио са Варшавом добила је Русија, с тим да оснује Пољско Краљевство, везано са Русијом персонално унијом. Неке дјелове Пољске добила је Аустрија. Краков са околином проглашен је Краковском Републиком, која је била под надзором три сусједа. У то вријеме у Пољској се радило на науци и просвјети, док се Србија обнавља. У овом периоду упознају се и сарађују Југословени и Пољаци, једни путују у југословенске земље а други кроз Пољску. Ову главу књиге чине сљедећа питања: Унијати из Галиције профе-

сори у Шибенику; Вуково путовање преко Пољске у Русију; Сима Милутиновић и Пољаци; Михал Бобровски на научном путовању у југословенским земљама; Матија Чап на служби у Пољској и његове везе са Пољацима; Гундулићев „Осман“ у Пољској; Службовање Ђорђа Новаковића у кнежевини Србији; Анджеј Кухарски на научном путу по југословенским земљама; Објављивање 1828. „Јаничаревих успомена“ Константина Михаиловића; Пољски револуционар у Београду уочи устанка у Пољској; Југословенска штампа о Пољацима; Пољска штампа о Југословенима.

У петој глави (*Устанак у Пољској 1830—31, Настанак и формирање велике пољске емиграције (1830—1840)* обрађено је вријеме када је обновљена Србија добила нови хатишериф од султана, а Пољаци су поново проливали крв за ослобођење своје домовине. Пољаци су у новембру 1830. дигли устанак, који су Руси савладали идуће године. Испред одмазде склониле су се хиљаде Пољака. Ова емиграција била је до тада највећа. У западној Европи одмах су почели да се организују за борбу. Неки од емиграната су прелазили преко југословенских земаља. Својим идејама и радом утицали су на Југословене и њихово национално буђење. Кнез Чарториски је добро познавао југословенске проблеме, посебно Кнежевине Србије, па се у западним земљама заузимао за наше народе. Вршио је припреме, а 1841. „отпочео је велику тзв. пољску југословенску политику на Балкану, која је веома значајна за формирање и развој југословенске идеје о окупљању око Кнежевине Србије и уједињење свих Југословена у једну државу“. У овој глави обрађује се двадесетак питања: Одјек пољског устанка 1830—31. у Кнежевини Србији; Одлазак пољских устаника преко југословенских земаља у емиграцију и њихов утицај на Југословене; Заставе из пољског устанка 1830—31. у Словенији; Потернице за пољским емигрантима; Утицај интернираних Пољака на југословенску школску омладину у Грацу; Утицај интер-

нираних Пољака у Јубљани на Југословене; Југословени у Пољској; Досељавање Пољака у Остојићево; Пољаци у служби у обновљеној Србији; Интересовање у Пољској за српске народне песме; Комисионар Матице српске у Лавову; Играње мазура у Београду; Маћејевског проучавање југословенског законодавства; Његош и Пољаци; Војтех Цибулски на научном путу по југословенским земљама; Едвард Дембовски у југословенским крајевима; Гај у Пољској; Око оснивања словенске катедре у Паризу; Југословенска штампа о Пољацима; Пољска штампа о Југословенима.

Неколико одјељака ове књиге односи се на Црну Гору, односно на људе који су дјеловали у Црној Гори или Пољској. У њима се пише о пустолову Димитрију Вујићу, а затим и о Мирославу Зановићу, који потиче из Паштровића. Око 1875. у Пољској је штампана своју књигу: *Misli i powiewke gospodina kneza Mirosława Zanowicha*. Ту је изложико своје мисли, патриотске и љубавне песме. Био је велики сарадник Француза за вријеме окупације Боке Которске. Јавно мњење југословенских народа осудило је подјелу Пољске. Као резултат тога настала је у Црној Гори узречица: „Подјелише ка' краљеви Пољачку“. Прије коначне подјеле Пољске, један дио емиграната се концентрисао у Венецији. Крајем XVIII вијека Французи су направили план о наступању преко југословенских земаља. Пољски легиони наступали би истим правцем. Дошло је до сарадње Француза и Махмуд-паше. О намјерама скадарског паше да уништи Црну Гору, владика Петар I обавијестио је руског цара и Аустријанце.

Од 1804—1806. министар спољних послова Русије био је Пољак, кнез Адам Чарториски. Док је водио спољну политику Русије, велику пажњу посветио је догађајима у Црној Гори и њеном залеђу. Преко руских представника Ивелића и Мазуревског настоји да сузбије француски и аустријски утицај у Црној Гори. Као резултат тога било је суђење опату Долчију. Мит-

рополит Петар I сазвао је народну скупштину на Цетињу, гдје су Црногорци и Брђани потврдили да остају под руском заштитом. Аустријски посланик у Петрограду је истицао да руско покровитељство над Црном Гором није у складу са њиховим ранијим тајним уговором о подјели Турске у Европи. Чарториски се није с тим сложио, истичући да су Црногорци „слободан народ“ и да су се својом вољом ставили под заштиту руског цара. Дајући видну улогу митрополиту Петру I, Чарториски је замишљао да се створи једна „држава у међупростору“ од Црне Горе, Херцеговине, Котора и Дубровника, како би Турска добила заштитну оgradu против Француза. Чарториски је велику пажњу обраћао Котору, као важном пристаништу и географској тачки.

Анджеј Кухарски, познати пољски слависта, дошао је на Цетиње 1829. Радио је у библиотеци Митрополије црногорске, прикупљајући грађу за језик, историју и обичаје у Црној Гори. Том приликом је направио први попис рукописа чуваних на Цетињу. Владика Петар I израдио је карту Црне Горе и предао Кухарском, што је овај примио као „знак особитог благовољенија, наклоности и повјерења“. Одушевљен Црном Гором, Кухарски је поново посјећује.

Постоје потврде да је Петар II Петровић Његош познавао историју Пољске. О Пољацима је могао бити информисан од Кухарског, Симе Милутиновића, посјетилаца који су долазили на Цетиње и литературе коју је имао у својој библиотеци. У јануару 1831. Његош је писао руском конзулу у Дубровнику Јеремији Гагићу: „Молим вас јавите ми штогод за Пољшу“. За вријеме првог путовања у Русију Његош је вјероватно путовао преко Лавова. Почетком 1837. варшавска штампа је јавила да је Његош пропутовао кроз Варшаву на путу за Петроград. Тих година у Пољској су биле објављене вијести о изласку Његошевих дјела и о оснивању штампарије у Црној Гори. Постоји претпоставка да је Његошев учитељ француског јези-

ка Антид Жом могао бити Пољак, тј. пољски емигрант.

Самозванец Никола Васојевић био је у служби као енглески вицеконзул у Новом Пазару. Долазио је у Црну Гору. Године 1840. допутовао је у Париз. Ту је ступио у везу са пољским емигрантима. Кнез Никола је отпочео акцију код Француза и Пољака, од којих је тражио помоћ, како би од Васојевића и сусједних области основао балканску државу „Холмију“, за чијег се кнеза издавао.

Познати правник и историчар Ромуалд Хубе, професор универзитета у Варшави, објавио је 1839.

чланак Montenegro i montenegrini, на основу Вукове књиге о Црној Гори. Нагласио је да је Црна Гора дио словенске цјелине.

Ова књига је богата факсимилима докумената, фотографијама (122 слике) и географским картама, што јој даје већу вриједност. Она представља значајан допринос југословенско-пољској културној сарадњи. Одајући признање аутору и издавачу за уложене напоре и показане резултате, желимо да ускоро добијемо нови рад о југословенско-пољској сарадњи послеје 1840. године.

Радосав Р. Милачић

Недим Филиповић: „Принц Муса и Шејх Бедредин“ Сарајево 1971

До сада је наша историјска наука мало шта знала о владавини принца Мусе и устанку шејха Бедредина, о тој важној епизоди развоја османске државе, етапи која спада у предисторију коначног освајања наших земаља од стране Турака. Покрети о којима се у овој књизи говори не само што су значајни за унутрашњи развигат Турске у вријеме успостављања турске власти на Балкану него су и један од елемената који су утицали на историју односа османске државе и балканских држава.

Послије битке код Анкаре, турска власт на Балкану доведена је у питање. То је нарочито било видно за вријеме владавине принца Мусе у балканском дијелу османске државе и доцније преко покрета шејха Бедредина и његових престалица.

Књига је подијељена на тринаест глава. У I су обрађени грађански ратови у Анадолији послеје Тимурове побједe код Анкаре 1402. Глава II и III посвећене су принцу Муси и његовом покрету. Принц Муса је тежио да успостави снажну централну власт једне феудалне државе побједом над крупним беговима. У IV глави говори о особеностима развигатка и уређења дотадашње османске државе. Глава V (Албанска илустрација из ра-

није историје тимарског система на Балкану) говори о османској власти на Балкану под Муратом I и Бајазитом I која је увела редовне пописне дефтере. Послеје деценију немирног стања, када је дошло до промјена у имовинским односима, извршен је попис у Албанији послеје 1415. у оквиру општег пописа у Румелији, како би се утврдило стање ствари. Аутор овом темом даје одговор на питање како османска држава — послеје пораза код Анкаре, разорних грађанских ратова и као туђ организам Балкану — успијева да савлада своје слабости и настави завојевачке акције у правцу Балкана и средње Европе.

Глава VI третира османску етничку колонизацију на Балкану. У ранијој историји ширења турске власти и учвршћења тимарског система на Балкану одиграла је велику улогу турска етничка колонизација. Истакнуту улогу имају дрвниши и ахије, у смислу подизања насеља и уређења градова са новом оријенталном физиономијом. Нарочито је интензивна османска колонизација на Балкану послеје битке код Анкаре. Док Тимурова војска дивља по Анадолији, велика маса народа прелази на Балканско полуострво. Овај колонизовани елемент преузима на себе одређене

друштвене, економске и војне функције, и тако даје нове снаге османском феудализму у Румелији.

Сљедеће двије главе (VII и VIII) говоре о владавини принца Мусе и о истакнутим поборницима Мусиног покрета. Борба између Мусе и брата му била је само спољни израз једног много дубљег друштвеног и политичког стања у Турској Румелији и уопште на Балкану.

Битка на Чамурлу (IX глава), завршила се погибијом принца Мусе и поразом његовог покрета, а Мухмед је преузео власт у Румелији и тако успоставио јединство османске државе. Пobjеда Мехмеда над Мусом била је у суштини пobjеда феудалне класе над произвођачким класама друштва.

Сљедеће двије главе овог рада говоре о устанку шејха Бедредина

и његових присталица (Борклуџе Мусгафе, Ху Кемала) и судбини Бедрединовог учења. Мусин и Бедрединов покрет указали су на унутрашње противурјечности и слабости феудалне класе. И у једном и у другом дошли су до изражаја снага и значај народних маса и њихов антагонизам према феудалцима и њиховој држави. У XII глави аутор се критички осврће на научну литературу о покрету шејха Бедредина.

Значај ове књиге је у њеном основном циљу — да нашој историјској науци пружи општу слику развоја постанкарске османске државе, кроз важне покрете двојице људи, принца Мусе и шејха Бедредина.

Радосав Милачић

Вук Стеф. Караџић: „О Црној Гори — разни списи“

Приредио Голуб Добрaшиновић, издавач „Просвета“, Београд 1972, стр. 1068

Као осамнаеста књига „Просветине“ едисије Сабрана дела Вука Караџића недавно је из штампе изашла књига која представља скуп Вукових радова, разних забиљешки и других списа о Црној Гори, од којих су неки до појаве ове књиге били тешко доступни и научној јавности, акамоли широкој читалачкој публици.

Ова књига, оваква каква је, сада представља драгоцен приручник, често незаобилазан извор за историчара, етнолога, лингвисту и др. Једном ријечју, неопходна је научним радницима разноврснијег интересовања, а интересантна је лектира и за много шири круг читалаца.

Књига се састоји из два дијела: у првом су, како напоменусмо, разни списи о Црној Гори, а у другом списи који се не односе на Црну Гору, међу којима и списи различитог садржаја, па и они које је Вук редиговао.

Од списа који третирају проблематику Црне Горе (изложени су хронолошки), први по реду је Вуков спис *Ein Blick auf Montenegro in Spatzjah 1834*, дакле на њемач-

ком језику, али је дат и у преводу (преводиоца Јевто Миловић). Иначе, текстови објављени на њемачком језику дати су изворно, а и у преводу. Сваки рад, биљешка или спис пропраћен је опширним објашњењима. Тако су напр. уз поменути спис (Поглед на Црну Гору крајем 1834) дати подаци о настанку и карактеру списа, библиографски подаци и посебне напомене, а уз познату Вукову студију *Montenegro und die Montenegriner* укаzano је на штампарске грешке, настанак и карактер списа, одзив спису, оцјене списа, библиографски подаци, напомене о правопису дјела и разна друга објашњења. А иначе је познато на какав је одјек у Европи наишла ова Вукова расправа. Њен значај најбоље карактеришу оне познате Копитареве ријечи, упућене Вуку, да је он једини крив што сада цио свијет па и сами краљеви путују у Црну Гору, јер до тада, према Добрaшиновићу, који наводи Брокхаузов лексикон, за Европу Црногорци бијаху „слободан разбојнички народ“.

Даље, овдје је посебно интересантан Вуков текст „Долазак књаза

Данила Петровића у Црну Гору“. Радило се о повратку књаза Данила из Русије послје добијања руског одобрења да се прогласи свјетовним владарем Црне Горе. Спис је, према приређивачу књиге, настао на тај начин што је књаз Данило, враћајући се средином јула 1852. из Петербурга, предложио Вуку да му се придружи на путу за Црну Гору, а Вук, опет, свјестан значаја сусрета Црногораца са својим првим свјетовним владаром, није могао одолети искушењу да присуствује томе несвакидашњем догађају. Допис је са незнатним разликама у наслову и тексту објављен у 136. броју београдских „Србских новина“ за 1852. и на њемачком у 28. броју листа »Allgemeine Zeitung« за 1853. годину. Од списа који се односе на Црну Гору истичемо Вуков „Одговор на оптужбе против књаза Данила“ (објављен у истом њемачком листу као и претходни, а овећи извод донијеле су и „Србске новине“, иначе у преводу га је публиковао Јевто Миловић у „Стварању“ бр. 1—2 за 1969), записе „О бици на Мартинићима“, „Дјевојка у Црној Гори носи“ — врло сликовито дат опис ношње и слично.

У дијелу књиге који нам је представљен насловом Разни списи налази се више Вукових списа и биљешки на различите теме, почев од текста „Биљешке о Герхардовом преводу српских народних песама“, примједби на неке законске пројекте, записа из устанничких дана, по неколико записаних народних пјесама других народа (руских, бугарских и арнаутских), Вукових превода наших народних пјесама за Гетеа, списи које је Вук редиговао, па и „објављенија“ књига.

Пажњу читаоца мора привући прилично опширан поговор приређивача књиге Добрашиновића, дат под насловом „Вук и Црна Гора“ — подијељен на пет поглавља у којима су мајсторски углачаним и концизним стилком изложени: породично предање Караџића, Вукови односи са владиком Петром I, односи са Његошем — испољено је новије виђење осцилације тих односа, Вукове везе са књазом Данилом и Николом и изведен закључак да је Вук шест пута боравио у Црној Гори, да је о њој или у вези са њом написао седам радова, изузимајући рукописне забиљешке, да је обављао преписку са четири њена владара и двадесетак других личности, да је почев од првог издања Рјечника на његове књиге било преглатника из Црне Горе, наводи имена пјевача чије је пјесме Вук објавио и најзад констатује да су те везе биле узајамно врло крисне. У поговору приређивач књиге истиче Вукову стално присутну жењу за Црном Гором — завичајем својих предака.

Посебну вриједност књизи дају разне напомене и објашњења са мноштвом библиографских података — упућивања на литературу и, што је посебно важно, на разноврсну архивску грађу архива у земљи и иностранству. На крају књиге стоје и регистри личних и географских имена.

Ова Вукова књига какву нам је пружио приређивач Добрашиновић представља нов допринос науци у сагледавању живота и рада Вука Стефановића Караџића, али истовремено и користан приручни извор научним радницима више научних области.

Жарко Шћепановић

Balkanica III, издање Балканолошког института САНУ,
Београд 1972, стр. 1—686

Балканолошки институт Српске академије наука и умјетности, мада основан тек прије неколико година, стекао је у научној јавности не само у Југославији већ и у осталим балканским земљама, па и шире, завидан углед. Он је успио

да окупи знатан број научника који се баве истраживањима научних проблема Балкана, како у нас тако и у осталим балканским земљама.

Трећи број годишњака управо је пред нама (за 1972. годину). И ње-

гов садржај несумњиво потврђује чињеницу да је интересовање за балканолошке студије и феномене у последње вријеме порасло у свим балканским земљама.

Број имена која је Балканолошки институт преко свога годишњака окупио и њихова научна репутација увјеравају да су балканолошке студије и комплексно испитивање кретања на југоистоку Европе најзад добили нови садржај и одговарајуће мјесто у научном свијету.

Најновија свеска годишњака доноси широк избор научних прилога, који обрађују проблеме од праисторије, преко античког доба, средњег вијека, периода турске владавине и превласти на Балкану до савременог доба. Резултати и поруке појединих расправа, студија, саопштења и других прилога омогућавају читаоцу да потпуније сагледа и сазна истине из археологије, историје, технологије, културе, књижевности, лингвистике, умјетности и других области из различитих доба и епоха који су се смјњивали на Балканском полуострву, па и у његовом најближем сусједству.

Прва тематска цјелина у овом броју односи се на праисторијску археологију и означена је заједничким називом *Путеви и кретања праисторијских култура на Балкани*. Ту се истичу прилози: А. Бенац — О неким аспектима културних миграција у сјеверозападном Балкану, Д. Срејовић — Културе раног постгласијала у доњем Подунављу, В. Јовановић — Аутохтоне и миграционе компоненте раног неолита у Ђердапу, Е. Комша — Неколико проблема који се односе на крај неолита и почетак бронзаног доба у региону Понта и доњег Подунавља, Н. Тасић — О неким релацијама Панонске низије и централног Балкана у бронзаном добу, Р. Васић — Однос Аутаријата и Трибала и др. Ови радови у цјелини дају једну цјеловиту и заокружену синтезу о резултатима археолошких истраживања праисторијских култура, њихових путева и кретања на Балкану.

Друга тематска цјелина посвећена је историјским и културно-историјским феноменима средњег вијека. Ту су радови: Д. Драгојловић — Правни положај неоманихеја у византијским и словенским номоканонима, Б. Хан — Средњовјековна материјална култура на Балкану кроз архивску грађу Дубровника, В. Костић — Дубровник и шпанска армада, Б. Храбак — Трговина арбанашком и крфском сољу у XIII, XIV и XV веку, Г. Шкриванић — Egnazie Danti-Slavija, Г. Станојевић — Документи о завјери албанских првака из 1602. године.

Из новије историје такође има доста радова: Н. Фрагистаса — „Подела власти“ у грчком организовању рата за независност 1821—1827, Д. Ђорђевић — Утицај италијанског препорода на српску политику за вријеме анексионе кризе 1908—1909. Тема Идеје и покрети у Србији о српско-бугарској федерацији у току 1862. године предмет је расправе К. Џомбазовског. Совјетски историчар Ј. Писарев изнио је у свом раду — Велике силе и Балкан за време првог светског рата — врло занимљива запажања о улози Балкана у плановима и политичким комбинацијама великих сила очи и за вријеме првог свјетског рата. Не мање занимљив је прилог: Српски социјалисти о националном питању народа на Балкану до 1918. године Д. Лукача. П. Милосављевић пише занимљиву и доста оригиналну расправу о неким факторима друштвено-политичког значаја који су условили доношење „закона о заштити државе“ у Бугарској, Румунији и Југославији. В. Винавер — у раду КПЈ и балканска политика Југославије 1929—1934 — на темељу анализе историјске грађе и сазнања из литературе баца знатно више свјетлости на ставове КПЈ према балканским проблемима од 1929. до 1934. године, када рад југословенских комуниста није био нарочито истакнут из многих објективних и субјективних разлога.

И балканска етнологија је добила мјесто у овом броју годишњака. Од прилога из ове свеске најзани-

мљивији су: „О пореклу и типовима својине“ (М. Барјактаровић), „Принципијелна и методолошка питања савременог изучавања обичајног права“ (Ђ. Крстић), „Симболика магијског круга и кружења око покојника“ (Д. Антонијевић), мада су и остали радови од значаја.

Значајан је и круг тема из области упоредне књижевности и језика. Наводимо као посебно заним-

љиве прилоге: „Илирске пословице“ дубровачког латинисте Ђуре Фериха (М. Стојановић) и „О микроскопским балканским паралелизмима“ (М. Павловић).

Овај број годишњака садржи и веома богату рубрику осврта, приказа, билежака и извјештаја, На крају је врло богата библиографија, која такође доприноси реномеу ове публикације.

Миомир Дашић

Др Миливоје Перовић: „Топлички устанак 1917“
Слово љубве, 1971, стр. 392

Топлички устанак је једини устанак иза линије фронта на окупираној територији током првог свјетског рата у Европи. О њему је понешто писано између два рата, али све је то било далеко од озбиљније и темељитије обраде. Тога посла послје другог свјетског рата прихватио се Миливоје Перовић.

Ова монографија о устанку појављује се већ у трећем издању. Први пут је објављена 1954, а други пут 1959. године. Прва два издања писана су на основу материјала споредне вриједности који се чува у Војноисторијском институту ЈНА у Београду. Тај материјал био је добрим дијелом и проблематичан, јер га већим дијелом чине сјећања учесника у устанку дата послје првог свјетског рата. Ово треће издање, међутим, темељи се на богатој архивској грађи која се чува у архивима у Софији. У софијским архивима, поред грађе бугарских окупаторских команди у Србији и цивилних власти, налази се и грађа истакнутих комитских вођа у устанку, као архива Косте Војиновића и дневник Тошка Влаховића, које су бугарске власти заплијениле.

На почетку рада, писац даје неколико географских, историјских и других података о крају гдје је устанак избио, у жељи да читалац боље схвати зашто је устанак избио баш у топличком крају. У другом, трећем и четвртм дијелу књиге говори се о стању под бугарском окупацијом, о бугарској

политици денационализације српског живља у Поморављу, о теорији о „Бугар-Морави“. Писац обрађује питање покретања устанка, долазак Косте Пећанца и његову улогу у устанку, а затим говори о састанку устаничких вођа у Обилићу 8—9. фебруара 1917. године, на којем је донесена одлука о дизању устанка, организационим и материјалним питањима.

У петом дијелу књиге, на око 80 страница, обрађен је устанак и низ питања у вези са њим, као: организација устаничке војске на ослобођеној територији, гледање устаника на диверзантске акције, и на слободну територију, вођи и концепције устанка, жене-борци у устанку итд.

У шестом дијелу књиге обрађени су догађаји и борбе послје угушења устанка до средине новембра 1917. године — тачније речено: до погибије Косте Војиновића, најмаркантније личности устанка. У том дијелу обрађени су: злочини окупатора на устаничкој територији, рад Косте Пећанца и његов напад на Босилград, однос Косте Пећанца и осталих устаничких вођа послје угушивања устанка.

Монографија је добро документована.

Писац са особитим поштовањем говори о свијетлом лику Косте Војиновића, као што смо већ и рекли, најмаркантније личности устанка. О њему је имао и највише података. Дужну пажњу посветио је и групи комита из Црне Горе, који

су у јесен 1916. године дошли у јужну Србију и повезали се са Костом Војиновићем, и који су у организовању устанка и у вођењу борби имали крупну улогу и били команданти главних одреда: капетану Милинку Влаховићу, професору Јовану Радовићу, правнику Милану Дрљевићу и студенту Тошку Влаховићу.

Крај устанка аутор везује за смрт Косте Војиновића средином новембра 1917. године, а претходно указује на састанак Косте Пећанца са осталим устаничким вођама 8. новембра, на којем је донесена одлука да се цио покрет дефинитивно ликвидира. Међутим, нијесу тачне констатације писца (стр. 291)

да су се истакнуте четовође Црногорци Милинку Влаховић и Јован Радовић вратили у Црну Гору, Они су и даље остали на терену Топлице, а у Црну Гору су се вратили тек у октобру 1918. године као претходница српске војске.

Ова монографија је значајан прилог југословенској историографији о првом свјетском рату, и представља обимно и систематизовано дјело о овој великој, и, како писац каже, трагичној народној буни.

На крају књиге, на близу 80 страница, писац доноси разне прилоге, који књигу чине вриједном.

Новица Ракочевић

Др Драгован Шепић: „Италија, савезници и југословенско питање“, Загреб 1970, стр. 431

Књигом др Шепића југословенска историографија добила је још једно значајно дјело, које је попунило велику празнину у литератури о стварању југословенске државе. Књига освјетљава недовољно истражене и мање познате проблеме из сложеног југословенског питања у току првог свјетског рата, у коме се водила одсудна борба за ослобођење и уједињење југословенских народа и стварање југословенске државе.

Своје научно интересовање Шепић је посветио проучавању јадранског и југословенског питања у току првог свјетског рата. Он је прије ове књиге објавио више чланака, расправа, књига и збирки грађе на то питање. Осим литературе, чланака и прилога, објављених докумената и службених публикација југословенских и страних, за израду ове студије коришћена је и грађа архива у Загребу, Београду, Риму и Лондону. Ова студија је докторска дисертација одбрањена на Факултету политичких наука у Загребу.

Југословенско питање није зависило само од воље југословенских народа. Борба за стварање југословенске државе водила се у иностранству, у савезничким земљама и

у југословенским земљама под Аустро-Угарском, и зато је било потребно упустити се у истраживања још довољно неистражених и обрађених питања из историје југословенских народа тих дана, јер до сада не постоји ни једна студија која би југословенско питање приказала исцрпно у свим његовим компонентама, на основу нове архивске грађе и савремене литературе. „Биле су проучене само неке фазе и обрађени само неки проблеми“, каже Шепић у предговору, „али недостајало је дјело које би југословенско питање пратило у његовом развоју од избијања рата до уједињења у свим његовим фазама“. Нарочито се осјећала празнина у освјетљавању спољнополитичких аспеката, јер су они, како истиче писац, најважнији, пошто је ослобођење и уједињење југословенских народа зависило од побједи савезника у рату и од њихове воље да ли ће они то питање прихватити као један од својих ратних циљева и како ће односити према њему.

У овој студији обрађена је политика Италије, осталих савезника и Сједињених Америчких Држава према југословенском питању, дјелатност српске владе и Југословен-

ског одбора, а у вези с тим питањем — ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца из Аустро-Угарске и њихово уједињење са Србијом, питање уједињења Црне Горе, развој југословенско питања у Аустро-Угарској, политика Беча и Пеште у југословенском питању и борба за ослобођење и уједињење у југословенским земљама Аустро-Угарске.

Књига има седам дјелова: Питање југословенског и једранског питања и улазак Италије у рат; Југословенско питање у међусавез-

ничким преговорима о компензацијама Србији; Југословенско и јадранско питање након слома Србије и Црне Горе; Мајска декларација и Крфска декларација; Политика »Delenda Austria« и југословенско-талијански споразум (Римски пакт); Слом политике римског пакта и распад Аустро-Угарске; Јадранско питање и стварање југословенске државе. На крају је попис главних извора литературе и регистар имена.

Новица Ракочевић

Живко Живковић: „Од тамнице до тамнице“, Графички завод, Титоград 1972

У библиотеци Графичког завода „Вријеме и људи“ недавно је изишла из штампе књига која представља Живковићева сјећања на период организованог развоја и снажења револуционарног покрета у бившем беранском срезу од 1935. до априлског рата 1941. године. Без обзира на извјесне недостатке које има, она је значајан прилог литератури о међуратном, прије свега омладинском револуционарном покрету у Црној Гори, а нарочито богати наша сазнања о оном најинтензивнијем периоду организационог и политичког јачања КПЈ у Горњем Полимљу, посебно у Беранама. Ауторова сјећања на све те догађаје, као и покушај да у њима да одређене судове и оцјене с претензијама које иду даље од описа детаља, при чему, наравно, запада у сложене проблеме из којих само на основу субјективног виђења и свог угла посматрања, природно, не успијева да нађе најобјективнији историјски пут и расвијетли улогу појединаца и револуционарног покрета у овом крају у цјелини, — представљају озбиљну опомену и истовремено згодан повод да се размисли о приступању студиознијем раду на истраживању аутентичне историјске грађе и проучавању цјелокупних друштвено-економских односа и кретања, појава и гихања у Горњем Полимљу између два рата, и да се у

склопу критичке анализе напише једна студиозна научна расправа.

Живковићева сјећања су драгоцјен извор података и свједочења о сложеним условима у којима је настајао, растао и стицао пунољетство револуционарни покрет у беранском крају. Своја казивања аутор је почео са 1935. годином, што није случајно, јер је то вријеме када је и он ушао у револуционарни покрет, а ова година је била преломна у погледу како квантитативног тако и квалитативног снажења Партије и СКОЈ-а. Те године обновљена је партијска организација и формиран Мјесни комитет КПЈ за срез Беране, чиме је почео процес организационог консолидовања комунистичке организације на овом терену. Први Мјесни комитет је вршио улогу и Округног комитета КПЈ за Беране, Андријевицу и Бијело Поље, што само по себи говори о значају и угледу ове партијске организације у Полимљу. Даља сјећања воде аутора у конкретне описе догађаја и партијских акција у борби са буржоаским режимом, за демократизацију друштвено - политичког, школског и културног живота уопште. Два датума из те борбе чине окосницу ове књиге, јер су од њих почела страдања беранских комуниста, скојеваца и родољуба; настају њихова масовна хапшења, о суде и кретања од тамнице до тамнице.

Први од ових догађаја је познати штрајк беранских гимназиста септембра 1935. Збивања везана за овај познати штрајк, који, иначе, заузима значајно мјесто у омладинском покрету предратне Југославије, посебно у покрету црногорских средњошколаца, аутор је, као један од организатора и учесника у њему, детаљно описао. Та његова казивања чине најдрагоцјенији дио ове књиге. Своја сјећања он је документовао са доста података, што ће бити од велике користи посебно ономе ко буде приступио писању не само историје беранске (иванградске) гимназије него и монографије револуционарног покрета читавог овога краја.

Истина, биће потребно да се преиспитају неке тврдње изнијете у овој књизи, као: „реакционарна управа беранске гимназије донијела је одлуку да се настава изводи и прије и послје подне“. Ово из разлога што треба имати у виду да је ондашњи школски систем био строго централистички, те управа школа није давала право да самостално доносе одлуке о условима и начину похађања школе. Према томе ни управа беранске гимназије није могла сама доносити одлуку о извођењу наставе и прије и послје подне. Она је само примјенивала упутства и наредбе Министарства просвјете Краљевине Југославије. Истина, одлуком о двократној похађању наставе ученици-пјешаци, који су долазили из далеких села, били су погођени и практично доведени у ситуацију да не могу наставити редовно школовање. Ову мјеру треба, дакле, посматрати у склопу ширег контекста просвјетне политике ондашњих државних органа, као и неких других околности, а не само као ствар управе и става професора ове школе.

Ауторово тврђење да одговорност за увођење двократне наставе пада само на управу гимназије не само што није тачно него би, у крајњој линији, умањивало значај самога штрајка, као саставног дијела акција револуционарног омладинског покрета у Црној Гори. Исто тако, они који шире познају ондашњи просвјетни кадар ове школе знају да њен директор Перо Вучковић

није био строго режимски човјек и реакционар, већ је и у овој средини и у широј културној јавности Црне Горе важио као искусни педагог и човјек од такта у раду с омладином. Уосталом, таквог су га приказали и неки други учесници овог штрајка, мада су били онда кажњени врло строго — искључењем из школе на једну или више година (сјећања Душана Вулетића и других).

Све ово говори о потреби критичкије прилаза испитивању улоге не само Вучковића као директора него и других професора ондашње гимназије, међу којима је било и врло напредних и лијево оријентисаних. Занимљиво је да Живковић нигдје не помиње држање у овом штрајку професора Ђура Пешића, који је, мада није припадао револуционарном покрету, врло енергично бранио неке учеснике, па и организаторе штрајка, чиме се, објективно, и сам декларисао као прогивник најављене просвјетне политике. Било је и других професора који су својим ставом и радом у наставничком вијећу допринијели да посљедице штрајка буду мање него што би се могло очекивати с обзиром на димензије ове акције. Наравно, међу професорима било је и оних који су се истицали у одбрани режима и крајње контрареволуционарно иступали. Занимљиво би било сагледати улогу тих реакционарних појединаца, посебно бјелогардејаца, којих је у овој школи било доста између два рата и који су могли имати утицај и на остале професоре.

Други важни догађај, који је имао такође велике посљедице за развој револуционарног покрета у овом крају, везан је за убиство жандарма на посијелу (7. јануара 1936) у селу Пенцима, код Берана. То је био први сукоб комуниста с браниоцима режима у коме је потегнуто оружје. Послије овог догађаја настаје период репресалија, хапшења и обрачуна не само с учесницима овог револуционарног скупа већ и свим другим напредним снагама у овом крају, а особито са члановима КПЈ и скојевске организације. Међу ухапшеним и касније осуђеним омладинцима и чла-

новима Партије био је и Живковић.

Причајући живо о многим судским процесима и тамновању кроз које је с групом осуђеника прошао од Берана преко Скопља, злогласне Главњаче у Београду, затим робијања у Марибору, па све до ревизије процеса у Пријепљу 1940. године — он даје драгоцену панораму револуционарне борбе не само комуниста беранскога краја већ и југословенских комуниста уопште, пошто се група осуђених из Берана сретала у затворима широм земље с многим комунистима из разних крајева Југословије и богатила своје револуционарно искуство, укључујући се у нове форме борбе против буржоаске владавине у тамницама. Казивања писца су богата описима и сјећањима на људе и догађаје из поједних затвора, на револуционарни рад у њима, затим на марксистичко учење, обуку у овладавању занатима, борбу за статус политичких затвореника, везе с партијским организацијама, а особито на стално настојање да се одржи веза с партијском организацијом у завичају. Аутор даје податке и о оним свакодневним, наоко неважним условима живота у затвору, из којих се може јасно видјети да је положај комуниста-осуђеника био веома те-

жак. Аутор је настојао да своја сјећања на дане тамновања поткријепи и документима.

Живковић истовремено приказује живот и рад партијске организације у завичају, описујући њене акције на пружању помоћи робијашима и настојања да обновом судских процеса извојује њихово ослобођење. Он се осврће и на оне бројне манифестације, штрајкове, демонстрације и друге форме борбе које је КПЈ у беранском срезу водила уочи другог свјетског рата, све до 1941. године. Међутим, како је био изван ових догађаја (на робији), ти описи су лишени оног богатства података какво срећемо у опису тамновања, обнављања судских процеса и других збивања током робијања ове групе комуниста, па овај дио књиге дјелује неувјерљивије.

У цјелини, ова књига, ако се узме као свједочење једног од активних учесника у револуционарном покрету бившег беранског среза, **без обзира на своје недостатке** — представља значајан прилог литературе о предратном револуционарном покрету у Црној Гори, и послужиће као један од извора за даља проучавања револуционарног рада КПЈ и Скоја у овом крају.

Миомир Дашић

Поводом саопштења Спасоја Ђаковића и Милована Васовића

На научном скупу, одржаном у Титограду 21—23. јуна 1971. године, поводом тридесетогодишњице устанка и револуције у Црној Гори, поднијели су саопштења и другови др Спасоје Ђаковић и Милован Васовић. Ђаковић је иступио са саопштењем *Неки моменти народно-ослободилачке борбе у андријевичком срезу 1941—1944. године*, а Васовић са два саопштења: *Народна власт у андријевичком срезу јула 1941. године* и *Артиљеријске јединице у рукама устаника 17. јула 1941. године*. Ауторизована саопштења објављена су у „Историјским записима“ бр. 1—2 и 3—4 за 1971. годину.

Другови Ђаковић и Васовић, у објашњавању неких догађаја који се односе на проблематику рата и револуције, служе се непровјереним и нетачним формулацијама, на један не само неаргументован већ и тенденциозан начин, покушавају да „докажу“ постојање крупних „разлика“ између својих саопштења и моје монографије „Андрејевички срез 1941. до 1944. године“ у интерпретирању догађаја који су се збивали у андријевичком срезу у току рата.

Друг Ђаковић је, на примјер, у свом саопштењу покушао да сублимира на неких 15 страница важне догађаје четворогодишњих ратних збивања у андријевичком срезу, али не водећи строго рачуна гдје шта треба да стоји, шта је као податак тачно а шта није, колико је употреба наведеног податка важна за објашњење одговарајућег догађаја и томе слично.

1) У одјељку саопштења *Ослобођење Андријевце* — у коме говори о августовским данима и доласку италијанских казнених експедиција — каже: „Поред овога ос-

новног узрока („сплет супротности“ који се „претворио у сплет сукоба покороног народа између себе“), да фашистичка Италија војничком силом поново окупира Црну Гору и да четници заједно уз помоћ окупатора заузимају територију коју су држали партизани било је и субјективних и објективних узрока и слабости партизанског покрета“, а само мало ниже: „Августа 1941. године, устанак је спласнуо. Партизани у андријевичком срезу морали су да пусте широки фронт од Чакора, Шекулара, Мурине, Зелетина, Лијева Ријеке до Матешева. Фронт се сужавао. Четници су заузели главне комуникације. Партизани су евакуисали Колашин, пошло се за Босну...“

О овим догађајима ја сам писао не само опширније већ стварно друкчије. У увјерењу да андријевички срез има своје специфичности, које су снагама револуције наметале у току рата такве проблеме каквих је мало који срез у Црној Гори имао, мени је било особито стало до тога да те специфичности што детаљније обрадим, по могућности до свих карактеристичних нијанси, и то због тога што је андријевички срез, с обзиром на свој стратегијски положај и на кретање снага револуције и снага реакције, био у току рата на удару најтеже реакције и непријатељских снага у Црној Гори. Поставивши себи ово у задатак, тудио сам се да о томе пишем непристрасно и хладнокрвно. У обради прикупљеног материјала придржавао сам се принципа периодизације, па сам вријеме народноослободилачке борбе подијелио по годинама, трудећи се да за сваку годину нагласим њену специфичност: 1941. је година рата, оружани устанак про-

тив фашистичке окупације; 1942. година је осека устанка; 1943. година — плима и нови успјеси снага устанка и револуције; 1944. — ратна година — коначна пobjеда устанка и народне револуције. 1941. години, и поред многих недоречених догађаја, дао сам највише простора, да бих што је могуће потпуније представио позицију и намјеру свих снага које ће постати активне кад избије оружане устанак и свима наметне одређење, док су сљедеће године добијале мањи простор, јер сам сматрао да је таква поступак оправдан, с обзиром на то да је срез од 1943. године имао чврсто организовану власт, која је за собом оставила и обимну документацију, која садржи податке о неким збивањима која моја монографија није детаљно обухватила. Наравно, писати о андријевичком срезу није ни лак ни једноставан посао, јер он има и у погледу политичке физиономије своје специфичности које су, самим тим, и комунистима наметале, и у рату и прије рата, такве проблеме да се мало које подручје у Црној Гори налазило у сличним приликама. У првом реду, он је имао и бројну и изграђену грађанску интелигенцију, која је посједовала озбиљно политичко искуство и, како се то обично каже, добар пласман у врховима грађанских партија и органа управе шестојануарске монархофашистичке диктатуре. Другим ријечима, имао је интелигенцију за коју се између два рата није могло рећи да је „обична“; напротив била је она школована, изграђена, активна и са јасним политичким и војничким концепцијама према великосрпској буржоазiji, којој је, на крају крајева, и дуговала за свој чиновнички статус и економски цензус, ради чега је провјеравана а у органима власти и војсци брижљиво оспособљавана и припремана да може одговорити задацима којима се бавила, а то значи да није било једноставно имати, поред формалног противника — режима, и њу насупрот себе. А због тога је и положај снага револуције у андријевичком срезу био врло деликатан, па је срез било потребно и посматрати кроз два

отпора, кроз које се развијао политички живот у њему, а то се особито изразило у току народне револуције. Ако се све то има у виду, онда вјероватно није случајно што је Дража Михаиловић још у октобру 1941. године генералштабног мајора Ђорђа Лашића поставио за команданта четничких снага у Црној Гори, а њемачка фелдкомандантура 1943. године Љуба Вуксановића за предсједника квислиншке Народне управе за Црну Гору, и најзад, што су класне супротности у овом срезу биле изразитије него у другим крајевима Црне Горе.

Другу Таковићу не смета да између својих горе наведених формулација, писаних у тежњи да би био што лапидарнији, дјелимично цитира проглас Главног штаба за Црну Гору од фебруара 1942. године, а да одмах послјеге њега набраја и основне закључке четничких директивних инструкција, у духу којих су стријељали родољубе и официре бивше црногорске и југословенске војске, наводећи, поред имена Милете Лакићевића и Томице Јојића, и имена мајора Крцића и „домаћице“ Стана Крцића која је на „стрељишту пљувала издајнике и клицала Партији“ — иако је познато, ако не свим учесницима наведеног скупа историчара Црне Горе а оно сваком средњовјечном и старијем становнику бившег андријевичког среза, да је мајор Мирко Крцић био заробљен у планини Ваљу, изнад Андријевице, послјеге уласка италијанских казненских експедиција у Андријевицу, да је суђен и провео неколико мјесеци у италијанском затвору у Цетињу, да је 1942. године био командант андријевичког партизанског батаљона а послјеге рата и предсједник Врховног суда ЈНА; да је „домаћица“ Стана Крцић била активна и организовани учесник НОП-а и борац IV црногорске пролетерске бригаде, а да је у августу 1941. године заробљена у Ваљу; заједно са својим сином др Миливојем Крцићем и мајором Миличком Јанковићем, јунакиња Радосава Крцић, коју су Италијани стријељали у Андријевици у знак одмазде. О њеном јуначком држању писала је ондаш-

ња наша штампа, а то би другу Ђаковићу требало да је познато. А уколико се тренутно није могао сјетити аутентичних имена свих стријељаних родољуба у Андријевици, не би био погријешно да је консултовао моју монографију, која је о томе поглављу борбе посједовала тачне податке, па се не би десило да направи не баш тако сигну омашку.

Прелазећи с горњих података равно на податак који говори о четничкој организацији обавјештајне службе, он наводи, поред имена Душана Арсовића и Вучеље Бабовића још имена Александра Мишковића и Вуксана Гојковића, уз која, у фусноги, додаје и атрибуте: првом — да је био не само шеф контраобавјештајне службе у Среској четничкој организацији већ и командант четничке бригаде, иако се зна да га, поред великог броја школованијих и за четничку организацију заслужнијих официра у андријевичком срезу, није могло запасти звање више од командира чете и команданта батаљона, а другоме — В. Гојковићу — тврдећи да је био обавјештајца, одузима звање начелника у шавничком срезу. Он није умιο ни у овом случају, ако је сасвим био алергичан на моју монографију, да потражи и консултује бројне документе из архиве Ђорђа Лашића и Павла Ђуришића, који се налазе у Војно-историјском институту у Београду, па да му се не „омакне“ да презентира још један нетачан податак.

У поднаслову саопштења, говорећи о четничком мучком нападу на Колашинско-речински партизански батаљон у Сунги (Бат Краљске), он тврди да је Варе Краљске тада контролисао Душан Арсовић, иако се зна да се у томе селу тада налазило, поред 187 домаћих четника, двапут толики број љеворечких и прекорбдских четника и око 350 наоружаних припадника плаћеничке милиције Душана Арсовића и Ђока Рачића, који су се послједи десетковања Колашинско-речинског батаљона и рањавања Ђорђа Лашића на Матешеву организовали привремено у одред, који се по наређењу Ђорђа

Лашића ставио под команду ваздухопловног мајора Андрије Весковића. Душан Арсовић је тада још био у својству команданта плаћеничке милиције и новонаименованог команданта Среске четничке команде у Краљима.

Погрешан је и Ђаковићев податак да је „Вуксан Гојковић из Грачанице, успио да открије и ликвидира Радула Јеврића, Манојла Кастратовића и Петра Дедовића“, јер се зна да је Вуксан Гојковић тада био ако не тренутно у шавничком срезу а оно у Колашину (а, к томе, он није из Грачанице, већ из Велике) и да су у откривању и ликвидацији Јеврићеве групе учествовали грачанички четници, од којих је замјеник командира (грачаничке) чете Вуксан Станковић ухваћен крајем јесени 1943. године, па му је, заједно са још двојицом Грачаничана, војни суд Комског одреда судио и осудио их на смрт, те су почетком зиме јавно стријељани.

2) У одјелку *Од прољећа 1942. до другог ослобођења Андријевице октобра 1943. године* — период осеке устанка сведен је на неколико нејасних и недоречених констатација о судбини Андријевичког партизанског батаљона послједи италијанско-четничке офанзиве који је — по њему — не један батаљон но 350 бораца, већ *четири батаљона: Андријевички, Коњушки, Краљско-требачки и Љеворечки* (подвукао Р.Л.) кога и не помиње, иако је, прије проглашења батаљоном у саставу Комбинованог одреда *Радомир Митровић* непосредно пред четнички напад на Матешево и Колашин био чета, која је због удаљености сједишта штаба батаљона самостално дјејствовала, а када је проглашена батаљоном дала драгоцјене жртве на Планиници и око Матешева, у борби са четницима.

У овом поглављу герила није ни додирнута колико да није ни постојала.

3) У одјелку *Рад партијске организације и СКОЈ-а* оцјена је сведена на свега три реченице: „Рад партијске организације у срезу одвијао се у тешким условима од марта до краја 1942. године. То је до-

ба највећег терора... Партијска организација у срезу од самога почетка 1943. године јача и њена активност се осјећа у свим мјестима“. А мало ниже убацује и податке који у наставку горе наведених података — онако како су дати — ништа не казују нити објашњавају (види страну 439). Или, крај друге алинеје: „Ликвидирали смо несужењеног министра правде, правда је задовољена. Партизан — познавалац терена, деморалисао се — готово је акција због тога пропала. Колебали смо се да га стрелјамо. Боље што нисмо“, која, осим податка да је ликвидирао „несужењени министар правде“ — никоме и ничему не служи. А прелазећи на оцјену партијског рада на територији која је након капитулације припала „Великој Албанији“ (званично је припала тек после тринаестојулског устанка) — терену Плава и Гусиња, која је — иако кратка, на своје мјесту, он истиче у гро-плану и податак, који је искључиво карактеристичан за рад герилске групе и њених легалних организованих активиста и сарадника у Машници — податак о командиру карабињера Пиетру Котилију, остављајући читаоцима да „толкују“ о каквом се партизанском упоришту у карабињерској станици у Мурини ради и какве су они користили имали од те везе, ако су га герилци „само доводили у партизанску базу“ и „ишли“ код њега у станицу. Нек ми друг Ђаковић опрости ако га подсетим да је у мојој монографији горњем податку дато доста простора, јер се радило о карактеристичном примјеру организовања обавјештајне службе, за коју је и Пиетро Котили коришћен, а он је герилу обавјештавао не само о свему што су планирали штабови италијанских гарнизона у Мурини и Андријевици већ и о ономе што су намјеравали четници — наравно, у споразуму с Италијанима. Податак који му је био доступан могао се и боље искористити и љепше рећи, а и у сажетијем облику, ако му је то био циљ.

4) У одјељку *Андријевички партизански батаљон*, у коме се говори о његовом формирању 3. маја

1943. године, има нетачних и произвољних закључака.

а) У првој алинеји, при тврдњи да је батаљон „био прва и једина партизанска јединица у Црној Гори која је у то вријеме живјела војничким животом“, он је заборавао рећи да је у то вријеме у беранском срезу, у саставу бројне гериле постојала новоформирана партизанска чета, која је с герилом за наше ондашње услове (око 100 бораца) представљала батаљон, који је исто тако, ако и то треба да се нагласи, живио војничким животом.

б) Не би могло да стоји (друга алинеја) да се „Андријевички партизански батаљон неколико дана од формирања сукобио са четницима Лека Лалића“ и да је „том приликом погинуо комесар Прве чете Рашо Масловарић“, када се зна да је Батаљон првих неколико дана, изузев двије мање акције: у Кутима (нађена је на спавању у планинској колиби једна мјесна четничка десетина те је разоружана, а после је „одржаног политичког часа“ враћено јој и оружје) и у Коњусима (у тој акцији је раније и заробљен Иво Фатић), провео у пребацивању преко планина заобилазећи насељена мјеста, као нпр. Ђулиће, Коњухе, Обло Брдо и Краље, да би се пребацио на десну страну комуникације Андријевица — Колашин и спојио се с Беранским батаљоном. Деветог маја дошло је до сусрета са партизанима беранског среза, а 10. маја и до заједничке акције изнад села Сјеножета против једног вода њемачких војника (био је зашао као побочно обезбјеђење својој главнини далеко — десно од комуникације којом се она кретала у правцу Колашина), а у којој је убијено три и рањено пет њемачких војника, док је на нашој страни погинуо Милисав Крцић, скојевски руководиоца у Батаљону, и рањен Вождо Војводић. Четрнаестог маја ОК је наредио да се Андријевички батаљон пребаци заједно с борцима Беранског батаљона у Лубнице, а 15. маја је дошло до њиховог спајања у један батаљон, у Појатиштима, изнад Лубница, да би истога дана, по наредби Главне оперативне групе ко-

ја се налазила на подручју сјеверно од Мојковца и Шаховића, направилу покрет у томе правцу. Најзад, сматрам да ни текст који се односи на Андријевички партизански батаљон није било потребно оптерећивати закључком који може доћи у обзир само за неки текст о Андријевичко-беранском батаљону, јер се ради о признању које му је дато приликом прославе његове десетогодишњице.

5 У одјељку *Друго ослобођење Андријевце* нетачан је податак се Штаб Другог ударног корпуса послџје ослобођења Андријевце смјестио у Андријевци. У Андријевци је смјештен само штаб Друге далматинске бригаде, а на положајима према непријатељу на муринском сектору, на коме су браниле ослобођену територију јединице Друге далматинске и Друге пролетерске бригаде, налазио се само један члан штаба II ударног корпуса — друг Руди Приморац. Алинеја с Ђаковићевим податком је, према томе, и сувишна, уколико он није хтио да његов податак служи, у неку руку, као декор ономе што је у поднаслову написано — слично као податак о Душану Арсовићу дат у фусноти (стр. 436), у којој стоји да је он „једно време учио Војну академију у Риму, као питомац владе Мусолинија“, а зна се да је Арсовић студирао права, да је био службеник пореске струке и да се као резервни официр реактивирао у чин војно-судског поручника 1940. године, са службом у 38. пјешадијском пуку у Подгорици. Комае служе нетачни подаци и зашто давати, чак и када се ради о највећим непријатељима, димензију тамнију од оне коју је он стварно имао у свом лику?

6) У одјељак *Период од ослобођења Андријевце 12. октобра 1943. до коначног ослобођења 17. септембра 1944. године* убачен је податак за који ми је несхватљиво како је аутор до њега дошао. Пошто аутор рефлектира са својим саопштењем на научност, није на одмет да се тај податак цитира *ad litteram*:

„Срески комитет КПЈ почетком новембра 1943. године, послао је председника Среског народно-осло-

бодилачког одбора Милоша Фатића код четника у Врмошу (Албанија). Председник је четницима уручио писмену поруку у којој је стајало да се њих 300 (поименично) може вратити у Андријевцу и да ће одмах бити пуштени на слободу. На поруци је био печат и потпис Среског комитета. Четници на које се односио позив за предају били су задовољни, а осталих 200 било је разјарено, па су се одлучили да формирају преки војни суд, који је председника СНО осудио на смрт. Таквој одлуци супротставила се већа група четника, иако су сви знали његову функцију. Важну улогу у овој ствари одиграо је Пашко Лекутановић — Албанац, из Врмоше, чија је кућа иначе била наша партизанска база. Наоружан, Пашко је пришао осуђеном председнику и са јачом групом наоружаних амнестираних четника отео га и отпратио до границе. Председник је дошао у Андријевцу на своју дужност, а након неколико дана дошло је 300 четника из Врмоше и предало се“.

Кратак коментар о овом податку: — Председник народноослободилачког одбора у андријевичком срезу био је Маријан Лекић, члан АВНОЈ-а, и он је на тој дужности остао све до коначног ослобођења наше земље, а друг Спасоје Ђаковић био је секретар Среског народно ослободилачког одбора, па је утолико чудноватије како му је такав податак дошао у главу. У Врмошу је слат други, а никако председник СНО-а. Према томе, податак о предаји 300 четника потпуно је измишљен. Кад се говори о евентуалном предавању четника, може се рећи да је било случајева да се гдјекоји четник, или група али не бројна, и преда. Највећа група четника дошла је 1944. године из Подгорице; тридесетак Шекулараца на челу с Дмитрим Кењићем, негдашњим председником Шекуларске општине. А да се десило да се преда не 300 четника, већ и једна стотина, о томе би знао и Врховни штаб НОВ и ПОЈ, у етар би неђељама ишла вијест радија „Слободна Југославија“, било би то записано на новинским ступ-

цима, постојали би о томе и документи по архивама СНО-а и ЦАСНО-а.

У завршном дијелу истога поглавља стоји и податак, огтерећен нејасношћу, који има везе са непријатељском операцијом „Рибецал“. Ријеч је о масовним збјеговима народа, који су се повлачили испред непријатеља и скривали по шумама око Комова и десно од Трешњевица, око Лисе, Кривога Дола и Јеловице. Баковић, између осталог, наводи да је са „Петом црногорском бригадом пошло у збег 150 људи, жена и деце — Муслимана из Гусиња — први пут у историји. Пошли су Муслимани са пролетерима по црногорским планинама“. — Шта је у овоме тачно? Тачно је да се у вријеме офанзиве непријатеља повлачио и муслимански збјег из Гусиња, али не онако како то у своме саопштењу презентира друг Баковић. Тај збјег је извучила из Гусиња Гусињска муслиманска чета, па је то потребно имати у виду и ради истине о збјегу и ради једног батаљона Пете црногорске бригаде који се тада нашао у ситуацији да се повлачи с Липовице, изнад Гусиња, преко врло тешких терена, да не би био одсјечен од своје главнине, као и због другова који су имали задатак, после краћег састанка Штаба III ударне дивизије, секретара ОК КПЈ Сава Јоксимовића и двојице чланова Среског комитета КПЈ Андријевица, да огромну масу народа (око 7000) смјештају у шумама испод Комова и по планинама Бјеласице. Муслимански збјег су тада прихватили двојица чланова СК и њихова група на планини Штавној, и смјестили га на најсигурнијем мјесту — у густој шуми испод Јанкове воде, недалеко од Међукомља, гдје је добио и најпотребније инструкције о томе како да се обезбјеђује до повратка наших јединица, чије ће одсуство — наглашено је — бити привремено и краткотрајно.

7) Одјељак *Разлике у интерпретирању догађаја* је закључак Баковићевог саопштења, у коме он отворено иступа против моје монографије. То ме не би ни најмање тангирало, да се рад ио само два

спорна питања: датуму формирања првог национално ослободилачког одбора и „податку“ о формирању среске команде мјеста у ослобођеној Андријевици 1941. године, о којима није дао ни један убједљив и аргументован податак, осим кратких формулација: о првом — да је Срески националноослободилачки одбор формиран 19. јула 1941. године у шљивику Дедовића, на периферији Андријевице, а о другом — у одјељку *Ослобођење Андријевице*, да је 17. јула на састанку МК КПЈ одлучено да се формира Команда мјеста у Андријевици, која је имала задатак мобилизације за фронт, снабдевање фронта „снабдевање народа, као и одржавање јавног реда, сматрајући да је довољно дати само акценат с неколико ријечи да је то „ноторна истина“, позната не само учесницима скупа историчара Црне Горе него и великом броју грађана бившег андријевичког среза, „коју Радован Лекић погрешно бележи“.

У чему се састоје разлике између нас двојице у интерпретирању догађаја?

Пишући опширно о горњим питањима у мојој монографији *Андријевички срез 1941—1944*, у чланцима: *Прве одлуке Партије у ослобођеној Андријевици* (стр. 59—65) и *Основаи је Срески националноослободилачки одбор* (73—74), ја сам презентирао јавности сљедеће податке:

1) Да је 17. јула увече МК Партије одржао састанак у ондашњем хотелу *Превија*, на коме је донесена одлука:

а) да се оснује Националноослободилачки одбор, у који би ушло 20 најугледнијих грађана;

б) да се формира Среска војна команда и

в) да се 18. јула подијели помоћ сиротињи у житу и другим прехранбеним артиклима заплијењеним од окупатора.

2) У вези с одлуком о оснивању Среског националноослободилачког одбора рекао сам да је 18. јула одржан и састанак под руковођењем чланова Мјесног комитета с најугледнијим родољубима из среза, да би се о горњим питањима чуло и њихово мишљење, а посебно да би

се продискутовало и о именима предвиђених личности које долазе у обзир да уђу у Срески националноослободилачки одбор, да је на том састанку било и ријечи о заказивању народне конференције за 21. јул, на којој ће о свим тим питањима, а нарочито о избору најподеснијих личности у Срески националноослободилачки одбор, присутни народ дати своју сагласност.

Подаци под — 1) су тачни. У погледу њих нијесам се никада колебао, нити их мијењао, јер су се темељили и на сјећањима преживјелих учесника тих догађаја, а и на мом Дневнику (који је за Ђаковића споран, али о томе касније).

Податак под 2) — два пута сам мијењао у своме рукопису, прије штампања, иако је у мом Дневнику и календарској забиљешки Ђура Ђорђијевића стајало да је састанак с већом групом родољуба МК одржао 19. јула. Датуме 18. јул — дан када је, наводно, одржан састанак с родољубима, и 21. јул — дан када је, наводно, основан Срески националноослободилачки одбор, усвојио сам 1951. године, када сам био припремио један већи чланак о тринаестојулском устанку у Андријевици за *Војноисторијски гласник*, послје једне дискусије вођене 1951. године на Ивановим Коритима, у којој је реконструкцијом тринаестојулских догађаја утврђено инако како сам то у свом наведеном спису рекао, а и касније. Мојој монографији, која је била спремљена за штампу другом половином 1960. године, не налазећи за потребно да га поново мијењам, иако је у једној другој дискусији, вођеној у Иванграду, приликом прославе двадесетогодишњице рата и револуције, поновном реконструкцијом догађаја било ријечи о томе да је 19. јула МК одржао свој први већи састанак с родољубима и да је на њему Срески националноослободилачки одбор наменован, чак и персонално, са предвиђеним именима, која сам и у мојој монографији навео, а да је 21. јула одржана народна конференција у шљивику Петра Дедовића, која се одржавала у једној врло напетог

ситуацији због догађаја на јужној периферији ослобођеног среза, којом приликом је требало и да дође до његовог конституисања, а до кога није дошло, не само тога дана већ ни касније, због ангажовања свих расположивих снага за одбрану слободне територије. У разјашњавању тачности овога датума послужио се реконструкцијом догађаја у коме је тада учествовао друг Тодор Војводић-Ђедо. Он је, према његовом ондашњем казивању, 19. јула, негде предвече, добио од МК задатак да заједно с Војом Кушевићем, учесником устанка а албанског поријекла, спроведе талијанског официра ОВРЕ у Колашин. 19. јула увече задржали су се, нешто због умора а нешто и због невидјелице, у Речинама, преноћивши код једног родољуба. Захваљујући њиховој небудности, талијански везани официр је у току ноћи успио да побегне, а они су сјутрадан у Колашину искритиковани због небудности, а друг Војводић је чак предложен и за партијску казну. Двадесетог јула увече вратили су се преко Речина и низ Малу Ријеку у Градишницу, гдје су преноћили у колиби Уроша Бакића, а сјутрадан су стигли у Андријевицу, а то је био 21. јул, када је требало да се одржи народна конференција — само сат-два прије њеног почетка.

Према томе, у мојој монографији треба да стоји 19. јул као дан када је МК за срез андријевички одржао свој први већи састанак с родољубима и да је на њему именован Срески националноослободилачки одбор, за који је било предвиђено 20 истакнутих родољуба, с напоменом да је за предсједника био предвиђен Мирко Вешовић, адвокат, а за секретара Спасоје Ђаковић, студент правног факултета, и да је 21. јула одржана прва већа народна конференција у ослобођеној Андријевици, којој је присуствовала чак и једна група беранских грађанских политичара, чије су присуство покушали искористити у своје циљеве андријевички реакционарни елементи, иако су Беранци у ствари присуствовали у својству делегације, послате од

стране беранског устаничког руководства, што је требало да користи организаторима конференције, јер су присутни Беранци тада сарађивали с устаничким руководством на платформи окупљања народа око војно-политичког руководства за вођење оружане борбе против окупатора.

Што се тиче другог питања — постојања Команде мјеста у Андријевици, одбијам сваки приговор, јер она није постојала, већ само Среска војна команда, чији је назив, сматрало се онда, био срећно дат, а постојао је и Штаб оперативног сектора, чији су неки чланови кооптирани у Среску војну команду који дан после њеног формирања. У овом питању, дакле, остајем код својих података датих монографији на странама 64, 76, 80—81, иако ме друг Баковић и оvdје погрешно интерпретира.

Даље, Баковићева тврдња у завршном дијелу саопштења, најблаже речено, смијешна је, када каже: „У Лекићевом ратном „Дневнику“, који иначе није као такав штампан, забележени су сви важнији политички и војнички догађаји, мада он по својој функцији није био учесник свих догађаја. Такође, из техничких разлога, није се могао за тако кратко вријеме пребацити са једног краја на други у тако пространом и раштрканом срезу...“

Из ове тврдње могла би се издвојити два закључка:

а) да нијесам „по својој функцији“ био „учесник свих догађаја“, што би учесницима скупа историчара, а касније и читаоцима његовог саопштења, послужило као основ за сумњу да сам у устанку, као учесник, силом догађаја одгурнут негдје на периферију, одакле ми се било „за кратко време могуће пребацити са једног краја на други у тако раштрканом срезу“, и

б) да обични учесници, војници ослободилачког рата и револуције, не могу писати ни о каквим догађајима, ако нијесу имали значајну функцију у догађајима о којима пишу, јер су, по његовој логици, смртни, обични војници рата и ре-

волуције у немогућности „из техничких разлога“, да се „пребацују са једног краја на други у тако пространом и раштрканом срезу“. По таквој логици не би никако требало цијенити истраживачконаучни рад у утврђивању историјских чињеница и писању историје уопште, па и ако се ради и о историчару који се таквог посла прихватио 30, 50 или 100 година након збивања о коме пише.

Но, друг Баковић иде и корак даље, па каже: „У неким цитатима из „Дневника“ (овдје он журиша на мој „Дневник“, мада му није било тешко добити информације о каквом се то спису ради) „сусрећемо се са таквим нелогичностима које више изгледају плод маште, него историјска истина. На страни 124—125 под наводницима доноси опширан цитат из дискусије италијанског цивилног комесара Куртонија са председницима општина у Андријевици у августу 1942. године, када су се партизани повукли и када је Лекић далеко од Андријевице (подвукао Р. Л.), такође узет из „Дневника“...“

У вези са цитатом унесеним из „Дневника“ у монографију, стр. 124—125, који се односи на дијалог цивилног комесара Куртонија са председницима општина у Андријевици у августу 1941. године, „када је Лекић био далеко од Андријевице“, има у „констатацији“ друга Баковића истине, али само толико да сам „био далеко“ свега, можда, 6 или 7 километара, негдје изнад Токовог Јаза. Али он је изгубио из вида: да је, по неком чуду, Лекић и „био далеко од Андријевице“ и да је чак из петних жила настојао да се изолује од својих другова и пријатеља учесника тринаестојулских дана, његови су другови и пријатељи из Андријевице, а у првом реду омладинци и омладинке, који су часно извршавали своју патриотску дужност, били упорни, не мање од њега и другова у герили, да сазнају све што би у Андријевици било од интереса за нас у герили и да нас својим „каналима“, по могућности, још у току истога дана обавијесте. Што се тиче тенденције у првом дијелу цитата,

оцјену оставља читачима, да бих се у неколико ријечи задржао на објашњењу о каквом се то „Дневнику“ ради.

Неоспорна је чињеница да сам ја у току рата, у слободним часовима, увијек нешто записивао. То зна и друг Ђаковић, а и остали другови, са којима сам проводио ратне дане на територији Горњег Полимља. То што сам тада записивао био је мој „Дневник“. Он је доживио судбину да га Нјемци 1944. године, у Седмој офанзиви, у моме одсуству нађу у ладници стола Команде мјеста у Андријевици и да га заплијене. У њему је било доста убиљених података о разним догађајима и размислима о догађајима, на неких 300—400 страница, непевезаних у једну свеску, на листићима разне величине, на којима је било и записа о догађајима у којима је и друг Ђаковић играо видну улогу. Стицајем околности, од тог „Дневника“, с којим сам се ја био опростио „за вјеке вјекова“, дошло ми је у руке неких 19 листа, почетних страница тих мојих ратних забиљешака, или, како се то каже, „Дневника“. Прича о томе како сам дошао до њих мало је дужа, па је нећу овдје износити, јер сам о њој нешто рекао у свом чланку у иванградској „Слободи“. Из тих неколико сачуваних листића, користио сам и забиљешку с конференције у шљивику Петра Дедовића, у којој је видно мјесто нашао и говор друга Ђаковића, ухваћен у изводима, који је, због ефекта на присутне грађане, нашао мјеста и у мом првом већем чланку објављеном у *Војно-историјском гласнику*, а и у монографији *Андријевички срез 1941—1944*. Друг Ђаковић није никада нашао да погрбно да демантује вјеродостојност те моје забиљешке, као ни остале податке које се односе на њега, а који су, у скраћеном или ширем изводу, налазили мјеста у мојим чланцима, објављеним у нашој штампи.

Најзад, ево и закључак из завршног дијела његовог саопштења:

„Када би се технолошко-техничком експертизом порекло рукописа у „Дневнику“ везало за ратне дога-

ђаје, ти аргументи не би стојали, јер су произвољно забележени. Није наше да нагађамо, ауторово је да доказује. То је утолико потребније што се скоро све званичне публикације, укључујући ту и Зборник докумената и података о НОР-у“, не користе и не позивају на „публикацију Радована Лекића када пишу о народноослободилачкој борби у андријевичком срезу“.

Као што се види, постоје врло озбиљне разлике у интерпретирању историјских догађаја, јер се нас двојица разликујемо у прилазима, у методологији обраде, у амбицијама — дабоме! Моје су амбиције, на примјер, биле да монографија не буде сува фактографија, ни нешто налик на реконструисани дневник, ни обична хроника, већ један скроман, по могућности озбиљнији, систематскији и студиознији прилаз обради четворогодишњих збивања на подручју бившег андријевичког среза — да буде скромни прилог историји НОБ-е у Црној Гори, те да као такав послужи касније и историчару, и умјетнику за писање историјског романа, а да буде и подстицај другим учесницима револуције са подручја о коме сам писао, као и о ономе што ми је, евентуално, измакло да га у монографији не обухватим.

8) Друг Милован Васовић се у својим саопштењима, углавном ограничио на два питања. И он се спори са мном, само нешто опширније од Ђаковића, о датуму формирања Среског народноослободилачког одбора, а затим и о питању сеоских и општинских народних одбора, који су — по њему — постојали у свим селима и општинама на ослобођеној територији. Нема потребе да по првом питању докажујем шта је тачно, јер сам се на то осврнуо у приказу Ђаковићевог саопштења. А што се тиче општинских и сеоских одбора, тврдим да њих није било осим у Полимљу, гдје је њихово оснивање диктирала непосредна близина фронта — ради снабдијевања оружаних јединица на положајима и ради организовања прихвата рањеника и њиховог пребацивања у Андријевицу и Беране, у санитарска при-

хватилишта. Сву власт, ако се о власти може говорити, држао је тада у својим рукама предвиђени секретар СНО-а друг Ђаковић, који је за читаво вријеме постојања слободне територије у устаничким данима био у Андријевици, као једина цивилна веза између оперативних јединица и чланова сеоских и општинских одбора НОФ-а (Националнослободилачки фонд), који су били формирано готово у свим селима у јуну, као најпогоднија организациона форма везе између народа и комуниста и истакнутих родољуба, уколико они буду морали да се повлаче у илегалност, да би избјегли евентуална хапшења, интернирања и стрјељања од стране окупатора. С таквом оријентацијом одбори НОФ-а су нам изванредно послужили у устаничким данима. Формирање сеоских и општинских одбора народне власти захтијевало је читаву изборну процедуру: сазивање конференција, утврђивање дневног реда, доношење докумената итд., а за то није било ни времена ни потребног броја људи у селима, пошто су мушкарци — готово сви без изузетка — били тада на положајима према непријатељу, а жене, старци и остала најчач били су ангажовани око окопавања усјева и косидбе ливада.

Друг Васовић на не мање драстичан начин иступа у објашњавању (датом у фуснотама) неких спореднијих питања — да ли се неки поменути Трешчанин (Михаило Васовић и Мирко Јочић) истакао на неком сеоском скупу као говорник на разбијању народног јединства или није, да ли је учествовао у устанку, да ли су Трешњевци и Трешчани учествовали у ослобађању Андријевице (не водећи рачуна о томе да је њихов борбени положај тога историјског дана био Црвено Прло, и да су послјег ликвидаци-

је италијанског вода који је покушао да успостави везу са својом главном у Беранама дјелствовали са њега и на опседнути гарнизон у Андријевици — види фусноте на стр. 96, 97 и 98 *Историјски записи* св. 1—2, за 1971). Такво нешто могао би да постави и неки од учесника у устанку из Краља, на име: је ли учествовао у нападу на окупаторски гарнизон у Андријевици Стеван Лекић, бригадни генерал — гајеташ, који се у ноћи између 14. и 15. јула вратио у Петровданске зеленашке кулшгине у Цетињу, и први донио вјести о устанку у Црној Гори, причајући својим сељанима: „Црна Гора гори — сва је у пламену!“, што му није сметало да се у ноћи између 16. и 17. јула прикључи једној групи устаника из Краља, у којој је био и приличан број комуниста и њихових симпатизера, и да се јуначки бори у првим редовима против опкољених непријатељских војника, а и касније — неколико дана — у одбрани слободне територије, па да ускоро послјег тога, прије него што ће италијанске казнене експедиције доћи у Андријевицу, поново постане плијен пропаганде васојевичке реакције, а нешто касније — без иједног одржаног говора — и члан Среског одбора „Народног спаса“.

Умјесто одговора на овакве и сличне замјерке на моју монографију (која свакако има недостатака) датих у његовом првом саопштењу, послужио бих се ријечима Максима Горког: „Крајње је чудно и веома жалосно видјети како се препирке међу људима, који углавном једнако мисле, воде непријатељским тоном и кипте најгрубљим личним испадима, и да у тим препиркама одсуствује осјећање другарства о јединству основне лиције...“

Радован Лекић

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА СРЦГ У 1997. ГОДИНИ

I

СТРУЧНИ ОРГАН

ОРГАНИ УПРАВЉАЊА

Радна заједница Института — сама или заједно са представницима друштвене заједнице — непосредно је одлучивала о свим питањима организације и усавршавања рада и другим од значаја за рад и живот Института.

У току 1972. године одржано је 8 сједница, од којих 4 са представницима друштвене заједнице. На њима је рјешавано о свим питањима из надлежности ових органа, а посебно о програму рада и финансијском плану за 1972. годину, о извјештају о раду и завршном рачуну за 1971. годину, о распонима ауторских хонорара за научне радове, о програму стамбене изградње републичких органа за период 1972—1975. година, о личним дохоцима и др.

У току прошле године обављена је и реизборност директора, па је поново именован др Димо Вујовић.

ИЗВРШНИ ОРГАНИ

Управни одбор броји 5 чланова, а у току 1972. године одржао је 7 сједница.

Управни одбор је, поред осталог, утврђивао предлоге општих и појединачних аката, чиме је допринио ефикаснијем рјешавању на сједницама Радне заједнице, као и рјешавао је послове који су му статутом Института стављени у надлежност.

Директор је, као инокосни извршни орган, обављао своје послове у складу са законима и Статутом.

Научно вијеће броји 7 чланова, а у току 1972. године одржало је двије сједнице, на којима је расправљало и одлучивало о пословима који су му стављени у надлежност, посебно о извјештају Института о научноистраживачком раду у 1971. годин, о програму научноистраживачког рада за 1972. и 1973. годину, о пријему рукописа „Просвјетни и културни рад у Црној Гори 1918—1941“ (од др Ђока Пејовића), о избору радника у научна звања и др.

Ради успјешнијег остварења задатака Института, одржавани су и састанци организационих јединица, а посебно научног сектора, и на њима расправљано о питањима извршења периодичних и годишњих планова рада и о другим активностима, у настојању да се пропусти у току рада и процеса пословања сведу на што мању мјеру.

УНУТРАШЊА ОРГАНИЗАЦИЈА

У Институту има 5 организационих јединица, и то: Одјељење за историју Црне Горе до 1918. године, Одјељење за историју Црне Горе послеје 1918. године (у оквиру научних одјељења постоји и ради библиотека), Архив за раднички покрет, Општа служба, Рачуноводствено-комерцијална служба.

Ове организационе јединице, чији су послови регулисани општим актима, нијесу самосталне и немају својство правног лица.

У научном сектору (Одјељење за историју Црне оГре до 1918. и Одјељење за историју Црне Горе послеје 1918. године) радило је 10 радника Института (овдје су урачу-

ната и два радника Архива) и 5 спољних сарадника.

У библиотеци, која је у саставу научног сектора, радила су два радника (в.д. руководиоца и књижничар).

У Архиву за раднички покрет радила су 4 радника (руководилац, сарадник за мемоарску грађу, архивски помоћник и дактилограф).

У сектору општих и рачуноводствено-комерцијалних послова радило је 6 радника (шеф опште службе, шеф рачуноводствено-комерцијалне службе, сарадник за опште послове и руководилац имовине, дактилограф, куир и чистачица).

У свим организационим јединицама радило је 19 радника (два радника Архива су радила и на пословима у научног сектора, а један од њих врши и дужност руководиоца библиотеке).

Од 19 радника запослених на неодређено вријеме у Институту 10 имају високу стручну спрему, 2 вишу, 3 средњу, 2 нижу, а 2 немају квалификације.

Од 8 сталних радника у научног сектору 7 имају докторат наука.

И поред настојања, Институт није успио, из више разлога, да прими ниједног научног радника још од 1964. године. Треба рећи да су та настојања неколико пута била на прагу рјешавања овог питања, али се увијек испријечила нека околност (године старости и профил кадрова, материјална средства и др.).

МАТЕРИЈАЛНА СРЕДСТВА

Највећи дио средстава за финансирање дјелатности добијено је од бившег Републичког фонда за финансирање научних дјелатности, а свега око 10 реализовано је из других извора.

И ове године се, поново, а може се рећи и знатно оштрије, испољио проблем финансирања активних финансирања и дјелатности Архива за раднички покрет остаје отворено и крајње је вријеме да се ријешу у току 1973. године.

II

НАУЧНИ И СТРУЧНИ РАД

На научноистраживачким задацима, који су утврђени од различитијела Института, радило је 10 радника Института и 9 спољних сарадника.

Одјељење за историју Црне Горе до 1918. године

Научни радници у овом одјељењу радили су на 4 уговорена научноистраживачка задатка, и то:

1. — *Црна Гора од краја XVIII до средине XIX вијека*

На овој теми радио је др Ђоко Пејовић, виши научни сарадник.

Поред послова на овој теми, др Пејовић је написао и 5 мањих радова и више биљешки.

2. — *Спољна политика Црне Горе од Париског мира (1856) до смрти књаза Данила (1860)*

Носилац задатка је др Радоман Јовановић, истраживач. Он је објавио и неколико биљешки.

3. *Државно уређење Црне Горе 1878—1903.*

На овој теми радио је Новак Ражнатовић, истраживач.

Ражнатовић је написао и два чланка.

4. — *Односи Црне Горе и Аустро-Угарске 1903—1914.*

Носилац задатка је др Новица Ракочевић, научни сарадник.

Ракочевић је написао и два чланка и неколико биљешки.

Спољни сарадници

1. — *Црна Гора уочи кримског рата*

Носилац задатка је др Бранко Павићевић, савјетник, из Београда.

2. — *Грађа о раду централне комисије 1813—1814. године.*

На овом задатку радили су: др Славко Мијушковић, Грација Брајковић, Ристо Ковијанић и Милош Милошевић.

3. — *Историја филозофије у Црној Гори*

О овом пројекту, који садржи 5 монографија и 1 библиографију, бригу води Институт.

У току 1972. године коначно је одлучено о финансирању овога рада, утврђена је динамика по годинама, а истовремено су утврђене теме, изабрани аутори и одређени рокови до којих они треба да заврше ове радове.

Одјељење за историју Црне Горе последице 1918. године

Научни радници овог одјељења радили су на 7 уговорених научно-истраживачких задатака.

1. — КПЈ у Црној Гори 1919—1929. године

На овој теми радио је др Јован Бојовић, истраживач.

Аутор је у току 1972. године вршио истраживања у трајању око 3 мјесеца и наставио са писањем.

Др Војовић је написао два чланка и више биљешки.

2. — Преглед историје радничког покрета у Црној Гори

На овој теми, која је у склопу едиције: Историја радничког покрета Југоисточне Европе, а у организацији Балканолошког института Српске академије наука и уметности, радио је др Јован Бојовић, истраживач. Вршио је истраживања у Котору, Цетињу и Београду.

3. — НОП у Црној Гори од средине 1942. до капитулације Италије.

На овој теми радио је др Ђуро Вујовић, научни сарадник.

Аутор је у току 1972. године вршио истраживања и радио на припремању симпозијума на исту тему. Др Вујовић је написао и припремио за штампу два чланка и узео учешћа у неколико научних дискусија.

4. — Црногорска федералистичка странка

Носилац задатка је др Димо Вујовић.

У току 1972. године аутор је продужио истраживање црногорске штампе између два рата.

За једну публикацију написао је преглед историје Црне Горе 1918—1941.

5. — Однос КПЈ према припадницима грађанских партија 1941—1945

На овој теми радио је др Радоје Пајовић.

Аутор је углавном завршио истраживања.

Др Пајовић је у току године учествовао у раду два научна скупа са два обимнија реферата, а објављена су му два мања рада.

Написао је и предао у штампу рад „Ослободилачки рат и револуција у Црној Гори 1941—1945“, који треба да се објави у едицији „Књижевних новина“ као дио посебне студије о Црној Гори.

За специјалну едицију Института за савремену историју и Савезног секретаријата за иностране послове написао је прилоге.

6. — Црногорска народна омладина 1941—1945

На овој теми ради Славко Станишић, руководилац Архива за раднички покрет.

Аутор је у току 1972. године завршио истраживања у Институту за ову тему.

2. — *Економске и политичке прилике на црногорском селу 1918—1941, односно Положај сељака у Црној Гори од 1918. до 1941. године*
На овој теми радио је Милан Ивановић, професор из Титограда.

3. *Народна власт у Црној Гори*
Носилац задатка је Зоран Лакић, савјетник у Републичком секретаријату за образовање, културу и науку.

4. — Настанак и организовање радничке класе у Црној Гори

Рад на овом задатку уговорен је са Конференцијом Савеза синдиката Црне Горе, а на њему ради група аутора.

III

НАУЧНИ СКУПОВИ

1. — *Народноослободилачки покрет у Црној Гори од средине 1942. године до капитулације Италије 8. септембра 1943. године.*

У организацији Историјског института и Републичког одбора СУВНОР-а Црне Горе, одржан је у Титограду научни скуп 15. и 16. децембра 1972. године. На њему су прочитане краће верзије 37 реферата.

На скупу су узела активног учешћа и 3 научна радника Института

са рефератима: Ђ. Вујовић, Р. Пајовић, Ј. Р. Бојовић.

2. — *На међународном научном скупу у Софији* др Димо Вујовић је, у једној општој дебати, поздравио скуп и говорио о раду у Југославији на изучавању историје Бугара.

3. — *На научном скупу у Љубљани*, на тему „Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција“, др Радоје Пајовић је поднио реферат, а Ђуро Вујовић и Славо Станишић — саопштења.

4. — *На скупу у Новом Саду* о проблемима наставе историје у основним и средњим школама др Димо Вујовић је дао уводну ријеч о циљевима и задацима скупа.

5. — *На скупу о заштити кањона и ријеке Таре на Жабљаку* узео је учешћа др Ђоко Пејовић.

6. — *У разговору Округлог стола у Београду* поводом књиге „Југославија 1941“ од Пера Мораче узели су учешћа: др Јован Бојовић и др Радоје Пајовић.

IV

ИЗДАВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ

Осим „Историјских записа“, Институт је у току 1972. године издао књигу *Црна Гора и Француска 1860—1914* од др Дима Вујовића, а у штампи је рукопис *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878—1912* од др Ђока Пејовића и *Шумарство и ловство у Црној Гори* од др Душана Вуковића.

Институт је крајем 1972. године добио нешто средстава за штампање рукописа *Помени црногорских племена у которским споменицима*, књ. II, од Риста Ковијанића, као и скупно за неколико рукописа, па ће се, у оквиру који омогућују та средства, обавити одређени послови.

V

АРХИВ ЗА РАДНИЧКИ ПОКРЕТ

У току 1972. године радници Архива су пружали редовне услуге научним и јавним радницима, заинтересованим појединцима и ин-

ституцијама, како путем омогућавања коришћења грађе у Архиву тако и давањем писмених обавјештења, прекуцавањем и микрофилмовањем докумената. За потребе научних и културних установа у земљи, из Архива је снимљено или прекуцано неколико стотина страница документима. Обављени су редовни административни послови и одржавана сарадња с архивским и другим сродним установама и удружењима у земљи.

У току године за потребе Архива је одобрено и снимљено неколико десетина докумената о радничком покрету из Историјског архива у Котору и архива у Београду и Загребу.

Приновљена грађа за предратни и ратни период је сређена. Такође је сређена збирка докумената о раду напредних удружења наших исељеника у САД, коју је Архиву поклонио Петар Вукчевић, наш исељеник и члан Комунистичке партије САД.

Радници Архива су преузели грађу Републичке конференције Савеза омладине Црне Горе за период 1952—1962. године. Рађено је и на припремама за преузимање послеријатне грађе ЦК СК Црне Горе и Републичке конференције ССРН, али сви послови око тога још нијесу завршени.

Неријешено питање финансирања Архива, које се провлачи већ низ година, одузело је пуно времена и онемогућавало нормални рад.

VI

БИБЛИОТЕКА

У току 1972. године радници Библиотеке су: сву принову инвентарисали и обрадили по правилима азбучног каталога и средили дио архивске грађе. У току године приновљено је 308 књига и 382 свеске

часописа, а обављана је размјена са 70 сродних институција у земљи и 76 у иностранству.

VII

ОПШТА СЛУЖБА И РАЧУНО- ВОДСТВО

У току 1972. године ове службе су обавиле, у складу са планом рада и пословима који су им ставље-

ни у дјелокруг, низ послова правног, кадровског, рачуноводствено-комерцијалног и техничког карактера.

Службе су, поред послова који су везани за њихову редовну дјелатност, припремиле и потребне материјале за 17 сједница Радне заједнице, Управног одбора и Научног вијећа, а радиле су и на побољшавању и усклађивању неких општих аката Института.

IN MEMORIAM

ЉУБОМИР ПОЛЕКСИЋ

У Београду је 24. јуна 1973, у 85. години живота, умро Љубомир Полексих, пуковник у пензији.

Рођен је у селу Мокром у Дробњацима. Основну школу завршио је у мјесту рођења, а нижу гимназију у Пљевљима. Завршио је Црногорску официрску школу 1912. године и произведен у чин потпоручника. У балканским ратовима 1912—1913. године био је командир чете У првом свјетском рату као поручник био је шеф Штаба Горњовасојевићке бригаде, а потом командант Ускочког батаљона. Рањан је. Полексих је спадао међу најхрабрије и најспособније официре црногорске војске његовог ранга и положаја.

Вријеме од капитулације црногорске војске до ослобођења провео је у интернацији, у разним логорима Аустро-Угарске. Тамо се определијелио за уједињење Југословена.

Послије првог свјетског рата ступа у југословенску војску. Завршио је Вишу војну академију.

У другом свјетском рату 1914—19945. године налазио се у интернацији у Њемачкој.

Поред војних дужности, Полексиха је занимала и историја, а посебно црногорска ратна. Он је, на основу приступачне грађе и литературе, у периоду од 1930. до 1941. године, у реномираном војном часопису „Ратник“, објавио више чланака, а посебно о црногорско-

турском рату 1876—1878. године. Писао је о бојевима на Вучјем Долу, Фундини, Маљату код Спужа, Тријепчу, Крцу, о ослобођењу Никшића, Подгорице, Спужа, Бра, Улицања итд. Објавио је и кратак преглед историјског развоја црногорске војске.

Полексих је прикупљао грађу о операцијама црногорске Санџачке војске 1915. године, те највеће црногорске војне групације. У Споменици поводом 25-годишњице мојковачке битке даје опширнији преглед операција црногорске Санџачке војске. Уникшићкој „Слободној мисли“ писао је о појединим догађајима из црногорских ратова.

Послије другог свјетског рата Полексих се јавља у „Војноисторијском гласнику“. Он сарађује у „Енциклопедији Југославије“, гдје је објавио више јединица из црногорске ратне историје, као и о појединим црногорским личностима. Између осталог, написао је јединице: *Црногорска војска и њено наоружање*, *Црногорско-турски рат 1852—1853*, *Бој на Граховцу 1858*, *Црногорско-турски рат 1862*, *Црногорско-турски рат 1876—1878*, *Црна Гора у првом балканском рату*, *Црна Гора у другом балканском рату* итд. Сарађивао је у листовима — у титоградској „Побједи“, писао је у наставцима о операцијама црногорске Санџачке војске 1915. године.

Новица Ракочевић

САДРЖАЈ
TABLE DES MATIÈRE

ЧЛАНЦИ
ARTICLES

	Страна
Др Радоман Јовановић, <i>Покушаји изглађивања спорова између Црне Горе и Србије послје црногорско-турског рата 1862. год.</i>	5
Dr Radoman Jovanović, <i>Une tentative d'aplanir le différend entre le Monténégro et la Serbie après la guerre turco-monténégrine</i>	
Др Новак Ражнатовић, <i>Покушај разграничења између Црне Горе и Турске 1880. путем компензације за Плав и Гусиње територијом албанских племена Груда и Хота — — — — —</i>	33 ✓
Dr Novak Ražnatović, <i>Une tentative de la délimitation entre le Monténégro et la Turquie 1880 par l'intermise de la compensation de la territoire des tribus Albanaises Gruda et Hota pour Plav et Gusinje</i>	

ПРИЛОЗИ
SUPPLEMENTS

Др Ђоко Д. Пејовић, <i>Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника мухаџира (послије 1878. године) — — — — —</i>	73
Dr Đoko D. Pejović, <i>Colonisation de Zeta et de la banlieu de Podgorica et la façon de régularisation des rapports sur la terre des émigrés — muhadžirs (après 1878)</i>	
Др Новица Ракочевић, <i>Неки подаци о стању у српској војсци у Црној Гори крајем 1915. године — — — — —</i>	131
Dr Novica Rakočević, <i>Certaines données sur la situation dans l'armée serbe au Monténégro vers la fin de 1915</i>	
Др Глигор Станојевић, <i>Списак млетачких пореских обвезника у херцеговачком крају из 1702. године — — — — —</i>	143
Dr Gligor Stanojević, <i>La liste des contribuables vénitiens dans la région hérzégovinienne de 1702</i>	
Др Глигор Станојевић, <i>Нови подаци о турско-црногорском рату 1712.</i>	159
Dr Gligor Stanojević, <i>Nouveaux données sur la guerre turco-monténégrine 1712</i>	
Михаило Зорић, <i>Стећци у Бијелој и око ње — — — — —</i>	163
Mihailo Zorić, <i>Pierres tombales médiévales en Bijela et son environ.</i>	
Петар Рудић, <i>О једном лицу из житија Петра Великог од Захарије Орфелина — — — — —</i>	169
Petar Rudić, <i>D'une personnage dans la Biographie de Petar Veliki (Pierre le Grand) de Zaharie Orfelin</i>	

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ
COMPTE-RENDUS et NOTES

- Жарко Шћепановић: Тома Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973. — — — — — 175
 Žarko Šćepanović: Тома Поповић, *La Turquie et Dubrovnik dans le XVI siècle*, Belgrade 1973
- Жарко Шћепановић: *Казивање старих Требјешана*, Никшић 1973. 179
 Žarko Šćepanović: *Narration de vieux Trebješani*, Nikšić 1973
- Радосав Р. Милачић: Љубомир Дурковић-Јакшић, *Југословенско-пољска сарадња 1772—1840*, Нови Сад 1971. — — — — — 181
 Radosav R. Milačić: Ljubomir Durković-Jakšić, *La collaboration yougoslavo-polonaise 1772—1840*, Novi Sad 1971
- Радосав Р. Милачић: Недим Филиповић, *Принц Муса и Шејх Бедредин*, Сарајево 1971. — — — — — 184
 Radosav R. Milačić: Nedim Filipović, *Prince Musa et Šejh Bedredin*, Sarajevo 1971
- Жарко Шћепановић: Вук Стефановић Караџић, *О Црној Гори — Разни списи*, Београд 1972. — — — — — 185
 Žarko Šćepanović: Vuk Stefanović Karadžić, *De Monténégro — les différents documents*, Belgrade 1972
- Мр Миомир Дашић: *Balkanica III*, Београд 1972. — — — — — 186
 Mr Miomir Dašić: *Balkanica III*, Belgrade 1972
- Др Новица Ракочевић: др Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд 1971. — — — — — 183
 Dr Novica Rakočević: Dr Milivoje Perović, *L'Insurrection de Toplica 1917*, Belgrade 1971
- Др Новица Ракочевић: др Драгован Шепић, *Италија, савезници и југословенско питање*, Загреб 1970. — — — — — 189
 Dr Novica Rakočević: Dr Dragovan Šepić, *Italie, les allies et la question yougoslave*, Zagreb 1970
- Мр Миомир Дашић: Живко Живковић, *Од тамнице до тамнице*, Титоград 1972. — — — — — 190
 Mr Miomir Dašić: Živko Živković, *D'un prison à l'autre*, Titograd 1972

ПОЛЕМИКА
POLÉMIQUE

- Радован Лекић, *Поводом саопштења Спасоја Ђаковића и Милована Васовића* — — — — — 193
 Radovan Lekić, *A propos d'un communiqué de Spasoje Đaković et Milovan Vasović*

ХРОНИКА
CHRONIQUE

- Извјештај о раду Историјског института СРЦГ у 1972. години* — 203
Rapport sur le travail de l'Institut historique du Monténégro pendant 1972 an

IN MEMORIAM

- Новица Ракочевић: Љубомир Полексић — — — — — 209

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ГОДИНА XXVI, КЊИГА XXX

3-4

ТИТОГРАД
1973.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

ПОВОДОМ ДВАДЕСЕТПЕТОГОДИШЊИЦЕ
ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА СРЦГ

Година XXVI, књига XXX

3—4

ТИТОГРАД
1973.

Редакциони одбор

Др Јован Р. Бојовић, др Димо Вујовић,
др Славко Мијушковић,
др Радоје Пајовић и др Радоман Јовановић

Одговорни уредник
др Радоман Јовановић

Историјски записи излазе четири пута годишње. Власник и издавач Историјски институт у Титограду. Рукописе треба слати Уредништву *Историјских записа*, Историјски институт Титоград, поштански фах 101, телефон 41-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за СФРЈ н. дин. 15, а за иностранство н. дин. 25. Цијена поједином броју у продаји за СФРЈ н. дин. 4,50. Претплата се шаље у корист Историјског института у Титограду на рачун 201-3-103 код Народне банке — Титоград

ISTORIJSKI ZAPISI

(NOTES HISTORIQUES)
ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
ET
DE LA SOCIÉTÉ D'HISTORIENS
DE LA RS DE MONTÉNÉGRO

XXVI année, XXX livre

Vol. 3—4

Titograd
1 9 7 3.

Comité de rédaction

Dr Jovan R. Bojović, dr Dimo Vujović,
dr Slavko Mijušković,
dr Radoje Pajović et dr Radoman Jovanović

Rédacteur responsable
dr Radoman Jovanović

Istorijski zapisi (Notes historiques) paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur Institut historique à Titograd. Manuscrit adresser à la Rédaction Istorijski zapisi, Institut historique Titograd, guichet postal 101, téléphone 41—336. On ne renvoie pas les manuscrits. Abonnement annuel pour la RSFJ 15 nouveaux dinars et pour l'étranger 25. n. din Prix de chaque numéro en vente pour la RSFJ 4,50 n. din. Abonnement effectuer en faveur de l'Institut historique à Titograd à compte 201-3-103 chez la Banque nationale
— Titograd

РИЈЕЧ-ДВИЈЕ О ОВОМ БРОЈУ

Историјски институт СР Црне Горе желимо је да обиљежи двадесет-петогодишњицу свог рада. Надовезујући се на традицију црногорске историографије, Институт је један од пионира научног организовања и научног стваралаштва, у Црној Гори, и зато ће у историји црногорске културе и науке заузети једно од угледнијих мјеста.

Поштовање прошлости једна је од битних карактеристика црногорског човјека, који кроз историјско казивање свјесно спознаје и исказује свој идентитет. Индивидуални, а понекад и колективни научни напори везивани су за ентузијасте, којих у Црној Гори није било мало. Били су они ограничени могућностима и способностима, али су постигли доста с обзиром на околности под којима су радили. Планови су били крутни; мислило се на подухвате од већег историографског значаја, али се очекивања понекад нијесу испуњавала.

Најзначајније моменте у изучавању црногорске прошлости представљали су покретање часописа „Записи“ (1927), оснивање Цетињског историјског друштва (1934), оснивање Историјског друштва Црне Горе (1947), обнављање „Записа“ под називом „Историјски записи“ (1948) и оснивање Историјског института на Цетињу 3. јуна 1948.

У првим годинама рада Институт је највише пажње посветио прикупљању архивске грађе и настојањима да се она публикује.

За првих десетак година Институт није имао професионалног научног кадра, али га потом формира, остварујући тако научне планове углавном сопственим снагама.

За 25 година постојања Институт је извршио више организационих измјена, пошто се у првој деценији његовог рада мислило да се он бави не само историјом, него и етнографијом, археологијом, историјом умјетности и другим наукама. Но, са развјетком других научних и културних институција, Институт се свео на установу која се бави историјском науком.

Иако је у првим годинама рада основна брига Института била прибављање архивске грађе, постојали су и планови научне обраде појединих проблема и периода црногорске прошлости. Институт је, поред тога, објавио знатан број публикација.

У другој деценији рада, у Институту је прихваћено гледиште да он може остварити ове задатке ако се првенствено буде ослањао на свој професионални кадар. Према таквој оријентацији, у Институту је од 1959. до сада радило од 9 до 11 професионалних научних радника.

Научни радници, чијем усавршавању је посвећивана посебна пажња, распоређивани су у једно од два научна одјељења: Одјељење за историју Црне Горе до 1918. године и Одјељење за историју Црне Горе после 1918. године. Поред та два одјељења, која и сада постоје, у оквиру Института раде и Библиотека, Архив за раднички покрет и административни апарат.

Одјељење за историју Црне Горе до 1918. године, бавило се прије свега изучавањем периода 1851—1918, из разлога што је овај најзначајнији и најинтересантнији период црногорске историје био врло мало обрађен.

Одјељење за историју Црне Горе од 1918. до данас посвећује посебну пажњу историји Комунистичке партије и радничког покрета и историји НОБ-е.

Улога и задаци Института нијесу се исцрпљивали радом на плану предвиђеним темама. Током двадесетпетогодишњег рада Институт је био стално присутан у научном, културном и друштвено-политичком животу Црне Горе.*

Поводом двадесетпетогодишњице плодног рада Институт је одликован Орденом заслуга за народ са сребрним зрацима.

Поред скромне свечаности поводом своје 25-годишњице, Институт је одлучио да изда свечани број свог органа, часописа „Историјски записи“. Било је замишљено да се у том броју објаве мањи радови најугледнијих сарадника часописа, али се та идеја није могла у потпуности остварити.

Овим свечаним бројем Редакција „Историјских записа“ обиљежава двадесетпетогодишњицу плодног рада Историјског института, без којег би црногорска наука и култура биле сиромашније за многа значајна остварења.

* Опширно о првих 20 година рада Историјског института у „Историјским записима“, бр. 3 за 1968, 337—366.

Ристо КОВИЈАНИЋ

БАР И БАРАНИ У КОТОРСКИМ СПОМЕНИЦИМА XIV ВИЈЕКА

Бар је у XIV вијеку припадао држави Немањића, до 1371, а послије држави Балшића. Имао је своју градску самоуправу и свој статут; ковао је свој новац. Велико вијеће било је законодавно, а Мало вијеће управно тијело; извршни орган власти била је градска управа, кнез, бираи обично за један-два мјесеца, и три судије, бирани за једну годину. Управно-судске списе писао је градски нотар на латинском језику, дајући им озаконјену званичну форму јавних исправа. Ти списи, који би били драгоцени за историју Бара и Зете, нијесу сачувани.

Которски писани споменици XIV вијека, судско-нотарски списи, сачувани су само из два кратка периода, из 1326—37, и из 1395—1400. године. Према томе, которски писани извори овога стољећа нијесу издашни. Подаци о Бару и Баранима из ових осамнаест година XIV вијека доста су оскудни; али, утолико су драгоценији што барски градски списи нијесу сачувани.

У доба Немањића, према сачуваним архивским изворима, везе Котора с Баром и Улцињем биле су живе и развијене у свим привредним токовима, нарочито у поморском трговачком саобраћају. Исто тако и са скадарским пристаништима на Божани, Светим Николом и Светим Срђем.

У доба Балшића тога је било много мање. Узрок су затегнути односи између Котора и Балшића, који су стално настојали да завладају Котором, успијевајући да завладају његовом околином и посвоје његове посједе у Грбљу, добијене повељама Немањића. Зато се, као што ћемо видјети, у поменутом шестогодишњем периоду из доба Балшића помињу углавном само они Барани који су настањени у Котору.

I

ПРВИ ПЕРИОД (1326—37). У овом времену, од Барана се највише помиње Илија Загури, Истакао се као јак привредник, и убрзо ушао у ред которске властеле. Његов унук Илија Стефанов (у. 1492) био је члан Малог вијећа, више пута судија и

аудитор, градски адвокат. Био је у сродству с породицом Бућа-Протовестијар и са Црнојевићима. Лауренције Загури истакао се у одбрани Котора (1503); његов брат **Фрањо** (у. 1516) био је више пута судија. Илија Фрањов (у. 1557), ујак најснажнијег которског пјесника-хуманисте, Ивана Бона-Болириса, био је пјесник, човјек образован и књижевне културе, по свој прилици ђак Падованског универзитета; врло богат, имао је своје маслињаке и у Бару, које је завјештао барским сиромасима. Трифун Лауренцијев, члан Вијећа умољених, био је изасланик у Венецију (1553); а Јеролим Загуровић (у. око 1570), братучед пјесников, био је штампар ћирилских књига у Венецији, настављач рада Божидара Вуковића Подгоричанина. Тамо су остали његови синови Иван и Анђел, који су одржавали породичне везе с которским Загуровићима.

Илија Николин Загуровић из Бара (*Helia filius Nyscolai Sagurri de Antibari*) задужио се у трговачком пословању, 12. септембра 1326, код которског властелина Ивана Главати 600 перпера венецијанских, с обавезом да га подмири до Божића. — Послије пет година, 31. јула 1331, Главати је продао Илији Загури (*Elie Sagurio de Antibaro*) са 600 перпера брсковских „крстатих“ (*urepereros de cruce*) свој виноград на Прчању (I: 19, 198).

Которски обућар Братоња опуномоћио је 21. маја 1327, Илију Загури из Бара (*Eliam filium Sagur de Antibari*) да му посвршава неке послове у Бару, а нарочито да му поврати слугу Микоја (*famulum meum nomine Musoye*), који је, по свој прилици, био Баранин, примљен да га служи и изучи обућарски занат (I: 77).

Брата Паскоја Бугона и њени синови, Павле и Иван, унајмили су за шест година, 14. јуна 1331, Илији Загури своју кућу у Котору, између куће Петрахе и куће Срђе Гони. Станарину су примили унапријед, с обавезом да Илији плате за сваку годину по 24 перпера ако би му кућа била одузета прије уговореног рока. — Истовремено, Брата је са синовима позајмила од Илије Загури 50 перпера венецијанских за шест година; у случају да му не врате дуг до одређеног рока, Илија може задржати кућу за себе као да је купио. Уговор је склопљен пред судијом Паскојем Марголовићем (Пасквалићем), аудитором Трифуном Бућом и свједоком Андријом Урсаковим Бугоном. Написао га је градски нотар Пиетро Савињанин (I: 181, 182).

Илија Загури из Бара (*Elia Sagurii de Antibaro*) позајмио је, 7. јула 1331, клерику Домањи Николину Главати и брату му 33 перпера брковска (*de cruce*), да га подмири до ускршњег поста, у противном да плати „6 за 5“ (20%) као глобу. — Крајем јануара 1332, Илија се задужио код Франћеска Скарпатија (*Scarpatio*) из Венеције 1000 перпера венецијанских, да га подмири за два мјесеца (I: 189, 245).

У овом последњем случају радило се о неком замашном трговачком обрту, вјероватно о испоруци рудног блага (олова и-

ли бакра, сребра и злата). Судаћи по начину ондашњег пословања, Скарпачо је дао Илији толики износ новца (вриједност 100 волова) за набавку рудног блага из Србије. Он је, вјероватно, из венецијанске породице Карпачо (Carpaccio), из које је познати сликар Виторио Карпачо (1455—1525). Докуменат свједочи да је Загури био јак привредник и да је уживао велико повјерење и изван Котора и Зете.

Которски ђакон Драго, управитељ цркве св. Луке (сазида-не 1195, „за владавине краља Вукана и великог жупана Немање“), унајмио је, 16. фебруара 1332, Илији Загури из Бара (Elie Çagurri de Antibaro) црквену кућу која је припадала Марину Мекси за 70 перпера. — Петар Нуџијев Главати остао је, 28. јула 1332, дужан Илији Загури 36 перпера, да га подмири до Духова. — Послије неколико дана, 3. јула, Марин Јарти и Грубе Живоња из Котора остали су дужни Илији 265 перпера венецијанских, да га подмире по обављеном путовању, до три мјесеца. Обје признанице овјерио је Трифун Бућа, судија, и Иван Дабром, аудитор (I: 250; I—2: 8, 9).

Исте године, 11. августа, Илија се оженио Ружом, кћерком которског властелина Нуџија Гиле, који је с њим склопио брачно-миразни уговор (ego Nutius Gille de Cataro canonice contraheo matrimonium cum Elia Nycolai Çagurri de Antibaro dans sibi filiam meam nomine Rosam in suam legitimam uxorem). Ружа је од оца добила у мираз (према сбичају которске властеле) 1000 перпера и 50 асагија злата, доњу и горњу постављену хаљину (гварнакију) од скерлета, тунику, још једну постављену и топлу гварнакију, огртач од скерлета и капут од свите саје, бунду од крзна „куне златке“, један кондир и једну слушкињу (unam tunicam et unum guarnacolum de scarleto. et tunicam et guarnachiam boni Çaloni fornitam in fregis et mantellum scarleti et mantellum saye et grossomia de cone slatche. et unam çuppam de cendado et ancilam). Илија је изјавио пред судом да је све то примио. Уговор је озваничио Марин Голија, судија (I—2: 14).

Петар Катена и Марин Мекса продали су Илији Загури из Бара, 12. октобра 1332, за 350 перпера виноград у Тивту који је раније припадао Марину Гамбе, а који граничи виноградом удове Марина Гамбе и потоком (cum Potoc). — Истога дана, Илија је дао признаницу Петру Катени да му је дужан 175 перпера, да га подмири за годину дана. — Мјесец дана доцније, 9. новембра, Илија Загури Баранин уступио је магистру Марину Баранину, которском љекару-хирургу (magistro Marino de Antibaro, medico in cirusia), једну нотарску исправу, која се односи на кућу Груба Стругоње, код цркве св. Трипуна, заложену за дуг (I—2: 27, 27, 39).

Фрањо и Марин синови Русина Славице (de Slaviçe) задужили су се, 7. децембра 1332, код Илије Загури Баранина 12 перпера. И поново, 4. јануара 1333, перпера 15, да га подмире до Уокрса. — Послије недјељу дана, 15. јануара, Илија Загури ос-

тао је дужан Стипу Соркочевећу (de »Surgo« — Sorgo) из Дубровника 75 перпера венецијанских, да га подмири у дукатима за мјесец дана. — Никкола син магистра Томе задужио се, 26. фебруара 1333, код Илије Баранина 130 перпера, да га подмири до краја априла. — Сјутрадан, Илију је у свему подмирио златар Мишко. Признаницу је озваничио Трифун Бућа, судија, и Паскоје Мартолов, аудитор (I—2: 45, 53, 53, 66, 66).

Илија Загури Баранин обавезао се, 14. јула 1383, Луки Климову из Улциња (Luce Clima de Dulcigno) да му плати 268 перпера, и 4 динара након четири мјесеца. Биће то дуг Барана: Тодора Брича, Марка ДOME и Палма Гринце, који Илија преузима на себе (ego Elia Çagurri de Antibaro confiteor quod illud debitum de Antibaro quod est super Thedorum de Bricco et super mater Dome et super Palmam Grince), према признаници коју посједује Лука Климов (I—2: 91, 91).

Климо (Климент) Црнаш из Улциња био је цариник у вријеме краља Душана. Своје трговачко пословање развијао је у Зети и Србији. И његов син Лука био је јак привредник. Само за неколике године, они су у которску трговину уложили преко 8.600 перпера (вриједност преко 860 волова). Од Илије Загури имали су удио соли. Пословали су с Трифуном Бућом и Петром Катеном, такође са италијанским привредницима, понајвише с Беланђелом из Венеције. Трговали су и рудним благом из српских рудника. Климо је имао кућу у Котору, поред куће Трифуна Буће, коју је уступио Михаилу Бући и његовој жени Слави у размјену за њихову кућу у Улцињу.¹

Године 1335, Илија Загури Баранин помиње се више пута. Заједно с Беном Бише (Biste Prumuti) подмирен је, 24. марта, од Радоја златара (који набавља сребро и злато из Србије) са 444 перпера венецијанска. — Послије мјесец дана (19. IV) остао је дужан Георгију Содерини из Фиренце (Georgio Soderini de Florentia) 100 перпера брковских (urepereros de cruce), да га подмири до краја маја. — У даљем трговачком пословању, Загури је овом Флорентинцу био дужан (2. јула) 2000 перпера, да га подмири до краја августа, послије обављеног путовања. Признаницу је овјерио Трифун Бућа, судија (I—2: 171, 326, 348).

Овај већи износ новца, очигледно, Загури је примио од Флорентинца за набавку рудног блага, олова, бакра или сребра, из Брскова или Трепче. — Бише Прумути био је сестрић Тома Павла Томшина Драга. Отуда се Бише нашао у Штимљу на Косову, приликом смрти свога ујака, који је заједно са својим рођаком Трифуном Бућом био на двору Дечанског. Они двојица узели су у своје друштво Бишу. И он је развијао своје трговачке послове у Србији. Имао је имање у Брскову. Трговачке везе имао је с Дубровчанима, Задранима и Млечанима. По налогу

¹ Р. Ковијанић, *Вита Которанин неимар Дечана*, Београд, Нолит, 1962, 118—19.

краља Душана испоручивао је неке ратне справе за Србију. Грубе Биштетић био је изасланик ка цару Душану, заједно с Михаилом Бућом (1351).²

Илија Загури Баранин купио је, 8. јуна 1335, кућу Утеше удове Домање и њене кћери Доче, за 600 перпера венецијанских. Налазила се у Котору иза цркве св. Јакова код ложе. Уговор су овјерили судија и аудитор Марин Голија и Михаило Бућа (I—2: 336).

Из документа од 29. маја 1336. види се: да је Илија Баранин примио од Јована Салве, званог »De sancto Severino«, 41 и 1/2 златни дукат „добре мјере“, да га подмири за два мјесеца. Вјерватно, и овдје се радило о испоруци рудног блага (I—2: 379, 385 ?).

Илија Баранин позајмио је Јунију Каџићу (Качићу?) и његовом сину Николи, 15. јануара 1337, перпера 210 за годину дана. — Сјутрадан, Илија је дао обавезу Николету Балдели из Венеције да ће му исплатити 237 перпера венецијанских дуга након два мјесеца, по обављеном путовању. Признаницу су овјерили: Паскоје Мартолов („Бартолов“), судија, и Михаило Бућа, аудитор (I—2: 326, 326).

Сређином јануара 1337, Милосава Славенка обавезала се да буде слушкиња Илији Загури, и да служи доживотно њему и његовом дому (ego Miloslava sclava confiteor me esse ancilam et serva Elie Čagurride Antibaro obligans me sibi et suae domui servire ut docet tempore vite mee). — Истога дана, на исти начин, дала је обавезу и Славенка Радослава (Radoslava sclava). Уговор су овјерили Марин Мекса, судија, и Михаило Бућа, аудитор (I—2: 326, 326).

Рад овог истакнутог приморског привредника не може се даље пратити, јер недостају извори за даљих пет деценија. За поменутих дванаест година (1326—37), Илија Загури се обогатио у Котору. То се види по његовом трговачком пословању с домаћим и италијанским привредницима, по великим износима новца које је улагао у промет, по држању више слушкиња, по куповини винограда и кућа, које су, судећи по цијенама, биле двоспратне или троспратне палате, са украшеним порталима, прозорима и балконима.

Други истакнути Баранин који је једно вријеме живио и радио у Котору био је магистар Марин Баранин, которски лекар-хирург (magister Marinus de Antibaro, medicus cirusicus in Cataro). Њему је, 6. јула 1334, Грубе Стругоња за позајмљених 100 перпера венецијанских заложиле своју кућу на Тргу св. Трипуна, између куће Савиних синова и куће цркве св. Трипу-

² Исти, *Фра Вита Рањина (de Ranepa) а не Равњанин (de Rauepa)*, Прилози за књижевност, XXVIII, св. 1—2 (1962), 43.

на, за двије године, под условом да се на новац не плаћа камата, нити за кућу станарина. — Овај уговор продужен је 26. јуна 1336. за још шест година, под истим условима; али, ако Грубе не врати позајмљени новац до уговореног рока, кућа је имала прећи у власништво хирурга Марина као да је купљена (I—2: 39, 116, 385).

Ово је, неоспорно, лекар Менча Баранин (*Mença Antibaranus, medicus*) којега помиње Јиречек. По Јеремићу и Тадићу, он је 1330. лијечио кћер златара Мартола у Дубровнику. Можда је и тада био лекар Котора.³

Трећи истакнути аБаранин свога времена који је (једно вријеме) живио и радио у Котору био је мајстор Драгош Иванов (или Другош), клесар, „каменар“, који је у приморској екипи Вите Которанина свакако учествовао у зидању Дечана (1327—35). Оженио се, 27. јуна 1336, Которанком Белом, кћером Брате, сестром ђакона Вала, званог „Сас“ (*diaconus Valius dictus Sassus*), који је у име своје сестре, заједно с мајком, склопио брачно-миразни уговор с „Другошем“ Ивановим из Бара, клесаром, дајући му сестру Белу за жену (*cum Drugossio Ivanni de Antibaro, camenario, dans sibi sororem meam nomine Bella pro suam legitimam uxorem*). Донијела му је у мираз: кућу на Крепису (узбрдни дио града), испод цркве св. Петра, доцније св. Андрије (*s. Andreas de Srepis*), поред куће свештеника Ивана Константина, и виноград у Лепетанима. За остали дио мираза Вал му је дао признаницу да ће га подмирити. — Исте године, Драгош (*Dragossius*) Иванов и мајстор Петар, „зет Радоглава“, склопили су уговор са старјешином манастира св. Бенедикта, свештеником Василијем Паскоја Мартолова (братом протовестијара Груба) и Марином Мексом, судијом, старатељем поменутог манастира, да цијеле године раде на манастиру за 90 перпера. — Фебруара 1337, каменар Драгош (*Drago camenarius*) јавља се као јемац за Ђона Матијева из Бара (I—2: 379, 379, 250, 334).⁴

Претпостављамо: да је мајстор Драгош (Драго) син Ивана Баранина настањеног у Котору, који се помиње 1427.

Иван Баранин (*Johannes Baranin*) жалио се суду на Петра Белеца, 11. јануара 1333, да му није предао 26 перпера за коња, које му је по њему послао Грубе Вели. Грубе се заклео да је новац предао Петру, и суд је наредио оптуженом да новац преда Ивану у року од петнаест дана. — Неколике године прије тога, крајем маја 1327, которски златар Милослав Радогостов из Будве оженио се кћером Ивана Баранина (по свој прилици сес-

³ Јиречек, *Историја Срба*, I, 309, II, 314; Јеремић—Тадић, *Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника*, II, 1939; Ковијанић—Стјеппевић, *Културни живот старог Котора*, II, 1957; Мијушковић—Ковијанић, *Грађа за историју српске медицине*, САНУ, 1964.

⁴ Р. Ковијанић, *Вита Которанин неимар Дечана*, 234—5.

тром мајстора Драгоша). У исто вријеме, Милослав се помиње као зет Ивана Баранина (*gener Johannis Baranin*), приликом његове подмире дуга Грубу Орси (I: 278, 20, 78).

Ђон Матијев из Бара ступио је, 15. фебруара 1337, код ковача Николе (Станкова из Спичча), да служи вјерно и учи ковачки занат (*ego Jon Mathei de Antibaro loco me cum magistro Nycolao ferrario ad serviendum fideliter. in arte predicta*) за седам година, да га мајстор храни, одијева, научи свом занату и да му на крају дâ алат, као што је уобичајено. За Ђона је јемчио Драгош Иванов из Бара, „каменар“. — Которски ковач Михаило опуномоћио је, 16. новембра 1337, своју жену Добру у Бару (*uxor mea Dobre in Antibaro*) да може продати или отуђити на који било начин све што хоће од њихове имовине у Бару (I—2: 334; I: 115).

Стефан Баранин (*Stephanus Antibarensis*) намјестио је свога рођака Константина код (свештеника) Марџија, 5. новембра 1327, да му служи двије године вјерно и без преваре (*quod serviat sibi fideliter sine fraude*) за храну и одјећу; а за трећу годину службе учинили би нову нагодбу. Уговор су овјерили Трифун Јаковов (Пасквалић), судија, Тодор Гиге, аудитор, и Тодор Гиманои, свједок (I: 111).

Малој браћи у Бару (*fratribus minoribus de Antibaro*) и цркви св. Марије у Улцињу завјештао је по десет перпера за мисе Василије Матијев, који је, 22. октобра 1327, предао свој тестамент которском нотару да му дâ званични облик и унесе у књигу. Између осталог, завјештао је: да му ниједан которски свештеник не буде на сахрани (јер их је папа тада био искључио из цркве), али, кад буду ослобођени искључења да сваки добије по шест перпера за мисе; дио своје имовине завјештао је которским црквама и которској малој браћи (I: 110—11).

Гвидучије из Анконе, становник Бара (*Guidicius de Ancona, habitator Antibari*), задужио се, 21. маја 1330, код Винџијана из Венеције 114 перпера венецијанских за предстојеће путовање, да га подмири за три мјесеца. — Истога дана, задужио се код Јакомела Белаусел из Венеције 273 перпера венецијанска (161, 161).

Од Тодора Николина Балаци (*Balata*) из Бара (*a Theodoro quondam Nycolai Balatii de Antibaro*) био је потпуно подмирен, 26. јануара 1332, которски трговац Марко Квинтавало из Венеције (I: 242).

Од Сига Сање из Бара (*a Sygo de Sagne de Antibaro*) био је подмирен у свему Андреола Венеџијан из Венеције, 27. јануара 1332, у присуству судије Василија Салве и аудитора Трифуна Вуће (I: 244).

Ђакон Дома Валов, Петар Лукин, Јуније Спан, Менча зет Гембеш/а, Менча Цервац и Вал Абрајев, сви из Бара (*Dome de Vale et Petrus Luce et Junius de Span et Mençe gener de Gembes et Mençe Cervaç et Vali filius Abrae, omnes de Antibaro*), примили су, 19. маја 1330, од Николе Буће из Котора 350 перпера брсковских, да му их врате о дану св. Стефана, примајући обавезе прописане законима и одредбама града Бара (*renunciando nos supardicti omnibus legibus et statutis civitatis Antibari*) у погледу рока плаћања. — Доче удова Вала Бериславова из Котора одредила је, 4. јануара 1332, за свога пуномоћника фра Марка, опата манастира св. Спаса у Бару (*dominum fratrem Marcum, abbatem monasterii sancti Salvatoris de Antibaro*), да је заступа пред судом и изван суда у погледу њене имовине у Бару, да може продати, даровати, унајмити или отуђити на који било начин што буде сматрано за потребно (I: 161, 237).

Вита Тодоров из Бара, зет Церађе (*Vita condam Theodori de Antibaro, iener Ceragie*), задужио се, 31. јула 1331, код Нуџија Гиле из Котора 145 перпера венецијанских, да га подмири до Ускрса. У противном има да плати глобу краљу Рашке 100, Општини Бара 100 перпера, а поменутом Нуџију дупло (*solvam pene domino regi Rasie perperos C et communi Antibaris perperos C et dicto Nucio duplum*). Уговор су озваничили: Паскал Мратолов, судија, Матеј Матијев, аудитор, и Пиетро Савињанин, нотар (I: 197).

Матеј Матијев Абрахе био је јак привредник. Истиче се трговином сребра из српских рудника у заједници с Михом Спицом, чији је гроб откопан у крипти порушеног манастира св. Фрања у Котору, задужбини Јелене Урошеве, зване Анжујска.

Са Симом Петручијевим Гавунчи из Бара (*cum Syme Petruçi Gavunçi de Antibaro*) склопила је, 14. јуна 1332, Прва удова Милка из Котора, заједно са својим сином Јунијем, уговор о законитом браку, дајући му за жену своју кћер Раду (*filiam meam nomine Rada*), а у мираз своје митразне винограде, 35 асагија злата, гварнакију и позлаћену тунику, још једну гварнакију и тунику и огртач од зелене свите саје (I—2: 5).

Свештеник Марко Станополи, клерик цркве св. Марије у Бару (*presbiter Marcus Stanopoli, clericus sancte Marie de Antibaro*), завјештао је, 9. фебруара 1333, свом синовцу Марињу (*nepote meo Marino*) половину свога винограда и маслина у Мрчалету (*medietatem vinee mee et olivarum de Merçaleto*), а другу половину продао му је за 250 перпера, од којих је примио 100. Завјештао му је и три муљаче за маслине, двије у дашчари, једну у кући (*tocularia duo in palario et torcular quod est in domo*). Оставио му је кућу са свим припадностима, поред куће Богда Грдуша (*Gridusi*). Својој синовци Мари и њеним синовима завјештао је маслине код цркве св. Фелиџија (*olivas de sancto Felice*), некадашњи посјед Андрије Мендрера

(Mandreri). Клерицима (цркве св. Марије) оставио је кућу поред њихове куће (relinco clericis domum iuxta eos), с обавезом да сваке недјеље служе службу у славу Дјеве Марије; кућу не могу отуђити; може је, ако хоће, држати доживотно синовац Марин, али да им плаћа годишње 30 гроша (2 1/2 перпера). Цркви св. Фелиција оставио је њиву у Фрашенети, поред њиве цркве св. Тројице (in Frasseneto iuxta agrum sancte Trinitatis). Од 150 перпера које му има дати синовац Марко за други дио винограда и маслина завјештао је 50 перпера за радове у цркви св. Марије, клерицима те цркве 10 перпера за десетину од вина; сваком свештенику цркве св. Марије по 6, а клерицима по 4 динара; цркви св. Ђорђа и цркви св. Петра (ecclesie sancti Georgii et ecclesie sancti Petri) по 2 перпера; синовици Мари са синовима 15, сестри Мари 10 перпера; Доми кћери Марије, сину Петра Аполоса (Apolosi) и Драгослави по 6 перпера; клерицима цркве св. Илије (clericis sci Elie) 12, а малој браћи (fratribus minoribus) 6 перпера) Фра Чамуну (fratri Camuno) динара 18; свештенику Андрији Првошу (Pervosi) динара 12; остало за пописане сиромаше и мисе. За извршиоце тестамена одредио је два свештеника, Андрију Балета и Дабра Грдуша и синовца Марина (presbiteros Andream Balet et Dabro Gridusi ac Marinum neptem meum). Позива се на примјену обичаја и статута града Котора, Бара или којег другог града (cosuetudinibus et statutis civitatis Cathari, Antibari et eius libetalterius civitatis). Тестамент су озваничили: Марин Голија, судија, и Паскоје Мартолов, аудитор (I—2: 62).

Василије Шиарти из Бара (Basa de Sciatri de Antibaro) уступио је, 14. марта 1333, за дуг од шест перпера, которском обућару Неготи свога слугу Димитрија Скапинова Призренца (p'sari = Presari?), који је сагласан да му служи четири године за храну и одјећу, вјероватно и да га научи обућарском занату. — Менча Грегоров из Бара (Mençe Gregoris de Antibaro) ступио је, 11. јула 1334, у службу код Вала Трифунова Вали из Котора, да му служи вјерно десет година. — Петар и Андрија из Бара (Petrus et Andreas de Antibaro), браћа, подложили су, 15. августа 1336, своје ујаку Марину Станополу кућу у Бару, поред куће потомака Драчина, за 30 перпера брсковских. — За свога сводника из Бара (pro cognato suo de Antibaro) јемчио је, 10. априла 1333, Јуније Данче, као главни платиша, за 15 перпера које му је сводник позајмио од Милатка Богданова, которског млинара (I—2: 72, 118, 250; I: 288).

Степан Кривошијев из Бара (Stepan Crivosii de Antibaro) ступио је, октобра 1335 (?),⁵ на посао код мајстора Анђела, которског клесара, сина протомајстора Лауренција из Задра (који је у екипи Вите Которанина учествовао, свакако, у

изградњи Дечана). Имао је да служи годину дана. Мајстор се обавезао: да га храни, одијева, учи занату, и да му на крају службе да „мрку капу“, кошуљу и 9 перпера брсковских.

II

ДРУГИ ПЕРИОД (1395—1400). Послије владавине босанског краља Твртка (1385—91), Котор је постао самостална република (1391—1420). Балшићи, господари Зете, којој припада Бар, угрожавали су посједе и независност Котора, који је био принуђен да им, једно вријеме, плаћа трибут. Отуда су везе између ова два града у том периоду биле слабе. Зато су и которски писани извори из наведених шест година врло оскудни вијестима о Бару и његовим становницима. Углавном, помињу се неки Барани настањени у Котору.

Са Стањом Медојевићем из Бара, грађанином и становником Котора (*cum Stagni fillio de Medoye de Antibaro, nunc cive et habitatore Cathari*), склопили су, 10. априла 1397, брачно-миразни уговор Жанко („Занго“ — Занцо — Иванко) и његова супруга Станица, дајући му за жену своју кћер Катарину, а у мираз Станичину миразну кућу у Котору, са двије нове одрине изнад куће. Налазила се у предјелу цркве св. Марије Магдалене, поред куће „господина епископа од Градца“ — Превлаке (*iuxta domum domini Epi de Graçe*) и поред куће Стипана клесара, а изнад јавног пута. На кућу се плаћало цркви св. Трипуна 12 гроша которских годишње завјетине. Поред тога, Катарина је добила у мираз: 21 асагију злата, пар сребрних наушница и 49 перпера которских. Од своје бабе Доме добила је двије карубе (дионице) земље у Грбљу, у ждријебу Николе Белоглава, у мјесту званом Трешња (*Ceresigna*). Стањи је изјавио пред судом да је све то примио. — Дан прије тога, 9. априла, ђакон Матко Гости из Котора уступио је Станици жени Живка (Иванка), кћери Јунија Живоње из Котора, сва своја права која има према нотарској исправи из 1393, по којој му је Живко даровао кућу у предјелу цркве св. Марије Магдалене, поред куће епископа од Превлаке (*iuxta domum Episcopi de Graçe*), поред куће клесара Стипана, изнад јавног пута и испод куће поменутог Живка. Кућа је била заложена Андрији Стојановићу. — Сјутрадан по женидби, 11. априла, Стањо, пок. Медоја из Бара, са својом женом Катарином (*nos Stagno quondam Medoye de Antibaro cum uxore mea Catharina*), обавезао се Доми кћери Доброслава Кодана, баби Катарине, да ће је издржавати до краја њеног живота, а двије дионице земље у Грбљу, завјештане Катарини, да послјије њене смрти остану Катарини. — Истога дана, Стањо и Катарина изјавили су пред судом: да Катаринина баба, Доме Доброславова Кодан, има доживотно уживати приходе од двије дионице земље у Грбљу, које је дала у мираз Катарини (II: 434, 435, 435).

Стањи Медојевић из Бара, зет Живка Жанкова (Stagni Medoevich de Anibaro, gener Zivchi Zangi), грађанин и становник Котора, подмирио је, 16. јуна 1397, дуг цркви св. Петра и Андрије у Котору, на што му је дао признаницу управитеља цркве, свештеник Марко Ивана Витиног. — Послије два мјесеца, 19. августа, Стањо Баранин, малотрговац и становник Котора, задужио се код Алмарија из Венеције, који се налазио у Котору, 45 перпера и 10 гроша которских (II: 316, 349).

Стањо Баранин примио је, 18. августа 1397, од Антонела Роса (Rosso), трговачког заступника Пиетра Гнора из Венеције, један вашел (једрењак мање врсте) пун уља, да га прода Андрија Кањош (II: 459).

Паштровску легенду о Кањошу Мацедоновићу обрадио је Љубиша у популарној истоименој приповијетки. Појаву јунака приповијетке везује за годину 1423. Кањош каже: да је „зимус превезао нешто трговине у Млетке и напунио брод као око: уљем, вуном, лојем и чапрама“ Андрија Кањош је Паштровић, настањен у Котору; има своју кућу. У августу 1397. примио је од млетачког трговца Гнора, који се налази у Котору, пун бродић уља, да га прода у Венецији. Године 1440. помиње се Радоња Кањошевић (Radogna Cagnosevich) као члан суда добрих људи који врше умир у Паштровићима.⁶

Стање Медојевић из Бара (ego Stagne Medoyevich de Antibaro), становник Котора, дао је, 3. јануара 1398, Гојку Ратковићу своју кућу у Котору, поред куће Марина Прумути, спојену с једне стране с кућом Божића Првинића, с друге стране кућом Радмиле Марошића, а изнад јавног пута. За кућу се плаћало Налу Сергијеву три гроша годишње о Лучинудне. — Истога дана, Гојко Ратковић се обавезао да плати Стању и његовом брату Белану из Бара (Stagni et Billano fratri suo de Antibaro), становницима Котора, 90 перпера которских за једну годину дана. — Стањо Баранин обавезао се пред которским судом, 31. маја 1438, да приликом подизања куће поред куће епископа (превлачког) неће ничим повриједити епископова права. — Стањо Баранин, Тодор Главати и Живко Живоња задужили су се, 6. октобра 1398, код Занина Масариција из Венеције, трговца у Котору, 27 дуката, рачунајући дукат по 30 гроша которских (по 2 1/2 перпера), да га подмире након мјесец дана, по обављеном првом путовању (II: 508, 509, 546, 588).

Стањо Баранин, которски малотрговац, обавезао се, 24. фебруара 1399, врагити Занину Рожа (Rosso) из Короне (ser Zanino de Roxa de Corona), настањеном у Котору, 35 перпера которских, до краја четири мјесеца, у противном да плати „6 за 5“. — Протомајстор Радобрат из Пераста, которски бродоградитељ, обавезао се, 7. априла 1399, Стању Баранину да му изради једрењак

⁶ Р. Ковијанић, *Кањоши из Паштровића*, Зборник Матице српске за књижевност IV—V (1956—7), 269.

као онај у бродоградилишту, са 6 весала, дугачак 8, а широк 4 лакта, да има 30 ребара, да буде катранисан и готов до Духова. Ако не сврши на вријеме, да за сваки дан преко рока плаћа два гроша. Од 35 перпера за рад, бродоградитељ је примио 25 унапријед (II: 640, 656).

Са Беланм Медојевићем из Бара (*cum Belano Medoyevich de Antibaro*), грађанином и становником Котора, которски ковач Ђуро склопио је брачно-миразни уговор, 7. новембра 1398, давши му своју кћер Мадну за закониту жену, која се има вјенчати по обреду „свете мајке цркве“ (што би значило: да је она била католикиња, а Белан православни). Медна му је донијела у мираз: 40 перпера которских, виноград у Столиву од 15 квадрањола, изнад винограда и земље Мексе Јунијева Болице, испод винограда манастира св. Ђорђа у Которском заливу, поред јавног пута и винограда „сер Ивана покојног Петра господина Николе Буће“ (*ser Johannis quondam Petri domini Nicolai de Buchia*), на који се виноград плаћало 6 гроша годишње цркви св. Марије на ријечи (у Котору); поред тога, гварнакију опшивену златом постављену, нову тунику са рукавима, украшену позлаћеним сребром од четири унча и двије асагије тежине, два прстена у вриједности 10 перпера и пар сребрних наушница тежине четири унча. Белан је изјавио пред судом да је све то примио (II: 605).

Ђурин Добришиновић из Бара, који се налази у Котору (*Giurin Dobrisinovich de Antibaro, nunc existens personalter in Catharo*), Анто Радоњић и Добрин Милиновић, оба из Котора, створили су, 15. октобра 1396, трговачко друштво (*societatem*), са обавезом да зараду дијеле на три једнака дијела, да равномјерно плаћају за уљане судове (*magazeni pro aliquo vase olei*) и за све друго што се тиче трговине. — Ђурин Доброшиновић из Бара (*Dobrosinovich de Antibaro*), који се лично налази у Котору, обавезао се 8. октобра 1398, да плати Ђурђу Николину из Котора 33 перпера которска за мјесец дана, послје обављеног путовања, гарантујући лично и својом имовином, у противном да плати „6 за 5“ (II: 370а, 590).

Јован Самуел из Бара, из познате властеоске породице, помиње се такође у которским споменицима, односно помињу се његова жена и син. Гајуша жена покојног Јована Самуела из Бара (*domia Gaiussa uxor quondam Johanis Samuelis de Antibaro*) одредила је Трифуна Анђелова Сити, 20. фебруара 1397, за свог помоћника у Котору. — Послије године дана, 20. IV 1398, Трифун Бућов Бућа је дао изјаву да је подмирен од пуномоћника Ђованија из Фиренце и Трифуна Анђелова Сити, пуномоћника Гајуше удове Јована Самуела из Бара. — Концем септембра исте године, Гајуши је остао дужан 20 перпера Никола Јунијев Болица за Трифуна Бућова Бућу. — Трифун Бућов Бућа остао је, 1. октобра 1398, дужан Гајуши 26 перпера которских, за које јој залаже бачву вина од 40 квинква, која се налази у магазину

Саве Цегел, са обавезом да је подмири продајом вина о Божићу; у противном, све вино у три бачве које има у истом магазину имају се употријебити за подмиру тога дуга. — Послије десет дана, Гајуша Јована Самуела из Бара уступила је Марину Бизанти своје право на наплату 26 перпера које јој дугује Трифун Бухов по признаници од 1. октобра, односно на заложено вино у подруму Цигела (II: 415, 432, 578, 578, 591).

Лауренције Јованов Самуел из Бара (Lauro fillius quondam Johannis Samuelis de Antibaro), налазећи се у Котору, даје завазда, 31. маја 1398, половину винограда и земље на Пучу Владиславу Драгу, которском архиђакону, која је земља припадала миразној имовини његове мајке (*dox matris mee*), као што се види из јавне исправе коју је писао которски нотар Зентелуције из Осима 24. маја 1349. Виноград и земља налазе се изнад винограда „господина Трифуна Буће, протовестијара“, испод винограда Милина Цегали, а поред јавног пута. — Архиђакон Владислав Драго дао је, 4. јула 1398, у закуп Ригуши удови Трифуна Маркова Драга, половину земље на Пучу коју је добио од Лауренција Јованова Самуела из Бара (*per Laurentium quondam Johannis Samuelis de Antibaro*). — Ригуша удова Трифуна Маркова Драга вратила је, 11. јануара 1399, архиђакону Владиславу Драгу посјед на Пучу који је некад припадао Лору Јованову Баранину (*Lore de Zani de Antibaro*), који је држала у закуп (II: 545, 556, 635).

Прије би се могло рећи: да је поменута Гајуша била маћеха (а не мајка) Лауренција Јованова Самуела. Она је имала два сина из (првог) брака са Которанином Болицом, чланом разгранате породице, треће по угледу у то вријеме, и врло старе, зване Биволчић. Петар Болица помиње се средином XII вијека као заповједник Котора. Дамјан Болица био је изасланик Котора ка Људевиту Анжујском за вријеме његова боравка у Загребу (1382), да тражи потврду старих привилегија датих од стране Немањића. У фебруару 1396, био је кнез самосталног Котора. Из ове породице је Зано Грбичић из Његошева „Горског вијенца“

Гајуша жена пок. Јована Самуела из Бара даровала је, 12. октобра 1398, своје сину Андру Болици (*Gaiussa uxor quondam Johannis Samuelis de Antibaro do et dono Andro fillio meo*) сва права која је имала по признаници од 31. септембра 1398, по којој Никола Јунија Маринова Болица дугује њој 20 перпера которских. — Сјутрадан, Гајуша Јована Самуела аБранина уступила је својим синовима Андру и Драгоју, браћи Болица (*Andro et Dragoye, fratribus de Boliça, filii mei*), сва своја права у Котору и околини по јавној исправи потраживања од Колана из Задра и других дужника. — Андро Болица обавезао се, 4. априла 1399, платити својој мајци Гајуши 200 перпера за годину дана (II: 592, 591, 657).

Сеја удова Јакоба Милани из Парме, бившег нотара Которске општине, са својим сином Павлом (из првог брака), скло-

пила је брачно-миразни уговор с Гаврилом Михаиловим Брак-
 јен, 7. фебруара 1397, давши му за жену своју кћер Алегрину
 из брака са Јакобом. Кћери и зету дала је у мираз: 800 перпера
 који се израђују у Котору (qua ad presens in Catharo fiunt), ку-
 ћу у Бару, у предјелу Куршети (Curseti), једно пјесковито и два
 поља у предјелу цркве св. Александра, са четири ораха, ограду
 маслина у Царевом долу (данас Царевићи?), поред посједа Ми-
 ра Орси (ogradam unam ollivarum in Cesaredo), ограду масли-
 на у предјелу Шпиноје (ogradam de olivis in contrata Spinoi),
 поред посједа Томе, врт у предјелу цркве св. Димитрија и други
 врт у Плика долу (unum ortum in contrata sancti Dimitrii, item
 ortum unum de Plicado); такође и ограду маслина у предјелу
 Стригод (unam ogradam ollivarum in cotrata de Strigod?). Сви ови
 посједи налазе се у округу Бара (in districtu Antibari). Можда,
 називи два посљедња локалитета треба да гласе: Плитко-до и
 Стриго-до. Поред тога, Сеја је дала кћери у мираз: кућу у Ко-
 тору коју је добила у наслеђе од свога оца Русина Доброва, пар
 свилених хаљина, подашивених мускатом, са сребрним позлаће-
 ним пуцадима, и двије дионице земље у Грбљу. У уговору је на-
 ведено: да имање у Бару које је припадало нотару Јакобу (који
 је по свој прилици био једно вријеме и нотар у Бару) није ни-
 чим задужено. Гавро је изјавио пред судом да је све то примио
 у посјед, и обавезао се да ће Никши Ганчолу платити 170 пер-
 пера которских задужених на добијено миразно имање. Уговор
 су озваничили: Никола Болица, судија, и Марко Драго, аудитор
 (II: 401—2).

Risto Kovijanić

BAR ET SES HABITANTS DANS LES MONUMENTS DE KOTOR DE XIV SIÈCLE

Résumé

Etant donné que les documents de Bar ne sont pas gardés, chaque donnée historique sur cette ville se trouvant dans les monuments de Kotor à une grande valeur. Au courant de XIV siècle les contacts entre ces deux villes étaient très vivants et se développaient dans tous cours de leur économie, surtout dans les rapports de la commerce maritime. Pendant la règne des Balšići ces contacts étaient minces parce que les relations entre Kotor et Balšići étaient très tendues.

L'auteur en détail expose et explique toutes les formes de ces rapports entre Bar et Kotor en indiquant les nombreux inspireurs et porteurs de ces rapports.

Милош Милошевић

ДИЛЕМЕ ЕКОНОМСКЕ ПОЛИТИКЕ МЛЕТАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ ПРЕМА КОТОРУ И ПОМОРСКИМ НАСЕЉИМА КОТОРСКОГ ЗАЛИВА

Када се имају у виду само нормативни акти и упутства власти током млетачке владавине (1420—1797), стиче се углавном прилично уједначена слика о економској политици Републике. Са повременим, али релативно кратким, колебањима, у начелу се ишло на обавезу прве понуде трговачке робе граду Венецији, односно на јасно фаворизирање и протекционизам метрополе.

Поред утврђивања основа такве економске политике, од значаја је пратити и како се она формирала и да ли су постојале значајније снаге које су предлагале и друга рјешења. У позитивном случају треба уочити праве садржаје и утицаје одређених дилема у ставовима, које су се још појачавале дјеловањем разних објективних историјских фактора. А ови су опет утицали у далеко јачој и оштријој мјери баш зато што је економска политика била руковођена уском рачуницом искључивости и затворености и невођењем рачуна о виталним интересима ширих региона посједа и градова. Наравно, није могуће детаљније пратити разна схватања и резултате гласања у бројним форумима Републике, иако понекад и о томе има података, као 1524. године. Тада је посебна сједница Вијећа четрдесеторице посвећена питању заузимања крутог или либералног става према трговини Котора, па се гласало са 120 према 50 гласова за крути став. И поред добре натполовичне већине, и број опозиционих гласова био је веома озбиљан. Симптоматично је да су се ранији представници млетачких власти у Котору, као добри познаваоци локалних прилика, често касније, када су се враћали у Млетке, чврсто залагали за интересе Котора. Међутим, код формирања економске политике у метрополи ипак је преовладавала тежња да се само сачува благостање и богатство Венеције, које је иначе видно опадало и долазило у тешке кризе, а без већих удубљивања у сложену ситуацију далеких градова и опасности од њиховог сиромашења.

Дилеме су се кретале око питања шта је заправо млетачки интерес. Да ли само уска и тренутна корист Млетака, или дале-

ковиднија политика, опет у властитом интересу, да се не поткопа економија градова на свом посједу и да их се не сведе на го-ло подмиривање основних потреба. Не без дилема, али у тим начелним дискусијама преовладавало је оно прво.¹ Само је то у пракси било често мијењано, нарочито под утицајем објективних ратних и других неприлика, али и упорним поморским иницијативама самог становништва Боке на ратном и трговачком пољу, нарочито у XVII и XVIII стољећу.

Свакако, сви дукали, терминације, представке, дискусије у Сенату и сл., одражавају само један вид проблема, јер се преко њих прати само правна акција Републике у одређеном историјском тренутку и принципијелни ставови њене политике. Неопходно је да се та слика надопуни и провјери архивском траком текуће трговачке праксе, уколико је сачувана и проучена, иако ту провјеру није лако са сигурношћу извести. Па ипак, ако би се са доста права претпоставило да ови досада истражени и обрађени подаци из XV и XVIII ст. одражавају неке типичне процесе који дозвољавају и шира уопштавања, могло би се закључити да се прилично мијења слика добијена на основу самих нормативних аката. Јер нарочито разне војно-политичке и ратне потребе, тако често присутне у прва три вијека млетачке владавине, затим озбиљне несташице и глади, нарочито у Далмацији, потреба антипиратске акције и од стране трговачких бродова и појава веома развијеног кријумчарења, све је то својом гвозденом животном логиком условљавало одређену либерализацију трговине у пракси. То је важно да се подвуче, иако то не значи опет да је трговина у пракси била сасвим слободна. Она је свакако мање-више била стално кочена, али су се и Котор и друга поморска насеља на разне легалне и илегалне начине снажно опирали наметаним стегама дириговане привреде ограничења, користећи се обилно свим објективним факторима, који су им ишли у прилог. Уосталом, и онај познати карактеристичан просперитет низа приморских бокељских насеља у XVII и XVIII ст., једноставно и не би био могућ да су се крајње досљедно и непромјенљиво проводила начела дискриминаторске економске политике Венеције према Боки. Наравно, ту је Република опет имала своју рачуницу и знала шта заправо стварно добија ако на војном и трговачком плану користи људски потенцијал Боке, и зато попушта у правцу либерализација трговине.

¹ За XV ст. проф. И. Божић послје својих анализа даје сажету и прецизну дефиницију: „Млетачке мјере ишле су за тим да се трговина Котора и осталих градова на Зетском приморју сведе на размјену домаћих производа за храну и најосновније предмете потрошње, с једне стране, а њихова посредничка улога у размјени балканских сировина за производе западноевропског, у првом реду италијанског, занатства да постане услужна дјелатност у монополистичкој политици Млетачке републике, с друге стране“. *Историја Црне Горе 2/II*, Титоград 1970, стр. 252.

У осцилацијама између два разна начелна гледишта, а нарочито у разликама између теорије и праксе, пролази највећи дио млетачке владавине и њене економске политике.

Све што је речено природно условљава подјелу даљих излагања у двије цјелине. У првој ће бити ријечи о споменутиим начелима и нормативним ставовима Млетачке Републике, а у другој о досада објављеним поморско-трговачким путовањима током млетачке владавине.

I

Повећана забринутост Млечана за благостање своје државе, а нарочито метрополе Венеције у XV ст., дошло је последице смањења трговачке конјунктуре из XIV ст. и све јачег турског притиска, са губљењем територија и уходаних трговачких веза у Малој Азији, на Леванту и Балкану, а за нас посебно значајно, на албанском приморју и у Зети.

Све је то доприносило да се интерес за критичну источнојадранску обалу у XV ст. јако повећавао. Аргументи су били јасни. Република је још брижљивије хтјела да осигура Јадран као „своје море“, а у ствари једини пролаз за своје трговачке и војне бродове. Пуна слобода и сигурност навигације дуж источнојадранске обале представљала је за Венецију апсолутно неопходан услов за обављање меритеранске и океанске трговине. Туда су Венецији пристизали житарице, вино, уље и други прехранбени производи са посједа на јонским отоцима, из Грчке, посебно источног Пелопонеза (Romania), са Крита и са Сицилије.² Зато је Република тежила да добије источнојадранске градове, купљене 1409. год., а стварно добијене 1420. године, и да њихове економије веже и подреди потребама своје метрополе. Бока је у томе била у изузетно тешком положају, као задуго (послије 1571. год.) географски најудаљенији млетачки посјед на источнојадранској обали од Венеције. А то је у доба једрењака био веома значајан фактор. И баш због те своје географске и економске условљености, Котор је раније традиционално био трговачки окренут Пуљи и Грчкој и другим ближним сјевернијим лукама обје јадранске обале.

Пропис о трговачком фаворизирању града Венеције на рачун свих градова млетачке Далмације, први пут је донесен 1422. год., иако је још тада, умјесто забране и проглашавања контрабанда, притисак вршен само повећаним царинама, а пропис је брзо био ублажен или мијењан. Радило се о тражењу Задрана 27. марта 1422. године. Поводом тога Млеци су тада први пут прогласили начело да се трговачка роба из цијеле Далмације упућује у град Венецију и њену околину, подвлачећи као

² Gino Luzzatto, *Storia economica di Venezia dal XI al XVI secolo*, Venezia 1961, стр. 154 и 158.

аргументат једноставно да ови за тим артиклима имају потребу. И та њихова потреба остаје главно правдање за донашање такве одлуке.³ А ако се ипак буде хтјела превозити роба негдје друго, то се није забрањивало, али су се трговци оптерећивали плаћањем двоструке царине, што је практично доводило до покупљења артикала. Прва се мјесна царина плаћала тамо куда је роба увожена, односно одакле се извозила, а друга је била млетачка царина, која би се морала платити да је роба стигла у Венецију.⁴ На протесте Задрана, упућене већ 7. априла, дозволила се само слободна продаја вина, али не и осталих артикала. Тада је дословце поновљено само начело двоструких царина, односно фаворизирања града Венеције, као и да то важи за све далматинске градове.⁶

Па ипак, на бројније протесте градова у августу 1422. год. млетачка влада ослобађа трговину далматинских градова од тако неповољних царинских терета и одобрава да се, уз наплату нормалне царине, извозе уље, сир и остала роба „гдјегод желе“.^{6а}

Треба још споменути да и прије 1422. год. постоји једно млетачко ограничење дато Котору, иако оно није било дио неке нове економске политике, него само донијета одлука на поднијету молбу. На тражење града, наиме, да му се у ратно доба одобри набавка албанских житарица, у дукали Тома Моћенига од 28. априла 1421. год. одобрава се откуп извјесне количине житарица, али једино за потребе града. То је значило откуп малих количина, за потрошњу становништва. Треба нагласити да су и сами Которани на такав начин стилизирали своју молбу.⁶ Венеција је о томе обавијестила ректоре Драча и Љеша.

Послије првих колебања из 1422. год., дукалом од 27. XI 1425. год. прокламован је компромисни принцип, по коме се, са пуно права, повело рачуна о географској удаљености града Венеције од појединих посједа, па је постављена граница код најјужнијег рта полуотока Истре, Промонтура (Камењак). Све сјеверније од тог положаја према Венецији (intra), морало је робу упућивати искључиво за Венецију, док је за цијелу Далмацију, према југоистоку, па и за Боку (supra), остао на снази либерални принцип трговања.⁷ Такав принцип слободе трговине декларисан је и у вучитрнском анексу мира послвије другог скадар-

³ Шиме Љубић, *Листине о одношајих између јужног славенства и Млетачке Републике*, ЈАЗУ VIII, Загреб 1886, стр. 148.

⁴ Исто, стр. 149.

⁵ Исто, 153—154.

^{5а}) *Листине IX*, 7.

⁶ *Листине VIII*, 92.

⁷ *Листине IX*, 7. Грга Новак, *Повијест Сплита II*, Сплит 1961, стр. 26—28.

⁸ *Листине IX*, 12.

ског рата 1426. год. и то за све артикле,⁸ док је у смедеревском уговору 1435. год. Котор и директно споменут.⁹

Међутим, у деценији између 1430—1440. год. Венеција је поновно, али сада у неким важним и таксативно набројеним артиклима (тканина, кожа, жељезо, катран), донијела забрану трговања за цијелу Далмацију, па су чак и везе између приморских комуна контролисане.¹⁰

За Котор је, опет, увијек било отворено витално питање трговачких односа са Пуљом и Маркама и на томе је нарочито инсистирано. Средином XV ст., последије буне и пацификације Грља и заслуга Котора за посредовање и војну помоћ Стефанице Црнојевића, поновно се поставило питање дозволе трговања 27. VII 1452. године. Изасланик Котора Никола Трипов Болица излаже оне раније трговачке везе и износи потребу њихових обнављања, истичући да се трговало на принципу замјене са масноћама и осталом робом, и то: у Пуљи, Маркама, Грчкој (Пелопонезу) и Албанији. Млетачка влада, међутим, не прихваћа те традиције, него упућује Которане у првом реду у оквиру свог посједа, на Далмацију, непомињући да тамо могу слати све своје продукте. У истом документу наводе се и важни артикли за које је, око пола године раније (15. I 1452), млетачка влада већ била забранила извоз из Далмације у Марке и Пуљу (сир, кожа, мед, раша, сол и слана риба). Ипак, што се тиче захтјева Которана о слободном трговању са Маркама и Пуљом, дозволило се само нешто мало таксативно набројених артикала, а тиме и незнатно ублажило начело дириговане трговине само са Венецијом и Далмацијом. Али ту се ради само о уљу (једино за градску употребу), вину, сланом месу и ситнијим прехранбеним производима, што се, уосталом, иначе и увозило из Марке и Пуље у Далмацију.¹¹

Опет, свега неколико мјесеци касније (16. VIII 1452) изда-та је нова дукала, са далеко већом и значајнијом либерализацијом трговине са Пуљом и Маркама. То се односило на цијелу Далмацију, подразумијевајући ту и Котор. Укидајући наведена ограничења од 15. I 1452. год., укинута је и дотадашња забрана извоза смоле, гвожђа, воска, тканина, крмеза и бакра из градова Далмације у Пуљу и Марке. Све се то раније смјело извозити једино у Венецију. Али истовремено је био забрањен и увоз неке трговачке робе из Пуље и Марака, а посебно неке врсте памучног предива.¹² У овој одлуци се сасвим отворено излаже је-

⁸ Уговор прокламује слободну трговину сољу и другим трговачким артиклима и са Котором и Скадром. Ту се наводи да деспотови људи нису дозвољавали караванама да иду ни за Котор, ни за Скадар. *Листине IX*, 83.

¹⁰ Тако 1430—1433. године за тканине, 1438. године за жељезо, 1439. за кожу, а 1440. године за катран. Г. Новак, *Повијест Сплита*, стр. 28—29.

¹¹ *Листине IX*, 438.

¹² ». . . species gothoni filati«. Вјероватно треба »cothoni. *Листине IX*,

дан изванредно важан аргуменат, који ће се и касније чешће наводити, а то је да се увидјело како дотадашња политика искључивог дириговања трговине на Венецију уништава Далмацију, а повећава приходе Дубровнику и „повећава његово бродовље и поморско особље“ Јер ако се забрањује трговање млетачким поданицима, Дубровчани остају на тржиштима сами и без конкуренције, па ће цјелокупни восак, тканине, крмез и други артикли, који су се превозили на подручје Републике, искључиво ићи на Дубровник. Ето то су били отворено и веома тачно изнијети разлози укидања раније забране трговања.¹³ А то је, наравно, ишло у прилог которском ставу и свима онима који су се борили за либерализацију трговине. У ствари, аргументација је била преузета из захтјева Сплићана.¹⁴

У овом се тренутку, дакле, било увидјело да централизована економска политика Републике посредно фаворизира слободни Дубровник, а све на штету градова млетачке источнојадранске обале, нарочито оних јужних. И та дилема, како ће се и даље видјети, остаје трајна окосница два супротна става у вези с економском политиком Венеције. Ти ће исти ставови поновно доћи до изражаја преко седамдесет година касније (1524. год.), у вези са Котором и проблемом либерализације његове трговине.¹⁵ Али још средином XV ст. и касније, брзо се враћа стари крути став забране слободног трговања и искључиве везаности за тржиште Венеције.¹⁶

У другој половини XV ст. дошло је до нових сукоба око Котора и турско-млетачког рата (1463—1479), што све утиче и на трговачке везе. Познато је да је послјије турског освајања Србије, Босне и Херцеговине султан забранио извоз сребра, крмеза, свиле и воска са територија турске царевине.¹⁷

Треба још имати у виду да је Млетачка Република, поред изложених крупних и начелних ставова, који су се, уосталом, доста брзо и мијењали, издавала и низ појединачних, исто доста промјенљивих, дозвола или забрана, које се не слажу, или само дјелимично слажу, са прокламираним принципима. Али начела су ипак остајала као база.

Нарочито се за житарице из Албаније морао повремено дозвољавати увоз, јер се радило о витално неопходним артиклима за издржавање поданика. А Венецији је морало бити стало да, уз кнежеву контролу те трговине, омогућава прехрану Котора, али не и ширу, извозну трговину Бокелја. До одобравања увоза житарица дошло је на захтјев Котора 4. маја 1424. год., и

¹³ *Листине IX*, 449.

¹⁴ Г. Новак, *Повијест Сплита*, II, стр. 31—32.

¹⁵ *I diarii di Marino Sanuto*, Venezia 1879—1903, св. XXXVI, стр. 531—532.

¹⁶ . . . vendi non possit ne conduci alio quam Venetiis. « *Листине X*, 193 и 198.

¹⁷ Др Иван Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, 12 вјекова бокелјске морнарице, Београд 1972, стр. 41.

то из Драча и Бојане. Том приликом се укинуло плаћање таксе («arboragio»), као што је то и раније било. Контрола Венеције била је замишљена преко писмених дозвола, које ће издавати кнез, а уз изричну забрану евентуалног искрцавања житарица на неком другом мјесту ван Котора. Интенција је била да у Котор долази само толико житарица колико је то неопходно за издржавање града.¹⁸ Пропуснице за трговину тога типа издаване су, поред 1424. год., још и 1441, 1443, 1463. за 1.500 стара и 1463. год. за 6000 стара.

Пред опасношћу од глади 1441. год. правио се још један изузетак. И поред забране изнајмљивања страних бродова, донесене 11. фебруара 1433. год., одобрено је 2. маја и 9. новембра 1441. год. да се и страни бродови користе, али искључиво у циљу превоза житарица.¹⁹

Али Котор је и даље, упркос забрана, трговао релативно слободно. Тако су се у августу 1499. год. у Марке извозиле грубе тканине, платно, свила и сл. Чак се том приликом добило и званично одобрење провидура. Зато је Република морала опомињати свога представника власти да не издаје таква „протузаконита писма“.²⁰ Провидур је, по свој прилици, припадао оној струји која је сматрала да Котор треба подржавати у његовим природним и уходаним трговачким токовима, макар и против законских прописа и ставова о кријумчарењу.

Јер Котор је био у посебно тешкој ситуацији. Провидур Зен 1506. год. износи Сенату директну опасност у којој се налази утврђење „лишено било каквих прихода, а нарочито прехрамбених артикала“ На то се бирократски спремно реагира и опомиње. Дужд то хвали и наређује да савјетници донесу одговарајуће одлуке. Међутим, економско гушење и немаштина остају по старом, а Сануто у свом Дневнику додаје заједљиву и лаконску примједбу о инертности, у многоме типичној за гломазни апарат и већ осиромашену Републику: »Et nihil fecerunt«.²¹

Ипак се неким економским мјерама хтјело помоћи Котору, али су отпори томе били јачи. У средишту пажње остају напори око укидања забрана трговања са Пуљом, што би јако ојачало Котор. У том смислу је изузетно симптоматично већ споменуто засједање Сената у Венецији 1524. год., посвећено Котору и том начелном ставу. Оно је нарочито важно, јер ако се дилеме око економске политике већином могу дедуцирати или наслуђивати по извјесним промјенама у ставовима и краћим тек-

¹⁸ Др Г. Чремошник, *Которски дукали и друге листине*, Сарајево 1922, стр. 127.

¹⁹ ». . . pro ubertate terre sue neve ille populus famem paciatur. . . possint nabulizare navigia et barchosia forensium. . . pro aducendo sibi frumenta et non aliam rem. . .«. Историјски архив Котор (ЈАК), R II, 13. Таква се дозвола потврдила и 2. VIII 1443. год., а набавка је била важна за териториј цијеле Републике. Исто, R II, 13.

²⁰ I diarii di Marino Sanuto. . . II, стр. 1110.

²¹ Исто, VI стр. 369.

стовима у нормативним актима, у Дневнику Марина Санута сачуван је један изванредно важан документ другог карактера. Преко њега у ствари присуствујемо једној сједници Вијећа четрдесеторице у аугусту 1524. год., искључиво посвећеној питању поморске трговине Котора и ставовима млетачке економске политике. Сануто, не без чуђења, наводи да је Лука Трун, који је заступао либерализацију которске трговине, тада у дискусији говорио чак два сата.²² Иако детаљи оштре дебате која се развила, наравно, нису у Дневнику опширно изложени, ипак Сануто даје кратке, али садржајне приказе ставова и наводи њихове протагонисте. Почело се са предлогом савјетника Вијећа Луке Труна, који је поставио формални предлог да Вијеће четрдесеторице дозволи слободну трговину Котора и укине раније донијета ограничења.²³ На то је савјетник Михаило Морезини (Michiel Morexini) дао протупредлог на линији дириговане трговине, тј. да Которани треба да довозе своју робу (восак и сл.) у Венецију. Ипак је прихватио једну олакшицу, а та је да се царина убира само за половину предвиђеног износа.²⁴ Око та два веома различита предлога развила се жива дискусија. Карактеристично је да први узима ријеч Павле Валаресо (Polo Valaresso), који је раније био провидур у Котору. Он је енергично подржао Труна, наводећи да, ако се Которанима не омогући слободна трговина, „они неће моћи живјети“.²⁵ Међутим, представник Вијећа умољених Павле Приоли (Polo di Prioli) оштро устаје против изнијетих ставова, сматрајући да би они упропастили млетачку трговину. И провидур за трговину исто је осудио такве ставове, јер би се упропастили млетачки приходи од царине и трошарине. Дакле, и у једном и у другом случају употребљен је тежак израз „упропастити“ (ruinar). У таквој атмосфери оштрог отпора високих представника званичне политике, Трун је два сата покушавао да брани своје ставове, али без успјеха. Морезини је поново заступао онај раније дати предлог искључивог фаворизирања Венеције, па је такав став и изгласан са 120 гласова. Ипак, Трунову, односно которску тезу слободне трговине подржало је 50 гласова вијећника. На овом се документу вриједило дуже задржати, јер се ту баш јасно види како су те начел-

²² »...stete do hore in renga, fo molto longo«. Исто XXXVI, стр. 531—532.

²³ »...che quelli di Cataro de coetero possino navicar con il suo soravento, et sia revocada le parte presa in questo Consejo«. Исто. Овдје треба посебно подвући да смо израз »navicar con il suo soravento« схватили у ширем смислу слободне трговине, наиме: пловити тамо гдје је повољно и корисно. На основу контекста и логике цијелог документа сматрали смо да треба искључити друго уже и више географско-навигационо тумачење термина, иако се оно често среће у архивским документима. По њему би »sottovento« (под вјетром) био појас мора и копна према јужној и средњој Италији (Пуља и Марке), а »sopravento« (или »soravento«) тј. над вјетром, област далматинске обале.

²⁴ »...che li detti da Cataro potesseno portar in questa cita le loro cose, zere etc., a mezzo dazio...«, *I diarii di Marino Sanuto...*, XXXVI, 531—532.

²⁵ »...se non li è concesso questo non poleno viver etc«. Исто.

не дилеме ипак биле живе и како су се озбиљно рјешавале. Од свега овога је Котор ипак имао одређених користи, јер је од 1524. год. за своју робу у Венецији плаћао половину царинског износа. А стварна трговина је и даље ишла својим токовима.

Од XVI ст. па даље, Млетачка Република је све јасније уочавала да се, поред Котора, који је имао своју древну поморску и трговачку традицију, тежње многих других насеља у Заливу за развојем поморства могу веома добро искористити за стварање снажног поморског и сухоземног одбрамбеног појаса према пиратима и Турцима. Радило се о комплетним насељима приобалног подручја. Боча је била богат извор квалитетних помораца, спремних да лако напусте свој дотадашњи ситноземљораднички и најамнички посјед. Значајнија организација нове караванске трговине са залеђем није постојала. Велики дио приобалног станаовништва формално је протјеран на море, и то не само због оног малог и неплодног појаса земље, окруженог голим красом, него и зато што му которско племство није дозвољавало да се развија, а нарочито да шири винограде, а тиме и бољи живот. Република је све више уочавала да у сопственоме интересу треба подржавати те упорне и способне људе да нађу неки излаз. Ти вјешти поморци и трговци и храбри ратници били су спремни да гину и да преузму опасну посредничку улогу, нарочито између житородних крајева Албаније и Грчке, тада под Турцима, и Далмације, Истре и Венеције. Тим насељима у Заливу млетачке власти су почеле додјељивати статус поморског насеља, претварати их у општине, дијелећи појединцима похвалнице, титуле и медаље. А изнад свега награђивали су их царинским олакшицама, што је омогућавало да се богате. Поморска трговина доноси извјестан просперитет, али само привилегована и кријумчарска може довести до већих акумулација и благостања.

Иницијативе у том процесу нису биле у рукама Млетачке Републике, него у рукама самих Бокела. Они праве притисак на Котор, на домаћу власт, на Венецију и уз велике жртве упорно траже, намећу се и пробијају на тржишта. Власт је у почетку пасивна и заузета другим бригаама, а и которско племство се, губећи иницијативу, грчевито бори против самосталног наступања свог подређеног „контада“. Перспективе „града-тврђаве“ и „контада-антемурала“ била је пасивно уклапање у туђу милитареску. Али умјесто судбине сиромашног становника тврђаве, мануелног радника или слабо плаћеног војника, Бокели су одабрали властити пут поморско-трговачког успона.

Колико је пробијање на страна тржишта било тешко добро илуструје текст декрета Вијећа десеторице, још од 19. маја 1451. год. у вези с оснивањем бокелске братовштине св. Ђорђа и Трипуна у Венецији. И само Вијеће је пратило тај „бескрајан“ прилив бокелских помораца „измучених до смрти или малксалих, који од неимаштине и глади умиру, немајући ни пот-

поре ни помоћи било од које особе на овоме свијету, зато што су странци. . .“²⁶

Као што су касније настајале сухоземне регуларне и не-регуларне млетачке трупе, састављене од домаћих војника («nazionali» и хајдуци), тако је без посебног млетачког труда и трошка настајала нека врста нерегуларне домаће „ратне морнарице“. Било је веома скупо, и зато тада Републици немогуће, да то остварује на уобичајени начин. Република је стога подржавала већ постојеће поморско-трговачке тенденције у Заливу и бенефицирала њихову трговину. Тако су се на истој линији нашли тежње и интереси бокељских помораца и интереси Републике. А тада се, уосталом, није ни могло трговати ако се није посједовало довољно спремности да се ступи у оружану борбу и ако трговачки једрењак није истовремено био и донекле наоружани ратни брод.

Али и према тим младим поморским насељима, у првом реду Перасту, а затим Прчању, Доброти и Столиву, Република се исто одлучује да примијени старо начело трговачког фаворизирања Венеције. Оно се износи 28. XI 1519. и 3. I 1520. год., да би се почетком XVIII ст., а и касније, нарочито упорно понављало у читавом низу одредаба (10. III, 1707, 10. VII 1709, 17. VI 1711, 25. VII 1712, 20. IX 1713. год. и даље). Сви бродови који товаре било какву робу у јадранским лукама под влашћу Млетачке Републике имају законску обавезу да са теретом доплове у Венецију. То важи и за млетачке поданике и за странце, без обзира на власништво брода. Никакви се изговори за искрцавање робе у Далмацији неће узети у обзир.²⁷ Занимљиво је да 1713. год., када ово одређује, генерални провидур Карло Пизани, наводећи мали историјат таквог става, као прву званичну форму, лацију наводи ону из 1519, год., не знајући, вјероватно, за први такав, већ споменути, став из 1422. године.

Међутим, како ћемо видјети, и поред таквог званичног курса, до пада Републике и постојања контроле путних испра-

II

Истраживање конкретне трговачке праксе веома је сложен и дуготрајан посао. Према досада дјелимично обрађеним подацима архива Котора, Херцегновога и Пераста, и то само једног дијела XV и XVIII ст., јасно је да се и у тој грађи ради о доста

²⁶ Michelangelo Muraro, Victor Carpaccio, Milano 1956, 7. Нико Луковић, *Братовштина бокељских помораца св. Ђорђа и Трипуна у Млецима*, ГПМК VI, 1957. год., стр. 35.

²⁷ ». . . li bastimenti sudditi ch' entrassero nel Golfo o nel Golfo e ne Porti soggetti al Dominio caricarono merci di qualunque natura, dovessero condurne le medesime alla Serenissima Dominante.« ИАК, UPM XXXV, 225/т).

ва, давања депозита и процеса против изгредника, стварна трговачка активност је ишла великим дијелом својим путевима. оскудним и фрагментарно сачуваним подацима, које би требало стрпљиво допунити у првом реду изворима Венеције, Задра и Дубровника. Али и у том случају нема много наде да би се сасвим употпунила слика, нарочито не оне кријумчарске трговине која је посебно интересантна, а текла је скривено као понорница. И баш повремена тако упорна борба млетачких власти да обезбиједи поштовање својих правних и царинских прописа, који су дугим деценијама и стољећима увијек поновно донашани и кршени, најсигурнији је доказ њиховог исто тако упорног непоштовања. О појави кршења прописа и кријумчарења говоре судски процеси и кажњавања извјесних помораца затечених у преступима. А онда су долазили периоди ратова, глади, па и немара власти, када су све норме и прописи падали.

Па ипак нема довољно разлога ни да се сумња да **ови, макар** и непотпуно сачувани подаци не откривају неке стварне правце развоја и процесе, типичне за то вријеме.

Што се тиче трговине Котора у XV ст. треба прије свега имати у виду да се рари о објективно изузетно тешким приликама ратова, грбљских буна и политичких превирања када град није ни могао предузимати неке веће трговачке иницијативе. Свакако, на основу нотарских списа из XV ст., у којима у ствари нема путних исправа па су подаци о поморској трговини само индиректно забиљежени у разним приватноправним документима, могу се утврдити слиједеће појединости. Од неколико сачуваних примјера трговачких уговора послје преузимања млетачке власти 13. маја 1420. год., у ствари наставља се традиција трговачких веза са Пуљом. Истина, када је бродовласник Шимун Ђуров Роза одредио 28. јула 1420. год. капетана за своју „коку“, у датом овлаштењу наводи се широки круг трговачких лука, који је, вјероватно, индикативан јер набраја потенцијалне поморске трговачке везе Котора тога времена, и то овим редом: Дубровник, Трани, Барлета, Манфредонија, Бари, Сицилија, Корчула, Сплит, Шибеник, Трогир, Задар, Венеција, Анкона и Фермо. Занимљиво је да је неколико деценија касније у чл. XI статута Которске морнарице (1463. год.) забиљежен један сличан круг трговачке активности которских помораца: Пуља, Марке, источна обала Пелопонеза (Romania), Венеција, Далмација и Албанија. Свуда се примјећује спомињање на првом мјесту географски ближих лука, нарочито јужне Италије и Грчке, а не даљег сјевера и Венеције.

Прво путовање Розине „коке“ у 1420. год. било је са кожама за Барлету, гдје је требало натоварити жито. И Никола Базилијев и Благота Дубровчанин 21. аугуста 1421. год. исто путују за Пуљу по жито.

Послије знатне празнине у изворима од читаве деценије, у шестогодишњем периоду 1430—1435. год. среће се 21 которски

једрењак, али су само два већа брода. Иначе, сва четири споменута страна брода су из јужне Италије (Трани, Молфета, Бриндизи). Путовања Которана су за Пуљу, Трани, Крф, Барлету, Бар, Улцињ, Скадар, Љеш, Бриндизи, Драч, Пирг, Валона и Св. Срђ на Бојани. Сасвим се слична ситуација среће и код даљих података све до 1740. год.,²⁸ иако баш од 1461. до 1470. год. ни нема помена о трговачким путовањима, вјероватно због продирања Турака и све већих опасности за трговину. Према томе, у цјелини, претежно су правци трговачких путовања: јужна Италија, Албанија и Грчка, док се Венеција рјеђе среће.²⁹ Извози се кожа, смокве, коњи и вино, а увозе житарице, со и други прехранбени производи.

Неки артикли били су апсолутно забрањени за увоз, а нарочито тканине. Још је 1433. год и било неке толеранције, а притисак се вршио преко царинских обавеза. Иначе се у Маркама обављала трампа за тканине. Али последице 1460. год. дошло је до оштријег става. Поготово се забрањивала самостална израда тканина у Котору. Од 1463. забрањен је увоз из Анконитанске Марке.³⁰

Извоз вина је од 1428. год. дозвољен за Венецију и Далмацију. Услов је био да то буде домаће вино, са терена которског дистрикта. Увоз вина је био забрањен, и то су сами Которани тражили, тврдећи да већина племића и пучана живе од прихода од вина. Једино је ректор био овлаштен да увезе вино, али само за властиту употребу.³¹

И уважање соли је било забрањено са немлетачких територија. Чак се ни са Косачиног дијела Боке није смјела увозити со. Република је набављала са својих великих албанских солана у Драчу и Валони или на Јадрану са Пага и Кјође (Chioggia), али је нарочити значај стекао Крф. Бокелске солане у дну грбалског поља биле су рлативно малене и због политичких неприлика сасвим несигурне. Зато је и могло доћи до њиховог намјерног уништења, последице одлуке Сената од 24. априла 1453. го-

²⁸ С(тјепчевић)—К(овијанић), *О поморству Боке*, ГПМК I, 63—65; исти, *О поморству Боке средином XV вијека (1436—1459)*, ГПМК II, 21—26, Р. Ковијанић, *Једрењаци которске луке 1419—1435. године*, ГПМК VI, 1957, стр. 21—30; Исти, *Једрењаци которске луке (1436—1445. године)*, ГПМК VIII, 1959; Исти, *Једрењаци которске луке 1441—1445. године*, ГПМК IX, 1960; *Једрењаци которске луке 1446—1450*, ГПМК, XII, 1964; Исти, *Једрењаци которске луке 1451—1455. године*, ГПМК XIII, 1965; Исти, *Једрењаци которске луке 1456—1460. године*, ГПМК XIV, 1966; Исти, *Једрењаци которске луке 1461—1470. године*, ГПМК XV, 1967.

²⁹ Код овог закључка не треба да нас поколеба ауторово навођење Венеције на првоме мјесту, као луке гдје су се упућивали Которани (ГПМК II, 21 и ГПМК XIV, 35). То је он очито урадио само егземплифкативно наводећи разна мјеста, а не по неком строгом реду стварног трговачког коришћења лука. То, уосталом, произлази и из самих цитираних података у наведеним радовима.

³⁰ Др Г. Чremoшник, *Которски дукали...*, н.д., стр. 141—142, 191, 193.

³¹ Исто, стр. 135 и 168.

дине.³² Иначе со, као државни монопол, имала је огроман значај, и Котор је, окружен сточарским залеђем, морао водити пажљиву бригу о организацији продаје караванима своје властите, или млетачке соли. На тај начин се најсигурније долазило до продуката залеђа (кожа, сухо месо, сир и др.).

Од XVI ст. па даље наводе се привилегије Которске морнарице, опет за трговину са јужном Италијом (Sottovento), па се у изворима цитирају дозволе трговања из 1563. и 1566. године. По мишљењу генералног провидура Анђела Ема, те привилегије нису ни биле укидане, па их је он само поновно потврдио 1714. године. Услов за трговину са Пуљом и Маркама био је само да се ради о артиклима из Боке.³³ Током XVII ст. поморци учлањени у Которску морнарицу користили су разне привилегије, као ослобођење царина на неке транспорте сира из 1633. год., а 1657. год. и потпуно ослобађање царина на сир. Године 1672, у вези с привилегијама Морнарице на Славенској обали (Riva degli Schiavoni) дошло је до даљих ослобађања царина на извоз, а 1675. год. посебно за ракију. А 1676, год. царине је ослобођено и димљено месо.³⁴

У вези с коришћењем Славенског трга у Венецији, 1714. год., генерални провидур наводи да су тамо имали право „без изузетака и промјене трговачких столова («novità dei banchi») да продавају и да се трампе са својом робом“ Изрично се каже да се то обављало „од старих времена“ Дјелчић сматра да је најстарија потврда овог привилегија дукала из 1566. године.³⁵ А како је то у пракси изгледало казује један документ из 1774. год., у коме се види да је тада стол бр. 6 на споменутој риви у Венецији био резервисан за Которане и да су га водили чланови которске породице Гали (Павле, Фрањо Антунов и Фрањо Павлов). А зј даље одржавање те трговачке активности поновно званично тражи дозволу, и позива се на раније коришћење права, адмирал Вицко Букарин, заједно са прокуратором цркве, и то у име своје лично, Братовштине и Которана. При том се каже да се ради о продаји сухог брављег меса и осталих прехрамбених производа. У другој половини XVIII ст. налазе се и рачуни од прихода који примају трговци и адмирал Которске морнарице.³⁶

Али током двадесетак година из прве половине XVIII ст. сачуване су и путне исправе, тако да се могу пратити 389 путовања са 135 патруна или капетана. Што се тиче праваца куда

³² Шиме Љубић, *Листине X*, 6; Г. Чремошник, *Которски дукали...* н.д., стр. 165.

³³ Милош Милошевић, *Носиоци поморске привреде Котора прве половине XVIII вијека*, ГПМК IX, 1960, стр. 125.

³⁴ G. Gelcich, *Storia documentata della Marinerezza Bocchese*, Ragusa 1889, стр. 76—77.

³⁵ Исто, 40, биљ. 1.

³⁶ ИАК, УРМ ССIII, 264—265. (М. Милошевић, *Носиоци поморске привреде Котора*, н.д., 126.

је трговина била упућена, често се трговало са јужном и средњом Италијом (укупно 95 путовања), било да је одређено генерично (Пуља, Sottovento), било да се ради прецизно о Сенигаљи или Анкони. И за Далмацију се много путовало (89 путовања), али поред тог непрецизног одредишта има и доста тачних назнака (Корчула 50, Задар 6, Сплит 2, Хвар 2, и Крк 1 путовање). И за Венецију има доста забиљежених путовања (56 путовања), за Албанију 29, Дубровник 24, док је Левант, Крк и остало незнатно заступљено. — Међу оскудним подацима о артиклима који се извозе најчешће се среће риба, и то бачве сољене рибе, слане јегуље и сољени ципли, затим коже, разне врсте меса, логанице и др. Неки су артикли, као суха козја кожа са длаком (boldroni), ишли искључиво за Венецију, а друге врсте коже (телећа, овнујска, јарећа и сл.) за Пуљу, Далмацију и Сенигаљу.³⁷

Преко привилегија и традиције Которске морнарице, пробијала су се и друга приморска насеља Которског залива, да би касније самостално живо напредовала. У томе је на првом мјесту био Пераст. Опасност од конкуренције, а касније и незадрживи трговачки елан, довели су Пераст брзо у сукоб са Котором. Почело се од ограничавања рада перашког бродоградилшта 1440. год., као и захтјева да се униште виногради засађени у Перасту. Према Перасту, који је већ у XVI в. имао чврсто организовано занатство и бродоградњу и већ релативно уходану поморску трговину, Котор се понашао слично Венецији према њему самоме. То се јасно види из једне тужбе Пераштана из 1512. год. против Которана, који су их силили да робу искрцавају у Котор и да тамо траже санитарске исправе. Пераст је повео дугу борбу за еманципацију, а главни му је политички капитал био што се истицао у борбама са пиратима. Мора се подвући та јасна веза између поморске привреде Пераста и стечених привилегија са његовом војном улогом. А и положај насеља је био посебно осјетљив, од 1482. год. граничарски, према турском посједу. Читав низ повластица од 1540. год. даље везан је за неке конкретне битке и подвиге. Али поред писменог текста повластица, важно је како су се оне примјењивале у пракси. Оно што као прво пада у очи јесте стална борба са царинско-трошаринским властима. Заиста изненађује колико су много пута Пераштани били присиљени да улажу жалбе и полажу новчане депозите, јер им фискални и трошарински органи нису хтјели признати право на тако широке привилегије. Али они су се упорно жалили, вишим инстанцама, узимајући адвокате, и редовито су добијали парнице и депоновани новац. Такви се спорови срећу нарочито у вези с извозом уља, вина, сардела и сира у Венецију, Фервињано, Удине, Пиран, Палму Спину, Кефалонију и Крф. Посебно се у документима спомиње преважање вина из Пуље и из Жиљана са Пељешца. Године 1625. Сенат је привео крају тај низ скупих

³⁷ Исто, стр. 108 и 113—114.

судско-административних поступака по разним судовима и за спорове такве врсте одредио као надлежан Магистрат пет савјетника за трговину. Из свих тих спорова Пераштани извлаче изненађујући повољне резултате. Јер ако су им се покушале ospорити чак и основе привилегија, догађало се да су они својим жалбама често постизали још и више него што им је привилегија стварно давала. Тако се нпр., у пракси прелазило преко основних ограда којима су 1623. год. биле прецизиране привилегије, те се тако долазило до оних ранијих, скоро неограничених, привилегија. Само по себи је схватљиво од каквих је практичних користи све то било за перашку трговину.³⁸ А то је и довело до најширег бављења поморством. Прва вијест о броју перашких бродова је из 1512. године. Према млетачким изворима, Пераст је тада имао 60 бродова, али сасвим малених, од 100 до 800 стара. Са таквим бродовима Пераштани су путовали у Пуљу, турске луке и друга мјеста, превозећи житарице.³⁹ Затим 1528. год. Грити даје драгоцјене податке да је Пераст „од прије неколико година“ створио своју трговачку флоту од 32 већа или мања брода, која мјештанима доносе добре приходе, како се рачунало, од 20.000 дуката. Дакле, овдје се већ спомињу и већи бродови. Пераштанима, наводно, доноси поморска трговина много дуката јер „више пута удвостручују новац“.⁴⁰ Нешто касније, 1553. год., према запажању Ђустинијанија „сви су Пераштани морнари или патруни добрих бродова“. Нека је та генерализација тада нешто и преувеличана, али нам је значајан и истовремени податак провидура П. Донатија да је тада у Перасту било 347 мушкараца. И которски провидур Барбаро констатује да 1596. год. Пераштани посједују 50 бродова. Затим је сачуван податак да је 1616. год. било два валијуна и 46 бродова, којима се житарице возе за Далмацију и Истру. Године 1622. број једрењака се пење на 60, од којих неки имају носивост од 400 бачава. За трећу деценију XVIII ст. постоји званичан извјештај кап. А. Шилопија са добром спецификацијом од 37 већих бродова. Несогласност са перашким изворима, у којима се тај број касније пење чак до 100 бродова, долази отуда што су се понекад рачунавале и најмање јединице.

На албанском подручју Пераштани су створили чврсте трговачке везе, нарочито у Драчу, тргујући посебно вуном и житом. Навикнути на свој искључиви монопол и велике зараде, они су пристизали свакодневно и били спремни да свој повлашћени положај бране топовима и физичком принудом. То се нпр. десило 1692. год. Которанину Луки Марћелу, када је, под при-

³⁸ Милош Милошевић, *Неки аспекти поморске привреде Боке Которске у доба млетачке владавине (1420—1797)*, Поморски зборник ЈАЗУ II, Загреб 1962, стр. 1808.

³⁹ Archivio di Stato di Venezia, Senato Mar III R. 17 од 19. V 1912. год.

⁴⁰ Шиме Љубић, *Commissiones et relationes Venetae*, MSHSM II, Загреб 1877, стр. 48.

тиском два брата Бујовића и уперених топовских цијеви, морао до задње вреће искрцати у Драчу већ натоварени терет. То се дешавало и француским бродовима који су почели пристизати у Драч. Марко Мартиновић је скоро физички напао француског конзула Ф. Конта (Compte). Занимљиво је како су Пераштани овакав насилни став у једној турској луци бранили и у једном званичном писму своје општине. А то доказује дубоку укоријењеност трговине на том подручју. Капетан Вицко Бујовић пише турском царинику: „Ви добро знате да је драчка лука била у вијек наша, по цијену наших живота, као и то да ми хоћемо и намјеравамо је задржати као такву, све докле ико од нас буде остао у животу“ Пошто су сукоби бивали све чешћи, није чудо да је Контарини морао тражити да се заштите француски бродови од насиља Пераштана.⁴¹

Пераштани су за неку врсту монопола трговине с албанским житарицама имали основа у дукалим;а од 1597, 1630. и 1666. год., па чак и током кандијског рата. Власти су им одобравале и изградњу већих бродова. Године 1720. и 1721. трговина је у даљем успону. Као и против француске конкуренције, Пераштани оштро наступају и против аустријске. Много се путује у грчке луке. У другој половини XVIII ст. са млетачком флотом у Петроград улази перашки капетан Смећа.

Трговина с Пуљом присутна је у XVI и XVII ст., тако да је Пераштанима, Будванима и Паштровићима, у вези са шпанском инвазијом Јадрана 1617. год., морало бити забрањивано да тамо превозе и ратни материјал, а посебно коње и дрвну грађу.⁴²

Перасту је почетком XVIII ст. велику штету почела наносити улцињска поморско-трговачка конкуренција, Према тврђењу млетачког конзула у Драчу, прве двије деценије ишло је за Венецију 16.000 до 18.000 товара робе (кордованске коже, памука, воска, дувана), а око 1725. год. само 4—5 бродова. Конзул је 1732. год. бильежио да је раније стизало 10 до 12, а тада само двије млетачке лађе.

Код анализа непотпуно сачуваних путних исправа Пераста из прве половине XVIII ст. види се да су перашки једрењаци најчешће повезивали извозне центре Албаније са увозним потребама Далмације, Истре, отока и др. нарочито у погледу житарица. Зато је, макар и у тако оскудно сачуваном архивском материјалу од десетак година,⁴³ преко стотину регистраних пу-

⁴¹ Славко Мијушковић, *Француско-перашки сукоби око драчког тржишта крајем XVII и почетком XVIII вијека*, ГПМК X, 1962, 313—321.

⁴² Вук Винавер, *Турска и Дубровник у доба шпанске инвазије Јадранског мора (1617—1619)*, Историјски гласник 1—4, Београд 1952, стр. 30.

⁴³ Сачувани су подаци из различитих деценија прве половине XVIII ст. и то из 1705, 1714—15, 1719—21, 1732. и 1733—36. године, у укупном временском трајању од нешто преко 8 и по година. (Милош И. Милошевић, *Носиоци поморске привреде Пераста у првој половини XVIII вијека*, ГПМК VII, 1958, стр. 91).

товања са празним бродовима упућено за Албанију, а још посебно за Драч преко 20. На саму Далмацију и Истру отпада око 280 путовања, са главним артиклима пшеницом, кукурузом, јечмом и просом. Сама Венеција је у овим исправама веома мало заступљена (свега петнаестак пута). Далеко су више заступљена путовања са неким другим лукама, нарочито јужне и средњеиталијанске обале и Грчке (»Sottovento«, Лепант, Сенигалја, Мореја, Ђенова, Кипар, Анкона и сл.). Поред житарица, превози се, иако у мањем обиму, смола, вино, вуна, корњаче, рујевина, сухо браваље месо, сир, дуван, уље, кријеп и сл.

Пут којим је Прчањ доспио до привилегија и развио своју поморску трговину везан је за превоз поште. У ствари, почело се тиме да су млетачке власти још крајем XVI ст. уочиле да су прчањске фелуке, фусте и гаете веома брзе: Први је провидур Алвизе Тиеполо 1593. год. уочио да државне лађе стижу неколико дана касније од прчањских.⁴⁴ На основу тога су, изгледа, млетачке власти одлучиле да прчањским превозним средствима обављају поморски поштански саобраћај. Да су Прчањани успјешно одговорили захтјевима, иако су млетачке потребе биле велике, има добрих доказа. Ријеч је о важној дукали из 1625. год. којом се Прчањани награђују за протекло „вјерно и плодносно залагање. у пренашању државне поште“. Облик те награде важан је за будућу искуљчиво поморску оријентацију насеља, јер становнике Прчања ослобађа дотадашњих јавних обавеза разних мануелних радова. Тиме је у ствари стечен статус поморског насеља, везан са дужностима поморског карактера. На тај су начин сви становници Прчања од 1625. год. били ослобођени да на „државним радовима служе као радници“, а потицани су да са још више елана наставе вршење поштанске службе на Јадрану. За Млетачку Републику то је било веома важно, јер је цариградска пошта, која је стизала копненим путем, налазила на Прчању увијек спремне и биране поморце и бродове, са девет људи посаде, да у свако доба крену и за 15 до 20 дана, једрећи и веслајући, превале оних 400 миља до Венеције. За то су Прчањани, осим плате,⁴⁵ стицали важне привилегије, а од 1704. год. добили су и засебну општину. Становници Прчања су приликом увоза у Венецију били ослобођени царине на лојанице, сухе укљеве и слане јегуље, а за „каштрадину“ нису плаћали царину на подручју цијеле млетачке државе. Да је то врло брзо економски јачало Прчањ казује податак ванредног провидура Филипа Болду да је 1650. год. Прчањ више пута помагао Котору у оскудици. И само насеље се шири, а његов углед расте тако да су између 1630. и 1671. год. тројица Прчањана били адмирали Которске морнарице. Посебну дозволу да га могу про-

⁴⁴ Нико Луковић, *Поштански саобраћај на Јадрану*, ГПМК IV, 1955, стр. 40.

⁴⁵ Патрун је примао 6—10, а морнари 4—8 дуката и 900 либара двоупека. Исто, стр. 43.

давати „каштрадину“, сир, уље и лојане свијеће на „Славенском тргу“ у Венецији „између два моста“ добили су Прчањани 1688. год., а за сухо месо били су ослобођени и трошарине.⁴⁶

Прчањска поморска трговина је на тим основама, упоредо са Добротом, током XVIII ст. достигла свој релативно високи степен. Број бродова се према документима може само донекле пратити. По извјештају кап. Ивана Луковића из 1729. год. Прчањ је тада имао укупно 22 брода. Око четврт стољећа касније (1755. год.), млетачка статистика наводи 35 бродова, 130 морнара и два поморска официра. А према регистру који се између 1764. и 1797. год. водио на Прчању, у том је периоду било 35 патентираних бродова,⁴⁷ док број осталих, мањих типова није могуће са сигурношћу одредити. То се иначе поклапа са статистичким подацима генералног провидура Гриманија из 1758. год., који исто наводи 35 бродова, два капетана и 130 морнара. Најзад, према млетачком попису патентираних бродова из 1790. год., Прчањ је имао 22 једрењака.

Прчањани су највише трговали црногорским и грчким сиром, лојаницама, маслиновим уљем (из Боке и Грчке), сухим брављим месом, сухим укљевама и др. Највише се тргује са лукама Леванта, Пуљом, Анконом, Венецијом и др. Неке трговачке куће имале су своје приватне подружнице на Крфу и Коринту.

Доброта је почетком 1717. год. добила статус поморског насеља и од тада је почела да се снажније трговачки развија. Али то не значи да и раније није било трговачких активности. Баш у том основном документу о статусу изрично се каже да је ранији развој поморства био толики да је насеље, иако административно сврстано у земљорадничко, стварно било постало поморско. Али не би само бродовље и поморски кадар били довољни да се Доброта ослободи обавезе мануелних радова, обавезних за земљорадничка насеља. Ту су, слично Перасту, а према досљедној политици Републике, биле неопходне и заслуге на бојном пољу. Нарочито се спомињу битке код Царина, Попова, Бара и Улциња, што ће Доброти донијети ранг посебне општине.

У сачуваним путним исправама из прве половине XVIII ст., иако је то грађа без правог континуитета и са доста празнина, наилазимо на стотинак имена поморских трговаца из Доброте, који у својству патруна и капетана организирају и руководе трговачким путовањима. Неке су од истакнутих породица имале и сталне трговачке представнике у Венецији и Драчу. Према званичном извјештају из 1729. год., Доброта је од већих бродова имала 21 једрењак, и то: 12 тартана (од 200 до 1.400 стара), три трабакула (са око 150 стара), један фрегадун, једну брацеру, једну малу тартану, барке и гаете.

⁴⁶ Нико Луковић, *Једна ријетка рукописна књига из архива бивше општине Прчањ*, ГПМК XV, 1967, стр. 187—188.

⁴⁷ Нико Луковић, *Прчањско бродарство XVIII вијека*, ГПМК V, 1956, стр. 107.

Карактер трговине је мјешовит. Велики дио представља транзит, најчешће са путовањима из Албаније за Венецију. Али је и извозни елеменат од великог значаја. Поред црногорског сира, трговало се и морејским и патраским сиром, затим месом (посебно „каштрадина“, говеђе, свињетина и шунке), уљем, лојаницама, рибом (сухе укљеве и слане рибе), смолом, воском, дуваном, сухим смоквама, сјеменом од лана, „расадом“, катраном, вуном и вином. Осим у Венецију, често се путовало за Далмацију, на отоке, док су јужна и средња Италија и Грчка мање заступљене.⁴⁸

Сир је постао нарочито важан артикал после 1672. год., када Бокељи, осим црногорског сира (»morlассо«), преузимају и превоз грчког сира (»moriotto«). Карактеристичне су цифре с краја XVIII ст., када је у Венецију просјечно годишње долазило више од 80 бродова натоварених сиром. Прчањ и Доброта се позивају на званичну документацију и царинске књиге, тврдећи да је, нпр., већ током првих десет мјесеци 1784. год. стигло 79 бродова натоварених сиром, а једног мјесеца чак 12 бродова. То је забрињавало Републику, јер се није радило само о експанзији у граду Венецији него и о господарењу „у градовима, трговачким центрима и свим селима на цијелом подручју млетачке владавине“.⁴⁹ То је изазивало сукобе са венецијанским братовштинама, гдје се и капитал Бокеља почео инфилтрирати.

Најзад и у Столиву, током укупно 16 год. из разних деценија прве половине XVIII ст., среће се око 170 помораца који организују преко 400 трговачких путовања. Правци кретања столивске трговине су исто повезивање албанског тржишта са Далмацијом и Истром. У овој транзитној трговини Венеција се рјеђе спомиње.⁵⁰

На крају, како произлази из свега реченог, јасно је да млетачка економска политика у Боки није могла да усaglаси своје начелне и теоретске ставове са практичним остварењима. И зато се, умјесто Млетака, као трговачког циља путовања, веома често срећу друге области и градови. Разлози за то били су, како смо већ видјели, различити и бројни. Без претензија да се наброје сви ти моменти, који су изазивали дилеме млетачке економске политике, и да се са сигурношћу постави неки тачан редосљед њиховог стварног утицаја, може се рећи да је до раскорака између принципијелних и практичних ставова Републике долазило:

1) због објективних историјских неприлика, нарочито рата, несташице и глади;

⁴⁸ Милош Милошевић, *Носиоци поморске привреде Доброте прве половине XVIII вијека*, ГПМК VIII, 1959, стр. 99, 108, 119—120.

⁴⁹ *Исти*, *Прилози трговачким везама бокељских помораца са млетачким тржиштем*, ГПМК IV, 1956, стр. 75.

⁵⁰ *Исти*, *Поморска привреда Столива и њени носиоци у првој половини XVIII стољећа*, ГПМК X, 1962, стр. 119 и 121.

2) због жеље Републике да коикретним олакшицама на гради неко за њу важно залагање појединих поморских центара и да им зато омогући економско јачање. Постоји само привидна контрадикција између фаворизирања поморских насеља и млетачке политике дириговане привреде. У ствари, латентно је скоро стално присутно и једно и друго. Историјски токови утицали су на Републику да некада више а некада мање ублажава или поштрава своје ставове, потенцира сада једно сада друго, или за неко вријеме мијења политику;

3) због великог цвјетања кријумчарења, што је заправо великим дијелом представљало облик отпора крајње неповољним законским прописима обавезе прве понуде Венецији;

4) због промјена самог млетачког става, било из начелних разлога или у самој пракси. До овог другог је могло доћи и свјесним прихватањем неке нове политике у пракси, за неко вријеме, али и због немара и поткупљивости одговорних службеника за прикупљање царина, контролу путовања и кажњавања преступника, као и несналажењем службеника у великом броју нормативних прописа и привилегија.

У овом тренутку истраживања није још могуће поставити неку сигурну периодизацију када су и колико дуго стицали превагу једни или други моменти. А често је истовремено утицало више ствари. Иако се у архивским списима понекад јасно запажа заштравање или попуштање.

Свакако, јасно је присутна еластичност Републике, која понекад, насупротив начела и теорија, добро процјењује и прихваћа реалне токове, а понекад, једноставно, није у могућности да им се супротстави.

Miloš Milošević

DILEMMES DE LA POLITIQUE ÉCONOMIQUE DE LA REPUBLIQUE DE VENISE VERS KOTOR ET LES AUTRES ABITATS DE LA BOUCHE DE KOTOR

R é s u m é

Ayant en vue les actes normatifs et les directives des autorités vénétiennes, l'auteur explique les faits et la base de la politique économique dans la République de Venise concernant l'obligation légale de la première offre des marchandises à la ville de Venise et une favoritisme net protectionnisme de la métropole.

Il souligne également les exemples des modifications des attitudes de principe au courant de XVe siècle qui parlaient d'une existence des divers entendements à l'intérieur des organes du pouvoir vénétien. L'auteur particulièrement s'arrête sur une séance du Conseil de Quarant qui

a eu lieu en 1524 an et qui fut consacrée à Kotor et où s'enflamma un conflit sur la question de la politique vers la commerce maritime de Kotor.

A côté des attitudes légitimes, l'auteur expose aussi la documentation des archives sur les voyages commerciaux au courant de temps entre XVe et XVIIIe siècle. On peut constater là aussi que les principes proclamés sur l'économie vénétienne dirigée ne s'appliquaient pas toujours. L'auteur étudie parallèlement les causes des chancelléments des principes.

Богумил Храбак

ПОДГОРИЧАНИ ТРГОВЦИ XV, XVI и XVII ВЕКА ПРЕМА КОТОРСКОЈ И ДУБРОВАЧКОЈ ГРАЂИ

Као резултат децентрализације и самоуправљања у друштвено-политичком животу као и релативно многобројних истраживачких кадрова, у нашој историографији се у последње време наглашено посвећује пажња прошлости градских насеља као значајнијих средишта привредне и културне делатности. После показаних резултата у том смислу у Србији, Босни и Херцеговини и Македонији, и у Црној Гори се пришло тој врсти научног рада на ширем плану, мада већ давно постоје извесне примарне монографије неких вароши СР Црне Горе. У наше време реч је пре свега о акцији за писање историје Подгорице (Титограда) и Херцег-Новог. Овај текст је и настао као прилог поменутој акцији на изучавању повести републичке метрополе Црне Горе.

Обухватније скице прошлости Подгорице постојале су и досад. То су радови Илије Радуловића,¹ Николе Шкеровића² и Андрије Лаиновића.³ Поред тога написано је неколико корисних прилога који употпуњавају или се критички осврћу на постигнути истраживачки ниво.⁴ Сви ти обухватнији радови кад је реч о ранијој прошлости обухватили су изворе на српском језику, неке наративне или опште познате изворе и само су наговештени поједини подаци у которском архиву, често наведени сасвим погрешно. Професор Бранислав Ђурђев у једном прилогу обухватио је питање Подгорице са становишта турске документације XV столећа. Занимљиво је да ни професор Михаило Ј. Ди-

¹ *Подгорица, Гласник Географског друштва, XIV, Београд 1928; Титоград, прошлост и развитак, Зборник радова V конгреса географа ФНРЈ, Цетиње 1959.*

² *Подгорица и њена околина од најстаријих времена, Шематизам Зетске бановине, Сарајево 1931 (и посебно).*

³ *Кратак поглед на прошлост Титограда. Популарно-научна скица, Цетиње 1950.*

⁴ На жалост, никаквих конкретних података о везама Подгоричана и приморја нема у чланку Р. Драгићевића (писаном на основу познатих чињеница) под насловом *Везе Зете — Црне Горе са јадранским приморјем*, Записи, књ. VIII, св. 3, стр. 129—36 и св. 4, стр. 193—95 (март и април 1935).

нић, познат по својој истраживачкој упорности, није саопштио већину дубровачких архивских података за XV век.

Циљ овога рада је да исцрпи вести которског и дубровачког архива о Подгорици од првих архивских књига до средине XVII столећа. Података нема много и они се тичу искључиво трговине и пословних веза Подгоричана са зајмодавцима и трговцима у поменута два позната средњовековна средишта на јадранском приморју нашега језика. Изузев изузетно сачуваних докумената за XIV век, ти записи су груписани у две хронолошке скупине, односећи се на период од 20-их до 50-их година XV и на крај XVI и прве деценије XVII века. Да би се ти нови изворни наводи могли сместити у историјске токове феудалног доба, у уводном делу навешће се неке познате чињенице које се тичу привредне делатности нешто ранијег времена.

I. — Подгорица од првих деценија XIV до 20-их година XV столећа

Прве наводе о Подгорици, ослоњене и на основу архивске грађе, дао је Константин Жиречек у свом познатом прегледу о историји Срба. Он говори о насељеницима из Подгорице у Котор у XIV веку. У првим деценијама XV века град је представљао седиште деспотовог војводе и под њим су били област града Медуна и племена Пипера и Васојевића. Кад је први пут угушен живот деспотовине, Подгорица је прешла у руке Стјепана Вукчића, који је Подгорицу и Медун предао деспоту Ђурђу, кад је почео да обнавља државу. Његов намесник подигао је свој двор у Подгорици. За Жиречека Рибница је „по свој прилици исто што и доцније Подгорица“.⁵

Већина историчара, оних који су родом Црногорци, узима као сасвим сигурно да је Подгорица зрелог феудализма заменила Рибницу раног феудализма а ова антички *Birziminium*. Наведени су и један егзактан аргуменат о траговима римског водовода, једног трговачког насеља на месту данашњег Титограда и афирмативна мишљења угледних страних археолога.⁶ Професор Динић, позивајући се на Томашека, довео је у сумњу ово мишљење, критикујући Милана Шуфлаја, али не помињући и остале који се с том претпоставком слажу. Ако је сумња у погледу античког насеља с археолошким остацима хиперкритична,

⁵ К. Жиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 149, 322, 326, 386; I, 148, 370.

⁶ И. Радуловић, *Титоград*, 224.

дилема о односу Подгорице и Рибнице је оправдана,⁷ јер, као што се зна, оба имена се неко време упоредо јављају.

Најстарији подаци о Подгоричанима сачувани су у првој књизи садашњег которског архива. Јован (Иван) из Подгорице, зет Венча, обавезао се 14. августа 1326. да ће Ивану Главатом платити 300 перпера за три месеца, тј. док се са свог путовања не поврати у Котор.⁸ Други помен навео је К. Јиречек за 1330. годину, кад се у которској документацији, наводно, помињу трговци кожом и обућом из Подгорице.⁹ Није јасно какву је то књигу которских архива имао у рукама, јер у првој, објављеној књизи, таквог записа нема, а нема га ни у књизи Ја (Кукуљевићевој), јер у тој књизи грађе за ту годину — просто нема. Занимљиво је да од тога навода проф. Динић није правио, ваљда зато што се није могао ослонити на њега, неко своје подробније изучавање которске грађе или и сувише верујући у општу теоријску могућност — да су се неке књиге за последњих неколико деценија, од Јиречековог времена загубиле (и да се за то не зна). Трећи архивски податак из краја XIV века била би белешка „у Судском архиву у Котору, у којој се помиње Рајани де Подгорица“¹⁰ Ни тај податак долепотписани није видео. У по-

⁷ М. Ј. Динић, *Настајак два наша средњовековна града*, Прилози КЈИФ XXXI, 3—4, Београд 1965, 203. — У вези с тим проф. Динић изричито каже: „Кад се то зна а има безброј случајева да су жупе, па чак и мање или веће области добијале име по реци која кроз њих протиче, може се лако доћи до закључка да Рибница није име насеља које је касније замијењено каснијим Подгорица. За такав закључак одлучују и неке друге околности. Рибница нам је позната само из ових извора: да није очувано до најновијег времена име речице, не би свакако ни могло доћи на помисао да је помен првобитног имена Подгорице. То је сасвим природно да се очувало име реке када је опште познато колико имена река преживљују вековне промене и у крајевима са бурном прошлошћу као што је Балкан. Није ипак природно да једно насеље још пре турског завојевања промени једно наше име исто тако нашим. Подгорица се као већ доста развијено место појављује у споменицима већ у првој половини XIV века, у ствари одмах када потичу најстарији детаљнији подаци о овим крајевима. Када не постоји никакво сведочанство да је Рибница као насеље уопште постојала, не можемо се много опирати тумачењу које нам сам Провенчани намеће“ (Исто, 201—2). — Доле потписани се слаже с проф. Динићем да Подгорица није исто што и Рибница.

⁸ А. Mayer, *Kotorski spomenici*. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326—1335, Zagreb 1951, str. 38, № 56.

⁹ К. Јиречек, *Скадар и његово земљиште у средњем веку*, Гласник Српског географског друштва III—IV, 153.

¹⁰ И. Радловић, *Титовград*, 225. — Мистификација которских навода је фантасма. Пошто је Јована (Ивана) из Подгорице као »Janus de Podgorice« везао за 1330. годину, А. Лаиновић је за ту прву которску архивску књигу рекао: „Доцније, године 1337. помињу се у истој књизи још и ови пословни људи из Подгорице: Рајас, његов син Богдан и неки Радован де Подгорица“, позивајући рад Н. Шкерковића (*Кратак поглед*, 15—16). Ништа од тога не стоји већ зато што прва књига которског архива не допире до 1337. године.

вељном материјалу постоји помен у повељи цара Душана, датираној 2. маја око 1355, издатој манастиру Хилендару.¹¹

Треба прихватити да је средином XIV века Подгорица већ била значајније трговачко место. Али, разуме се, не позивајући се на мистификоване податке који један од другог преносе за-вичајни историчари. У науку су уведени неки феудалци — пословни људи,¹² од којих би трећи по реду био Драгомир, који је дао „при крају XIII вијека неке феуде Морачком манастиру ради васпитања његовог сина у Морачком Манастиру“.¹³

II. — Пословни захвати Подгоричана од 20-их до 50-их година XV века

Први следећи архивски помен Подгорице односи се на 1427. годину. Осамнаестога децембра те године Дубровчанин Иван Петра Жупан поставио је за своје пуномоћнике Лауренција Ђ. Руђија и Ивана Теодорова Уриција, грађане и житеље Бара, да уберу оно што му припада од Богоја Ђурића из Бара и од Павла Братосевића и његове браће, дужника Жупанових.¹⁴ Браћа Павлова морала су бити пословни људи који су излазили у медитерански свет преко Бара, користећи капитал Дубровника.

Тада, а вероватно и раније подгорички трговци су долазили у Котор, најближе и најпогодније морско пристаниште за равницу око Мораче, на којој се као главно трговиште већ знатно раније морала уздићи Подгорица. Ова констатација се не може архивски покрити, јер за 20-те године нема сачуваних архивских књига. Тај ранији развитак Подгорице као средишта трговца доказује се посредно — последицама такве стварности, тј. јављањем људи који су, повијајући се за потребама и могућностима, одлазили у суседне градове да ту увећају послове. При-

¹¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 429.

¹² Андрија Лаиновић (стр. 14), на пример преноси из књиге Јагоша Јовановића (*Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*, Цетиње 1948, 18) помен зетског феудалца Рагислава „са феудима око Рибнице“, који је био „за читаво вријеме Урошеве владе главни посредник у трговини између Дубровника, а касније и Котора, и рашког двора и знатног броја тржишта у Рашкој. Он је дочекивао и испраћао караване, обезбјеђивао им пут стражама и подигао неколико успутних станица за одмор и конач каравана, што му је донијело такве приходе да је био најмоћнији феудалац у Зети у то вријеме“. Могао се пренети и један други навод, тобоже из дубровачког архива, када се све тако паушално зна, мада се не консултују приморски архиви (за које треба бити стручно спреман): „У околини Рибнице (данашњег Титограда) феудалац Никола, према једном запису из Дубровачке архиве, побунио се против Душана и заплјенио неки богати караван, који је од Бара ишао за царски двор“ (стр. 23).

¹³ А. Лаиновић, н.д., 14.

¹⁴ Хисторијски архив у Дубровнику (у даљем тексту: ХАД) Div. not. XV, лист 159 (Paval Bratossevich et eius fratribus de Podgoriza).

родно је да је та сеоба најпре била усмерена у правцу Котора. Током 30-их година XV столећа, за које време постоје обилнији архивски записи; у највећем насељу бококоторског фјорда, у Котору, живело је и радило неколико Подгоричана.

Највише докумената тога времена говори о Бојку Ђиновичу који је 1430. године сигурно већ био настањен и ожењен у Котору. Бојко из Подгорице, како су га обично записивали, био је по првобитном занимању обућар, те је због конјунктуре у погледу кожа и кожарског заната, без сумње као и многи други туђинци обућари, сишао у Котор да побољша своје животне услове. Када се може посматрати преко архивских листова он је већ био угледан пословни човек у годинама, сопственик неколико кућа, који је приметно почео да улаже новац у некретнине. У току 1440. године можда га је мамац за профитом (ако не се та након женине смрти) повео у коју другу средину, јер се већ 6. јануара 1441. бележи као „бивши трговац у Котору“. Године 1430. он је са још двојицом других житеља Котора средње имућнијег слоја одређен за извршиоца тестаментa покојног Стјепана Бојкова.¹⁵ Према једној погодби, учињеној октобра 1429, он је у лето 1430. продао једну своју кућу (у пределу цркве св. Луке). У то време он је сигурно поседовао и један виноград.¹⁶ Последњих дана те године он је закључио пословну заједницу (уз половину добити) са једним богатијим Которанином, примивши од њега сто которских перпера обртног капитала, али, уз услов да трговину може водити како у месту тако и ван њега само уз одобрење компаноа. Он је, на пример, са једног брода купио и неко уље за продају.¹⁷ Следеће године, међутим, и он се јавља као веровник, дајући робу (кожу) и друго на вересију с тим да му се дугујући износ исплати око првог наредног Божића, од које ће дана, уколико исплата не буде извршена, тећи камата од 20% годишње.¹⁸ И тада се ангажовао око продаје једне куће.¹⁹ Године 1435. умрла му је жена Ђура, те је регистрован њен тестамент; она је сву миразну имовину оставила своме мужу, против чега су приговор учинила њена браћа.²⁰ Управо дан пре представљања последње Ђурине воље јавности, Бојко је купио парцелу земље.²¹ Бивши обућар Бојко је 1438. пословао у суседству богатих људи (јер је те године једна кућа у непосредном суседству продата за значајну своту од 300 перпера). У то време он је поново куповао земљу — 12 квадрањола у Прчању.²²

¹⁵ Историјски архив у Котору (у даљем тексту: ИАК), Судско-нотарски списи (у даљем тексту: СН), књ. V, стр. 34а.

¹⁶ ИАК, СН V, 110 и 106—7.

¹⁷ Исто, 101 и 167.

¹⁸ Исто, стр. 160 и 201.

¹⁹ Исто, 157.

²⁰ Исто, 672 (браћа Радмило и Рако).

²¹ ИАК, СН V, 674 (парцела се налазила између поседа цркве св. Марије и цркве св. Јакоба).

²² Исто, 839 и 822.

Годину дана касније он је једном досељеном Конављанину, мужу своје нећаке, продао најпре једну а затим још једну кућу у суседству оне у којој је становао, опет у близини цркве св. Луке; то је учинио и са једном кућицом, која је прешла у посед једног Прчањанина.²³ Првих дана 1441. године Бојко је поменутом Конављанину (иначе по занимању морнару) продао један виноград у Прчању. Непуне три недеље касније Бојко је изразио жељу да станује у манастиру св. Ђорђа, уз извесне материјалне обавезе према опату; приложио је манастиру после смрти трећину поседа на брду Поражди (под закупом) и половину млина у Морињу.²⁴ То је, дакле, био животни пут једног малог занатлије из Подгорице, који је деценију пре повлачења из привредног живота показивао сталне даље успоне.

Подгорички мајстор истога заната који је у то доба радио у Котору био је Милоје Зупковић, који је 1439. продао једном Дубровчагину половину куће на Шурању.²⁵ Можда није случајно што су Подгоричани продавали своје куће досељеницима из Дубровачке Републике, с којима су, као такође људи са стране, свакако лакше ступали у пословни контакт. Подгорички обућар био је и неки Златко који се у которским актима јавља 1431—1437. године. Он се трипут задуживао на коже, и то једном и код неког улцињског трговца који је често био виђен у Котору; своите су у та два случаја биле доста скромне, а у једном је количина купљеног ипак била значајнија.²⁶ Јуна 1431. Златко је са своја два пословна друга, са Миоком Бошковићем и Богославом Поповићем, Подгоричанином, примио од двојице которских зајмодаваца новац на добит, с тим да тим капиталом (вероватно представљеним у текстилној роби) тргује у Србији.²⁷ Миок Бошковић је, априла 1436, склопио и сам пословну заједницу с једним Которанином, примивши 200 перпера са зарадом попола.²⁸ Поменути Златко Бошковић није се зауставио у Котору, него се ускоро обрео у Драчу, добро схвативши могућности на значајнијем североарбанашком кожарском тржишту. Он је у Драчу и умро, пошто му је један Которанин који се бавио у Драчу написао опоруку (4. марта 1440); тестаменат показује да је он имао посед у Подгорици, вероватно настао из његове занатско-трговачке делатности у туђем свету, да је имао повише сребрине, од које су неке минђуше и један сребрн појас били заложени у Котору, где је имао у залогу неки калај (који је довожен са Запада, нарочито преко Венеције).²⁹

²³ Исто, 923 и 933, 934 (сусед кућице био је по професији златар).

²⁴ ИАК, СН VII, 80—1 и 92.

²⁵ ИАК, СН V, 922.

²⁶ Исто, V, 28; VI, 26 (163 балшићка перпера) и 125.

²⁷ ЈАК, СН V, 193 (78 балшићких перпера; 2/3 зараде Подгоричанима, а 1/3 Которанима).

²⁸ ЈАК, СН XIV, 591.

²⁹ ИАК, СН V, 973.

Појава неколицине обућара из Подгорице који су у Котору и даље куповали коже, тканине па и другу робу, те се тако упуштали у чисту трговину, морала би сведочити најпре о развијености обућарског заната у трговини под Горицом. Судаћи по именима, међу тим људима било је појединача који су вероватно били арбанашког (Ђиновић), односно влашко-романског (Миок, Ђура) порекла. Пословно опредељење с једне стране на Србију а с друге на зетски Бар и Улцињ, Котор и арбанашко приморје било је природно, јер је Подгорица управо и била на путу између Србије и Боке, односно поменутог приморја. О присуству Подгоричана у Бару сведочио је и један дубровачки докуменат (1438): један Дубровчанин, који није дошао деспоту ради правдања неких рачуна, изговарао се да је на путу заробљен и одведен у Бар, где га је нашао, поред других, и неки Никша Лишица из Подгорице.³⁰

Из године 1440. има забележака још о неким Подгоричанима који су, слично као и људи из других трговишта у ближој унутрашњости, силазили у Котор и Дубровник, те су ту задуживали за тканине и другу робу, односно склапали трговачка друштва са задатком да робу распродају на копну. Док је у Дубровнику тај однос био чисто финансијски — роба се преузимала за дуг, у Котору су зајмодавци радије ишли на друштво, јер су тако извлачили већу добит али и били изложени већем пословном ризику. Под условом „терцарије“ (трећина зараде капиталу) тканине су примили: Обрашин Богдановић за 51, а Милош Николић за 19 дуката.³¹

На сличан начин тих година задуживали су се на трговачке еспап Подгоричани и у нешто подаљем Дубровнику. На пример, 2. јануара 1441. Петко Богишић, Богосав Радовановић и Ратко Прибиниовић, компаноји из Подгорице, задужили су се код једног господара Пуцића на 15 дуката.³² То су свакако били пословно мали људи који се касније више нису бележили у списе приморских канцеларија — нотаријата; то, уосталом, показује и мала свота, па и зајмодавац — један дубровачки оглашивач (телал). У вези с једним наслеђењем јавља се и Златко Божичковић, вероватно купац какве робе од извршиоца (епитрона) тестаментa.³³

И 40-их и 50-их година XV века је било случајева да су Подгоричани долазили у Котор, ту се насељавали и женили Которкама, које су понекад у другом браку постајале и дубровачке снахе. Такав је, на пример, био Живко Ђивчевић (или Ђурђевић), чија се жена Станула касније преудала за Дубровчанина и прешла у град под Срђем.³⁴

³⁰ М. Динић, н.д., 199.

³¹ ИАК, СН VII, 19 и 37.

³² ХАД, Deb. not. XX, 110'.

³³ ХАД, Div. not. XXVIII, 76.

³⁴ ХАД, Proc. not. III, 22 од 8. III 1460. (именовање пуномоћника).

Један докуменат из 1455. године указује да су се четворица трговаца из Подгорице укључила у врло уносну трговину црвцем (реалгар, свакако из рудника са подручја копаоничке и новобрдске области). Тридесет првог јула те године вођен је пред дубровачким кнезом и судијама спор између Стјепана Медојевића, Радише Радосава Радичева, Вукше и Николе Поповића, компањона, и двојице Дубровчана — патриција Марина Ју. Градића и Кристифора Радосавова. Према ранијем споразуму Подпоричани су довели у град св. Влаха 1.309 литара много траженог »sarmisium«-а по цени од једног перпера по литри; купци су, међутим, нашли да роба не одговара датом узорку (мустри), али су задржали и мешине и цакове у којима је рудача била транспортована. Пресуда је гласила да се поштује уговор, односно да се не уважи рекламација на квалитет.³⁵ Оно што треба у вези с тим нагласити јесте не само одржавање везе са Србијом него за те прилике сувремено пословање у трговачким друштвима, и то пре свега да се удружи пословни капитал, кога је било понајмање. Двојица ортака су, судећи по презимену, били поповски синови или унуци, а један је означен по деди (а не породичним именом). Испорука траженог црвца је такође била значајна, и не би указивала на случајну набавку или на новајлије у послу. Тим пре што је реч о години смене власти на подручју данашњег Косова, где је црвац без сумње набављен.

Подгорица се налазила у средњем веку на познатом Зетском путу којим су се кретали трговачки каравани из Србије преко Брскова на море. Као и на другим погодним и прометним местима, и око Подгорице су се 40-их и 50-их година, у тешко доба прве турске окупације Деспотовине и касније, догађале отимачине. Дубровчанин Вукота Цвјетковић, на пример, жалио се на једног свог земљана који је навео разбојнике на Вукоту *in loco dicto Podgoriça*; разбојници су га премлатили и отели му нешто свиле, бибера, сапуна и друге робе.³⁶ Петру Вит. Гучетићу начињена је штета *in la caravana in Podgoriza* (1453). Тканине које су носили и још неки дубровачки трговци износиле су укупно 9.279 дуката и 24 гроша. У каравану је укупно било 18 трговаца, од којих 10 патриција. Поред тканина било је ту и друге робе, а поред осталог и »rochrovazi«, вероватно за покривање терета на коњима.³⁷

У Подгорици је било организатора пљачки и пресретања који се нису задовољили да само дочекују путнике на друму, односно да приреде крађе у караванима у самој Подгорици, него су одлазили на приморје, те су ту дочекивали и пљачкали бродове. Неки другари из Подгорице (од којих је један три године служио на двору деспотовог намесника) пошли су (неки и по ме-

³⁵ ХАД, Div. not., 40, 18' (дукат је рачунат са 39 гроша).

³⁶ ХАД, Lam. for. XVI, 215'.

³⁷ ХАД, Div. not. XXXVIII, 97—7' од 30. VII 1453.

ђусобној наредби) у Будву, где су фебруара 1448. дочекали један брод Крфљанина, који је вукао тканине и другу робу за дубровачке трговце у Валони.³⁸ Овакве дружине са степеном хијерархије већ указују на уходани професионализам, односно на масовни трговачки транзит преко Подгорице. Отимачине су, на пример, код Медуна приређивале 40-их година и суседне влашке скупине Пипера, Бјелопавлића, и Васојевића, као и појетканине и мануфактурне израђевине, него и овнови, волови, радинци из нешто удаљенијих Дробњака; нису увек биле у питању ша, те коњи и оружје гонича.³⁹

III. — Подаци о Подгорици од пада под власт Османлија до почетка XVII столећа

Није тачно познато кад је Подгорица дошла под власт Турака Османлија. Ту ситуацију индицира неколико записа из летописа. Први, из 1466. говори да је Хасан-паша сазидао град Подгорицу. У другом, из 1476, стоји да је цар сазидао град Подгорицу.⁴⁰ У трећем, Подгоричком летопису, забележено је под 1477. годином да је цар Мехмед кренуо на Зету и Подгорицу и да је сазидао град. У четвртном, из 1477, да је цар Мехмед пошао на Зету и да је саградио град Подгорицу.⁴¹ Иван Црнојевић јавио је Венецији 1472. године да Турци хоће да за себе утврде Подгорицу. У другом извештају из 1474. године Иван је обавестио млетачку сињорију да Турци хоће да обнове Подгорицу.⁴² Проф. Динић узима да је измена власти настала око 1475.⁴³ Изгледа да она није била тако једноставна, него да је више пута прелазила из руке у руку док коначно око 1476. није трајно, за више столећа, прешла у руке султана са Босфора.⁴⁴

Неколико година потом, 1485, Подгорица се јавља у сумарном дефтеру за скадарски санџак, тачније: у „сумарном дефтеру нахија Хота, Куча, Пипера и Климената, подложних скадарској ливи“, који је додат поменутом скадарском дефтеру. Нахија Подгорица спадала је у хасове санџак-бега. За само насеље је записано: „Село Подгорица. То је варош тврђаве *Deredögen*. Кућа 40; приход 3500 (акчи)“ У Подгорици је тада већ седео кадија и под његову јурисдикцију спадало је и подграђе твр-

³⁸ ХАД, *Lam. for.* XXI, 297.

³⁹ Исто, XVIII, 124 од 28. X 1444. (убиство једног Дубровчанина и отимачина 300 дуката).

⁴⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 251; Н. Шкерковић, *Подгорица*, 19; И. Радуловић, 226.

⁴¹ Lj. Stojanović, *Nekoliko srpskih ljetopisa*, *Starine JAZU XIII*, Zagreb 1881, 188; Љ. Стојановић, *Светогорски акти*, *Млађи летописи*, *Слсменик СКА III*, Београд 1890, 142; И. Радуловић, *Подгорица*, 226.

⁴² И. Радуловић, *Титоград*, 226.

⁴³ М. Динић, н.д., 202.

⁴⁴ Анализу података настојао је да да И. Радуловић (*Титоград*, 226).

ђаве Медуна и Пипери. Као што се види, Турци су тврђави у Подгорици дали име *Deredögen*, док је вароши остало старо име; међутим, турско име те тврђаве ни у то доба није било у већој употреби; оно се среће и у дефтеру из 1497, али се током XVI века изгубило. Поред хришћанских домова у подграђима Подгорица, Жабљак и Медун су — према мишљењу проф. Б. Ђурђева — „морали имати у то време као муслиманско становништво искључиво војнике и друге сличне категорије становништва које нису долазиле у обзир приликом пописа за дефтер, јер је њихов статус с обзиром на феудалне дажбине био јасан, будући да нису имали обавеза“.⁴⁵

Један састављач прегледа прошлости Подгорице тачно је запазио да „о животу Подгорице у XVI вијеку, првом вијеку под турским феудализмом, не може се много шта рећи због недостатка потребних података“.⁴⁶ Подгорица се 1519, на пример, бележи уз име Божидара Вуковића Ђурића, Подгоричанина.⁴⁷ Опет се више бележе житељи вароши него само насеље. Уз 1600. годину у једном рукописном запису манастира Хилендара стављено је да је подгорички спахија Димитрије поклонио том манастиру једно јеванђеље.⁴⁸

Новембра 1565. побунила су се брђанска племена око Подгорице и арбанашка око Скадра. Био је то последњи одјек побуне која је избила фебруара исте године око Дебра и у Гори. Пипери, Братоножићи, Кучи, Црмница и остали који су припадали Подгорици убили су седам закупника пореза и одбили да плате харач, протерали су турске органе власти и између себе изабрали кнезове, субаше и кадије. Потом су запосели пролазе ка луци Рисну и подвластили нека села. У гушењу покрета, поред скадарског санџак-бега, учествовао је и херцеговачки наместик са стрелцима из нахија Никшићи, Дробњаци и Пријеполје.⁴⁹

Которанин Марин Болица у свом опису скадарског санџака (1614) наводи Подгорицу као мали град (цитаделу) окружен великим подграђем од 900 кућа, већином хришћанских, и то тако да град и варош чине једну целину; насеље је положено изнад реке Мораче, тј. на њеним обалама. Подгорица је тада била средиште дела санџака, са 17 села у којима је било 1697. домова, иначе кадилук Зете. Подгорички муслимани у градњи зграда служили су се добро обрађеним каменом, који су довозили колима и са стране. У тврђави и вароши било је апроксимативно око 2200 људи способних да носе оружје, врло ратоборних, ве-

⁴⁵ Б. Ђурђев, *Deredögen—Podgorica*, Историјски записи бр. 1/1962, 59—61.

⁴⁶ И. Лаиновић, н.д., 20.

⁴⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 134, 138; И. Радуловић, *Титогорад*, 226.

⁴⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, Београд 1922, стр. 93, бр. 6483; А. Лаиновић, н.д., 20.

⁴⁹ А. Матковски, *Две непознате буне у скадарском санџаку од друге половине XVI века*, Историјски записи 1—2/1970, 148, 150—1.

ћином хришћана; међу њима је било 250 одличних стрелаца са дугом пушком; осталу војску чинили су коњаници са копљима и хришћани са мачем, копљем и штитом. У то време санџак-бег, чија је резиденција била у Скадру, већим делом боравио је у Скадру.⁵⁰

У архивским књигама Котора XVI века има свега неколико докумената о пословним људима из Подгорице; у Дубровнику их више, међутим, нема. Тринаестог маја 1517. Живко Подгоричанин нашао се пред которским кнезом и судијама на захтев Лоренца Загурија у вези са неком свилом; Живко је свилу купио, али уместо да изврши исплату у року, предомислио се те је робу вратио; питање се поставило и око капаре коју је Живко положио, и то од једног дуката и шест литара обрађене свиле.⁵¹ Та регистрована парница указивала би да су подгорички трговци проширили своју делатност и на финансирање обраде свиле, што су обављале подгоричке занатлије. Сирова свила је увожена са приморја, а обрађена извожена.

Ипак, извоз коже остао је специјалитет Подгоричана. У судским актима Котора 1522. године налазимо имена неколико подгоричких муслимана у пословним односима са которским табацима. Хајдар је 1. јула поставио за свог пуномоћника једног Которанина да убере сав новац који му је дуговао Павлић табак. Двадесет пет дана касније Хајдар је Павлића тужио, но овај се није јавио на рочишту те је пресуђен да Подгоричанину плати 609 белих акча, и то са 87 комада обрађених кожа (pelles). У међувремену тужбу је поднео и Хајдаров комисионар, но по њој није вођена расправа.⁵² Павлић табак имао је спор и са Скендером Подгоричанином, који се огласио ћирилским писмом. Тај Скендер тужио је мајстора Силвестера, кожухара, док је од Павлића сам био тужен.⁵³ Најзад, као тужилац јавио се и Ферхат Подгоричанин, за чијег пословног партнера се не каже изричито каквом се привредном активношћу бавио.⁵⁴

⁵⁰ С. Љубић, *Марина Болице Которанина опис санџака скадарског од г. 1614*, Старине XII, Загреб 1880, 178, 191, 181; И. Радуловић, *Титиград*, 227. — Подаци Болице у постојећој литератури па и код А. Лаиновића (н.д., 20) навођени су недовољно прецизно и непотпуно. Треба указати да је Марин Болица више пута био у Скадру на пример и априла 1606. (ИАК, СН LXXIII, 855). О Подгорици види и детаљан опис Евлије Челебије из 1661. године (Евлија Челеби, *Путопис. Одломци о југославенским земљама*, превео Х. Шабановић, Сарајево 1967, 334—35). Из прве половине XVII века има дубровачких података да су и босанске паше преко Подгорице силазиле у Херцег-Нови, на пример јуна 1633. (ХАД, Lett. Lev. XLVI, 83).

⁵¹ ИАК, СН XXXII, 654.

⁵² ИАК, СН LXIII, 634, 324 и 351.

⁵³ Исто, 557 и 685.

⁵⁴ Исто, 644.

IV. — *Послови подгоричких трговаца са Которанима од 1590. године до краја XVII века*

Од године 1590. Подгоричани су опет почели да се чешће јављају у Котору, а самим тим и у судско-нотарским књигама овога града. До те појаве дошло је, пре свега, због интензивнијих политичких збивања у јадранском басену, где је почела да цвета пиратерија ускока и других хришћанских гусара. Неколико подгоричких муслимана постало је жртвом те политичке поморске ребелије. Као што су Новљани и неки Которани представљали посреднике при ослобађању хришћанских сужњева у рукама арбанашких, улцињских и новљанских „морских вукова“, тако су се сада неки Которани, као приморски суседи Подгоричана, прихватили дужности да своје пословне другове и суседе избаве из невоље. Почетком 1590, на пример, Подгоричанин Мустафа Станисковић налазио се у ропству у месту Зачивац. Да би се дошло до новца за његово ослобађање, Подгоричанин Мухамед Ганић предао је полог злата и сребра двојици которских нобила, који су дали позајмицу од 350 талира, с тим да се исплата те своте обави преко једног которског патриција настањеног у Венецији. По враћању позајмице Ганићу је требало предати злато и сребро.⁵⁵ Тог Мустафу, неименованог брата Јусуф-бега Крзмића и једног трећег Подгоричанина (Хасана) заробили су сењски ускоци на паштровићком броду и одузели им робу. Због тога је настао спор између Јусуф-бега и његових рођака, сродника Мустафиних и Хасана Барифаће, с једне стране, и петорице Паштровића и целог паштровског збора, с друге. Најзад су у Котору 28. маја 1591. изабрана двојица которских племића да пресуде у спору. Кад су ове изборне судије установиле да су Паштровићи невини, обе стране су се измириле, изљубиле и обећале трајно пријатељство.⁵⁶ Поменути Јусуф-бег Крзмић слао је робу на сајам св. Тројице, те му је при путу украден један сребрни појас; појас је потом илак враћен, па је изјаву у том смислу дао у Котору Јусуф-бегов слуга Хусејин, који је робу свакако и спроводио.⁵⁷ Поменутом бегу и заробљеном Мустафи Станисковићу дуговао је Которанин Иван Ст. Лоренчевић, који је био упућен да новцем издејствује Мустафину ослобођење. Лоренчевић је у ствари био пословни партнер Подгоричана, и од једног од њих (Мухамеда Ганића) примио је на кредит 1591, године велике глади, осам которских стара жита и два коња.⁵⁸

Дуговања је било и са друге стране. Син Синана чауша из Подгорице, Селим војвода примио је од једног которског Болице 122 талира, те му је дао у залог кутију са златом и бисерима, запечаћену оловом и воском, и коњски оглав; кад је Селим упу-

⁵⁵ ИАК, СН LXVI, 485 од 13. и 15. I 1590.

⁵⁶ Исто, 209 од 30. V 1591.

⁵⁷ Исто, 237 од 29. VI 1591.

⁵⁸ Исто, 85 од 30. VIII 1590.

тио у Котор новац преко слуге Хусеина, Болица је пред сведоцима Његушанима вратио залог.⁵⁹ Те 1593. године догоњена су у Котор на продају и говеда подгоричких муслимана. Њих је, поред осталих, куповао турски цариник пред Котором Виценцо Змајевић, те би за говеда примао од которских патриција готов новац и тканине, што је потом, уз личну зараду, предавао подгоричким продавцима стоке.⁶⁰ Продаја расних арапских коња увек је била популарна на Јадранском приморју. И которски провидур је 1596. купио таквог ата од поменутог војводе Селима, сина Синановог, и то за високу цену од 80 талира, што је исплаћено делом у новцу а делом у свиленим тканинама.⁶¹

Заједничко пословање Миха Болице, једног од најпословнијих људи у Котору на прелазу из XVI у XVII век, са цариником Змајевићем констатовано је десет година касније. Њих двојица су, наиме, за рачун браће Загури, Которана настањених у Венецији, слали 1603. године робу у Подгорицу и Бар.⁶² Дакле, Котор је обављао природну функцију трговачког посредника између јадранске метрополе и зетских трговишта под влашћу Османлија.

За Подгоричане, као и за остале пословне људе из балканских земаља, приморје и његови трговци били су најинтересантији у вези с финим тканинама западне израде. Мухамед Челебија из Подгорице такође је узимао скупа сукна на вересију, дајући залог; око једног таквог залога од 80 талира избио је спор у позно пролеће 1610. године.⁶³

Од самог почетка XVII столећа вуна је, као и у суседној Албанији, избила у први ред извозних производа Подгорице. Мухамед Ахметовић зван Хобо, изравнао се, децембра 1601, са двојицом которских нобила при продаји вуне. Карактеристично је да је Хобо преузимао у Котору не само fine западне тканине него и просту рашу, израђивању иначе и у влашким насељима Херцеговине. Вуна из Подгорице преко Которана експедирана је и у Венецију; за једну такву попиљку Муса Мустафић примио је новац од Франа Болице, који се специјализовао у откупу вуне. По вуну су у Подгорицу ишли и сами Которани у мањим групама, обично предвођени каквим човеком родом из

⁵⁹ ИАК, СН LXVII, 90 од 31. I 1593.

⁶⁰ Исто, 212 од 8. VII 1593. — Змајевић је девет говеди дао једном Борици за 34 талира и 12 лаката дамаска јарке црвене металне боје (кремешин).

⁶¹ ИАК, СН LXIX, 1063 од 1. VIII 1596. — Дванаест лаката беле и жуте свилене тканине процењено је на 24 талира, тј. по два талира лакат. Осам дана по купопродаји коња испоставило се да је коњ мањкав у ногама; како је у уговору био предвиђен рок од 40 дана за утврђивање валаности коња, Которанин је одмах коња вратио. (Исто.) Неисправност коња и такав споразум утврдили су неки сведоци (Исто, 1067).

⁶² ИАК, СН LXXIII, 1659 од 11. VI 1603.

⁶³ ИАК, СН LXXV, 260—63.

Црне Горе. Тако је било и 1612. године, кад су тројица ситних пословних људи из града св. Трифуна оштећени од Мухамеда Челебије из Подгорице, који им је узео на превару 60 талира, и то зато што му његов водич, један Црногорац насељен у Котору, није исплатио коња којег је раније од њега позајмио.⁶⁴ Тај Мухамед Челебија водио је спор (1611) и са Јаковом Пасквалијем. Пасквали је у то доба (1610) финансирао пут једног пословног агента у Подгорицу.⁶⁵

У литератури је изнесен податак да је, према которским споменицима, неки Сулејман, подгорички трговац, силазио у Котор трговачким послом, у јесен 1613. године.⁶⁶ На жалост, вест није могла бити потврђена прегледом сачуваних которских архивалија.

Спор око полога јавио се и у трећој деценији XVII века. Јусуф, син Сулејмана Улемовића из Подгорице, заложиио је код једног Јакоње посребљену сабљу и једну сребрну чашу од седам унци.⁶⁷

У которској архивској грађи нема записа о конкретним пословним додирима у следећим деценијама. Од средине 40-их година па за четврт столећа трајао је дуготрајни кандијски рат, кад је контакт, после прекида првих година, ипак одржаван с Албанијом. Тек 80-их година, из времена морејског рата, о стању у Подгорици и суседним областима скадарског санџака пристизале су у млетачки Котор уходске вести.⁶⁸ Кад је неки Вујин Лазаровић био заробљен и продат спахији Мардићу у Подгорици, узето је на зајам у Котору 80 реала да се сужањ откупи.⁶⁹ Из године 1698. постоји занимљив извештај которске општине о разним опасинама у народу, па и о појавама крађе људи и њиховог одвођења у турско ропство, тако да су се ти људи налазили у Жабљаку, Подгорици, Бару, Елбасану (Terra Nova) и у другим султановим местима.⁷⁰

Као што се види, извозно-увозну трговину водили су у Подгорици искључиво њени трговци муслимани. Извозили су се сточарски производи (кожа, вуна), рогата марва, коњи, а можда и какви занатски производи (седла, узде, израђевине од метала), вероватно и рујевина за штављење кожа. Увезиле су се разли-

⁶⁴ ИАК, СН LXXII, 350 и 351 од децембра 1601.

⁶⁵ ИАК, СН LXXVII, 499 и 537, 403 и 385 од 12. XII 1612, 16. I 1611. 7. VI 1610.

⁶⁶ К. П. Костић, *Грађа за историју српске трговине и индустрије*, Споменик 66, Београд 1926, 197; А. Лаиновић, н.д., 20.

⁶⁷ ИАК, СН LXXXIII, 250 од 10. X 1626.

⁶⁸ ИАК, Административно-управни списи I, 620'—22.

⁶⁹ Исто, 1, 786.

⁷⁰ ИАК, СН CXXVII, 580 и 613.

чите вунене и свилене тканине, а свакако и колонијална роба. Тако је, уосталом, било и столеће касније.⁷¹

Врло инструктивне податке о Подгорици и Подгоричанима донео је на основу венецијанског архива Глигор Станојевић. О Подгорици се 1612. године у Котору писало као о „великом и трговачком граду“ Следеће, 1613. године Подгорица је постала велики војнички логор, те су се угледније муслиманске породице склониле у Херцег-Нови и Рисан.⁷² У лето 1640. Подгоричани су убили једног виђенијег црногорског главара. Страхујући од освете, ниједан муслиман из вароши није се усуђивао да пређе реку Морачу. Кад су се неки подгорички трговци враћали из Венеције са еспапом, бојали су се да пођу уобичајеним путем преко Црне Горе, него су у пратњи својих пријатеља пошли заобилазно, преко Рисна и Никшића. Ипак, нису избегли которску заседу, тако да је у каравану убијен један Никшићанин, двојица су рањена, а роба је заплена у вредности од 4.000 рела. Као одговор на то организована је смела диверзија: скупина одважних Подгоричана неопажено се провикула кроз Црну Гору, ухватила црногорског владика и одвела га у Подгорицу. Црногорци су одмах сазвали збор и одлучили да сав плен врате за владика.⁷³

У почетку кандијског рата из Подгорице и из Скадра (1647) вршен је јачи притисак на суседне области Црне Горе. Године 1649, пошто су Млечани подстакли устанички покрет у Кучима и када су Кучи загосподарили Медуном, провидур Фосколо настојао је да заузме Подгорицу; међутим, млетачком одреду од 300 људи придружили су се од свих племена само Кучи, и то само један њихов део; због тога од освојења Подгорице није било ништа. Црногорски главари су пристали да приђу Млечанима, чија се војска налазила на Цетињу, тек пошто се најпре заузме Подгорица. Преамбициозни Млечани су се у ствари врло млитаво држали, те је било довољно да се у Подгорици окупи неколико стотина Турака, па да се Млечани забрину и за судбину Котора. На почетку рата било је случајева да су Црногорци из периферних нахија бежали према Подгорици, Жабљаку и Бару.⁷⁴

Концем зиме 1653. једна бројнија скупина харамија из Подгорице продрла је у Црну Гору, заједно с неким Брђанима, у жељи да нападну млетачко подручје. Када покушај није успео и када се чета вратила, Млечани су одмах запретили репресалијама против подгоричких трговаца. То је изазвало забрину-

За ситуацију у XVIII столећу види: В. Винавер, *Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровником (1720—1760)*, Историјски записи 2/1953, 458—80.

⁷² Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека*, Београд 1970, 190 и 191.

⁷³ Исто, 197.

⁷⁴ Исто, 207, 212, 215, 216 и 265.

тост у Подпорици, те су диздар-ага и сви прваци подгоричког града упутили молбу Франу Болици да измоли провидура да не предузима никакве противмере против трговаца; Подгоричани, су примили обавезу да ће тражити од Јусуфбеговића да казни зликовце; подгоричке аге су поручивале да је у обостраном интересу да се сачува мир, „јер између овога и онога града се одржава стална љубав, пријатељство и разговори“.⁷⁵

Марта 1655. Турци су напали Грбаљ и још нека насеља у млетачкој Боки; у походу су узели учешћа и људи из Подгорице и Жабљака, те Пипери, Бјелопавлићи и Братоножићи. Мањи одреди су и касније из Подгорице и других турских градова повремено, преко Црне Горе, упадали на територије Крилатор лава.⁷⁶

У морејском рату Подгоричани су били довољно забављени Кучима и другим Брђанима да би имали снаге и времена да крену на млетачки Котор.⁷⁷ Док је за време кандијског рата трговцима ипак како-тако успевало да из Подгорице силазе у залив Котора, таквих прилика није било у рату 80-их и 90-их година XVII века. Тај прекид значи и природан завршетак пословних веза вођених и одржаваних на приказани начин.

Bogumil Hrabak

NÉGOCIANTS DE PODGORICA EN XV, XVI ET XVIIe SIÈCLE SELON LES DOCUMENTS DES ARCHIVES DE KOTOR ET DUBROVNIK

R é s u m é

Les données historiques sur Podgorica se trouvant dans les archives de Kotor et Dubrovnik de XVe jusqu'à XVIIe siècle sont peu nombreuses et concernant exclusivement la commerce et les liaisons d'affaires des commerçants de Podgorica avec des prêteurs et marchands des villes indiquées. Pour mieux inclure ces nouveaux documents authentiques dans les connaissances historiques, l'auteur a fait un choix critique et scientifique de ces documents sur Podgorica dès XIV siècle. Le premier document d'archives, concernant le XVe siècle, est relatif à une procuration faite en Dubrovnik 1427 an.

Les nombreux documents de ce temps sont lieux au nom de Bojko Dinović de Podgorica, qui a vécu entre 1430 et 1441. Les nombreux parmi ceux qui fréquentaient Kotor étaient les cordonniers.

De cette documentation on peut tirer la conclusion que Podgorica se développait au point de vue commercial en jouant le rôle de transmission et intermédiaire entre la Serbie et le Littoral.

⁷⁵ Исто, 229.

⁷⁶ Исто, 236—7, 256.

⁷⁷ Исто, 323, 324, 339—42, 361, 364, 365, 393,

Славко Мијушовић

ШТА ЗНАЧИ ПОЈАМ „ВЛАШТАК“

Нетачна тумачења извјесних архаичких ријечи, нарочито оних сачуваних само у старим текстовима, а из говора већ давно несталих, могу се често наслутити, а још чешће утврдити, и то више из самог контекста у коме се такве ријечи налазе него из етимолошких дедукција, код којих су чак и груби промашаји могући. Једна од таквих ријечи досад нетачно објашњаваних, било због погрешног тумачења одговарајућег контекста, или због немогућег етимолошког извођења, јесте и ријеч Влаштак, која ће бити предмет овог нашег саопштења.

Погрешна, нелогична и контрадикторна тумачења ријечи Влаштак дали су, или прихватили, многи наши елитни научници, чији се поштоваоци — међу којима се, наравно, и ми налазимо — не само нерадо одлучују на констатовање њихових грешака већ понекад настоје да оспоре или доведу у сумњу закључке оних који се ипак, у интересу науке, усуде да такве грешке аргументовано и несумњиво утврде, у чему ми имамо и личног искуства.¹

Баш због нашег конфронтирања са веома истакнутим научницима у побијању њиховог тумачења ријечи Влаштак, ово саопштење ће бити исцрпније и опширније него што би било да се ради о побијању погрешних тврђења неких мање познатих и не тако признатих историчара, јер би у том случају било довољно наше истицање само неких битних елемената, довољних за извођење наших закључака. Овима, наиме, желимо да се унапред оправдамо од приговора који би се могли учинити на рачун дужине и мјестимичне плеонастичности овог саопштења.

Да влаштак значи исто што и роб први је утврдио Божидар Петрановић: „Сужњи звали су се у Котору властаци (uni de linea servorum), по свој прилици од наше ријечи власт“.²

* Реферат на симпозијуму „Власи у XV и XVI в.“, Сарајево, 13—16. новембра 1973.

¹ Овдје мислимо на Николу Банашевића (*Летопис попа Дукљанина и народна предања*, Београд 1971) и његово третирање наших констатација несумњивих Шишићевих грешака.

² Б. Петрановић, *О ропству по српским споменицима и штатутима, приморских далматинских градова*, Рад ЈАЗУ, Загреб 1871, стр. 69.

Док Петрановић сматра да влаштак значи роба уопште, дотле Жиречек мисли да су „влаштаки, термин ограничен на приморје од Бара до Дубровника, били првобитно, можда аграрни робови“.³ Он се слаже са Петрановићем у односу на поријекло ријечи: „Влаштак од влашт, влаштит, proprius“.⁴ Ми, међутим, и без упуштања у питање могућности етимолошке дедукције: власт, влашт, властит — влаштак, сматрамо да је таква дедукција искључена и самим датим тумачењем, јер ако би ријеч влаштак била изведена од ријечи власт, властит, онда би влаштак морао означавати онога који има или врши власт, а не никако подвлашћеног човјека. Наиме, homo proprius, као и homo sui juris, или homo suae potestatis може значити само слободног, својевласног, а не подвлашћеног човјека, који се — у иначе многобројним средњовековним, а и каснијим, документима писаним на латинском језику — кад је ријеч о робу⁵ назива: sclavus, schiavus, servus (servus је могао означавати и слободног слугу), а кад је ријеч о зависном сељаку: villanus alicuius, possanicus alicuius, rusticus alicuius, habitator alicuius, homo alicuius и сл. (али, наравно, никада vlastacus alicuius). Однос зависности према посједнику земље није зависио од тога да ли је неко био villanus alicuius, или possanicus alicuius и сл., него од статуса кмета који је могао бити »godisnicus«, или »polovnicus« или »livelista«. Изрази као villanus, possanicus, rusticus, homo de foris и сл. без атрибута alicuius означавали су сељака који није био овисан од господара земље јер је сам био власник исте.

Задржавши се на ријечи влаштак, Жиречек каже и ово: „У Дубровнику од 1285 до 1306 људи: Cranillus vlastagus mercator, Luboe vlastacus (имао је кућу у граду), Pobrat de Vlastaco. Влаштаки — дубровачки тежаци у писму једног властелина из Требиња 1412. Споменик XI, 61. У которском статуту: »servus vel ancilla« бијена »de vlastacis vel similibus suis«; »de vlastacis et linea servorum« као противност од властеле. Влаштаки 1351, Mon. serb., 151, које је Даничић у Рјечнику тумачио сасвим неправилно као воћњаци. »Vile de vlastazi«, »vlastaci« као »villani de Gerbli«: Not. Cat. у XV в. »Li vlastachi« у будванском статуту, чл. 164. У Бару потврдио је краљ Урош II „влаштаке“ Ловретићима. (Др Божидар Петрановић, О робству по србским споменцима и штатутима прим. далм. градова, Рад 16 (1871“.)

Наводећи влаштаке који се помињу у Дубровнику, Жиречек не наводи и одговарајуће изворе. Сем тога, он не наводи ни помене влаштака прије 1285. из истог, дубровачког, архива. Наиме, у једном документу од 22. јула 1282. године јавља се неки

³ Жиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, стр. 272.

⁴ Исти, *Историја Срба III*, Београд 1923 стр. 18.

⁵ Робова је било у Котору и о њима има говора у одредбама которског статута, *Statuta civitatis Cathari, Venetiis, MDCXVI*, стр. 119—133.

Sivçe Vlastagus као свједок у једном спору.⁶ У документу од 20. септембра 1284. помиње се неки Љубоје Влаштак као трговац: »...Emi eas (тј. quatuor pelles leporinas) a Liuboe Vlastago pro XXX grössiš.«⁷ Од 1285. до 1306. у дубровачком архиву су сљиједећи помени влаштака које наводи Јиречек: у документу од 22. новембра 1285. Хранил Влаштак приводи једног свједока: »... productus testis per Cranillum vlastagum«⁸; у документу од 5. новембра 1296. једна странка наређује неким да однесу извјесну количину воска Љубоју Влаштаку: »...quam ceram ordinavit eis portare ad Luboe Ulatacum«⁹; у једном спору који се због неког кријумчарења из Босне водио од 16. до 24. септембра 1296. године Љубоје Влаштак помиње своју кућу у Дубровнику. Ту се наводе и два његова сина »Braicus de Luboe« и »puer Luboe nomine Mileno«, од којих први изјављује да је био момак (слуга) племићке породице Поца: »Braicus de Luboe juratus de veritate dicenda dixit: ego fui serviens illorum de Poča«¹⁰; у документу од 16. маја 1306. помиње се Pobrat de Ulataco.¹¹

Како се констатује из горњих дубровачких докумената, Влаштакци који се у њима помињу наводе се као трговци и власници кућа у Дубровнику, а не ни као робови нити, пак, као „аграрни робови“. Син једнога од њих, и то баш оног трговца који посједује кућу у Дубровнику, био је само ad hoc serviens, момак, односно слуга, код једне племићке породице, али да је он био слободан, не доказује само чињеница да он дана састављања исправе није више serviens, већ и то да је пред судом препуштен као свједок и да се заклео да ће говорити истину.

Да Влаштак значи роба увјерен је и Милорад Медини. Ево што он о томе каже: „Разлике између становништва биле су у Котору јаче наглашене него у Дубровнику. Статут (цап. 119) каже: ако роб или ропкиња удре господара, нека му се одсејеку руке; ако удре племића, нек се печати на оба лица и бичује по цијелој земљи; удре ли пучанина, само ће се бичевати, ако пак удре »aliquem de vlastachis, vel similibus sibi«, плаћа три перпера. И у ц. 125 каже се: »nullus de vlastachiis vel linea servorum«. Властаци били су дакле изједначени са робовима пред судом, и ли можда су били особита категорија робова“.¹²

Увјерен да влаштак значи само роба, Медини на крају свог излагања о влаштакцима и каже: Уз vlastachii спомиње статут пошанике (rossanicos) што би били кметови“.¹³

⁶ Др Грегор Чремошник, *Историјски споменици Дубровачког архива, канцеларијски и нотарски списи 1278—1301*, Београд 1932, стр. 84.

⁷ Исто, стр. 131.

⁸ Исто, стр. 156.

⁹ Исто, стр. 167.

¹⁰ Исто, стр. 159—162.

¹¹ Историјски архив у Дубровнику, Div. sanc. 4, ф. 94.

¹² М. Медини, *О постанку и развитку кметских и тежачких одношаја у Далмацији*, Задар 1920, стр. 93.

¹³ Исто.

Иако сви њима познати изводи у којима је говора о влаштацима, укључивши ту и одредбе которског и бовданског статута, искључују изједначавање влаштака са робом, Петрановић, Јиречек и Медини до својих тумачења ријечи влаштак дошли су на основу њиховог погрешног интерпретирања одговарајућих одредаба которског статута.

Прво од двају поглавља которског статута у којима је говора о влаштацима гласи:

»De servis, vel ancillis mittentibus manus in dominos suos vel dominas — Cap. CXIX

Si quis servus vel ancilla iniecerit manum in suum proprium dominum, aut patronam, et probatum fuerit, incidatur manus eius; si autem aliquem nobilem virum vel mulierem percusserit, bulletur in ambabus faucibus et fustigetur per totam terram, et si aliquem hominem vel feminam de mediocribus, videlicet de bono populo, percusserit, fustigetur tantum, et si percusserit aliquem de vulstacis, vel similibus sibi, solvat yperperos tres, quorum praedictorum yperperorum unrs sit iniurati et reliqui yperperi duo sint nostrae Communitatis, quos yperperos si patronus nollet solvere pro eo, ille servus vel ancilla fustigetur«. ¹⁴

Послије фиксирања казне одсијецања руке, која ће се примијенити над слугом или слушкињом кад би дигли руку на свог господара или господарицу, и кад би то било доказано, одређују се казне за исти злочин почињен над било ким другим, и то према сталешкој припадности повријеђеног, наиме за исту повреду: племића или племкиње — жигосање на обадвјема странама лица и јавно шибање; „средњих, то јест припадника доброг народа“ — шибање; „влаштака или њима сличних“ — три перпера.

И ми, као и И. Стјепчевић, сматрамо да у горњој одредби ријечи »servus« и »ancilla« значе обичног слугу и слушкињу, а не роба и ропкињу, јер „кад би се радило о робу, тешко је претпоставити да би градска власт испитивала и установљавала кривицу, јер је роб био обична својина господара, за којег он није био никоме одговоран“. ¹⁵ Истина, у одређивању новчане казне слуги или слушкињи наглашено је да ће уколико за њих господар не плати ту казну, слуга или слушкиња бити ишибани.

За ангажовање слободне послуге господар, односно послодавац, је обично склапао уговор који би которски нотар званично сачинио. Некад се при склапању таквих уговора пред нотаром јављао сам будући слуга, а некад његов отац или неко дру-

¹⁴ Statuta Cathari, str. 76.

¹⁵ Иво Стјепчевић, *Котор и Грбаль*, Сплит 1941 стр. 45.

ги од родбине, или, пак, неко у име њихово. Таквих уговора је у веома великом броју сачувано у которским судско-нотарским списима. У њима су јасно утврђене обавезе слугу и господара. Поред обавезе господара да храни и одијева слугу или слушкињу, стоји и обавеза да му, или јој, по истеку уговором предвиђеног времена службовања, исплати уговором фиксирани износ новца. Тај износ је био мален, тако нпр., у једном случају господар се обавезао да ће на крају уговором предвиђеног осмогодишњег службовања исплатити слушкињи 15 перпера.¹⁶ Ово смо нарочито истакли да бисмо објаснили зашто у горњој одредби стоји да ће уколико господар не плати казну од три перпера, слуга или слушкиња бити ишибани. Вјероватно је господар, уз сагласност слуге, ову казну исплаћивао с тим да је одбије од оног износа који је он био дужан исплатити тек на крају службовања.

Под изразом „средњи, тј. припадници доброг народа“ у одредби се подразумевају припадници грађанског друштвеног слоја — али не и нижег пука — међу којима је било и веома угледних и богатих људи, не ријетко далеко богатијих од многих племића. Тај грађански друштвени слој се у неким приморским градовима често назива и »popolo grosso« или »mediocres« — за разлику од племића који су »majores«.

На крају, под изразом „влаштаци или њима слични“ у одредби се подразумева најнижи друштвени слој, за који некад срећемо израз »minores« или »popolo minuto«. Овај посљедњи друштвени слој сачињавали су најнеугледнији и најсиромашнији људи који су се бавили најнижим пословима у граду и за малу награду служили свакоме, било као пометачи, носачи, дрвосјече, гробари, веслачи, коњушари, најнижи радници на грађевинама како приватним, тако и јавним, и сл. Ови људи су, углавном, били нове придошлице из залеђа или сељаци који су напуштали село и долазили да се настане у граду, који је иначе имао велике потребе за грубом радном снагом. Наравно да је неко од ових успијевао да физичким радом, па затим и неком трговином, постепено стекне и нешто иметка, али је ипак тешко успијевао да брзо уђе у средњи друштвени слој, тј. међу припаднике „доброг народа“ Влаштаци, који се у неким одредбама которског статута називају и Власима, теже су чак и од оних „њима сличних“ успијевали да буду сматрани припадницима „доброг народа“ па чак и онда кад би се домогли и већег имања и постали власници кућа у граду. Истина, њихови наследици кад би се заборавило на њихово поријекло и кад би уз њихово лично име ријеч Влаштак била замијешана патронимиком, а касније и презименом, могли су се и друштвено уздизати. Штавише, из редова Влаштака—Влаха — без обзира да ли ова ријеч означава етничку или сталешко-сточарску категорију или,

¹⁶ Исто, стр. 46.

пак, вјерску припадност — у неким нашим приморским градовима, а нарочито Дубровнику и Котору, настајале су и племићке породице.

Из изложеног у вези са чл. 119 которског статута јасно проистиче да ријечи »servus« и »ancilla« немају баш никакве везе са ријечју влаштак, те их према томе није могуће изједначивати у значењу. Не искључујемо могућност да је неки влаштак могао пасти у ропство и као такав могао бити продат као роб у самом Котору или било гдје друго. Још мање искључујемо могућност да је неки влаштак и у Котору могао бити обични, односно слободни, слуга иако и поред бројних которских докумената у којима се помињу влаштаци нијесмо наишли да би влаштак био роб или кућна послуга у граду.

Друга одредба которског статута у којој се помињу влаштаци садржана је у поглављу 125, које гласи:

»De vlastaciis et linea servorum cui mittunt manus
in nobiles

Constituimus quod nullus de vlastachiis, *vel* linea servorum, audeat vel praesumat manum mittere in nobiles viros vel mulieres Civitatis, vel iniurare eos; et si aliquis vel aliqua eorum praesumerit mittere manum, aut iniurare eos, et probari poterit, ille iniuratus et percussus habeat potestatem verberandi eum, vel eam, per se et per alios ad suam voluntatem, et non habeat vindictam, et si de verberatione illa servus vel ancilla verberatus lamentationem fecerit, solvat ipse verberatus uyperperos decem, quae poena perveniat ad Cameram nostrae Communitatis. Et huic statuto subiaceant omnes spurii et spuriae«. ¹⁷

Како се види, у наслову поглавља стоји свеза *et*. Исто тако, дакле са свезом *et*, гласи наслов и у индексу поглавља садржаним у статуту. И у рукописном тексту которског статута који се чува у Божишићевој библиотеци у Цавтату наслов текста је дат са *et*, и то два пута: у Статуту и у индексу поглавља садржаних у статуту. Дакле у наслову поглавља јасно је истакнуто издвајање влаштака од „оних из реда слугу“. И у тексту поглавља су исто тако влаштаци издвојени од „оних из реда слугу“ иако у тексту не стоји *et* него *vel*, јер дисјунктивна конјункција *vel* нема значење као, рецимо адверби *scilicet*, *videlicet* или израз *id est*, па чак и свезе *sive* и *seu*, који би адверби, изрази и свезе били употребљени да се ради о изједначавању појмова које садрже ријечи »vlastaci« и »(illi de) linea servorum«.

И. Стјепчевић, који иначе доноси читав текст поглавља 125, изоставља наслов јер претпостављамо да је мислио да му је свеза *et* више сметала него свеза *vel* при доношењу његовог тврђења: „Ријечи *servus* и *ancilla*, којима је у одредби изједначен

¹⁷ Statuta Cathari, стр. 79.

влаштак...¹⁸ Са овим Стјепчевићевим тврђењем сложио се и Илија Синдик док каже: „И. Стјепчевић је дао најбоље решење досада. По њему су термини: »servus, ancilla, vlastachus« идентични.“¹⁹ Расправљајући о 125 поглављу и Синдик цитира само из текста: »nullus de vlastaciis vel de linea servorum...«, али у фусноти доноси тачно како стоји у наслову поглавља.²⁰

И Стјепчевић и Синдик, који су се дуже задржали на поглављу 125, нијесу смјели, као ни Петрановић и они који су га слиједили, кад су већ за нас неприхватљивим тумачењем свезе *vel* извели закључак о идентичности појмова »servus« и »vlastacus«, не повести рачуна о чињеници да се у наслову поглавља јавља свеза *et*, и то два пута (други пут, како смо већ рекли, у индексу), док се свеза *vel* јавља само један пут, у тексту поглавља. Али, и да су били потпуно убијеђени да им свеза *vel* омогућује да поистовјете речене појмове, морали су, с обзиром на несклад наслова и текста, помислити о могућој грешци, која би се, свакако, прије могла очекивати у тексту него у наслову поглавља и кад се наслов не би јављао два пута у стауту.

Наше тако опширно задржавање на свези *vel* било је нужно јер се углавном на њој, иако сасвим неосновано, заснивало поистовјеђавање ријечи *servus* од неких са робом, од неких са зависним сељаком, од неких са кућном послугом.

Сем свезе *vel*, још је један фрагмент из поглавља 125 утицао на већ познато нам дефинисање ријечи влаштак. Пошто је Стјепчевић, истина изостављајући преводње наслова, дао превод читавог текста овог поглавља, сматрамо вриједним овдје донијети тај његов превод:

„Одлучујемо да се ниједан влаштак или тко из реда слуга не усуди ставити руке на племића или племкињу града или им нанијети увреду, и ако се тко, или која, усуди ставити руке или увриједити, и може се доказати, онај који је био увријеђен и ударен може слободно сам или по другому дати њега или њу ишибити и не смију се осветити. Ако се ишибани слуга или слушкиња потуже ради шибанја, онај или она ишибани нека *плате 10 перпера*, која казна нека припада комори наше општине. Овом статуу подвржени су незаконити и незаконите“.²¹

Како се види, збрку прави чињеница да се у почетку поглавља каже „ниједан влаштак или тко из реда слуга“, а доцније, кад се каже да ако би се кажњени, односно ишибани, жалио. ., не помиње се влаштак, сем тога умјесто „неко из реда слугу“ стоји „слуга или слушкиња“. Да се и влаштак није смио жалити, онда би одговарајући текст који слиједи ријеч „осветити“ гласио: „а ако би се ишибани жалио“, а не: „Ако би се ишибани слуга или слушкиња жалили. .“ Да је и овдје, као и у

¹⁸ Иво Стјепчевић, н.д., стр. 45.

¹⁹ Др Илија Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1950, с. 48.

²⁰ Исто, стр. 49.

²¹ Иво Стјепчевић н.д., стр. 45.

поглављу 119, влаштак издвојен од слуге, доказује и чињеница о којој до сада нико није водио рачуна, а коју је, истина, Стјепчевић тачно пренио у преводу 125 поглавља, али не и користио у доношењу своје оцјене о значењу ријечи влаштак, наиме да су одредбама овог поглавља подвргнута и незаконита дјеца, која се, као и влаштаци, издавају од слугу, те се сигурно ни њима, као ни влаштакима, не ускраћује право жаљења.

Стјепчевићевом тврђењу у вези са поглављем 125: „У правном и друштвеном погледу незаконити су доиста били сматрани нижим бићима, али никада нијесу били изједначени са робовима“,²² ми додајемо да они нијесу били изједначени ни са кућном послугом, иако су сигурно многи од њих служили по кућама, те су ти, као такви, наравно, били кућна послуга. Као и другдје у средњем вијеку, тако и у Котору су незаконита дјеца могла постићи и угледне положаје. Истина, у средњовјековном Котору није било незаконите дјеце на изванредно високим друштвеним, политичким и војним положајима који су омогућили стицање трајне славе не малом броју копилади и „велике копилади“ у разним европским земљама у средњем вијеку, али је било таквих који су се нарочито истицали у редовима људи из грађанског сталеза. Тако, нпр., Никола Кларомонте, незаконити син неке Јелуше, постаје 1458. године comes которске ратне галије, уз чије име у званичним документима наилазимо на атрибут »probus vir« и титулу »ser«, која је титула, сем за племиће, била резервисана само за најугледније припаднике грађанског друштвеног слоја.²³

И у поглављу 125-ом, као и 119-ом, захтијева се да се кривица влаштака, незаконите дјеце и „оних из реда слугу“ треба доказати. Изненађује у овом поглављу висина новчане казне предвиђене за слугу и слушкињу јер је износ од десет перпера представљао вишегодишњу зараду уговором ангажованог слуге и слушкиње, која се зарада, како смо већ рекли, исплаћивала само на крају службовања. Висина овог износа, а сем тога што је он морао бити наплаћен од самог слуге или слушкиње, а не од његовог господара који се у овом поглављу и не помиње, наводи на претпоставку да било под „они из реда слугу“ било под „слуга и слушкиња“ треба подразумевати људе који су *ad hoc* продавали своје услуге у вршењу разних послова за потребе општине или појединаца, те су као такви имали могућности и већих зарада.

Владимир Мажуранић сматра да су влаштаци били кметови везани за земљу: „Влаштак, влаштак, *vlastachus vel de linea servorum* (по Которском стат.! »linea« „е овд„е врв, род; изп. Вин. чл. 31. „ако би ки убил никога кмета или од рода кмет“; изп.

²² Исто, стр. 46.

²³ Славко Мијушковић, *Из збирке „Которски дукали и друге листине“*, В. Годишњак Поморског музеја у Котору, 1956, стр. 55 и 56.

још Јиречек Prove p.r. vlastach и Reutz 274), врста кмета, слуге, роба. Staat Serb. I, 71. Спомиње се у Приморју од Бара до Дубровника XIII—XV вијека. Чини се да су свакако били »glebae adscripti«. Значит ће човјека који је иному у власти. Мислим да не има право С. Љубић кад истому називу у Будв. чл. 164. даје у тумачу ино значење као »proprietaryo«. тј. власник. Смисао тога чланка може се складно тумачити: траву имају судци купити («tutte l'erbe comprar»), у колико није та трава у посједу „властака“ (dove non habbiano li vlastachi») тј. ратара“.

Колебајући се између „врсте кмета, слуге и роба“, Мажуранић се на крају ипак одређује за glebae adscriptus-a. Међутим, као што се не може идентификовати са робом и са кућном послугом, ријеч влаштак се не може у значењу изједначити ни са кметом. Али, исто тако као што не искључујемо могућност да је неки влаштак могао бити и роб и кућни слуга, такођер сматрамо да је он могао бити и glebae adscriptus.

И Мажуранић није повео рачуна о наслову поглавља 125 и дао се завести свезом *vel* из текста, премда ни она, понављамо. не дозвољава изједначавање горњих појмова већ их садржајно издваја. Мажуранић је на погрешном путу и кад тврди »linea је овдје врв, род“, јер ту она може да значи само: ред, односно сталез.

Да влаштак значи glebae adscriptus-a, најнижу врсту сељака, мисли и Соловјев: „То је најнижа врста сељака, нека врста „аграрних робова“, како каже Јиречек, или боље рећи отрока, које је владар или други повлашћени земљопосједник населио или „посадио“ на својој земљи да тим створи ново село. Од тих насељеника (упореди посадници у Котор. Стат.) добило је своје име и само село Влаштаки“.²⁴

Последњу ријеч из горњег цитата, Влаштаки, Соловјев је навео из повеље без датума²⁵ којом краљ Милутин Жаретићима (Ловретићима) из Бара даје: „село Штитарије и влаштаке и малинин кал и прокупов дол и подмеличије“. Овај цитирани текст Соловјев овако тумачи: „Повеља набраја пет села: Штитарије, Влашћаке, Малинин Кал, Прокупов Дол и Подмеличије“. Међутим ми мислимо да се ради само о једном селу, тј. Штитарију.

Друга ријеч „влашћак“ није топоним, односно назив села, како Соловјев мисли изведен по имену његових становника, влаштака већ та ријеч означава само влаштаке влахе-сточаре који су и од раније живјели у селу а који су свакако, били подвргнути оношћењу неких терета и ранијем феудалном господару, а које ће терете сносити у будуће — с обзиром да и њих краљ даје Жаретићима — новом господару села, али је за њих, влаштаке, као сточаре, зависни однос према феудалцу био блажи од оног коме се били подвргнути земљорадници, јер, како каже

²⁴ А. Соловјев, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретић*, Архив за арбанашку старину, 3, Београд 1926 стр. 121.

²⁵Соловјев мисли да је највјероватније из 1319. год., стр. 124.

Жиречек, „Тада (у XIV вијеку) су сви пастири (изузевши Арбанасе) важили као Власи, а, напротив, сви тежаци као Срби. Било је великих разлика у повластицама оба реда. Пастири су свагда више очували личну слободу и слободу кретања, док су тежаци све више везивани били за земљу“.²⁶ Према томе влаштаци ни у горњој повељи, као и уопште, нијесу били најнижа врста сељака, тј. отроци како мисли Соловјев. Остали називи за које Соловјев сматра да, као и „Влашћаци“, представљају имена села, сигурно су називи мањих ненасељених локалитета уз само село Штитарије, а на то унеколико упућују и имицие „кал“ (блато) и „дол“, као и предлог „под“ уз „Меличије“, иако би се, истина, могло навести и насељених локалитета у разним крајевима који носе таква или слична имена.

Да се у горњем цитату из повеље хтјело навести више села; онда би прва ријеч гласила „села“ а не „село“. Не само то, већ би, како је то у многобројним повељама наших владара и велможа уобичајено,²⁷ пред сваким именом била поновљена ријеч „село“ и кад би прије набрајања био употријебљен плурал, као нрп.: „И сија села приложих с црквом: село Вукан, заселак му Чајетина; село Шипчено, заселак му Новосели; село Присојник...“

Док је увјерен да је село Штитарије правилно убицирао: „То су без сумње данашње рушевине Штитар на јужној обали Скадарског језера, у Крајини, близу арбанске границе, на путу из Бара за Скадар (22 кил. од Бара, 12 кил. од Скадра...),“ догле за „друга села“ каже: „Од осталих четири села нема трагова ни у „Речнику места“ ни на ђенералштабним картама, што је сасвим нормално будући да та „седа“ нијесу никад ни постојала, а нити су као села наведена у повељи.“

За Штитарије које је, како смо видјели, било насељено влаштацима, Соловјев каже и ово: „Штитари потсећају нас на многобројна села око утврђених градова, везана са неким војничким занатима и ратним обавезама, позната из историје славенских права. Село Штитари дато Жаретићима морало је бити некад насељено мајсторима који су били обавезни израђивати штитове за град Скадар“.²⁸

И под претпоставком да је Соловјевљева убикација тачна, као и под претпоставком да Штитарије није било насељено влаштацима-сточарима, не бисмо могли прихватити да би се у једном селу, за оно вријеме, нарочито с обзиром на саобраћајне везе, знатно удаљеном од града, могла обављати дјелатност која, сем занатске вјештине и не баш једноставног алата и процедуре израде, захтијева набављање и дотурање тешког и скупог ма-

²⁶ Жиречек, *Историја Срба III*, Београд 1923, стр. 114.

²⁷ Сем на многим другим мјестима, види: Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 стране 453, 454, 456, 458, 461, 467, 477, 479, 482 483, 512, 513.

²⁸ А. Соловјев, н.д., стр. 121.

теријала, и то у великим количинама кад се ради о обавезном снабдијевању једног града.

Наравно, неприхватљив, а и чудан, нам изгледа слиједећи закључак Соловјева: „Дакле, једно је село било насељено краљевим мајсторима, друго — отроцима) она су морала имати различите обавезе. Али је повеља краља Уроша II поклонила Жаретићима и једно и друго; ствара од тих *adscriptii* *cu* *juscun* *que* *condicionis* *servitutis* *sive* *officii* један исти сталез, приближава и повлашћене мајсторе и бесправне робове обичним сељацима-меропсима. . .“²⁹

Поред Петрановића и Јиречека, и Стјепчевића, који каже: „Назив влаштак долази без сумње од ријечи власт и није друго него пријевод латинског »*homo alicuius*«³⁰, такођер и Соловјев сматра да ријеч влаштак „без сумње долази од придева влашт, *progrius*«.³¹

Антон Дабиновић, као и Медини, прави разлику између влаштака и посадника. Али док, као што смо већ видјели, Медини сматра влаштака робом, а посадника кметом, дотле Дабиновић каже слиједеће: „Од посадника, који је био како је већ наглашено, у опћинској служби (*in servitio communis qui sunt specialiter nostrorum civium*) (Sic!! — овај знак чуђења је наш и односи се на читав текст који почиње „... који је био“, а завршава са »*nostrorum civium*« — Сл. М.), разликовали су се у Котору неслободни сељаци или влаштаци, који су били заправо кућна послуга, а додијељена су само по господаревом наређењу којем ратарском послу. Од њих су се разликовали сељаци који су били упослени или од године (годишњици), или трајно, а морали су давати половину прихода (половници)“.³²

Осврћући се на горње Дабиновићево тврђење, Синдик каже: „У новије вријеме први је А. Дабиновић скренуо пажњу да су влаштаци у првом реду кућна послуга, а која је по господаревом наређењу могла бити употребљавана за земљорадничке радове“.³³

Горње тврђење, нешто модифицирано (наиме, независно од господаревог наређења), прихватио је и Стјепчевић јер је, последице своје констатације да термини »*servus, ancilla, vlastachus*« означавају кућну послугу, на другом мјесту, казао: „Влаштак и посадник једно је те исто“.³⁴ За ову Стјепчевићеву дефиницију Синдик сматра да је до сада најбоље рјешење.³⁵

И за Ивана Божића влаштак је исто што и посадник: „Другу категорију сељаштва чинили су зависни људи — посадници

²⁹ Исто.

³⁰ Иво Стјепчевић н.д., стр. 45.

³¹ А. Соловјев, н.д., стр. 121.

³² Др А. Дабиновић, *Откад постоји кметство*, Загреб 1940, стр. 94.

³³ Синдик, н.д., стр. 48.

³⁴ Стјепчевић, н.д., стр. 46.

³⁵ Синдик н.д., стр. 48.

или влаштаци“,³⁶ и нешто даље: „Которани су и сељаке Светомихољске метохије сматрали посадницима или влаштацима, иако нијесу успјели да изврше подјелу њихове земље, како су то учинили у Грбљу“.³⁷ И у једном ранијем свом раду Божић говори о влаштацима, гдје такођер изједначује појмове влаштак и посадник.³⁸

И Стјепчевића и Синдика и Божића до тврђења да су влаштаци исто што и посадници, по њиховом увјерењу зависни сељаци, навео је поред осталог и члан 135. которског статута, који гласи:

»De testimonio possanicorum non acceptando

Si quis cum aliquo alio de facto terrarum, hortorum et calametorum placitum habuerit, volumus quon super iis possanici testificari non possint, nec testimonium eorum valeat.³⁹

У овој статутској одредби посадник значи сељака уопште, дакле и оног који је „посађен“ на туђој земљи и оног који је сам власник земље. О томе да су сељаци који се у документима називају *passanici* или *villani*, или *homines de foris*, или *habitatores* или *forestieri* (тј. они који живе изван града, значи на селу), или *rustici* могли бити власници земље, или истовремено и власници својих терена и кметови на туђим посједима, говоре и Стјепчевић⁴⁰ и Божић.⁴¹

Ако је сељак био овисан, онда се при употреби било којег од наведених израза додавало име власника, тако нпр.: »*possanicus ser Triphonis de Pasqualibus*«, »*villanus Francisci Paltassich*«, »*homo Michaelis de Bucchia*«, »*habitor Marci Gregorina*« итд.

Да је ријеч посадник истовјетна са свим другим ријечима којима се означавао сељак доказује и ова дефиниција: »*Possanici, id est illi qui habitant extra civitatem, in villis*«,⁴² дакле сви сељаци.

У 224. поглављу которског статута, гдје је, као и у још неким поглављима, говора о посадницима, зависан посадник је означен као »*possanicus alienus*«, дакле „туђи посадник.“ У овом поглављу, наиме, говора је о томе да се не смију узимати посадници зависни од других господара без њихове сагласности, али

³⁶ Др Иван Божић, *Доба Балшића, Зета у деспотовини, владавина Црнојевића*, посебан отисак из књиге *Историја Црне Горе*, књига II, том 2, Београд 1970, стр. 184.

³⁷ Исто, стр. 185.

³⁸ Иван Божић, *Село Богдашићи у средњем веку, Историјски часопис*, орган Историјског института САНУ, књига VII, Београд 1957, стр. 106 и 107.

³⁹ *Statuta Cathari*, стр. 82.

⁴⁰ *Котор и Грбаљ*, стр. 42, и *Превлака*, прештампано из Богословске смотре, број 3, Загреб 1930 стр. 10 и даље.

⁴¹ *Село Богдашићи...*, стр. 96, 97, 105, 106.

⁴² Историјски архив у Котору (ИАК), судско-нотарски списи (СН), књига 18, стр. 415.

у документима се и у овом смислу јављају мјесто посадника »villani« »homines« и сл., који су такођер у одговарајућим случајевима сељаци зависни од власника земље. Дакле, из изложеног је јасно да поглавље 135 которског статута иде само за тим да у земљишним споровима између грађана и сељака обезбиједи прве од разумљиве пристрасности других без обзира да ли су ови последњи самостални или зависни сељаци.

У једном спору који се водио између которског племића Трипка Болице и Миомана Богдашића, дакле влаштака, а који је спор зачет 6. новембра 1430. године,⁴³ тужбом Болице, и завршен пресудом од 28. јуна 1432,⁴⁴ на једном мјесту Болица тврди да Миоманови свједоци, то јест четири влаштака и један грађанин, не вриједе, јер да которски статут одређује да »li vltastaci ovver forestieri contra citadini non possa testificar«,⁴⁵ што значи да „влаштаци, то јест странци (они који живе изван града, дакле сељаци, а не странци уопште) не могу свједочити против „грађана“. Као што је у овом цитату из одговарајућег документа ријеч »possanicus« из статутског поглавља »De testimonio possanicorum non acceptando« замијењена ријечима »vlastacus« и »forestierus«, тако у неким другим документима баш кад се наглашава смисао овог поглавља које, као што смо видјели, не дозвољава да посадници (тј. сељаци уопште) наступају пред судом као свједоци у аграрним споровима, мјесто »possadnicus« из реченог поглавља стоји »villanus«: »Li villani non possono ne dieno testificar«. ⁴⁶

За петог свједока, који је наведен уз четворицу влаштака, тужитељ Болица каже: »Vuol el statuto de Catharo che un testimonio non vaglia niente e dixhe: vox unius vox nullius«. ⁴⁷

Користећи горњи докуменат Стјепчевић је ријеч ovver између ријечи »vlastaci« и ријечи »forestieri«, што значи: то јест, превео са и, као да у оригиналу умјесто ovver стоји е,⁴⁸ те због тога одговарајући његов текст гласи „влаштаци и странци“, умјесто „влаштаци, тј. странци“, што овдје значи „влаштаци-сељаци“. Да се, рецимо, радило о влаштакима, који су напустили село, као што је случај са неким који су живјели у граду и били власници кућа у њему,⁴⁹ те као такви престали да буду сељаци, али су се ипак и даље називали, и били називани, Влаштаци, они би и у аграрним споровима били препуштени као свједоци јер, иако влаштаци, нијесу били сељаци. Дакле, четири наведена влаштака нијесу били препуштени свједочењу не због тога што су влаштаци већ из разлога што су сељаци.

⁴³ ИАК — СН књига 4, стр. 37.

⁴⁴ ИАК — СН, књига 4, стр. 44—46.

⁴⁵ ИАК — СН, књига 4, стр. 40.

⁴⁶ ИАК — СН, књига 18 стр. 402.

⁴⁷ ИАК — СН, књига 4, стр. 40.

⁴⁸ Стјепчевић, *Котор и Грбаљ*, стр. 47.

⁴⁹ Исто, стр. 45.

Да је Стјепчевић ријеч *ovver* из цитираног тврђења тужи-теља Болице требао превести *са то јест*, сем самог смисла ове ријечи, морао га је навести и текст образложења у пресуди којим суд одбија прихватање наведених свједока: *et non recepta ipsorum testificacione quia omnes, excepto uno, sunt villani de extra civitatem, et cesundum statuta Catari villani contra cives testificari non possunt, nec eorum dicta contr acives sunt admittenda*.⁵⁰ Дакле, у једном истом предмету за исте људе једном стоји »*vlastaci ovver forestieri*« а други пут »*villani de extra civitatem*«.

У спору што га је которски племић Никола Болица зачео тужбом од 14. децембра 1430. године против неких Грбљана, Болица каже: »... *el statuto de Cataro vuol che nissun habitante, çoe habitador, possa esser testimonio contra algun citadin, ne la sua testification che vaglia niente. Et questo io provo per lo statuto de Cataro, rubrica »De posadnici auctenticari (!) non debeant*«. ⁵¹ Сасвим је јасно да су ријечи »*habitante*« и »*habitador*«, што значе: становник, у горњем тексту употребљене у значењу: сељак јер то проистиче не само из конфронтације: „становник“ — грађанин, већ и из Боличиног тврђења, наиме да чињеницу да „становник“ не може бити свједок против грађанина, доказује поглављем которског статута »*De posadnici autenticari non debeant*«, што опет доказује да су у горњем контексту ријечи »*habitante*« и »*habitador*« идентичне у значењу са ријечју »*posadnicus*«.

Истина, у одговору што га дају на цитирано тврђење Николе Болице, Грбљани — који се нијесу могли лако сналазити, као ни ми сада, у мноштву термина којима су Которани означа-вали сељака — кажу: »*Li homeni de Zupa non sono posadnici salvo habitatori, li quali sono stati sempre habitatori de Zupa, e quel statuto non ha a far niente sopra questo faco perche non semo vlastaci quali sono sotomessi a questo statuto*«. ⁵² Према томе Грбљани праве разлику између појма »*posadnicus*« и појма »*habitator*«. Наиме, својим истицањем »*habitatori, li quali sono stati sempre habitatori di Zupa*« они су хтјели да нагласе да су старосје-диоци (како у једном другом документу из 1432. год. кажу „од преко хиљаду година“), ⁵³ а не скорашњи насељеници, какви су у односу на њих били њима сусједни влаштаци, те да се због тога на њих, Грбљане, не односи одредба о посадницима, „којој су подвргнути влаштаци“ Међутим, Грбљани нијесу били у праву јер се речена статутска одредба, како смо већ казали, одно-сила на све сељаке без разлике, што би био случај и да је у о-вој одредби, односно поглављу, употребљена мјесто »*possanici*« било која друга од наведених ријечи којима се у которском ста-туту и многим судско-нотарским списима називају сељаци.

⁵⁰ ИАК — СН, књига 4, стр. 44.

⁵¹ ИАК — СН, књига 4, стр. 49.

⁵² ИАК — СН, књига 4 стр. 50 и 51.

⁵³ Г. Чremoшник, *Которски дукали и друге листине*, Гласник Земаљског музеја Сарајево 1922, стр. 139.

И по томе што је сама ријеч Влаштак, влаштак, како смо већ рекли, или етничка или сталешко-сточарска категорија или, пак, вјерско обиљежје, она се не може идентификовати са ријечју посадник. Друга је ствар што је влаштак могао бити посадник, било као зависан или независан сељак. Тако нпр. они влаштаци из села Штитарија били су насељени „посађени“ од владара, или неког феудалца, па су према томе ти влаштаци били и његови посадници. Насељеници, тј. посадници „нечији“ (*possanici alicuius*), били су и влаштаци које помиње будвански статут јер су били насељени на земљи власности будванске општине, па су према њој, као власници земље, били овисни у вршењу феудалних обавеза. Али нијесу били „нечији“ посадници они влаштаци који су се насељавали на земљи коју су својим новцем куповали, а ипак су и даље не само били називани, већ су се и сами називали влаштацима. Тако су се називали и они влаштаци који су престали да буду сељаци и који су живјели, како смо већ рекли, у својим кућама у Котору и Дубровнику.

Иако је влаштака, сем у самом граду Котору, могло бити и по другим мјестима Боке, ипак је њих највише живјело у оном крају Боке у коме се налазило подручје превлачког манастира, гдје су они били насељени „посађени“ од зетског епископа, који је, основавши цркву и манастир на Превлаци негдје средином XIII вијека, добио од Немањића пространу територију коју су сачињавали: Луштица, Љешевићи, Брда, Страдиоти,⁵⁴ Богдашићи, Кавач и Мрчевац. Читаво ово подручје се називало „Метохија св. Михаила“ Јасно је да је зетски епископ, касније митрополита, у овој метохији насељавао само православце из залеђа, у коме су се они претежно бавили сточарством, па су — иако сви они, сигурно, нијесу били Власи, Влаштаци, у етничком значењу ове ријечи — били називани, и сами се називали, влаштацима. Ова чињеница демантује и Божићева тврђења да су Которани настојали да „и становнике Богдашића прогласе за влаштаке“⁵⁵ и да „Млечани нису дозволили да се сељацима некадашњег превлачког манастира насилно одузме земља и они претворе у влаштаке“.⁵⁶

Феудалне обавезе насељених влаштака у области превлачког манастира биле су веома мале и сводиле су се на само плаћање „десетине“, и то нередовно. Као зависни о епископу, они се у документима обично називају »*homines episcopi sancti Michaelis*«.

Баш захваљујући својим малим обавезама према цркви, влаштаци са подручја превлачког манастира могли су куповином постати, и постајали су често, власници не само земаља на ко-

⁵⁴ То јест острво св. Гаврила, које се сада назива и св. Марко.

⁵⁵ И. Божић, *Село Богдашићи*. . . , стр. 107.

⁵⁶ Исто, стр. 113.

јима их је био „посадио“ епископ већ и манастирских солила,⁵⁷ а куповали су земљу и изван подручја Метохије.

Иако су се влаштаци из подручја манастира св. Михаила у новој средини, у којој је у поређењу са брдским крајевима, из којих су долазили, било доста обрадиве земље, претежно бавили земљорадњом, исто су много водили рачуна о упражњавању и свог старог главног занимања — сточарства. То се, сем из многих других докумената, нарочито маркантно изражава из једног спора који се водио пред которским судом од 27. јула 1444. до 5. новембра 1445, у коме сами влаштакци изјављују да ће више од 250 кућа влаштака бити присиљено да иселе ако им се одузме старо право коришћења испаше на брду и теренима које је которски племић Лука Пелегринна купио од неких Богдашића. Спор је ријешен у корист влаштака.⁵⁸

Сем настављања сточарске, влаштакци су на подручју прелачког манастира наставили и друге традиције. У оквиру Метохије „села су имала своју чврсту унутрашњу организацију, засновану на далеким традицијама неписаног закона који је имао огромну снагу у крвним и ратничким заједницама“.⁵⁹

Влаштакци су традицију очували и у називима села: „Они (Богдашићи) су своје село и себе саме сматрали за катун, као што су изричито себе називали од њих много удаљени Љшевићи у једној тужби поднетој которском суду 1431. год. (nostro chaton çoe compagnia de Liesevichî). Катунум су их називали и Которани“.⁶⁰

Иако је за Котор и за територију которске општине било статутском одредбом утврђено да се сваки онај који би продавао животне камирнице служећи се лажном мјером, „која не би одговарала мјери уклесаној у општинској каменој плочи“ (quae non fuerit aequalis mensurae quae est incisa in petra Communitatis), има казнити плаћањем пер перпера,⁶¹ Влаштакци су се — и у овом погледу традиционалисти — користили другом мјером која се помиње и у неким документима которског архива: ». ad mensuram qua utuntur vlastaci«,⁶² за разлику од которске мјере: ad mensuram lapideam iuxta consuetudinem Urbis«,⁶³ ». . . ad mensuram iuxta morem Urbis«⁶⁴, ad mensuram Cathari«⁶⁵ итд.

⁵⁷ И. Стјепчевић, *Превлака*... стр. 10—15.

⁵⁸ ИАК — СН, књига 8, стр. 129—144. — Стјепчевић, користећи горњи документ (*Котор и Грбаљ*, стр. 47), каже и ово: „У одговору на реплику Пелегрине стоји: ». . . ми ваше слуге . . .«. Напомињемо да се »ваше слуге« не односи на адресу Пелегрине већ на суд, тј. судије, и то је речено из куртоазије.

⁵⁹ И. Божић, *Село Богдашићи*... стр. 97.

⁶⁰ Исто, стр. 98.

⁶¹ Statuta Cathari, поглавље 329, стр. 180.

⁶² И. Божић, *Село Богдашићи*... стр. 103.

⁶³ ИАК — СН, књига 20, стр. 26 и 29.

⁶⁴ Исто, стр. 130.

⁶⁵ ИАК — СН, књига 12 стр. 415.

Мјера којом су се служили влаштаци у Боки није одговарала мјери которске општине иако су они своје прехранбене производе продавали и на њеној територији. Та мјера којом су се они служили у Боки сигурно је била од њих коришћена и прије њиховог напуштања старе постојбине. Иако је то сувишно, ипак постављамо питање: зар би робови или *glebae adscripti* или кућна послуга могли имати посебну мјеру којом би се користили?

Пошто су сви Власи, Влаштаки, из бокелског залеђа били православци у вријеме њиховог насељавања на подручје Метохије, они су и ту своју традицију настојања сачувати и поред настојања которске општине, цркве и млетачких власти⁶⁶ да их се преведе у католичанство, која настојања су услиједила пошто је которска општина постала господар територије која је припадала превлачком манастиру и то дукалом од 29. јула 1443. године: „Одлучили смо да Луштица са својим подручјем, тј. Пасиглавом, Богдашићима, Љешевићима и Томбом, што је припадало Метохији, остану и потпадају округу которском“.⁶⁷

Из дукала од 11. јула 1449. у коме је говора о мјерама које треба предузети у циљу истребљења православља са територије бивше Метохије види се да Которани називају то подручје »*pagus Vlastazius*«, што значи »*vlastačka žura*«, тј. села у којима су живјели влаштаци, а да Млечани, у истом дукалу, становнике те жупе називају »*incolae de Vlastaziis*«.⁶⁸

У једном другом дукалу, у коме се наводи текст једног заа у одговору млетачког сената стоји: »*Vlastahi ac illi de Zuppa*«.⁶⁹ хтјева которске општине, стоји »*li villani nostri con li Vlastahi*«, У првом фрагменту издвајају се »*li villani nostri*« (овдје Грбљани) од »*Vlastahi*«, то јест становник подручја Метохије, а у другом »*Vlastahi*« није топоним, као што је случај са ријечју »*Zuppa*« (Грбаљ), те због тога умјесто *Zuprani* стоји »*illi de Zuppa*«. Кад би »*Vlastahi*« овдје био топоним, онда би и пред *Vlastahi* требало да стоји »*illi de*«. Дакле, фрагмент »*Vlastahi ac illi de Zuppa*«, тј. Влаштаки и Грбљани, има исти смисао као што би, на примјер, имао текст: „Которани и они из Херцег-Новог“.

На другом мјесту истог, горњег, дукала стоји »*terren de Zuppa e de Vlastahi*«,⁷⁰ што значи: територија Грбља и територија Влаштак. Према томе ни овдје ријеч »*Vlastahi*« није топоним, већ одређује Грбљу сусједну територију, тј. територију превлачког манастира по заједничком називу њених становника.

У једном млетачком документу што га доноси Љубић⁷¹ стоји »*in Vlastaci*«, али је очито да је између ријечи *in* и ријечи *Vlastaci* изостављено *locis* (или: *villis*) *ubi habitant*. Испадање из

⁶⁶ Farlati—Coleti, *Illyricum sacrum*, VI, 467.

⁶⁷ . Стјепчевић, *Превлака*... , 18.

⁶⁸ Farlati—Coleti, *Illyricum*... , стр. 465.

⁶⁹ Г. Чремошник, *Которски дукали*... , стр. 124.

⁷⁰ Исто, стр. 127.

⁷¹ Љубић, *Листине IX*, 488.

документа ових посљедњих ријечи навело је Љубића да закључи да је овдје поменути ријеч *Vlastaci* топоним,⁷² исто онако како је, као што смо већ видјели, Соловјев мислио у односу на ријеч Влаштаки из Милутинове повеље Жаретићима. Истина, етоним, као и други неки појам, може постати и топоним, али да је ријеч Влаштаки постала име неког села или краја у Боки, онда би се она као таква јављала више пута у иначе огромном броју разних средњовјековних и каснијих докумената који се налазе у Историјском архиву у Котору.

Док је горње нетачно Љубићево интерпретирање резултирало из недостатка који се јавио у тексту, дотле је при свом поновном сусрету са ријечју Влаштак, у будванском статуту, он погријешио због свог увјерења да облик влаштак значи исто што и власник и да је изведен од ове ријечи. Истина, на такву етимолошку дедукцију Љубића је унеколико могао навести и сам контекст који гласи: »*Ordinemo che li giudici nel suo anno siano tenuti di comprar tutte l'herbe dove non habbiano li vlastachi.*

Фрагмент при крају горњег цитата, тј. »*dove non habbiano li vlastachi*«
Љубић објашњава: »*ossia dove non fossaro di speciali proprietarii* (Властник in croato significa proprietario)«. ⁷⁵ Међутим, ријеч влаштак овдје не означава власника већ сточара, кога се, с обзиром на његово занимање, не може присилити да продајом остане без траве.

У свом издању будванског статута Никола Вучковић овако преноси на наш језик горњи текст: „Наређујемо да су судије у оној години за коју су изабрани⁷⁴ дужни да купе траву са мјеста на којима нијесу настањени влаштаки. “⁷⁵ Иако су влаштаки-сточари могли куповином постати и власници „мјеста“ на којима су били насељени, ипак мислимо да се Вучковић правилно одлучио да ријечи *dove non habbiano* преведе са „мјеста на којима нијесу настањени“ јер претпостављамо да сви влаштаки нијесу постали власници терена на које их је примила будванска општина, а сви су они били бенефицирани реченом статутском одредбом. Али, и да су сви они били и власници тих терена, исто ријеч влаштак из одредбе не би значила власника. Сем тога може се помислити да је ријеч *habbiano* погрешно преписана у мјесто ријечи *abitano* (*habitano*).

Говорећи о ријечи влаштак у предговору свог издања статута Будве, Вучковић каже: „Овај се назив налази и у другим статутима, али његово значење није до сада довољно објашњено. По свој прилици ту се ради о сточарима који су уједно и власници земљишта. Ово произилази из одредбе која судијама

⁷² Исто, у индексу.

⁷³ *Mon. historico-juridica Sl. mer. 3, Zagrabiae 1882—83, стр. 37 и 616.*

⁷⁴ Судије су се у Будви као и у Котору, а и другдјг. бирале на годину дана.

⁷⁵ Средњовјековни статут Будве, с италијанског превео и предговор написао Никола Вучковић, Будва 1970, стр. 85.

забрањује да откупљују траву са мјеста у којима су настањени влаштраци“.⁷⁶

Ђ. Даничић сматра (у свом Рјечнику, стр. 105) да је ријеч влаштак на једном мјесту употребљена у значењу воћњак: „ваштак, мислим да је погрјешка мјесто воштак, т.ј. воћњак...“. Ова Даничићева дефиниција је одбачена и, наравно, нико није покушао да је брани, па сматрамо да би било сувишно да се и ми на њој задржимо.

Сматрамо за потребно и веома карактеристично да овдје пренесемо преписку коју смо у вези са ријечју влаштак имали са академиком Миланом Будимиром:

„Котор, 2. априла 1973. — Почетком прошлог новембра имао сам част и задовољство да са Вама разговарам у вези са навођењем поч. професора Илије Синдика Вашег мишљења у односу на поријекло и значење ријечи Влаштак. Том приликом Ви сте, супротно од онога што преноси Синдик, казали да ријеч Влаштак вјероватно долази од ријечи власт, властит, те да означава подвлашћеног човјека (роба, кмета, слугу и сл.), као што су, уосталом, сматрали и неки други научници који су објашњавали значење ове ријечи.

Пошто сам на основу већег броја докумената дошао до увјерења да ријеч Влаштак значи исто што и Влах, и само Влах, све до разговора са Вама сматрао сам да у Вашем мишљењу како га је пренио Синдик има драгоцјену и мериторну потврду за своје увјерење. Професор Синдик, наиме, у својој књизи Ко-мунално уређење Котора, Београд 1950, у регистру ствари, страна 156, каже: „Влаштак, -ци (vlastacus), по Петрановићу и Жиречку од властит, proprius; по мишљењу проф. М. Будимира од Влах-влаштак-vlastacus, као гора-горштак“. Наравно, ја нијесам могао ми помислити да је Синдик нетачно пренио Ваше мишљење, и то не само због свог увјерења и његове изванредне квалитете човјека и научника, већ и због тога што је Ваше мишљење супротно његовом тумачењу ријечи Влаштак.

Кад сам Вас био замолио да ме примите, није ми била намјера да провјеравам тачност Синдиковог навођења Вашег мишљења, већ само да сазнам из којег је Вашег рада он пренио то Ваше мишљење, будући да у Котору нијесам могао доћи до свих објављених Ваших радова. Истина, последице неуспјелог трагања у многим Вашим радовима који су ми били доступни, помислио сам и на могућност усменог преношења Синдику Вашег тумачења ријечи Влаштак.

Због неслагања оног што је навео Синдик са оним што сте ми Ви казали у вези са етимологијом и значењем ријечи Влаштак, доведен сам у незгодну ситуацију, јер ако у свом раду под насловом: „Влаштак не значи...“ једноставно пропустим навођење Синдиковог преношења Вашег тумачења, сигурно бих био оптужен да сам прећутао већ раније туђе тумачење, с циљем да-

⁷⁶ Исто, стр. 17.

вања веће важности и значаја свом закључку. С друге стране, сматрам да ми је, последије разговора са Вама, исто тако неугодно цитирати Синдиково преношење Вашег мишљења.

Због наведеног узимам слободу да Вас најљепше замолим за савјет како да поступим.“

На горње писмо добили смо слиједећи одговор проф. Будимира:

„Остајем при оном схватању које је навео Синдик: дериват *Влаштак влаштак* образован је од имена и именице *Влах влах* „сточар“ и придева *влашки* на исти начин као горштак од горски, ђурђевштак од ђурђевски и никољштак од николски (исп. Никољско јеванђеље) „онај који слави Никољдан“. Дакле, *Влаштак* везан је за групу *Влах* влашки, иако Речник наше Академије бележи деминутив *Влашчић* и варијанту *Влашчићи* поред *Влашићи*“.

Од објављивања Синдикове књиге па до нашег разговора са проф. Будимиром прошло је више од двије деценије. За то вријеме њему су остале у тако живом сјећању погрешне дефиниције ријечи влаштак које су давно прије тога дали врло познати научници, да су та сјећања код њега потиснула, па чак бацила у заборав иначе, по нашем мишљењу, његово тачно тумачење поријекла и значења ријечи влаштак. Ово је заиста карактеристично по наше често безрезервно увјерење о непогрешивости великих научника. Али, »*Interdum bonus dormitat Homerus*«.

Средином XV вијека, негдје у вријеме пропасти превлачког манастира, ријеч влаштак нестаје из исправа, а сигурно не дуго последије тога и из народног сјећања иако су влаштаци оставили потомство које се стално умножавало на територији некадашњег превлачког манастира, а које је наставило да још дуго, као некад, живи организовано у свом „Збору св. Михаила“.⁷⁷

Slavko Mijušković

QUE SIGNIFIE LE TERME »VLAŠTAK«?

Résumé

L'auteur de cet article expose et nie les interpretations du terme données par Đ. Daničić, B. Petronijević, K. Jireček, Vl. Mažuranić, A. Solovjev, I. Stjepčević, I. Božić et bien d'autres. Son but est de tirer la conclusion que le mot *Vlaštak* e la même signification comme celui de *Vlah* (Valaque). Il fait cette constatation à l'aide de ces interprétations par la contestation d'une déduction étymologique, d'ailleurs échouée, sur lesquelles les interpretation sont basés. Pour sa thèse l'auteur prend l'argumentation des documents das les Archives historiques de Kotor, Dubrovnik et les Archives d'État de Venise.

⁷⁷ Петар Д. Шеровић, *Књига привилегија „пет села Збора св. Михаила“ на Превлаци*, Историјски записи, св. 1—2 за 1955, стр. 362—369.

Петар Ђ. Стојановић

НЕКИ ПРОБЛЕМИ ПОЛОЖАЈА И УЛОГЕ ЦРКВЕ И ЦРКВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

(Осврти на стање у XVIII, XIX и на почетку XX вијека)

Научно објашњење друштвено-економских прилика у Црној Гори изискује свестраније проучавање улоге цркве и црквене организације. Ова чињеница је од значаја и за потпуније схватање маглашене савремене атеистичке оријентације Црногораца. Међутим, о том питању је до сада недовољно, и то најчешће површно и фрагментарно писано, премда је прибрана прилична фактографска грађа.¹ Поједини писци, па и сам кодификатор црногорског имовинског права В. Богишић, неоправдано су потцијенили утицај цркве и канонског права на свеукупни друштвени и правни живот Црне Горе.² Занемарен је један од важних чинилаца који је одређујуће утицао на друштвено-правне установе, што је имало за посљедицу поједностављену представу о тим установама.

Заостала црногорска средина и спори, готово стагнантни друштвено-економски развитак рађали су примитивне и „недозреле“ установе, које су међусобно повезане до те мјере да се једва може говорити о једној а да се не спомену друге.³ Повезани су и међусобно се прожимају право, религија, морал, фолклор. Неиздиференцирано црногорско друштво стварало је неиздиференциране друштвене и друштвено-правне установе које се, дејством конзрватизма друштвене свијести, одржавају и онда када је њихова основица превазиђена. Као облик те свијести, и религија Црногораца јавља се у грубом, примитивном и „недо-

¹ У својој студији: *Положај и улога цркве у Црној Гори (1852—1878)*, Н. Ражнатовић доноси и систематски излаже веома занимљив изворни материјал (Историјски записи 4/1961, 581—621).

² В. Богишић, *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*, Београд 1967, 42.

³ В. Богишић, *Славизирани Цигани у Црној Гори* (Архив Историјског института Титоград (у даљем тексту: АИИ), Исписи из Богишићевог архива у Цавтату (даље: БАЦ), ф. 242).

зрелом“ облику. Коријене њеног одржавања треба тражити у условима живота у Црној Гори, послије слома српске средњо-вјековне државе, када је српски елеменат, повлачећи се у голи, непроходни крш, пред турском инвазијом, заокупљен својим незнањем, немоћан и дезоријентисан пред природом чија је власт готово свеобухватна, одговор на битна питања своје егзистенције тражио у религији.⁴ Регенерисано „племе“ и повратак на старе облике живота, послије пропасти феудалне Зете, условили су и одговарајући ниво религиозних знања.

Религиозне представе Црногораца не јављају се, стога, у своме „чистом“ облику. Оне су под утицајем „племенских“ веза и обичаја који се упорније одржавају. Код снажнијег „племенског“ устројства вјероисповијест има малу улогу; племенске установе и племенски обичаји јачи су од религија којима племенници припадају.⁵ У свијести племенског човјека култ предака, обичај и племенска солидарност имају више упоришта од хришћанског бога. И обратно, слабљењем племена и стварањем услова за настанак државе значај вјероисповијести је више наглашен. Облици религиозне свијести црногорских племена испуњени су не само „племенском“ садржином већ и озбиљним траговима традиције цркве у српској средњовјековној држави (култ светих краљева и династа) по основу које црногорски митрополити једнако истичу легитимност своје власти, пренијете им од Црнојевића као сљедбеника немањихке државно-правне традиције.⁶ Ова традиција била је морални основ у ослободилачкој борби против Турске.

За вријеме „преддржавног“ стања црква је била једна од најважнијих сила која је повезивала црногорско друштво. У друштву разједаном племенским сепаратизмом религиозне санкције (пријетња проклетством казнама на „оном“ свијету) одржавале су неки ред. Црква је онда најмоћнија, најсинтетичнија организација. У условима „племена“, она је поред политичке и религиозне вршила просвјетну, каритативну и, као за прилике онога доба најмоћнији посједник, економску функцију. Њена дјелатност у области друштвене свијести је свеобухватна. Друштвене установе („правне“, моралне, етичке), иако су испуњене „племенском“ садржином, носе грубо религиозно рухо. У оквиру цркве је извор и утока свих, истина примитивних, облика зна-

⁴ Вјера у предестинацију људске егзистенције, у „судбину“, пратила је сваки поступак. Све што се деси неминовно је, јер је тако „Бог хтио“. (В. Богшић *Зборник правних обичаја у Јужних Словена*, Загреб, 1874, 92).

⁵ В. Недељковић, *Кануни Леке Дукађина*, *Анали Правног факултета у Београду*, окт.—дец. 1956, 440, 442.

⁶ Колико је тенденција за настављањем средњовјековне државности била жива, колико је потхрањивана од стране црногорских владика види се из Његошевог писма патријарху Рајачићу у Карловце од 12. септембра 1832. године, којим истиче да је Цетињска митрополија „удова“ и моли карловачког патријарха, као сљедбеника пећких патријарха, да му запони неког попа (П. П. Његош *Писма I*, Београд 1951, 159^а).

ња; све до коначног учвршћивања државне организације, средином XIX вијека, попови држе монопол васпитања. Повезаност обичаја и религије, придавање божанског поријекла нормама обичајног права подржавало је њихову непромјенљивост и чинило их конзервативном силом. Црква је носилац и слѣдбеник државно-правне традиције Зете.

Црква је стога имала морални, политички и економски основ да буде носилац државно-правних тенденција и организатор ослободилачке борбе Црногораца против Турске. Први органи јавне власти у процесу стварања националне државе крајем XVIII и на почетку XIX вијека настали су под идеолошким рухом цетињске митрополије. Крајњи извор своје власти ови органи виде у божанском праву којим се консакрира непосредно народно право. Први законодавни акт црногорске државе Општи законик црногорски и брдски од 1798. са допунама од 1803. године доноси се: „Во имја Господа Спаса Нашего Исуса Христа“, уз призивање: „. Господа Бога вседржитеља у помоћ нашу.“ (чл. 1 Стеге). Изабрани суци „. ваља да се спомену, што они гласом народа по вољи Божијеј за судце и управитеље постављени јесу. .“ (чл. 22 Законика). И сам творца црногорске државе владика Петар иступао је „. по сили закона црковнијех, властију ми од Бога даноју.“⁷ И Његош је по божјој милости „. православни епископ, и владика Црногорски и Брдски“.⁸ Свијест племенског човјека која је продукт старих обичаја о племенској „једнакости“ лакше се приклањала ауторитету божанске воље него непосредној власти својих савременика и доскорашњих „племеника“ чију власт божанска воља посредно утврђује. Стога су казне у Законику архаичне, неодређене, најтежи преступи запријеђени су санкцијама религиозног карактера — анатемом и проклетством (члан 1 Законика). Иза ових санкција назиру се, међутим, интереси органа државне власти у фази њиховог настајања, када ови органи нијесу били довољно јаки да би организованим и ефикасним апаратом принуде обезбиједили интерес државотворних снага. Стање је битно другачије код Даниловог законика од 1855. године. Овај законик изразио је превагу приватно-својинских односа и одлучну побједу државне организације која сада располаже чврсто организованим апаратом принуде. Казне су у њему „осавременење“, одређене и конкретне. Недостају санкције религиозног карактера. Законик је напустио религиозно рухо и, умјесто божанске воље, као извор и утоку врховне власти декларисао вољу књаза — владоца који је „У југласију са главарима и старјешинама од све Црне Горе и Брда. .“ Чим су однијеле коначну побједу и осамосталиле се, снаге заинтересоване за државу извршиле су подјелу свјетовне

Петар I, *Посланице*, Цетиње 1935, 45.

⁸ П. П. Његош, *Писма II*, Београд 1951, 433.

и духовне власти, напустиле теократски облик владавине и наступиле веома радикално чак и против цркве и обичаја.⁹

Црногорска црква идентификовала је свој интерес са интересима ослободилачке борбе против Турске. Вјероисповијест је изједначена са националношћу, Борба за национално ослобођење примила је вјерски изглед („...за крст часни и слободу златну“). Сукоб са противником, такође заодјенутим у вјерско рухо ислама, вођен је у име основних начела цркве. Црква је у ред врховних престапа истакла издајство земље и за њега запријетила најтежом религиозном казном — проклетством и анатемом (чл. 1 Петровог Законика). Мјерило вриједности свештених лица је војна вјештина и јунаштво у борби против Турака, а не побожност и наклоност ка вршењу црквених обреда. Служба турском непријатељу најтежи је злочин који се казни одлучењем од цркве и забраном вршења вјерских обреда како почињемо злочина тако и његовој домаћој чељади.¹⁰

•

На чело цркве у Црној Гори стајала је Цетињска митрополија. Она је, све до 1776. године, када је Пећка патријаршија укинута и Српска црква подвргнута Васељенској патријаршији у Цариграду, признавала власт пећких патријарха.¹¹ Од тада је Цетињска митрополија аутокефална (самостална). Она је једина епархија Пећке патријаршије у којој није установљена власт Грка-фанариота.¹² Послије укидања Пећке патријаршије цетињски владике нијесу више допуштали мијешање са стране у своје унутрашње црквене послове. Аутокефалност црногорске цркве признала је прећутно и Цариградска патријаршија.¹³ Ипак, црногорска црква није се дистанцирала од организација правосла-

⁹ Извјештавајући о приликама у доба књаза Данила, Вук Поповић пише из Котора да Црногорци „...већ не смију славити ни крсна имена, ни кад ко умре чинити трпезе, ни крвна кола, ни за мртвима жене стрићи косу и гребати образе. И тако веле да их је (књаз Данило — П. С.) стегао и уплашио сад да не смију ни св. Петра спомињати, ни с њим се више клети!“ (В. Поповић *Которска писма*, Београд, 1964, 124).

¹⁰ Петар I, *Посланице*, 1935, 71.

¹¹ Ово и поред тога што су пећки патријарси, вјероватно под притиском Турака, понекад забрањивали хришћанима из пограничних крајева да се орбајају црногорском владници Данилу (писмо пећког патријарха Шакабенте подгоричким хришћанима од 7. 12. 1796. године, Записи, 1/1939, 37). Занимљиво је да су се Црногорци обраћали пећком патријарху да им суди у имовинским стварима. Тако је пећки патријарх Атанасије у њего 1748. године, приликом боравка у Црној Гори, потврдио сентенцију — пресуду — у спору око баштине и метеха Јасиковица међу Цуцама и Ђеклићима (*Црногорске исправе XVI—XIX вијека* Цетиње 1964, бр. 55).

¹² Љ. Дурковић-Јакшић, *Удео Цетињске митрополије у борби за успостављање редовног стања у Српској православној цркви* (в. Српска православна црква 1219—1969, Београд 1969, 241).

¹³ Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 139.

вне цркве у турским крајевима, већ је, напротив, изражавала претензије да као једина независна и слободна национална епархија иступа у заштиту других поробљених дјелова Пећке патријаршије¹⁴ и да одржава духовну везу са њима. Као обједињавајућа снага у борби против Турске,¹⁵ она је потхрањивала традицију Пећке патријаршије. До владике Рада црногорски митрополити су хиротонисани од сљедбеника пећких патријарха,¹⁶ а од онда у Русији.

Цетињски митрополити су титуларно митрополити црногорски, скендеријски и приморски. Њихова духовна власт има шири домет од политичке власти. По грамати патријарха Арсенија Црнојевића, упућеној владици Данилу, духовна власт Цетињске митрополије обухвата: Црну Гору, Грбаљ, Паштровиће, Кртоле, Луштицу, градове: Бар, Скадар, Улцињ, Подгорицу, Жабљак, као и Зету, Куче, Васојевиће, Братоножиће, Пишере и Бјелопавлиће „...са свима варошима, селима и нуријама...“¹⁷ Бока је до 1809. године, када је у духовном погледу отцијепљена од Црне Горе и укључена у посебни епископат за Далмацију, била подложна у црквеним пословима Цетињској митрополији.¹⁸ У овим крајевима владике из Цетиња рукополагали су свештенике, вршили надзор и уопште обављали послове из више црквене надлежности.¹⁹ Њихова овлашћења била су некад и шира. Њихова активност обухватала је, на примјер, и сузбијање штетних обичаја око вјерских обреда, свадби, погребња, што је са-

¹⁴ У писму московском митрополиту Платону од 26. 2. 1776. године црногорски митрополит Сава у име самоковског, штипског, скопског новопазарског, нишког, ужичког, београдског, босанског и херцеговачког архијереја саопштава да је цариградски патријарх протјерао из српских епархија епископе Србе и довео Грке, па тражи помоћ да се поново подигне пријесто Српске цркве и да ова буде под Руским синодом. Захтјев митрополита Саве темељи се на чињеници да је Турска, послје рата 1768—1774. године, признала Русији право да иступа као покровитељ хришћана у Турској (Љ. Дурковић, н.д. 251, 252). Неки аутори, као Ђ. Вукићевић, сматрају да је Цетињска митрополија једина пружила успјешан отпор насиљу Грка у Пећкој патријаршији и тиме се легитимисала као њен једини наследник (Љ. Дурковић, н.д., 263).

¹⁵ У посланици Црногорцима и Брђанима од 16. фебруара 1822. године, владика Петар препоручује јеромонаха пећког манастира за милостињу која се купи за пећки манастир, односно „за српску цркву свега славено-српскога народа и мати свијех српскијех црковах у коју су патријари наши појали и коју су цари наши оградили...“ (*Посланице*, Цетиње 1935, 151).

¹⁶ *Записи*, Цетиње, октобар 1939, 215.

¹⁷ АИИ, Титоград, исписи из БАЦ (Вук — правитељство XVI — 38).

¹⁸ Исто.

¹⁹ Извјештавајући провидура Валерија Антелмија 28. октобра 1751. године да је дошао у каноничку визитацију Боке, владика Василије пише: „... како је стари обичај... потврђен декретом преведрога принципа на 1718 года... јеште от старих временах имамо писма от папе римскога од Лава Четвртога да Митрополит скендериски и приморски јест најстарији у Србији, и Босни и Волгарији... били су слободни бискупи от Цетиња визите чинити, цркве и свештенике посвештавати...“ (Ј. Миловић, *Зборник исправа*... , Цетиње 1956, 224, 225, 349).

мо појачавало њихов утицај у тим крајевима.²⁰ Ипак, титула цетињских митрополита, уколико се односила на крајеве изван Црне Горе, није била свагда ефикасна. Колико ће та титула бити ефикасна зависило је од става тамошњих власти и држања пећких патријарха.²¹

Имајући у виду стање у Црној Гори у првој половини XIX вијека, М. Медаковић пише да у мањем мјесту и код мањег народа не може бити више цркава него што их има Црна Гора.²² Изградња и обнова цркава била је интензивна током читавог XIX вијека, а појачана је у другој половини тога вијека, за доба владавине књаза Николе. У времену од 1860. до 1910. године на подручју Црне Горе изграђени су 163 цркве и 2 манастира, а обновљено је 112 цркава и 12 манастира.²³

Према В. Караџићу, у Црној Гори четрдесетих година прошлога вијека било је 200 попова. „А нема никаква ограничења колико их може бити“.²⁴ У Црмници је, у то доба, сваки поп имао једва по 50 душа у парохији, док се у познијим деценијама XIX вијека тај број попео на 150—200 душа.²⁵ Забаченија Брда имају мање попова; на 500 кућа није било до 2 попа.²⁶ У неким селима, тврди Медаковић, има по толико свештеника да их не може допасти ред да служе у цркви, из једне куће их је 3—4.²⁷ За разлику од Црногораца, у сусједних Малисора цркве су ријетке и свештенство је малобројно,²⁸ чему је један од узрока компактније племенско-братственичко устројство код Арбанаса.

Свештенство је полуписмено и просто. Има их мало „...који разумију правило црковно.“²⁹ Образовање попова је на најнижем ступњу, црквени обреди су им готово непознати и нијесу

²⁰ У писму „делегата од Будве“ конта Зеновића, упућеном владици Петру 10/22. априла 1808. године, тражи се владичина интервенција у Будви против трпеза, приликом сахрана, које „ровинају“ народ. У писму се апелује на митрополита да утиче на парохијане у Будви: „... будући се то тиче Вашу архијерејску власт, него ли моју мирску...“ (Записи, јули 1940, 34).

²¹ И. Руварац, *Montenegrina*, С. Карловци 1898, 122, 125, 126.

Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Н. Сад 1860, 32.

²³ *Педесет година на престољу Црне Горе, 1860—1910*, Цетиње, 105.

²⁴ В. С. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1853, 105.

²⁵ АИИ, Исписи из БАЦ, ф. 236 (црквени одношаји), 6.

²⁶ Исто.

²⁷ Медаковић, н.д., 35.

²⁸ А. Јовићевић, *Малесија*, Београд 1923, 85.

²⁹ Медаковић, н.д., 34.

склони ка њиховом вршењу.³⁰ „Требник“ је једина књига коју поп треба да има.³¹

Због мноштва попова бир и приходи од обреда су мали. Попови стога обрађују земљу, чувају стоку, тргују, држе крчме и уопште баве се занимањима других становника. Одијевају се подједнако и живе животом осталих Црногораца.³² Због ограничености прихода од бира долазило је до отимања попова о парохије, па је духовна власт у њихове распре морала једнако да интервенише.³³ Накнада свештенству — бир — задржала је, све до краја XIX вијека на природни облик.

Из редова попова регрутовани су главари (војводе, кнезови, сердари, војни чиновници).³⁴ Из Богишићеве анкете о правним обичајима, извршене седамдесетих година XIX вијека, види се да више од половине попова бивају десечари, стотинаши, капетани, командири, сердари и сенатори. Министар црногорске војске је поп (Илија Пламенац). Митрополит Висарион Љубиша био је уједно министар просвјете и црквених дјела краља Николе.³⁵ Преко поповства се лакше долазило до главарства, јер су попови били једини писмени људи, па је свака кућа давала за попити свога отреситијег члана.³⁶ Мушка басташност и степен залагања у борби против непријатеља мјерило је вриједности попова.³⁷ Они се у рату нијесу разликовали од осталих Црногораца.

Трка за богаћењем у процесу раслојавања црногорског друштва и стварања националне државе крајем XVIII и у првој половини XIX вијека која је захватила главарски слој није мимоишла свештенство, које је и само дио тога слоја. Попови су

³⁰ В. Лембл, *Извјештај о Црној Гори и Црногорцима* (Гласник Етн. музеја Цетиње, IV/1964, 203). Ни црногорски владике не иду често у цркву и нерадо служе. По ријечима Ровинског, владике из дома Петровић—Његош су били „... више политичари него митрополити, а у Петра II видимо већ чисто свјетовног господара у калуђерској мантији... Поставши калуђер нехотице (пише Ровински о Његошу — П. С.) он се никада није могао помирити са тим звањем и зато је вада и у сваком случају избјегавао мантију и службу божју у цркви...“ (*Ровински о Његошу*, Цетиње 1967, 12, 76).

³¹ В. Караџић, н.д., 104.

³² *Страници о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, јули 1939, 349.

³³ Петар I, *Посланице*, 75; Земаљски музеј у Никшићу (даље: ЗМН), арх. Ј. Николића, ф. IV, год. 1875, № 21. Четрдесетих година прошлог вијека у Ђеклићима је било шест попова који су узимали на име бира по багаш (15 kg) жита годшиње, или по фиорин и по од куће; за укуп домаћина плаћао се по цекин, а за осталу чељад, без разлике да ли је мушко или женско, талијер, тј. двоструко мање (АИИ, исписи из БАЦ, ф. 238 (разна писма), 19).

³⁴ АИИ, исписи из БАЦ, црквени одношаји XVI, 35/42, стр. 14.

³⁵ Р. Веселиновић, *Историја српске православне цркве*, Београд 1966, 167.

³⁶ АИИ, исписи из БАЦ, црквени одношаји XVI, 35/42, 5.

³⁷ Када је лорд Кларенс, четрдесетих година XIX вијека, питао владику Рада да ли у Црној Гори, сем њега, има још рукоположених свештеника, он је одговорио: „... 300, то су моји најбољи борци“ (Љ. Дурковић, *Енглези о Његошу и Црној Гори*, Титоград 1964, 116).

били носиоци и разних других злоупотреба. За новонастале органе државне власти сређивање стања у браку и породици уједно је значило завођење реда и безбједности у земљи.³⁸ Стога су у Петровом закону кривична дјела против брака и породице сврстана у ред најтежих кривичних дјела и изједначена су са убиством. И црква се имала прилагодити захтјевима и потребама државотворних снага. За постизање тога циља биле су потребне веома оштре интервенције државних органа против попова као носилаца племенске „анархије“. У изворној грађи, нарочито оној из прве половине XIX вијека, доста је података о злоупотребама од стране свештенства. По цијену примања мита попови су подржавали двоженство, вјенчавали „...куме, сестре, снахе, бјегунице.“,³⁹ жене иза живих мужева.⁴⁰ Такво стање нашло је израз у законима и законским пројектима тога доба.⁴¹ Сама чињеница да су се, ионако оскудни, законски прописи несразмјерно много бавили сређивањем стања у цркви указује на актуелност престапа међу свештенством и значај који су државотворне снаге придавале томе питању. Такав закључак изводи се и из оштрине санкција, предвиђених у законима против попова преступника. У правилу члана 12 Петровог законика попу који „...вјенча чоeka с женом иза жива мужа, али с'дјевојком уграбљеном на силу, или сдругом коју закон недопуштаје вјенчати...“ запријеђено је лишењем чина свештенства и прогонством из земље — онда најтежом казном. Биће лишен свештенога чина и поп који не иде у цркву сваке недјеље, који цркву чисто не држи, правила цркве тачно не извршава и вјеру у народу не утврђује (чл. 66 Даниловог законика).

Ни послије преласка Црне Горе на свјетовни облик владавине у другој половини XIX вијека пороци међу свештенством

³⁸ Двоженство, бракови међу блиским сродницима, отмице жена и дјевојака, лака раскидљивост брачне везе, појаве које су уобичајене у доба „племена“, реметиле су општу сигурност, доводиле до крвопролића и потхрањивале крвну освету (П. Стојановић, *Међусобни односи и међуутицаји законских прописа и обичајног права у Црној Гори*, Историјски записи број 1—2/1972, 8).

³⁹ Писмо јеромонаха Михаила од 21. фебруара 1828. године упућено владици Петру у вези с радом попа Љубодера из Влаовића (И. записи, Титиград, окт. 1937, 222).

⁴⁰ „И преко мојијех молба и заклетавих проклети и богохулни поп Гаврило... на проклето мито... вјенча туђу жену за Драгићевићем...“, пише владику Петар I Цеклињанима 17. јула 1825. године (*Посланице*, Цетиње 1935, 180). Поп Нико Доровић је одлучен од „свештенодејствија“ јер је свога сина, поред живе законите жене, поново оженио (Петар I, *Посланице*, Цетиње 1935, 124).

⁴¹ „Познато е (да) је у Церну Гору и Брдима наш православни христијански закон тешко е упануо, да народ не иде у цркву... нити да се Богу моли... овоме су свему злу узрок попови.“, речено је у Законима отачаства од 1883. године који, премда су остали на нивоу законског пројекта, свједоче о конкретним потребама озог временa.

нијесу искоријењени.⁴² По своме држању поједини попови били су на злу гласу.⁴³ Њихова примарна брига је лична удобност и материјални интерес.⁴⁴ Манастирска братија развљачила је имовину манастира.⁴⁵ Религиозни утицај таквог свештенства на становништво морао је бити веома слаб.

Вук С. Караџић је запазио да Црногорци нијесу побожни.⁴⁶ Ту чињеницу уочили су и странци пишући о приликама у Црној Гори с краја XVIII и у првој половини XIX вијека.⁴⁷ Побожношћу се није одликовало ни свештенство, од нижег од највишег.⁴⁸ Вјерско учење надомјестиле су разне празновјерице. Земља је била пуна „самозванаца“ и лажних светињака⁴⁹ који су уносили смутњу у народ. Прогони, мучења и топљења вјештица још тридесетих година XIX вијека нијесу били ријетка појава.⁵⁰ Пророци и врачаре држали су монопол у медицини.⁵¹

⁴² Дана 1. фебруара 1883. године Велики суд у Цетињу пише администратору епархије захумске у Острогу Митрофану да је Добрица, кћер Милића Стојковића, вјенчана на Николу Павићевића у тринаестој години, с тим што су је прво „...опили и тако вјенчали.“ (Архив СР Црне Горе (у даљем тексту: АСРЦГ), Велики суд 1883, нар. 1—1009, № 250).

⁴³ О неким истакнутим свештеницима изречена је ни мало ласкава оцјена у Мемоарима краља Николе: поп Јоко Шпадијер „...од попа није имао ништа осим имена...“ а митрополит Никанор је „... прави расколник и беззаконик...“ и хтио је „...да има за метресу једну доста дијепу дјевојку...“ (*Мемоари краља Николе*, Записи, Цетиње, јули 1933, 377—338).

⁴⁴ Симо Матавуљ пише за митрополита Илариона Рогановића да је сувише понешен за земаљским уживањима, што му смета да буде добар црквени старјешина и прије времена га је „сурвало у гроб“ (С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, 117, наведено по: Н. Ражнатовић, *Положај и улога цркве у Црној Гори*, Историјски записи, Титоград 4/1961, стр. 592).

⁴⁵ Од силног манастирског блага које се разлисило на „...бијеле хатове“ и „лаке кароце“ корист су имали једино старјешине манастира и њихов род. Поклонници манастира треба да дођу „пуних шака“, а „црна браћа“ враћају посјету не да што донесу него да донесу, обично брава, руно, сир и друго, пише „Црногорац“ од 7. 8. 1871. године (Н. Ражнатовић, н.д., 613).

⁴⁶ Ту појаву Вук једнострано објашњава ратничком оријентацијом црногорског друштва. Причест сваком убици забрањен је за 20 година, каже он, а сваки Црногорац мора сваком приликом бити готов на убиство „...ако не намјерно а оно из одбране“ (*Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1953, 107, 108).

⁴⁷ *Лемба о Црној Гори и Црногорцима*. Гласник Етнографског музеја, Цетиње IV/1964, 203. У извјештају емисара аустријске владе Паулића из Црне Горе од 10. VIII 1782. године каже се да су Црногорци православне вјере али да су о вјери слабо обавијештени и веома су празновјерни (Д. Вуксан, *Петар I Његош и његово доба*, Цетиње 1951, стр. 21).

⁴⁸ Приликом погбије књаза Данила у Котору, средином 1860. године, митрополит црногорски Никанор одвратио је присутно свештенство од учешћа у испраћају књажевог тијела из Котора, говорећи: „Не међите ни ви петрахиљ нити му читајте. Мртвоме читали, не читали исто чини“ (В. Поповић, *Которска писма*, Београд 1964, 195).

⁴⁹ Петар I, *Посланице*, 131.

⁵⁰ Исто, 250.

⁵¹ До шездесетих година XIX вијека није било ниједног изученог љекара (*Педесет година на престолу Црне Горе*, Цетиње 1910, 23). У 1873. години читава земља имала је три љекара (Попис државног уређења Црне Горе из године 1873, Записи, мај 1939, 285).

Снагом свога огромног ауторитета владика Петар I борио се за искорјењивање празновјерица и врадбина међу Црногорцима.⁵² Колико је та борба и послије њега била напорна и дугорочна и колико су празновјерице биле укоријењене код народа свједочи података да је Сенат специјалном наредбом од августа 1873. године наложио капетанима да у својим капетанијама искоријене врачаре и вјештице.⁵³

За прилике свога доба Цетињска митрополија била је највећи посједник покретне и непокретне имовине. Црквена имања налазила су се у готово свим нахијама. У рукама Цетињског манастира су највећи риболови и велики број стоке.⁵⁴ Закупом турских имања у Спужу, Улцињу и пограничним крајевима Турске, затим у Приморју, црква је у XVIII вијеку остваривала приличне приходе.⁵⁵ Цетињски манастир примао је и руску помоћ, која од 1799. године, износи 1.000 дуката годишње. Своје потребе манастир је покривао и приходом од таксе на рибу и руј, као и од прилога.⁵⁶ Манастирска имовина, нарочито у земљи — онда основном средству за производњу — једнако се увећавала, тако да су крајем XIX и на почетку XX вијека црква и манастири посједовали велике површине обрадивог земљишта, ливаде, вигодине, држали су и велики број стоке.⁵⁷

Поријекло великог дијела црквене имовине је у насљеђу од феудалне Зете. Границе ове имовине ишле су „.. куд хрисовуља Иван-бегова пише. .“.⁵⁸ На њој су подржавани феудални односи, односно у позније доба трагови тих односа (манастирска имања обрађивана су уз рату и натуралну ренту).⁵⁹ Међутим, црква је путем трговине и зеленашења, користећи често нужду и „вељу муку“ црногорских житеља,⁶⁰ знатно увећала своју и-

⁵² У посланици Црмничанима од 9. августа 1830. године он пише: „није не нађох, нити ми ко каза да има вјештица и вједогоњах, нако међу слијепим и жалостним србским народом.. зашто више лажи вјерује, неголи јевангелије Христово и Христове науке и заповиједи..“ (Посланице, 250).

⁵³ ЗМН, арх. Ј. Диколића, ф. I, акта ЦС-а, №47.

⁵⁴ Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1963, 274.

⁵⁵ Х. Хаџибеговић, *Турски документи у државном музеју у Цетињу*, Историјски записи 1—2/1955, 115.

⁵⁶ Д. Вуксан, *Црногорске финансије у XVIII и XIX вијеку*, Записи, Цетиње бр. 6/1936, 322.

⁵⁷ Према непотпуним подацима, укупна површина обрадиве земље у рукама манастира у ово вријеме износи око 4000 рала обрадиве земље, 2500 коса ливаде, 2000 мотике винограда. Само 9 манастира имало је 6.608 стабала разног воћа (Ж. Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори*, Титоград 1959, 231, 233).

⁵⁸ Д. Вуксан, н.д., Записи 1/1936, 13.

⁵⁹ *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, Цетиње 1964, бр. 13 и 59.

⁶⁰ Имовина је продавана у бесцјење, некад за жито и комад стоке (Црн. исправе. ., бр. 76, 79).

мовину. То врџеди нарочито за манастире на подручју старе Црне Горе који су били на прилазу турских и аустријских трговачких центара у Приморју, гдје је робно-новчани саобраћај био жив. У крилу цркве развили су се зајам, залога, вересија, закуп и друге установе⁶¹ које прате просту робну размјену.

У изворним исправама из XVII, XVIII и XIX вијека најлази се на податке о доста честим и знатним тестаменталним располагањима у корист цркве (иако ови тестаменти, нарочито они из ранијег доба, немају форму тестамена у савременом правно-техничком смислу, суштински они то јесу, јер изражавају задњу вољу тестатора). По основу тестамена црква је стицала имовину, па му је стога поклањала особиту пажњу. Као акт посљедње воље тестаменат је стекао своју правну физиономију под покровитељством цркве, која је све до краја црногорске државности настојала да монополише право на његово уређење. Потхрањујући култ оданости и поштовање воље предака од стране потомака, култ иначе својствен племенском човјеку, црква је од тестамена учинила акт светиње чије се одредбе имају без поговора извршити. Сакрална обиљежја тестамена излазе из чињенице да се тестаменат обично прави на самртној постељи,⁶² уз призивање Бога и „... Господа Исуса Христа“, пишу га попови који су често и свједоци тестамена; обичај је да се тестатор прво причести и исповиједи, тестаменат на крају садржи пријетњу проклетством сваком еко би се такао у посљедњу вољу тестатора. Ријетки су тестаменти из старијег доба, гдје се понешто и цркви — „за душу“ — не остави.

Предмет завјештаја у корист цркве су првобитно „пустоши“ — имовина без насљедника.⁶³ Ко има мушког порода обично не прави тестаменат. Отац који има кћери слободнији је у располагању, али је обичај да се ни кћери у тестаменту не заобиђу^{63а}. Немање порода — „исколање“ — сматрано је божјом казном и откуп од ње тражио се у завјештајима цркви. Постотак самораника (људи и жена без порода, чијом се смрћу кућа гаси) морао је бити доста висок, с обзиром на губитак мушког становништва у ратовима против Турске. Црква је, иначе, истицала своје право на овакве заоставштине позивајући се на средњовјековно схватање да „пустош“ остаје манастиру.⁶⁴ Тек је средином XIX вијека, чланом 57 Даниловог законика, одређено да имовина без насљедника иде у народњу касу...“, тј. остаје држави.

⁶¹ Црногорске исправе... , бр. 54, 65, 69.

⁶² Док је неко доброга здравља ријетко ће сачинити тестаменат (ЛИИ, исписи из БАЦ, Наследство XVI, сдговор на питање 47, стр. 15).

⁶³ Записи, фебруар 1938, 98. 99.

^{63а} Чак и ако се ступа у калуђере и имовина прилаже манастиру, кћери ће се понешто од имовине оставити (*Калуђерење Пеја Никчева*, Записи, новембар, 1937, 286, 287).

⁶⁴ В. Вогишић, *Зборник правних обичаја у Лужних Словена*, Загреб 1874, 356.

За доба превласти задружне породице — куће — могућност тестаменталног располагања била је ограничена. Имовина није припадала појединцу, већ кући као неличном имаонику. Насљеђивања у савременом правно-техничком смислу није било. Смрћу појединог члана куће ништа се битно не мијења. Једино долази до сукцесије плодоуживалаца заједничког иметка. Стога се као најранији тестатори непокретном имовином у прилог цркве јављају саморанци — људи и жене без порода. Па и они ће обично стожер (кућу и окућје) оставити најближој родбини — ближичи, а баштину и покретне ствари ће завјештати манастиру.⁶⁵ Поједини саморанци остављали су читаву своју имовину манастиру уз услов да их манастир издржава до смрти и пристојно сахрани.⁶⁶ Задругари чине завјештаје покретном имовином или особином (својим личним иметком који задругару припадне насљеђем, поклоном, односно без рада, јер све што се радом стече то иде кући као колективу), ако је имају.

На „пустош“ полагала је право и ближика — најближи род самораника. Она је то своје право изводила из чињенице да је имовина која чини пустош у доба компактнијег племенског устројства била својина братственичког колектива, коме после смрти самораника треба и да се врати. Такве претензије рода, који се опирао своје распадању, сукобљавале су се са захтјевима цркве да „пустош“ иде њој. Отуда у изворној грађи довољно података о отимачинама манастирских имања и сукобима између цркве и братственика умрлог око његове заоставштине. Такво стање навело је владикау Петра I да у својем тестаменту остави аманет: „... да црквено добро и имуће, гдјегод је какво, не тиче нико никада...“⁶⁷ Клаузула у тестаменту: „И тко ће ови прилог цркви отнимит, да је проклет от господа Бога... и да га порази сила, честнаго и животворјашчаго крста“, која редовно прати завјештања цркви, само је предохрана од могућег посезања ближике за имовином која је предмет завјештаја.⁶⁸ До оваквих сукоба долазило је и стога што су свештена лица у својству исповједника, свједока и писара тестаментa, користећи болест тестатора, вршила морални притисак на њега да имовину или њен дио

⁶⁵ АИИ, исписи из БАЦ, ф. 238, XVI, 15 — јурidичке исправе, тестамент Докне Петрове од марта 1754. год.).

⁶⁶ Црногорске исправе... бр. 8, 19. У обавези манастира да издржава завјештаоца до његове смрти Н. Павковић види познату византијску установу аделафате која је важила и у средњовјековној Србији. Њен смисао је у томе што су имућнији људи уступали дио своје имовине манастиру уз услов да их манастир издржава (Н. Павковић, *Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата*, Београд 1972, 182).

⁶⁷ Д. Д. Вуксан, *Петар I*, Цетиње 1951, 367.

⁶⁸ Црногорске исправе... , бр. 17.

остави цркви или манастиру.⁶⁹ Ово тим прије што је и приликом купопродаје имовине, кад је купац црква, био обичај да се нешто цркви — „за душу“ — остави, и то без накнаде.⁷⁰

Непознат у аутархичној колективистичкој привреди, као антитеза ове привреде и инструменат приватно-својинских односа тестаменат је битно увећао имовину црногорске цркве, доприносио је њеном духовном повезивању са вјерницима и утицао на разбијање колективизма ширих племенско-братственичких група. Црква је била заинтересована за диобу задруга и превласт приватне својине, јер је само индивидуални власник слободан у тестаменталном располагању. У условима превласти задруга-кућа имовина је колективна и нема шта или има веома мало да се наслиједи. Имовина припада колективу и неутуђива је све до диобе. Попови имају интерес за диобу задруга, јер се њихови приходи рачунају по кућама, којих је мање у условима задруге, а бир који му припада од вјерника иде кућном колективу чији је члан, јер је кућа за њега радила док је чиновдејствовао.⁷¹ Црква је тако поспјешивала процес диобе задруга као средишта и чувара традиционалног обичајног права, подстицала јачање наслједно-правног субјективитета појединаца и настајање установа типичних за друштво приватне својине. Без обзира на субјективна опредјељења цркве, њен став је одговарао потребама промета и објективно је прогресивнији од става братственичко-средничких структура које су тежњом за очувањем неутуђивости имовине и колективизма рода ретроградно дјеловале.

Имовина Црногорске цркве служила је потребама одржавања цркава и манастира. Задуго су приходи од ове имовине, уз руску помоћ, били основни извор средстава за потребе ослободилачке борбе (Петар I назива сва државна новчана средства „црковним“ парама).⁷² Данак — порез — установљен је тек Законом владике Петра од 1798. године. Његово прибирање све до половине XIX вијека било је нередовно. Послије финансијске реформе од 1868. године приходи манастира служили су и за потребе школа и просвјете.

⁶⁹ Дешавало се да поп и калуђер истјерају чељад од болесника и са њим сачине тестаменат којим би више оставио цркви него рођацима (АИИ, исписи из БАЦ, Наслједство XVI, 27, одговор на питање 57). Сличне злоупотребе од стране свештенства у другој половини XIX вијека навеле су Митрополију црногорску да изда Наредбу о завјештајима и извршавању истих од 10. маја 1891. године, која констатује: „... да је било случајева да завјештај буде учињен не по вољи покојниковој него по наговору свештеника или других који би се при болеснику налазили“ (*Зборник судских закона, наредба и међун. уговора по судској струци II*, Цетиње 195—197).

⁷⁰ *Црногорске исправе...*, бр. 34.

⁷¹ АИИ, исписи из БАЦ, црковни одношаји, XVI, 35/42, стр. 14.

⁷² Д. Вуксан, *Црногорске финансије...*, Записи 6/1936, 321.

Погранични крајеви Турске и Приморје природно су гравитирали Црној Гори. Бока је етнички наставак Црне Горе. На почетку XIX вијека двије трећине становника у Приморју било је православне вјере.⁷³ У Никшићу је 1810. године живјело 200 домова православне вјероисповијести. Раније их је било и до 2000, али су их Турци растјерали.⁷⁴ Трећину становника Подгорице чинили су у то доба хришћани. Висок постотак православног становништва био је и на подручју Зете и у околини Скадра. Ови крајеви чинили су са Црном Гором економску цјелину. Становништво Црне Горе било је природно упућено на подмирење својих потреба на сусједним турским и аустријским пазарима, који су са своје стране у погледу сировина и сточарских производа, нарочито у Приморју, зависили од свога црногорског залеђа. Преко приморских градова ишао је у средњем вијеку трговачки промет балканских земаља према Средоземљу. Са њима је најуже бла повезана и средњовјековна Србија, која је Црној Гори оставила двострану црквено-правну традицију: традицију православља и традицију католичке цркве. Утицај католичке цркве допирао је до манастира Врањине, сједишта старе зетске епархије, који је био истурена тачка православља према подручју католичког југозапада.⁷⁵ Римска курија је одвајкада изражавала претензије да путем приморских градова придобије Црну Гору и преко ње продре до Пећке патријаршије као средишта православне цркве у Србији.

Дјелујући на подручју тако изукрштаних интереса, Црногорска митрополија је вјешто користила свој вјерски утицај, традицију Црнојевића као сљедбеника немањичке црквено-правне традиције⁷⁶ и ослонац на православну Русију и њене претензије на Балкану, да би се код припадника православне вјероисповијести у сусједним крајевима легитимисала као привлачна тачка отпора турској најезди и брана против намјера римокатоличког запада.⁷⁷ Вршећи надзор над православним свештенством у сусједним крајевима и Приморју, које је било под млетачком, аустријском и француском влашћу, цетињски владике су користили вјерска питања за ефикасно мијешање у свјетовне посло-

⁷³ Vialla de Sommières, *Petar I*, Записи, мај 1935, 284.

⁷⁴ Д. Вуксан, *Црна Гора у 1809. и 1910. год.*, (Записи 6/1939, 321, 322).

⁷⁵ Гавро Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, Истор. записи, бр. 3—4/1959, 28.

⁷⁶ „... даде Господин Иван бег Чернојевић власт и началство митрополиту цркве цетињскије кир Висариону...“, речено је у прокламацији црногорских главара којом је потврђена власт владике Петра I (Записи, мај 1940, 259).

⁷⁷ Цетињски манастир са владикама је центар „...откле излази закон и вјера“, каже се у писму Грбаљског збора главарима цетињским од 6. IX 1773. год. (Правни зборник, Подгорица 3—4/VI, 51).

ве.⁷⁸ Свештенство из ових крајева рукополагано је на Цетињу.⁷⁹ Из турских градова долазили су млади људи да се запопе код православног владике у Црној Гори.⁸⁰ То је изазивало протесте сусједних — фанариотских епархија, нарочито херцеговачког митрополита-Грка, којима су на тај начин ускраћивани приходи од запопљавања и подриван духовни и политички уртицај.

Православно свештенство у турским крајевима имало је важну улогу око уређења приватно-правних односа својих вјерника. Руковођена толеранцијом из политичких разлога, турска власт је напустила јурисдикцију „...у споровима породичних и насљедних одношаја хришћана признавши искључиво надлежном за то црквону, то јест народну власт самих хришћана“.⁸¹ Приватно-правни односи су ризница старих обичаја и због свога конзерватизма особито су осјетљиви и важни за чување националног духа и живе народне правне свијести. Приликом регулисања својих односа црногорско становништво у пограничним крајевима Турске упорно се држало ових обичаја чији је аутентични тумач било свештенство. Чак се и муслимански живаљ у овим крајевима, иначе већином словенског поријекла, ослањао на обичаје из доба прије свога преласка у ислам, и у својој традицији задржао је многе установе из своје прошлости.⁸² Стога је утицај ислама на право и обичаје у областима које су се граничиле са Црном Гором имао ограничено дејство.

Трговачки и црквени центри у Приморју били су за доба немањих Србије поприште борбе и међусобног утицаја католичке и православне цркве. Посебна брига српских владара за ове градове изражена је кроз давање муниципалних аутономија са посебним статутима — кодексима средњовјековног права. Жива традиција тога права у Боки евидентна је. Статути Котора и Будве носе печат Душановог законодавства. Задуго послје пропасти српске државе народни судови у Грбљу и Паштровићима судили су по Душановом законуку.⁸³ Има трагова да је овај Законик био на снази у Перасту и у првој четврти XVII вијека.⁸⁴

⁷⁸ Вршећи црквену власт, Петар I проклео је и одлучио из цркве Мијата Владанића из Луштице (Бока), јер се оженио женом иза жива мужа. Главарима је уједно запријетио да, под пријетњом искључења из цркве, Владанића не примају на збор, нити га бирају за главара (Г. Стансјевић, н.д. 272).

⁷⁹ У писму владици Раду од 1838. године, Мехмед ага Међикукић, капетан и забит спушки, жали се да је „...хришћанима Спушкијема умро поп... и остали без попа ка стока без пастира“. Моли владикау да му запопи и пошаље неког Тока „...што је код тебе стаја“ (Записи, новембар 1935, 293).

⁸⁰ Д. Вуксан, *Петар I*, Цетиње 1951, 63.

⁸¹ В. Богишић, *Правни чланци и расправе I*, Београд 1927, 199.

⁸² А. Наметак, *Неки правни обичаји и локалне традиције муслимана у Подгорици*, ГЕМ, Цетиње II/1962, 190.

⁸³ И. Синдик, *Душаново законодавство у Грбљу и Паштровићима*, Гласник САНУ, св. III, Београд 1949, 350.

⁸⁴ П. Шеровић, *Суђење по Душановом законуку у XVIII вијеку у Перасту*, Историјски записи 4—6/1949, 216.

Чињеницу да Паштровићи нијесу имали посебан статут проф. Соловјев објашњава тиме да они нијесу ни имали потребе за њим, јер су од давнина у својој традицији задржали Душанов законик који су преписивали, скраћивали и прилагођавали га својим потребама.⁸⁵

Будући духовно надређена приморским крајевима, Цетињска митрополија је користила ово наслеђе у политичке сврхе, потхрањивала чување старих народних установа и дух отпора католичком западу. С друге стране, будући и сама носилац робно-новчаних односа који су растакали „племенско“ друштво, Црногорска црква је објективно доприносила процесу нестајања ових установа и стварања услова за продор прогресивнијих институција развијеног запада, и то како у Приморју, тако и у самој Црној Гори. Посебна пажња коју су цетињски митрополити поклањали Приморју тумачи се тиме да су имали и непосредног интереса да то чине. Путем трговине, закупа и завјештаја они су за цркву остворивали знатне приходе. Међу најранијим приложницима имовине Цетињском манастиру су вјерници из Боке, гдје је робно-новчана привреда, далеко прије него у Црној Гори, разбила задружни колективизам и индивидуалисала приватну својину, и гдје је стога обим добара која могу бити предмет тестаменталног располагања много већи.

Увиђајући политичку страну утицаја Цетињске митрополије у својим пограничним крајевима, турске и аустријске власти чиниле су све да такав утицај онемогуће. Турци су вршили погроме и расељавања црногорског становништва, ударајући прво на цркве као знамења отпора и упоришта утицаја црногорских владика.⁸⁶ Аустријске власти сметале су цетињским владикама да, без посебних дозвола из Беча, врше каноничке визитације у Боки.⁸⁷ Разним интригама оне су подстицале Бокеље на отцјепљење од духовне власти Цетиња.⁸⁸ Плашећи се политичког утицаја Цетињске митрополије, француске власти су 1809. године основале посебни епископат за Далмацију, у који су укључиле Боку и тако је у духовном погледу еманциповале од Црне Горе. Но и поред таквих мјера утицај цетињских владика на ста-

⁸⁵ Два таква преписа сачувана су, један у Загребу а други у Богишићевој библиотеци у Цавтату (А. Соловјев, *Паштровске исправе XVI—XVII вијека* — цит. по П. Шеровићу, н.д., стр. 216).

⁸⁶ Почетком XIX вијека војвода Миња у писму владици Петру I жали се на никшићке Турке; каже да је са народом избјегао из Никшића, па додаје: „И све ово ћасмо трпјети, али не могосмо што нам цркве разурише и нас и нашу дјецу мучише, жене наше иза живијех мужева узимаше и вјеру нашу и закон псоваше...“ (Д. Вуксан, *Црна Гора у 1809. и 1810. години*, Записи 1/1939, 322).

⁸⁷ В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII вијеку*, Београд 1912, 170.

⁸⁸ Д. Вуксан, *Петар I, Цетиње 1951*, 77.

новништво у пограничним крајевима Турске и Аустрије остао је и даље веома значајан.⁸⁹

*

Послије учвршћивања државне организације и преласка на свјетовни облик владавине средином XIX вијека одлучно се пришло организационом сређивању стања у Црногорској цркви. Одлуком Сената од 21. марта 1852. године извршено је издвајање свјетовне од духовне власти и власт митрополита је ограничена на црквене послове. Митрополита бира државна власт ограничена у личности књаза.⁹⁰ Предузете су мјере да се учврсти дисциплина међу свештенством. Оно је обавезано да ће „...правила свете цркве тачно извршавати“ (чл. 66 Даниловог законика). Ко то не чини биће лишен свештеничког чина. Под пријетњом смртне казне, зајемчена је неприкосновеност црквене имовине: „кои би се лупеж уватио да цркву краде тај ће бити на смрт осуђен“ (члан 81 Законика). Високе новчане казне предвиђене су за починитеље смутње и свађе пред црквом (члан 86 Законика). У 1864. години наређено је свештеницима да апусте браде. Уређене су парохије са протопопијатима који су се територијално поклапали са нахијом. Уведене су матичне књиге рођених, вјенчаних и умрлих. Разграничење између државних и црквених имања извршено је у 1868. години. Митрополиту и манастирском братству установљене су плате, па је вишак манастирских прихода (након подмирења плата) ишао за потребе просвјете (за три године 9 црногорских манастира приходовало је држави преко 56 хиљада форинти). У 1869. години отворена је богословија која је школовала свештенике и учитеље и дала прву интелигенцију, У децембру 1878. године установљена је Рашка епархија (са сједиштем у Острогу) чија је јурисдикција обухватала брдска племена, ослобођене крајеве око Никшића и Пиву (Пећка епархија обновљена је после је балканског рата 1912—1913. године и присаједињена Црној Гори Санџака, Метохије, Рожаја, Плава и Гусиња).⁹¹ У 1893. години поповима је наложено да народно одијело замијене мантијом. До 1900. године парохијално свештенство је плаћано у натури — биром (од појединог домаћинства попови су добијали по 18 kg жита годишње и неку новчану накнаду за вршење појединих вјерских обреда). Бир је у

⁸⁹ Црногорски свештеници вршили су и даље обреде у граничним крајевима Аустрије и Турске, што је доводило до сукоба са тамошњим властима, па су цетињски митрополити морали, ради пограничног мира, да интервенишу код свештенства. У писму которском поглавару Ивачићу од 3. II 1843. године, Његош јавља: „Видећи из Вашег многопочитајема писма од 4 дек. прошле године да је поп Јоко с Његуша неке обреде свршивао у Приморју, зато ћу му и наложити епитимију, којом ће се усвојетовати те унапријед неће смјети таково што у аустријску земљу чинити“ (П. П. Његош, *Писма III*, „Просвета“, Београд 1955, 12).

⁹⁰ Р. Веселиновић, н.д., 161.

⁹¹ Исто, 165, 166, 194.

1900. години замијењен редовном платом, коју су свештеници примали од државе.⁹² Уставом православних консисторија у Књажевини Црној Гори који је санкционисан Законом о консисторији од 1. јануара 1904. године конституисани су духовни судови, дотадашња инокосна власт митрополита допуњена је епископским савјетом и колегијалним органима, уређење брака (са изузетком грађанско-правних последица развода брака, чије је регулисање остављено редовним судовима) препуштено је искључиво компетенцији цркве. Основ Устава је крмчија — званични зборник канонског права православне цркве. Устав је легислативно довршио процес устројства Црногорске цркве у другој половини XIX вијека и црквену организацију формално подигао на ниво државних потреба.

Одлучујућу ријеч у сређивању стања у цркви имала је свјетовна — државна власт, посебно књаз. Наступајући веома радикално, та власт још није била строго издиференцирана од духовне власти и користила се прерогативама црквене власти. Свештенство је вршило и цивилне послове, а књаза је сматрало и духовним поглаваром. Од 1852. до прољећа 1858. године Црна Гора није имала црквеног поглавара. Књаз Данило је рјешавао и црквене послове (одредио је обавезни пост, поповима утврдио накнаду — бир по „тарифи св. Петра“, наредио им да редовно врше богослужење, брину се за оправку манастира и школовање попова),⁹³ Због неколико држања у случају полибије књаза Данила књаз Никола је једноставно отпустио и разријешио дужности цетињског митрополита Никанора Ивановића.⁹⁴ Црквена добра стављена су под контролу државе. Непокретна имовина православних цркава и манастира не може се продавати или уступити без одобрења државне власти (чл. 719 Општег имовинског законика). Сљедујући владичанску традицију своје лозе, династија Петровића није жељела да се напречац лиши и духовне власти, а још мање да у личности митрополита — црквеног поглавара стекне такмаца у свеукупној власти.

Законик књаза Данила, тај у примитивним оквирима дати кодекс приватне својине, санкционисао је канонско право

⁹² *Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910, Цетиње 1910, 95, 101.*

⁹³ Р. Веселиновић, н.д., 162. Књаз је могао „запопити и распопити, привјенчати и развјенчати, аванзовати и деградирати па и самога Митрополита без ичијега питања уклонити“ (П. Ђупић, *Српска православна црква у Црној Гори*, 513, наведено по: Н. Ражнатовић, н.д., 599).

⁹⁴ „Част ми је, монсињору, да Вас извијестим да нијесте више владика на Цетињу. Ваше одсуство на погребу покојнога Књаза Вашега добротвора, узрок је Вашега отпуштања“, каже се у писму књаза Николе митрополиту Никанору (В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814—1894*, Београд 1924, 160; в. Н. Ражнатовић, н.д., 588).

православне цркве као важеће право у вјерским питањима.⁹⁵ Учење црве о неприкосновености личности књаза-владаоца, о томе да је држава установа божанског поријекла, да је власт од бога и да је свако без разлике дужан „... да се поковава државној власти, која је над њим постављена, па ма какав био облик и устројство те власти“;⁹⁶ одговарало је потребама државотворних снага. Данилов законик је изразио одлучујући пораз колективизма и превагу приватно-својинских односа у друштвено-економском животу Црне Горе средином XIX вијека. Таквом друштву одговара лична превласт мушкарца над женом и потчињеност жене мужу. За разлику од задруге-колектива, гдје је брачност или небрачност дјетета од мањег значења, мужу-приватном власнику потребни су наследици са неспорним очинством, Данилов законик је на груб, неприкривен начин узаконио и консеквентно провео начело превласти мушкарца над женом и обавезу безусловне вјерности жене мужу. Муж је овлашћен да жену затечену на дјелу прељубе заједно са прељубником убије (чл. 72 Законика). Жена која би своје мужу о глави радила или га покушала лишити живота има се осудити на смрт (чл. 73). Догма канонског права о идентитету личности мужа и жене, о томе да је муж глава жени као што је Христос глава цркви, да је воља жене садржана у вољи мужа и да је од бога заповијед да муж као глава породице заповиједа и господари у кући — преточена је досљедно у прописе Даниловог законика.⁹⁷ Учење Старог завјета (хришћанство је донијело презир према жени) да је жена ствар, предмет својине мужа, изједначена са послугом и домаћим животињама, да је нечиста, узрок гријеха и порока,⁹⁸ идејно прожима одредбе овога законика.⁹⁹ Тако је по чл. 77 Законика батинање као обешчашћавајућа ка„на предвиђена за лупеже и жене. Смртна казна над женом не може се извршити стријељањем, „... јер је пушка и стријељање само за онога који пушку носи и пушком се брани“ (чл. 73). Хришћанство је за множење човјечанства, оно осуђује стерилизацију и побачај“;¹⁰⁰ што је одговарало конкретним потребама ратнички оријентисаног црногорског друштва које потребује много радника и ратника. Стога Данилов законик предвиђа смртну казну за дјевој-

⁹⁵ „Распуст мужа са женом, који је био до сад у нашој земљи уобичајен, нема по данас више никакова, осим онога којег по нужди у недостатцима или погрешкама мужа или жене наша православна источна црква допушта“ (чл. 67 Закона).

⁹⁶ Н. Милаш, *Православно црквено право*, Задар 1890, 620, 621.

⁹⁷ Н. Ружичић, *Номоканон о браку*, Београд 1880, 217.

⁹⁸ А. Бебел, *Жена и социјализам*, Београд 1956, 59, 60.

⁹⁹ Порођај је вршен у најпримитивнијим условима, у мјестима недоступним мушкарцу, обично у сточној изби, чак и на њиви. Жена се при порођају укривала од мушкараца. Кад му роди жена, Црногорац ће са извињењем рећи: „да опростиш родила ми жена“.

¹⁰⁰ *Религиозни, филозофски и црквено-правни погледи Ж. Перића*, Бранич, Београд, септембар 1939, 512.

ку и удовицу која би „...за покрити своју срамоту“ извршила побачај и удавила дијете (члан 74). Тјелесне казне за жену које су предвиђене у члану 77 Законика препоручиване су и од стране црквених поглавара.¹⁰¹ Коначно, издаја земље и завјера против државне власти најтежи су злочин по Даниловом законнику (члан 16), а по канонима православне цркве то чини довољан и ваљан бракоразводни узрок.¹⁰² Прожимање и компенетрација канона православне цркве и одредаба Даниловог законника очигледни су.

Крути став Даниловог законика и догматике православне цркве сукобљавали су се са ванредно живом родовско-племенском традицијом, која се опирала позитивизацији овога законика. У судској грађи из друге половине XIX вијека доста је података о превазилажењу појединих прописа Законика од стране норми обичајног права. Морално-етичке установе из доба „племена“ оставиле су иза себе схватање о неповредивости женине личности¹⁰³ и особито поштовање према жени-мајци. Узимало се за срамоту убити жену, чак и ону која је због злочина осуђена на смрт; поготову је грешно убити дјевојку.¹⁰⁴ Када се радило о примјени канонских и законских прописа који се тичу жене судска пракса подлијегала је обичајима и ублажавала је оштрину ових прописа. Премда је тврдња П. Миљанића да у доба књаза Данила и књаза Николе ни једна жена није осуђена на смрт¹⁰⁵ преувеличана, ипак је по подацима изворне грађе могуће закључити да је ова казна веома ријетко изрицана, а још рјеђе извршавана. Данилов законик је у чл. 67 прокламовао неразрешивост брачне везе, сем по нужди, због узрока које православна источна црква допушта. Стерилност — *impotentia concipiendi* — по Даниловом законнику и канонским прописима није узрок за распуст брака.¹⁰⁶ Под притиском наслијеђеног „племенског“ начина мишљења да брак без порода нема сврхе и да је стерилност божја казна,¹⁰⁷ судови су изрицали одлуке о разводу неплодних бракова, каткад толерисали и двоженство.

¹⁰¹ У писму ретору Марку да Рива у Котору од 14. јуна 1766. године, владика Сава пише да је „...сваки чојак дужан своју жену бит и карат... ја мислим да је сваки господар от своје жене“ (Ј. Миловић, *Зборник докумената...*, Петине 1956, 305, 306).

¹⁰² Н. Милаш, *Православно црквено право*, Задар 18980, 597.

¹⁰³ Каже се да неку жену која је у доба владике Рада, четрдесетих година XIX вијека, била осуђена на смрт нико није хтио убити. За узврат што је пристао да ову жену убије каменовањем, неки Драго Николин ослобођен је тамнице. Након тога од срамоте није могао у народ изаћи. Речено је: „Јунаштво учинио жену убио“ (П. Миљанић, *Црте из судске медицине у Црној Гори*, Бранич, Београд, комплет 1890, год. 3, стр. 238 и 239).

¹⁰⁴ Постоји предање да се неком потурчењаку Живку Караману искриво нож кад је заклао дјевојку Бура Пешикана (Записи, јули-децембар 1928, 97).

¹⁰⁵ П. Миљанић, н.д., 238.

¹⁰⁶ Н. Милаш, н.д., 594—599.

¹⁰⁷ П. Ровински, *Черногорија*, том II, част 1, С. Петербург, 273, 275.

Све до Устава православних консисторија у Књажевини Црној Гори црква овдје није имала своје прописе формално до-нијете од надлежних црквених власти. Она се управљала по општим изворима права.¹⁰⁸ Као општи извор права Крчмија („кермчи наше“)¹⁰⁹ се, нарочито у првој половини XIX вијека, веома ријетко помиње у поступцима из чисто црквене надлежности. Црква се у стварима из своје надлежности служила обичајним правом. На примјену Крчмије највише се чешће у другој половици XIX вијека, када је митрополит давао савет и мишљење у брачним споровима, а некад и коначно одлучивао, док је исљедну власт имао Сенат и, касније, Велики суд.¹¹⁰

Послије територијалног проширења Црне Горе, након Берлинског конгреса, када је земља избила на море и присајединила приморске и „турске“ градове (Бар, Подгорицу, Никшић) на њеном државном простору нашли су се бројни припадници католичке и муслиманске вјероисповијести¹¹¹ које су подстицале вјерску искључивост, међусобно и у односу на православну цркву.¹¹² Налазећи се пред проблемом уређења односа између ових вјероисповијести, црногорска влада је 1886. године закључила Конкордат са Светом Столицом, којим је за припаднике католичке вјероисповијести утврђена јурисдикција и право католичке цркве.¹¹³ Сређивање брачних и породичних односа муслимана препуштено је њиховим професионалним судовима.¹¹⁴

Но, и поред мјера предузетих у правцу организационог устројства и њене формалне консолидације, за све вријеме државно-правне егзистенције Црне Горе црква није стигла да изађе из „примитивних“ оквира и да се издиференцира до краја у посебну организацију, релативно независну од државних органа и њихове строге надређености. Видљива је компенетрација и по-

¹⁰⁸ Према 102. канону Трулског сабора и општем црквеном праву, црквене власти се, у недостатку црквених канона, служе обичајним правом (Н. Милаш, *Nullum crimen, nulla poena sine lege* у црквеном казненом праву, Архив за правне науке 1/1913, 10). „Ми треба да избјегавамо то што закон забрањује... треба узети у расуђење не само што је допуштено већ и што је прилично...“, речено је у Властаровој Синтагми (Н. Ружичић, *Номоканон о браку*, Београд 1880, 127).

¹⁰⁹ Државни музеј Цетиње, *Петар I*, 1809, бр. 51/1809.

¹¹⁰ АИИ, исписи из БАЦ, ф. 236 (црквени одношаји XVI, 15, 42).

¹¹¹ По подацима П. Ровинског, Црна Гора је у 1868. години имала 5544 католика, 12.492 припадника муслиманске вјероисповијести и 173.420 православна житеља (Записи, јули 1940, 14).

¹¹² Црногорац се неће оженити макар и са покрштеном Туркињом (С. Робер, *Црногорци*, Гласник Етн. музеја Цетиње II/1962, 1)1, нити ће Црногорка поћи за Турчина. Изузетно код Куча, на граници Турске, био је доста жив процес орођавања путем женидбе и удаје са сусједним Арбанасима католичке и муслиманске вјероисповијести. Брак између хришћанина и нехришћанина недопустив је по Уставу православних консисторија у Књажевини Црној Гори (чл. 215, тач. 2 Устава).

¹¹³ Архив, 1/1907, 1.

¹¹⁴ *Педесет година на престолу Црне Горе*, Цетиње 1910, 110.

везаност државних органа и органа цркве. Свештенство је вршило и свјетовне послове. Под притиском конзервативног наслјеђа обичајног права и живе традиције из доба „племена“, догмати канонског права православне цркве споро су се коријенили у свијести Црногораца, који су према њима углавном остали равнодушни. Црква у Црној Гори била је тек на путу формирања до нивоа потреба развијеног грађанског друштва.

Petar Stojanović

CERTAINS PROBLÈMES DE LA POSITION ET DU RÔLE DE L'ÉGLISE AU MONTÉNÉGR

Résumé

A la base de la société monténégrine, pauvre et non différenciée, s'exposaient des institutions qui n'avaient pas »une maturité nécessaire«. Lieux entre eux et conditionnés par des autres facteurs, le droit, la religion et le moral se pénétraient simultanément. La religion avait des formes rudes et primitives. Bien que les liaisons de lignée et moeurs étaient plus fortes et avaient leur appui dans la conscience sociale que dans la confession, à la quelle les membres des tribus appartenaient, cette forme de la religion était accomplie par le contenu »tribal«. D'autre part, les institutions sociales (juridiques, religieuses, morales) étaient enveloppées dans des robes religieuses.

Au temps précédé à la formation de l'État (jusqu'à première moitié de XIXe siècle) l'église était la force cohérente de base qui réunissait les tribus et reprimaient leur séparatisme et caprices (les sanctions religieuses dans la société tribale maintenaient un certain ordre). L'église avait la base morale, politique et économique de devenir porteuse des tendances étatiques et juridiques et l'organisatrice de la lutte libératrice contre les Turcs. Ses intérêts concordaient avec ceux de forces qui formaient l'État, objectivement limitées, pour pouvoir se présenter comme radicales. Les premiers organes du pouvoir public se développaient sous l'influence de l'Archidiocèse de Cetinje et ils cherchaient les premiers socres dans le droit divin.

La juridiction spirituelle de l'Archidiocèse monténégrine franchissait les frontières du Monténégro. Les territoires frontaliers au Littoral, en Turquie, puis les tribus de Berda et Herzégovine, gravitaient au Monténégro en renaissant le pouvoir religieux, et après la formation de l'État, le pouvoir temporel de l'évêque de Cetinje. Ce fait avait une grande importance pour le développement de la connaissance nationale de ces territoires, pour leur incorporation au Monténégro et pour un rapport actif dans le combat libérateur contre les Turcs.

Радоман Јовановић

ТРГОВИНСКИ ЦЕНТРИ ЦРНЕ ГОРЕ СРЕДИНОМ XIX ВИЈЕКА И ЊИХОВА ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА УЛОГА

Знатно прије половине XIX вијека у Црној Гори се, у извјесној мјери, одвијао процес имовинске и социјалне диференцијације. Постепено се издизао главарско-трговачки слој, који је све више постајао заинтересован за функције јавне власти.¹

Још крајем XVI и почетком XVII вијека нешто су интензивнији привредни односи Црне Горе са Турском и млетачким градовима. Прије свега, трговина је нешто обимнија и у њој се изграђује неколико установа које карактеришу развијеније трговинске односе.

Тако долази до појачаног развоја робно-новчане привреде, на рачун чега се издижу трговинско-зеленашки слој и поједини главари.

Но, трговина је у XVII и XVIII вијеку још била неразвијена. Она се обављала углавном са иностранством, а на унутрашњем тржишту готово и није било размјене производа. Органи јавне власти још нијесу били формирани, није било средстава за осигурање реда на пазарима, па се, зато, они и не оснивају.

Да би се органи јавне власти основали и учврстили, требало је да постоји јача заинтересованост за то; била је потребна изванредна упорност да се створи држава са свим својим атрибутима, прије свега са организованом јавном влашћу и развијеним унутрашњим тржиштем. Борба за то одвијале се почетком XIX вијека изразито жилаво.

Почетком XIX вијека, прије свега захваљујући привредном напретку, оживљава унутрашња трговина, јачају стари или се оснивају нови трговински центри — тзв. пазари. Многи документи свједоче о доста развијеним трговинским односима између појединих племена и нахија, о уочљивом механизму трговине и дужничко-повјерилачким односима. Државна власт насто-

Саопштење на VI конгресу историчара Југославије, одржаном у Будви 1973. При изради саопштења служио сам се књигама Т. Никчевића, *Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку*, Цетиње 1958; Б. Павићевића, *Стварање црногорске државе*, Београд 1955; М. Буровића, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње 1958. и грађом која се чува у Архиву СР Црне Горе на Цетињу и Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу.

јала је да каналише трговинске правце и афирмише унутрашњу трговину. На рачун развоја пазара у Црној Гори развијају се привредни и трговински односи.

Најглавнији и најважнији, тзв. „обшти пазар“ на тржишту Црне Горе била је, још почетком XIX вијека, Ријека Црнојевића. Почетком XIX вијека постојао је пазар на Виру црмничком. На пазару на Ријеци Црнојевића трговали су Цеклињани, Катуњани и Љешњани, а долазило је трговаца из других нахија. Постепено долазе и они из иностранства, прије свега из Скадра, Подгорице и Котора.

На бази таквог развоја повећава се број домаћих трговаца, препродаваца и закупаца. Долази до врло танког слоја људи којима је трговина главно занимање, прије свега у промету рибом, рујем — дакле оним производима на које се најприје уводи царина за извоз.

На основи те робне производње и уз јако дејство трговачког и зеленашког капитала појачавају се имовинска диференцијација, друштвени утицај и позиција појединих људи. Развијају се посебни облици дужничко-повјерилачких односа.

Тако се у црногорском друштву формирају снаге које су врло заинтересоване да се средствима јавне власти осигура њихова трговинска дјелатност, а то значи да се, у извјесној мјери, ојача и основа државе у Црној Гори. То су у првом реду били један дио главара и трговачки слој. Јер, државна власт треба да разним средствима регулише правце и начин трговине, посебно да штити домаће тржиште и да обезбјеђује трговински саобраћај и пазаре.

Црногорска држава се не може ни политички афирмисати без развоја производних снага и стварања што јединственијег унутрашњег тржишта. Требало је еманциповати црногорска пазаришта од доминантног притиска и изразите конкурентске надмоћи аустријских и турских тржишта.

У периоду владике Петра II долази до убрзанијег развоја привредног живота, нарочито трговинских односа, поред осталог и због изградње неколико путева. Тако се уз робно-новчане односе све више развијају и оне институције које их у свом историјском развоју прате.

У ово вријеме привредно најразвијенији дјелови Црне Горе су Црмничка и Ријечка нахија, те је у њима и најразвијенија трговина. Пазариште на Виру посеђују многи трговци из Црне Горе и иностранства, прије свега због сточарских и воћарских производа, а и због рибе. На Ријеци Црнојевића све више се афирмише најстарији и најбогатији црногорски пазар, прије свега због богатих цеклинских риболова.

У вријеме књаза Данила интензивније се развијају уставне које свједоче о развијенијим трговинским односима. То су, према ондашњим изразима: „кумпаније“, „ортакрук“, „дружине“, „трговачка друштва“ и др. У овом периоду, као битна озна-

ка афирмације и учвршћења јавне власти, држава предузима јаче мјере да заштити домаћу трговину. Тако је на неколико домоћних производа заведена знатна извозна и увозна царина. Државна власт, у вријеме књаза Данила изразито строга, настојала је да се бори и против природних економских закона. Она тежи да заштити домаће тржиште средствима јавне власти чак и у оним околностима када би економски закони то сасвим онемогућавали. Тако је књаз Данило присилним средствима настојао да трговински промет са Граховом оријентише на црногорске пазаре и тако спријечи природни трговински промет Грахова с аустријским тржиштем Рисном. На тај начин се фаворизује домаћа привреда и подстиче развој унутрашњег тржишта.

Нешто побољшани саобраћајни услови и организованије унутрашње тржиште повезивали су привредну територију Црне Горе и на неки начин она је постајала прилично јединствено тржиште. Формирају се, средином XIX вијека, стални трговци, зеленаши, бројни закупци царина и „ђумрука“. Ови трговци и пословни људи повезују унутрашње и спољно тржиште. Државна власт се афирмише на пољу регулисања трговинских односа и унутрашњег тржишта. Она, посебним уредбама, настоји да заштити унутрашњу трговину и издигне привреду како би се што више еманциповала од страног економског притиска.

Држава продаје и обезбјеђује пословање закупаца („ђумрукција“), мјерачине („кантарине“) на три главна црногорска пазара и плаћа стражаре на њима који су нека врста градске полиције задужене за одржавање реда и поштовања наредби о „мјерачини“ и „ђумруку“.

У ово вријеме учавају се у економском, а посебно у трговинском, погледу битне разлике између старе Црне Горе и Брда, посебно Мораче, Васојевића и Роваца. У сјеверним крајевима Црне Горе, и поред неких настојања, није се успјело да се формирају тржишта, па тако унутрашњи саобраћај није могао да се развије. Зато су људи из ових крајева били принуђени да одлазе на несигурне турске пазаре. Усљед тога се у овим крајевима много спорије одвијао и развој робно-новчаних односа.

Типичан примјер утицаја спољњег тржишта на развој трговине било је Грахово. Под утицајем аустријских пазара, у првом реду Рисна, на Грахову се одвија прилично жив трговински промет и формира један примитиван облик тржишта.

Три „главна црногорска пазара“ била су, дакле, средином XIX вијека: Ријека Црнојевића, Вир и Прентина главица у Бјелопавлићима. Четврти црногорски пазар — на Сливљу никшићком — на који су били упућени околина Никшића и дио сјеверних крајева Црне Горе, није успијевао да се довољно афирмише због близине јаког трговинског центра — Никшића. Док су Ријека и Вир имали обиљежја варошица, дотле су Прентина главица и Сливље биле обичне ненасељене ледине на којима се у одређени дан трговало.

У периоду који посматрамо почињу да се формирају прва варошка насеља у Црној Гори. Поред Ријеке Црнојевића, посебно се развија Цетиње. За десетак година уочи рата 1876. године Цетиње је нарасло на близу 200 кућа са око 1.000 становника. Из посебних разлога оснива се 1869. године нова варошица — Даниловград, која је уочи рата, 1876. имала 40—50 кућа са око 400 становника. Треба поменути још само Вирпазар са неколико трговинских радњи и тридесетак кућа. У ово вријеме зачиње се и прво у извјесном смислу варошко становништво, дакле оно које, у специфичним црногорским условима, живи искључиво од трговине и заната. Тако је, према пореским књигама из 1864. године, Ријека Црнојевића имала 91 кућу, а 41 домаћинство уопште није имало ни земље ни стоке, па је живјело искључиво од заната и трговине. За остала два варошка насеља у Црној Гори, на жалост, немамо ни овако оскудних података. Не може се прецизније утврдити ни социјално поријекло и етничка припадност првих сталних становника црногорских варошица. Према неким подацима, добар дио њих чинили су трговци и занатлије, већим дијелом припадници православне религије из вароши које су још увијек биле под турском влашћу. Били су то, већином, спретне занатлије и амбициознији трговци који су на црногорском тржишту налазили добар извор зараде. Тако је, примјера ради, одмах по оснивању Даниловграда већи број трговаца из Подгорице, свјесни његове трговинске важности, тражио дозволу да тамо подигне кућу и отвори трговинску радњу.

Црногорци се нијесу лако одлучивали да се за стално населе у варошицама и искључиво живе од трговине, а посебно не од заната, према којима су имали познато презриви однос. Они више воле да живе на селу, да буду везани за традиционална занимања — сточарство и пољопривреду.

Један дио и богатијих црногорских трговаца није прекидао везу са селом, пошто га начин трговине у Црној Гори није на то приморавао.

Све три црногорске варошице, ни по величини ни по броју становника, нијесу имале битнија обиљежја градских насеља, нити би заслуживале такав назив. Но, у ондашњем стању Црне Гоер и за њене прилике, оне имају крупну улогу, пошто трговачким односима повезују привреду а и битније утичу на политички и уопште друштвени живот и односе у Црној Гори.

Због свог повољног положаја Ријека Црнојевића је и много прије 1850. године била израсла у главни трговачки центар Црне Горе. Она је већ 1852. године имала око 60 кућа и била је највеће варошко насеље Црне Горе. Ваља напоменути да је Цетиње тек 1865. имало око 60 кућа, али оно у трговачком погледу није имало у ово вријеме веће важности. На Ријеци Црнојевића су добрим дијелом становали Подгоричани као трговци и занатлије.

И за Ријеку Црнојевића и — још више — за двије друге црногорске варошице карактеристично је било да су имале врло мали број трговачких радњи. Та карактеристика детерминисана је чињеницом да се само мали дио трговинског промета одвијао преко радњи, да су оне биле споредна ствар и узгредан посао трговаца и да се највећи дио трговине одвијао преко „пазара“, па зато чак ни најкрупнији трговци нијесу морали стално живјети у варошицама.

Преко ријечких трговаца, а посебно ријечног пазара, одвијао се највећи дио унутрашњег трговинског промета Црне Горе. Када седамдесетих година XIX вијека буду поправљени путеви који воде ка Ријечи и успостављена стална веза између Скадра и Ријеке, њена важност још више ће порастати. Ријечки трговци одлазили су и на друга унутрашња тржишта, а нарочито учљиво су конкурисали трговини на Виру. Црмнички трговци били су принуђени чак да траже заштиту од централних органа власти како би спријечили одвећ масовно учешће трговаца из Ријеке на Виру.

И државна власт свјесно усмјерава највећи дио трговачког промета на Ријеку Црнојевића, фаворизујући тако њен развој. Још од доба књаза Данила, а то ће бити случај и касније, наређивано је са Цетиња да се извјесна роба, прије свега монополисана, не смије продавати било гдје друго осим на Ријечи Црнојевића. На Ријечи се убирају царина, локална трошарина, државни порез; ту се склапају трговински споразуми, откупљују монополисани производи, врше бројне трговинске радње. Око Ријеке се формира знатан број трговаца. На рачун ријечног тржишта обогатио се повећи број људи, у првом реду Цеклињана.

Државна власт регулише односе на Ријечи и доноси посебна правила о чувању реда и распореду радњи. Она поставља на свим пазарима тзв. „десечаре од пјаце“, који ту одржавају ред и пазе на исправност мјера.

Пазар на Прентиној главици код Спужа формира се послје 1796. године, када се Бјелопавлићи прикључују Црној Гори. На њега су били упућени, поред Бјелопавлића, Пипери и Пјешивци, а долазили су и Ровчани и Морачани. Око 1865. године, да би се што више еманциповао од врло близог турског Спужа, овај пазар се пребацује на Ђеранића главици, гдје се 1869. године оснива, како смо навели, нова варош — Даниловград.

Пазар на Сливљу био је активан и почетком XIX вијека. Но, он није био сталан, пошто је често угушиван јаким турским пазаром у Никшићу. Има податак да је 1873. Црногорски сенат наређивао да се, због сталних несигурности на никшићком пазару, поново отвори пазариште на Сливљу али да се при томе не спречава трговински промет са Никшићем.

Добар дио црногорског живља није могао задовољити своје потребе на црногорским пазарима, па је страно тржиште остало и даље доминантно у црногорској трговини. И високе ца-

рине и локалне трошарине, које поскупљују производе, одбијале су Црногорце од домаћег тржишта.

На рачун развоја унутрашњег тржишта и коначног учвршћења јавне власти, која обезбјеђује трговачке послове, повећава се број и ситних и крупних трговаца који су то постајали добрим дијелом на рачун привилегија које су добијали од државних власти.

Са гледишта доминантне улоге трговачког капитала у диференцијацији црногорског друштва средином XIX вијека прије свега је важна чињеница да се трговином бавио велики дио главара и државних чиновника. Још и у ранијем периоду највећи дио трговачког промета био је концентрисан у рукама главара из Његуша, Ђеклића, Цеклина и неких црмничких племена. Средином XIX вијека повећао се број трговаца. Трговином се баве и најважнији, а и ситни државни чиновници и свештеници. И сам књаз Данило имао је удјела у трговачким пословима, а његов брат Мирко, председник Црногорског сената, прерастао је од ситног у једног од најкрупнијих црногорских трговаца, користећи положај који је имао.

Бројни главари, утицајни државни функционери, бавили су се трговином или сами или у ортаклуку, користећи бенефиције које су због свог положаја могли добити од државних власти. Они или воде трговину, или добијају искључиво право откупа и продаје неких монополских артикала.

У ово вријеме у Црној Гори се развио систем давања продаје појединих артикала под закуп. Држава је издавала под закуп продају свих монополисаних производа. Премда се то, по правилу, чинило путем лицитације, ипак су све врло уносне послове добијали највећим дијелом главари или људи блиски централним органима власти, који су им на тај начин обезбјеђивали несметано обављање трговинских послова. Тако је убирање царине на црногорским пазарима добрим дијелом давано у закуп главарима. Закупници царине били су тако познати главари као: Ђорђе Петровић, Анто Даковић, Лазар Мијушковић и др.

Закупник монопола руја био је сенатор Машо Врбица.

Често су државни функционери и попови били закупници продаје дувана, соли, руја, ракије. Они се на тај начин, уз помоћ државе, доста брзо богате. То одражава односе који омогућавају прије свега акумулацију трговачког капитала који ће дати важан допринос друштвено-економском развоју Црне Горе.

Развиће се тако један слој богатих главара-трговаца и трговаца који ће у своје руке узети добар дио трговачког капитала и тако омогућити нешто чистију имовинску диференцијацију. Томе ће посебно допринијети зеленашење уз високе камате и залог, уз строге хипотеке, што је карактеристично за развој трговине. Сиромашни сељаци били су принуђени да дају и земљу под хипотеку, па је она тако прелазила у руке трговаца, неких главара и богатих сељака. Тако се све изразитије уочава-

ју друштвени слојеви у Грној Гори, а главари и богатији сељаци издвајају се као посебни економски и друштвени сталеж.

Црногорски трговински центри су тако знатно допринијели друштвеној диференцијацији, развоју производних снага и робноновчаних односа. Они су омогућавали да се постигне извјесна економска повезаност црногорске државне територије, стабилизује трговина и повећа улога трговачког капитала. Ипак, три трговинска центра Црне Горе средином XIX вијека нијесу успјела да се развију у већа градска насеља. Она то неће моћи ни касније, послје ратова 1876—1878. године, јер ће саобраћајни и економски центри Црне Горе постати новодобивени градови.

Radoman Jovanović

CENTRES COMMERCIAUX DU MONTÉNÉGRO VERS LE MILIEU DE XIXe SIÈCLE ET LEUR RÔLE SOCIAL ET ECONOMIQUE

Résumé

A la base des recherches faites jusqu'à présent l'auteur donne une synthèse des connaissances sur la formation et rôle des centres commerciaux dans l'ancien Monténégro. Il prouve qu'une situation très limitée du marché intérieur a essentiellement influencé le développement de la vie économique au Monténégro. Étant donné que tous centres commerciaux, auxquels le Monténégro était orienté, se trouvaient aux territoires turques ou autrichiennes, il était en grande dépendance de ces pays. Pourtant, malgré toute leur limitation, les marchés monténégrins avaient une grande influence sur la différenciation de classe dans la société monténégrin.

Новак Ражнатовић

ЦРНА ГОРА НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ

Из великог ослободилачког рата са Турском почетком 1878. године, Црна Гора је изашла са знатним територијалним проширењем. Али нова граница, заправо демаркациона линија са Турском, није још давала једно природно геополитичко рјешење које би се уопште могло прихватити као коначно. У рукама Турака остала је утврђена енклава Подгорица — Спуж — Жабљак, усјечена у саму кичму земље. Није било промишљања да Црногорци, у очекивању престанка непријатељстава на руско-турском фронту, једном брзом акцијом јануара 1878. заузму Подгорицу. На вријеме се знало да Аустро-Угарска и Енглеска неће признати диктат Русије Турској. Тако је намјера Русије да миром у Сан-Стефану Црну Гору увећа за готово четири пута унапријед била мртва. „Поштени посредник“ Бизмарк у ствари је дао подршку Бечу и Лондону, и Пећроград је морао пристати на ревизију Санстефанског уговора. Црна Гора се морала држати усамљене Русије, већ осуђена да то плати одређеном жртвом и посљедицама.

Подгорица у рукама Турака дошла је као поручена и Аустро-Угарској, као улог за поткусуривање приликом наредног територијалног обликовања Црне Горе. Беч је свим силама тежио да Црну Гору одбаца од морске обале, да је што више потисне из Херцеговине и од Лимске долине. Мотиви су били да се Црна Гора угуши у њеним планинама, односно тенденција Монархије према Албанији и уопште њена тежња за супрематијом на Јадрану.

Међутим, иза тековина Црне Горе у Приморју стојао је ауторитет Русије као велике силе. Када је Црна Гора у јесен 1877. била започела офанзиву у Херцеговини, Беч је оштро упозорио књаза Николу да тамо нема шта да тражи. На то је руски цар упутио књаза да офанзиву усмјери на приморје. Значи, за постигнуте успјехе Црне Горе на тој страни, имала је да гарантује Русија. Иако веома тешко, до конгреса су се ипак оцртали обриси једног неформалног компромиса Беча и Петрограда: Црна Гора ће под неким условима, још непрецизираним, задржати једну луку на Јадрану, и мораће да се знатније повуче из Херцеговине и од Лимске долине.

Са Турском Црна Гора је и даље остала директно сучељена. У великим кризама и сукобима на Истоку, феудална Османска империја могла је само да губи, а да се, стално поткрађивана, одржава у оној мјери у којој европске силе нијесу могле да се нагоде или нијесу имале јединственог интереса да је коначно подијеле. Овога пута Турска ће на Балкану задржати Македонију и Албанију. А пошто је Црна Гора могла нешто очекивати само на рачун Турске, у тој перспективи већ се рађао њихов нови сукоб око границе на страни Албаније.

Конгрес у Берлину почео је 13. јуна 1878. године. Представници европских сила Велике Британије, Француске, Њемачке, Италије, Аустро-Угарске, Русије и Турске састали су се да би одлучили о источном питању, судбини Османске царевине и балканских народа. Најприје су рјешавана питања о Бугарској, Босни и Херцеговини, Јерменији, Србији. Питању Црне Горе Конгрес ће приступити тек 1. јула.

Црна Гора је послала у Берлин као делегате предсједника Сената војводу Божа Петровића и шефа Канцеларије за спољне послове војводу Станка Радоњића. Међутим, црногорски делегати, као год ни србијански, нијесу пуштени на сједнице Конгреса. Молили су предсједника Конгреса Бизмарка да имају консултативно право гласа о питањима која се тичу њихових земаља, или бар да могу непосредно излагати своје жеље и предлоге. Али и те њихове скромне молбе су одбијене. Бизмарк их је само једном примио — стојећи — и одвратио им: „Што год вам буде Андраши дао и одобрио потврдићу и ја и цио Конгрес“

Црногорски делегати понијели су један меморандум који је саставио руски посланик на Цетињу Јонин, да би га предала Конгресу. Иако ће бити стављен *ad acta*, тај меморандум је свједочанство како су књаз Никола и његова влада видјели проблеме своје земље, шта су сматрали потребним условима да би она једном стала на своје ноге као држава. Колико ће у Берлину Аустро-Угарска прикратити жеље књазана Николе, биће одприлике мјера за мању снагу и спорији развој ове мале земље у наредним деценијама. За Монархију биће то један од оних добитака који ће у сплету даљег развоја, на одређени начин допринесити њеној кризи и на крају распаду.

Излажући историјат источне кризе, у меморандуму црногорске владе се констатује како је она била тако дубока да се палијативним покушајима великих сила није могло постићи ни краткотрајно смирење, а камоли трајније рјешење. „Херцеговина је била капља која је учинила да се чаша прелије. Она је привукла најприје Црну Гору и Србију у једну неједнаку и очајну борбу, зато што је живот ових књажевина био исувише уско везан са стањем ствари које постоји преко њихових гра-

ница“ Узалудни су били и напори Црне Горе, наоко подржани од великих сила, да на конференцији у Цариграду почетком 1877. закључи мир са Турском. Није било другог избора, већ да Црна Гора настави рат, од тада у савезу с Русијом.“ Како су се ратне операције Црне Горе губиле у обиму рата којим је управљала Русија, Црна Гора је овој сили препустила да за њу закључи мир“. Санстефански уговор, према томе, постаје полазна база права и захтјева Црне Горе према Турској. Али, схвата то црногорска влада, да би се проблеми Истока ријешили на једној солидној и неоспараваној основи, Европа и Русија сложиле су се да то ураде на једном конгресу.

Не може више бити ријечи о рјешењу на бази побољшања *status quo*-а. Полазно начело за нову формацију Црне Горе мора бити то да се она оспособи за живот, да се развија на властитим изворима. До сада је Црна Гора углавном била један војнички логор, „привремено биће... резултат и осуда стања на истоку“ (подвучено у оригиналу), узрокованог османским освајањима. Кад би таква остала, била би то једна политичка аномалија, неиздржљива сама себи и веома незгодна за сусједе. „Привремено стање“ мора уступити мјесто једном политички стабилном, рационално уобличеном државном организму, са перспективом која ће овој малој земљи омогућити самосталну егзистенцију и развој у пуном миру.

Увиђајући да се санстефанске одредбе морају из основе претрести, црногорска влада се ипак нада да захтјеви прије свега Аустро-Угарске, неће ићи тако далеко да би довели до уништења виталних интереса Црне Горе. Може се Црна Гора помирити са тим да буде и мања и сиромашнија, али никако преко оне границе која ће је осудити „на смрт глауу у тамници“.

На страни Херцеговине Црна Гора сматра неопходним да задржи један дио Гацког и Билећу, као и Пиву, Бањане и Никшић. Ти крајеви, каже се у меморандуму, немају неку особиту привредну вриједност, али због њихова положаја, због истородности тамошњег становништва са Црногорцима, народ тих крајева упућен је на заједничко живљење са Црном Гором. Црногорска влада ограничава се само на овај минимални захтјев на тој страни, јер увиђа да се морају респектовати аспирације Аустро-Угарске.

Проширење у долинама Таре и Лима оцјењује се као веома важан услов за привредни развој Црне Горе. Тамо су плодна земља и могућности за развој индустрије. Али се и овдје предвиђају оспоравања од стране Аустро-Угарске. Мирећи се с тим да не може равноправно расправљати са великима и моћнима, црногорска влада се ипак нада да њене претензије према сјеверу неће бити сувише поткраћене. Осим Колашина и Берана, Црна Гора сматра праведним да јој се припоји земљиште између Таре и доњег тока Лима са варошицама Фоча, Пријепоље, Пљевља и Бијело Поље, а на другој страни Плави и Гусиње. Ту су ве-

лике планине, али и оно главно што је Црној Гори потребно: зиратна земља. Без обухватања плодних долина на сјеверу, истиче се, Црна Гора биће осуђена на животарење од данас до сјутра.

Најважније за Црну Гору јесте питање проширења на исток и југ. Положај Подгорице апсолутно изискује стратегијску границу према Албанији. Подгорица има посебни значај као главни трговачки и привредни центар земље, пошто је на средокраћу од богатијег сјеверног и источног дијела до Скадарског језера и Јадранског мора као изласка Црне Горе у свијет. С тим у вези од насушне важности је да Конгрес Црној Гори потврди територију између Скадарског језера, ријеке Бојане и Јадранског мора. И овдје има доста плодне земље, али прије свега то је природни излаз на море, услов опстанка; иначе би Црна Гора остала затворена у својим планинама и била „коначно пригушена“. А борила се у вјери да ће постићи да једнога дана слободно одахне.¹

То су најбитнији захтјеви Црне Горе, у меморандуму њене владе, означени као минимални, које су црногорски представници, на начин како су то знали, достављали представницима сила у Берлину. Али како су књаз Никола и његова влада у основи знали шта могу очекивати од Конгреса, заправо од Аустро-Угарске, ослоњене на Њемачку, па и Енглеску, па сриједи је свакако она калкулација да се у постојећим околностима тражи што више — не би ли се нешто повећало од оног минимума који се стварно очекује. Дубоко сагледавање значаја и перспективе сјеверног и источног дијела земље, који кроз Подгорицу гравитира према мору, значило је једну још за дуго неостварљиву визију.

Турци су такође изложили Конгресу своје гледиште о будућим границама Црне Горе. У једној представи уочи рјешавања питања, Порта предлаже да се Црној Гори „уступе“ Бањани, Никшић, Пива и Дробњак. То управо значи да се Црној Гори уступи оно што она већ посједује! На истоку Турци препоручују да граница пође од Фундине на Рибницу, па овом ријеком и Морачом до Скадарског језера. На тај начин Подгорица би остала Турској. Приморје би се такође вратило Турској. Но, пошто су Црногорци освојили Бар и Улцињ, Турци су „добре воље“ да им напуштање тих мјеста компензирају на некој другој страни, циљајући ваљда на Подгорицу. Бесмислица је и то што Турци хоће да Црној Гори оставе Спич као излаз на море, пошто свакако знају да Монархија оставља Црној Гори само Бар, док Спич одлучно тражи за себе. Турци су се само правили невјештим, а нијесу могли ни помислити да ће се Конгрес уопште освртати на њихове „предлоге“ Прави мотиви били су у образлагању овог предлагања — у тврдњама Порте како у Бару живе

¹ Архив Црне Горе Цетиње, фонд Министарства иностраних дјела, ф. 1 концепт, недатирана документа, бр. 29.

искључиво Албанци, а у Колашину, Беранама и Подгорици углавном Муслимани.² Истичући вјерску и етничку структуру, иначе нетачно казану, Турци у ствари наговјештавају свој отпор предаји тих мјеста Црној Гори. У том смјеру Порта у Албанији већ увелико подстиче развој ствари. Баш у току рада Конгреса конзервативни беговат сјеверне Албаније организује се у Призренску лигу, с основним циљем да се Црној Гори и Србији оспори право на земљиште које она сматра албанским.

У црногорском питању камен спотицања између Русије и Аустро-Угарске било је Приморје. Руси су пошли на Конгрес најодлучније ријешени да Црној Гори очувају Бар, то једино мјесто гдје она може да изгради луку на Јадрану. У интересу тога накнадно су инструкирали своје заступнике у Берлину да попусте Монархији у питању сјеверне границе Црне Горе. За Бар нека се прихвате и одређене шире гаранције које тражи Аустро-Угарска, у крајњем случају и то да јој се преда Спич. У случају крајње упорности Беча, Руси ће се обратити Конгресу једним апелом да се спријечи обнова рата у вријеме када је Европа одлучна да постигне и учврсти мир.³

Иако је Андраши уочи Конгреса јасно увидио да Црној Гори мора оставити једну луку, у Берлину је покушао да се понаша непопустљиво. Скреноу је пажњу Шувалову да становништво Приморја не прихвата власт Црне Горе, да су у томе смислу отуда стигле у Беч разне жалбе и молбе. Андраши је нагласио трговачку важност Бара као „скадарског“ (!) пристаништа, као сообраћајног „пролаза за Албанију“ и у исти мах истакао незгоду коју припајање те луке и сусједне обале Црној Гори представља за Аустро-Угарску „са гледишта општих поморских интереса“.⁴ Знамо, пак, да је „мишљење“ становништва Приморја о „непристајању“ Црној Гори наручивано и манипулисано из Беча, преко аустријског конзуларног агента у Бару Нетовића и неколицине католичких свештеника. Шта ли значи тврдња да је Бар скадарско пристаниште! Протагониста аустроугарског империјализма проф Андраши има свој резон када истиче да је Бар „пролаз“ (од Далмације и Боке) за Албанију, дакле једна тачка на путу аспирација Монархије према тој земљи и уопште дио њених претензија на господарење Јадраном. Отуда и она „незгода“ коју Бар, будући у црногорским рукама, представља за Аустро-Угарску „са гледишта општих поморских интереса“.

Због чврстог става Русије и опште констелације на Конгресу, Андраши није баш ни очекивао да Црну Гору може сас-

² *Documents diplomatiques, Affaires d'Orient, Congrès de Berlin* (у даљем навођењу: DD CB) annexe 2, au protocole 8, Paris 1878, 147—149.

³ *Освобождение Болгарии от Турецкого ига*, т. III, бр. 68, 139. Инструкције са изванредног савјетовања код цара Александра II руским пуномоћницима за Конгрес у Берлину.

⁴ Гргур Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу*. Посебна издања САН, књ. СССXVIII, Београд 1955, 39.

вим одбацити од мора. Али је било јасно да ће тековине Црне Горе на Приморју бити тешко окрњене. Русија се већ помирила с тим да Црна Гора преда општину Спич Аустро-Угарској. Андраши је прихватио да Црна Гора задржи Бар, али са знатним ограничењем суверенитета, о чему ће даље бити ријечи. Спорно је заправо било питање територије од Бара до Бојане са градом Улцињем. Андраши је упорно инсистирао да се то земљиште врати Турској — до линије која би се повукла од Лисињ-врха окомито на морску обалу, на неколико километара југоисточно од Бара. Тако би Црна Гора имала свега десетак километара морске обале са веома узаном копненом залеђином. Шувалов се у Берлину дуго залагао да Црна Гора уз Бар задржи и Улцињ са територијом до Бојане.⁵

Ситуација на Конгресу је непрекидно била у знаку безобзирног притиска Лондона и Беча на Петроград. Антируску атмосферу веома је подгријало то што је у британској штампи одмах по отварању Конгреса откривен англо-руски споразум о питањима Истока од 30. маја т.г., у Енглеској су Дизраелију пребацивали сувишну попустљивост према Русији, тим прије што је конвенција са Турском о Кипру, којим је он наградио своју земљу, остала тајна за јавност. Разоткривање тог уговора с Русијом подстакло је Дизраелија да на Конгресу заузме крајње непомирљив став.⁶ Русија је морала стално да попушта. Природно, то је директно утицало на рјешавање црногорског питања. Из писма члана руске делегације грофа Нелидова грофу Игњатијеву јучито је да се непопустљивост Аустро-Угарске у питању граница Црне Горе, посебно према Херцеговини и према Санцаку, директно ослањала на непомирљив став Енглеске према Русији.⁷

Понешто су покушавали и црногорски делегати у Берлину. Међутим, судећи по свему, са њима се нијесу много консултовали ни сами руски пуномоћници. Како је, на примјер, руски заступник, некада велики а тада остарјели гроф Горчаков схватао проблеме Црне Горе, показао је то у једном разговору са црногорским представницима. Када су му, на име, поднијели телеграм књаза Николе да ће са Црногорцима погинути за Приморје, Горчаков је савјетовао да се клоне таквих изјава, да буду умјерени, па ако хоће да задрже Бар морају предати Спич Аустро-Угарској. Но, са тим су се Црногорци већ били помирили, што су потврдили и Горчакову. Повео се разговор и о сјеверној граници Црне Горе. Горчаков је рекао да ће Турска задржати цио Новопазарски Санцак, уз одређену војно-политичку ингеренцију Аустро-Угарске на тој територији. Војвода Божо се узнемирио, рекавши да се тамо налази плодно земљиште без кога Цр-

⁵ Исто, 39—40.

⁶ Хвостов, В. М., *История дипломатии*, том II, Москва 1963, 131.

⁷ После Сан-Стефано (записки гр. Н. П. Игњатјева с Примјечанијама А. А. Башмакова), *Исторический вѣстник* (Петроград) CXLIV (1916), бр. 5. (мај), писмо Нелидова Игњатјеву (9) 21. VI 1878, 331—332.

на Гора не може. Горчаков је грубо одвратио: „Па шта ће вама нове земље, ви Црногорци сте разбојници, и све муслимане ћете исећи и имања им разграбити“. Показујући даље како познаје географију ових крајева, Горчаков је савјетовао Црногорцима да Србији предаду Подгорицу!⁸ Као што се непријатељ Андраши тако великосилски односио према Црној Гори, тако је и пријатељ Горчаков презриво, а и незналачки, третирао животне проблеме свог малог савезника.

Иако нијесу много очекивали, књаз Никола и његова влада били су веома незадовољни оним што им је Андраши као крајње одобравао. У Херцеговини Аустријанци хоће да одузму Црној Гори све земљиште с оне стране линије Крстац — Корита, и на сјеверу све преко Таре. Према томе, биће потврђено ослобођење Никшића и граница ће обухватати само Бањане, Пиву, Шаранце и Језера, племена која су још прије посљедњег рата била фактички уједињена са Црном Гором. На Приморју траже се још веће материјалне жртве од Црне Горе, а што јој остане има се подвргнути полицијском и санитарном надзору Аустро-Угарске.⁹

Ствар Црне Горе и даље се вртјела у кругу. Књаз Никола је накнадно инструктирао своје делегате да покушају директни споразум с Андрашијем, с тим да се претходно договоре са Горчаковом. Но, Књаз је морао знати да је такав споразум са Црном Гором који би ишао преко Петрограда био просто немогућ за Беч. Ипак су војвода Божо и војвода Станко морали још једном покушати да Црна Гора задржи „бар линију Липник“ у Херцеговини, према Старој Србији да се узме колико се може, а да се, осим Подгорице, нарочито труде за Приморје, односно за границу на Бојани. Што се тиче полицијског и санитарног надзора Аустро-Угарске над Приморјем, ако се то не може одбити — нека се учини да то што мање крњи суверенитет Црне Горе и да буде ограничено на извјестан број година. Књаз даље поручује да је готов поћи у Беч да од цара Фрање моли „шире концесије“ за Црну Гору. Са своје стране, спреман је да учини „широке концесије“ Монархији; али само помиње повластице које би учинио аустријском Лојду у црногорским водама (Море и Језеро). Црногорски делегати имали су да наговијесте Андрашију, али пошто се претходно консултују са Горчаковом, и о „мом евентуалном путу у Беч да се не излажем узалудном послу“.¹⁰

Црногорски делегати у Берлину најприје су разговарали са пуковником Густавом фон Темелом, аустроугарским експер-

⁸ Дневник ведениј на мјесте Д. Т. Анучиним, Рускаја старина (Петроград), том 149, 55—56.

⁹ Архив Државног секретаријата за иностране послове, Београд, Политичко одељење, депеше в. Божа — књазу Николи, бр. 914 и 915 од (7) 19. VII 1878.

¹⁰ Исто, књ. Никола — в. Божу (8) 20. VI 1878, бр. 919.

том за границе Црне Горе, молећи за пријем код Андрашија. Аустроугарски министар одбио је да их прими „због велике заузетости“, и поручио им да не рачунају ни на какав даљи уступак. Војвода Божо и војвода Станко пошли су онда Горчакову, и поводом Андрашијева одговора (а за такав случај сходно „наредби Господара“) рекли му да се Црна Гора као вазда предаје Русији да она за њу учини „оно што може“ Тада им је Горчаков сасвим отворено рекао: „Русија не може више ништа учинити. Ствар је у рукама Аустрије. Нека се књаз обрати њој“. Затим је Горчаков јавио књазу Николи да би његов пут у Беч био политички неопортун и беспредметан. Књаз, заправо, свједочи војвода Симо Поповић, није ни мислио да иде у Беч, већ је само тако причао, како би могао да се у писму цару Фрањи — позове на ту своју, намјеру“. ¹¹

Црногорско питање требало је да дође на дневни ред сједнице Конгреса 29. јуна. Међутим, расправа се одложила за три дана. Аустроугарској и Русији очигледно је тешко ишло да постигну ону крајњу нагодбу о Црној Гори. Запињало је око сјеверне границе и, особито, око границе у Приморју. Шувалов се и даље залагао да Црна Гора задржи Улцињ и земљиште до Бојане, а Андраши је једнако остајао при својој „последњој ријечи“. Напокон су Руси морали одустати од инсистирања да Црна Гора остане на обали Бојане. ¹²

Телеграфско писмо цару Фрањи Јосифу књаз Никола је темпирао тако да стигне и до Андрашија уочи саме расправе о Црној Гори. Књаз прво истиче како је прије десет дана хтио да дође у посјету цару, али се понадао наводно да ће ствари у Берлину поћи добро за Црну Гору. Веома се разочарао кад је од својих „посланика“ у Берлину 29. VI извијештен о новим црногорским границама које је гроф Андраши означаио као своју „последњу ријеч“ Црној Гори се ускрађује ослобођено земљиште у Херцеговини, гдје је највише труда уложила и крви пролила. Књазу је, пак, најтеже што изван тих граница остају Улцињ и Бојана — „артерија мога живота“ — што је Црну Гору такође много жртава стало. „Охрабрен многобројним доказима доброхоћења Вашег Величанства према мени, ја се предајем доброту и правдољубивости Вашег Величанства, с молбом и пун уздања да ће ми досудити праведну награду толиким жртвама нарочито у погледу Бојане, гдје сам приправан и на све нужне услове. Ја с народом мојим не бих никад престао у ваздашњој преданости увијек благодаран остати Вашем царском Величанству за тај нови доказ милости и доброхоћења“. Писмо је преко аустро-

¹¹ Архив Историјског института СР Црне Горе Титоград (даље: АИИТ), мемоари В. С. Поповића, 137—I, одјељак Мир и добитак Црне Горе.

¹² Гргур Јакшић, н.д., 54—55; DD CB, annexe au protocole n. 8. — Ријеч је о томе како су се Андраши и Шувалов сагласили и затражили од Конгреса да се питање граница Црне Горе одложи за неку наредну сједницу.

угарског заступника на Цетињу капетана Сауервалда достављено цару Фрањи Јосифу у Беч, а копија преко војводе Станка Радоњића грофу Андрашију у Берлин.¹³ Ово је било посљедње и све што је Цетиње могло покушати пред расправу о Црној Гори у Берлину.

Према Андрашијевој „посљедњој ријечи“, Црној Гори се одузимају Улцињ и територија до Бојане, а у накнаду за то додјелују Плав и Гусиње. Као накнаду за поткидање од сјевера и од запада Црна Гора добија такозвану енклаву Подгорица—Спуж—Жабљак. При томе се, очигледно, испушта из вида потреба да Црна Гора на истоку од Подгорице добије стратегијски повољну границу према Албанији.¹⁴ Мада је сасвим природно да се и Плав и Гусиње укључе у Црну Гору, гледано из геополитичког па и етничког аспекта било је више резона да јој припадну Беране. Интерес Монархије диктирао је, међутим, да се Беране одвоје од Црне Горе, како би она „енклава“ која раздваја Црну Гору и Србију, била што шира, а тиме и што безбједнији прометни пут од Босне за Солун. Аустро-Угарска се трудила да са свих страна подруби Црну Гору као савезника и експонента Русије, а и као једну доста незгодну жижку државне самосталности међу Србима и Југословенима. Значајно јачајући свој положај на Балкану, Монархија је у ствари подстицала клице своје пропасти у сљедећој прилици рјешавања источног, односно југословенског и јадранског питања.

Цар Фрања Јосиф одговориће на писмо књаза Николе онда када у Берлину буде и формално све свршено управо онако како су то хтјели он и гроф Андраши. Цар је тако пост фестум обећао да ће се потрудити да се упозна са питањем које књазу задаје толику бригу; пошто књаз добро зна каквим је осјећањима према њему прожет, цар ће настојати да му буде од користи. Али цар Фрања је и сасвим конкретан: „Моји делегати код комисије за разграничење снабђевени су инструкцијама у погледу извршења Берлинског уговора и биће и даље инструктирани у истоме духу“.¹⁵ Јасно, оно што је одлучено у Берлину комисија за разграничење ће стриктно спровести. Хипокризија цара Фрање Јосифа била је достојна бескрупулозне политике грофа Ан-

¹³ Архив Црне Горе Цетиње, Архива аустроугарског посланства, ф. 10, Сауервалд — Андрашију, (18) 30. VI 1878.

¹⁴ Државни музеј Цетиње, Приновљени рукописи, ф. 26, Јонин — Горчакову, концепт телеграма, датум неназначен. — Како у нашим изворима нема телеграма црногорских заступника с информацијом о Андрашијевој „посљедњој ријечи“, Јонин овдје износи шта је тамо стајало. Велика је неправда, сматра Јонин, што се Црној Гори неће присајединити Беране, тј. цијели Васојевићи који су се три године јуначки борили за уједињење са Црном Гором. Посебно се указује Горчакову на неопходност да Црна Гора има повољну стратегијску границу источно од Подгорице.

¹⁵ Државни музеј Цетиње, Архивско одјељење, цар Фрања Јосиф — књазу Николи, 8. VIII 1878. Делеша је дешифрована и преведена; достављена је преко Сауервалда књазу.

драшија према Црној Гори. Но, Црна Гора је морала плаћати за своје грчевито држање за Русију. Али друкчије се није могло; јер боље је и мања и сиромашнија Црна Гора а идентификована с властитим бићем, него ма колика а сателит или полуколонија Аустро-Угарске.

Расправа у Берлину о питањима Црне Горе почела је на сједници од 1. јула 1878. Одредбе Санстефанског уговора служиле су као неки технички водич у претресању тих питања. На почетку је предсједавајући кнез Бизмарк прочитао први члан Санстефанског уговора, којим су биле доста прецизно одређене границе Црне Горе. Онда је упитао опуномоћенике сила које су највише заинтересоване да ли су спремне да избјегну дискусију и да остане како је о Црној Гори ријешено у Сан Стефану. Први заступник Аустро-Угарске гроф Ђула Андраши одмах је затражио да се ствар Црне Горе повјери једној специјалној комисији. Онда је други аустроугарски пуномоћник гроф Хајмерле прочитао спремљени предлог: „Црна Гора ће добити извјесно територијално повећање, чија ће величина бити утврђена једним каснијим одређењем граница. Пошто се ово одређење неће моћи учинити у пленуму Конгреса, ставиће се у дужност једној комисији да поднесе Конгресу један нацрт ових граница“. Овој писменој изјави прикључена су да прилога који садрже предлоге Аустро-Угарске у погледу нацрта црногорских граница, као и резерве које се односе на луку Бар и њену обалу.¹⁶ О садржајима ових прилога биће говора на своме мјесту, у вези с претресом рада специјалне комисије.

Кад је тако све унапријед припремљено и ријешено, на извјесно недоумицу наводи то да ће повећање Црне Горе бити утврђено „каснијим одређењем граница“, а да ће овдје једна комисија израдити њихов нацрт. У овом нацрту, односно крајњој одлуци Конгреса о тим границама, треба да се изради, ваљда, тачна мјера територијалног повећања Црне Горе, а међународна комисија за разграничење имаће да то практично примијени, технички прецизира на терену. Изгледа да се оваквим непрецизним дефинисањем задатка Конгреса о црногорским границама некако хтјело оставити простора за оно што је већ започињало у сусједству Црне Горе: за отпор и опструкције спровођењу тих одлука који ће повести Porta и Албанска лига и на одређени начин подржавати их Аустро-Угарска.

Послије Хајмерлеа, други пуномоћеник Русије гроф Шувалов упознао је Конгрес с тим да су се руски заступници споразумјели са својим аустроугарским колегама о свим принципи-

¹⁶ DD CB, 171; Јово Вукић, *Црна Гора на Берлинском конгресу*, Записи, књ. II (1928), 282—283.

ма и тачкама разграничења Црне Горе; прецизирање те границе има да учини нарочита комисија. Након ове изјаве, предсједник Бизмарк констатовао је са задовољством да је постигнута сагласност између делегата најзаинтересованијих страна у питању територијалног повећања Црне Горе и о њеним будућим границама.

Занимљиво је потом било питање које је поставио њемачки представник гроф Хоенлое: да ли ће специјална комисија за границе Црне Горе свој коначни нацрт морати најприје да поднесе пленуму Конгреса на потврду и затим га поднијети редакционој комисији. Шеф редакционе комисије Француз гроф Сен Валие осјетио је, свакако, да ствар није само у форми, већ прије у томе да нешто од суштинске важности не би промакло грофу Андрашију. Зато је предложио да се резултат рада комисије прво упуту Конгресу на потврду, да би онда редакциона комисија обавила свој, у ствари лекторски посао. Предлог је одмах прихваћен.

Поводом констатација Хајмерлеа и Шувалова, односно њихова споразума о границама Црне Горе, први отомански заступник Фанариот Каратеодори паша изишао је гледиште своје владе. Упозоривши Конгрес да Порта придаје велику важност границама са Црном Гором, он је инсистирао да та граница не би захватала територију Албаније. У потврду ваљаности овог пирнципа наводио је разне етничке и стратегијске разлоге. Што се тиче морске обале, Каратеодори је Црној Гори оспоравао право да задржи Бар, тврдећи да је то албански град. Ту ће се, говорио је, Црна Гора одржавати само силом, а против воље тамошњег народа. (За Улцињ је иначе досуђено да се врати Турској). Турци наводно нијесу имали ништа против тога да се Спич остави Црној Гори као излазак на море. Шта је овим Каратеодори паша хтио да каже, кад је знао да Спич Црна Гора има да преда Аустро-Угарској, то није много интересантно. Павећи се невјешти на Конгресу, Турци су у ствари припремали своју игру на границама Црне Горе. И као да за то траже зелено свјетло када Каратеодори скреће пажњу Конгресу на сукобе између Албанаца и Црногораца, на „узнемирујуће вијести“ које је у томе смислу од своје владе наводно већ добио.¹⁷

Књаз Шувалов иронично је примијетио: не покушава ли Порта да се супротстави предлогу Русије и Аустро-Угарске о границама Црне Горе; али руски пуномоћник се нада да ће Каратеодори паша бити задовољан, јер се овим новим границама Турској враћа дио територије коју је она имала да уступи Црној Гори по уговору у Сан Стефану.

Предсједник кнез Бизмарк мирно је констатовао да Конгрес, мада цијени разлоге Каратеодори-паше, одлуке о Сан Стефану држи за важеће — осим у случају морификација усвоје-

¹⁷ Исто, 171—173.

них од великих силе овдје. Тиме је дискусија о првим трима алинејама првог члана Сан-стефанског уговора на сједници од 1. јула 1878. завршена.¹⁸

Турци су могли да износе гледиште и приговоре, али европске силе могле су да о томе не воде нимало рачуна. Карту Балкана кројиле су оне према властитим интересима, тачније речено: према међусобним нагодбама и компромисима. Не дајући право Турцима на потезе по географској карти, Бизмарк ипак рече да цијени њихове разлоге. Као да је тиме хтио рећи да се Конгресу нимало не тичу оне „узнемирујуће вијести из Албаније“, дакле оно што Турци тамо припремају за наступајући посао око разграничења са Црном Гором.

На сједници од 4. јула настављена је расправа; извршен је претрес рада специјалне комисије за границе Црне Горе. Барон Хајмерле упознао је Конгрес са споразумом утврђеним у тој комисији. Ријеч је о документу у основи истом, а само нешто боље прецизираном првобитном нацрту Аустро-Угарске као прилогу 1. протокола 10. претходне сједнице.¹⁹ Нови докуменат прочитао је на почетку сједнице барон Хајмерле. Тај докуменат ушао је у протокол 12, односно након незнатне лектуре редакције, биће то 28. члан Берлинског уговора о границама Црне Горе. Описане границе уцртане су у карту аустроугарског генералштаба, као такође званични докуменат Берлинског конгреса. Приказано у главним потезима, Црној Гори се одузимају окрузи Билећа и Гацко, тј. црногорска граница мора ићи око 6 километара источно од линије коју чини пут Билећа — Крита — Гацко. Црној Гори се присаједињују Колашин, затим Плав и Гусиње, а Турској остају Беране. Ништа преко Таре неће припасти Црној Гори. Наравно, Никшић остаје Црној Гори. Присаједињује се Подгорица са Спужем и Жабљаком. У Приморју остају Црној Гори град и лука Бар са обалом и територијом у залеђу од ушћа потока Жељезнице и врха Врсуте према Спичу и залива Кручи и врха Можуре према Улцињу. Улцињ са територијом до Бојане има се вратити Турској, а Спич са тврђавама Хај и Нехај има се предати Аустро-Угарској.²⁰

Према томе, за одступање од дијела Херцеговине, за повлачење из већег дијела Приморја и малу корекцију враћањем Диноша Турској, Црна Гора добија у накнаду Подгорицу са Спужем и Жабљаком, Колашин, Плав и Гусиње. На тај начин примијењен је принцип који је Русија истакла у Сан-Стефану: да Црна Гора добије територијално проширење сразмјерно њеним добицима у минулом рату. Ако је Русија тај добитак стварно хтјела да удвостручи, Аустро-Угарска је пресудила мање-више

¹⁸ Јово Вукић, н.д., 283.

¹⁹ DD CB, 175—176, прилог 1 протокола 10, опис граница Црне Горе за карту аустроугарског генералштаба.

²⁰ Исто, 189. Упоредити са: В. С. Поповић, Мемоари, исто.

по адекватној мјери, обликујући Црну Гору колико је највише могла по својој мјери.

Шувалов је на сједници дао примједбу како ће границе Црне Горе код Диноша усљед близине стратегијски угрожавати Подгорицу, па нека Динош остане Црној Гори, а у накнаду да се исправи граница у корист Турске у рејону Мокре код Плава. Примједба је у ствари одбијена; само је у протоколу 12 напоменуто да европска комисија за разграничење испита на терену оправданост предложење исправке и, ако постигне споразум, нека то учини; у противном — да линија уговора остане нетакнута.²¹

Ваља истаћи да је у комисији за границе Аустро-Угарску заступао њен делегат при главном штабу Црне Горе у прошлом рату поменути пуковник барон Темел, а Енглеску такође зналац Црне Горе — конзул у Скадру Вилијам Кирби Грин. Књаз је стога молио да руска влада пошаље у ту комисију свог заступника на Цетињу Александра Семјоновича Јонина. Међутим, Русија је упутила пуковника Богољубова. Темел и Грин старали су се да што више оштете Црну Гору.²²

На сједници од 4. јула донијето је коначно рјешење о ограничењу суверенитета Црне Горе над луком Бар и обалом што јој је остављено, као и о пловидби Бојаном. Ауктроугарски заступници издјејствовали су да питање те обале буде ријешено онако како неће штетити интересима Монархије. Одлуке Конгреса о црногорском приморју утврђене су и прецизиране у протоколу 12 и дословно тако у XXIX члану Берлинског уговора. Углавном, Црној Гори је признато да задржи Бар са нешто обале и територије у залеђу. Улцињ са обалом и територијом до Бојане Црна Гора има да врати Турској. Општина Спич биће прикључена Аустрији. Барска лука и све црногорске воде биће затворене за ратне бродове свих народа. Аустро-Угарска ће дати конзуларну заштиту поморској трговачкој застави Црне Горе. Аустро-Угарска ће вршити поморски и санитарни полицијски надзор над луком Бар и црногорском обалом помоћу малих стражарских бродова. Црна Гора мора примијенити аустријско поморско законодавство које је на снази у Далмацији. Она ће морати да се споразумије с Аустро-Угарском о праву ове да изгради један пут и жељезницу преко нове црногорске територије у Приморју. На тим путевима биће осигурана потпуна слобода промета. Црна Гора имаће потпуно слободу пловидбе Бојаном.

Текст прилога 2 протокола 10 са сједнице од 29. јуна и текст протокола 12 од 4. јула у ствари је исти текст, с тим што је у овом потоњем иза констатације о слободној пловидби Бојаном додато да се неће подизати утврђења дуж њених обала осим до удаљености до 6 километара од Скадра.²³ Значи, коначан

²¹ Исто, 191.

²² АИИТ, в. С. Поповић, исто.

²³ DD CB, протокол 12 од 4. VII 1878, 190; Упоређено са прилогом 2 протокола 10.

споразум руских и аустроугарских пуномоћеника о питању Бојане постигнут је тек првих дана јула. Стратегијски је то рјешење значило одређену предност за Турску, а с обзиром на то да Аустро-Угарска већ шири очи према Албанији, ту је посредно и за њу нека погодност. Но, кад су Турци могли опет постати господари земљишта са обје стране Бојане — „потпуно слободна пловидба“ том ријеком тешко да може имати икакво практично значење за Црну Гору.

У ограничење суверенитета Црне Горе над луком Бар и остатком обале овдје се не можемо шире упуштати. Наметнуте обавезе и ограничења заиста су тешки, али ће Црна Гора ипак имати доста простора за маневрисање приликом практичног спровођења тих одредаба. Био је велики губитак што су Црној Гори одузети Улцињ и плодно земљиште до Бојане. Исто тако, одузимањем Спича затворен јој је непосредни, природнији, прилаз Бару и мору уопште.

На прикључење Спича Аустро-Угарској, пошто је на њ пристала Русија, једино је Италија приговорила. Њен пуномоћник гроф Лонај упитао је какви су мотиви и ваљаност те допуне. Смјеста је одговорио Барон Хајмерле, износећи разлоге који су владу Аустро-Угарске побудили да окупира земљиште нешто веће од пола квадратне миље са око 1200 становника. „Посједовање Спича, који доминира Баром, може само да осигура и олакша циљ Аустро-Угарске, који се састоји у томе да бди како би барска лука и обала сачувале чисто трговачки карактер“, рекао је Хајмерле.²⁴ Спич у рукама Аустријанаца имаће, према томе, улогу револвера упереног на Бар, да би овдје све било према њиховој жељи и интересу. Али италијанска љубомора има и други, шири аспект. Мимо значења самог Бара и Спича, гледало се ко ће наслиједити Турке у Албанији, ко ће бити господар Јадрана. Ако сада Аустро-Угарска није могла сасвим спојити свој посјед Далмације и Боке с обалом Албаније, посједовање Спича нешто ће је тамо приближити. И одредба о праву Монархије да изгради пут и жељезницу преко Спича и „нове црногорске територије“ очито је саставни дио њених планова према Албанији. Италија је, међутим, у Берлину могла само да се љути.

Опширан приговор на цјелокупно рјешење питања црногорско-турских граница дао је Портин пуномоћник Мехмед Али паша. Укратко, он тражи за Турску Колашин, Подгорицу, Плав и Гусиње, а Бар и Спич да остану Црној Гори. Турска се „неће противити“ да се Црној Гори да накнада у Херцеговини, гдје је становништво исте народности као Црногорци. То значи, дати Црној Гори оно што јој је одузела Аустро-Угарска (Спич) и маркар колики комад од онога што ова сила одузима од Турске (Херцеговина), а лишити је оних територија (Подгорица, Колашин, Плав и Гусиње) које су јој у постојећој констелацији једино мо-

²⁴ Исто, 191; Јово Вукић, н.д., 287.

гле бити додијељене! Шта је заправо у основи тих бесмислица доста лијепо се разабера из образложења које даје сами Мехмед Алија. Пошто му је „на срцу“ трајни и чврсти мир, он захтијева границу Турске и Црне Горе која ће стриктно раздвајати народности и религије. По овом концепту, никаква територија гдје у неком броју живе Албанци и муслимани не треба да припадне држави хришћанских Црногораца. Био је то отворени израз и гласан одјек великоалбанског става конзервативно-беговске Призренске лиге, која је баш тих дана била у формирању. Порта је Лигу већ снажно подстицала као експонента својих намјера у погледу нових граница са Црном Гором. Излишно је и помињати да је Мехмед Алија уопште помишљао да би Конгрес узео у обзир његове „предлоге“ о границама Црне Горе. На крају свог излагања он је додао како његова делегација очекује нове инструкције поводом одлуке Конгреса о границама са Црном Гором. Бизмарк је, међутим, Турке упутио да своје примједбе могу доставити редакционој комисији, подвлачећи да је висока Скупштина већ постигла споразум о црногорским границама.²⁵

Друге, мање битне али ипак важне, одлуке о Црној Гори Конгрес је донио на сједници од 1. јула. Послије расправе о границама, на ред је дошла прва алинеја 2. члана Санстефанског уговора, која је гласила: „Висока Порта дефинитивно признаје независност књажевине Црне Горе“. Заступник Енглеске лорд Солзбери примијетио је да његова влада није никад признавала ту независност и затражио да се ријеч »definitivement« избаци. Развила се дискусија. Њемачка је у принципу (en principe) признавала независност Црне Горе. Аустро-Угарска била је већ раније формално признала Црну Гору. На питање кнеза Бизмарка, француски делегат је одговорио да је влада Републике прећутно признавала независност књажевине. Књаз Шувалов је изјавио да Русија није никада ни „престајала да је признаје“, пошто црногорски књажеви нијесу потврђивани од султана нити су Турцима плаћали данак. Италијани изјавише да они такође признају Црну Гору, предлажући да се односни текст не мијења, с тим што би се у протоколу навела појединачна респективна мишљења. Међутим, Бизмарк је затражио да остане исти текст о дефинитивном признавању независности Црне Горе без одвојених мишљења, што је прихваћено и тако питање ликвидирано.

Аустроугарски опуномоћеник барон Хајмерле предложио је затим да се у одлуке о Црној Гори унесе одредба о слободи вјероисповијести. Предлог је усвојен и ова одредба гласи: „Сви становници Црне Горе уживаће потпуну слободу вјероисповијести и никаква сметња неће бити учињена било хијерархијској организацији разних цркава, било њиховим односима са својим

²⁵ Исто, 191—192.

духовним старјешинама“ Мотиви овог уметка посве су политичке природе. Када је Аустро-Угарска све од свршетка рата до почетка Конгреса преко својих агената и католичких попова водила безобзирну кампању са циљем да цијело Приморје одузме од Црне Горе, било је то све прије него брига о слободи вјероисповијести. Беч хоће да има неку „правну“ основу за будуће у суштини политичке акције преко католичке цркве у Приморју, која и иначе мора имати слободу комуницирања „са својим духовним старјешинама“ Увредљивој клаузули за једну земљу није се у Берлину нико супротставио.

Иза тога је Каратеодори паша прочитао предлог да се Црној Гори припише један дио „отоманског јавног дуга сразмјерно приходу територије која јој буде дефинитивно додијељена“ Шувалов није добро разумио, па је турски пуномоћник потврдио да предлог циља само на земљиште које ће се присајединити Црној Гори. Послије тога клаузула је прихваћена.

Онда је Лорд Солзбери прочитао предлог сљедеће допунске одредбе: „Сви становници територије присаједињене Црној Гори сачуваће своја имања, а они који би одредили свој боравак изван књажевине, моћи ће у њој да сачувају своје посједе дајући их под закуп или под управљање других. Једној турско-црногорској комисији ставиће се у дужност да уреди у року од три године све послове односно начина продавања, коришћења и уживања државних добара и вакуфа за рачун Високе Порте“

Књаз Шувалов је затражио да се предлог Солзберија одбаци, пошто му је изгледало да у питању муслиманских имања у напуштеним крајевима није аналогно учињено са осталим кнежевинама на Балкану. Предсједник Бизмарк је подржао у начелу примједбу Шувалова, констатујући да Конгрес сличне случајеве мора подједнако третирати. Солзбери се сагласио, с тим да се ствар преда редакционој комисији, а с налогом да ова поступи у складу са одговарајућим рјешењима код других.²⁶ Нађена је, међутим, аналогна клаузула у чл. 11 Санстефанског уговора о Бугарској.²⁷ Солзберијев предлог, нешто проширен и прецизиран, добио је мјесто у Берлинском уговору као његов 30. члан.

Кад би се одредбе 30. члана Берлинског уговора којим муслимански исељеници — мухацири — задржавају право власништва на напуштеним имањима морао стварно спровести, то би доста и за дуго теретило Црну Гору. Наравно, аграрни проблем у Црној Гори веома мало ће се рјешавати по тој одредби. На разне начине Црногорци ће успјети да мухацирска имања нај-

²⁵ Исто, 173—174.

²⁷ *Le Traité de Berlin, annoté et commenté par Benoit Brousswik*, Paris 1878, 130.

већим дијелом експропришу.²⁸ Што се за мухацире заложила баш Енглеска може се глобално приписати антируској политици Биконсфилдове владе. При свему, Конгрес којим је руководио кнез Бизмарк био је прожет духом и вођен начелом једног конзервативног легитимизма. У томе аспекту резултати антифеудалне, ослободилачке борбе Црногораца у Берлину су били верификовани у смјеру конзервативних интенција и начела.

Дискусија о другој алинеји 2. члана Санстефанског уговора тичала се питања односа Црне Горе и Турске. За дефинитивно регулисање овог питања било је предвиђено право мијешања Русије и Аустро-Угарске. Међутим, Андраши је примјетио да ова алинеја као ни све остале у овом члану, нема више *raison d'être*, пошто је Црној Гори призната независност. Стога Аустро-Угарска, додаје Андраши, није вољна да се прими арбитраже коју јој даје четврта алинеја Санстефанског уговора. „У општем је интересу“, говорио је Андраши, „да државе признате независним постану господари своје судбине и да се науче живјети од властите егзистенције“. Сви заступници сила прихватили су тај предлог.²⁹ Али како да један тако грубо освједочени непријатељ независности Црне Горе одједном постане „шампион“ те независности? С обзиром да је учинио све да та земља са свих страна буде поткрађена, ова Андрашијева мотивација је више него саркастична (. . . да се Црна Гора „научи живјети од своје властите егзистенције“!). Андрашијев став ипак је веома провидан: када Црна Гора неће и не може бити сателит Аустро-Угарске, нека би се јасно читовало колико ће она бити зависна од Русије; а прије свега нека Русија бар нема правне основе за какво унилатерално арбитражање у стварима које се тичу односа Црне Горе и других држава.

Каратеодори паша је инсистирао на одржању друге алинеје другог члана Санстефанског уговора. Њоме се одређује да се Црногорци који бораве у Турској морају прилагодити законима и локалним властима турским. Одржање ове одредбе Каратеодори је сматрао корисним за поданике Црне Горе који су настањени у Царевини или су на пропутовању. Заступници великих сила нашли су да је Портин предлог основан и образложен, и упутили су га редакционој комисији.³⁰ Можемо примјетити само то да овом одредбом Црногорци који живе у Отоманском царству или су ту на пролазу нијесу равноправно третирани са осталим страним држављанима у Турској. Томе ће правни коријени свакако бити уредбе о капитулацијама између француских краљева и турских султана у XVI вијеку.³¹ Али прије свега, у прак-

²⁸ В. Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Титоград 1959.

²⁹ DD CB, 174; Јово Вукић, н.д., 286.

³⁰ Исто.

³¹ Benoit Brousswik, н.д., 131.

тичном смислу то је сада међународна потврда, озаконење једног устаљеног, уобичајеног, иако никада до краја регулисаног положаја Црногораца који су током XIX вијека у већем броју били на печалби у Цариграду и другим мјестима Отоманске царевине. Видјесмо да се ни Руси нијесу противили озаконењу неке врсте капитулација за Црногорце у Турској. Међутим, било је такође уобичајено да се Црногорци тамо обраћају руском амбасадору и конзулима за помоћ, заштиту и уопште разним поводима.³² Потреба обраћања Русима заправо би прије отпала кад би Црногорци имали већи имунитет, као што су га у Турској уживали поданици других држава.

За крај излагања о одлукама Берлинског конгреса о Црној Гори остало је питање о евакуацији отоманских и црногорских трупа са територија које по овом уговору двије државе једна другој морају уступити. Санстефанским уговором било је утврђено да Црногорци евакуишу отоманску територију за 10 дана. Но, какав ли је то имало значај када су само Турци имали да евакуишу територије и предају их Црногорцима! Заступници Француске били су за одржање рока од десет дана. Шувалов се успротивио, тражећи да се евакуација црногорских трупа услови евакуацијом отоманских трупа са територије коју оне морају уступити Црној Гори. Мехмед Алија је примијетио да црногорска војска, пошто нема тешке опреме и других сметњи, „може лако евакуисати турску територију у назначеном року“. Италијан гроф Лонај предложио је формулацију: „у најкраћем могућем року“. Гроф Андраши је предложио „двадесет дана, или раније ако је могуће“. Овим је дискусија закључена и ствар је упућена редакционој комисији.³³ Коначно је питање формулисано у члану 33. Берлинског уговора. Црногорска војска дужна је да „најкасније“ у року од двадесет дана од дана измјене ратификација овог уговора евакуише територију коју има уступити Турској. Турска војска мора у истом року напустити територију која се по овом уговору има уступити Црној Гори. Турцима се даје још 15 дана рока да евакуишу утврђења, извуку провијант и опрему и да саставе инвентар предмета које не могу у томе року пренијети.³⁴ Међутим, ни говора није било о каквим **гарантијама** да се размјена тих територија стриктно по овом уговору и изврши.

*

Конгрес је завршио рад 13. јула 1878. године. Међу европским силама постигнут је компромис који ће у Европи, и поред

³² О правном положају Црногораца у Турској в.: Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, и Илија Радосавовић, *Међународни положај Црне Горе у XIX вијеку*, Београд 1960.

³³ DD CB, 174; J. Вукић, исто, 285—286.

³⁴ Исто, Текст цијелог Берлинског уговора; о Црној Гори чланови XXVII—XXXIII, 284—287.

неколика локална рата и тежих међународних криза у XX вијеку, потрајати скоро три и по деценије. Наде Црне Горе гајене пуним ангажовањем у херцеговачком устанку и потом у рату са Турском морале су се свести на скромнија очекивања. Оно што је од резултата ослободилачке борбе Црне Горе морала респектовати Аустро-Угарска — била је крајња граница попуштања Русије. И поред неправедних потискивања и наметнутих ограничења, Црна Гора је стекла минималне услове за самосталну државну егзистенцију и развој.

Но, и такав успјех помрачен је чињеницом да се источна криза, колико се бар тиче Црне Горе, већ преобратила у један нови сукоб. У најкраћем, пред отпором Албанске лиге, свом снагом подржаване и помагане од Турске, Црна Гора се најприје морала ограничити на то да што прије добије Подгорицу. Затим је услиједио тешки и дуготрајни заплет око предаје Плава и Гусиња. Црна Гора се ослањала само на Русију. Аустро-Угарска је налазила интерес да се ова мала земља и даље сукобљава са Турском, и уједно да се Црногорци и Албанци први пут директно заваде. Излаз је нађен тек пошто се нова британска либеларна влада Гледстона одлучно заложила да се преостала питања из Берлинског уговора ријеше у складу са његовим одлукама. Турска је задржала Плав и Гусиње, а у накнаду за то вратила је Црној Гори Улцињ са територијом до Бојане крајем 1880. године.

Novak Ražnatović

MONTÉNÈGRO OU KONGRÈS DE BERLIN

Résumé

Au Congrès de Berlin c'était l'Autriche qui rangeait les nouvelles frontières du Monténégro. La Russie, malgré qu'elle était l'alliée et protectrice du Monténégro, fut obligé de faire les concessions, comme d'ailleurs dans toutes les questions d'importance sur l'Orient, jusqu'à la fin. De toute façon le Monténégro a reçu presque tout ce qu'il avait pris dans la guerre. Il était surtout endommagé, au Littoral: là on lui ne resta que Bar et très peu de côte avec une souveraineté limitée. Spič fut occupé par l'Autriche et, quant à Ulcinj et la rive de Bojana, on a dû la remettre à la Turquie. Pour la partie quittée de l'Erzégovine le Monténégro a reçu l'enclave de Podgorica avec Spuž et Žabljak sur le Lak de Scutari. L'Austro-Hongrie a reculé le Monténégro de l'Erzégovine et de Sandžak de Novi Pazar — cela veut dire des territoires peuplés par les Serbes

— et le renvoyait vers l'Orient, y attendant la provocation directe des différends entre le Monténégrins et Albanais.

A l'occasion de réalisation du Contrat de Berlin pour les frontières entre le Monténégro et la Turquie, c'est à dire l'Albanie, il fut provoqué un grand conflit avec la Ligue albanaise. Il fut réglé de telle manière que le Monténégro s'était désisté de Plav et Gusinje et leur fut rendu Ulcinj avec la territoire jusqu'à la Boïana ver la fin de 1880.

Ђоко Д. Пејовић

НАСЕЉАВАЊЕ СПУЖА И НАЧИН РЕГУЛИСАЊА
АГРАРНИХ ОДНОСА
(послије 1878. године)*

Давање мухаџирске земље „на зараду“. — Главарска имања. — Куповина, продаја и препродаја земље. Комунице. — Односи између чивчија (подржника) и власника земље. Структура посједа. — Плаћање доходака.

Давање мухаџирске земље „на зараду“. — Убрзо послвије ослобођења Спужа,¹ Подгорице и Жабљака, турски командант је извијестио претпостављене да „осим грађевина и земаља царских и вакуфских не остају“ Црногорцима „никаква покретна добра“.² Сачекавши даљи развој догађаја у Подгорици, мухаџири су почели да се враћају и да траже земљу коју су имали у Спужу, да је поново раде. Оваквима су земље враћане, а онима који су долазили из Скадра, тражећи да им се дозволи да сију

* Подаци су узети из следећих архивских фондова:

Архива СР Црне Горе: Државног савјета, Министарства унутрашњих дјела (МУД), Министарства иностраних дјела (МИД), Министарства финансија и Министарства војног;

Архивског одјељења Музеја на Цетињу: Молбенице;

Историјског института СР Црне Горе у Титограду: Мемоарски списи. — Преписка је углавном вођена између функционера поменутих државних органа, посебно упућиваних опуномоћеника и представника власти у Спужу и Подгорици, па у напоменама није навођено ко коме и кад пише у циљу рјешавања неког питања, нечије молбе за земљу и др.

О питањима из ове области писао је др Ж. Булајић у својој књизи *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Титоград 1959. — Већи број докумената коришћених у овом прилогу, нарочито о додјели земље и насељавању, садржи карактеристичније појединости о политици црногорске владе и њених пуномоћника, што у толикој мјери није било потребно за обраду основног питања поменутог рада. — Датуми су означени по старом календару.

¹ У једном извјештају Ф. Орешковића из 1840. напомиње се да су Црногорци код Спужа „приграбили за се све њиве све докле може досегнути пушчано зрно и обрађују их пред очима турских власника“ (др Јевто Миловић: *Извјештај Фридриха Орешковића о Црној Гори од 10 јула 1840. Јохану Аугусту фон Турском и разни други документи који се односе на тај извјештај*, Посебан отисак из Споменика САН. СIV, Одељење друштвених наука, стр. 15).

² МИД, 1878, I (оригинал на турском).

озим на свом имању, тада то није допуштено.³ На питање војводе Мијајла Нишина министру Илији Пламенцу шта да одговори повратницима који траже земље у Милетиној њиви и на Вранићким њивама, на којима су Пипери одавно имали своје појате, одговорено је да се те земље прегледају и процијене, па да их Пипери плате.⁴ Из писма Марка Миљанова упућеног Машу Врбици види се да је скадарски паша 1881. године забрањивао мухацирима повратак у Спуж.⁵

По ослобођењу Спужа и његове непосредније околине било је обиљежено као државна земља само 288 5/8 рала. Види се да су 191 муслиман и само 15 православних имали: 1798 рала, 613 коса ливаде и 43 мотике винограда. У фебруару 1879. у Спужу је било „200 кућа турских а само 50 српских“.⁶ Посјед појединаца кретао се од 1 до 249 рала и 43 косе, колико је имао, на примјер, Усеинага Селманагин.⁷

У почетку се није било начисто како да се приступи поdjели напуштених и необрађених површина. У међувремену, до доношења плана насељавања, није се смјело допустити да земља остане необрађена. На основу два документа се да закључити да је књаз био мишљења да спушке земље треба дијелити на исти начин као и оне у Никшићком Пољу и околини Колашина, тј. да појединцима не треба додјелјивати ништа прије него буде готов план за поdjелу земаља по батаљонима.⁸ До тада је требало да се земља привремено да становницима осам околних капетанија ради обраде.⁹ Не види се на какав је начин то имало да се изврши. Наизглед привременим уступањем земље појединцима у ствари је била извршена њена поdjела у околини Спужа. Тада су највеће површине најбоље земље углавном били запосјели угледнији и богатији појединци у капетанији. Ово се јасно види из мноштва молби којима су сиромашне породице тражиле макар и по мало земље ради насељења. Видећи да ће овакав начин захватања земље имати и политички нежељене последице, црногорска влада је у лицу војв. И. Пламенца покушала да тај процес донекле регулише, али жалбе многих на неправедну поdjелу земље нијесу престајале. Многе захваћене земље нијесу уопште обрађиване, нити ливаде кошене (највише оне које су заузели Загарчани, Комани, појединци из батаљона Максима Павићевића и капетаније попа Јанка).

Спушки капетан је предлагао да се земља одузме онима који неће да је раде и преда онима који хоће да је населе. Ових је највише било из Пипера и Бјелопавлића.¹⁰ Према писму

³ Мин. војно 1879, 17/9.

⁴ Мин. војно, 1880, 37.

⁵ МУД 1881, I, 16.

⁶ Глас Црногорца 1879, 7.

⁷ МУД, 1879, Протокол земаља Спужа, Подгорице и Жабљака од 11/2.

⁸ Молбенице 1879 — 80, 15/II 1880.

⁹ МУД, 1879, I, 22.

¹⁰ МУД, 1880, V, 28.

књаза Николе министру Пламенцу из друге половине 1880. године, напуштену земљу муслимана из Спужа није требало давати у подржнштво појединцима са којима би се бивши власници, црногорски држављани, претходно погађали. На основу „владиног начела“ требало је да мјесне власти дају земљу онима који ће је обрађивати и њоме се што боље користити. Уколико би поједини мухацир дао своју земљу неком коме је она заиста потребна, то је књажев опуномоћеник могао одобрити; иначе би таквом земљом располагао као и осталом. У случају исељења власника земље, његов закључени уговор са подржником престајао је да важи.^{10а} Молбе за земљу није рјешавао један одређени орган који је могао стећи јасну слику о количинама земље која је могла да дође у обзир за подјелу. Земљу су давали појединци са различитим звањима, функцијама, већ према томе коме се молилац обраћао. Додјељивана је, углавном, по књажевим налозима, а давали су је и министар војни, министар унутрашњих дјела, предсједник Државног савјета, начелници министарства, поједини књажеви рођаци са разним функцијама, а по овлашћењима су је могли давати војни главари и спушки капетани. По образложењима једних, земљу је најприје требало давати према заслугама појединаца, док су други истицали да треба имати посебну наклоност према онима који су били под Турцима.¹¹

Књаз и министар војни најчешће су давали земљу онима који су били познати по заслугама стеченим у току протеклог рата. У том погледу су Пипери, посебно њихови племенски главари, као на примјер Башо Токов Божовић, Вуле Николин и Михајло Нишин, по праву сусједства и због дугих борби са спушким Турцима, добијали имања у непосредној близини Спужа — са кућама, ранијим стражарама (фортицама). Поред Пипера и Бјелопавлића, земља је дијељена још и Загарчанима, Команима, Бандићима, понеком Цеклињанину, Братоножићу, Катунјанину, Морачанину, као и другим заслужним појединцима који су се истакли за вријеме прошлог рата као борци „добровољачког кора“ у Србији, којим је командовао војвода Машо Врбица, на основу чијих су је препорука и добијали. Тако је, на примјер, књаз додијелио Глигорију Лукићу са четири брата 4 куће и 40 рала земље у Спужу, с тим да одмах дође из Алексиначке Бање и насели ово имање.¹² И другим добровољцима „Летећег кора“ додјељивана је земља у Спужу, према заслугу. Драгу Милисављевићу, који се јуначки показао у рату у Србији, морало се наћи 12 рала добре земље и кућа,¹³ док је Раду Љумовићу, који је позван да дође из Србије, дато 5 рала са кућом.¹⁴ И други су

^{10а} Никола I Петровић, *Писма*, Цетиње 1969, 257.

¹¹ МУД, 1883, III, 690.

¹² МУД, 1879, 67; МУД, 1886, IV, 607.

¹³ МУД, 1881, VI, 24.

¹⁴ МУД, 1882, V, 88.

се отуда обраћали војв. Машу да им у Спужу или у неком другом новоослобођеном крају одвоји по неколико рала добре земље ради насељења.¹⁵ Бројни су документи из којих се види да су разни главари слали спушким капетанима налоге да додјељују земљу појединцима које су они препоручивали, готово редовно истичући каква земља треба да им се да (добра, орана, непрокрчена, трње и др.). Нико Татар је захтијевао да се Ибру Аскову, који је открио издајце, да кућа и земља у Спужу.¹⁶ Од тзв. правитељствених земаља давало се појединцима на обраду под условом да ниједан од њих не плаћа држави мање од четвртине прихода са добијеног дијела, имајући у виду боље површине, док је са слабијих требало давати држави петину или шестину прихода.¹⁷

Од 1882. године површина земље за додјељивање појединцима била је све мања, и поред повремених ревизија имовног стања насељеника, насељавања и др. Од тада се давало највише по 10 рала земље,¹⁸ изузев што је по изричитом наређењу Државног савјета неколицини дато преко ове границе. Тако је по књажевој заповијести Радоју Савову Радуловићу из Комана дато 20 рала,¹⁹ Божини Петрову Братоножићу 10—15 рала, као заслужном сирوماху, „да не мора да диже у Србију“.²⁰ Исто толико је дато и Шогу Брајовићу, с тим да земљу држи „под четвртином“,²¹ док је Лазару Милутинову из Бјелопавлића дато 10 рала ледине на коју за „три године неће четвртину давати“.²² Онима који су намјеравали да се селе из Црне Горе дато је од 7 до 8 рала, с тим да је раде „под четвртином“.²³

Нарочито од те године био је велики број оних који су услед потпуног осиромашења, продајом њихове имовине од стране повјерилаца, били принуђени да траже земљу у Спужу, и то углавном из непосредније околине.²⁴ нарочито из Загарача, они напомињу да ће додијељену им земљу радити добро.²⁵ Државни савјет је одобравао давање земље онима којима је ранија имовина била узета „за државни дуг“.²⁶ Таквима је обично давано до 5 рала ораће земље и 5 коса ливаде, и то у почетку ове године, кад још није била сва земља издијељена. Многим другим молиоцима додјељивано је између два и пет рала земље, штавише — и по наредби књажевој. Највише су крајем 1882. дије-

¹⁵ МУД, 1881, III, 93.

¹⁶ МУД, 1880, VI, 104.

¹⁷ МУД, 1881, I, 36.

¹⁸ МУД, 1882, VI, 43.

¹⁹ МУД, 1882, II, 83.

²⁰ МУД, 1882, I, 39.

²¹ МУД, 1882, I, 63.

²² МУД, 1882, II, 15.

²³ МУД, 1882, V, 128.

²⁴ МУД, 1882, VI, 73.

²⁵ МУД, 1882, I, 192.

²⁶ МУД, 1882, II, 48.

љене ливаде, и у рјешењу о додјељивању земље готово је редовно истицано да ледину треба да раскрчи, а ако је не узради како ваља — одмах је треба дати другоме.²⁷ Од 1883. из Цетиња је јављено спушком капетану да Загарчанима и Бјелопавлићима, који су баш те године највише тражили земљу, дијели по увиђавности, да не би заинтересовани више долазили на Цетиње.²⁸ Пошто је од 1882. било све мање земље за дијељење, долазило је и до жалби појединаца, у првом реду против капетана који су по својој вољи давали земље оних који се нијесу могли одмах населити, а који су је, најчешће, доста имали, па било своје личне или мухаџирске.²⁹

Међутим, подјела углавном све земље која је долазила у обзир за дијељење није могла задовољити потребе оних који су је највише жељели. Без земље су остали многи који су се из разних разлога касније јављали за њу, због тога што су рачунали на насељење гдје друго — у Никшићком Пољу, Колашину, Зети или околини Бара. Пошто је број ових све више растао, а земље није било, највиши органи власти забринули су се и настојали су да нађу мјере које би макар колико могле да смање притисак безземљаша, који су, колико и већ насељени, а понеки и више од ових, рачунали да земљу по свим правима треба да добију. Тако је Државни савјет у фебруару 1882. одлучио да се попише сва земља у околини Служа и изведе преглед колико је коме дато оранице и косачице, из које су капетаније они који су земљу добили, који је раде и како је раде.³⁰ Попис је одмах открио до каквих је све шпекулација долазило. Прије свега је установљено да је један број људи у Служу држао и по 30 рала државне земље (у ствари мухаџирске), а за дацију је пријавио много мање.³¹ Новим интересентима је орговарано да земље нема и да треба да чекају на оно што би им се могло дати у случају ако би неком било што одузето.³² Значи, земља се новим интересентима могла дати једино из фонда већ подијелене, нарочито од онога дијела од којег је у међувремену дато појединцима и до 12 рала оранице и 4 косе ливаде, с тим да са тога дају четвртину прихода.³³ Пошто је Државни савјет на својој сједници од 8. марта прегледао сачињени протокол са подацима траженим мјесец дана раније, одлучено је да се одузму само 58 3/4 рала и 17 3/4 косе. То је требало „олиберити и ставити на расположење књажевској влади“. Исто тада је одлучено да се све нерађене допишу одузетим површинама. Земљу из новоствореног фонда требало је давати на основу налога које је капетан

²⁷ МУД, 1882, VI, 86.

²⁸ МУД, 1883, I, 294.

²⁹ МУД, 1881, VI, 76.

³⁰ МУД, 1882, I, 64.

³¹ МУД, 1882, I, 127.

³² МУД, 1882, II, 5.

³³ МУД, 1882, II, 6.

имао да добије од Државног савјета.³⁴ Идућег мјесеца већ је наређено да од 100 рала нераздијељене земље треба дати 60—80, колико може да ради 8 породица из Пипера (Црнаца), које су намјеравале, пошто нијесу имале ништа, да се селе у Србију.³⁵ У нови фонд земље за расподјелу (добијане одузимањем) улазила је сва површина имања већих од 8 рала, од које је у првом реду требало дати сиромашним Пиперима.³⁶ Фонд земље за подјелу новим интересентима увећаван је земљом оних који су је имали код својих кућа, а нарочито оних који су добијену земљу у Спужу слабо обрађивали. Тада је одузета земља загарачком капетану Илији Милутиновићу коју је добио годину дана раније, и то четири пута више него што је код куће имао. Породица које су имале земљу и кућу кад и новодобијену у Спужу било је на списку 22, а двјема од њих, земљу је дао књаз.³⁷ Пошто је земља у Спужу била потпуно запосједнута, власти су биле принуђене да појединцима дају нераскрчено грње у Лужници, с тим да земља буде државна. Тако је гласила одлука Државног савјета о додјељивању земље Благодти Савовићу.³⁸ Свакако да ово није примјењивано према сваком појединцу, из разних разлога (главарство, број чланова породице и др.). Виду Бајову је од 4 рала одузето 1 и по, јер је имао три члана фамилије, а Ђуру Улићу од 11 одузета су 3 рала, према просјечном максимуму.³⁹ Спушки капетан Међикукић одузимао је нерађене земље и давао појединцима, да не остану необрађене.⁴⁰ Са одузимањем земље и даље се наставило. Тако је 5 пиперских фамилија добило земљу, 61 рало обрадиве и 27 коса, од четрдесеторице других који су то раније били добили (од сваког је понешто одузето, према броју чланова фамилије.)⁴¹

Захтјеви нових интересената најзад су приморали Државни савјет, односно његовог предсједника војв. Божу Петровића, да сам, према протоколу о подјели земље у Спужу, одређује коме и колико земље треба одузети.⁴² Отуда је и дошло до наређења да раније овлашћени капетан Спужа не може више никоме дати ништа без налога из Државног савјета,⁴³ који је најсиромашнијим додјељивао (Загарчанима и Цеклињанима) по 3—4 рала нераскрчене земље, која би иначе остала необрађена, док је дио

³⁴ МУД, 1882, II, 37.

³⁵ МУД, 1882, II, 61.

³⁶ МУД, 1882, III, 80.

³⁷ МУД, 1882, I, 201 и 1883, I, 168.

³⁸ МУД, 1882, IV, 4. — У Државном савјету били су: мин. унутр. дјела војв. Машо Врбица, мин. војни војв. И. Пламенац, мин. финансија Ђ. Церовић и мин. иностр. дјела Ст. Радоњић.

³⁹ МУД, 1882, II, 273.

⁴⁰ МУД, 1882, II, 119.

⁴¹ МУД, 1882, III, 68.

⁴² МУД, 1883, I, 144.

⁴³ МУД, 1883, I, 249.

ораница добијених одузимањем појединцима и на други начин, даван послџе диобе ливада.⁴⁴

Сређином 1883. године Пипери су сами одузели 400 рала ливаде од оних којима је књаз дао за протеклих 5 година, као и 150 рала од муслимана који су остали у Спужу или су се одмах по његовом ослобођењу вратили.⁴⁵ Са Цетиња је јављано да само земље које је дијелио Ново Спасојев остану као до тада, али да ће се убудуће видјети да ли да се и од њих одузима.⁴⁶ Посебна пажња је поклоњена квалитету обраде од стране оних породица којима је дато од државног алата: „једна цапица, једна лопата и 1 мотика“.⁴⁷ Даље, у току 1884. држава је куповала поједине дјелове земље и дијелила их новим интересентима. Зато је спушком капетану било наређено да не одузима земљу пуким сиромасима, него само онима који су је присвојили и поред тога што од раније имају своју.⁴⁸ Куповином земље од стране државе унеколико су били спријечени протести оних од чијих је имања понешто било одузето. Нарочито се од тада запажа много живљи промет земљом, и између посједника, о чему ћемо касније рећи нешто више. Појединима је додјељивана земља исељених у Бугарску и другдје и, по могућности, „без давије другога“.⁴⁹ С прољећа 1885. више није било „државне земље око Спужа“.⁵⁰ Потребне нових интересената задовољаване су и дијељењем напуштених имања, чији су се власници или подржници селили из Црне Горе из разних разлога. Додјељујући појединцима такву земљу, са Цетиња је истицано да је добитник држи и ради „али да од ње није капац“.⁵¹ Пошто су већ биле откупљене извјесне површине, највише мухаџирске земље, почевши од средине 1882. године, појединцима је додјељивано и до 10 рала „од оне Господарева“. Овакву земљу морао је лично да ради онај који ју је добио. Други му је за плату није смио радити, једино што је могао „умолити кога да му помогне“.⁵² Многи су упућивани са Цетиња у Спуж да им се да мало земље, ако је има и ако је заслужују. У оваквим случајевима државне власти нијесу примале на себе никакву одговорност за обезбјеђење земљом и другим, макар колико било оних који заиста ништа нијесу имали, па ни неродне 1889. године.⁵³ И касније су нови интересенти могли добити на обраду, привремено, само оне земље које су поједини насељеници или они који су имали земљу а

⁴⁴ МУД, 1883, I, 265 и II, 337.

⁴⁵ МУД, 1883, II, 447 и 450.

⁴⁶ МУД, 1883, II, 342.

⁴⁷ МУД, 1884, I, 178.

⁴⁸ МУД, 1884, IV, 671.

⁴⁹ МУД, 1885, IV, 7.

⁵⁰ МУД, 1885, II, 1.

⁵¹ МУД, 1887, III, 798.

⁵² МУД, 1888, IV, 1083. Види: Ж. Булајић, нав. д., 122.

⁵³ МУД, 1888, III, 991.

нијесу је населили оставили необрађену.⁵⁴ Министарство унутрашњих дјела је тек 1905. године расписало обласним управама у Колашину, Подгорици и Бару да земље дате 30 година раније постају „влаштина обдареника“,⁵⁵ а идуће године је посебно истакнуто да су и Годор Грујичин и сви остали „којима су земље дате око Спужа дужни исте платити држави по процјени комисије“. Држава је све овакве земље дала на продају као државне годину дана раније (1905).⁵⁶ Има доказа да су органи Обласне управе у Подгорици понекад одузимали земљу оним фамилијама које су се саме снашле, радећи мухацирску под условом да власницима плаћају кирију.⁵⁷ С друге стране, књаз је запосједнуту земљу на Крушевцу надокнадио власницима земљом у Спужу. Ускоковићима је дато 12 рала државне и 7 1/2 рала мухацирске, а оцу Вула Бољевића дао је 10 рала у Јанића копиту, са кућом коју им је касније држава отплатила.⁵⁸

Главарска имања. — Посебно је питање како су и по колико земље у Спужу добијали поједини главари црногорски. У почетку је, на примјер, капетан Петар Шуњин водио рачуна о обради земље коју је имао војв. Машо у Спужу.⁵⁹ Мијајло Нишин је поред земље коју је имао у близини Спужа и на Враћићким њивама, добијене за разне заслуге, што је, претпостављало се, утицало и на одлазак сердара Јола Пилетића из Црне Горе, по одобрењу војв. Пламенца и Божа Петровића,⁶⁰ држао и

⁵⁴ МУД, 1892, IV, 835.

⁵⁵ МУД, 1905, 5453.

⁵⁶ МУД, 1906, 1378.

⁵⁷ МУД, 1905, дјеловодник упр. одј., 754.

⁵⁸ МУД, 1893, I, 314 и МУД 1909, 9384.

⁵⁹ МУД, 1879, III, 131.

⁶⁰ Истицало се да је књаз обећао сердару Јолу, за заслуге, Враћићке њиве, али је одмах послвије тога наговорио Мијајла Нишина да у име Пипера поднесе књазу жалбу против такве одлуке. Књаз је усвојио жалбу, а сердар Јоле, видјевши ко му је одузео обећано имање, одмах је затражио пасош и напустио Црну Гору (Историјски институт 27, *Мемоарски списи о Пилетићима*, стр. 210—211). — Из Мемоара Томаша Вукотића сазнаје се да је књаз раније био обећао сердару Јолу Враћићке њиве, али да му их је касније, саслушавши захтјев Пипера да им се ове устуге као комун и прилаз Вељем брду, одузето. Тиме је сердар, разумије се, био много увријеђен, и поред тога што му је у замјену давана такође добра земља у Спужу. Послије средаревог одласка у Србију, каже се даље, војв. Мијајло Нишин је наговорио Пипера да подијеле Враћићке њиве на „ремике“ (дјелове), које је овај у великом броју ускоро покуповао, тако да се одједном нашла половина Њива у војводином власништву. Другу половину дјелова купио је Никола Вучинић, закупац државне соли, али пошто су за њих биле дате државне паре — то је овако купљена имовина изишла на инканат и Мијајло Нишин је помоћу добрих пријатеља купио и ову половину Њива, заједно са лијепом кућом коју је Никола био направио. На овај начин је, истиче Т. Вукотић, војвода створио прави спахилук, а сердар био жртва овако смишљене трговине. Напомиње се да је књаз за све ово знао. Војвода је још имао и шест витлова млина, ваљаницу и риболов, иако му је имање до 1876. било као имање сиромашнијег Пипера. На крају се каже да је Никола Вучинић за вјешту трговину добио државну службу и Данилов крст („Слободна мисао“ од 30. септ. 1934, број 36).

12 рала „турске земље“ у Вранићима. Због овога је долазило и до жалбе сусједа (Павла Милоњића)⁶¹. У својим молбама војв. Мијајло се позивао на заслуге, тражећи проширење свога имања,^{62 63} иако је само у пиперској капетанији имао 17 рала земље, 7 коса ливаде и 5 млина до којих је долазио и куповином, позајмљујући новац, а Вуле Николин Марковић свега 12 рала.⁶⁴ Машо Врбица је јављао Мијајлу Нишину да је Државни савјет одлучио да не купује земље изван пиперског удута, а земљу турску у истом удуту треба да купи за све Пипере, а никако за себе самога.⁶⁵ Такође су честе молбе кап. Баша Токова да му се не оспорава право посједа на државним ливадама, иако је и у Колашину имао добар дио земље добијене за заслуге у протеклом рату.⁶⁶ Сердар Башо је касније и куповином увећавао своје имање у Спужу. Од Кокотлије је купио земљу за 235 талира, и овај је морао, по наредби кап. Богића Марковића, да причека Баша за читав новац.⁶⁷ Види се и то да је капетан црначки држао доста земље,⁶⁸ да је капетан Милован Бошковић одузимао од других, по књажевој дозволи, за себе по неколико рала земље,⁶⁹ да је окр. капетану Ј. Лазовићу држава поред имања поклонила два вола, рало са свом опремом, сјеме за 10 рала и др.⁷⁰

Књаз и књажеви рођаци имали су доста велике посједе у Спужу. Кап. С. Међикукић је питао власти на Цетињу како да прикаже, ради плаћања дације, књажеве баште, винограде, оранице и ливаде, да ли да све то пише у једну врсту, истичући да је државни мјерач измјерио да у свему томе има 266 1/4 рала. Исто тада је постављено питање да ли да се мјере истом мјером по којој су и купљени бостани војв. Божа за које не зна ни колико их има, јер су их неколицина држали. И Јагош Радовић је имао у Спужу доста земље коју су му обрађивали чивчије.⁷¹

Само на једноме мјесту има помена да су за потребе расадника нађена свега два рала земље у Спужу,⁷² а двије године касније спушки капетан је постављао питање одакле ће се плаћати рад око њих.⁷³

⁶¹ МУД, 1880, V, 85.

⁶² МУД, 1882, 38.

⁶³ Постоје тврдње да је Мијајло Нишин куповао и војничке дјелове земље, на којима Пипери нијесу могли живјети, пошто су они били врло мали, мада о војничким дјеловима у архиви немамо података (по казивању Марка Ђурова Мартиновића). Војв. М. Нишин је дизао појединце са земље да би је потом купио. (Молбенице 1881, 919 и М. војно 1880, 109).

⁶⁴ Књига дације пиперске капетаније за 1881.

⁶⁵ МУД, 1882, II, 87.

⁶⁶ МУД, 1883, II, 565.

⁶⁷ МУД, 1888, II, 509.

⁶⁸ МУД, 1884, II, 370.

⁶⁹ МУД, 1884, II, 335.

⁷⁰ МУД, 1888, IV, 1082.

⁷¹ МУД, 1885, II, 57.

⁷² МУД, 1885, IV, 19.

⁷³ МУД, 1887, III, 624.

Куповина, продаја и препродаја земље. Комунице. — Продаја и препродаја имања у Спужу било је највише 1883. године, мада је појединачних куповина било и раније. Неки су одмах после ослобођења купили имање у Спужу.⁷⁴ Враћањем мухаџира или преко њихових опуномоћеника долазило је, нарочито 1882, до продаје земаља, у првоме реду муслиманима који су остали у мјесту. Закључивани су и уговори под видом куповине, само ради тога да би нови подржници земље давали власницима исте количине жита које су ови прије добијали од ранијих по одобрењу власти. Због овога су неке фамилије доведене у врло тешку ситуацију. Било је више случајева да су подржници морали давати новом власнику већи доходак него ранијем, мухаџиру.⁷⁵ Услјед повратка емиграната, углавном из Скадра, многи подржници њихове земље били су приморани да траже заштиту власти да не би били отјерани са ње, јер је постојала опасност да мухаџири узму земљу да је сами обрађују или другом продају. Тада је било мало изгледа да ће подржник добити земљу на другом мјесту. Овако створен тежак положај многих подржничких фамилија морао је забринути црногорске власти, које су биле дужне да траже неко рјешење. Свакако је требало избјећи нежељене последице до којих је морало доћи због немоћи државе да помогне већем броју породица и заслужних војника. Није се смјела допустити компромитација државних органа да на све бројније захтјеве беземљаша одговарају ћутањем. Излажењем у сусрет новим интересентима требало је да буду највише погођени богатији подржници мухаџирских земаља, поједини мањи и виши главари, који су добили веће и најплодније површине земље. Принуђена оваквим стањем, створеним и услјед захтјева мухаџира, на основу права која су им била призната одлукама Берлинског конгреса и оних која су произлазила из других уговора закључених између црногорских и турских представника, влада је одлучила да тражи излаз путем куповине земље. У љето 1882. Мин. унутр. дјела наредило је Ђушком капетану М. Бошковићу да купи 500—1000 рала мухаџирске земље по 4 фиорина за рало. На овакву цијену пристао је и књаз. Тада је он наредио поменутом капетану: „1) да ником живом не кажеш да земљу за државу купујеш; 2) ако те Турци од којих ћеш куповати испитају за кога купујеш, реци да то чиниш за Бјелопавлиће и Пипере који у Спужу стоје. Нека ти се пет-шест најпоштенијих људи од ових зауну и потпишу да неће о куповини никоме казивати него како то горе рекох. Не смије се знати да држава земљу купује, јер би продавци, чувши да држава купује, подигли цијене и горе би било за Црногорце којима ће се земља давати по цијени како се купује; 3) Чим погодиш земљу са Турчином, узми продавно писмо у канцеларији Округног су-

⁷⁴ Мин. војно 1879, 5. маја.

⁷⁵ МУД, 1882, II, 141.

да у Подгорици пред два свједока Турчина и 4) чим се земља поподи и писмо учини, нека државни мјерач пође и измјери земљу продаваоца и тада ће се исплатити продаваоцу по уговореној цијени^{.76} У понеким случајевима књаз је одобравао да се рало оранице и ливаде може платити по 8 фиорина у цванцикама.⁷⁷ 78 Власти су увидјеле да ће усјед враћања све већег броја мухаџира бити потребно да се за њихова имања даду веће суме новаца, и зато су почетком 1883. донијеле наредбу да се забрани слободна продаја земаља до даљег наређења. Приватници нијесу смјели куповати ни продавати земљу без нарочите дозволе.⁷⁹ Уколико би појединац успио да је некеме прода, онемогућивано је његовим повјереницима да од тога наплате свој дио.⁸⁰ До децембра 1883. за државу је у Спужу било купљено земље и кућа у вриједности 2012 фиорина и 80 новчића, и то: за 21 кућу било је дато 445 талира и 3 цванцике, а за 74 и осмину рала обрадиве земље и 106 и четвртину рала ливаде 540 талира и 37 цванцика.⁸¹ Све је ово купљено од 28 власника. Држава је куповала земљу и у току 1884, 1885. и каснијих година. Постављена комисија 1885. откупљивала је земљу прво за своје чланове који су је као својину давали на обраду другима.⁸² Те године земља је била знатно скупља него раније, јер је потражња била већа. Ово свакако и због тога што су најбоља имања била посједнута од стране појединаца, међу којима и књажевих рођака. Неки су у ствари остајали без земље коју су добили на обраду за дуже вријеме у одсуству мухаџира. Други подржници су такође били тешко погођени промјеном власника земље, о чему је већ било ријечи. Крајем јуна 1884. јављено је са Цетиња спушком капетану да онима који су држали земљу коју је књаз 2—3 године раније дао Блажу Петровићу каже да је напусте, јер је неког другог требало тамо населити (радило се о 25 рала земље).⁸³

На откупљене земље највише су рачунали поједини главари.⁸⁴ Требало је да држава у Јанића копиту откупи 20 рала оранице за Блажа Петровића.⁸⁵ Да се закључити да је он ту земљу у Спужу раније добио на дар, али ју је тек по повратку мухаџира држава исплатила.⁸⁶ У неким случајевима исплата је вршена од прикупљене дације.⁸⁷ Раније, 1885, спушки капетан је куповао поједине комаде земље за Блажа Петровића и без

⁷⁶ МУД, 1882, III, 53; Види: Ж. Булајић, нав. д., 122.

⁷⁷ МУД, 1882, III, 160.

⁷⁸ Цванцика је имала вриједност 34 новчића (Мин. фин. 1882, 1131).

⁷⁹ МУД, 1884, IV, 812 и 1885, IV, 34.

⁸⁰ МУД, 1883, I, 106.

⁸¹ МУД, 1883, IV, 1104. Види: Ж. Булајић, нав. д., 122.

⁸² МУД, 1885, I, 52.

⁸³ МУД, 1884, II, 408.

⁸⁴ МУД, 1884, II, 344.

⁸⁵ МУД, 1885, II, 20.

⁸⁶ МУД, 1891, I, 344.

⁸⁷ МУД, 1887, IV, 947.

овлашћења власника, због чега је долазило и до спорова.⁸⁸ Ни 1892. није било исплаћено десеторици власника 26 рала земље држане на име Блажа Петровића. Куповине за овог књажевог рођака имале су посебан протокол. Да би се дознале количине купљене мухаџирске земље, требало је чекати јесен, кад власници дођу за дохотке са других земаља.⁸⁹ Крајем те године на име Блажа Петровића је још држана земља „год доходак“, јер је тада држава исплатила власнику за бостан 57 фиорина и 30 новчића,⁹⁰ и то само за 1890—1892. годину. До те године је подгорички капетан К. Лаиновић сам плаћао дохотке са оваквих земаља из државне касе, а од тада је за сваку исплату требало имати посебно наређење са Цетиња.⁹¹ Из више пута су вршене исплате доходака са Петровићевог бостана 1893—1895. г.

Тада је по правилима рало земље могло да се плати 40 фиорина и 80 новчића, а ако неки власник не би на то пристао, држава га је плаћала и скупље, само ако је оно било у његовом посједу. На примјер, годишњи доходак са 4 и по рала земље износио је 18 багаша жита, а багаш је одговарао вредности 90 новчића, док је цијена земље била 181 фиорин и 5 новчића.⁹² Некима није плаћан доходак са некупљених земаља за по три године, али је и то, најзад, држава плаћала кад је и земљу куповала.⁹³ Држава је тада исплаћивала све дохотке са земаља које су одмах по ослобођењу дароване појединцима. Она је за шест рала плаћала годишње 20 ф., са 1 рала 2 ф., са 9 рала 10 ф.; међутим, за 2 рала земље, рала воћњака и кућицу које је држао Бл. Петровић плаћала је 16 фиорина.⁹⁴ Износ дохотка зависио је од плодности земље и мјеста гдје се она налазила. Доходак је плаћан, као што се види, и за више од 10 година уназад. За 13 рала које је књаз дао неким Пиперима држава је платила 91 талир на име дохотка за 10 година.⁹⁵

Првенствено право на куповину мухаџирских земаља и кућа у Служу имали су они који су у кућама становали и земљу радили, иначе их је могао купити други.⁹⁶ Ако је онај коме је земља раније била дата „на зараду“ уступио ову другоме, био је за то награђен тајно од суда. За 3 рала нови подржник је давао ранијем 12, а купац 20 форинти. Због оваквих погодби 1888 ранији подржници су ишли у затвор.⁹⁷ Ономе који је кријући и митом купио мухаџирску земљу, дижући са ње онога који је због сиромаштва није могао купити, власти су је за државу о-

⁸⁸ МУД, 1891, III, 692.

⁸⁹ МУД, 1892, II, 451.

⁹⁰ МУД, 1892, IV, 767.

⁹¹ МУД, 1892, IV, 855.

⁹² МУД, 1893, I, 280.

⁹³ МУД, 1893, III, 703.

⁹⁴ МУД, 1895, II, 231. Види: Ж. Булајић, нав. д., 122,

⁹⁵ МИД, 1888, 781.

⁹⁶ МУД, 1886, IV, 814.

⁹⁷ МУД, 1888, III, 877.

дузимале, а оне који су примали мито затварале су.⁹⁸ Ако је неко продао земљу скупље него што ју је купио, морао је платити глобу.⁹⁹ Иако је била одређена цијена по ралу земље, спушки капетан је тражио дозволу од мухацира да у име њих продаје земљу слободно, ко да више, као што је то чињено у старом дијелу Црне Горе.¹⁰⁰ Браћи Лукићима је дозвољавано да продају земљу и скупље него што је иначе допуштано. На примјер, један од њих је продао 9 3/4 рала оранице и кућу за 378 талира. Ово је свакако утицало на поскупљење земље коју су тада мухацири продавали сиромашнијим породицама и које су због овога биле нарочито тешко погођене.¹⁰¹ Лазар Мићин Бјелопавлић, којему је књаз дао 12 рала и кућу у Спужу, купио је још 2 рала, с тим да му за њих држава да 12 талира.¹⁰² Од 1886. било је мало земље за продају, и зато јој је цијена знатно расла. Симон Марков, члан Комисије за куповину мухацирских земаља, познат као трговац земљом, продао је 20 рала слабе земље и кућицу за 580 талира „супротно закону и наредбама“.¹⁰³ Све више је долазило до шпекулисања појединим имањима. Само те године установљено је да у Спужу има 51 преступник који су много скупље продавали земљу него што су је куповали од мухацира.¹⁰⁴ Иначе, од раније се знало да је у Спужу од 1884. до 1889. год. било 11 трговаца земљом. Препродавали су дјелове купљене земље, али не с великом разликом.¹⁰⁵ Неки су давали даровну за мухацирску која је касније била купљена од повратника или њихових пуномоћника. Спушки капетани су се помагали својим положајем, богатећи се препродајом и размјеном имања. Поред мијењања даровних за мухацирске, појединци су продавали и подржничко право, с тим да нови подржник исплати земљу мухациру чим он дође. Овакви случајеви су били врло чести.¹⁰⁶ Спушки капетан је купио за државу 13 рала ливаде за 26 талира, а послјије их је препродао за 63 талира.¹⁰⁷ Држава је плаћала по 10 талира за рало земље са кога је раније плаћала доходак истом мухациру умјесто онога коме је земља била дарована.¹⁰⁸ Пипери нијесу били обавезни да плаћају држави доходак са земаља које им је она купила испод Вељег брда, док је он од других убиран као накнада за исплату мухацирске земље.¹⁰⁹ Послије шест година рало земље је про-

⁹⁸ МУД, 1888, III, 792.

⁹⁹ МУД, 1885, 790.

¹⁰⁰ МУД, 1887, III, 592.

¹⁰¹ МУД, 1886, IV, 607. Види: Ж. Булајић, нав. д., 122.

¹⁰² МУД, 1887, II, 414.

¹⁰³ МУД, 1888, I, 83 и III, 1132.

¹⁰⁴ МУД, 1888, 861.

¹⁰⁵ МУД, 1891, I, 4. августа 1890.

¹⁰⁶ МУД, 1888, III, 1132.

¹⁰⁷ МУД, 1888, III, 1106.

¹⁰⁸ МУД, 1890, 896.

¹⁰⁹ МУД, 1893, III, 738.

давано два пута више. Косто Ђоков из Љешкопоља купио је 1885. г. 14 рала чо 9,5 талира, а продао их је 1891. по 20 талира.¹¹⁰ Двојица су имање од 49 рала купили за 675 талира. Ово је једноме од њих, Мују Миловановом из Загарача, било треће купљено имање. Требало је да толико имање купе тројица и да цијена буде „по правилима“, али пошто Мујо „није из новодобијених крајева то и није знао за правило“.¹¹¹

До 1884, док је у Спужу још било незаузете земље, иако врло мало, добро се пазило да се комуница не разбија ради обраде, већ да служи за потребе оних који су до тада били тамо насељени; од тада, међутим, по наредби предсједника Државног савјета, појединци почињу да разбијају најбољи дио земље која је припадала комуници ради обраде.¹¹² Ово је чињено без претходног обавјештавања капетанске власти.¹¹³ Касније, 1887, општинске брањевине, које су већ били заузели појединци, даване су на инканат, ко дâ више, у сврху грађења цркве коју су те године започели у Спужу.¹¹⁴ Због присвајања дјелова комуница у спушкој капетанији долазило је до спорова и касније. Од комунице зване „Бурџине“ додавани су поједини дјелови, по неким пресудама и без икаквог реда, имовини сусједних становника, тако да је на тај начин изведеном подјелом Спужанима затворен улазак у комуницу коју су имали заједно са Кликовачама, Грбама и Даљамом, мада другу нијесу имали. Посебна комисија Државног савјета требало је да расправи ово питање.¹¹⁵

Односи између чивчија (подржника) и власника земље. Структура посједа. — До спорова је долазило и због нерегулисаних односа између мухаџира који су се враћали на своју земљу и већ насељених подржника. Због међународних обавеза Црне Горе према мухаџирима, с једне, и глади многих за земљом, с друге стране, знатно се компликовала ионако сложена ситуација. И до сада смо видјели да ниједно правило није стриктно поштовано — макар колико, од сваког се одступало. На жалбе многих које су власници хтјели да истјерају из кућа, војв. Пламенац је одговарао да не излазе из њих, сем у случају кад власници сами хоће да се доселе у њих.¹¹⁶ По доласку мухаџиру се земља морала уступити, али се староме чивчији није смио одузети дио ње, него га је могао и даље радити.¹¹⁷ На тражење

¹¹⁰ МУД, 1891, III, 540.

¹¹¹ МУД, 1890, IV, 917. Види: Ж. Булајић, нав. д., 103.

¹¹² Још од 1881. забрањен је улаз у спушки удут стоци из Пипера, Бјелопавлића, Загарача и Комана и свих који тамо нијесу били насељени (МУД, 1881, II, 62).

¹¹³ МУД, 1884, I, 13.

¹¹⁴ МУД, 1887, II, 397.

¹¹⁵ Државни савјет, 1903, 1496.

¹¹⁶ МУД, 1881, IV, 27.

¹¹⁷ МУД, 1883, III, 834.

власника, који је у одсуству примао трећину прихода, земља му се није давала за годину дана, и то у случају ако је он никад раније није радио.¹¹⁸ Уколико је требало да подржник уступи земљу власнику, овоме је давана друга, али се у случају крчења земље власнику морала одбити четвртина која му је обично давана од прихода, а он је морао доплатити одређену суму до вриједности рада уложеног у крчење.¹¹⁹ Праксом регулисана права мухацира понекад нијесу извршавали поједини спушки капетани.¹²⁰ Некима од њих су једноставно одговарали да подржницима њихове земље не могу ништа.¹²¹ Ако је неко напустио државну земљу, за рад му није давана никаква накнада, а земља је уступана другоме.¹²² Препродавање државне земље, у ствари мухацирске, коју је држава неком давала на обраду, односно права које је подржник имао на њој, било је забрањено и врло пажљиво су утврђивани сви такви случајеви.¹²³ Такође је било строго забрањено уступање мухацирске земље другоме без питања власти, јер је тиме чињено криво и првом и другом власнику. Евентуално уступање требало је извршити у присуству првог подржника земље.¹²⁴ Они који су напуштали даровану земљу ради одласка у другу државу, најчешће у Србију, од ње, као државне, нијесу могли ништа продати.¹²⁵

Још 1887. у једном капетанском извјештају истиче се да је народ осиромашео и да се ништа не може наплатити. С великом тешкоћом је скупљена дација и плаћени дохоци. Свако је наваљивао са своје стране, тражећи наплату дуга за који многи до тада нијесу ни знали.¹²⁶ Идуће године, 1888, извршен је преглед све имовине у Спужу. Становници су били подијељени на двије класе. Од 198 сиромашних фамилија, 83 нијесу могле чекати од глади. За пола осталих могло се наћи јемство, а за другу половину није.¹²⁷

Структура посједа у спушкој капетанији 1879, према књижи дација, рачунајући само обрадиве површине, изгледала је овако:

до 3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15
106 породица	24	14	18	16
	16—20	21—25	26—50	51—100
	8	5	5	3

преко 100 рала (249, 148 и 115)
3 породице (свих 202).

¹¹⁸ МУД, 1883, IV, 952.

¹¹⁹ МУД, 1883, IV, 920.

¹²⁰ МУД, 1885, I, 162.

¹²¹ МУД, 1883, III, 922.

¹²² МУД, 1885, II, 44.

¹²³ МУД, 1888, III, 1055.

¹²⁴ МУД, 1892, IV, 995.

¹²⁵ МУД, 1889, III, 1035.

¹²⁶ МУД, 1887, IV, 917.

¹²⁷ МУД, 1888, I, 37.

За државну својину у капетанији рачунате су 233 косе ливаде. Десет година касније, 1889, структура посједа у истој капетанији, рачунајући такође само обрадиве површине, изгледала је овако:

до 3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15
126 породица	63	47	40	17
	16—20	25—50		
	8	2		
			(свих 303). ¹²⁸	

Плаћање доходака. — Они који су хтјели да се преселе могли су даровану земљу оставити по погодби коме хоће, али само за три године. Ако је неко у међувремену, прије истека ове три године, купио земљу од мухацира, онда је први подржник морао да плаћа дохотак са земље новом власнику. Овако је било по правилу с куповином емигрантских земаља, мада се ранијем подржнику овим чинило криво.¹²⁹ Послије истека овога рока земља је, ако се не би вратио онај којему је она дарована, остајала на располагање држави, Они којима су власти биле дале земљу да је раде, којима није држава исплаћивала дохотке као првима, могли су је такође за три године оставити коме хоће, с тим да нови подржник плаћа држави дацију и власнику доходак као и први, а по истеку три године и овакве земље су остављане држави на располагање. Капетан је био дужан да води протокол оваквих земаља, да се може видјети чија је земља и ко је коме и колико оставио. Добро се пазило да ко не присвоји земље исељених.¹³⁰

Два дарована рала земље нијесу се могла продати због дуга.¹³¹ И у овоме се донекле огледао привилегован положај оних који су земљу добили као дар (којима је држава откупљивала земљу или је плаћала доходак власнику, обично по неколике године уназад). Напуштена мухацирска имања сматрана су државним, а у преписци се чешће називају *господаревим*. Држава је отплаћивала (најчешће одједном, или из два пута) земљу оних који су је добили на дар, за заслуге и др. До исплате оваквих земаља држава је плаћала по међународној обавези утврђени доходак: најчешће трећину плодова са земље и половину сијена. Они којима је земља била дата „на зараду“ давали су доходак у истом износу непосредно власнику земље, мухациру, или његовом опуномоћенику. Одмах у почетку 1880. године војв. Пламенац је именовано појединце који су имали задатак „да узимају трећину са земље господарева која је око Спужа“.¹³² Ово

¹²⁸ књ. 44. — Један од двојице оних са највише земље био је књажев рођак.

¹²⁹ МУД, 1894, III, 842.

¹³⁰ МУД, 1889, III, 967.

¹³¹ МУД, 1894, I, 15.

¹³² МУД, 1880, 234.

се могло разумјети и као контрола извршавања обавеза према мухацирима. Нема за то доказа, али се и за ове земље може претпоставити, као и за оне у Никшићком Пољу, да су органи власти, исплативши у име државе дохотке власницима, умјесто подржника, због честих жалби турских власти на њих, ове касније наплаћивали. Од овога су, разумије се, изузимане земље обдарених, којима је држава плаћала дохотке и куповала имања без икакве накнаде. Министар унутрашњих дјела додјеливао је појединим интересентима од 5 до 10 рала ливаде за крчење, с тим да за три године не дају четвртину прихода.¹³³ У овом случају држава је присвајала право посједа на ливаде за чије је оспособљење за обраду (сјетву) подржник ослобађан трогодишњег дохотка. На овај начин је донекле проширивана сјетвена површина у околини Спужа. Муслиманима који се нијесу повукли с турском војском у Албанију исплаћивана је са њихове земље, у почетку, четвртина прихода, као и онима који су се иселили, али је касније тај износ замијењен трећином прихода, а исељеним је и даље исплаћивана четвртина.¹³⁴ Дало би се закључити да је и повратницима требало исплаћивати трећину прихода са њихових имања.¹³⁵ Понекад и понекоме од оних који су одступали до Подгорице и ту се задржали капетан је дозвољавао да примају трећину прихода, иако су најчешће добијали само четвртину, као и исељени мухацири. Поп Стево Бурић, у тужби министру унутрашњих дјела, истиче да капетан хоће да му одузме земљу за себе а њега да одагна са ње због обавезе плаћања толико великог дохотка, јер му се није исплатило да је држи.¹³⁶ Четвртину прихода коју је добијао од ратаја власник земље је могао продати коме хоће. Исплате доходака мухацирима су вршене једновремено.¹³⁷ Исплата трећине била је повезана са извршењем обавезе плаћања „војничког реда“, тзв. војнице, и то само онда кад се радило о црногорским држављанима.¹³⁸ Понекад су вршена ограничења у исплати дохотка са земаља које су биле у мухацирском власништву а нијесу се налазиле између Спужа и Мораче.¹³⁹ Турско посланство на Цетињу тражило је наплату доходака са земље Мустафе Падовића за 18 година.¹⁴⁰ Држава је обично за пет година уназад плаћала доходак са земље која је дарована појединцима. Исплата је вршена од „државних тамошњих доходака“.¹⁴¹ Овакви издаци су намиривани капетанима од прве прикупљене дације.¹⁴² Послије

¹³³ МУД, 1882, II, 60.

¹³⁴ МУД, 1882, III, 169.

¹³⁵ Протокол мин. војног 1882, 395.

¹³⁶ МУД, 1883, III, 675.

¹³⁷ МУД, 1882, IV, 76.

¹³⁸ МУД, 1882, 6. септ.

¹³⁹ МУД, 1883, III, 623.

¹⁴⁰ МУД, 1897, 680.

¹⁴¹ МУД, 1884, II, 408.

¹⁴² МУД, 1887, IV, 841.

1886. исплаћивање је вршено најчешће у талирима и цванцикама. Понекад је дарованоме дат новац да њиме сам и непосредно исплати дохотке власнику земље.¹⁴³ Подржници којима је држава плаћала дохотке, али не и откупљивала земљу, што је понекад зависило од захтјева власника, мухаџира, истицали су да им држава даје велику помоћ на тај начин што им „плаћа фрутове“.¹⁴⁴ На примјер, одједном је држава платила дохотке са земаља које је држао Лудо Горашев у износу од 203 фиорина и 46 новчића. Из овога се види да су му биле дате велике површине „на зараду“ За једно вријеме дохотке му је исплаћивао, по наредби, лично Томаш Вукотић, предсједник Комисије за спорове око мухаџирских имања.¹⁴⁵ Вођен је посебан рачун за плаћање доходака са земаља које држава још није била купила за књажевог рођака (Блажа Петровића). Добро се пазило, нарочито кад се радило о земљама које су биле дате вишим главарима, да не дође до какве збрке у плаћању дохотка, да се не компромитују власт и угледни појединац, јер је он сматран као подржник земље иако ју је давао другима „под доходак“.¹⁴⁶ На име доходака за 1888. требало је платити мухаџирима за земље које су држали појединци (Божина Радојев, Лудо Горашев, Пауша Ђурова, Боро Пантов и Вељко Марков) 105 фиор. и 2 новч. Штавише, ни ове године виши органи власти нијесу били начисто са тим да ли је за ове држава ранијих година исплаћивала доходак у новцу или како друкчије.¹⁴⁷ Са два и по рала обрадиве земље и три косе ливаде исплаћивано је на име дохотка 6 фиорина и 80 новчића, док је на једно рало, свакако много боље земље, плаћано 6 фиор. и 20 новч.¹⁴⁸ На име дохотка са 5 и по рала џамијске земље у Спужу држава је годишње плаћала по 7 талира.¹⁴⁹ Обично је доходак исплаћиван за годину по 18 багаша, или у новцу за колико се могло оволико жита купити. Доходак је исплаћиван појединима тек на основу увјерења о праву на наплату дохотка које је издавао надлежни капетан.¹⁵⁰ Редовност плаћања дохотка са земаља које су биле у посједу џамија био је основни услов да му се и даље признаје подржничко право, иако је оваква земља могла бити из других разлога дата другоме (у случају да се ранији подржник врати из Србије).¹⁵¹ Види се да је и за 1908. годину исплаћиван доходак за земље и куће у Спужу. За ову годину доходак мухаџирима је износио у

¹⁴³ МУД, 1891, III, 781.

¹⁴⁴ МУД, 1887, III, 857.

¹⁴⁵ МУД, 1889, IV, 1197.

¹⁴⁶ МУД, 1888, IV, 1188.

¹⁴⁷ МИД, 1888, 790.

¹⁴⁸ МУД, 1891, IV, 909.

¹⁴⁹ МУД, 1891, I, 8.

¹⁵⁰ МУД, 1891, I, 2.

¹⁵¹ МУД, 1893, IV, 1142.

новцу 301 круну и 24 паре, колико је било и буџетом предвиђено.¹⁵²

На питање спушког капетана Милована Бошковића војв. Божу Петровићу који ће дио прихода узимати са ливада и обрадивих земаља које је у Спужу држава купила, трећину или четвртину,¹⁵³ одговорено је: „да са купљених државних земаља које су у Спужу узима обични доходак који се и до сад узимао“. Дохотке је требало узимати и са оних земаља и ливада које нијесу прије обрађиване. Влада је за утврђивање тачности вођења свих послова око имања које је купила држава повремено слала свог изасланика.¹⁵⁴ Касније, 1887, капетан Сава Међукић је одлучио да подржници државне земље, купљене, треба да дају држави трећину с јуранице и с косачице, али се подржницима на оволики износ кривало.¹⁵⁵ Према износу дохотка види се да је трећина плаћана само са оних земаља чији су ранији власници, муслимани, остали у Спужу (послије повлачења турске војске), или су били најдаље у Подгорици. Значи, подржницима је у ствари било свеједно ко је власник земље; главар, муслиман — црногорски држављанин, мухацир или држава. Прелазом ових земаља у власништво државе није се нимало поправила ситуација подржника, ратаја, јер им је доходак остао исти. Од доходака са државне земље купљене 1883. у Спужу (91 3/4 рала земље и 79 3/8 коса ливаде) прикупљено је 1884, на име четвртине, у овом случају, 807 ока жита, 15 1/2 kg дувана и 85 бремена сијена. Од те количине је по исплати доходака са земље двојице подржника (Луда Горашева и Бора Пантова) за државу остало: 445 ока жита, 15 1/2 дувана и 80 бремена сијена.¹⁵⁶ До краја 1903. године дијелом прикупљени приходи са државних земаља у Спужу износили су само 270 круна.¹⁵⁷

До почетка јула 1904. г. земља 58 муслимана у Спужу (639 и по рала), од којих су само седморица били црногорски држављани а остали мухацири дата је у 225 парцела у подржничтво приближно толиком броју људи. Структура подржничких посједа изгледала је тада овако: 103 подржника по 1 рало, 53 по два, 16 по 3, 15 по 4, 5 по 5, 12 по 6, 6 по 7, 1—8 рала, 7 по 9, 1—10, 1—13, 1—21 и 1—68 рала.¹⁵⁸

Подржници су плаћали доходак новим власницима, којих није било много, у износу колики је био онај који је плаћан раније са земље коју је купила држава. Нема помена о томе гдје

¹⁵² МУД, 1908, 6679.

¹⁵³ МУД, 1884, II, 345.

¹⁵⁴ МУД, 1884, II, 379.

¹⁵⁵ МУД, 1887, I, 27.

¹⁵⁶ МУД, 1884, IV, 1047.

¹⁵⁷ МУД, 1903, 3414 (дјеловодник).

¹⁵⁸ Списак мухацирских и уопште турских земаља и кућа које подржају поједини из спушке и других капетанија (Спушка капетанија 1904/295). — У почетку јануара 1911. у спушкој капетанији било је свега 10 муслиманских становника (Ж. Булајић, нав. д., 89).

су власници земље, мухацири, примали дохотке са својих земаља у Спужу. Не види се да је о овоме посебно постављано питање, као што је то био случај у Зети, због кога су усљеђивале и дипломатске ноте и позивања на уговоре у којима је о томе било ријечи. Највјероватније је, пошто нема доказа да је било друкчије, да су власници дијела земље у Спужу, мухацири, долазили подржницима и ту примали дохотке, а не да су подржници били обавезни да их носе на неко друго одређено мјесто, чиме би још више били оптерећени.

Плодна земља у Спужу и његовој непосредној околини, на простору између неколико црногорских и брдских племена, у климатски подеснијем дијелу проширене државе и близини варошких мјеста, привлачила је многе, како оне који је нијесу имали тако и оне који су сматрали да на основу разних заслуга треба више да је имају. Због тога је притисак за земљу овдје био, по свему изгледа, већи него игдје друго. Као и у другим крајевима, највиши органи државне власти могли су само да рачунају да ће путем даровница и обезбјеђења откупа земље успјети да задовоље потребе највећег дијела заинтересованих. Сматрали су да је тако требало ријешити основно питање беземљаша и заслужних ратника и поступно ликвидирати наслијеђене чивчијске односе. Настојања државе да њени органи откупљују што веће количине земље по нижој цијени нијесу довела до жељених резултата. Имајући обезбијеђено право сталности на мухацирској земљи, подржници су у већем броју успијевали да је под повољнијим условима и откупљују и тако раскину чивчијске односе на њој.

Подјелу откупљене и друге земље увелико је карактерисала недосљедност рада више овлашћених органа државе. Капетани и други главари, међу њима и књажеви најближи рођаци, добијали су веће површине и давали их другима „под доходак“. Незајажљивост појединих од њих, жељних богатства, долазила је до најпунијег изражаја. Развијена трговина земљом и правом подржничтва, у условима наглог пораста зеленашког капитала, све јаче је утицала на богаћење привилегованих појединаца и јачања слоја владајућих. Заиста је подржнику било свеједно ко му је власник земље — мухацир, главар или држава — уколико није био у могућности да је што прије откупи. Неоткупљене земље и даље је остајало, и тиме и остатака полуфеудалних односа.

D. D. Pejović

COLONISATION DE SPUŽ ET LA MANIÈRE DE LA RÉGULARISATION DES RAPPORTS AGRAIRES (APRÈS 1878)

Résumé

La terre dans les environs directes de Spuž, située entre plusieurs tribus, était, plus qu'ailleurs, attrayante pour un grand nombre d'intéressés, parmi lesquels se trouvaient des sans-terres aussi bien que des guerriers de mérite et des supérieurs. Le procédé pour la distribution de la terre des musulmans émigrés était au fond semblable à celui qu'on appliquait aux autres territoires libérés. On a dû respecter le droit de propriété des émigrés sur la terre abandonnée. L'achat, vente, revente et cession de la terre pour la cultivation provoquaient des diverses contestations. La distribution de la terre rachetée et autre se caractérisait par une incohérence dans le travail d'une majorité de membres des commissions, autorisés par l'État. Certains chefs, parmi lesquels même les plus proches cousins du prince, obtenaient les meilleures et fertiles parties de cette terre et puis ils la donnaient aux autres «sous la rente». Les aspirations pour l'enrichissement, surtout des certains chefs, se tournaient au désavantage des pauvres. A celui qui labourait cette terre était tout égal qui était son propriétaire: le «muhadžir» (musulman émigré), chef ou État. Les intentions, manifestées au début, de satisfaire le mieux possible les besoins des sans-terres à travers le rachat de terre par l'État n'avait pas donné les résultats désirés. Les amodiateurs des parcelles de terre réussissaient de la racheter des propriétaires sous les conditions favorables et, de cette façon, de se libérer de la position des čifčis (paysans attachés à la terre).

Димо Вујовић

НАРОДНА РАДИКАЛНА СТРАНКА У ЦРНОЈ ГОРИ ОД ИЗБОРА ЗА УСТАВОТВОРНУ СКУПШТИНУ ДО ЗЕМАЉСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ У ДЕЦЕМБРУ 1921.

Период од избора за уставотворну скупштину до земаљске конференције Народне радикалне странке у децембру 1921. године, иако није био дуг (свега годину дана), био је врло значајан са становишта консолидације нове државне творевине, формиране уједињењем 1918. године, и учвршћења власти буржоазије. У том погледу су од великог значаја: закључивање рапалског уговора и избори за уставотворну скупштину крајем 1920. год. и доношење устава средином 1921. год. Ти догађаји су учврстили међународни положај нове државе; на њу се гледа са више повјерења и као на творевину која има услова за опстанак и развитак. С друге стране, ови догађаји су били од велике важности и за унутрашњи развитак земље, јер је буржоазија након њих могла да се свестраније посвети консолидацији и учвршћењу своје власти. Прије свега, она је приступила директном обрачуна са револуционарним радикалним покретом и у том погледу имала прилично успјеха. „Обзнана“ и Закон о заштити државе су израз те оријентације и политике југословенске буржоазије. Упоредо са тим је текао рад на доношењу устава, који је требало да дефинитивно санкционише власт буржоазије и политику класног и националног угњетавања. Југословенска буржоазија је имала разлога да буде задовољна билансом свога рада у овом периоду. У том погледу врло значајну улогу одиграла је Народна радикална странка, која је у коалицији са другим странкама, у првом реду са Демократском, била на власти.

Догађаји о којима је ријеч директно су утицали и на стање у Црној Гори. Масовни оружани отпор бјелашкој политици уједињења био је већ скршен. Рапалски уговор је у многаме онемогућио активност црногорске емигрантске владе, а његова директна посљедица била је ликвидација, током 1921. године, њене војне јединице у Италији. Није била без посљедица за овај покрет ни смрт краља Николе почетком марта 1921. год. И резултати избора за уставотворну скупштину тумачени су као плебисцитарно изјашњавање Црногораца за уједињење какво је спроведено 1918. године. Тако је 1921. година, без обзира на по-

стојање мањих одметничких група које су понегдје изводиле по неку акцију, протекла углавном без озбиљнијих оружаних сукоба који би могли угрозити постојеће стање. Због тога борба око уједињења није више основна непосредна преокупација грађанских политичких снага у Црној Гори. То је сада борба против револуционарног радничког покрета и међусобна борба за власт, па се у тој свјетлости одвија и њихова активност у вези са свим политичким, привредним, просвјетним и другим проблемима Црне Горе. Као једна од странака на власти, Народна радикална странка ударала је значајан печат на цјелокупни политички и други живот Црне Горе. Због тога је нужно изучити њену активност, јер она добрим дијелом испуњава политички живот Црне Горе тог периода.

Организација странке

Прве организације Народне радикалне странке у Црној Гори јављају се у септембру 1920. године. Било је и током 1919. и 1920. покушаја да се формирају организације ове странке, од иначе доста бројних присталица које је она имала у Црној Гори, али до тога није дошло због борбе „бјелаша“ и „зеленаша“ око уједињења Црне Горе и Србије. Руководиоци „бјелаша“ сматрали су да би подјела њиховог покрета на завађене политичке странке нанијела велику штету успјешној борби за уједињење, па су били мишљења да формирање странака треба одложити све док уједињење Црне Горе и Србије не буде санкционисано неким међународним актом. Тако је бјелашки покрет, иако већ подијељен на присталице постојећих грађанских партија, а прије свега Радикалне и Демократске, формално остао јединствен све до уочи избора за Конституанту, који су и били непосредни повод да се приступи формирању организовања грађанских странака у Црној Гори. Најприје је те организације почела да формира Народна радикална странка, чији се први одбор јавља 20. септембра 1920. године у Цетињу. Нарочити импулс даљем формирању тих одбора дала је Земалска конференција Народне радикалне странке, одржана у Београду од 25. до 28. септембра 1920. год. Предизборна борба наметала је потребу да се одбори странке што прије формирају на читавој територији Црне Горе, а особито у окружним центрима, којих је тада било шест: Цетиње, Бар, Подгорица, Никшић, Колашин и Андријевица. (Крајеве које је Црна Гора добила послје балканског рата били су одвојени од Црне Горе.) У свим овим мјестима током октобра и новембра формиран су мјесни одбори, који су ускоро претворени у окружне одборе. То није било у духу статута странке, али су такво рјешење наметале прилике у Црној Гори. И поред напора, у чему је посебну улогу одиграо радикалски лист „Црна Гора“, покренут на Цетињу крајем октобра 1920. године, у перио-

ду до избора за уставотворну скупштину није се много успјело у формирању страначких организација ван ових окружних центара. Изузетак донекле чини Бока Которска, у којој су прије среског збора, одржаног у Котору 29. октобра 1920, у већини општина већ били формирани мјесни одбори Народне радикалне странке, чији су представници на поменутом збору изабрали Срески одбор НРС.¹ У овом периоду читава активност страначких одбора и њиховог органа „Црна Гора“ била је посвећена предизборној агитацији.²

Но и после избора странка интензивно ради на придобијању присталица и формирању страначких одбора. Она је то морала тим прије што је на изборима претрпјела пораз, добивши само једно посланичко мјесто — од десет, колико их је била Црна Гора. Још прије него су били познати резултати избора, „Црна Гора“ је у уводнику „Шта сад“ поворила о потреби даљег формирања организација Народне радикалне странке, истичући да у сваком селу треба да постоје њене организације и да долази њен лист. Зато се наговјештава да ће се, без обзира на резултате избора, наставити упоран рад на ширењу радикалских идеја и организација.³ Томе је требало да допринесе и „Црна Гора“, која одмах после избора популаризише Народну радикалну странку, набрајајући њене историјске заслуге за Србију и истичући да она треба и сада да буде на кормилу државе.⁴ Сличне аргументе лист је и касније наводио, па је закључивао да Народна радикална странка најбоље одговара Црногорцима, јер има велику прошлост па ће поштовати и прошлост Црне Горе. Подсјећа Црногорце и на то да су, док је ова странка била на власти у Србији, Црногорци тамо врло добро третирани, а кад је пала са власти она су прогањани.⁵

Почетком 1921. године у многим мјестима одржани су срески и мјесни зборови радикала, на којима су бирани мјесни, односно срески одбори странке. Током јануара, фебруара и марта „Црна Гора“ је нотирала такве зборове и избор одбора у Даниловграду, Шавнику, Улцињу, Бару, Владимиру, Манастиру Морачи, Љуботињу.⁶

Странка у то вријеме одржава и забаве, преко којих окупља присталице и прибира новчане прилоге. Таквих забава је одржано више поводом дана странке Три јерарха.

¹ Црна Гора, бр. 2, 1. новембра 1920, год. I.

² О формирању и раду Народне радикалне странке у Црној Гори до избора за уставотворну скупштину види опширније мој рад: „Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ“, Историјски записи 1—2, 1969.

³ Црна Гора, бр. 14, 30. новембра 1920, година I.

⁴ Исто, чланак „Због чега смо радикали“.

⁵ Црна Гора, бр. 19, 15. марта 1921, год. II.

⁶ Црна Гора, бр. 6, 28. јануара 1921; бр. 13, 22. фебруара 1921; бр. 18, 11. марта 1921; бр. 20, 18. марта 1921; бр. 26, 8. априла 1921; бр. 33, 10. маја 1921; бр. 35, 17. маја 1921.

Искуство из рада на стварању организација странке у Црној Гори и уопште у политичком раду у народу, с обзиром да је Црна Гора јединствена територија са заједничким економским, политичким, социјалним, просвјетним и др. проблемима, наметнуло је потребу да се формира једно страначко руководство за читаву Црну Гору. Такво руководство са сједиштем у Подгорици формирано је одмах после избора за уставотворну скупштину. Но, усљед слабе сарадње окружних организација,⁷ оно није било дугог вијека, па се ускоро поново осјетила потреба за формирањем таквог руководства. Можда је на то утицало и то што је ривалска Демократска странка почетком априла на једној конференцији окружних делегата у Подгорици била већ формирала страначко руководство за Црну Гору — Обласни одбор.⁸ Иако статут Народне радикалне странке није предвиђао такво руководство, ипак је одлучено да се руководство за Црну Гору формира. Сада се овом послу приступило много озбиљније и организованије него раније. Иницијативу у том погледу узела је радикална организација из Подгорице, која је позвала на састанак (у Подгорицу) представнике свих окружних радикалних организација. На састанак, који је трајао 6, 7. и 8. маја, дошла су по два представника из свих окружних организација.⁹

У вези са организационим питањима одлучено је да се политичким и привредним проблемима Црне Горе.

У вези са организаоним питањима одлучено је да се поново формира Централни одбор Народне радикалне странке за Црну Гору, чије сједиште треба да буде у Подгорици. Овом одбору су подређени сви окружни, срески и општински одбори. Одбор сачињава 7 чланова из вароши Подгорице и по два представника окружних одбора, који бирају још и по два замјеника. Чланови из Подгорице чине ужи одбор, воде све послове и сазивају бар једном годишње шири одбор. Овај ужи одбор треба да пропише правила за прибављање материјалних средстава, која падају на терет свих окружних одбора. Одлучено је да лист „Црна Гора“ пређе у власништво Централног одбора, који ће одређивати политику листа, именовати уредника, бринути се о материјалним средствима и водити уопште све послове у вези са листом. У вези са организацијом странке на терену Централни одбор оставља слободне руке окружних одборима да они на томе

⁷ Историјски институт, библиотека (ИИ) ф. 321, Писма Љ. Бакића, Централни одбор народне радикалне странке за Црну Гору — Главном одбору странке, Подгорица, 14. XI 1921.

⁸ Народна ријеч, бр. 26, 6. априла 1921, год. III.

⁹ За округ барски: Андрија Рађеновић и Милош Ивановић; за округ подгорички: муфтија Водопић и Нешо Шћеповић; за округ колашински: Љубо Бакић и Божо Поповић; за округ андријевички: Вукашин Вукашиновић и Душан Вујица; за округ никшићки: Љубо Крунић и Душан Вујица и за округ цетињски: Стево Срзентић и Лазо Јововић. — ИИ, ф. 320/II, Списи Љ. Бакића, Записник са скупштине окружних делегата у Подгорици, 6. маја 1921.

раде према приликама на своме терену. Најзад је закључено да Централни одбор представља странку у односу са Главним одбором странке у Београду.¹⁰

Већ на самој конференцији изабрано је седам чланова из Подгорице који су ушли у Централни одбор,¹¹ а окружни одбори су требали накнадно да именују своје представнике.¹²

На првој редовној сједници, која је одржана 12. маја 1921, одбор се конституисао, па је за предсједника изабран Љубо Бакић, за првог секретара Милош Ивановић, за благајника Нешо Шћеповић, а за другог секретара Мираш Радоњић.¹³

У вези са политичким, привредним и другим проблемима Црне Горе о којима је расправљала, скупштина је усвојила програмске тезе у којима је посебно нотирала десет таквих проблема и истакла шта у вези са тим ваља радити:

1) јавна безбједност. — Захтијева се да се што прије среде унутрашње прилике у Црној Гори (овдје се вјероватно мисли на ликвидирање комитског покрета);

2) исплата реквизиције и осталих приватних потраживања од бивше краљевине Црне Горе. — Ургира се да се што хитније и праведније ријеше ова питања;

3) општинска и окружна самоуправа. — Наглашава се нарочита партијска потреба да се самоуправа што прије спроведе у духу истинског демократизма;

4) питање шума. — Констатовано је да су шуме својина општина и племена;

5) саобраћај и јавни радови. — Треба тражити ра се одмах приступи градњи најпотребнијих путева и жељезница;

6) прехрана. — Захтијевати да држава спроведе ову акцију успјешно и правилно;

7) инвалидско питање. — Захтијевати правилно рјешавање овог питања;

8) чиновничко питање. — Заштитити стечена права црногорских чиновника и одлучно устати против протекције и корупције;

9) обратити нарочиту пажњу на сиромашну и напуштену дјецу и ратну сирочад;

10) сузбијати антидржавне елементе и омогућити сваком слободну акцију за добро народа и заједничке отаџбине.

Закључено је да Централни одбор разради ове проблеме, заузме ставове и као програм своје активности преда их јавно-

¹⁰ ИИ, ф. 320/II, Списи Ј. Бакића, Записник са скупштине окружних делегата у Подгорици 6. маја 1921. године.

¹¹ Љубо Бакић, Нешо Шћеповић, Саво Церовић, Муфтија Водопић, Митро Бурић, др Стево Цамоња и Милош Ивановић. (Исто).

¹² Исто.

¹³ Исто, Централни одбор НРС за Црну Гору бр. 1, Подгорица 12. маја 1921. — Овдје се Мираш Радоњић појављује као други секретар, према да није био члан одбора. Вјероватно је Радоњић, који је био писар у Великом суду, био техничко лице у одбору.

сти.¹⁴ На првој редовној сједници одбора задужен је да то уради др Цамоња и да за сљедећу сједницу одбора поднесе предлог текста.¹⁵

Захтјеви који су формулисани на конференцији у Подгорици имају програмски карактер. Ово је други докуменат такве врсте који су донијели црногорски радикали. Први је био проглас пред изборе за уставотворну скупштину. Ако се упореде ова два документа, запазиће се извјесна разлика — не у приступу појединим проблемима него у томе који су проблеми покретани. У предизборном прогласу посебно мјесто је дато скадарском питању. Чудновато да у закључцима подгоричке конференције то питање није ни поменуто, иако му црногорски радикали посвећују врло велику пажњу, о чему говори и писање „Црне Горе“. То је вјероватно због тога што је то питање третирано као спољнополитичко, а закључци конференције говоре о унутрашњим потребама. У закључцима су истакнута нека питања која у прогласу нијесу ни поменута, а то су: питања шума, самоуправа и сузбијање антидржавних елемената.

Одбор је на својој првој сједници закључио да о раду конференције и о конституисању Централног одбора обавијести све окружне одборе странке, преко ових и среске одборе, затим Главни одбор у Београду коме би се уз то поднио опширан извјештај о стању у покрајини и у Народној радикалној странци и истакли најважнији актуелни проблеми Црне Горе, а потом и лист „Црна Гора“.¹⁶ Ускоро је све то и урађено.

„Црна Гора“ је непосредно последице конференције донијела врло опширан извјештај о раду и закључцима овога скупа. Проблеме унутрашње политике и мјере које у вези са тим треба предузети¹⁷ лист је попратио коментаром у коме је извргнута врло оштрој критици политика београдских влада уопште¹⁸ и посебно према Црној Гори. Пошто је констатовано да су питања унутрашње политике привукла највећу пажњу конференције, лист каже: „Никакво чудо, ко год је имао очи да види и уши да чује што се и како се још и данас ради, мора доћи до закључка да ми не припадамо држави и да се сва наша питања своде не на начело него на личност, не на способност и увјерење него на корупцију и протекцију. Незапамћена распасаност администрације, легендарна неспособност чиновништва, одсуство сваког политичког смисла из Београда за разумијевање наших прилика, распикућско газдовање као и толики други дефекти јед-

¹⁴ ИИ, ф. 320/II, Списи Ј. Бакића, Записник од 6—8. маја 1921.

¹⁵ Исто, Централни одбор НРС за Црну Гору, бр. 1, Подгорица, 12. маја 1921. — Нијесмо пронашли ову разрађену верзију наведених захтјева.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Лист их је формулисао мало другачије него је то наведено у записнику.

¹⁸ При том се увијек циља на вјечите ривале демократе, иако су радикали такође били на власти, а од избора за конституанту су били на челу коалиционе владе.

ног организма државног, који се одржава танком паучином у мјесто националном дисциплином, изазивају на размишљање сваког сина ове земље. Како брзо прођоше лијепа дани народних слава, и како тежак гријех на душу носе они, који ову земљу још и данас сматрају као женин мираз“.¹⁹

Као што је и закључено, Централни одбор је Главном одбору у Београду уз извјештај о свом формирању поднио опширан извјештај о стању у Радикалној странци, износећи историјат рада на њеној организацији и посебно се задржавајући на објашњавању узрока и неуспјеха на изборима за уставотворну скупштину. „Утицај ових одбора (НРС — Д.В.) није могао бити јак на резултате избора због краткоће времена и ондашњих доста тешких прилика у овој покрајини у сваком погледу“, каже се у извјештају. И за лист „Црну Гору“ се каже да је касно покренут, па се странка њиме није могла довољно користити.²⁰

Централни одбор је о скупу и закључцима конференције у Подгорици обавијестио једним расписом и све окружне одборе странке и позвао их да о томе обавијесте све среске и општинске одборе. Окружни одбори су позвати да о свим страначким пословима обавјештавају Централни одбор, а затим су им дате директиве за рад у народу и ширење странке и њених организација. Посебно је истакнута потреба за сарађивањем у „Црној Гори“.²¹

Централни одбор је предузео и друге мјере да се странка у Црној Гори организационо среди. Одлучио је да штампа чланске карте, и да се код мјесних и среских одбора установе књиге за упис чланова. Полазећи од тих спискова, окружни одбори треба да устроје главну књигу уписаних, на основу које би издавали чланске књижице са потписом предсједника и секретара Окружног одбора. Ови одбори су били дужни да сваког мјесеца извјештавају Централни одбор о броју уписаних.²²

На основу расписа Централног одбора долази до нешто живље активности на формирању и организационом сређивању страначких организација и руководства. У неким мјестима су поново одржани окружни зборови, на којима су бирани окружни одбори и представници у Централни одбор.²³ Окружни одбор у Никшићу је тражио да Главни одбор пошаље што већи број про-

¹⁹ Црна Гора, бр. 34, 13. маја 1921, год. II.

²⁰ ИИ ф. 320/II, Списи Ј. Бакића, Централни одбор НРС за Црну Гору. — Главном одбору НРС Београд, Подгорица 13. V 1921.

²¹ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 14. V 1921.

²² Исто, Записник четвртог редовног састанка Централног одбора, 6. јуна 1921. — Чланске књижице су штампане тек почетком октобра, и тада је Централни одбор тражио од окружних одбора да требају колико им је потребно. (Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица, 2. октобра 1921).

²³ Црна Гора, бр. 31, 7. јуна 1921; бр. 57, 5. августа 1921; ИИ ф. 320/II; Окружни одбор Никшић — Централном одбору, Никшић 2. јуна 1921.

грама странке, јер је, према његовој оцјени, то неопходно ради агитације у народу. „Ово је веома потребно“ — каже се у писму Окружног одбора — „и због тога што се је по селима почео виђати лист ‚Село‘, као орган земљорадника, који се бесплатно растура и који ће као некада комунистички прогласи, бити код овога неразумнога народа популарни својевремено“.²⁴ На основу овог дописа Централни одбор је тражио од Главног одбора у Београду да пошаље програм и закључке са Земаљске конференције септембра 1920. год.

У ово вријеме долази до формирања радикалских организација и у неким сеоским општинама (Додоши, Комани).²⁵ У неким мјестима су постојале и омладинске организације Радикалне странке. Омладинска организација у Колашину је формирала чак и дилетантско позоришно друштво.²⁶ На активирање организација и одбора Радикалне странке утицали су и општински избори, који су у Црној Гори одржани 21. августа 1921. године.

Нов импулс за активирање странаčkih организација и формирање нових дао је један распис предсједника Главног одбора Народне радикалне странке Н. Пашића свим окружним одборима. У овом распису Пашић је обавијестио чланство о завршетку рада на доношењу устава државе, што је приписао у заслугу Радикалној странци, па је позвао чланство да са тим успјехом упозна народ и тако подигне углед странци. Пашић је нагласио да је послѣ завршетка рада на доношењу устава настало вријеме да се приступи сређивању прилика у странци и формирању њених организација по читавој земљи, па је позвао да се окупе сви чланови, задобију нови и формирају (тамо гдје не постоје) мјесни, срески и окружни одбори. Ту активност он је окарактерисао као припреме за предстојећу земаљску конференцију странке.²⁷ И прије овог позива црногорски радикали су популарисали рад на уставу, а посебно улогу Николе Пашића у вези са тим. Када је у Скупштини примљен нацрт устава, Јб. Бакић је у име црногорских радикала честитао Николи Пашићу, а „Црна Гора“ је то пропратила једним чланком, у коме је такође изражено задовољство. Лист је писао: „Нека сепаратисти и рефрактерни елементи у скупштини и ван ње вичу колико хоће и називају га реакционарним оруђем, али факат да њима није поћудан више нас утврђује у увјерењу да је добар него ли лош, те да ће идеја духовног уједињења у њему наћи, будемо ли се знали њиме служити, једну моћну полуку и снажног помагача“.²⁸ А када је устав дефинитивно донесен, лист је попра-

²⁴ ИИ, ф. 320/II, Окружни одбор Никшић — Централном одбору, Никшић 20. јуна 1921.

²⁵ Црна Гора, бр. 50, 13. јула 1921; бр. 60, 16. августа 1921, год. II.

²⁶ ИИ, ф. 320/II, Колашин, 15. августа 1921.

²⁷ Црна Гора, бр. 69, 16. септембра 1921, год. II.

²⁸ Исто, бр. 35, 17. маја 1921, год. II.

тио чланком у коме то поздравља као велику побједу и тријумф Срба, српске мисли и сл.²⁹

Припреме за земаљску конференцију, која је прво заказана за 27. новембар па последије одложена за 11. и 12. децембар, такође су утицале на активирање и формирање нових организација странке, углавном на сеоским подручјима, јер су у варошима већ биле формиране.³⁰

Интересантно је навести да је у овом периоду професор Радован П. Тунгуз повео у Никшићу акцију за формирање тзв. Радничко-тежачке радикалне странке. Он је у ту сврху написао једно писмо којим позива на упис у ову странку, за коју каже да јој на челу стоји Никола Пашић и да је та странка радника и сељака и цијелог радног народа. На ово је Окружни одбор Народне радикалне странке у Никшићу врло оштро реаговао, тврдећи да Тунгуз није никада био радикалан, већ да је његова акција замаскирани рад комуниста и да би се са њим због тога, пошто је државни чиновник, требало врло оштро обрачунати.³¹ О овој појави је расправљано на десетој сједници Централног одбора 16. октобра, па је закључено да се о томе обавијести Главни одбор и сачека његов одговор.³² Али, изгледа, активност професора Тунгуза ускоро је престала, јер о њој више нема помена ни у документима нити у штампи.

Централни одбор није био задовољан радом на терену. У распису од 2. октобра 1921. године он се жали на неактивност окружних одбора, који не шаљу извјештаје и не раде ништа за одржавање страначког листа, па констатује: ако окружни одбори продуже тако, нема потребе да постоји ни Централни одбор.³³

Утисак Централног одбора није много поправила ни активност око избора делегата за земаљску конференцију на основу расписа Главног одбора који је Централни одбор разаслао организацијама на терену и објавио у „Црној Гори“.³⁴ Право учешћа на конференцији имали су поред народних посланика и чланови Привременог главног одбора још и предсједници окружних одбора и по један изасланик среских одбора.

У вези с овим Окружни одбор странке из Подгорице поставио је питање — да ли се предње односи и на предсједнике окружних одбора из Црне Горе, с обзиром да ови нијесу формираны сасвим по прописима статута странке. Централни одбор је одговорио да се предсједници окружних одбора у Црној Гори имају сматрати као да су бирани по статуту и да треба да буду

²⁹ Исто, бр. 47, 1. јула 1921, год. II.

³⁰ Исто, бр. 73, 30. септембра 1921, год. II.

³¹ ИИ, ф. 320/II, бр. 39, Никшић, 5. октобра 1921.

³² Исто, Записник од 16. октобра 1921, год.

³³ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 2. октобра 1921.

³⁴ Исто, Записник са сједнице Централног одбора, Подгорица 27. октобра 1921. год.; Црна Гора, бр. 80, 25. октобра 1921.

делегати. Но и поред тога Централни одбор је констатовао: „Начин наше досадашње организације уопште је привремен и имали би наши делегати на земаљској конференцији у Београду представити исти, па се о даљем начину организације има донјети онамо и мјеродавна одлука. Међутим, досадашњи начин организације је уствари признат од Главног одбора у Београду“³⁵ До краја новембра изабрани су делегати за конференцију из Црне Горе.

И поред свега тога, Централни одбор је на сједници од 11. новембра донио одлуку да више не функционише. Он се на такав корак одлучио због тога што, иако је радио савјесно да изврши задатке које му је ставила у дужност конференција од 6. маја, није наилазио на потребан одзив окружних одбора, који су били неактивни нарочито у вези са прибирањем средстава за лист. Осим тога, констатује се: „Да Централни одбор није наишао на потребан одзив и није изазвао јаче интересовање код Главног одбора у Београду за страначко питање у овој покрајини иако је на томе узалуд радио — писмено и усменим порукама“. Најзад, Одбор нема средстава за покривање трошкова листа. Због свега тога закључено је да је даље функционисање одбора излишно, тим прије што је његово постојање било привремено и није у складу са одредбама статута, јер статут такав орган не предвиђа.³⁶

О предњој одлуци обавјештени су окружни одбори у Црној Гори, Главни одбор у Београду и администрација и уредник „Црне Горе“. У писму окружним одборима изнесен је рад Централног одбора од формирања, а онда је образложен престанак рада. С обзиром на предстојећу земљаску конференцију у Београду, одбор каже да делегатима из Црне Горе спада у дужност: „1) да у Београду утврде даљи, али стални начин партијске организације, те да се прекине са досадашњом неправилном и непрактичном привременошћу, 2) да се расправи и уреди стално питање о даљем излажењу листа „Црна Гора“...“³⁷.

Главном одбору је такође писано о свему предњем, с тим што је наглашено да се он није старао о стању у Црној Гори и да је тек у задње вријеме нешто више контактирао са Централним одбором, док раније чак ни на писма није одговарао. Сма-

³⁵ ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 7. новембра 1921.

³⁶ Исто, Централни одбор, Одлука о расформирању, Подгорица 14. новембра 1921.

³⁷ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 14. новембра 1921.

тра да сва та питања треба ријешити на земаљској конференцији.³⁸

Шестомјесечни рад Централног одбора био је од велике користи за странку, тим прије што је његова активност падала у вријеме када Главни одбор није поклањао неку велику пажњу страначким организацијама у Црној Гори, јер је вјероватно био заузет бригом око доношења устава и око функционисања коалиционе владе.

Не може се установити колико је чланова у ово вријеме имала Народна радикална странка у Црној Гори. У вијестима које објављује „Црна Гора“ о зборовима странке и формирању одбора наводе се понекад и подаци о броју уписаних. Често се и појединачно наводе њихова имена. Лист понекад региструје и појединачне случајеве приступања странци. Бројно стање чланства је тешко утврдити и због тога што приступање странци није резултат неог чврстог партијско-политичког одређења, те чланство понекад прелази из једне странке у другу. Постоје подаци да је Централни одбор почетком јуна 1921. био одлучио да штампа 2.000 чланских књижица и да је почетком новембра штампао 5.000. Али број чланова је био далеко мањи од броја књижица, па се из тих података не би могли извући поуздани закључци о броју чланова странке.

Интересантно би било одговорити ко су били чланови Народне радикалне странке у Црној Гори. Прије свега, запажа се у одборима врло велики број судија и адвоката. Можда за ту појаву није без значаја чињеница да је током 1921. у коалицијоној влади министар правде био радикал. Такође се запажа да у овим одборима има трговаца и пензионера. Што се тиче чланства, тешко је рећи којој социјалној категорији оно припада, и у том погледу нема велике разлике од других грађанских странака. Може се ипак рећи да су они који нијесу били задовољни на-

³⁸ Исто, Централни одбор — Главном одбору, Подгорица 14. новембра 1921. — На чињеницу да Главни одбор није поклањао пажњу проблемима странке у Црној Гори Централни одбор указује и у одлуци о свом расформирању и у писмима окружним одборима и Главном одбору. У распису окружним одборима каже: „Он (Централни одбор — Д.В.) је одмах писао Главном одбору у Београду и извјестио га је о начину овамошње организације страначке, о стању странке и приликама у овој покрајини, па је тражио одобрење од Главног одбора оваквог начина организовања и тражио потребна упутства у страначким питањима. На ово није Централни одбор добио никаквог одговора. Много доцније и до сада у два три маха обратио се је Главни одбор Централном одбору за извјесне ствари, чиме је формално признао створену организацију код нас, али, по свему изгледа, да није ни мало у ствари упознат са нашом организацијом и нарочито са приликама у којима се страначке ствари налазе“. Слично је речено и у писму Главном одбору. У том писму је речено да радикална странка у Црној Гори стоји боље од сваке друге странке „иако се ни прстом није мрднуло из Београда да се поради што у њему корист, осим што је дато нешто новаца за трошкове око оснивања листа назад годину дана. Изгледа да је ова покрајина уступљена другој партији — да је она у „све-ру интереса“ те партије!“

чином уједињења и поступцима нове власти, а одлучили су да приступе некој грађанској странци углавном пришли Радикалној, јер она није била тако радикална у обрачуна са свим што је црногорско као што су на пријер биле присталице Демократске странке. Напротив, она је играла на карту црногорских осјећања, што је нарочито дошло до израза у предизборној кампањи за уставотворну скупштину,³⁹ а и касније.⁴⁰ Може се, такође констатовати да су се муслимани више опредјељивали за ову него за друге странке. Иако то не мора бити тачна оцјена, интересантно је навести шта о чланству Радикалне странке каже „Народна ријеч“, орган супарничке Демократске странке: „За радикале су, као што је био случај и прошлих избора за народне посланике, гласали црногорски муслимани, великодостојници и један дио старијих чиновника покојне господаревине, ратни богаташи, крупни трговци, великопосједници и разни политички и финансијски шпекуланти, који су до сада живјели и хоће да и даље живе на грбачи овог сиромашног и намученог народа“.⁴¹

Страначки орган „Црна Гора“

Црногорски радикали, као и Главни одбор странке у Београду, били су свјесни да је један од главних услова успјеха странке у Црној Гори — покретање листа преко кога би вршили страначку пропаганду и масе обавјештавали о ставовима странке, о општим и прије свега црногорским проблемима. Прије тога радикали су о црногорским проблемима расправљали у својим београдским листовима и сарајевској „Српској ријечи“, али ови листови нијесу много читани и растурани по Црној Гори. Зато је ускоро по формирању првих организација Радикалне странке у Црној Гори покренут и њен орган „Црна Гора“, који је излазио

³⁹ Види о томе опширније мој рад: *Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ*, ИЗ, 1—2, 1969.

⁴⁰ Ускоро по изборима „Црна Гора“ протестује што у вези са амнестијом политичких криваца у Црној Гори нијесу ослобођени и официри, па тражи да се и они ослободе (бр. 17, 10. децембра 1920, год. I). У исто вријеме се протестује што се људи у истражном затвору држе и до годину дана (бр. 20, 25. децембра 1920, год. I). Лист је поздравио додјељивање апанаже краљу Николи, карактеришући то као мудар чин који смирује духове и доноси мир. Напада Андрију Радовића, који се противи овој одлуци владе, па каже да он за такво иступање нема моралних права и да то ради из демагошких разлога (бр. 22, 28. децембра 1920, год. I). А када је краљ Никола умро, лист на читавој првој страни објављује некролог, у коме се труди да објективно оцијени његову владавину (бр. 17, 8. марта 1921, год. II). Лист се залагао да се црногорски емигранти који су били у Гаети врате у земљу и протестовао против насиља коме су они били извргнути (бр. 26, 8. априла 1921, год. II).

⁴¹ *Народна ријеч* бр. 67, 27. августа 1921, год. III.

на Цетињу.⁴² Први број листа изашао је 29. октобра 1920. године. До избора за уставотворну скупштину излазио је три пута, а после избора два пута недјељно. Главни одбор странке у Београду обезбјеђивао је за лист материјална средства, а непосредну бригу о листу водио је одбор странке на Цетињу. Али када је у мају 1921. год. у Подгорици формиран Централни одбор Радикалне странке за Црну Гору, он је преузео бригу о листу. У закључцима конференције на којој је формиран Централни одбор каже се: „Лист „Црна Гора“ прелази у власништво изабраног централног одбора, који ће истоме давати правац, именовати уредника, бринути се о материјалним средствима и уопште водити све послове скопчане с листом“.⁴³ Пошто сједиште Централног одбора и листа није било у истом мјесту, то је цетињски одбор странке и даље водио извјесну бригу о листу, па с његовом администрацијом одржава састанке, о чему је извјештаван Централни одбор странке.⁴⁴ Ипак, Централни одбор је поклањао пуно пажње проблемима листа и може се рећи да му је то била једна од главних преокупација, јер је био свјестан да је излажење листа примарни услов за успјешан рад странке. Зато је на својим сједницама, у расписима окружним одборима и извјештајима Главном одбору стално расправљао и говорио о материјално-финансијским проблемима листа, о његовом уређивању, тиражу, растурању и мрежи дописника на терену.

Иако се Главни одбор донекле о томе бринуо, материјално-финансијски проблеми листа нијесу били задовољавајуће ријешени, па је Централни одбор о њима често расправљао, трудећи се да због тога не дође до гашења листа. Чим је формиран одбор је од администрације тражио извјештај о приходима и расходима листа и о плану тих прихода и расхода за наредни период.⁴⁵ Чим је добио одговор, на сједници од 24. маја расправљао је о предлозима администрације: о цијени штампања, о томе да Главни одбор, поред папира који даје за лист, одобри и сталну мјесечну помоћ од 2.000 динара, да Централни одбор поради преко окружних одбора да се повећа број претплатника на 1.000 и да окружни одбори од прихода са забава један дио одвоје за лист. Ове предлоге Централни одбор је углавном усвојио, па је, поред осталог, закључио да пише окружним одборима да у току јуна одрже по једну забаву са које би чист приход био намијењен листу.⁴⁶ У вези са овим Централни одбор се често обраћа окружним одборима, тражећи од њих да поклоне

⁴² Види о томе опширније мој рад: *Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ*, ИЗ, 1—2, 1969.

⁴³ ИИ, ф. 320/II, Записник са конференције од 6—8. маја 1921.

⁴⁴ Исто, Администрација листа — Централном одбору, бр. 60, Цетиње 29. V 1921; Ј. Јововић — Ј. Бакићу, Цетиње 24. августа 1921.

⁴⁵ Исто, Централни одбор — администрацији листа, Подгорица 14. маја 1921.

⁴⁶ Исто, Записник са сједнице Централног одбора 24. маја 1921.

дужну пажњу проблемима листа. Било је дана када им је слао и по три расписа посвећена проблемима листа, тражећи да се прикупљају нови претплатници, да се организује сијело или забава у корист листа и сл. „Лист не смије престати да излази, ако мислимо да странку развијамо и користимо народу“, подвлачио је Централни одбор у једном од тих расписа.⁴⁷ Осим прихода са забава, Централни одбор је од окружних одбора затражио по 500 до 1.000 динара за потребе листа.⁴⁸ Он није био задовољан радом окружних одбора у вези са одржавањем листа,⁴⁹ па је касније и то наводио као један од разлога да донесе одлуку о свом расформирању.⁵⁰ На сједницама од 19. септембра и 21. октобра он је расправљао о материјалним тешкоћама листа.⁵¹ Но, и поред свих тих тешкоћа, одбор је одбацивао идеју о укидању листа — да се не би довело у питање оно што је већ урађено на организовању странке у Црној Гори. У вези са тим он је писао окружним одборима: „До сада и сада је једно од најглавнијих питања питање: *опстанак нашег партијског листа*“... „по мишљењу Централног одбора ово питање је од капиталне важности, јер се без партијског листа не може ни мислити на какав успјех у ширењу сртаначких идеја, па би било доведено у питање што је до сада постигнуто“. Зато је захтијевао да се на предстојећој земаљској конференцији расправи и дефинитивно ријеша излажење органа црногорских радикала.⁵²

Упоредо са бригом о побољшању материјално-финансијског стања ишла је и брига о тиражу и растурању листа. Стално се настојало да се повећа број читалаца, односно тираж. Лист је почео да излази у 2.000 примјерака.⁶³ Али изгледа да је тираж нагло опао, јер се у једном документу каже да је издан у 600 примјерака, да би потом поново порастао на 1.500 примјерака.⁵⁴ Али сталних претплатника било је само 500.⁵⁵ Зато су предузимане мјере да се тај број повећа, као и да се лист и иначе што више растура.⁵⁶ Зато Централни одбор није прихватио предлог администрације да се укине шиљање листа онима који нијесу

⁴⁷ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 2. јуна 1921.

⁴⁸ Исто, Записник са сједнице Централног одбора 29. септембра 1921.

⁴⁹ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 2. октобра 1921.

⁵⁰ Исто, Одлука Централног одбора, Подгорица 14. новембра 1921.

⁵¹ Исто, Записници са сједнице Централног одбора од 12. септембра и 21. октобра 1921. године.

⁵² Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 14. новембра 1921. Исто, Одлука Централног одбора, Подгорица 14. новембра 1921.

⁵³ Црна Гора, бр. 7, 12. новембра 1920. г. I.

⁵⁴ ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — администрацији листа, Подгорица 13. јуна 1921.

⁵⁵ Исто, Уредништво „Црне Горе“, бр. 53, 20. маја 1921.

⁵⁶ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 2. јуна 1921.

послали претплату.⁵⁷ Одбор је чак био донио одлуку да се лист штампа у 2.000 примјерака и да се извјестан дио тиража растура бесплатно, прије свега сиромашнима. У том циљу било је предвиђено да се окружним одборима у Никшићу и Подгорици шаље бесплатно 100, а онима у Бару, Колашину, Андријевици и Цетињу по 75 примјерака.⁵⁸ Али због финансијских потешкоћа листа ускоро је Централни одбор одустао од ове намјере.⁵⁹

Централни одбор је водио бригу и о мрежи дописника са терена. Одмах по формирању препоручио је **о**к~~ру~~жним одборима да организују сарадњу, па је предложио да поред осталих формирају и једну секцију која би се бавила прикупљањем, прегледањем и одашиљањем дописа за лист.⁶⁰ Тражено је од окружних одбора да листу достављају извјештаје о раду, како би били објављени.⁶¹

Лист је као одговорни уредник од почетка излажења потписивао Јован И. Богдановић, али он се уопште није бавио проблемима уређивања листа. Те је послове обављала друга личност, која се није, потписивала на листу. У почетку је то био новинар Крсто Марић, кога је Главни одбор упутио у Црну Гору да помаже око организовања странке и да уређује лист. Он је уредио првих 14 бројева, односно оне који су изашли до избора за уставотворну скупштину, а послѣје тога се вратио, сматрајући да је обавио задатак ради кога је дошао у Црну Гору.⁶² Марић је писао већину уводника и скоро трећину цијелог листа.

Послије Марића, у периоду о коме говоримо лист су уређивали Д. Матановић, М. Буј, а у краћим интервалима о њему су се бринули Љ. Крунић и Б. Думовић.⁶³ Они нијесу били новинари и нијесу имали неког искуства у овом погледу, али лист у том погледу није био бољи ни када га је уређивао К. Марић, иако је био новинар. Напротив, чланци које је писао Д. Матановић били су писменији и бољи него они К. Марића.

Лист је углавном редовно објављивао уводнике у којима су третирани крупни проблеми политичког и привредног живота земље. Осим тога, имао је и неке сталне рубрике, као нрп. Из наше државе (понекада ова рубрика носи назив Дневне вијести или Дневник), Наши телеграми, Домаће вијести (у којима су објављиване краће вијести о догађајима у Црној Гори, Југославији или свијету). У фељгону су објављивани радови из историје.

⁵⁷ Исто, Записник Четвртог састанка Централног одбора 6. јуна 1921.

⁵⁸ Исто, Централни одбор — администрацији листа, Подгорица 13. јуна 1921.

⁵⁹ Исто, Централни одбор — Распис окружним одборима, Подгорица 3. јула 1921.

⁶⁰ Исто, Подгорица 14. маја 1921.

⁶¹ Исто, Подгорица 2. јуна 1921.

⁶² Црна Гора, бр. 14, 30. новембра 1920, год. I.

⁶³ Црна Гора, бр. 52, 19. јула 1921; бр. 53, 22. јула 1921; бр. 30, септембра 1921; ИИ, Ф. 320/II, Л. Јововић — Љ. Бакићу, Цетиње, 24. августа 1921; Записник са сједнице Централног одбора 8. септембра 1921.

Ту је у више наставака објављен и чланак Љ. Бакића: Вешовић се брани. На првој и другој страници листа објављивани су већи чланци и полемике. На посљедњој страници објављивани су огласи.

Лист је и скромно уређиван и скромно технички опремљен. Био је углавном на нивоу осталих ондашњих провинцијских листова без материјалних и техничких средстава и професионалног новинарског кадра. Квалитет прилога био је врло разнолик, а често је било и неписмених. Па ипак, Централни одбор, који је водио бригу и о уређивању листа, углавном био је задовољан што се тога тиче, па је позитивно оцјењивао уређивање листа. У извјештају Главном одбору он овако карактерише „Црну Гору“: „Политички јој је правац, према приликама, био доста добар“,⁶⁴ а одговарајући на једну констатацију администрације да је лист слабо уређиван,⁶⁵ одговорио је „да се има бити доста задовољно са досадашњим уређивањем. Лист свсјим правцем и озбиљношћу углавном није лош и тежња за бољим је оправдана“.⁶⁶ Нешто касније, у писму уреднику листа, којим га обавјештава о свом расформирању, Централни одбор каже да је лист одлично уређиван.^{66а}

Лист је на том нивоу остао углавном до краја излагања 1929. године. О важнијим питањима која је лист третирао говорићемо у даљем излагању.

Општински избори 1921. године

Општински избори у Црној Гори одржани у августу 1921. године били су прилика да се Радикална странка рехабилитује након пораза који је доживјела на изборима за уставотворну скупштину. Али она се и плашила ових избора, јер јој тадашња подјела Црне Горе на општине није одговарала, тим прије што

⁶⁴ ИИ, ф. 320/II Централни одбор — Главном одбору, Подгорица 13. маја 1921.

⁶⁵ „У погледу садржине, односно уређивања листа, имало би се много рећи. Ако се не предузме корак, да се боље уређује, углед листа мора пасти. Сада се ни издалека не уређује као раније. Противнички лист „Народна ријеч“ напредује а наш опада. У њему се систематски не прате ни важнији догађаји у нашој држави, а већ и да не говоримо о страном свијету, што је тако исто потребно у једном добро уређиваном листу тангирати; слабо се нотирају ствари из наше покрајине и, уопште, мало има онога што задовољава радозналост читалаца. Неки пут у њему изађе по који чланак, којему је тешко смисао разумјети или по која толико дуга расправа, коју ће мало ко до краја прочитати. Најрадије се из новина читају кратки чланци који обилују садржином и задовољавају радозналост, — километарске чланке мало ко чита“ (Администрација листа — Централном одбору, бр. 60, Цетиње, 29. маја 1921).

⁶⁶ Исто, Подгорица 13. јуна 1921.

^{66а} ИИ, ф. 321, Централни одбор — уреднику „Црне Горе“ Милану Бују. Подгорица 14. новембра 1921.

су на челу ових општина били предсједници именовани од полицијских власти које су биле у рукама демократа. Зато, када је донесена одлука да се закон о општинама Краљевине Србије прошири и на Црну Гору и када су у вези са тим заказани избори за 21. август, радикали су се томе успротивили. Централни одбор Народне радикалне странке за Црну Гору молио је Главни одбор у Београду, да се ови избори одложе, јер у Црној Гори постоје сеоске општине које нијесу формиране на основу закона. Осим тога, као разлог су наводили и то што су те општине врло мале и што у њима предсједници помоћу полиције онемогућавају радикале.⁶⁷ У истом духу је писала и „Црна Гора“, доказујући да законски постоје само градске општине, а да су сеоске формиране за вријеме аустроугарске окупације, и то за потребе што успјешније окупаторске владавине, па је последице ослобођења то остало неизмијењено. Зато лист износи мишљење да је то незаконито, јер је требало да остану на снази црногорски закони све до унификације закона за читаву државу, а не да се на Црну Гору примјењују закони Краљевине Србије. Лист сматра да нема правне основе да се закони једне бивше државе, која је ступила у заједничку државу, прошире на другу, која је такође ступила у ту исту заједничку државу. То исто важи и за проширење устава и закона Србије на пљеваљску, бјелопољску, беранску и пећку област, које су отргнуте од Црне Горе; док се тако ради у Црној Гори, дотле се на територији бивше Аустро-Угарске још увијек стриктно примјењују аустроугарски закони. Зато је изнесено мишљење да изборе не треба спроводити док се макар на основу неке уредбе не организују општине у Црној Гори, јер има општина у којима постоји само 35 уписаних бирача.⁶⁸ Указује се и на то да се многим општинама и не знају грађанице.⁶⁹

Али ова кампања и захтјеви да се општински избори одложе нијесу дали резултат. Главни одбор Народне радикалне странке одговорио је Централном одбору да није могуће одложити изборе, али да ће радикалски посланички клуб тражити да се што прије у складу са законом организују општине у Црној Гори.⁷⁰

Општински избори су имали изразито страначко обиљежје. Представници грађанских странака изјављивали су да тако не треба да буде, већ да људи треба да се окупљају око разних комуналних а не страначких програма, али сви су радили супротно од онога што су прокламовали, па су све кандидатске листе, осим у неколика случаја, биле искључиво страначке листе.

⁶⁷ ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — Главном одбору, Подгорица 19. јула 1921.

⁶⁸ *Црна Гора*, бр. 49, 8. јула 1921, год. II.

⁶⁹ Исто, бр. 60, 16. августа 1921, год. II.

⁷⁰ ИИ, ф. 320/II, Главни одбор — Централном одбору, Београд 20. августа 1921.

Углавном су на овим изборима одмјеравале снагу двије ривалске странке — Радикалска и Демократска. Осим њих, само у неколико општина истакли су још кандидате републиканци и независни. Било је и неколико тзв. грађанских листа, али су им карактер давале Радикална или Демократска странка, као што је то био случај у Цетињу.

Радикали су овим изборима придавали велики значај, па су себи ставили у задатак да освоје што више општина и из њих потисну дотадашње демократске функционере.⁷¹ У једном распису окружним изборима Централни одбор је писао: „Несумњиво је да ће она странка имати више успјеха у изборима народних посланика која више добије својих предсједника на општинским изборима“.⁷²

Антагонизам између радикала и демократа био је тако велики да у многим мјестима нијесу успјели покушаји да формирају заједничку кандидатску листу. Тако је пропао сличан покушај у Цетињу.⁷³ Зато су овдје радикали формирали грађанску листу без демократа.⁷⁴

Предизборна борба је била прилично оштра, посебно у градовима, и водила се углавном између радикала и демократа. У томе се нијесу бирала средства, само да би се противници оцрнили.⁷⁵ У Подгорици се нарочито водила борба за гласове муслимана. Радикали су се трудили да задобију њихову наклоност и тиме што су нападали одлуку министра просвјете о укидању вјерских школа за муслиманску дјецу, као и писање демократске „Народне ријечи“ која је подржавала ту одлуку.⁷⁶

Избори су обављени 21. августа 1921. год. У многим сеоским општинама нијесу ни истицане кандидатске листе, па у њима избори нијесу ни обављени. Немамо тачне резултате ових избора. И радикали и демократи говоре да су на њима однијели велику побједу. Према подацима које саопштава њихова „Народна ријеч“, демократи су добили већину црногорских општина.⁷⁷ Они резултате ових избора карактеришу као „сјајну побједу“ Демократске странке.⁷⁸ Демократи су нарочито истицали успјех у Цетињу, гдје је њихова листа однијела убједљиву побједу.⁷⁹ Радикалима је овај пораз на Цетињу тешко пао, па су то правдали чињеницом да су за демократе гласали чиновници, који нијесу стално везани за Цетиње, док су грађани који ту стално

⁷¹ Црна Гора, бр. 60, 16. августа 1921, год. II.

⁷² ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — Распис окружним изборима, бр. 22, Подгорица 19. јула 1921.

⁷³ Црна Гора, бр. 62, 20. августа 1921. — Изјава Лаза Јововића и Комнена Драговића.

⁷⁴ Исто, бр. 59, 12. августа 1921, год. II.

⁷⁵ Исто, бр. 62, 20. августа 1921, год. II.

⁷⁶ Исто, бр. 49, 8. јула 1921, год. II.

⁷⁷ Народна ријеч, бр. 67, 27. августа 1921, год. III.

⁷⁸ Исто, бр. 72, 14. септембра 1921, год. III.

⁷⁹ Исто, бр. 65, 24. августа 1921, год. III.

живе и којима је стало до напретка Цетиња гласали за радикале.⁸⁰ У већини осталих црногорских градова радикали су побједили, и то су истицали као свој велики успјех. Побједу су однијели у Подгорици, Никшићу, Шавнику, Колашину, Андријевици, Улцињу, Гусињу, а у Ријеци Ррнојевића била је заједничка радикалско-демократска листа на челу са предсједником радикалом.⁸¹ Државни савјет је поништио изборе у Улцињу, па су поново одржани, али овог пута радикали и демократи су истакли заједничку листу на челу са дотадашњим предсједником општине.⁸²

И послје избора радикали су доказивали да су њихови захтјеви да се избори одложе и приговори на примјену закона Краљевине Србије на Црну Гору били оправдани. Сада се указује и на конзервативност овога закона, јер он предвиђа цензус државне порезе за евентуалне кандидате за предсједнике општина и истиче да у многим општинама није могуће наћи кандидате који би испуњавали те услове.⁸³ „Црна Гора“ опет иступа против тзв. партијске политике у општинама, па оцјењује као зло партијску подјелу приликом општинских избора, претпостављајући таквој пракси стварање заједничких грађанских листа.⁸⁴ Ипак лист и даље напада демократе у вези са овим изборима, су гласали за радикале.⁸⁵ Или нпр. одбијање демократа у Колакао нпр. њихов однос према муслиманима у Подгорици зато што шину да предаду радикалима општинску управу, што су урадили тек послје протеста радикала код предсједника владе и министра унутрашњих послова.⁸⁶

Општински избори од 21. августа 1921. били су још дуго повод за страначке размирице и обрачуне у Црној Гори. Можда би се могло рећи да је Радикална странка из ових избора изашла ојачана, иако није добила већину општина.

Антикомунизам црногорских радикала

Прије избора за уставотворну скупштину радикали у Црној Гори нијесу се много бавили Комунистичком партијом и њеном активношћу. Они су потцијенили значај ове партије и њен утицај у народу, па су главну пажњу посветили Демократској странци, коју су сматрали за свог основног ривала у борби за гласове и власт.⁸⁷ Послје избора за уставотворну скупштину, чији су резултати у Црној Гори изненадили и забринули све

⁸⁰ Црна Гора, бр. 63, 26. августа 1921, год. II.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто, бр. 89, 29. новембра 1921, год. II.

⁸³ Исто, бр. 64, 30. августа 1921, год. II.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Исто, бр. 66, 6. септембра 1921, год. II.

⁸⁶ Исто, бр. 67, 9. септембра 1921, год. II.

⁸⁷ Види о томе опширније мој рад: *Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ*, ИЗ, 1—2, 1969.

грађанске странке,⁸⁸ јер су комунисти добили највећи број гласова и посланичких мјеста (четири од десет, колико их је бирао Црна Гора), тај се став донекле мијења. Постало је јасно да су комунисти много озбиљнија политичка снага него се рачунало, па је против њих требало предузети енергичније полицијске и пропагандне мјере. Уосталом, до таквог закључка дошла је буржоазија, односно грађанске политичке странке, у читавој Југославији, па су у периоду о коме говоримо донесене и предузимане врло енергичне мјере против комуниста, међу којима свакако најистакнутије мјесто заузимају „Обзнана“ и Закон о заштити јавне безбједности и поретка у држави. Радикална странка, која је у коалицији са другим странкама била на власти током 1921. године, учествовала је врло активно у спровођењу ових мјера. Природно, и радикали у Црној Гори слиједили су своју странку, па су дио свог посла у борби против комуниста ефикасно обављали. У томе је одређену улогу одиграо и страначки орган „Црна Гора“, који се последице избора за уставотворну скупштину много чешће бави проблемом комуниста него што је то раније чинио.

Прије свега, црногорски радикали су покушали да изврше анализу узрока великог успјеха комуниста на изборима за уставотворну скупштину у Црној Гори. Неколико дана по изборима „Црна Гора“ је писала да су се Црногорци својим гласањем изјаснили за уједињење, али да су у исто вријеме и осудили додашњи режим управе у Црној Гори на чијем је челу био демократа Иво Павићевић. Што су они то незадовољство изразили гласањем за комунисте тумачи се тврђом да су комунисти, будући увјерени да никада неће доћи на власт, обећавали народу златна брда и долине.⁸⁹ Овакво тумачење успјеха комуниста на изборима „Црна Гора“ је и касније понављана.⁹⁰

⁸⁸ Радикалска „Црна Гора“ је писала: „Изненада као из ведре неба гром, хиљаде Црногораца бацили су куглице у комунистичку кутију, иако прије тога нико није помишљао на њихов успјех... Ова је појава морала забринути свакога, коме лежи на срцу добро ове земље“ (бр. 53, 22. јула 1921, год. II). Слично је лист писао и раније: „Избори за конституанту испали су све друкчије но што је одговарало жртвама, којима је откупљена ова држава. Али међу свима жалосним појавама најтежа је изборни излаз у Црној Гори, барем за оне, који нијесу заборавили што је Црна Гора нашем читавом народу, који осјећају љубав и захвалност према Црној Гори и који познају вредност Црне Горе у овој држави“ (бр. 20, 21. децембра 1920, год. I).

⁸⁹ Исто, бр. 15, 3. децембар 1920, год. I.

⁹⁰ У фебруару 1921. „Црна Гора“ је писала да се многом Црногорцу учинила најбоља она партија „чији су му агитатори давали најбоља обећања, а владајуће партије нападали“. „Како су му се комунисти и републиканци појавили као партије што нијесу владале, а са великим обелашњима, то је многи Црногорац гласао за њихове листе, протестујући на тај начин противу рада досадашњих владајућих партија. Он није много разабрао ко је кандидат на тим листама, већ је само имао на уму да гласа за једну листу која није од владајућих партија, чиме је имао да скрене пажњу, да је незадовољан са досадашњим начином управљања“. Истина, то се тумачи као тренутно незадовољство. (Бр. 7, 1. фебруара 1921. и бр. 8, 4. фебруара 1921, год. II).

Централни одбор Народне радикалне странке је гласање Црногораца за комунисте такође тумачио као израз народног незадовољства. Он је писао: „На изборима се показао један општи протест противу досадашњег стања ствари. Форма у којој се тај протест показао не одговара правом осјећању бирача. Углавном не би се могло рећи да је протест био за чији рачун споља“.⁹¹ Радикали су за такав протест, односно за појаву комуниста у Црној Гори, у крајњој линији оптуживали демократе, који су били на власти и који, према тврђењу радикала, нијесу умјели да смире незадовољство народа, већ су против њега покретали казнене експедиције и тако изазивали још веће незадовољство. Због тога се као мудар акт хвали амнестија која је дата Црној Гори, а која се приписује радикалима.⁹² Ову тезу је „Црна Гора“ често понављала. Коментаришући одлуке радикалске конференције у Подгорици из маја 1921, „Црна Гора“ каже да су надлештва „својим радом створила од Црне Горе гробницу а од наших гора костурницу. Заиста власт је та која и дан данјих ствара питање безбједности, које је само један мали дио нашег унутрашњег зла. Заблуда је мислити да ће жандармерија умирити Црногорце, осим ако се не мисли да идућих избора уђе у скупштину још четири отровнија комуниста, од овијех што смо послали. Није овдје питање хоће ли се поубијати каква комитска банда него наћи пута и начина да се створи један државни елеменат који ће и у будућности као што је био у прошлости, увијек поносити главе вршити дужности исправног грађанина“.⁹³

Но и поред тога радикали позивају на директан обрачун са комунистима.⁹⁴ Уредник „Црне Горе“ Драгутин Матановић ускоро послѣ избора за уставотворну скупштину оштро напада сеоске учитеље у Црној Гори зато што су већином гласали за комунисте. Он тврди да они нијесу гласали за комунисте због материјалног положаја него из мржње према држави, па их назива дезертерима. Он им отворено и пријети: „Држање ваше већ је запажено ондје гдје треба; оно ће бити у своје вријеме достојно награђено“. — каже Матановић.⁹⁵ Лист каже да су за комунисте највише гласали крајеви који су дали најкрволочније убице Срба у служби Аустрије, па жали што су се Црногорци придружили њима и да гласањем за комунисте и републиканце

⁹¹ ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — Главном одбору, Подгорица 13. маја 1921. год.

⁹² *Црна Гора*, бр. 16, 7. децембра 1920, год. I.

⁹³ Исто, бр. 34, 13. маја 1921, год. II.

⁹⁴ О ставу радикала према комунистима у Југославији уопште види опширније: Бранислав Глигоријевић, *Настанак закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави*, Историја XX века, Зборник радова Х, Београд, 1969, стр. 247—282.

⁹⁵ *Црна Гора*, бр. 18, 14. децембра 1920, год. I.

нијесу одговорили историјским тежњама Црне Горе.⁹⁶ Иначе лист назива оне који су гласали за комунисте отпадницима који су тиме укаљали образ народа.⁹⁷ Вјероватно да би оправдало такве мјере каква је била „Обзнана“, лист се труди да комунисте представи као главне непријатеље државе који по наређењу споља раде на њеном уништавању, па су због тога све мјере предузете против њих дозвољене и оправдане.⁹⁸ Са задовољством се примају репресалије против комуниста и њихових симпатизера у Црној Гори.⁹⁹ А конференција црногорских радикала одржана почетком маја 1921. у Подгорици истиче као један од десет основних проблема унутрашње политике у Црној Гори „сузбијање антидржавних елемената“, мислећи при том, наравно, на комунисте.¹⁰⁰ Оштре ријечи и пријетње комунистима упутили су црногорски радикали поводом неуспјелог атентата на регента Александра.¹⁰¹ Но у вези са начином борбе против комуниста испољиле су се и код њих неке разлике, што се нарочито манифестовало у вези са убиством министра Драшковића и доношењем Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави. Вјероватно је то одјек разлика које су постојале у страначким врховима, а посебно утицаја Стојана Протића, који је имао озбиљних резерви према поменутом закону, као и раније према „Обзнани“,¹⁰² а који је имао својих присталица у Црној Гори. Радикалска „Црна Гора“ је писала: „Али и овом приликом морамо подвући, да се тешке кризе не рјешавају ‚Обзнаном‘ и полицијским законима. У народ! — то је лозинка свију који вјерују у здраву националну свијест свога племена и побједа је

⁹⁶ Исто, бр. 20, 21. децембра 1920, год. I. — Нешто слично лист каже и пар дана касније: „Па тко је бирао толики број комунаца? Инак, злоба, завист и мржња против ове заједничке куће коју су Срби основали... Комунисти стоје на обадвије ноге ван ње, како би боље будаком заманули, те га до испод темеља њених закопали“ (бр. 21, 24. децембра 1921, год. I).

⁹⁷ Исто, бр. 4, 21. јануара 1921, год. II.

⁹⁸ Лист је писао: „У држави, разорни елементи не чекају...! Са даљом црвеном Москвом, преко бежичне телеграфије ступају они у везу, од ње инструкције добијају, и на преврату раде“ (бр. 1, 5. јануара 1921, год. II). — А неколико дана касније: „У мају смо имали главну, пробну мобилизацију разорних елемената, генерални штрајк жељезничара. Једним замахом имао се парализати сав државни живот, и онда би слиједио велики удар који би земљу на кољена оборио. Покушај је пролао. Но гле, ево га гдје оживљује тачно при крају године, озбиљније, брижљивије припремљен. Рубља црвене Москве, увлачи се и цури свугдје; њени агенти покушавају да њоме инфилтрирају жандармерију, војску, чак и гарду. Хватају везе са Радићем, са бугарским македонским комитетом у Софији, са Маџарима и Њемцима и Арнаутима. А по наређењу главног шефа штаба у Москви, бомбе су намјештене да разнесу чланове владе. И крупна је ријеч најзад пала: Совјетска револуција“ (бр. 2, 14. јануара 1921, г. II).

⁹⁹ Исто, бр. 5, 25. јануара 1921, год. II.

¹⁰⁰ ИИ, ф. 320/II, Записник са конференције 6—8. маја 1921.

¹⁰¹ Црна Гора, бр. 48, 5. јула 1921, год. II.

¹⁰² Бранислав Глигоријевић, *Настанак закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави*, Историја XX, века, Зборник радова Х, Београд 1969.

државе сигурна“.¹⁰³ Неколико дана касније лист је у истом духу објавио чланак под насловом „Више такта и обазривости“, у коме се осврће на прогоне комуниста поводом убиства министра Драшковића. Лист каже да црногорске комунисте треба разликовати од оних у другим крајевима који тобоже раде за интересе Аустрије и Мађарске. Овдје је проговорио и бјелашки инстинкт радикала, јер лист узима у неку врсту заштите црногорске комунисте прије свега због тога што су раније већином били бјелашки. „У току наших унутрашњих двогодишњих борби“, пише лист, „готово три четвртине, данашњих варошких комуниста биле су с нама, раме уз раме под барјак слободе и уједињења. У том погледу није се могао разликовати, чиновник, грађанин или ма који сталез буржоаски од једног скромног радника, који је данас или јуче био комуниста. Ми не смијемо заборавити ни из обзира правде и родољубља толико младих људи, над чијом главом виси незаслужена казна. Због тога написасмо ово неколико редова, рачунајући да ће се о томе повести рачуна на надлежном мјесту“.¹⁰⁴ Лист се изјашњавао против диктатуре која је наговјештавана у вези са прогоном комуниста, тражећи да се води таква политика која од грађана неће правити комунисте.¹⁰⁵

Но лист је ускоро ипак поздравио усвајање Закона о заштити државе,¹⁰⁶ с тим што у исто вријеме напада демократе који имају полицију у рукама, оптужујући их да су они криви за све, јер су интересе државе подредили интересима своје странке,¹⁰⁷ па су чак заборавили на потребу борбе против комуниста. „Није никакав цинизам, ако отворено кажемо да је требао да дође атентат на регента и убиство пок. Драшковића, па тек да се неко нађе побуђен, да отпочне хајку против превратника“.¹⁰⁸ То исто лист је писао и касније, тврдећи да је борба против комуниста поведена тек кад је њихов „зли рад“ превршио сваку мјеру. Зато је лист у уводнику „Држава и друштво“ истицао да није довољно да се само држава бори против комунизма, већ то треба да ради друштво у цјелини. Радикали позивају све грађанске странке да се окупе на том задатку, како би се парирало

¹⁰³ Црна Гора, бр. 53, 22. јула 1921, год. II, уводник: „Ми и црногорски комунисти“.

¹⁰⁴ Исто, бр. 54, 26. јула 1921, год. II.

¹⁰⁵ Исто, бр. 55, 29. јула 1921, год. II.

¹⁰⁶ „Послије дугог и дугог оклијевања, држава је устала да заштити себе и своје грађане од антинационалних елемената, који су под маском комунистичких теорија сакривали своју урођену мржњу и незадовољство спрам новоствореног стања у нашој отаџбини, и припремали, да једнога дана мачем и огњем сруше све, што је створено на милионима жртава народног јединства“ (бр. 59, 12. августа 1921, год. II).

¹⁰⁷ Исто, бр. 59, 12. августа 1921, год. II.

¹⁰⁸ Исто.

комунистима.¹⁰⁹ Дакле, није се радило о томе да ли треба или не треба водити борбу против комуниста — у томе су били јединствени сви радикали, па и све грађанске странке. Разлике су биле у томе: који је метод борбе ефикаснији и како лакше доћи до циља.

У борби против комуниста црногорски радикали су се служили највулгарнијом пропагандом. Они су позивали црногорски народ да не вјерује Јовану Томашевићу, вођи црногорских комуниста, јер је он противник свих народних светиња, прошлости и народности.¹¹⁰ Они су плашили Црногорце, посебно сељацима, да су комунисти против сваке својине, да су против породице, да своје жене и сестре слободно утапају другима итд. и т. сл.¹¹¹

У антикомунистичкој пропаганди нарочито су се служили разним алармантним и измишљеним вијестима о стању у Совјетској Русији. То стање се приказује у најцрњим бојама, како би се Црногорци заплашили. На ову појачану антибољшевичку пропаганду вјероватно је утицало и присуство Врангелових војника у Боки Которској. У антикомунистичке сврхе коришћено је и прикупљање помоћи за руске избјеглице. Свугдје по Црној Гори формирају се одбори за прикупљање тих прилога, а у Подгорици је формиран Покрајински одбор.¹¹²

Да би се парирало комунистима, популарише се активност „Српске радничке задруге“ у Котору. Зато је искорешћена 25-годишњица формирања овог режимског националистичког удружења, па свечаностима присуствују представници свих грађанских странака.¹¹³ Хтјело се на примјер ове задруге указати свима радницима у Црној Гори, који мјесто комунистичких треба да формирају овакве организације.

Борба против Демократске странке

Основна брига радикала, као и свих грађанских странака, била је: како да дођу на власт и обезбиједи себи уносне положаје у државној управи, почев од разних чиновничких до министарских. Због тога је природно што је оштрица политичке борбе била највише окренута према ономе ко је сматран за најозбиљнијег такмаца у борби за власт и положаје. Радикали су

¹⁰⁹ „Ми желимо да ово приме срцу све грађанске странке без разлике. На том пољу могућа је, и ми мислимо и неопходно потребна, сарадња грађанских партија. Та сарадња донијела би трајан успјех, ударила правац народном развитку и приштедела многу трзавицу“ (бр. 71, 23. септембра 1921, год. II).

¹¹⁰ Исто, бр. 10, 11. фебруара 1921, год. II.

¹¹¹ Исто, бр. 18, 11. марта 1921, год. II.

¹¹² Исто, бр. 18, 14. децембра 1920, год. I; бр. 7, 1. фебруара 1921, год. II; бр. 39, 31. маја 1921, год. III бр. 53, 22. јула 1921, год. II; бр. 78, 18. октобра 1921, год. II.

¹¹³ Исто, бр. 74, 4. октобра 1921, год. I; бр. 75, 7. октобра 1921, год. II.

сматрали да то не могу бити ни Комунистичка партија нити поједине мање партије са грађанске левеце. Они су с правом држали да је то једино Демократска странка, која је у периоду до уставотворне скупштине била на власти и стално држала у својим рукама најосјетљивији ресор — министарство унутрашњих послова, у чијој су надлежности била среска и окружна начелства. У Црној Гори још прије формирања страначких организација демократи су имали врло јаке позиције, јер је повјереник краљевске владе за Црну Гору Иво Павићевић) био демократ. Осим тога, „Народна ријеч“, иако формално није била њен орган, исповиједала је и заступала начела Демократске странке. Све је то допринијело да овај радикалско-демократски антагонизам у Црној Гори буде врло изражен.

Чим су формирали организације и покренули свој орган, радикали су сву пажњу посветили не рјешавању основних политичких, привредних, социјалних и других проблема Црне Горе, којих је било на претијек, него обрачуна са Демократском странком. Непосредан повод за то били су избори за уставотворну скупштину. Цјелокупна предизборна кампања радикала у Црној Гори била је у духу обрачуна са Демократском странком. Њу су оптуживали за све неријешене проблеме и недаће које су снашле Црну Гору.¹¹⁴ Избори за уставотворну скупштину показали су да је у Црној Гори присутан још један врло озбиљан противник — црногорски комунисти, па су радикали против њих повели енергичну борбу. Ипак, они нијесу заборавили на демократе, па су и противу њих наставили врло упорну борбу, без обзира на то што су им били коалициони партнери у влади. Основне линије тога напада биле су исте као у периоду прије избора за уставотворну скупштину: демократе и даље нападају као основне кривце за несносно стање у Црној Гори; оптужују их за полицијски терор који регрутује комунистичке незадовољнике, па се наводе конкретни примјери тога терора; тврди се да узрок зала у Црној Гори није у роварењу из иностранства већ у слабој управи, неспособности чиновника и сл., што је све створило подесан терен за агитацију разних деструктивних елемената.¹¹⁵ Радикалска „Црна Гора“ у цјелини објављује скупштинску интерпелацију комунистичких посланика из Црне Горе у вези са злочинима окружног начелника у Колашину Бошка Бошковића, који је био члан Демократске странке.¹¹⁶ А када је овај послје те интерпелације премјештен у Бар, радикалски посланик из Црне Горе М. Раичевић је поднио интерпелацију у којој је протествовао против тог постављења и захтијевао од министра унутрашњих послова да од тога одустане. Случај окружног начел-

¹¹⁴ Види о томе опширније у мом раду: *Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ.*

¹¹⁵ *Црна Гора*, бр. 14, 30. новембра 1920, г. I; бр. 21, 24. децембра 1920, год. I; бр. 5, 25. јануара 1921, год. II.

¹¹⁶ Исто, бр. 34, 13. маја 1921, год. II.

ника Бошка Бошковића и даље је коришћен за напад на демократе и њихову управу у Црној Гори.¹¹⁷

У боравак једне владине комисије, која је упућена у Црну Гору да проучи унутрашње прилике и поднесе конкретне предлоге за санирање стања, радикали су искористили да би напали демократе и оптужили их као кривце за несносне прилике у Црној Гори. Указује се на то да нијесу поуздани информатори комисије они које изабирају окружни начелници. „Кад се већ послала комисија састављена од онако угледних личности“, — пише „Црна Гора“ — „да пронађе Црну Гору на карти краљевине, послје двије и по године од дана уједињења, онда се је бар толико могло напоменути: да сви који станују један пушкет од војничких и полицијских постоја мисле сасвим друкче од оних који животаре у том уском кругу“. Тврдећи да је народ губио у сваком послу тамо гдје је полиција водила главну ријеч, лист истиче алтернативу: „Или ће политиком ножа и угарка умиривати Црну Гору или ће политиком разборитости и усмјерености правде и слободе стварати од Црногораца честите држављане“.¹¹⁸

Мјесец и по дана касније о владавини демократа у Црној Гори лист је писао: „Кад већ свијет не разумије њихове разлоге, онда га треба уразумљивати било канцијом, било угарком, било корупцијом. Ми морамо вапијати за правдом док год се не прекине с оваквим методима и одлучно заузети став против режима који је канцију прогласио као врховни закон а корупцију као основни принцип своје политике“.¹¹⁹ Лист оптужује демократе да тргују идејом уједињења, да се размећу мучеништвом и сл., па довикује: „Земан је да се скида трнов вијенац и плашт великомученички с људи који доведоше земљу до ивице пропасти а све праве патриоте у очајање.“¹²⁰ Тврди се да је основна брига чиновника, чланова Демократске странке, добијање већих класа, и да у томе, иако немају школске спреме и потребних квалификација, успијевају захваљујући једино своме страначком припадништву.¹²¹ Честе су жалбе да су из ресора министарства унутрашњих послова у Црној Гори отпуштани из службе они чиновници који су били чланови Радикалне странке.¹²² Радикали и лично нападају и раскринкавају поједине истакнуте представнике Демократске странке, са циљем да убију њихов у-

¹¹⁷ Исто, бр. 39, 31. маја 1921, год. II; бр. 44, 17. јуна 1921, год. II.

¹¹⁸ Исто, бр. 38, 27. маја 1921, год. II.

¹¹⁹ Исто, бр. 51, 16. јула 1921, год. II.

¹²⁰ Исто, бр. 46, 25. јуна 1921, год. II.

¹²¹ „Без икаквог оклијевања можемо рећ инаше мишљење да су демократе, бар код нас, јадно мало друштванце за узајамно помагање, али не помоћу друштвених чланова него помоћу државне касе“, писала је „Црна Гора“ (бр. 46, 25. јуна 1921, год. II).

¹²² ИИ, ф. 145, Окружни одбор народне радикалне странке бр. 34, Бар 27. VI 1921 — председнику Централног одбора НРС; Црна Гора, бр. 51, 16. јула 1921, год. II; бр. 68, 13. септембра 1921, год. II.

глед у масама.¹²³ Бранећи се од напада демократа да у Радикалној странци има пуно чиновника који су служили краља Николу, радикали кажу да су само служили један дио српскога народа, па се питају, алудирајући на неке истакнуте демократе: „Зар је то стидно и срамно, што нијесмо вирили из диспозиционих фондова као мишеви из брашна. Еј, кад би Пашић отворио свој тефтер, тек бисмо онда видјели како је многоме било тешко у теразијској емиграцији“.¹²⁴ Радикалима је нарочито тешко падало што од шест окружних начелника у Црној Гори ни један није био радикал, већ сви демократи. Једини је радикал био онај у Бару, па је и он поднио оставку, коју је министар унутрашњих послова радо прихватио и (на његово мјесто) за начелника поставио човјека који је био члан Демократске странке. Радикали су истицали да је неприхватљиво да у вријеме радикалско-демократске коалиције у Црној Гори ни један окружни начелник није радикал, иако су радикали у Црној Гори бројно јаки, бар као демократи.¹²⁵ Они кажу да је сама та чињеница довољна да покаже како је сарадња радикала са демократима у влади немогућа, па се све чешће тражи да се ти односи расчисте или да се, у противном, сарадња са демократима раскине.¹²⁶ Тражено је да о томе расправља и земаљска конференција радикала. Истина, црногорски радикали су се декларисали за радикалско-демократску коалициону владу, али су тражили да ресор министарства унутрашњих послова припадне радикалима. У противном: „Ако им је партизанство прече од државе, онда ми радикали нећемо такву сарадњу. То треба јасно и гласно поручити демократима са радикалске конференције“.¹²⁷

Сасвим је разумљиво што је ресор министарства унутрашњих послова био у центру пажње радикала, јер се преко њега могло утицати на страначко опредјељење маса и разне изборе. Честе су жалбе црногорских радикала како министар унутрашњих послова на свим истакнутим мјестима у окрузима гдје радикали имају већину поставља демократе, па се вође радикала у Београду позивају да стану на пут таквој пракси, и како полицијски чиновници користе своју власт да би формирали организације Демократске странке. Окружни одбор Радикалне странке из Бара наводи у новембру 1921. године да од три среска начелника и пет полицијских писара које су радикали имали у окру-

¹²³ Црна Гора, бр. 21; 24. децембра 1920, год. I; бр. 25, 15. априла 1921, год. II; бр. 85, 11. новембра 1921, год. II.

¹²⁴ Исто, бр. 51, 16. јула 1921, II.

¹²⁵ Исто, бр. 83, 4. новембра 1921, год. II.

¹²⁶ „Црна Гора“ је писала: „Радикална странка не може сарађивати са партијом, која је себи ставила задатак, да гдје год може из својих ресора жури наше присташе, а намјешта своје“ и „да се ни под каквим људским погледима не може сарађивати са људима, који на сваком кораку траже главу својих сарадника из друге партије“ (бр. 84, 8. новембра 1921, година II).

¹²⁷ Црна Гора, бр. 86, 15. новембра 1921, год. II.

гу барском у вријеме избора за уставотворну скупштину сада немају ни једног, и да је то учињено „закулисним роварењем овдашњих деморактских организација и њихових шефова у Подгорици и Београду“.¹²⁸

Али ни демократи нијесу остајали дужни, па су радикале оптуживали за исте грехове: у ресорима правде и пошта прогањају чиновнике чланове Демократске странке само зато што су на челу ових министарстава радикали и сл. Наравно, радикали су се бранили од таквих оптужби.¹²⁹

Предмет оштрих напада радикала био је и орган Демократске странке у Црној Гори „Народна ријеч“, за коју кажу да напада и ружи све што је црногорско, да се бави клеветањем угледних Црногораца и шири мржњу међу народом. „За ово несносно стање које влада у Црној Гори“, каже „Црна Гора“, „поред г. Ива Павићевића и осталих скоројевића без сумње је много крива и „Народна ријеч“ која их је својим писањем помагала и рушила све, што је свето Црногорцу“ Зато позива Црногорце да бојкотују овај лист.¹³⁰ Сличне нападе „Црна Гора“ је понављала и касније.¹³¹ Зато је тражено да се престане са бесплатним штампањем „Народне ријечи“, јер она више не извршава обавезе које је својевремено била преузела према Извршном народном одбору, већ служи интересима једне странке. Позиван је радикалски посланик Милосав Раичевић да протестује против тога, јер је то трошење државних пара за Демократску странку.¹³²

Радикали нападају и „Подгорички гласник“, други демократски лист у Црној Гори, који се појавио уочи општинских избора у августу 1921. године.

Црногорски радикали су нападали и извјесне начелне ставове Демократске странке о начину уређења Југославије, прије свега њихов унитаризам и схватање да су Срби, Хрвати и Словенци један троимени народ, па доказују неодрживост тог унитаристичког Југословенства и штетне последице које је оно имало. Очигледно, то су схватања Протићевих присталица међу

¹²⁸ ИИ, ф, 321, Окружни одбор НРС, Бар бр. 74, 8. новембра 1921. — Централном одбору НРС; *Црна Гора*, бр. 24, 1. априла 1921, год. II; бр. 26, 8. априла 1921; год. II; бр. 86, 15. новембра 1921, год. II.

¹²⁹ *Црна Гора*, бр. 78, 18. октобра 1921, год. II; бр. 80, 25. новембра 1921, год. II.

¹³⁰ Исто, бр. 14, 30. новембра 1920, год. I.

¹³¹ „Је ли и један лист на свијету тако жалосно вршио улогу па чак и кад је најмљен и богато плаћен за готово, као што је овај ваш, за сређивање унутрашњих прилика и учвршћење новог стања. Је ли икада и једна омладина била жалосније представљена него у ступцима листа, који је прогутао народног новца из државне касе више но што износи буџет неког малог надлештва? Зар тај исти лист није постао бранилац гомиле класоваца који су оскрнавили свету идеју јединства хајдучким јуришом на богате синекуре?“ (бр. 46, 25. јуна 1921. год. II).

¹³² *Црна Гора*, бр. 14, 30. новембра 1920. год. I; бр. 46, 25. јуна 1921, год. II; бр. 53, 22. јуна 1921, год. II; бр. 54, 26. јула 1921, год. II.

црногорским радикалима, која је он формулисао у расправама о уређењу земље, односно доношењу устава, супротстављајући се Пашићевим концепцијама.¹³³ Радикали се декларишу и против тога да држава носи име Југославија, залажући се за задржавање историјских имена. Они кажу да су за ново име дојучерашњи непријатељи, који би хтјели да поцијепају државу, да се народ гнуша тог имена, јер крије у себи остатке црножуте монархије и сл. Али овом проблему радикали приступају са великокрспских позиција. Они оптужују Хрвате да су за ново име, а Срби се противе томе имену иако нијесу против јединства, јер су они за њега највише дали. Радикалски одбор из Херцеговине је тражио да се држава зове Србија.¹³⁴ Истина, они признају постојање хрватског питања, извјесну посебност и индивидуалност Хрвата (па нападају демократе који све то желе да избришу), признају потребу најшире самоуправе за Хрватску.¹³⁵ Али то не значи да црногорски радикали имају разумијевања за Радићеву активност у Хрватској. Напротив, они је оштро нападају и укључују се у великокрспску хајку против Хрвата и Радића, кога оптужују да жели да рестаурира хабзбуршку монархију. Истина, нешто касније, признајући постојање хрватског питања, „Црна Гора“ каже да се не бави интензивно овим питањем, јер су црногорски радикали далеко од центра борби и трзавица и што не желе да распирују страсти.¹³⁶

Наравно, радикали су полемисали са демократима и о другим принципијелним питањима државног уређења и економског живота земље, а посебно о чисто црногорским питањима, као што су скадарско, жељезничко, перперско и друга, о којима ћемо нешто више рећи у излагању које слиједи.

Скадарско питање

Скадар је увијек био опсесија Црногораца, боље рећи владајућих кругова у Црној Гори. Увијек се о њему говорило као о некој обећаној земљи прадједова, коју само треба посјести и

¹³³ Види о томе: Бранислав Глигоријевић, *Сукоби у вођству радикалне странке 1920—1928*, Историјски гласник, 1, Београд 1972, 29—51.

¹³⁴ *Црна Гора*, бр. 17, 10. децембра 1920, год. I; бр. 35, 17. маја 1921, год. II; бр. 39, 31. маја 1921, год. II; бр. 40, 3. јула 1921, год. II.

¹³⁵ Уредник „Црне Горе“ Драгутин Матановић пише: „Паметни државници водиће мудро рачуна о посебности и индивидуалности Хрватске, које су разни вјековни утицаји створили. Грехота би била плитким уједначавањем и поравнавањем угушити у заметку све што обласне снаге могу дати нашој заједници, као што би то хтјели неумни демагози а ла Прибићевић. Хрватској ће се дати најшира самоуправа, која је у ствари аутономија. Само не никаквих нагодаба, пакта и свег оног византинизма а-устромацарског“ (*Црна Гора*, бр. 9, 17. децембра 1920, год. I). По свему изгледа да је Матановић био присталица Протићевих схватања, јер ови и неки други његови ставови много подсећају на оне које је Протић износио у расправама око устава током 1920. и 1921. г.

¹³⁶ Исто, бр. 19, 17. децембра 1920, год. I; бр. 20, 21. децембра 1920, год. I; бр. 23, 31. децембра 1920, год. I, бр. 78, 18. октобра 1921, год. II.

сви проблеми Црногораца биће ријешени. Зато се нијесу жалиле жртве, само да би се реализовали ти снови. Довољно је само подсјетити на хиљаде и хиљаде погинулих Црногораца на прилазима Скадру у балканском рату, или пак на то како се није презало ни од озбиљних дипломатских сукоба у првом свјетском рату, само да би се посио Скадар. И после уједињења 1918. године Скадар је био врло присутан у политичком животу Црне Горе.¹³⁷ Сматрало се да у склопу рјешавања разних питања проистеклих из првог свјетског рата може бити позитивно по Црну Гору, односно Југославију, ријешено и скадарско питање. И даље је стварана атмосфера да је припајање Скадра животном питању Црне Горе и да, пошто је нестало аустроугарске монархије, која је раније била главна сметња да се Скадар добије, сада само зависи од мудрости политичара да ли ће овај град припасти Југославији. Зато су све грађанске странке од овог питања стварале политички капитал, увјерене да је то најбољи мамац за гласачке масе Црногораца. Свака је сматрала да има најбоље рјешења за ово питање, па је ставове других проглашавала за основну сметњу да се питање позитивно ријешити, то јест да се Скадар добије. Највише полемике о овом питању било је између Радикалне и Демократске странке. Радикали су користили ту околност што је Андрија Радовић, који је као експерт за албанско питање био члан југословенске делегације у Паризу на мировним преговорима на којима су утврђене границе Југославије, касније приступио Демократској странци. Зато су Андрију Радовића, а кроз њега и читаву Демократску странку, оптужили као основне кривце што Југославија није добила Скадар.

Још прије формирања својих организација у Црној Гори присталице Радикалне странке су водиле оштру кампању за добијање Скадра. У Подгорици је у априлу 1920. године формиран Главни централни одбор за скадарско питање, на чијем је челу био Љубо Бакић. Овај је одбор организовао протестне скупове и слање телеграма савезничким владама, у којима се захтијевало да се Скадар припоји Југославији.¹³⁸ У мају 1920. године одлази у Београд једна делегација Црногораца, састављена углавном од присталица Радикалне странке, да влади предложи мјере које треба предузети да се Скадар припоји Југославији, као и друге за побољшање прилика у Црној Гори. У вези са Скадром они су предали врло опширан меморандум, у коме су доказивали историјско право Црне Горе, односно Југославије на Скадар.¹³⁹

¹³⁷ О томе опширније у мом раду: *Ослобођење Скадра 1918. године и стање на црногорско-албанској граници*, Историјски записи, бр. 1, 1960.

¹³⁸ ИИ, ф. 145, Љубо Бакић, Позив члановима Одбора, Подгорица 24. мај 1920; Љ. Бакић, — др Н. Шкеровићу, 24. мај 1920; Предсједницима влада савезничких земаља, без датума.

¹³⁹ ИИ, ф. 320/II, Списи Љ. Бакића. — Ова делегација је издала и једну брошуру о свом раду у вези са питањем Скадра под насловом „Скадарско питање и црногорско изасланство“, написали и издали чланови Одбора, новембра 1920.

Своје ставове црногорски радикали су износили преко радикалске сарајевске „Српске ријечи“, да би то касније радили преко свога органа „Црна Гора“, коју су покренули уочи избора за уставотворну скупштину.

У предизборној кампањи за уставотворну скупштину радикали су покушали да од скадарског питања направе привлачну предизборну паролу помоћу које ће се обрачунавати са Демократском странком и Андријом Радовићем, који је био носилац једне од кандидатских листа Демократске странке у Црној Гори.¹⁴⁰ У предизборном прогласу црногорски радикали су на прво мјесто ставили скадарско питање: „Рјешењем јадранског питања“, каже се у прогласу, „којим се одређују границе на Јадрану, није ријешено једно од животних питања Црне Горе — питање Скадра. Ово питање мора постати једна од основних тачака државне политике, сев док Скадар не буде наш“

И послвије ових избора црногорски радикали посвећују много пажње скадарском питању. У септембру 1921. године у једном уводнику „Црне Горе“ је писало:

„Има ли потреба о којима смо сви на чисто, да су најглавније и најпрече, да се издвајају од свију других, да о њиховом првенству нема сумње међу нама, Без сваке сумње има. Двије ријечи изражавају те потребе: Скадар и жељезница“.¹⁴¹ Повод да се и у овом периоду скадарском питању поклања велика пажња била је, поред осталог, околност што се тада на међународним конференцијама расправљало о границама Албаније и што је дошло до побуна Миридита против владе у Тирани.

Одмах послвије избора за уставотворну скупштину „Црна Гора“ је објавила чланак „Наш двогуби неуспјех у св. Маргарити“, у коме се политичари нападају због залагања за независну Албанију којој би припао и Скадар и због тога што су пропустили прилику да се Скадар добије за Југославију.¹⁴² У марту лист опет покреће питање Скадра, тврдећи да оно још није дефинитивно ријешено. Опет се напада Андрија Радовић као кривац што Скадар није припао Југославији. Лист тражи да у Скадру буду стациониране и југословенске (као што су италијанске) трупе, да би браниле тамошњи српски живаљ и да би онемогућиле да Скадар буде центар у коме се окупљају незадовољници из Црне Горе. На крају лист каже да ће Црногорци упасти у

¹⁴⁰ Црна Гора, бр. 11, 22. новембра 1920, год. I.

¹⁴¹ Исто, бр. 73, 30. септембра 1921, год. II. — Лист даље пише: „Скадар... Истакнућемо само, да је то био објект и победа балканског и свјетског рата, да је си гробница толико хиљада хероја са ових поносних стијена, да он представља оличену тежњу, традицију и неостварени идеал наше расе. Он, послвије ослобођења и уједињења, представља и даље робовање раје, Скадар остаје отворено питање за све нас. Истина веза крви која не зна за тешкоће, потреба наше области, потреба српства, потреба народа и државе“.

¹⁴² Исто, бр. 16, 7. децембра 1920, год. I.

Скадар ако тамо падне и једна кап српске крви.¹⁴³ Ова идеја о упаду у Скадар врло је блиска црногорским радикалима, и они је стално пропагирају. „Црна Гора“ стално објављује дописе наводно из Скадра, у којима се Црногорци позивају да упадну у тај град, јер их тамошње становништво свих вјероисповијести жељно очекује;¹⁴⁴ у допису „Писмо из Скадра“ тражи се „да Скадар буде српски Скадар“, а нешто касније, у допису „Глас из Скадра“, каже се: „Ми тражимо да нас ослободе наша црногорска браћа“, да би се поново у једном допису питало: „Што радите ви ослобођена браћо? Мислите ли или не мислите на ослобођени Скадар?“¹⁴⁵

Иначе лист са симпатијама прати побуну Миридита против владе у Тирани и о томе врло често доноси вијести, при чему оштро напада Италију, коју означава као главног противника југословенских претензија на Скадар и дјелова Албаније до Дрима.

Када се пронијела вијест да Андрија Радовић поново треба да представља државу на преговорима поводом дефинитивног утврђивања албанских граница и да ће се на тим преговорима тражити стара црногорска граница с Албанијом, „Црна Гора“ је објавила чланак „Зар ни Цијевна а камо ли Скадар“, у коме је А. Радовић опет оштро нападнут као основни кривац што је Скадар изгубљен и што југословенска граница није помјерена до Дрима, јер су то велике силе тобоже нудиле Југославији у јануару 1920. год. А када је Радовић одговорио на овај чланак, лист је прво пренио оштар одговор Стојана Протића на Радовићеву изјаву, а затим објавио нови опширни чланак под насловом „Андрија Радовић и Скадар“, у коме је Радовић нападнут најпогрднијим ријечима и као човјек и као политичар. Опет је поновљена тврдња да је Радовић главни кривац што није примљен француско-британски ултиматум од 14. јануара 1920. којим је Скадар даван Југославији, јер је супротно Пашићу са Хрватима мислио да се може добити више па су 20. јануара поднијели контрапредлоге који, наравно, нијесу прихваћени.¹⁴⁶

„Црна Гора“ је будно пратила рад Друштва народа у Женеви и амбасадорске конференције у Паризу у вези са утврђивањем албанских граница, па је упорно тражила да се граница Југославије помјери до Дрима, а особито да Скадар припадне Југославији, изјављујући да би сваку другу одлику сматрали као донесену без учешћа Југославије. У вези са тим давана је потпора раду др Спалајковића у Женеви и касније Пашића у Пари-

¹⁴³ Исто, бр. 21, 22. марта 1921, год. II.

¹⁴⁴ У допису „Скадар вас очекује“ тврди се да ће упад Црногораца бити дочекан усклицима: „Добро нам дошли Срби витезови, вријеме вам је, Скадар вас давно очекује“ (Црна Гора, бр. 29, 19. априла 1921, год. II).

¹⁴⁵ Црна Гора, бр. 54, 26. јула 1921, год. II; бр. 65, 2. септембра 1921, год. II; бр. 73, 30. септембра 1921, год. II.

¹⁴⁶ Исто, бр. 57, 5. августа 1921, год. II; бр. 76, 11. октобра 1921, год. II; бр. 82, 1. новембра 1921, год. II.

зу, који су заступали интерес Југославије.¹⁴⁷ Али сви су ти напори остали без резултата, јер је савезничка конференција у закључцима од 9. новембра утврдила границе Албаније углавном онако како су биле утврђене 1913. године — уз мање коректуре у корист Југославије, као нрп. сјевероисточно од Скадра ради веће сигурности Подгорице.¹⁴⁸

Но иако су границе Албаније биле дефинитивно утврђене, разни грађански политичари, па и радикали, још дуго су потрзали скадарско питање; они су били свјесни да то више не спада у домен реалне политике, али нијесу хтјели да се одрекну једне агитационе паролe у чију су магичну моћ вјеровали.¹⁴⁹

Питање жељезница

Као друго животно питање Црне Горе црногорски радикали су истицали питање жељезничке пруге која би прелазила преко Црне Горе и излазила на море. „Ова жељезница — коју ми нећемо скидати са дневног реда, док се не оствари — представља најкрупнију дужност коју намеће уједињење Србије и Црне Горе“, писала је „Црна Гора“ И даље: „Ако савремено покољење прими срцу те двије потребе“ (Скадар и жељезницу — Д.В.) „уједињење двију српских земаља значиће не само заједницу душа него и исправно схваћену заједницу истинских животних интереса. Само ће тада уједињење представљати границу, која једно историјско доба одваја од другог“.¹⁵⁰

Као и скадарско, и жељезничко питање је имало своју предисторију, дугу деценијама. Познато је да је тзв. јадранска жељезница заузимала врло значајно мјесто у економским и национално-политичким плановима Црне Горе. Она је и послије 1918. год. у читавом периоду између два свјетска рата била такође присутна у политичком и економском животу Црне Горе. Али док је скадарско питање било резултат неоправданих освајачких тежњи црногорских владајућих кругова и великосрпске буржоазије, ово друго, иако је и оно постало предмет страначких калкулација и политичке демагогије, било је сушта потреба Црне Горе. У вези са њим сви Црногорци су били једнодушни. Зато нема ни једне политичке странке или групе у Црној Гори која у свом пропагандном арсеналу није имала и парољу о јадранској прузи преко Црне Горе.

¹⁴⁷ Исто, бр. 75, 7. октобра 1921, год. II; бр. 77, 14. октобра 1921; бр. 80, 25. октобра 1921, год. II; — О раду амбасадорске конференције и уопште о скадарском питању види: ИИ, ф. 161,

¹⁴⁸ *Политика*, бр. 4881, 24. новембра 1921, год. XVII.

¹⁴⁹ Радикалски посланик из Црне Горе Томо Ораховац одржао је 19. фебруара 1924. у Скупштини опширан говор о скадарском питању, који је зато објављен у посебној брошури под насловом „Црна Гора и скадарско питање“.

¹⁵⁰ *Црна Гора*, бр. 73, 30. септембра 1921.

Ускоро послје уједињења црногорски политичари су покренули питање градње жељезнице преко Црне Горе. О томе је расправљано на тзв. жељезничкој конференцији у мају 1920. г. Црногорска делегација, у којој су углавном били присталице Радикалне странке, која је посјетила Београд у мају 1920. год., захтијевала је да главне жељезничке пруге које треба да се граде не заобиђу Црну Гору.¹⁵¹ То исто су радикали захтијевали у свом предизборном прогласу за уставотворну скупштину. Знајући колико су Црногорци осјетљиви у овом питању, радикали су у предизборној кампањи чак оптуживали демократе да су противници градње жељезнице преко Црне Горе,¹⁵² што наравно није било тачно.

Предлагане су разне варијанте ове жељезничке пруге. „Црна Гора“ у децембру 1920. године објављује чланак „колашинска жељезница“, у коме се залаже за градњу пруге Косово — Пећ — Подгорица — Бар и Бока, која би прешла преко Мојковца и Колашина. У вези са тим говори се о богатству крајева кроз које би она прешла, а и о превођењу вода из Таре у Мочачу.¹⁵³

Но, изгледа да су се црногорски радикали највише залагали за тзв. „Сарделићеву пругу“, или дринску пругу, коју је предлагао истакнути радикал из Боке Которске др Рудолф Сарделић. Према том предлогу, пруга би требало да иде Дрином на Вишеград, па онда на Језера — Никшић — Грахово — Боку Которску. Још у новембру и децембру 1920. године у „Црној Гори“ се јављају поједини дописи у којима се говори о томе шта ће та преуга донијети појединим крајевима кроз које прође.¹⁵⁴

У вези са овом трасом пруге Лазар Дамјановић се залагао да се гради један крак Никшић — Подгорица — Бар.¹⁵⁵ Почев од 18. јануара, када је објавила чланак „Сарделићева пруга“, радикалска „Црна Гора“ током читаве 1921. године брани и популарише ову варијанту и подемише са свим листовима и појединцима који су предлагали друга рјешења која су заобилазила Црну Гору, као што су нпр. били предлози да се Србија повеже са морем долином Неретве па на Клек или пак на Сплит. У вези са овим подемише се са загребачким „Обзором“, сарајевском „Српском ријечју“, „Новим даном“, „Епохом“, „Трговин-

¹⁵¹ ИИ, ф. 320/II, Списи Љ. Вакића.

¹⁵² Црна Гора, бр. 10, 19. новембра 1920, год. I, бр. 5, 8. новембра 1920, год. II.

¹⁵³ Исто, бр. 20, 21. децембра 1920, год. I.

¹⁵⁴ Исто, бр. 12, 24. новембра 1920, год. I; чланак „Будућност Никшића“, бр. 18, 14. децембра 1920, год. I, чланак „Маркова ујчевина“. — Ускоро је „Црна Гора“ донијела вијест, под насловом „Трасирање пруге Београд — Котор“, у којој се каже да је комисија одређена да прегледа терен ради трасирања пруге отпутовала на лице мјеста (бр. 21, 24. децембра 1920, год. I).

¹⁵⁵ Л. Дамјановић, Поводом трасирања жељезнице Београд — Никшић — Котор, 1921.

ским гласником“, „Новим животом“ и др. У тој полемици врло активно учествује и сам Сарделић. Доказујући предност пруге коју предлаже он, (а и други) прије свега тврди да је то најкраћа веза Србије и Београда са морем, да је Бока излаз Србије и читаве источне половине државе на море, да пруга пролази кроз привредно неразвијена подручја која су иначе природно богата и које би пруга активирала, да је Бока Которска најближа великим морима (од Сплита ближа нпр. 300 км), да је Бока најљепша природна лука итд. Указује се да Клек и Сплит немају те предности, те да они који се залажу за те правце не воде рачуна о општеном интересима, тим прије што се Сплит може задовољити повезивањем са залеђем унском и личком пругом.¹⁵⁶

Но, осим техничких и економских предности ове пруге радикали су износили и један национално политички, — да је то српска пруга, да је то пруга окупљања свих Срба. Са тог становишта радикалска цетињска „Црна Гора“ кори такође радикалску сарајевску „Српску ријеч“ што се залаже за пругу долином Неретве, а не за дринску пругу која би изашла на Боку, јер се она третира као питање окупљања српства, као „излаз Србије на море“, и за то треба једнако да се залажу и Срби из Босне.¹⁵⁷ Полемишући нешто касније са „Трговинским гласником“, „Црна Гора“ је писала: „Иако та пруга пролази Црном Гором на Боку и Бар нас руководе првенствено општи народни и државни интереси. Везивање свих српских земаља једном великом жељезничком пругом као остварење свију напора српске расе не спада ваљда у покрајинске и локалне интересе. Давање жељезничких веза територији наше средњевјековне државе, земљама националне славе и величине, такође нема ни обласно ни мјесно значење“.¹⁵⁸ Зато се Сарделић и црногорски радикали нијесу задовољавали предлозима да се преко Црне Горе гради само пруга Неготин — Ниш — Приштина — Пећ — Бока Которска, јер су сматрали да то не би била пруга која би ујединила све Србе, пошто би Санџак и Босна и Херцеговина остали по страни. Према њима, ту улогу уједињавања свих Срба може одиграти само дринска пруга, па су — не изјашњавајући се против оне друге — сматрали да прије свега треба градити дринску пругу.

¹⁵⁶ Црна Гора, бр. 3, 18. јануара 1921, год. II; чланци: „Сарделићева пруга“ и „Сваком своје“, бр. 8, 4. фебруара 1921; бр. 9, 8. фебруара 1921; бр. 10, 11. фебруара 1921, чланак „Сарделићева пруга“; бр. 10, 11. фебруара 1921, „Излаз Србије на море“; бр. 67, 9. септембра 1921, чланак „Наше жељезнице“; бр. 72, 27. септембра 1921, чланак „Београд — Бока“; бр. 75, 7. октобра 1921, чланак „Нојева посла“; бр. 77, 14. октобра 1921, чланак „г. Сабо Јелић“; бр. 78, 18. октобра 1921, чланак „Заборављен проблем“; бр. 79, 21. октобра 1921, „Један доказ више“; бр. 81, 28. октобра 1921, „Јадранска жељезница“; бр. 83, 4. новембра 1921, „Жељезничко питање“ и „Глас невјесте Јадрана“; бр. 84, 8. новембра 1921, „Јадранска жељезница“.

¹⁵⁷ Црна Гора, бр. 10, 11. фебруара 1921, год. II, „Излаз Србије на море и Босна“.

¹⁵⁸ Исто, бр. 83, 4. новембра 1921, год. II.

Образлажући економску и националну предност Сарделићеве варијанте пруге над онима које би Србију повезале са морем у Клеку или Сплиту, црногорски радикали су позивали све Црногорце и Бокелје да будно пазе шта се дешава у вези са пругом као и да се „наши позвани у Београду“ енергично заложу за усвајање Сарделићеве варијанте. Они истичу да је обавеза свију да помажу ову пругу и да је сваки онај који другачије мисли против државе. Др Сарделић је своје разматрање о овој прузи изнио и у једној посебној брошури, коју је 1922. године објавио под насловом „Излаз Србије на море“.¹⁶¹

А када је директор за градњу жељезница са групом инжењера дошао у Црну Гору, црногорски радикали су му изразили признање и благодарност, јер се залагао за излаз Србије на море преко Црне Горе.¹⁶²

Најзад, црногорски радикали су се залагали и за уписивање инвестиционог зајма за 1921. годину од 50.000.000 динара, који је требало да се употријеби за градњу путева, прије свега жељезница, јер су сматрали да из тих средстава треба да се гради и жељезница преко Црне Горе. Зато су они уписивање зајма сматрали патриотском дужношћу, а Централни одбор је позвао све окружне одборе странке да раде на што бољем одзиву у погледу уписа зајма.¹⁶³

Али и наредних година жељезничко питање ће бити актуелна економска и политичка тема, јер и поред приче и обавеза свих политичких и државних фактора то питање није рјешавано.

Перперско питање

Једно од специфично црногорских питања која су прилично окупирали пажњу црногорских политичара и грађанских странака било је тзв. перперско питање, тј. питање како ће се замијенити (за динаре) папирни црногорски перпери који су се за-

¹⁵⁹ Др Рудолф Сарделић: „Глас невјесте Јадрана“, *Црна Гора*, бр. 83, 4. новембра 1921, год. II.

¹⁶⁰ *Црна Гора*, бр. 3, 18. јануара 1921, год. II; бр. 8, 9, 10 од 4, 8, и 11. фебруара 1921, год. II; бр. 83, 4. новембра 1921, год. II.

¹⁶¹ Др Р. Сарделић, „Излаз Србије на море“, Херцег-Нови, 192.

¹⁶² *Црна Гора*, бр. 10, 11. фебруара 1921, год. II, „Радосна вијест“; бр. 14, 25. фебруара 1921, год. II, „Једно дужно признање и јавна благодарност“.

¹⁶³ Исто, бр. 66, 6. септембра 1921, год. II; бр. 72, 27. септембра 1921, год. II.

текли у народу.¹⁶⁴ О том питању се дуго расправљало у штампима, скупштини и на разним конференцијама. У политичком систему какав је владао у Југославији послје уједињења 1918. г. свако економско, социјално или друго питање аутоматски је постајало и политичко, јер су га политичке странке претварале у оружје политичког обрачуна са противницима, желећи да њихове ставове представи као супротне интересима народа а своје као једине у складу са тим интересима. Перперско питање, је класичан примјер како једно не много важно питање пружа могућност политичког надгорњавања и пропаганде. Рачунало се да ће се на тај начин задобити наклоност ималаца перпера, иако у народу није било великих сума тих новчаница, пошто су се оне биле концентрисале у рукама разних шпекуланата који су их својевремено откупљивали у бесцјење. У цијелој земљи пописано је само 12 милиона, а од тога у Црној Гори 7,192.533 перпера, који су се налазили у рукама 1557 ималаца. Половина те суме била је у рукама 150 ималаца, међу којима и пет новчаних завода. Код њих је било око милион перпера, а остало код трговаца, којима је то био обртни капитал.¹⁶⁵

Радикали су, наравно, као и њихови противници, из овог питања хтјели да направе политички капитал, па су му и у току 1921. године поклањали прилично пажње. У свом органу „Црна Гора“ они врло често третирају тај проблем. Редовно се преносе чланци и вијести о перперском питању из других листова. У неким од тих чланака проблему се прилази са национално-политичког, а не економско-финансијског становишта. Тако се нпр. у једном чланку који је пренесен из „Видела“ упоређују перпер и круна и каже да се они не могу третирати једнако, јер се перпер заједно са динаром борио против круне, која је валута једне непријатељске земље.¹⁶⁶ Из „Балкана“ се преноси чланак који садржи критику што перперско питање још није ријешено и у коме се пледира за замјену перпера за динар *al pari*, и то што прије, јер ће се тако скинути са дневног реда један од уз-

¹⁶⁴ Ови перпери су били пуштени у оптицај на основу закона од 25. јула 1914. год. То су у ствари били државни бонови, издати у износу од 17,000.000 перпера, и у почетку су били нешто јачи од динара. Послије капитулације Црне Горе окупатор је наредио да се сви папирни перпери жигосу и одредио им вриједност за 50% нижу. Многи нијесу маркирали своје перпере, па су ови били неко вријеме јачи од маркираних за 10—25%, мада су били ван оптицаја. Али немаштаина и неродица натјерали су имаоце да их замјењују за маркиране, чак и по два немаркирана за један маркирани. Тако се добар дио ових перпера нашао у рукама шпекуланата. Окупатор је већину жигосаних перпера замијенио својом емисијом. Одмах послје ослобођења, одлуком Извршног народног одбора мијењано је пет перпера за један динар. (*Народна ријеч*, бр. 32, 27. априла 1921, год. III).

¹⁶⁵ ИИ, ф. 157, Андрија Радовић, народни посланик — Николи Пашићу, предсједнику владе, Београд, 14. априла 1921, Црна Гора, бр. 25, 5. априла 1921, год. II.

¹⁶⁶ *Црна Гора*, бр. 4, 21. јануара 1921, год. II.

рока незадовољства у Црној Гори.¹⁶⁷ Преноси се и писање „Босанског лојда“ о цијени перпера, у коме се оспорава мишљење да перпере треба мијењати по курсу нижем од курса круне и пледира да се замјена изврши *al pari*. Наглашава се да има појединача који имају више круна него читава Црна Гора перпера.¹⁶⁸

У марту 1921. год. у Министарству финансија одржана је једна ужа конференција представника тог министарства и посланика из Црне Горе, на којој је расправљано о перперском питању. Сви посланици из Црне Горе, без обзира на страначку припадност, подржали су предлог бившег министра финансија пок. Косте Стојановића да се сума од 5.000 перпера замјењује *al pari*, а изнад тога: два перпера за један динар.¹⁶⁹ Када је ускоро послѣје тога формирана једна комисија да проучи ово питање и препоручи Министарству финансија рјешења, радикалска „Црна Гора“ је то поспратила једним оштрим коментаром. Лист се чуди зашто се толико развлачи ово питање, као да се ради о милијардама перпера који су преплавили Југославију, и зашто се шаље од начелника до министра и од министра до разних комисија, тим прије што су много важнија финансијска и политичка питања рјешавана преко кољена, без икаквих комисија и конференција. У овом коментару се устаје и против поменутог предлога Косте Стојановића, мада је на такво рјешење био пристао и радикалски посланик из Црне Горе М. Раичевић, са мотивацијом да такво рјешење погађа сиромашне имаоце перпера. А када је стигла вијест да је економско-финансијски комитет ријешило да се за један динар мијењају четири перпера, „Црна Гора“ је то овако прокоментарисала: „Је ли могуће да се са Црном Гором овако поступило?! Јесмо ли ми покорена земља или смо заједно као савезници крв пролијевали и до краја нашу дужност испунили? Јесмо ли ми грађани другог реда, кад су смјели сиромашну Црну Гору оштетити за 10 милиона динара и то пошто се натезало двије године са ријешењем, док су други за ово вријеме своје капитале удвостручили!! То не би смјело да буде ако је правде у овој држави. Гдје си Андрија Радовићу који си увјеравао бираче да је перпер једнак динару и да није ово твоје масло,¹⁷⁰ Као што се види, ова вијест жели се искористити да се код маса оцрне демократи. Али ни ови нијесу баш остајали дужни, па су протурали гласове да је овакво рјешење дјело Ради-

¹⁶⁷ Исто, бр. 12, 18. фебруара 1921, год. II.

¹⁶⁸ Исто, бр. 25, 5. априла 1921, год. II.

¹⁶⁹ ИИ, ф. 157, Андрија Радовић — Николи Пашићу, Београд, 14. априла 1921, Црна Гора, бр. 22, 25. марта 1921, год. II.

¹⁷⁰ Црна Гора, бр. 26, 8. априла 1921, год. II. — Ово сумњичење Андрије Радовића није било оправдано, јер је он одмах послѣје ове сједнице протестовао код председника владе Н. Пашића, тражећи да се прихвати ранији Стојановићев предлог, јер ће у противном изнијети питање пред Народну скупштину (ИИ, ф. 157, Радовић — Пашићу, Београд, 14. априла 1921).

калне странке.¹⁷¹ Зато су радикали, да би се одбранили од ових оптужби, објавили сљедећу изјаву: „Приликом вијести о ријешењу перперског питања 4 перпера за 1 динар — злонамјерно се проносе гласови, да је тобож такво рјешење дјело радикалне странке. Овом изјавом такве гласове категорички оповргавамо, јер се зна, да се радикална странка, као еминентно народна, увијек залагала и залаже за све што је добро и корисно нашем народу и за његово економско јачање. Ово је уосталом за сада још само предлог финансијско-економског комитета, који засједава под предсједништвом министра финансија, који је демократа, а поготову ријеч по овом питању има да рекне коалициони министарски савјет“.¹⁷² Нешто касније и радикалски народни посланик Милосав Раичевић демантовао је вијести да се противио рјешавању перперског питања.¹⁷³

Предлог за овакву замјену јавно је и оштро нападан, са мотивацјом да је на тај начин Црна Гора оштећена за 10 милиона динара, што ће је упропастити. Поставило се питање: Зар је мало што је три године тај капитал лежао умртвљен, док су други свој обртали? „Наши су новчани заводи затворени, приватна иницијатива дотучена, кредит нестало, скупоћа порасла“, каже „Црна Гора“, која сматра да је све требадо мијењати по курсу 1:1, а да је ратне богаташе требало опорезивати ратним порезом.¹⁷⁴

Изношени су и други предлози о начину рјешавања овог проблема. Тако је изнесено мишљење да је суму до 100.000 перпера требало мијењати по курсу 1:1 и да то треба ријешити што прије, јер отезање овог питања погађа потрошаче пошто трговци не могу ријешити питање кредита, док се крупни трговци сналазе налажењем кредита ван Црне Горе.¹⁷⁵

¹⁷¹ У чланку „Истина о перперском питању“, орган Демократске странке („Народна ријеч“) писао је да је бивши министар финансија пок. Стојановић, иначе демократа, био предложио да се до 5.000 перпера мијења ал pari, а преко тога 2:1, па затим каже: „Радикалима се није допало такво решење перперског питања и нијесу тај предлог покојног Стојановића хтјели усвојити, мада су сви демократски министри били за предлог пок. Стојановића“. А када је нови министар К. Кумануди, такође демократа, опет покренуо ово питање, „Народна ријеч“ каже за држање радикала сљедеће: „Радикали су овом приликом у економско-финансијском комитету били са 1:5, тј. динар за пет перпера, а др Спахо муслиман из Босне, за 1:4, чегири перпера за један динар. Тако је предлог 1:4 и продор у економско-финансијском комитету: протурили су га колективно радикали и босански муслимани“. Лист каже да се Кумануди тиме није задовољио, већ је тражио да се ствар ријешу у духу предлога пок. Стојановића, и обратио се демократском клубу да он да предлог. Клуб је на својој сједници закључио да се размјена изврши ал pari, а ако то није могуће, да се прихвати предлог покојног Стојановића. Због свега тога лист назива циничним напад „Црне Горе“ на предлог да се замјена врши по курсу 4:1

¹⁷² Народна ријеч, бр. 30, 20. априла 1921, II.

¹⁷³ Црна Гора, бр. 27, 12. априла 1921, год. II.

¹⁷⁴ Исто, бр. 35, 17. маја 1921, год. II.

¹⁷⁵ Исто, бр. 28, 15. априла 1921, год. II.

¹⁷⁶ Исто, бр. 27, 12. априла 1921, год. II.

У јулу је „Црна Гора“ објавила опширан чланак у коме се предлаже да се нежигосани перпери замјењују по курсу 1:1, а жигосани два перпера за један динар. Тај предлог се образлаже сљедећим аргументима: наредбом окупатора од 16. јуна 1916. године жигосани су папирни и њихова вриједност смањена на половину вриједности сребрног перпера; било је ималаца који папирне перпере нијесу жигосали, јер су вјеровали у државну гаранцију, па су тако ови перпери били ван промета и остали су мртав капитал те се власници њима нијесу користили; зато сада те перпере треба мијењати 1:1.

Жигосани перпери су били у оптицају, па иако им је вриједност била сведена на половину, имаоци су се њима користили и зато их сада треба мијењати по курсу 2:1. Аутор чланка сматра да ни овај предлог није идеалан, али да је ипак бољи од свих осталих. Он се противи предлогу да се сви перпери мијењају 1:1.¹⁷⁶

Најзад је средином 1921. године перперско питање ријешено како је предложено већ на почетку: до 5.000 перпера 1 перпер за 1 динар (1:1), а преко 5.000 два перпера за динар (2:1). А за ликвидацију приватно-правних односа који гласе на перпере одлучено је да се изврши по сразмјери 2 перпера за 1 динар.¹⁷⁷

Тако је ово питање најзад ријешено, али је и даље остало као средство политичке борбе и међустраничких обрачуна.

Неки други привредни проблеми

Осим питања изградње жељезничке пруге преко Црне Горе, које су црногорски радикали стављали у центар своје политичко-пропагандне активности, они су у току 1921. године поклањали пажњу и неким другим привредним проблемима. Још у предизборном прогласу за изборе за уставотворну скупштину они су захтијевали да се приступи јавним радовима, а прије свега изградњи колских путева, да се приступи коришћењу водених снага и да се уреди питање кредита за сељацима и друге привреднике. У програмским тезама које су усвојене на радикалној конференцији у Подгорици у мају 1921. год. о привредним про-

¹⁷⁶ „Нити је право нити правилно, да се сваком садашњем имаонику исплати за сваки папирни перпер по један динар. Овдје ни политички опортунитет не би могао играти никакву улогу. Истина примјетивало се је од стране политичких незадовољника новим стањем, да се смањивањем вриједности папирном перперу, чини атак на достојанство Црне Горе. То се је чинило из заблуде или су били чисто политички трикови. Питање перперско је питање џепова његових имаоника и ни мало није питање чисти Црне Горе или општеноародно питање овога народа. Одговорачење рјешења овог питања од стране позваних чинилаца причинило је доста неприлика у политичком и привредном погледу и у томе је њихова неоспорна погрешка“ (Црна Гора бр. 42, 10. јуна 1921. год. II).

¹⁷⁷ Црна Гора, бр. 55, 29. јула 1921, год. II.

блемима је стајало: (4) Питање шума. Шуме су својина општина и племена. 5) Саобраћај и јавни радови. Одлучно тражити да се одмах приступи градњи најпотребнијих путева и жељезница¹⁷⁸. Касније, током 1921. године они су ове захтјеве конкретизовали, па су тражили да се гради пут Буљарица — Бар, а нарочито су инсистирали на довршењу пута Андријевица — Пећ, с обзиром на његову важност за Црну Гору, и на набавци аутомобила, ради бољег саобраћаја.¹⁷⁹

Инсистирало се на искоришћавању водених снага, прије свега на реализацији тзв. Дешковићевог пројекта о изградњи хидроцентрала на Морачи, направљеном још за вријеме старе Црне Горе.¹⁸⁰ „Црна Гора“ позива црногорске посланике да се позабаве овим пројектом и не дозволе „да заспи у архиви“. Уредништво поручује: „Наш лист, нек се зна, неће напустити ову замисао, докле не дознамо на чисто: гдје се запрло и зашто се запрло“.¹⁸¹

Црногорски радикали су се залагали да црногорске шуме и даље остану својина општина и племена. Када је у дискусијама о уставу предложено да се унесе члан о експропријацији шума, Централни одбор Народне радикалне странке за Црну Гору упутио је Пашићу телеграм у коме је молио да се од тога изузме Црна Гора у границама прије балканског рата. „Одузети данас шуму путем експропријације овом дијелу српског народа значи материјално га упропастити, а нарочито срушити у њему вјеру у правду и велику тековину народног и државног јединства“ — писало је у телеграму.¹⁸² Објављујући овај телеграм радикалска „Црна Гора“ попратила га је једним опширним чланком о проблему црногорских шума.¹⁸³ Исте ставове је заступао и радикалски народни посланик М. Раичевић.¹⁸⁴

Иначе проблемима аграрне реформе у овом периоду црногорски радикали се нијесу много бавили, као што су чинили нпр. у периоду уочи избора за уставотворну скупштину, када су са демократима о њима водили велику полемику. Сада је њихову пажњу привлачило питање мухаџирских земаља у Зети, па су изјављивали да то питање једном за свагда треба ријешити.¹⁸⁵

¹⁷⁸ ИИ, ф. 320/II, Записник са конференције у Подгорици 6. маја 1921.

¹⁷⁹ Црна Гора, бр. 4, 21. јануар 1921, год. II; бр. 19, 15. марта 1921, год II.

¹⁸⁰ Види о томе: Др Мирчета Ђуровић, *Испитивање хидропотенцијала и пројектовање хидроенергетских објеката у Црној Гори (1898—1912)*, Годишњак Економског факултета у Титограду, бр. 1, Титоград 1963.

¹⁸¹ Црна Гора, бр. 21, 24. децембра 1920, год. I.

¹⁸² ИИ, ф. 320/II, Подгорица, 16. маја 1921,

¹⁸³ Црна Гора, бр. 36, 20. маја 1921, год. II.

¹⁸⁴ Исто, бр. 35, 12. маја 1921, год. II. — Сличне ставове о проблемима црногорских шума заузимали су и црногорски демократи (*Народна ријеч*, бр. 40, 28. маја 1921, год. III).

¹⁸⁵ Црна Гора, бр. 55, 29. јула 1921, год. II.

Проблемима скупоће и снабдијевања Црне Горе радикали су посвећивали посебну пажњу, па је о томе често писао и њихов орган. У вези са тим било је оштрих критика на рачун ратних богаташа и шпекуланата, и захтијеване су енергичне мјере општинских и државних органа против њих.¹⁸⁶ Захтијевало се да се у Црну Гору што прије упути храна и одјећа по приступачним лијенама. Наводе се конкретни примјери гладовања појединих села, па се тражи да им се помогне.¹⁸⁷ Тражило се да се Црној Гори помогне из репарација. Наводећи колико је Србији на име репарација од Њемачке намијењено коња, волова, крава и оваца, „Црна Гора“ каже: „Ваљда ће и Црна Гора сразмјерни дио од тога што је Србији урачунато добити. Иначе учинила би се једна тешка неправда овој сиротој земљици“.¹⁸⁸

С обзиром на овако тешко стање исхране Црне Горе критикован је рад одсјека за исхрану и обнову земље, па се тражило његово укидање.¹⁸⁹

Протестује се и против поскупљења станарине, јер то погађа сиротињу.¹⁹⁰

„Црна Гора“ објављује дописе појединаца у којима се и влада оштро критикује у вези са тешким привредним приликама у Црној Гори. У једном чланку се каже да влада „није до сад ништа паметнога и кориснога урадила за добро ове сиромашне али славне земље“, па се каже да таквом политиком влада иде на руку разним антидржавним елементима као што су комунисти.¹⁹¹

Укзује се на формирање задруга као спас за сељаке, и тврди се да ће влада „као вјерни представник народних осјећања“ помагати задругарство.¹⁹² Захтијевало се да се и школски систем саобрати потребама привредног развитака Црне Горе, па се изјашњавало против отварања гимназија, а за отварање разних стручних школа.¹⁹³

¹⁸⁶ Исто, бр. 13, 26. новембра 1920, год. I. „Потоњих дана почеле су нагло расти цијене многим животним намирницама. Како је у Црној Гори и онако све много скупље него у иједном другом крају наше отаџбине, то би ваљда сада, послје пуне двије године од свршетка рата, било вријеме да престане са повисивањем цијена. Ко повисује цијене? Разни шпекуланци и ратни богаташи, који себе окупише, многога раскупише, који живе у топлим богато снабђеним салонима на рачун голе и гладне сиротиње.“ — У броју 20 од 21. децембра 1920, писало је: „Осим неколицине ратних богаташа, којима је рат добро дошао, овај народ је јако осиромашио, биједа и немаштина огледа се свакоме на лицу и сељаку и раднику и чиновнику“.

¹⁸⁷ Исто, бр. 20, 21. децембра 1920, год. I; бр. 21, 24. децембра 1920, г. I.

¹⁸⁸ Исто, бр. 21, 24. децембра 1920, год. I.

¹⁸⁹ Исто, бр. 9, 8. фебруара 1921, год. II; бр. 10, 11. фебруара 1921, г. II.

¹⁹⁰ Исто, бр. 42, 10. јуна 1921, год. II.

¹⁹¹ К. Драговић, „Докле ће овако“, Црна Гора, бр. 39, 31. маја 1921, год. II.

¹⁹² Црна Гора, бр. 11, 15. фебруара 1921, год. II.

¹⁹³ Исто, бр. 55, 11. новембра 1921, год. II.

Констатујући да се у Београду у односу на Црну Гору мно-го гријешило и одока и површно рјешавало о њеним најбитнијим питањима, „Црна Гора“ је поздравила формирање једног ван-страначког одбора у Београду од Црногораца и других, који тре-ба да утиче „код мјеродавних фактора да се правилно и пра-ведно рјешава по свим црногорским стварима“.¹⁹⁴

Иако су наведени ставови углавном изражавали мишљење појединаца, карактеристични су као илустрација општег распо-ложења у Црној Гори, па и међу онима који су се борили и из-борили за њено безусловнo уједињење са Србијом. Пракса сва-кодневног живота је указивала да Црна Гора има своје пробле-ме који извиру из њеног посебног историјског развитака, па су чак и они који су били за свако брисање њене индивидуалности у политичкој пракси морали да се боре за равноправно рјешава-ње њених питања и против запостављања у уједињеној држави.¹⁹⁵ Наравно, чим би дошли на власт, ти људи нијесу ништа радили да би Црна Гора равноправно одлучивала о својим про-блемима и судбини.

Чиновничко, пензионерско, инвалидско и официјерско питање

У Црној Гори се јавило неколико социјалних и политич-ких проблема које су настали као посљедица нестанка посебне црногорске државе. Таква су нпр. чиновничко, официјерско, пен-зионерско и инвалидско питање. Кроз третирање и рјешавање баш ових питања најбоље се видио неравноправан положај Цр-не Горе у новој држави. С обзиром да се радило о категорија-ма становништва које су могле утицати на расположење народа, овим питањима поклањале су пуну пажњу све грађанске стран-ке, желећи да се представе као једини искрени заступници ин-тереса ових друштвених група. Свако од ових питања заслужује посебну пажњу, јер је у политичком животу Црне Горе било присутно дуги низ година. Ни у 1921. години радикали нијеју могли заобићи ове проблеме.

Посебна пажња поклањана је чиновничком питању. Од седам тачака прогласа пред изборе за уставотворну скупштину радикали су три посветили управо проблему чиновника. Они су

¹⁹⁴ Исто, бр. 30, 22. априла 1921, год. II.

¹⁹⁵ Већ смо више пута цитирали писање „Црне Горе“ којим се илу-струје та тврдња. Ево, још једном: „Ми смо овамо у Црној Гори стално и-зложени сваковрсним недаћама: нема саобраћаја, нема трговине, басно-словне скупоће, стално се интригира против народног и државног једин-ства; власти слабе и без снаге, те лична и имовна безбједност непреста-но је угрожена. Скоро смо остављени сами себи“. — Лист каже да разне услове постављају Хрвати, Словенци и муслимани, па се тежи да им се изађе у сусрет „а за Црну Гору ако се и кад се што стигне!“ Истиче се да Црногорци не траже ништа друго до да буду равноправни са другима (Црна Гора, бр. 25, 5. априла 1921, год. II).

се залагали да се поштују стечена права црногорских чиновника. У програмским тезама радикалске конференције у Подгорици из маја 1921. год. каже се: „Чиновничко питање. Заштитити стечена права црногорских чиновника. Устати одлучно против протекције и корупције“.¹⁹⁶ У вези са предлозима одредби у начрту устава у којима се каже да сем Србије сталност судија може бити обустављена у свим покрајинама за двије године по доношењу устава, „Црна Гора“ је оштро раговала: „Ујединисмо се безусловно са Србијом, а са овом заједно у ново краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Из саме правне природе оваквог начина уједињења излази, да би и за нас имали да важе одмах по уједињењу сви закони јавно-правног карактера краљевине Србије, те и Закони о судијама и о чиновницима. Осим тога мјеродавни чиниоци из Србије похиташе да нам приликом уједињења, потврде горњу чињеницу“. Наводи се и један допис Врховне команде, у коме се каже да српска влада „не чини никакву разлику између наших официра и чиновника и црногорских официра и чиновника“ Лист констатује да су црногорске судије имале сталност и да их је са тим стеченим правима затекло уједињење, па се зато одредбе српских закона морају примјенљивати и на црногорске судије.¹⁹⁷ Лист се поново враћао на овај проблем, па се залагао за поштовање стечених права црногорских судија.¹⁹⁸

Лист се залаже за поштовање стечених права и осталих црногорских чиновника. Ријеч је о правима која су они стекли по закону из 1914. године, по коме им је било загарантовано: 1) право превођења на вишу плату и 2) право на периодске повиције. Ово право нијесу били искористили сви црногорски чиновници до окупације Црне Горе, па су многи од њих били погођени једном наредбом Министарства финансија из 1919. године, према којој су црногорски чиновници имали плату у оном износу који су примали до закључно 1915. године. На основу тако одређених плата многима су и пензије одређене. Зато лист тражи да права која су чиновници стекли по црногорским законима морају бити поштована.¹⁹⁹

„Црна Гора“ је указивала и на друге неправилности којима су погођени црногорски чиновници. Наводи се случај учитеља који су завршили школу 1915. године, па су се по завршетку школе пријавили Министарству просвјете за службу, с напоменом да су способни и спремни да одмах ступе у војску и иду у рат. Неспособни за рат су постављени за учитеље а способни су послати у војску, с тим да се и једнима и другима службовање рачуна једнако. Али после уједињења Министарство просвјете није признало онима који су били у рату те године у

¹⁹⁶ ИЛ, ф. 320/II, Записник конференције у Подгорици 6. маја 1921.

¹⁹⁷ Црна Гора, бр. 31, 27. априла 1921, год. II.

¹⁹⁸ Исто, бр. 43, 14. јуна 1921, год. II.

¹⁹⁹ Исто, бр. 34, 13. маја 1921, год. II.

године службе (већ само од 25. фебруара 1919. год.). Лист енергично протестује против таквог поступка.²⁰⁰

Црногорски радикали су били незадовољни постављањем и унапређењем појединих чиновника у Црној Гори. Ријеч је углавном о присталицама Демократске странке, за које су радикали сматрали да су само захваљујући свом страначком припадништву стекли положаје које покривају. Зато су захтијевали ревизију чиновничких указа.²⁰¹ У вези са овим, Централни одбор Радикалне странке за Црну Гору писао је Главном одбору: „Чиновничко питање рђаво је рјешавано. Слабо се је водило рачуна о правима црногорских чиновника, о вриједности за државну службу чиновника, већ је скоро рјешавано по личном нахођењу појединаца, при чему је и партијска политика играла јако утицај“.²⁰² Иначе је овом питању поклањана прилична пажња, јер се увијек циљало на уносна чиновничка мјеста и да се у ту сврху искористи припадност странци. Тако се разни страначки активисти предлажу за чиновничка унапређења или постављења, у чему се ангажују највиша руководства странке.²⁰³

И проблему црногорских пензионера поклањано је доста пажње. Послије уједињења 1918. године било је много Црногораца који су из разних разлога, политичких или других, били пензионисани. Њихов положај није био до краја регулисан, било стога што је отезано са доношењем рјешења, било што су пензионисани по црногорском закону о чиновницима грађанског реда, што је све изазивало незадовољство. Тражено је да се питање црногорских пензионера што прије регулише, и то на основу српских а не црногорских закона, пошто је то било повољније. Доказивано је да они на то имају право, па се апеловало на предсједника владе да се то повољно ријешити.²⁰⁴

Радикали су тражили да се и инвалидска питања рјешавају правилно и брзо,²⁰⁵ јер је и међу инвалидима било много незадовољних, било због висине инвалиднине, ако су је регулисали, било због нерегулисаног захтјева.

Посебно је питање било тзв. официрско питање. Наиме, ни црногорски официри нијесу били задовољни својим третманом у новој држави — како начином примања у активну службу тако и начином превођења и унапређења. Они су били посебно увријеђени тиме што су третирани на исти начин као и официри непријатељске аустроугарске армије. С обзиром на у-

²⁰⁰ Исто, бр. 35, 17. маја 1921, год. II.

²⁰¹ Исто, бр. 20, 18. марта 1921, год. II.

²⁰² ИИ, ф. 320/II, Централни одбор — Главном одбору, Подгорица 15. маја 1921, год.

²⁰³ Исто, Окружни одбор НРС Цетиње бр. 65, 17. јуна 1921. — централни одбори; Записник шесте сједнице Централног одбора НРС за Црну Гору од 19. јула 1921. г.

²⁰⁴ Црна Гора, бр. 18, 11. маја 1921, год. II.

²⁰⁵ ИИ, ф. 320/II, Записник са конференције од 6. маја 1921; Црна Гора, бр. 31, 27. априла 1921.

тицај и углед ових људи у народу, грађанске странке су питању официра поклањале велику пажњу. Повод да у овоме радикали иступе са својим ставом био је меморандум „Црногорско војничко питање“, који је Тодор Божовић, демократски народни посланик, упутио Главном одбору своје странке. То је искоришћено да се Демократској странци и њеним истакнутим представницима у Црној Гори покуша нанијети ударац, па је Божовић оптуживан да је сам крив што питање већ није ријешено, односно што је наопако рјешавано. „Црна Гора“, која је овај Божовићев меморандум попратила коментаром, у коме каже да је од почетка у вези са превођењем и унапређењем црногорских официра требало заузети одлучан став: „Одмах у почетку акције изрично рећи у Београду, или превести све црногорске официре или ниједнога“, и да је при томе требало искључити политички момент. Лист сматра да посланици не треба да се мијешају у војничка питања, јер ће бити неправди у односу на унапређења, пензионисања официра и сл. ²⁰⁶

Ни једно од ових питања, која су била не само питања материјалног опстанка заинтересованих и њихових породица него и питања поноса и части, као и крупна политичка питања, није ријешено у 1921. години. Она су и наредних година распаљивала политичке и друге страсти, и била предмет политичке трговине и политичке демагогије. Због тога су многи који су одушевљено прихватили уједињење били огорчени и незадовољни новоствореним стањем.

Из напријед наведеног да се закључити да се руководство Народне радикалне странке није много бавило проблемима Црне Горе. Оно је у овом периоду имало преча посла, нарочито у вези са доношењем устава. Тако су црногорски радикали мање-више били препуштени самима себи. Добија се утисак да њихов глас није много послушан у врховима и да нијесу били много присутни у укупном политичком животу странке. Из њихових редова није се пробио ниједан истакнутији политичар који би имао неки значајнији утицај на оријентацију странке и који би прешао црногорске оквире. Из прегледа њихове активности од избора за уставотворну скупштину до земаљске конференције у децембру 1921. године види се да су они ограничили своје интересовање углавном на црногорске проблеме, а крупни проблеми страначке и владине политике, било да се радило о спољној (ако изузмемо питање Скадра) или унутрашњој политици, били су много мање предмет њихове пажње. Довољно је поменути само рад на доношењу устава па да се види колико су били мало

²⁰⁶ Црна Гора, бр. 41, 7. јуна 1921, год. II.

укључени у рјешавање крупних проблема земље и колико су о тим проблемима мало расправљали.

Као што смо видјели, основна брига Народне радикалне странке у Црној Гори била је борба за власт, али не ради рјешавања крупних животних проблема Црне Горе и Црногораца, већ ради богаћења и стицања разних привилегија. Ти крупни проблеми нијесу били циљ, него средство страначке политике. Зато и нема једне принципијелне, дугорочне политике у њиховом рјешавању, већ се све своди на најобичнију демагогију, чак и онда када се мора рећи тешка истина о жалосном стању у коме се налазила Црна Гора. Од Народне радикалне странке није се могло очекивати рјешавање животних проблема Црне Горе. Иако је била на власти, она није ријешила ни један од тих проблема. Па ипак, она је себи обезбјеђивала гласачку војску у Црној Гори, тако да је на крају периода о ком је ријеч била знатно јача него на његовом почетку. Али то није био резултат њеног поштеног и принципијелног рада за добро народа, већ плод власти коју је у овом периоду држала и коју је обилато користила за своје потребе. Прије свега, енергично је обрачунао са комунистима, који су у Црној Гори имали највише гласача на изборима за уставотворну скупштину. Тако су они елиминисани из отворене политичке конкуренције, па су углавном остале на политичком попришту Црне Горе двије грађанске политичке странке — Радикална и Демократска. Оне су се, иако у коалицији, међусобно бориле за власт. Истина, такав однос политичких снага није се дуго задржао, јер је ускоро на политичку позорницу ступила једна нова грађанска политичка организација — Црногорска федералистичка странка, која ће добити велики број присталица, а и Комунистичка партија се постепено сређивала и постајала политички све присутнија у народу.

Dimo Vujović

PARTI RADICAL POPULAIRE AU MONTÉNÉGRO APRÈS LE MOMENT DE SON ÉLECTION DANS LA CONSTITUTION JUSQU'À LA CONFÉRENCE DU PAYS AU DÉCEMBRE 1921

R é s u m é

L'an 1921 l'activité du Parti radical populaire accomplissait, dans une grande partie, la vie politique du Monténégro.

A cause des luttes pour l'union, les partis politiques au Monténégro furent formés à peine à la veille de l'élection pour la Constituante 1920. La première organisation du Parti radical populaire au Monténégro est paru au septembre 1920. Jusqu'à la fin de cette année et au courant de la suivante, il était formé des comités d'arrondissements et locaux du Parti. La nécessité du combat politique et du travail sur l'orga-

nisation du Parti a amené jusqu'à la formation du Comité central du Parti pour le Monténégro, ce qui n'était pas conforme à son statut. La conférence où était élu le Comité central a promulgué un document de programme, à l'esprit duquel le Comité travaillait pendant toute son existence, jusqu'au novembre 1921.

A la fin d'octobre 1920 les radicaux monténégrins ont fondé leur journal «Le Monténégro». Ils faisaient des grands efforts de maintenir leur journal, dans lequel ils exposaient leurs attitudes sur les problèmes principaux de la vie politique et économique du Monténégro.

Les radicaux monténégrins ont détourné l'attention particulière à l'élection communale en 1921. Cette élection a eu des traits des partis et elle était passée au signe d'un combat rigoureux entre les partis radical et démocratique. Bien que le Parti radical n'avait pas obtenu la majorité dans des communes, il était sorti de cette élection plus fort qu'auparavant.

Avant l'élection pour la Constituante les radicaux au Monténégro ne s'occupaient pas beaucoup du Parti communiste et de son activité. En réalité, ils dédaignaient l'importance de ce Parti et de son influence au peuple. Mais après l'élection, où le Parti communiste au Monténégro avait obtenu la majorité de mandats, les radicaux, comme le parti au pouvoir, ont entrepris les mesures énergiques contre les communistes, à partir de la propagande jusqu'aux persécutions policières.

Parmi les partis bourgeois le principal rival aux radicaux monténégrins était le Parti démocratique. Les radicaux l'inculpaient pour toutes les infortunes qui arrivaient au Monténégro.

Le problème, nommé «la question de Scutari», était bien présent dans la vie politique du Monténégro dans cette période. Les radicaux monténégrins exigeaient d'annexer Scutari au Monténégro, c'est à dire à la Yougoslavie de tout prix, s'il faut même par force, en affirmant que s'étaient seulement eux qui faisaient ce démarche en faveur des Monténégrins.

Parmi toutes questions économiques, les radicaux monténégrins la plus grande attention détournaient à l'édification du chemin de fer qui, à travers le Monténégro, enclencherait l'intérieur du pays avec l'Adriatique. Ils s'engageaient pour une variante selon laquelle ce chemin, en suivant le courant de la Drina, arriverait au Monténégro et, à travers Nikšić, en Bouche de Kotor.

Dans la sphère des intérêts des radicaux était aussi une question financière, nommée la question des perpères. Elle était basée sur le problème: dans quelles conditions sera changée la monnaie monténégrine, perpère, pour le dinar yougoslave?

Parmi les autres questions, au centre d'intérêt des radicaux étaient: la question de employés, retraités, invalides et officiers, car c'étaient en même temps les problèmes sociaux et politiques. S'engageant sur la solution de ces problèmes, ils désiraient attirer ces catégories sociales de son côté.

Dans cette période le Parti radical, en coalition avec des autres partis bourgeois, était toujours au pouvoir.

Ђуро Вујовић

КОНСТИТУИСАЊЕ ПОЛИТИЧКЕ ПЛАТФОРМЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА*

Припремајући се након капитулације југословенске војске и окупације земље априла 1941. године за покретање оружане борбе, којом је требало остварити национално ослобођење, КПЈ је ту борбу замишљала истовремено и као револуционарну борбу која је требало да доведе до социјалистичког преображаја друштва у земљи. Овакво схватање, које ће се трансформирати у политички став, произлазило је из саме природе Комунистичке партије, која је као руководећа снага радничког покрета и авангарда радничке класе Југославије сматрала да пуног и правог националног ослобођења нема без остварења и социјалног ослобођења свих радних слојева становништва, у првом реду радничке класе и сиромашног сељаштва; другим ријечима — да се пуна национална слобода може остварити једино у социјалистичком друштву. Међутим, наглашена класна усмјереност КПЈ у овом периоду имала је исходиште и у глобалној политици коју је КПЈ водила у периоду непосредно уочи априлског рата.

Промијене у глобалној политици КПЈ у периоду између два свјетска рата, а нарочито у другој половини тог периода, резултирале су углавном из промијена глобалне политике Коминтерне, односно њеног Извршног бироа као руководећег органа међународне организације радника. Коминтерна, чије је сједиште било у Москви, своју глобалну политику у највећој мјери одређивала је опет према интересима владе Совјетског Савеза и по инструкцијама Стаљина који се налазио на челу совјетске државе. С обзиром на стање међународних односа и политичке прилике у свијету, најкрупније промијене у спољнополитичкој оријентацији совјетске владе, а то значи и у глобалној политици Коминтерне, у периоду између два свјетска рата десиле су се поводом долазка фашизма на власт у Њемачкој 1933. године и чином потпи-

* Са овом темом аутор је наступио на научном скупу „Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција“, одржаном у Љубљани поводом тридесетогодишњице устанка народа Југославије крајем јануара 1972. године. Овај чланак представља нешто краћу и дорађену верзију саопштења у Љубљани. Слична верзија биће објављена у посебном зборнику радова са тог научног скупа.

сивања пакта о ненападању између влада Совјетског Савеза и Њемачке августа 1939. године.

Оцјењујући да јачањем фашизма и доласком Хитлера на власт у Њемачкој главна опасност за међународни раднички покрет и демократске снаге свијета пријети управо од фашизма, Совјетски Савез је обуставио политику напада на поредак установљен у Версају 1919. године, коју је до тада водио, ушао је у Друштво народа, склопио са Француском и Чехословачком билатералне пактове, предузео мјере да успостави односе и са другим капиталистичким државама на антифашистичкој основи, као и друге мјере за слабљење и међународну изолацију фашизма. Аналогно томе и Коминтерна је измијенила дотадашњу оријентацију на револуцију као непосредни циљ комунистичких партија и изградила нову политичку концепцију која је полазила од неопходности стварања савезништва радничке класе и свих демократских снага свијета у борби против растућег фашизма. Уобличавање нове концепције добило је у неку руку финале на VII конгресу Коминтерне, одржаном у Москви 1935. године.¹

Настојања Совјетског Савеза да са Француском и Великом Британијом као водећим капиталистичким државама западне Европе постигне споразум о тзв. колективној безбједности Европе од фашизма нијесу уродила плодом. Политика попуштања Француске и Велике Британије пред све агресивнијим актима фашистичких држава и неуспјех у постизању поменутог споразума довели су 23. августа 1939. године до склапања пакта о ненападању између Совјетског Савеза и Хитлерове Њемачке. То је имало за посљедицу напуштање од стране Коминтерне у великом степену антифашистичке платформе коју је формулисао њен VII конгрес. Сукоб између Њемачке и западноевропских држава, који је нападом Њемачке на Пољску 1. септембра 1939. године прерастао у почетак другог свјетског рата, Коминтерна је објашњавала као сукоб двају империјалистичких блокова који се међу собом боре за нову подјелу свијета, односно као обоstrано неправедан и империјалистички рат. Међутим, у панорами совјетско-њемачког пакта о ненападању од оваквог тумачења остао је само корак до каснијег закључка да је Запад, односно енглеско-француски империјалистички блок, постао главни непријатељ Совјетског Савеза.

И једна и друга глобална политика Коминтерне дубоко су се одразиле у свјетском комунистичком покрету. Нарочито крупне посљедице оне су оставиле на оријентацију и рад комунистичких партија у Европи. Она прва политика отворила је процесе политичког повезивања широких народних слојева у разним земљама на антифашистичкој основи, док је друга полити-

¹ Др Вранко Петрановић, *Историјске претпоставке јединственог на-родноослободилачког фронта (НОФ-а)*, Гласник Цетињских музеја, књ. II, 1969.

ка, инспирисана пактом о ненападању између влада Совјетског Савеза и Њемачке, негативно дјеловала на такав процес и унијела не малу пометњу у свјетски комунистички покрет. Неке комунистичке партије у Европи дошле су дотле да су се понијеле негаторски према проблему одбране својих земаља у тренутку када су биле нападнуте од стране фашистичке Њемачке. Познат је став француских комуниста који су на напад Њемачке на њихову земљу истакли паролу: „Зашто!“ „За кога?“²

Комунистичка партија Југославије од средине тридесетих година отпочела је широку активност на стварању Народнoг фронта као масовног антифашистичког покрета слободољубивих и демократских снага југословенског друштва. Иако њени напори да на народнофронтској основи успостави сарадњу са врховима опозиционих грађанских странака углавном нијесу уродили плодом, она је неуспјех ове сарадње у великој мјери надокнадила методом масовног рада. На ужем плану Партија је појачала борбу за акционо јединство радничке класе, савлађивањем подозрења према облицима легалног и полулегалног рада, уласком у УРСОВ-е синдикате, јачањем штрајкачког покрета и другим облицима рада. Истовремено, поклањајући већу пажњу јачању и раду омладинских и женских антифашистичких организација, активност у изборним кампањама, политичким манифестацијама поводом разних празника и јубилеја, појачаном активношћу на селу на плану повезивања радничке класе и сељаштва у антифашистичкој борби и на друге начине — КПЈ се све више повезивала са широким народним масама и објективно спроводила политику Народнoг фронта независно од грађанских странака и других званичних фактора политичког система. У тој активности постигла је запажене резултате.³

Потписивање пакта о ненападању између влада Совјетског Савеза и Њемачке и зацртавање нове политике Коминтерне и мало је утицало и на политику КПЈ. То се одразило прије свега у формулисању политике тзв. револуционарног дефетизма као

² Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Београд 1963, 280—281; Jozef Novotný, *О оцени линије КИ у периоду 1939—1941. године*, Народни фронт и комунисти 1938—1945, Београд 1968, 462; Marian Malinowski, Antoni Przygoński, Jerzy Pawłowicz, *Борба Радничке партије Пољске за остварење концепције Народнoг фронта у Пољској у условима рата и нацистичке окупације*, Народни фронт и комунисти 1938—1945, 286; Перио Дамјановић, *Прилог разматрању проблема Народнoг фронта у свијетлу политике Коминтерне до јуна 1941*, Народни фронт и комунисти 1938—1945, 469; Исти, *Осврт на искуства и неке основне специфичности развитка Народнoг фронта у Југославији*, Прилози за историју социјализма, 4/1967; 351; Исти, *Пета земаљска конференција у свјетлости припремања Комунистичке партије Југославије за устанак*, ЈИЧ, 1—2/1969, 88.

³ *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, 271—275; др Бранко Петрановић, н.д., Гласник цетињских музеја, књ. II, 1969.

и у јаком заостравању односа у земљи на класној основи.⁴ Међутим, КПЈ, захваљујући дубини и више испољеној самосталности у резонувању као и повољнијој шанси коју јој је вријеме пружило (агресија на Југославију извршена је касније него на остале земље које су поробили њемачко-италијански империјалисти), за разлику од многих других, није у ствари изгубила од своје антифашистичке оријентације. Истина, она је у почетку нешто устукнула од својих напада против фашизма и тежиште напада усмјерила против енглеско-француског империјалистичког блока, али то се касније почело преображавати у доминантније испољавање антифашизма. У ствари, КПЈ је заузела став антикапиталистичке, антиимперијалистичке борбе у најширем смислу тих ријечи. Преводећи то на терен одређивања односа према домаћој буржоазии, то је значило заостравање односа на класној основи у највећој мјери ради стварања услова за што скорије покретање социјалистичке револуције. Читава политика Партије била је усмјерена на борбу против режима, па и на питању дефинисања односа према проблему одбране земље којој је све више пријетила опасност од фашистичких агресора, чак независно од тога какав је кад став у овом питању режим са своје стране заузимао. Одређујући свој став према овом проблему у строго условној вези са политиком класне борбе коју је водила, Партија је за излаз из ситуације и одбрану независности земље тражила склапање пакта о ненападању са Совјетским Савезом и демократизацију земље као једино исправну алтернативу.

Успјеху и утицају КПЈ, која је ипак била јако малобројна у односу на број становника и далеко мање бројна од неких других комунистичких партија у Европи, које и поред тога ни приближно неће успјети да поведу тако масовну и одлучну борбу против класног и националног непријатеља као КПЈ, у великој мјери су допринијели трулост и реакционарност режима, који је све више срљао у блато издаје земље. У борби против буржоаског поретка КПЈ је у годинама уочи априлског рата пости-

⁴ Став тзв. револуционарног дефетизма, којег се Партија држала углавном до средине 1940. године, а у извјесном степену и касније, огледао се у вођењу политике борбе против рата, односно против увлачења Југославије у рат. Паролу одбране земље, коју су влада и прозападно ријентисани дио буржоазии истакли у вријеме напада Њемачке на Пољску, Партија је назвала обманом. Штавише, на дјелимичну мобилизацију, коју је влада спровела у септембру 1939. године, Партија је истакла паролу о демобилизацији, да би и на касније припреме владе за мобилизацију током јесени 1939. године реаговала негативно (*Пролетер* 1929—1942, 650). Тек је касније Централни комитет КПЈ повукао паролу о демобилизацији и назвао је погрешном, што је било у вези са еволуцијом у његовом ставу о питању одбране земље (Перо Дамјановић, н.д., ЈИЧ, 1—2/1969, 78—79).

гла у своју корист такав однос снага који јој је обезбјеђивао готово доминацију у политичком животу земље. У таквом стању она је дочекала априлски рат 1941. године.⁵

Капитулацијом југословенске војске у априлском рату и распадом државног апарата Краљевине Југославије престала је да постоји организована снага против које је КПЈ водила борбу за освајање власти радничке класе. Међутим, у новим условима на путу ка циљу који је себи поставила испријечили су се окупатори и њихови сарадници, а потенцијално и оне снаге буржоазије које би покушале, што је било више него очекивати, да се организују, обнове стару власт и рестаурирају Краљевину Југославију. Зато се КПЈ цјелиходно поставила према новој ситуацији и зацртала платформу борбе која је у себи уједињавала елементе новог стања ствари. Пошто је национална слобода услов сваке слободе, то је у паролама и програмским документима Партије борба за национално ослобођење по правилу заузима прво мјесто, али уз то свакако и борба за бољу будућност и социјално ослобођење као „животна задаћа и циљ авангарде пролетаријата, Комунистичке партије Југославије“.⁶

Став КПЈ био је, исто као и уочи рата, не само антифашистички него и антиимперијалистички у најширем смислу рјечи. При том је антифашистички став долазио до јачег изражаја, јер је фашизам био конкретни непријатељ који је поробио земљу. Иначе, у начелном смислу разлике између империјализама готово да нијесу прављене.⁷

Програм активности у новој ситуацији КПЈ је начелно утврдила на свом савјетовању одржаном почетком маја 1941. године у Загребу. Савјетовање је пред руководства партијских организација поставило задатак да организују и поведу оружану борбу против окупатора и ставе се на њено чело. Оно је указало и на класни карактер те борбе, истичући поред окупатора, као главног непријатеља, и све остале непријатеље националне и социјалне слободе. Тако је под удар мајског савјетовања КПЈ дошла не само колаборационистичка него и читава владајућа буржо-

Пролетер 1929—1942, 643—776; Преглед историје Савеза комуниста Југославије, 280—314.

⁶ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа* (у даљем тексту: *Зборник НОР*), II, 2, док. 1, Закључци савјетовања КПЈ од маја 1941.

⁷ Антиимперијалистички став КПЈ занимљиво је представљен у програму Антиимперијалистичке фронте словеначког народа, донесеном 22. јуна 1941. године. У том програму између осталог се каже: „Ослобођење словеначког народа је могуће само на рушевинама империјализма! Ко год је за ослобођење словеначког народа, тај се мора борити како против њемачко-италијанског империјализма, који је конкретна форма империјализма на нашем тлу, тако и против пропаганде енглеско-америчких империјалиста, који се труде да сачувају капитализам и империјализам, тј. извор и услове националног угњетавања, и који не смеју прогласити гесла националног самоопредељења, укључујући право отцепљења, јер они сами тлаче стомилионске масе колонијалних и зависних народа“ (*Зборник НОР*, VI, 1, док. 3).

азија бивше државе, која је окривљена за пропаст земље, а на-дасве и влада генерала Душана Симовића, која се налазила у емиграцији, и која је као легитимни представник Краљевине Југославије логично могла представљати потенцијално најопаснијег противника социјалних промјена у друштву.⁸

У другој половини прољећа 1941. године, на бази закључака мајског савјетовања КПЈ, покрајинска партијска руководства издала су више прогласа којима су позвала народ да се збије у јединствени фронт борбе за национално ослобођење и за „совјетску“ власт, како је популарно називана социјалистичка власт.⁹ На тој основи неки врхунски представници КПЈ водили су разговоре и са појединим представницима грађанског друштва да их придобију за заједничку борбу.¹⁰ На тај начин политичка концепција народноослободилачке борбе постала је јавности позната још у фази припрема и управо је за КПЈ представљала основни аргуменат на бази кога је настојала да придобије масе за борбу.

Међутим, ситуација у земљи и свијету развиће се тако да ће КПЈ морати да мијења нешто у паролама и форми тумачења политичке платформе народноослободилачке борбе којој је стала на чело. Проблем уобличавања политичке платформе народноослободилачког покрета постао је доста деликатан, јер је, како се показало, требало задовољити разне спољне и унутрашње, махом хетерогене факторе о којима се морало водити рачуна, а ипак остати на линији основног курса КПЈ, који је у себи на својеврстан начин уједињавао националноослободилачку и класну компоненту борбе. За спољне факторе било је опортуно народноослободилачки покрет представити само као борбу за национално ослобођење, док је за унутрашње факторе то било врло неуједначено: некад и негдје било је сврсисходно истицати само националноослободилачку, а други пут и на другом мјесту уз националноослободилачку и класну компоненту борбе. То опет

⁸ „Данас је“, каже се у закључцима мајског савјетовања КПЈ, „влада Симовића у емиграцији, дакле, изван контроле народа и народи Југославије ће се исто тако борити против ње, јер се ставила под окриће Енглеске са надом да ће помоћу енглеског империјализма успоставити оно старо стање које је упропастило народе Југославије, као што ће се народ свом одлучношћу борити против читаве оне капиталистичке клике која је остала у земљи и сада помоћу окупатора настоји да успостави народу омражени фашистички поредак. Против свих тих клика народ ће се борити јер је већ данас свјестан тога да уништење владавине капиталистичких издајника значи спас од ратова и сличних трагедија какве преживљавају данас наши народи“ (Зборник НОР, II, 2, док. 1).

⁹ Зборник НОР, IV, 1, док. 1, Проглас ПК КПЈ за Востну и Херцеговину од маја 1941; V, 1, док. 2 и 3, Прогласи ЦК КП Хрватске од средине јуна 1941; VI, 1, док. 1, Проглас ЦК КП Словеније од априла 1941.

¹⁰ Телеграм Тита Коминтерни од јуна 1941 (објављен у књизи Владимира Дедијера *Јосип Броз Тито — прилози за биографију*, стр. 323); Драгољуб Јовановић, Политичке успомене, рукопис из 1965.

у времену и простору обично није било једнако нити за један исти крај, средину, друштвени слој, ситуацију и сл. Било је ђаволски тешко наћи за јавност једнообразну форму тумачења политичке платформе народноослободилачког покрета. У томе је, углавном у првој години народноослободилачког рата, у ставу ЦК КПЈ, а поготово у тумачењима на терену, било доста неуједначености и противрјечности, што је нашло израз и у партијско-политичким и другим документима народноослободилачког покрета.

Прије него се пријеђе на излагање о трансформацијама у ставу КПЈ у односу на њену основну линију у народноослободилачкој борби, потребно је одговорити на нека начелна питања, да би ти одговори служили као полазиште и оквир за квалификовање појава и ставова, прелазних фаза, регионалних специфичности, тзв. лијевих и десних скретања и сл.

Када је речено да је КПЈ била принуђена да мијења нешто у паролатама и форми тумачења своје основне линије, да би тек послјије извјесног времена утврдила образац за тумачење те линије, поставља се питање: Шта је онда политичка платформа народноослободилачког покрета — да ли оно што је о његовом циљу и карактеру речено још прије него је борба отпочела, или је политичка платформа народноослободилачког покрета мијењала и била оно што се у појединој фази НОР-а о њој говорило у документима ЦК КПЈ, или пак за објашњење треба прихватити тумачење које се о овом питању искристалисало негдје крајем прве године народноослободилачког рата и којега се руководство народноослободилачког покрета, по правилу, од тада придржавало све до краја рата? При одговору на ово питање мора се поћи од суштине ствари, тј. од онога што је КПЈ народноослободилачком борбом хтјела да оствари, и што је на крају и остварила, али и од услова под којима је водила борбу, од путева којима је ишла до циља, од парола које је у појединим фазама народноослободилачког покрета истицала. Тако ће проблем бити сагледан у процесу који је заиста постојао. Баш због тога сматрамо да давање наслова овоме раду „Конституисање политичке платформе народноослободилачког покрета“ има своје оправдање. Свака фаза у процесу конституисања, тачније речено: тражења најприкладније форме тумачења политичке платформе народноослободилачког покрета, има своје значење, и то како с аспекта оновремене спољне тако и с аспекта оновремене унутрашње политичке ситуације. Стога понашање разних фактора, спољних и унутрашњих, па и оних у крилу народноослободилачког покрета, из периода конституисања платформе народноослободилачке борбе не треба мјерити њиховим односом према касније дефинисаној форми платформе, како се понекад чини, већ према испољавању платформе у датој фази НОР-а, узимајући наравно, у обзир тумачења која је давао Централни комитет КПЈ или која су извијала из његових докумената.

Друго начелно питање од интереса за ову тему јесте питање односа између теорије и праксе, тј. између директиве ЦК КПЈ и њихове реализације. Познато је да ни ово двоје није увијек ишло у корак једно са другим. Стога при оцјењивању ситуације и процеса треба узети у обзир и једно и друго, јер реалност је чинило обоје, разумије се — у сразмјери стварних односа који су постојали између ових квалификатива.

И треће питање, које је на неки начин у вези с ова два прва, јесте питање тзв. одступања од генералне линије ЦК КПЈ — лијевих, десних и сл. Ако је и кад је та линија била јасна и доречена, онда је лако одредити одступање од ње; али ако она није била доречена, или је погрешно изречена, или је торија каснила, а то се у једној фази народноослободилачког покрета десило, онда треба са више опрезности оцјењивати нека тзв. скретања у појединим крајевима и партијским организацијама, која су као таква оквалификована још у току НОР-а, али углавном накнадном памећу, а и данас, поводећи се за тим, у историографији ова се скретања често лоцирају строго регионално и више него што треба одвајају од опште политике.

До прве промјене у ставу КПЈ у односу на платформу народноослободилачке борбе дошло је средином 1941. године. Радило се, наиме, о томе да су се нападом Њемачке на Совјетски Савез околности на свјетској сцени у великој мјери измијениле, што је било од не малог утицаја и на прилике у Југославији. Посебно то је имало за последицу корекцију зацртане платформе народноослободилачког покрета. Новим моментом на свјетској сцени ратни савезници Совјетског Савеза постали су Енглеска и Сједињене Америчке Државе, чиме је створена антифашистичка коалиција државе, а општи антиимперијалистички став комунистичког свијета преображен је у антифашистички. Комунистима је дато ново тумачење карактера рата, а наиме да се ступањем СССР-а у рат империјалистички рат претвара у народноослободилачки. Коминтерна је послала поруке комунистичким партијама поробљених земаља да што прије организују и покрену оружану борбу против окупатора. У поруци Коминтерне Комунистичкој партији Југославије наглашено је „да се у садашњој етапи ради о ослобођењу од фашистичког подјармљивања, а не о социјалистичкој револуцији“.¹¹ На тај начин Коминтерна је истакла девизу о двјема етапама. На основу њеног објашњења из 1942. године постало је јасно да је она сматрала да друга етапа, етапа социјалистичке револуције, треба да отпочне тек по завршетку рата, тј. после ослобођења од фашистичког окупатора, што је значило да све до тада треба водити тзв. прву етапу борбе.

Мада је став Коминтерне представљао крупан преокрет у односу на њену дотадашњу глобалну политичку линију, Цент-

¹¹ Владимир Дедијер, Јосип Броз Тито — прилози за биографију, 295.

рални комитет КПЈ предузео је мјере да поступи у духу тог става. С обзиром на тешкоће које је у том погледу имао, како због дотадашње политичке оријентације и усмјерености партијских кадрова и организација тако и због сопствене визије борбе, настали тренутак вјероватно ће најбоље бити представљен ако се каже да је у КПЈ дошло до значајног прилагођавања ставу Коминтерне. Уважавајући чињеницу да је самим тим што је стала на чело народноослободилачке борбе као њен организатор и руководилац створена основна претпоставка политичких и друштвених кретања која су у крајњој консеквенци требало да доведу до социјалистичких промјена у друштву, КПЈ је новим ставом и паролама широко отворила врата за окупљање под заставу народноослободилачке борбе свих патриота у Југославији, без обзира на њихову вјерску, националну и политичку припадност, па према томе и без обзира на то да ли су или нијесу за социјалистичку власт. Стога је у новом тумачењу линије Партије у народноослободилачкој борби од стране ЦК КПЈ не само изостала парола о борби за совјетску власт већ је изричито наглашавано да се не ради о борби за овакво или онакво друштвено уређење, па ни за социјалистичко друштвено уређење, већ само и једино о борби против окупатора за ослобођење земље, у савезништву са Совјетским Савезом, Енглеском и Сједињеним Америчким Државама. Поред тога што је нова линија Партије на овај начин објашњавана у готово свим директивним и другим писмама ЦК КПЈ која је издао током љета и јесени 1941. године, на бази њеног тумачења поникла су и неколика значајна документа програмског карактера, и то не само од стране ЦК КПЈ већ и од стране неких покрајинских партијских руководстава. Таква документа су: *Задатак НОП одреда*, инструктивни чланак објављен у Билтену Главног штаба НОП одреда Југославије, бр. 1, од 10. августа 1941;¹² *Зашто се народни партизани боре*, чланак објављен у Билтену Главног штаба НОП одреда Југославије, бр. 2, од 19. августа 1941;¹³ *Платформа јединственог народноослободилачког фронта*, упутство ПК КПХ за Далмацију од 2. августа 1941;¹⁴ *Основна линија Партије у садашњој фази борбе*, окружница ЦК КПХ од 30. септембра 1941. године¹⁵ и др.

На бази директива и инструкција ЦК КПЈ о новој линији Партије у народноослободилачкој борби, у партијским организацијама дошло је до значајне преоријентације у раду, обиљежене прије свега помним објашњењима те нове линије од стране партијских руководстава, а упоредо са тим и практичним корацима који су произлазили из новог става Партије. У политичкој акцији Партија је прихватила метод сличан оном из народнофронтског периода њене борбе 1935—1939. године, метод широког

Зборник НОР, II, 1, 11—12.

¹² Исто.

¹⁴ Исто, V, 30, док. 3.

¹⁵ Исто, I, док. 46.

стварања према масама на антифашистичкој основи. Као онда у борби за стварање широког антифашистичког Народног фронта слободe, тако се и сада ангажовала на стварању јединственог народноослободилачког фронта.¹⁶ То је, између осталог, била акција за придобијање за борбу против окупатора проенглески расположеног дијела буржоазије, и то како због саме те буржоазије тако и због утицаја који је она имала или могла имати на дио народних маса. С обзиром на традиционално неповјерење на и непријатељство између КПЈ и њених присталица, за једне, и буржоазије, са друге стране, наталожено у току дугог низа година, а нарочито у периоду непосредно уочи априлског рата 1941. године, КПЈ је у политичкој акцији на стварању јединственог народноослободилачког фронта кад год је сматрала за потребно нудила припадницима бивших грађанских партија и угледним појединцима из крила буржоазије, са којима је ступала у контакте, споразуме о сарадњи, којима им је, под условом да приступе народноослободилачком покрету и ангажују се у њему, гарантован одговарајући утицај и признање у том покрету.¹⁷ Овим је КПЈ истовремено жељела да на дјелу докаже колико је њена политика националноослободилачка и широкодемократска, ослобођена уско класних оквира.

Идеји јединства свих патриота у Југославији у борби против окупатора и његових сарадника требало је да послужи и установа и устројство народноослободилачких одбора, који су, у-

¹⁶ Исто, I, 1, стр. 18—21 и 22—35, Прогласи ЦК КПЈ од 12. и 25. јула 1941; II, 2, док. 9, Директива Команданта НОП онреда Југославије од 17. августа 1941; док. 13, Упутство секретара ЦК СКОЈ-а од августа 1941; док. 14, Упутство ЦК КПЈ од 4. септембра 1941; I, 1, док. 3, 5, 24 и 25, Писма и прогласи ПК КПЈ за Србију од средине августа и почетка септембра 1941; IX, 1, док. 1 и 3, Упутства ПК КПЈ за Србију од 10. и 21. августа 1941; I, 2, стр. 170 и 174—175, Писма ПК КПЈ за Србију, прво од 3. октобра 1941, а друго без датума; V, 1, док. 5 и 19, Писма ЦК КП Хрватске од краја јула и од 5. септембра 1941; IX, 1, док. 5, Чланак „За већи размах партизанског покрета“, објављен у Делу, органу ЦК КП Словеније, бр. 2, од августа 1941; III, 1, док. 10, 29, 44, 47, 66, 69 и 120, Писма и прогласи ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак с краја августа, од 26. октобра, од 3. новембра, од средине новембра, од 20 и 21. новембра и од 9. децембра 1941; Архив Историјског института у Титограду (у даљем тексту: АИИТ), 383/II 5—9/41 и 9233/II 5—3/41, Прогласи ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак из друге половине августа и од 17. октобра 1941; Архив за историју радничког покрета (АИРП), Србија, II/46, 53 и 55, Писма ПК КПЈ за Србију од 14. октобра и 7. и 11. новембра 1941; др Јован Марјановић, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд 1963, 130—131 и 199—210; Родољуб Чолаковић, *Борба КПЈ за јединство устаничких снага и проширење базе устанка у источној Босни 1941. године*, 1941. у историји народа Босне и Херцеговине (научни скуп, одржан у Дрвару од 7. до 9. октобра 1971. године), Сарајево 1973, 186—217.

¹⁷ Докле је КПЈ ишла у признавању партнерства буржоаским групама и организацијама са којима је преговарала под условом да се активно укључе у народноослободилачки покрет најбоље показују њени покушаји са четничком организацијом Драже Михаиловића у Србији, који су се ипак завршили без успјеха. О томе видјети детаљно: Др Јован Марјановић, н.д., 225—228, 236, 308—320, 333—355, 367—375, 387—389.

поређо са стварањем народноослободилачких партизанских јединица, као привремени органи власти формирани на ослобођеној а дијелом и на неослобођеној територији. На савјетовању Главног штаба НОП одреда Југославије са командантима већих партизанских војних јединица у Столицима 26. септембра 1941. о народноослободилачким одборима је говорено као о елементу проширења базе устанка.¹⁸ Иако стварани као негација старих органа власти, који су разбијани зато што су се ставили у службу окупатора, народноослободилачки одбори у овој фази народноослободилачког покрета били су превасходно органи народноослободилачке борбе, са статусом мање-више административних посредника између војске и народа за борбу против окупатора. О таквом карактеру народноослободилачких одбора Едвард Кардељ, члан Политбироа ЦК КПЈ, написао је чланак који се може сматрати директивним (објављен је у Борби, органу Врховног штаба НОП одреда Југославије, у броју од 19. октобра 1941).¹⁹

Постизање споразума о сарадњи са разним демократским грађанским групама, припадницима бивших грађанских партија и сл. требало је да доведе до стварања Комитета националног ослобођења као централног органа народне власти у земљи, у коме су комунисти требало да буду заступљени само једним бројем чланова. То је најбоље имало да потврди широко демократску оријентацију и карактер народноослободилачког покрета и да обезвриједи приче злонамјерних о чисто комунистичком карактеру тог покрета.²⁰ Комитет националног ослобођења из спољнополитичких разлога није могао бити формиран, али то не мијења ствар у погледу закључака у вези са њим о линији Партије у народноослободилачкој борби.

Према свему излази да је ЦК КПЈ колико је највише могао спроводио политику „прве етапе“ борбе, што, разумије се, треба схватити релативно и условно, а не тако као да је ту политику — политику националноослободилачке борбе — спроводила нека буржоаска политичка партија, што би, природно, био други квалитет. У борби за реализацију политичке концепције народноослободилачке борбе он је ишао до стварања споразума, компромиса и сразмјерне диобе власти и утицаја са антиокупаторски расположеним групама буржоазије. Граница отварања према политички релевантном дијелу буржоазије била је задржавање опште руководне улоге КПЈ у народноослободилачкој борби, што је била историјска нужност, јер друге такве снаге које би најпотпуније уједињавале интерес народноослободилачке борбе и свеукупне интересе широких народних маса у земљи није било. Главни режисер догађаја и креатор политике морала је бити и остати КПЈ.

¹⁸ Др Јован Марјановић, н.д., 232.

¹⁹ Историјски архив КПЈ, I, 1, 18—19.

²⁰ Зборник НОР, II, 2, док. 8, Писмо Тита Раду Кончару и Владу Поповићу од августа 1941.

Стварна слика стања и односа који су се рађали и развијали у крилу народноослободилачког покрета нијесу, међутим, могли бити онакви каквима су их ЦК КПЈ и Врховни штаб НОП одреда Југославије жељели видјети, и то како због крајње неповјерљивог и резервисаног, а убрзо и непријатељског става највећег дијела буржоазије са којом се разговарало или преговарало о сарадњи на платформи народноослободилачке борбе тако и због немогућности доброг дијела партијских активиста, организација и руководства на терену да у потпуности схвате и адекватно спроведу политику централног руководства народноослободилачког покрета. Ако се изузму Освободилна фронта словеначког народа, патриотска организација са елементима коалиционог састава, која је под именом Анитимперијалистичка фронта словеначког народа формирана још прије устанка и са одређеним трансформацијама одржала се до краја рата, и неколико споразума о сарадњи са појединим четничким командантима у Србији и источној Босни, који су били кратког вијека, као и једног краткотрајног споразума са руководством Народне сељачке странке у Крагујевцу, других иоле запаженијих аранжмана КПЈ са представницима буржоазије или буржоаским групама и организацијама није било. Због тога је до стварања јединственог народноослободилачког фронта морало лећи углавном само одоздо, па је тај фронт као покрет побуњеног и пробуњеног народа био састављен претежно од радника, сељака и напредне интелигенције, а мањим дијелом и од припадника ситне и средње буржоазије, што је значило да је стицајем околности и мимо интенција руководства народноослободилачког покрета већ у првим мјесецима свога постојања у знатној мјери издиференциран не само на националноослободилачкој већ и на класнополитичкој основи.

С друге стране, класној усмјерености народноослободилачког покрета допринијеле су многе партијске организације, руководства на терену или поједини партијски активисти неправилним схватањем и спровођењем генералне линије ЦК КПЈ, односно пријевременим и прекомјерним форсирањем, уз националноослободилачку, и класне компоненте борбе. Курс „прве етапе“ борбе доста је невјешто и неуспјешно вођен у многим партијским срдинама. Комунисти су сматрали да се, без обзира на оно што је писало у директивама ЦК КПЈ, кроз народноослободилачку борбу води борба и за социјалистички преображај друштва и многи нијесу хтјели, или нијесу умјели, или нијесу осјећали потребу, да то пређуте. Напротив, истицали су, упркос директивама централног партијског руководства, социјалистички карактер народноослободилачког покрета. Што је најинтересантније, то су радили и неки делегати и чланови ЦК КПЈ. Тако је делегат ЦК КПЈ у Црној Гори Милован Ђилас на покрајинској партијској конференцији од 8. августа 1941. истакао девизу о блиској „антифашистичкој“ револуцији, која је у ствари представљала дру-

го име за социјалистичку револуцију.²¹ Двадесет првог септембра 1941. Марко Орешковић — Крнтија, члан ЦК КПЈ, на састанку делегата партизанских јединица Лике говорио је о социјалистичком карактеру народноослободилачког покрета.²² На диференцијацији на класној основи инсистирао је и делегат ЦК КПЈ у Босни и Херцеговини Светозар Вукмановић — Темпо.²³ Све то говори да под генералном линијом КПЈ треба подразумевати политичку линију коју је креирао генерални секретар ЦК КПЈ Јосип Броз Тито и неколико његових најближих сарадника, који су се налазили с њим или у његовој ближој околини. Поред субјективних могућности или немогућности свакојег појединог делегата и члана ЦК КПЈ да адекватно примијени политичку линију најужег партијског центра, на стање извјесне дисхармоније у политичком понашању чланова ЦК КПЈ утицали су и објективни услови, који су били неповољни за колективно руковођење Централног комитета и међусобно повезивање и договарање његових чланова.

Тзв. лијево скретање, како је названо понашање комуниста и партијских организација на ускокласној основи, нашло је одраза и у прилично великом броју партијских и других докумената народноослободилачког покрета, а посебно у спољним манифестацијама не малог броја његових активиста и установа. У многим крајевима Југославије током љета и јесени 1941. године истицани су социјалистички амблеми, ношене су или постављане на разним установама народноослободилачког покрета црвене заставе са српом и чекићем или без њих, извикиване комунистичке паролe, издаване објаве за путовање са дозволом „совјетске“ власти, давани називи са револуционарним садржајем појединим органима народноослободилачког покрета и сл.²⁴ Поред тога што су ове манифестације саме за себе представљале раскорак између ријечи и дјела КПЈ на релацији: политика ЦК КПЈ — реализација те политике и увећавале неповјерење према КПЈ и њеним намјерама код оних буржоаских слојева који нијесу били ступили у службу окупатора и које је требало придобијати за народноослободилачку борбу, лијеве грешке су се изражавале и у неправилно испољеном, односно секташком односу према буржоаским групама и појединцима који су могли би-

²¹ Буро Вујовић, *О лијевим грешкама КПЈ у Црној Гори у првој години народноослободилачког рата*, Историјски записи, 1/1967, 52—53.

²² Зборник НОР, V, 1, док. 39, Записник са састанка делегата партизанских јединица Лике од 21. септембра 1941.

²³ Светозар Вукмановић, *Револуција која тече*, Београд 1970, књ. 1, 239, 248—249 и 277; Родољуб Чолаковић, н.д., 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, 194, 200—203 и 206—207.

²⁴ Подаци о лијевом скретању организација и руководства КПЈ или појединих партијских активиста могу се наћи у многим документима народноослободилачког покрета. Ево неких од тих докумената: Зборник НОР, I, 1, док. 15 и 17; II, 2, док. 7; III, 1, док. 21, 26, 93 и 168 и књ. 4, док. 2; IV, 1, док. 6, 18, 52 и 66; V, 1, док. 39, 71 и 74; књ. 2, док. 8, 32, 42, 52 и 121; IX, 1, док. 14 и 15.

ти савезници у борби против окупатора. Не мали број комуниста тешко се прилагођавао новој тактици и скептички се односио према до јуче на сва уста раскринкаваној буржоаској „господи“, или је лако губио нерве због њених иступа и подривачких акција, а ипак је требало радити да се придобије за народноослободилачку борбу. Логика понашања многих комуниста произлазила је из мржње према буржоаској класи и неповјерења према свему што је од ње долазило. У резолуцији са савјетовања делегата народноослободилачких герилских одреда за западну Босну и Лику од 31. августа 1941, дакле у вријеме када је требало и те како истрајавати на послу око придобијања за народноослободилачку борбу још неангажованог на страни окупатора или колебљивог дијела буржоаске класе, или га бар до крајњих граница пустити да се искомпромитује и разголити као непријатељ народа и његове слободе, између осталог је речено сљедеће: „Покварена и издајничка господа знаду да наша Народнослободилачка борба има дубок социјални смисао, да је наша борба — борба за национално и социјално ослобођење, борба против пљачкаша и шпекуланата, борба за пуну народну власт, борба за нови, љепши, слободнији живот свих људи. и зато се боје наше борбе и наше побједе. Они знаду да у случају наше побједе више неће моћи живјети на рачун сељака и радника, него да ће морати засукати рукаве као и сваки други, и зато, да би сачували свој лаган живот, они сада желе довести овамо Талијане. Они више воле талијански фашизам него слободу српског народа. Они су због својих личних интереса спремни продати нашу крваву стечену слободу“.²⁵ Овакво схватање тактике КПЈ и поимање могућности рада са буржоазијом на заједничкој платформи нијесу били далеко од памети многих комуниста и партијских организација у земљи, што реално значи да „прву етапу“ борбе није било могуће ни у за пола чистом облику спровести.

Па ипак, и поред свих грешака, народноослободилачки покрет је на одлучујућем мјесту реаговао на најбољи начин. Било је то у западној Србији, гдје се налазило најуже војно-политичко руководство народноослободилачког покрета на челу са генералним секретаром ЦК КПЈ и врховним командантом НОП одреда Југославије Јосипом Брозом Титом, са једне, и четничка организација као организација проенглески и великосрпски оријентисане буржоазије на челу са Дражом Михаиловићем, пуковником бивше југословенске војске, са друге стране. И поред тога што је и овдје у почетку било тешкоћа да се комунисти убиједи да народноослободилачки покрет није у етапи социјалистичке револуције и извјесних појава секташког карактера,²⁶ за-

²⁵ Зборник НОР, IV, 1, док. 66.

²⁶ Окружни комитет КПЈ за шабачки округ извјештавао је, на пријер, 23. августа 1941: „Ми смо имали доста муке док смо другове убедили у то да се ми не налазимо у фази прол. револуције. То је изазвало неке од учињених грешака“ (Зборник НОР, I, 1, док. 15).

хваљујући присутности секретара КПЈ и његових најближих сарадника и њиховој могућности да мање-више непосредно прате и контролишу спровођење у живот генералне линије Партије, народноослободилачки покрет на овој територији био је најближи концепту замишљеном од стране централног војно-политичког руководства НОП-а. Ни на једној другој територији у Југославији у ово вријеме није поникло толико докумената директивног карактера, претежно од стране Покрајинског комитета КПЈ за Србију, колико на овој, у којима се толико и тако уопштено инсистира на склапању споразума са четничким групама Драже Михаиловића на платформи народноослободилачке борбе и на обавезном стварању јединственог народноослободилачког фронта у најширем смислу ријечи. Исто тако нигдје није показано толико стрпљења да се буржоазија која није била ступила у службу окупатора придобије за народноослободилачку борбу као што је био случај у западној Србији, па и у ширем простору Србије. Упркос неповјерљивом, арогантном, па и непријатељском држању четника Драже Михаиловића према партизанима, штабови партизанских јединица су неуморно радили на постизању споразума са четничким командантима о заједничкој борби против окупатора. Врховни командант Тито лично је уложио велики напор да са Дражом Михаиловићем постигне споразум о сарадњи, не губећи стрпљење за тај посао ни послје отвореног напада четника на партизанске јединице у Пожези и Ужицу почетком новембра 1941. Али све је било узалуд. Дража Михаиловић је мислио о свему другом више него о искреној сарадњи, а преговоре је прихватио само да би добио у времену и што дубље заби ножицу у леђа партизанима, што је, ступајући отворено у службу окупатора, дефинитивно и урадио крајем новембра 1941.²⁷ Титова је историјска заслуга што је ствар са Дражом Михаиловићем стрпљиво и толерантно водио све до краја и што, захваљујући томе, за расцјеп до којег је дошло одговорност није пала на народноослободилачки покрет. Управо зато сматрамо да су став и понашање ЦК КПЈ и Врховног штаба и партијске организације у Србији о питању стварања јединственог народноослободилачког фронта на најширој основи од прворазредног значаја за оцјену понашања КПЈ уопште. Грешке КПЈ о овом питању у овом дијелу земље, гдје се, у почетку као антиокупаторски, упоредо с народноослободилачким развијао и четнички покрет Драже Михаиловића, имале би негативан утицај на општем плану, исто онако као што њен правилан став и понашање на овој територији имају пресудно позитиван значај за оцјену свеукупног понашања КПЈ. То, другим ријечима, значи да лијеве и друге грешке КПЈ које су у мањој или већој мјери прављене на другим територијама губе на тежини, јер ни-

²⁷ О томе детаљно: др Јован Марјановић, н.д., (стр. као у напомени бр. 17).

јесу биле од релевантног утицаја на заузимање става и одређивање понашања Драже Михаиловића и његових четника у Србији, односно својом димензијом нијесу досезале до мјеста гдје се у југословенском размјеру одлучивало о питању уједињавања народноослободилачких и четничких снага на платформи борбе против окупатора. Да је Тито успио да постигне споразум о сарадњи с Дражом Михаиловићем, сви спорови и сукоби који су избијали са проенглески односно прочетнички расположеним групацијама и елементима у другим крајевима земље нестали би или би били без значаја. Што је испало да је питање склапања тог споразума изван могућности народноослободилачког покрета — друга је ствар. У сваком случају, ту ствар је требало извести на чистину, да би масе лакше схватиле да је четничка буржоазија била против народноослободилачког покрета ради очувања својих класних интереса, а не због овог или оног предлога или поступка руководства народноослободилачког покрета. Четници Драже Михаиловића имали су свој циљ и програм који су спроводили независно од политичке платформе народноослободилачког покрета.

Када су четници Драже Михаиловића ступили отворено у службу окупатора, дошло је до преплитања народноослободилачког рата са социјалистичком револуцијом у знатно наглашенијем виду. Од ступања проенглески, односно прочетнички расположеног дијела буржоазије на позиције непријатеља народноослободилачке борбе, у редовима буржоазије није било снага за које би се народноослободилачки покрет борио да их придобије за сарадњу на платформи борбе против окупатора. Сва буржоаска класа Југославије ступила је на овај или онај начин, под овим или оним изговором, у службу окупатору, изузев мањег дијела који патриотска осјећања и интерес народноослободилачке борбе није хтио да подреди класном или каквом другом интересу, и који је прихватио народноослободилачки покрет на челу са КПЈ као једини постојећи антиокупаторски покрет у Југославији. Пред том чињеницом, пред чињеницом само једног избора у опредјељивању за народноослободилачку борбу, патриотски елементи из редова буржоазије нијесу се колебали да прихвате тај избор. Све остало у датим околностима, па и то да народноослободилачком борбом руководи КПЈ, за њих је било споредно. Касније је произашло да су се ти елементи кроз народноослободилачку борбу мање-више и идејнополитички сагласили са програмом народноослободилачког покрета, јер су увидјели да тај покрет и његов програм стреме стварању једног новог демократског друштва, у коме ће бити обезбијеђен пристојан живот за све људе.

Полазећи од квалификације да је до тада вођена „прва етапа“ борбе, ЦК КПЈ је на основу поларизације снага до које је дошло преласком четника Драже Михаиловића на страну оку-

патора оцијенио да су сазрели услови за вођење курса на „другу етапу“ борбе, која је у датим условима требало да значи и народноослободилачку борбу и социјалистичку револуцију као јединствен процес. За своју оцјену он је нашао резон и у општој ситуацији у свијету, пошто је процијенио да се она све више развија на класној основи. Такву процјену донио је прије свега на основу држања владе Велике Британије, која је од почетка пружала моралну, а од краја 1941. године и материјалну помоћ четничком покрету Драже Михаиловића, што је значило да посредно пружа помоћ фашистичким окупаторима. Када је почетком децембра 1941. године на Источном фронту Црвена армија преузела снажну противофанзиву којом је отпочело повлачење њемачких трупа на разним дјеловима фронта, ЦК КПЈ је то оцијенио као предзнак скорог слома фашизма и у томе видио главни разлог за понашање британске владе, односно за њен страх од сјутрашње одлучујуће улоге СССР-а у рјешавању европских и свјетских питања. ЦК КПЈ, је, дакле, дошао до увјерења да слаби савез између Совјетског Савеза, са једне, и Велике Британије и САД, са друге стране, што је значило да се антифашистички став комунистичког свијета почиње преображавати у антиимперијалистички, каква је била његова позиција и прије 22. јуна 1941. Из таквог закључивања „природно“ произашло је схватање да је „друга етапа“ борбе на помолу и да КПЈ, према томе, треба да се одреди одговарајућом стратегијом и тактиком.²⁸

Четрнаестог децембра 1941, тј. ускоро после првих вјести о пједјама Црвене армије на Источном фронту, ЦК КПЈ је упутио писмо ПК КПЈ за Србију у коме му износи своју оцјену развоја ситуације на свјетском и југословенском нивоу, образлаже наилазак „друге етапе“ борбе и неопходност да Партија руководи процесом класне диференцијације „која је почела оштрије да се манифестује у масама“.²⁹ То је значило да Партија има задатак „да учвршћује радничко-сељачко језгро у националноослободилачком фронту, које ће једино спречити да реакционарни буржоаски елементи искористе плодове народне борбе у своје противнародне сврхе“.³⁰ Популаризација Црвене армије, Совјетског Савеза и социјалистичког друштвеног система сама по себи се подразумевала као неопходност у даљем вођењу народноослободилачке борбе. Убрзо после писма Покрајинском комитету КПЈ за Србију, ЦК КПЈ је упутио писма сличне садржине и осталим покрајинским и неким другим партијским руководствомима у земљи.³¹

Први практични корак на новом курсу Партије било је формирање Прве пролетерске бригаде 22. децембра 1941. године.

²⁸ Буро Вујовић, н.д., Историјски записи, 1/1967, 73—77.

²⁹ Зборник НОР, IX, 1, док. 21.

³⁰ Исто.

³¹ Исто, II, 2, док. 82, 83, 84, 93, 94, 130 и 201; VI, 2, док. 5.

У плану је било формирање још неколико таквих бригада које су имале превасходно да раде на остварењу задатака „друге етапе“ борбе.³² То је у принципу значило да воде борбу против четника Драже Михаиловића у првом реду, а против окупатора у другом реду. Пошто се сматрало да ће окупатор и тако и тако изгубити рат и да послјије рата неће представљати сметњу при одлучивању о друштвено-економском и политичком уређењу земље, четници су схваћени као главни противници борбе за социјалистичко друштвено уређење којем се стремило.³³ Политичка борба против четника била је знатно тежа него против оних колаборациониста који су своју концепцију и перспективу борбе везали за побједу фашизма, јер четници су били експоненти емигрантске југословенске владе у Лондону, која је била представник званично постојеће државе Краљевине Југославије, иначе члана антихитлеровске коалиције. Вођа југословенских четника Дража Михаиловић у децембру 1941. године унапријеђен је од стране те владе за бригадног генерала, а у јануару 1942. године постављен је за министра војске, морнарице и ратног ваздухопловства. Питање борбе против четника задрало је, према томе, у међународне односе, односно у односе између чланица антихитлеровске коалиције, што се убрзо и све јаче реперкутовало као крупна отежавајућа околност у спровођењу националноослободилачког и социјалног програма народноослободилачког покрета. Управо због тога политичко стање у Југославији у својој основној димензији сводило се за дуже вријеме на питање борбе за масе између народноослободилачког и четничког покрета, јер у датим условима (легитимитет краљевске југословенске владе у Лондону а преко ње и четничког покрета, крајње тешки услови ратовања за народноослободилачки покрет и др.) постојала је стална опасност да четнички покрет придобије дио маса, што му је у једном периоду народноослободилачког рата у знатној мјери и успјело.

Питање преласка на „другу етапу“ борбе ЦК КПЈ је доста еластично схватио. У односу према четницима, и поред Дражине издаје, предвиђен је био еластичан поступак. У писму ЦК КПЈ упућеном ПК КПЈ за Србију (14. децембра 1941. године) речено је: „У односу према Дражи Михаиловићу треба поступати у сагласности са његовим иступањем на терену. Свакако треба имати пред очима перспективу уједињавања свих националноослободилачких снага српскога народа у оквиру партизанских јединица“.³⁴ Управо због тога и хронологија преласка на „другу е-

³² Исто, II, док. 93, Наређење Врховног команданта НОП одреда Југославије од 8. јануара 1942.

³³ Исто, док. 84, 114, 157 и 201, Писма Врховног команданта НОП одреда Југославије од 2. јануара, из прве половине јануара и од 5. и 23. фебруара 1942; IV, 3, док. 1, „За шта се боре партизани у Босни и Херцеговини“ — чланак Моше Пијаде из јануара 1942; док. 43, Директивно писмо ПК СКОЈ-а за Босну и Херцеговину из јануара 1942.

³⁴ Исто, IX, 1, док. 21.

тапу“ борбе у буквалном смислу није истовремена у свим крајевима Југославије. Понегдје, у појединим ужим срединама, то је могло бити због закашњења одговарајућих упутстава виших партијских руководстава, али је већином то посљедица става КПЈ према конкретnoj ситуацији у појединим срединама. Тако је почетком јануара 1942. године услед интервенције Прве пролетерске бригаде у источној Босни већи број припадника тамошњих четничких одреда схватио да четничке јединице нијесу патриотске војне формације. Пошто су изразили патриотско расположење, али још нијесу били спремни да се против окупатора боре у оквиру народноослободилачких партизанских одреда, Врховни штаб је (истог мјесеца) донио одлуку да се од овако расположеног људства на територији Босне и Херцеговине, а према потреби и у осталим крајинама, одмах приступи стварању јединица народноослободилачких добровољачких одреда као посебних формација у оквиру Народнослободилачке војске. Аналогно томе, и Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије преименован је у Врховни штаб народноослободилачких партизанских и добровољачких одреда Југославије.³⁵ Имајући пред очима конкретну ситуацију у Босанској крајини и наду да ће један број четничких елемената из тога краја бити придобијен за народноослободилачку борбу, макар у оквиру добровољачких одреда, Ђуро Пуцар-Стари још крајем фебруара 1942. године, на првој обласној конференцији КПЈ за Босанску крајину, истицао је да се није у „другој етапи“ борбе.³⁶

Прелазак на „другу етапу“ борбе према слову докумената ЦК КПЈ није био у колизији са платформом окупљања патриотских елемената у народноослободилачком покрету и стварања јединственог народноослободилачког фронта, нити је умањео потребу за таквом платформом. Напротив, паролe о окупљању свих патриотских елемената у народноослободилачком покрету, без обзира на њихову вјерску, националну и политичку припадност, и даље су истицане, додуше сада већином заједно са паролама о борби за социјалистичко друштвено уређење. КПЈ је сматрала

³⁵ Исто, II, 1, стр. 115—116.

³⁶ У изводу из записника ријечи Ђура Пуцара — Старог на тој конференцији о овом питању овако су интерпретиране: „Задачи: данас се ми боримо против окупатора и његових слугу. Не боримо се за совјетску власт. Ово је конференција по својој ширини од велике важности нарочито сад кад се постављају пред нас врло крупни задаци. Није вријеме да се боримо сада за власт како су то неки рекли. Ми се налазимо још увијек у периоду народноослободилачке борбе, па свака застрањивања у том погледу могу бити врло штетна. . . Врховни штаб и ЦК донијели су одлуку да се формирају народноослободилачки добровољачки одреди од оних људи који хоће да се боре а неће да сарађују ни са партизанима ни са четницима. Не слажем се с мишљењем да ко није партизан да мора бити бандит. Постоје борци који нијесу спремни да се боре као партизани а који се ипак боре за ослобођење и право народа. Гдје се појаве такве масе, ми ћемо их упућивати у том правцу, јер ми то питање нећемо избјегавати“ (Зборник НОР, II, 1, док. 35).

да се те пароле међусобно не искључују, већ да, напротив, најпотпуније уједињују прогресивне тежње и интересе патриотских и радних маса Југославије.³⁷ Као што је већ речено, акција придобијања поштених а заведених елемената била је сталан процес у току читавог народноослободилачког рата. Због тога је обраћање родољубима који нијесу били комунистичког политичког увјерења било актуелно у току читавог народноослободилачког рата, како ради оних који су већ били у народноослободилачком покрету тако и ради оних које је требало придобити за тај покрет. Штавише, требало им је, ако су укључени у народноослободилачки покрет, зависно од њиховог ангажовања, повјеравати и разне одговорне дужности. Родољубима некомунистичког погледа на свијет који су се сврстали у редове народноослободилачког покрета, поготово ако су потицали из буржоаске класе, требало је, поред опште, предочавати и личну перспективу која ће им по основу учешћа у народноослободилачкој борби бити гарантована у социјалистичком друштву.³⁸

Међутим, рад на окупљању патриотских елемената у народноослободилачком покрету и вођење курса на „другу етапу“ борбе нијесу били иста ствар. Друго је било оно што је о социјализму мислила КПЈ, а друго објективни услови и стање свијести маса. Курс на „другу етапу“ борбе сужавао је платформу народноослободилачког покрета и подстицао заоштравање ионако заоштрених односа у земљи на класној основи. Оно је заправо значило прихватање од стране четника „бачене рукавице“, тачније: прихватање класног рата који су четници започели. Мада се против издајничког четничког покрета морала повести бескомпромисна борба, тумачење карактера те борбе као класног рата политички је било неисправно и штетно, јер је објективно доливао уље на ватру контрареволуционарног четничког покрета Драже Михаиловића, којему је и био главни циљ да народноослободилачки покрет представи као комунистичку ујурму и да ситуација у Југославији добије карактер грађанског рата. И заиста, у првим мјесецима 1942. године у многим крајевима Југославије вођен је грађански рат у већој мјери него борба против окупатора, и то не само због тога што је окупатор успио да гла-

³⁷ У тзв. Фочанским прописима из фебруара 1942. године, дакле у вријеме курса на „другу етапу“ борбе, о платформи народноослободилачког покрета кроз упуство о устројству народноослободилачких одбора на примјер се каже: „НОО нису и не смију бити органи појединих политичких странака и организација. Они се бирају демократским путем. У њих треба да уђу, без обзира на своје политичко увјерење, вјеру и народност, сви они честити родољуби који су примјером и на дјелу показали да су добри синови свога народа, да никад неће издати отаџбину у овом светом отаџбинском рату, да су непоколебљиви у борби против фашистичких окупатора и његових домаћих слугу“ (*Зборник НОП, II, 2, док. 198*).

³⁸ Као што је познато, сви ти људи такву перспективу у новој социјалистичкој Југославији заиста су и нашли. Многи од њих су још у току рата или непосредно по завршетку рата постали и чланови КПЈ.

вни терет борбе против народноослободилачког покрета пренесе на четничке и остале колаборационистичке снаге већ у првом реду због тога што су противничке стране тај рат већином доживљавале као класни, грађански рат. На основу представе о октобарској револуцији у Русији 1917. године, КПЈ, или бар многи њени чланови и организације, револуцију су схватали као врло суров процес и тако су је на многим тачкама и спроводили. То се нарочито оштро манифестовало у Црној Гори и источној Херцеговини, посебно праксом ликвидације људи који су били или су сматрани непријатељима народноослободилачког покрета, односно народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције, а која је у овим крајевима у мањој мјери била позната и у претходној фази народноослободилачког покрета.³⁸

Оружани сукоб између четничког и народноослободилачког покрета довео је убрзо и до спољне интервенције. На основу информација које је добијала од ЦК КПЈ, Коминтерна је дошла до увјерења да народноослободилачки покрет у Југославији добија све више комунистички карактер. О томе је Коминтерна била обавијештена и од совјетске владе, која је, опет, о томе информисана од југословенске емигрантске владе и владе Велике Британије, које су на њу вршиле притисак да утиче на народноослободилачки покрет у Југославији, чак до његовог подређивања четничком покрету и признавања Драже Михаиловића за вођу антиокупаторског покрета у земљи. Будући у савезничким обавезама према објема владама у Лондону, а иначе у доста сложеној ратној ситуацији, влада Совјетског Савеза се није оглушила о интервенције ових влада, па је преко Коминтерне инсистирала да се народноослободилачки покрет у Југославији усмјери на окупљање свих антихитлеровских снага у земљи у јединствени фронт, рачунајући у те снаге и четнике Драже Михаиловића. То је принципијелно био став Москве још од 22. јуна 1941. Москва иначе није вјеровала да четници као војска југословенске емигрантске владе сарађују са окупатором. Депеша Коминтерне секретару КПЈ Титу у којој се тражило да КПЈ ревидира своју политику у наведеном смислу упућена је 5. марта 1942.⁴⁰ Из депеше је било јасно да англо-америчко-совјетски савез не слаби и да не смије слабити, већ да треба све урадити да остане постојан, што је било супротно од схватања на којем је ЦК КПЈ базирао своје становиште о „другој етапи“ борбе. У једној нешто каснијој депеши из 1942. године Коминтерна је још детаљније објаснила зашто треба водити политику на којој инсистира, и зашто Совјетски Савез не може отворено иступити про-

³⁹ О лијевим грешкама КПЈ у Црној Гори у првој години народноослободилачког рата видјети мој рад, објављен у Историјским записима, 1/1967.

⁴⁰ АИРП, 1942/34, Депеша Коминтерне Титу од 5. марта 1942.

тив југословенске емигрантске владе, на чему је ЦК КПЈ инсистирао.⁴¹

На основу објашњења која је добио из Москве и анализе у свјетлости тих објашњења процеса који су се развијали у земљи, апстрахујући наравно захтјев Москве о успостављању сарадње са четницима, јер је таква сарадња била немогућа, ЦК КПЈ је ревидирао политику „друге етапе“ борбе као антиимперијалистичку, јер такве димензије у свјетском комунистичком покрету није било ни на помолу. Централни комитет КПЈ је нашао за сходно да ову ревизију попраи и оштром интервенцијом код партијског руководства у Црној Гори. Осмог априла 1942. године упутио је директивно писмо Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак, а 12. априла и *Отворено писмо свим организацијама и члановима КПЈ у Црној Гори и Боки*, у којима их је изложио веома оштрој критици због уласка „у некакву „другу етапу“ борбе“, „у етапу борбе за власт пролетаријата“. Истовремено, Централни комитет је смијенио покрајинско партијско руководство у Црној Гори.⁴²

Ослобођењем КПЈ од антиимперијалистичког става остао је само антифашистички, антиокупаторски став, и у оквиру тога истовремено борба за социјалистичко друштвено уређење, која је морала бити вођена новом тактиком. Основно у тој тактици било је да се четнички покрет не третира као експонат реставрације старог друштва, већ искључиво као колаборационистички покрет, што је он по својој физичкој димензији и био. То је значило да је обрачун са четничким покретом имао бити подређен искључиво критеријуму који је произлазио из његовог односа према народноослободилачкој борби. Због самог карактера народноослободилачке борбе, као и четничког покрета, то је реално био и обрачун са контрареволуцијом. Нова тактика је истовремено подразумијевала да југословенску владу у Лондону не треба нападати као емигрантску и краљевску, већ као патрона четничке сарадње са окупаторима у земљи. Платформа народноослободилачке борбе, која је коначно конституисана као утврђена политика, изражавала је у ствари два основна задатка, који се могу сматрати и једним задатком: борбу против окупа-

⁴¹ Текст те депеше у дијелу који о овоме говори гласи: „Пораз фашистичких бандита и ослобођење од окупатора, то је сада најосновнији задатак, задатак који стоји изнад свих осталих задатака. Узимајте у обзир да се Совјетски Савез налази у договореним односима са југословенским краљем и владом и да би отворено иступање против ових створило нове тешкоће у заједничким ратним напорима и односима између Совјетског Савеза, с једне стране, и Енглеске и Америке, с друге. Питање ваше борбе не посматрајте само са своје, националне тачке гледишта, него и са интернационалне тачке гледишта енглеско-совјетско-американске коалиције“. У депеши је иначе изражено усхићење Коминтерне херојском борбом југословенских народа и упућен поздрав: „Чврсто стежем ваше мушке руке“ (АИРП, 1942/329).

⁴² *Зборник НОР*, II, 3, док. 132; III, 3, док. 15.

тора и његових сарадника за национално ослобођење и борбу за ново демократско друштвено уређење. При том је социјалистичко друштвено уређење у принципу истицано као тежња народноослободилачког покрета, као најпотпунији израз демократског друштва. Овако формулисана, платформа народноослободилачке борбе могла је бити позната свим пријатељима и непријатељима, знаним и незнаним, свима који су се за њу интересовали. На тај начин она је задовољила, и по форми и по садржини, тј. и са становишта стратегије и са становишта тактике народноослободилачке борбе. Платформа народноослободилачког покрета као коначно утврђена политика дошла је, према томе, као резултат укупних историјских услова под којима је народноослободилачка борба вођена и била у неку руку њихов заједнички именоватељ, али тако да су опет сачувани и довољно јасно испољени основни атрибути народноослободилачког рата као националноослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Иако синтетизована као генерална политика, она није значила шаблон којим би била спутана флексибилност народноослободилачког покрета и који би му одузео могућност маневрисања у зависности од конкретних задатака, услова и ситуација. Али то су већ биле уже тактике и нијесу биле општа политика.

Спровodeћи у живот платформу народноослободилачке борбе, КПЈ је јачала јединство народноослободилачког фронта, слабила позиције непријатеља свих боја, пружала значајан допринос свеопштој борби против фашизма и истовремено свршавала послове револуције, но на начин којим је могла са највише успјеха зачепити уста унутрашњим и спољним непријатељима и најсигурније обезбиједити тековине народноослободилачке борбе.⁴³

⁴³ У јануару 1943. године Врховни командант НОВ и ПОЈ Јосип Броз Тито и предсједник АВНОЈ-а др Иван Рибар у једној депеши Коминтерни, чији је текст иначе био објављен у форми летка и као програмски материјал растуран у земљи, овако су формулисали циљ и карактер народноослободилачког покрета:

„Услед тога што окупатори, усташе и четници Д. Михаиловића непрекидно шире различитим поводима клевете и лажне податке о НОП-у и његовим циљевима сматрам за потребно да дам следећу изјаву:

„НОП у Југославији под вођством Врх. штаба НОВ и ПОЈ и АВНОЈ-а је општенародни покрет у коме учествују сви стварни патриоти, независно од политичког и вјерског убјеђења и националности.

Овај покрет има за циљ:

1. Ослобођење земље од окупатора и извојевање независности и у правом смислу демократских права и слобода свим народима Југославије;
2. Неприкосновеност приватне својине и потпуну могућност за самоиницијативу у индустријској и економској дјелатности;
3. Никакве радикалне промене у односу на друштвени живот и дјелатност се не уводе осим замјена реакционарних општинских управа и жандарма народноослободилачким одборима, који имају у правом смислу демократски народни карактер. Све најважније мјере, како у јавном жи-

У колико се рат ближио крају у толико су главни послови којима је требало обезбиједити озакоњење тековина народноослободилачке борбе све више избијали у први план. На тој основи показало се потребним Народноослободилачки фронт организационо оформити као свенародну политичку организацију народноослободилачког покрета, која ће бити главни мандатор за рјешавање државних послова у послеријатном плебисцитарном одлучивању. Иако је имао привид коалиционе организације, Народноослободилачки фронт је у суштини био јединствена политичка организација народноослободилачког покрета и главна трансмисија КПЈ у рјешавању свих основних питања државно-правног и друштвено-политичког уређења нове Југославије. Учлавајући такав процес развита у Југославији, шеф британске војне мисије при Врховном штабу, Фицрој Маклин је у једној својој послеријатној публикацији овако видио тај процес послеријатног разговора са Титом у септембру 1943: „Запитао сам га (Тита — Ђ.В.) да ли је његов коначни циљ претварање Југославије у комунистичку земљу. Потврдио је то, али је и додао, да ће то бити резултат поступног процеса. Тако се, на примјер, његов покрет заснива данас политички на „народном фронту“, а не на једностраначком систему. Са друге пак стране, окупација и рат брзо подгризају темеље старог политичког и економског уређења, тако да ће од њега, кад се једном слегне прашина, остати веома мало, па ће бити отворен пут за стварање једног новог система. У неком смислу ријечи револуција је већ сада у току“.⁴⁴

Херојском борбом против окупатора и његових сарадника и правилним усмјеравањем народноослободилачког покрет је стекао свјетски глас и признање свих антифашистичких снага у свијету, па напосмат и британске владе, која је тако дуго играла на карти четника Драже Михаиловића. Насупрот томе, четнички покрет је све дубље срљао у блато националне издаје и *de facto* се идентификовао са окупатором, тако да су од њега морали дићи руке и сви његови заштитници у иностранству. Али је пут до дипломатског признања стварности која се уобличавала у Југославији био још дуг и тежак. На Другом засједању АВНОЈ-а у Јајцу ударени су државноправни темељи нове Југославије у

воту тако и у државној организацији решавање се по завршетку рата представницима који ће бити заиста слободно изабрани од стране народа;

4. НОП-у, који се бори за слободу народа, за социјална и демократска права, су туђи свако насиље и незаконитости;

5. Официрима који приступају народној армији загарантовани су њихови чинови и одговарајући њиховим способностима положаји;

6. НОП признаје потпуно национална права Хрвата, Словенаца и Срба, а такође и Македонаца и других. Ово је покрет исто тако хрватски као и српски и словеначки и зато представља гаранцију да ће бити извојевана национална права свим народима Југославије.

У име Врховног штаба НОВ и ПОЈ командант Тито.

У име АВНОЈ-а председник Рибар“ (АИРП, 1943/37).

⁴⁴ Фицрој Маклин, *Златни друм, Пијесак Орјента, Рат на Балкану*, Загреб, 1953, 317.

форми која није морала бити схваћена као политика свршеног чина. Нова Југославија добила је привремену владу у лицу Националног комитета ослобођења Југославије, а њено уређење утврђено је на федеративном принципу. Избјегличкој влади у Лондону одузета су сва права, а краљу Петру II забрањен повратак у земљу, номинално до ослобођења земље, када ће народ путем плебисцита ријешити питање краља и монархије. С формално-правне тачке гледишта краљу и монархији остављена је шанса, али објективно таква којом стварно нијесу могли доћи до изражаја. Влада Велике Британије није изгубила наду да ће за краља и монархију урадити нешто и прије тог тренутка. Зато је извршила дипломатски притисак да се Национални комитет ослобођења Југославије споразумије са краљевском владом око питања уређења нове државе. Предсједник Националног комитета Јосип Броз Тито прихватио је ту игру и са предсједником избјегличке владе др Иваном Шубашићем склопио споразум у јуну 1944. године, што је у ствари био нов велики потез визионара нове Југославије, потез којим је на најбољи начин прибављен легитимитет новој Југославији. Послије рата народ је само потврдио оно што је у току народноослободилачке борбе извојевано.

Ако бисмо хтјели, на крају, дати синтетизован одговор на питање о политичкој платформи народноослободилачког покрета, о суштини и карактеру те платформе, или још ближе: о суштини и карактеру народноослободилачког покрета, онда бисмо рекли да је народноослободилачки покрет од почетка имао обиљежје народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције, без обзира на појавне облике из прве године народноослободилачког рата, испољене као такозване „прва“ и „друга“ етапа борбе, које су у народноослободилачки покрет увезене као идеја Коминтерне и које нијесу одговарале приликама и потребама југословенског ослободилачког и револуционарног покрета. Као такве, оне се нијесу могле ни испољити онако како их је Коминтерна замишљала, а иначе су релативно брзо превазиђене, што је означило крај процеса конституисања платформе народноослободилачког покрета. Концепцију о „етапама“ коју је Коминтерна истакла одмах послје напада Њемачке на Совјетски Савез и објашњења која је касније на тој основи давала не треба, међутим, схватити необично, јер Коминтерна је имала свој угао посматрања, а нити опет као доктрину у којој КПЈ није могла наћи елемената за своју оријентацију, посебно кад је ријеч о утврђивању политичке платформе народноослободилачког покрета. Напротив, инструкције и директиве Коминтерне на поменутој основи помогле су конципирању шире основе народноослободилачког покрета. Међутим, револуционарни карактер тог покрета, у специфичним условима и на специфичан начин, био је и остао трајан чинилац. На петом конгресу КПЈ Едвард Кардељ је такву реалност описао сљедећим ријечима: „Потпуно је при-

родно што у таквим условима уопште није било могуће етапно раздвојити народноослободилачки устанак од народне револуције. Напротив, показало се врло брзо да је и сам народноослободилачки устанак у појединим фазама долазио у зависност од даљег развијања народне револуције“.⁴⁵

Duro Vujović

CONSTITUTION DE LA PLATE-FORME POLITIQUE DU MOUVEMENT POPULAIRE DE LIBÉRATION

Résumé

Après la capitulation de l'armée yougoslave et l'occupation du pays, 1941, pour l'organisation du combat contre l'occupateur, le Parti Communiste de Yougoslavie a proclamé que par ce combat il desir réaliser la libération nationale et sociale des peuples yougoslaves. De cette manière la conception politique du Mouvement libérateur (au terme du combat libérateur et révolution socialiste) était déjà connue, malgré qu'elle se trouvait dans la phase préparatoire, et pour le PCY elle représentait l'argument principal à la base duquel on a voulu gagner les masses pour la lutte.

Pourtant, la situation dans le pays et dans l'étranger se développait tellement que le PCY devait changer quelque chose dans les paroles et forme de l'interprétation de la plate-forme du combat libérateur, auquel il se trouvait à la tête. La contradiction élémentaire se manifestait en fait où le PCY s'efforçait de garder le caractère socialiste du mouvement libérateur et à même temps il devait tenir compte de différents facteurs extérieurs et intérieurs, en majorité hétérogènes, qui étaient contre un tel mouvement. Dans une telle recherche de la forme convenante à l'interprétation de la plate-forme politique du Mouvement populaire de libération il était passé presque un an. Cette période est désignée dans l'ouvrage comme le temps de constitution de la plate-forme du combat libérateur.

⁴⁵ V конгрес Комунистичке партије Југославије, Београд 1948, 346.

Зоран Лакић

ОСНИВАЊЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ФРОНТА ЦРНЕ ГОРЕ 1944. ГОДИНЕ

Народноослободилачки фронт Црне Горе организационо је формиран у љето 1944. године. То, међутим, не значи да је Народноослободилачки фронт тек тада настао. Он је заправо тада постао моћно оружје у борби против окупатора и његових сарадника управо зато што су револуционарне снаге на челу са КПЈ интензивно и плански градиле његову политичку платформу у дужем временском периоду.

На пленуму Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Бок, Санџак, Косово и Метохију, који је одржан у љето 1935. године, закључено је да треба појачати рад на придобијању маса и њиховом активном учешћу у акцијама слободољубивих снага Црне Горе.¹ У том смислу поведена је акција у циљу окупљања радника у револуционарне синдикате који су требали да се претворе у органе класне борбе. Стварање јединственог фронта радника и сељака у први мах се одвијало на бази борбе за већа економска права једних и других. КПЈ у Црној Гори је имала успјеха. У Народни фронт су се укључили сви незадовољници, од којих су многи били некомунисти. Упоредо са организационим јачањем Народног фронта почињале су и прве акције уједињене опозиције. Власти су биле немоћне да се супротставе пријетећој опасности уједињене левнице: „Највећа је тешкоћа за власти“, каже се у годишњем извјештају Начелства среза у Цетињу из 1936. год., „што су се данас сврстали у један табор: комунисти, републиканци, бивши федералисти, бивши демократи и сви слободоумни људи, па је тешко издвојити једне од других. Сви се они заједно друже, сви заједно политички раде, али ко је од њих прави и убијеђени комуниста — то је тешко утврдити“.²

Исте године Банска управа Зетске бановине издала је упутство за сузбијање комунистичке активности преко организација Народног фронта слободе. У њему је стајало: „У програму нове тактике комуниста стоји стварање фронта слободе, нашта се мора обратити нарочита пажња на односе између комуниста

¹ Архив Историјског института у Титограду, I, 1—4, (40). Окружница ПК КПЈ бр. 3.

² Исто, V, 1—5 (37). Извјештај начелства среза Цетиње од 12. IV 1937.

и крајњих љевичара са другим опозиционим групама, били они на вјерској, племенској или сталешкој бази. Фронт народне слободе назива се понекад антифашистички фронт, којем је сврха да окупи све елементе против фашизма, против националних партија које се боре за државно и народно јединство и очување данашњег поретка у држави. Мотрити и водити рачуна у коликом броју у варошима и селима — омладина и жене узимају учешћа у овој акцији Фронта народне слободе, коме је циљ да постепено све слојеве народа припреми и оспособи за спровођење комунистичке диктатуре. Обратити пажњу са каквим тенденцијама и лозинкама овакви елементи долазе у додир са сеоским масама и настојати онемогућити такву њихову акцију...“³

У ситуацији када је земља била окупирана 1941. године, потреба јачег утицаја КПЈ на народне масе била је још неопходнија. У духу Мајског савјетовања Централног комитета КПЈ 1941. године одулучено е да се Партија у Црној Гори повеже са истакнутим родољубима и угледним грађанским политичарима, односно да добије њихову подршку. Самим тим би платформа ослободилачке борбе добила широку основу.

Оријентација КПЈ на стварање једне партије која би по свом програму била блиска Комунистичкој партији Југославије и која би могла да окупи све родољубе и за ослободилачку борбу расположене снаге — показала се исправном, још од првих дана Тринаестојулског устанка. Таква оријентација је спровођена у току читавог рата. Понекад је од њене успјешне реализације зависила снага НОП-а, његова перспектива и будућност.

Ово питање је било предмет сталне пажње руководства НОП-а у Црној Гори. На Покрајинском савјетовању КПЈ које је одржано почетком августа 1941. године одлучено је да се у герилске одреде укључе не само чланови КПЈ него и сви родољуби. Настојећи да изгради широку платформу за окупљање целокупног народа у јединствени фронт против окупатора, руководство НОП-а у Црној Гори је настојало да се повеже са припадницима свих бивших политичких партија. Тражено је од њих да се изјасне за народноослободилачки покрет „не само на ријечима, него и на дјелу“ „Интереси ове ослободилачке борбе“, писало је у децембарском броју „Народне борбе“, „коју данас водимо против окупатора и домаћих издајника. . . захтијевају да се све стави у службу борбе против окупатора. . . Према томе, потребно је ујединити читав народ, све друштвене редове, све што поштено и слободољубиво мисли, у напору да што прије завршимо народноослободилачку борбу“.⁴

Острошка скупштина и Скупштина родољуба Црне Горе, Боке и Санџака на Тјентишту 1942. године представљају даљи

³ Цитирано према чланку Р. Пајовића, *Активност народног фронта у Црној Гори 1935—1936*, ИЗ, бр. 3—4/1959, стр. 145—146.

⁴ Комплет *Народне борбе* је објављен у књизи II *Зборника грађе*.

напор руководства НОП-а у Црној Гори да се оствари јединство свих родољубивих снага у борби против окупатора. Ова настојања су уродила плодом. Припадници многих грађанских партија и разних друштвених сталежа пришли су НОП-у и истрајали у њему до краја. То се нарочито запажа с јесени 1943. године, када НОП бере успјехе на војничком и политичком пољу. Велики број родољуба који није био политички ангажован ступио је у партизанску војску. Преко антифашистичких организација — АФЖ и Црногорске народне омладине, а касније Уједињеног савеза антифашистичке омладине Црне Горе и Боке, које обнављају и проширују свој рад проширивањем платформе НОП-а — окупљене су широке народне масе. Рад ових масовних антифашистичких организација од првих дана ослободилачког рата у Црној Гори јачао је основе стварања Народноослободилачког фронта, чији су саставни дио оне у ствари биле. Крајем 1944. године УСАО Црне Горе и Боке имао је 45.000 чланова.

Развитак НОП-а у Црној Гори средином 1944. године наметао је све веће и сложеније задатке органима народне власти, који су до тада развијали широку политичку дјелатност. Издвајање политичке функције од функције власти био је услов развика и једне и друге, услов даљег успона НОП-а. Тако је дошло до стварања Народноослободилачког фронта Црне Горе као форме политичког јединства народа.

Оснивачка скупштина Народноослободилачког фронта Црне Горе одржана је 16. јула 1944. године у Колашину, непосредно по завршетку рада Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења. Иницијатива је потекла од Предсједништва ЦАСНО као највишег законодавног и извршног органа власти у Црној Гори. „На иницијативу Предсједништва ЦАСНО сазвана је конференција свих представника родољубиве Црне Горе и Боке без обзира на раније политичко обиљежје — на којој је донесена одлука и приступљено формирању Народноослободилачког фронта Црне Горе и Боке као јединствене, чврсте, широке и свенародне политичке организације свих поштених, патриотских и демократских снага Црне Горе и Боке“.⁵

Скупштину је отворио прото Јово Радовић, најстарији члан Предсједништва ЦАСНО, који је истакао потребу оснивања јединствене политичке организације. Главни реферат је поднио Иван Милутиновић, члан Националног комитета и Врховног штаба. У опширном излагању он је дао основне карактеристике Народноослободилачког фронта, истичући да НОФ стоји на становишту одлука II засједања АВНОЈ-а и да ће политичким радом настојати да изгради и формира гледиште народних маса „да су одлуке II засједања на снази и да нам их нико не може отети“.⁶

⁵ АИИТ, VII, 3—8 (44). Проглас Главног одбора НОФ-а Црне Горе и Боке јула 1944. — народу Црне Горе и Боке.

⁶ Зборник грађе, књ. IV, стр. 114—115.

Карактериштући садржај рада НОФ-а и означавајући његове основне задатке, он је у свом реферату рекао: „Јединство народа данас треба продубити и проширити. Услед развитка ситуације, развитка народног покрета у земљи и политичког угледа који наш покрет има у иностранству, постављају се пред нас нови задаци, а то је: наћи пута и начина да јединство које смо постигли у току борбе дође до већег замаха, да се оно не осјећа само кроз антифашистичке организације, него да дође до једног великог политичког покрета који би окупио око себе све родољубиве снаге, све оне који хоће да се боре против окупатора и домаћих издајника. Такав покрет треба да задржи највећу демократију коју један покрет може да има... он треба да буде широко демократски и слободољубив, треба да има свој заједнички програм, а то је федеративна демократска Југославија.“⁷

Скупштина је била јединствена да треба основати Народноослободилачки фронт у коме ће наћи мјеста сви родољуби, без обзира на политичко-партијску, националну и вјерску припадност или друштвени положај.

На крају је изабран Главни одбор Народноослободилачког фронта од 40 чланова. За предсједника је изабран Милош Рашовић — бивши народни посланик, за три п. предсједника Иван Милутиновић, Јован Ђетковић и Ристо Радовић, а за секретара Блажо Јовановић.⁸ Закључујући Скупштину, предсједник Главног одбора НОФ-а Милош Рашовић је рекао: „Ранија политика размимоилажења неће нас осујетити у раду. Наше бивше партије, односно вођства тих партија, оставила су земљу и народ у најтежим тренуцима народног живота. Тада се само једна партија нашла са народом — Комунистичка партија, која је за момент оставила на страну своју славну заставу и уздигла националну заставу, да би окупила све родољубиве елементе. Она је у томе успјела. Окупила је све праве народне борце и осујетила мрачне планове непријатеља који су били срачунати на распиривање братоубилачке борбе“.⁹

⁷ Исто.

⁸ АИИГ, VII, 3—8 (44). Проглас Главног одбора НОФ-а Црне Горе и Боке од јула 1944. — За чланове Главног одбора изабрани су: др Нико Миљанић, професор универзитета, Гавро Цемовић, инжењер, Новица Секуловић, пензионер, Перо Крстајић, судија, Пуниша Перовић, правник, Косто Радовић, пензионер, Панто Малишић, учитељ, Петар Шалетић, официр, прого Ђорђевић Шекуларац, Војо Биљановић, студент, Ђорђевић Мићуновић, сељак, Мато Петровић, радник, Абдулах Хоџић, хоџа, Боса Пејовић, учитељица, прото Јагош Симоновић, Божо Љумовић, приватни намјештеник, Ико Мирковић, радник, Владо Лазаревић, чиновник, Видак Павковић, сељак, Радуге Брајичић, пензионер, Стана Томашевић, учитељица, Косто Злоковић, судија, Јевто Павић, адвокат, Мило Медиговић, студент, Тодор Благојевић, бивши народни посланик, Јакша Брајовић, учитељ, Саво Брковић, правник, Ђоле Вуковић, сељак, Веко Булатовић, генерал-мајор, Тома Савић, судија, Вељко Мићуновић, правник, Саво Челебић, генерал-мајор, Гојко Гарчевић, адвокат, Миљко Булајић, учитељ, и Душан Ђурановић, професор.

⁹ *Зборник грађе*, књ. IV, стр. 116.

Са Скупштине је упућен проглас народу Црне Горе и Боке, у коме су објашњени разлози оснивања Народноослободилачког фронта Црне Горе и означени његови основни задаци: 1) истјеривање окупатора из земље и уништење његових сарадника; 2) борба за братство и јединство народа, 3) борба за равнoprавност народа Југославије и успостава демократских права и слобода. Проглас се завршава позивом народу Црне Горе и Боке да пружи максималан напор за коначан и брз успјех НОП-а: „Сви ви, без разлике којој партији, групи или организацији припадате раније, без разлике на вјеру и националност, сви који љубите слободу и срећу свога народа, сврстајте се у редове јединственог народноослободилачког фронта. Јачајте борбену и политичку народну снагу. Али за њу се треба још жртвовати. . још крви пролити. Зато сви способни за оружје ступајте у редове наше славе народноослободилачке војске. Помогните и снабдијевајте нашу ослободитељицу, подијелите с њом и посљедњи свој залогај. Помогните настрадале и незбринуте. На оружје, браћо!“¹⁰

Означени задаци НОФ-а у Црној Гори били су у ствари истовјетни са задацима Народноослободилачког фронта Југославије, као јединствене политичке организације. Управо зато оснивање организација НОФ-а у Црној Гори, развијање политичког рада у народу, представља значајан допринос учвршћења федерације. Само овакве политичке организације, констатовали су правни историчари, односно историчари права, обезбјеђују функционисање федерализма, и као такве могу да очувају заједницу — савезну државу и да изразе оно што се развојем друштвено-економског система јавља као општа и заједничка тежња свих народа у заједничкој федеративној заједници.¹¹

Народноослободилачки фронт је морао да рјешава и друге задатке који су стајали пред НОП-ом. Они су можда били мање сложени од напријед наведених, али су били актуелни као и они које смо означили основним. Тако је политичка агитација за мобилизацију маса значила и борбу против малодушности, деморализаторских парола и лажних информација које је ширила окупаторско-квислиншка пропаганда. „Лажна је то и срамна измишљотина“, речено је на народном збору на Чеву 20. септембра 1944. године, „да се народноослободилачки покрет споразумио са Крстом Поповићем. Са издајницима па и са њим изразитим издајником ми не правимо преговоре за ма какве савезне акције“.¹² Већ почетком 1945. године Народноослободилачки фронт се бави задацима политичке консолидације федералне јединице и изградње државе, као и обновом и изградњом по-

¹⁰ АИИТ, VII, 3—8 (44).

¹¹ Овај аспект функције Народноослободилачког фронта као јединствене политичке организације савезне државе опширније је објаснио професор др Јован Ђорђевић у књизи *Федерализам, нација, социјализам*, Београд 1971, стр. 27—28.

¹² *Зборник грађе*, књ. IV, стр. 140.

дручја на коме дјелује. Требало је оспособити масе да буду активан политички чинилац које ће популарисати законодавну дјелатност народне власти и ангажовати се за извршавање свих задатака. „Народноослободилачки фронт као јединствена политичка организација живи и развија се у оквиру народноослободилачког покрета. Његов рад је не само тијесно везан већ и укључен у рад народне власти. Он своју политичку дјелатност треба великим дијелом да заснива на раду народне власти, да свуда црпи свој материјал, да га развија и у најразличитијим облицима приводи у дјело. Да би НОФ могао да живи пуним животом нужно је потребно да се успостави чврста и стална координација између народноослободилачких одбора и одбора НОФ-а. Ову сарадњу не треба свести на уско и повремено савјетовање једних и других одбора него остварити њихову сарадњу тако да би одбори НОФ-а били упознати не само са овим одлукама народноослободилачких одбора — што је неопходно нужно — већ и са мотивима и разлозима којима су се руководили народноослободилачки одбори при доношењу својих одлука. Једино тако моћи ће народноослободилачки фронт да развије своју дјелатност у пуној мјери те да одговори задацима који пред њим стоје.“¹³

Око овако конципираног политичког и акционог програма требало је окупити све снаге НОП-а. За успјешно рјешавање свих задатака прво је требало приступити конституисању мреже одбора Народноослободилачког фронта. Тај процес је почео већ првих дана августа 1944. године, па су основани срески одбори НОФ-а у Подгорици (2. августа), Даниловграду (6. августа) и Никшићу (13. августа).¹⁴ Офанзива окупаторско-квислиншких снага на ослобођену територију у августу и септембру 1944. само је привремено прекинула овај процес оснивања одбора НОФ-а на свим инстанцама — од сеоског и општинског, преко среског до окружног. У септембру, октобру и новембру 1944. године основани су срески одбори НОФ-а у Шавнику, Колашину, Беранама, Цетињу, Андријевици, Бару, Котору и Херцег-Новом, као и Окружни одбор НОФ-а за Боку Которску.¹⁵ Тиме су, с изузетком Пљеваља и Бијелог Поља, били основани срески одбори НОФ-а у Црној Гори. Избори одбора НОФ-а представљали су својеврстан политички рад. Цитираћемо дио документа који говори о оснивању Среског НОО у Жабљаку: „Више од три хиљаде особа: људи, жена, омладине, у поворкама са заставама и исписаним паролама, цјевајући и кличући Маршалу Титу и нашој војсци, стицало се у Вирак — као ријека. Било их је који су пјешачили по два дана само да би дошли на овај велики народни збор.“¹⁶ Оваквим и сличним зборовима присуствовало је и више

¹³ АИИТ, IV, 1—7 (45). Упутство Предсједништва ЦАСНО од 22. III 1945.

¹⁴ Зборник грађе, књ. IV, стр. 139—141.

¹⁵ Исто, стр. 180, 220, 278, 328, 330, 379, 428 и 429.

¹⁶ Исто, стр. 179.

од 60% становништва слободне територије.¹⁷ Њима су присуствовали и представници савезничких армија — СССР-а и Енглеске.¹⁸ Брзо оформљена мрежа одбора НОФ-а и масовно приступање овој политичкој организацији омогућили су ефикасан рад на реализацији планских задатака.

Политички рад Народноослободилачког фронта одвијао се углавном путем зборова и конференција — најчешће, а и путем штампе.

Већ смо истакли да је конституисање мреже одбора НОФ-а пропраћено организацијом масовних зборова који су одржани у сваком срезу и свакој општини. Такви скупови одржани су и у највећем броју села ослобођене територије. На њима је народ упознаван са актуелним политичким питањима унутар НОП-а, као и оних из међународних односа. Ово тим прије јер је окупаторско-квислиншка пропаганда остављала последице у схватањима једног дијела народа, чиме се може и објаснити његово неопредјелјење за НОП све до задњег тренутка.¹⁹

Бројне конференције и зборови одржани су у свим мјестима. О томе постоји богата документација. Када би се сабрао број свих који су присуствовали овим скуповима, добио би се збир који премашује број становника које је Црна Гора тада имала. У Шавнику, на примјер, у септембру 1944. одржано је 48 политичких конференција, којима је присуствовало 3.800 лица,²⁰ а у октобру 94 политичке конференције са 4.862 присутна. Уз то је одржан један срески и један општински збор са 3.550 присутних.²¹ У новембру је било 127 политичких конференција и 6 народних зборова са 8.639 присутних,²² а у децембру 187 политичких конференција и један општински збор са 9.548 присутних.²³ На овом подручју одржано је у четири мјесеца 1944. године укупно 456 политичких конференција и 9 зборова, којима је присуствовало преко 30.399 учесника. У октобру 1944. године у Колашину је организовано: 1 срески збор, 13 општинских и 10 сеоских конференција.²⁴ На 54 политичке конференције, збора и др. на подручју Андријевице, у новембру 1944. године било је преко 7.000 присутних.²⁵

Занимљиво је истаћи да се у Гусињу одржавају „мушке“ и „женске“ конференције. „На женским конференцијама говоре-

¹⁷ До овог податка дошао сам изводећи биланс присутних на свим зборовима и поређећи га са податком да је у то вријеме на ослобођеној територији у Црној Гори живјело 122.347 становника.

¹⁸ *Зборник грађе*, књ. IV, стр. 143.

¹⁹ АИИТ, VII, 2—11 (44). Записник III сједнице Предсједништва ЦА-СНО од 29. IX 1944.

²⁰ Исто, III, 1—38 (44). Извјештај СК КПЈ Шавник од 30. IX 1944.

²¹ Исто, III, 1—41 (44). Извјештај СК КПЈ Шавник од 31. X 1944.

²² Исто, III, 1—44 (44). Извјештај СК КПЈ Шавник, од 4. XII 1944.

²³ Исто, III, 1—237 (44). Извјештај СК КПЈ Шавник од 31. XII 1944.

Исто, II, 5—10 (44). Извјештај СК КПЈ Колашин од 1. XI 1944.

²⁵ Исто, III, 1—45 (44). Извјештај СК КПЈ Андријевица од 5. XII 1944.

но је о активности жена у данашњој борби и дужностима које требају свршавати“, каже се у Извјештају гусињске партијске ћелије од 2. децембра 1944. године.²⁶

Теме ових конференција су, природно, разноврсна питања НОП-а, развој политичких догађаја код нас и у свијету. Једно од главних је прорада материјала Трећег засједања ЦАСНО,²⁷ као и других материјала који се тичу новог друштвеног уређења демократске федеративне Југославије: одлуке II засједања АВНОЈ-а, разне одлуке Националног комитета ослобођења Југославије и Врховног штаба, чланци из „Нове Југославије“ и „Ријеч слободе“. Објашњавана су и друга важна питања: национално питање у новој Југославији, операције Црвене армије у нашој земљи и њено повезивање са Народноослободилачком војском, састанак Тито—Черчил.²⁸ Нарочито је требало објаснити питање амнестије, „јер код партизанских породица постоји приговор — па зар да им се све опрости и да се изједначе са нама, који смо дали све за ову борбу“, како стоји у извјештају Среског комитета КПЈ Шавник од 31. децембра 1944. године.²⁹ Слично је било и на подручју Котора, гдје су, према извјештају Среског комитета КПЈ Котор од новембра 1944. године, „масе очекивале да ће издајници и профашсити бити прогоњени од нас, па и они који немају неких тежих грехова и да ће бити осјетљивија разлика између поштених и непоштених“.³⁰ Овакве појаве су оштро критиковане у Подгорици. Дијељење породица на четничке и партизанске значи „уско партизанску политику“ и несхватање ширине Народноослободилачког фронта и његове политике, па се као посљедица јављају „лијеве грешке“ — констатује се у извјештају Среског комитета КПЈ Подгорица из априла 1945. године.³¹ Нарочито је био тежак рад на подручјима која су била прикључена Великој Албанији, гдје „муслиманске масе и даље су остајале пасивне“.³²

Ефекат оваквог рада огледао се у повећаној мобилизацији. У Никшићу је у септембру 1944. године мобилисано 1.600 бораца за Никшићки НОП одред.³³ До почетка новембра исте године

²⁶ Исто, III, 1—215 (44).

²⁷ Исто, VII, 2—232 (44); VII, 2—460 (44). — „На овим конференцијама народ је упознат са општим стањем унутар земље и у свијету и одлукама III засједања ЗАВНО, које су од стране народа примљене са разумијевањем и одобравањем“, констатује Срески НОО Шавник у писму од 8. X 1944. (АИИТ, VII, 4—28 (44).)

²⁸ Исто, VII, 2—113 (44).

²⁹ Исто, III, 1—237 (44).

³⁰ Исто, III, 1—261 (44). У извјештају СК КПЈ Котор од 20. XI 1944. каже се: „Ове масе траже освету за погинуле, а у томе доста су ситничарски расположене“ (АИИТ, III, 1—257 (44)).

³¹ Исто, I, 2—355 (45).

³² Исто, III, 1—140 (44). Извјештај ОК КПЈ Цетиње од 4. XII 1944.

³³ Исто, III, 1—23 (44). Извјештај СК КПЈ Никшић од 3. X 1944.

у Жупи Никшићкој је мобилисано 335 бораца,³⁴ а у Бањанима 570 бораца.³⁵ У Голији су мобилисани сви способни за војску.³⁶ У другој половини септембра 1944. године у Цетињу је мобилисано 2.000 нових бораца.³⁷ Број мобилисаних у барском срезу од 1. септембра до 3. новембра 1944. износио је 900.³⁸ У септембру је у Шавнику формиран Дурмиторски НОП одред од 600 бораца,³⁹ у Колашину је мобилисано у истом мјесецу 360 бораца,⁴⁰ а у Беранама до 15. октобра 1944. године 415 бораца.⁴¹ Проблем је представљао муслимански живаљ са подручја Берана и Андријевице: „Извршена је, такође, и дјелимична мобилизација, али још увијек се наилази на великоалбанску политику. Масовна је појава да народ муслимански тражи да црногорска војска не долази на њихов терен, а да ће они мобилисати своју војску, која ће ослободити њихове крајеве“⁴² Било је, међутим, око 100 мобилисаних и са овог подручја. Стање се поправљало али доста споро, што се види и из извјештаја Окружног комитета КПЈ Беране од 15. новембра 1944. године: „Муслимани нијесу позвани у борбу и није им се ставило до знања да морају, при завршетку рата, учествовати у борби, или се прикључити непријатељу који пропада. Такав став је омео мобилизацију и приказао нас слабима.“⁴³

На свим овим зборовима и конференцијама присуствовали су највиши представници органа народне власти, који су најчешће били и њихови организатори.⁴⁴ Колико год су органи народне власти помагали Народноослободилачки фронт у његовом организационом устројству и јачању, толико су и одбори НОФ-а помагали народну власт објашњавајући народу друштвене промјене до којих је дошло и популаришући њихове одлуке којима је дограђиван систем нових друштвених односа. Захваљујући у

³⁴ Исто, VII, 4—349 (44). Извјештај Општинског НОО Жупа од 11. XI 1944.

³⁵ Исто, VII, 4—357 (44). Извјештај Општинског НОО Бањани од 2. XII 1944.

³⁶ Исто, VII, 4—46 (44). Извјештај Општинског НОО Голија од 15. XII 1944.

³⁷ Исто, VII, 4—181 (44). Извјештај Среског НОО Цетиње од 3. X 1944.

³⁸ Исто, III, 1—141 (44). Извјештај СК КПЈ Бар од 3. XI 1944.

³⁹ Исто, VII, 4—27 (44). Извјештај Среског НОО Шавник од 8. X 1944.

⁴⁰ Исто, VII, 4—94 (44). Извјештај Среског НОО Колашин од 10. X 1944.

⁴¹ Исто, III, 1—138 (44). Извјештај ОК КПЈ Беране од 15. X 1944.

⁴² Исто, III, 1—138 (44).

⁴³ Исто, III, 1—43 (44).

⁴⁴ Исто, VII, 2—178 (44). Записник IX пленарне сједнице Среског НОО Колашин од 5. VIII 1944; VII, 4—102 (44). Извјештај Среског НОО Колашин од 5. XI 1944; VII, 2—423 (44). Записник са конференције грађана Андријевице од 31. XII 1944. — У цитираном извјештају Среског НОО Колашин, између осталог, каже се: „На општинским зборовима, који су услједили после бирања Среског одбора НОФ-а, изабрани су општински одбори НОФ-а. На овим зборовима нарочито се могло запазити велико интересовање за избор и жеља многих људи да буду бирани и да уђу у одборе, што раније није био случај.“

првом реду организацијама КПЈ, све више се афирмисало мишљење да је Народноослободилачки фронт политичка организација која има задатак да мобилише све антифашистичке масе око нове државне власти и да подупре и потпомогне у рјешавању многих државно-политичких проблема и питања, да мобилише све снаге народа на рјешавању основних економских проблема који се на овом степену развитка НОП-а јављају као политички проблеми.

Партизанска штампа донијела је више чланака у којима се на врло конкретан начин пише о значају оснивања НОФ-а у Црној Гори и његовим непосредним задацима. Ево неколико од тих наслова. Народноослободилачки фронт у народу; Кроз народноослободилачки фронт остварује се боља будућност народа; Омладина је важан чинилац Народноослободилачког рата; Наш став; Сврстајмо се сви у редове Народноослободилачког фронта,⁴⁵ У овим текстовима објашњавају се суштинска питања будућности народа. Указује се на међусобну упућеност југословенских народа, на развијање братства и јединства као предуслова боље будућности: „Та истина и спознаја јесте да су југословенски народи судбински међусобно повезани тако, да су им заједнички и нераздвојни: живот и смрт, слобода и ropство, срећа и несрећа, да је варка и обмана тврдња да један без другог могу бити слободни и независни. Ово сазнање и ова истина створили су код наших народа једну свест, једну савест и једну вољу. Југословенски народи су данас сви једнаки, сви равноправни, сви слободни, а да, ипак, сви заједно чине јединствено биће са јединственом вољом за заједнички и нераздвојни живот у федеративној демократској Југославији. То је право и истинско уједињење наших народа, то је Југославија која је поникла из најдубље свести и савести наших народа и саграђена крвљу и костима најбољих синова наших народа“.⁴⁶ У чланку Наш став, између осталог, каже се: „Ми хоћемо да се све што је здраво и поштено у нашем народу окупи око Народноослободилачког фронта, да путем слободне штампе, слободног збора и договора, изграђујемо наш нови политички живот без обзнана и главњача, без кундака и жандарма, без цензуре и подмићивања. Ми тежимо правом политичком животу, слободном и јавном, уз учешће и контролу народа, радећи са народом и за народ. Ми хоћемо да свакога поставимо на своје мјесто, да свакоме дамо могућности да покаже и искаже своје способности, ми не признајемо протекцију и родбинске везе, ми тежимо ка правом и истинском народном политичком животу“.⁴⁷ У чланку Сврстајмо се сви у редове народноослободилачког фронта говори се о Народноослободилачкој војсци и њеним заслугама у ос-

⁴⁵ Зборник грађе..., књ. IV, стр. 136, 173, 180, 328 и 459.

⁴⁶ Исто, стр. 173.

⁴⁷ Исто, стр. 329.

лобођењу земље и стварању нове државне заједнице, „у којој неће бити повлашћених и робова; државу која је овијана и пречишћена од корова; државу са новим државним апаратом који ће знати и умјети цијенити жртве које су дате за слободу отаџбине; државу која је духовно уједињена и чији ће народи у њеним границама бити сви пред законом једнаки и равноправни“. У чланку се, даље, каже да ће Народноослободилачки фронт“ да чува и брани велике тековине, које су створене крвљу и костима најбољих народних синова, и да сваком оном, који буде ма на који начин покушао, било споља или унутра, да омета народни напредак или покуша да руши наше тековине, треба у истом моменту одсјећи руке“.⁴⁸

Штампа је доносила вијести са зборова и конференција коментаришући акције које је изводио НОФ у Црној Гори. И на овај начин она је његовала и развијала мисао о основним задацима Народноослободилачког фронта.⁴⁹

У свом политичком раду Народноослободилачки фронт се руководио ставом који је Кардељ изразио сљедећим ријечима: „Ако хоћеш да се ослободиш сутра, кад окупатор буде ослабљен, прихвати се већ данас оружја“.⁵⁰ Таква политика реafirмисала је увјерење о сопственој способности и снази народа да извојује слободу и чува извојеване тековине. У ту политику Народноослободилачки фронт је унио нови дух и нове методе борбе у основи које су били национални интереси на бази равноправности народа. „Народноослободилачки фронт, као јединствено политичко тело и орган наших народа, изражава жељу и вољу целокупног народа. До те жеље и воље долази се најширом и најпунијом слободом сваког члана Народног фронта, јер сваки је члан апсолутно слободан да изрази своје мишљење и своје погледе без икакве оградe и препреке. Народноослободилачки фронт није политичка партија. Он има шири — општенародни програм, програм ослобођења и изградње нове демократске државе равноправних народа Југославије. Народноослободилачким фронгом као јединственим политичким телом наших народа, наши народи онемогућавају сваку политичку трговину и сваки верски и народни антагонизам, од чега су наши народи толико претрпели у својој прошлости. Кроз Народноослободилачки фронт народ је, у правом и пуном смислу речи, једини и врховни политички фактор — прави свој господар.“⁵¹

⁴⁸ Исто, стр. 461—462.

⁴⁹ Поводом оснивања НОО у Бару 1. XII 1944. штампа је пренијела ријечи говорника о потреби мобилизације свих способних да би се земља што прије ослободила: „Нема слободног Бара, без слободног Цетиња; нема слободног Цетиња, без слободног Загреба; нема ни једног слободног кутића наше земље без слободне читаве Југославије“. (Исто, стр. 379).

⁵⁰ Едвард Кардељ, *Пут нове Југославије 1941—1945*, Београд 1949, стр. 324.

⁵¹ *Зборник грађе*, књ. IV, стр. 175.

Таква политика Народноослободилачког фронта брзо је постала материјална снага која стално расте и доприноси јачању НОП-а. То се огледа кроз све већи прилив бораца. У другој половини 1944. године формирају се нове бригаде Народноослободилачке војске: V санџачка, X црногорска, I бокељска и I бригада Народне одбране. У септембру и октобру 1944., на подручју Никшићког среза мобилисано је 2.500 нових бораца, махом омладине.⁵² У октобру 1944. године преко 700 омладинаца и омладинки из окупираног Цетиња и ближе околине пошло је у новоформирану X црногорску НОУ бригаду. И редови I бокељске НОУ бригаде попуњени су, углавном, омладинцима из Боке Которске. У истом периоду, за само 20 дана, око 400 омладинаца и омладинки среза барског ступило је у редове Народноослободилачке војске. Око 300 бивших „кадровика“ — омладинаца од 18—22 године који су чували њемачки гарнизон у Ријеци Црнојевића, прешло је на страну НОП-а.⁵³ Број чланова антифашистичких организација је растао. Уједињени савез антифашистичке омладине Црне Горе и Боке имао је крајем 1944. године око 45.000 чланова, од којих је око 10.000 било у војсци.⁵⁴ Организација АФЖ Црне Горе и Боке имала је крајем 1944. и почетком 1945. године око 50.000 чланова,⁵⁵ што значи да су антифашистичке организације окупљене у Народноослободилачком фронту Црне Горе и Боке имале крајем 1944. и почетком 1945. године преко 100.000 чланова, што је чинило трећину цјелокупног становништва Црне Горе.

Док су све грађанске политичке партије губиле своје позиције, Народноослободилачки фронт је стално растао. У њега нијесу улазиле старе грађанске партије, али је у њему било мјеста за демократе и патриоте из тих партија. Комунистичка партија Југославије, као инспиратор широке платформе НОП-а, није одбила никога ко је прихватио борбу против окупатора. „Народноослободилачки фронт је општенародна организација, општенародна партија, која окупља све народне редове, свакога родољуба и борца, сваког оног коме лежи на срцу добро и будућност народа. У народноослободилачком фронту — тој широкој демократској организацији народа, може доћи до изражаја свачије здраво мишљење, свачија добронамјерна критика, свачији конструктиван рад. Народноослободилачки фронт је политичка основица наше народне власти и нашег државног живота. Кроз њега се активизира уједињени народ за докончање рата

⁵² Славко Станишић, *Други конгрес УСАО Црне Горе и Боке*, ИЗ, бр. 3—4/1971, стр. 638.

⁵³ *Зборник грађе*, књ. IV, стр. 181.

⁵⁴ ДИОП, том II, књ. II, стр. 573—585. Извјештај Покрајинског комитета СКОЈ-а од 22. XI 1944. У овај број нијесу урачунате организације УСАО из Пљеваља и Бијелог Поља.

⁵⁵ *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918—1945*, Титоград 1969, стр. 262.

против фашизма и за рјешавање многобројних задатака који стоје на путу изградње и јачања наше младе демократске државе“.⁵⁶

Из свега изложеног види се да Народноослободилачки фронт није настао као коалиција разних партија и странака, већ је створен у жестоком окршају за ослобођење народа. Његове заслуге нијесу само у томе што је мобилисао нове борце и формирао нове бригаде већ и у томе што је омогућио широко учешће народа у политичком фронту земље. Изнесени подаци су потврда свенародног прихватања управо тако конципираног Народноослободилачког фронта и тако вођене политике, његове ширине и демократског карактера.

Zoran Lakić

FORMATION DU FRONT POPULAIRE DE LIBÉRATION DU MONTÉNÉGR0 EN 1944

R é s u m é

Dans cet article est traitée la question de la formation du Front populaire de la libération au Monténégro comme une organisation antimasciste. Dans l'introduction l'auteur prend en considération les premiers germes de cette organisation politique qui se trouvaient dans le Front populaire de liberté. Le regard particulier est jeté sur l'activité politique du Front populaire de libération, où le rôle principal appartenait aux organes du pouvoir populaire, ce qui les empêchait de se consacrer intensivement à leur devoir principal. D'autre part, la séparation de l'activité politique de la fonction du pouvoir a aidé à cette organisation politique dans ses efforts d'élargir la plate-forme du Mouvement populaire de libération et de réunir plus de patriotes au front du combat libérateur. L'auteur a présenté les données authentiques sur les nombreuses conférences et réunions qui représentaient un important rôle au Mouvement populaire de libération. Il a donné aussi la documentation sur la structure de l'organisation du Front de libération du Monténégro, sur ses premières activités et, enfin, sur la chéferie de la République. Toutes ces données et conclusions sont basées sur la plus nouvelle documentation historique.

⁵⁶ АИИТ, IV, 1—8 (45). Проглас Главног одбора НОФ-а Црне Горе и Боке од 30. I 1945.

Милија Станишић

О СЕЉАШТВУ У НОР-у*

Друштвени развитак, кроз конкретне историјске ситуације, нуди народима мање, веће или оптималне могућности да остваре своје потребе, планове и наде. Али, историја нас учи да народи успјешно користе такве могућности ако су субјективне снаге — посебно руководећи — способне и спремне да стваралачки искористе повољне објективне услове. Ова друштвена законитост испољила се и потврдила и на тлу Југославије 1941—1945. г. У ондашњим веома сложеним међународним и унутрашњим условима, устанак народа Југославије не би се дао ни замислити без такве руководеће снаге која би била идејно теоријски креативна, политички далековида и еластична, револуционарно јединствена и чврста, и акционо веома способна. Такву снагу је представљала КПЈ, која је између два свјетска рата израсла у револуционарну авангарду радничке класе.

Историографија НОР-а темељно обрађује одлучујућу улогу радничке класе и њене партије за успјешно вођење и окончање ослободилачке и револуционарне борбе. Али није тешко примијетити да је она све до данас прилично запостављала једно друго крупно питање: улогу, значај и начин понашања и дјеловања сељаштва у НОР-у.

Сигурно је да за то постоји више разлога. По моме мишљењу, један од најглавнијих је тај да је историографија НОР-а исувише дуго била под утицајем идејно теоријских погледа које је сам живот превазишао. Да бих то доказао, морамо се бар у најгрубљим оквирима — значи упрошћено — осврнути на генезу и развитак марксистичких погледа на мјесто, улогу и значај сељаштва у социјалистичкој револуцији.

Маркс и Енгелс су у својим радовима о социјалној револуцији утврдили да ће и највећи дио сељаштва заједно са пролетаријатом доћи до економских и политичких слобода. Али они се нијесу довољно бавили стратегијско-политичким питањима учешћа сељаштва у револуцији, највише из разлога што су претпостављали да ће се она извести у индустријски најразвијени-

* Ово је ауторизована дискусија са VI конгреса историчара Југославије.

јим земљама. За вријеме II интернационале, кад су економизам и реформизам (промјене путем еволуције) узели маха и били преовлађујући у марксистичкој торији, о револуционарној улози и учешћу сељаштва готово да није било ни говора. Тек појавом Лењина ово питање избија међу најзначајнија у теорији револуције. Борећи се у условима једне огромне (заостале) сељачке земље, он је конкретним класно-политичким анализама утврдио огроман значај сељаштва у Русији за побједу пролетерске револуције и успостављање радничко-сељачке власти, и истакао добро познату револуционарну шему о односу бољшевика према сељаштву: борити се против богатих сељака (кулака), неутралисати средњаке, а на своју страну привући сиромашне слојеве. То је било и преовлађујуће гледиште у цијелој II интернационали, с тим што се под утицајем насилне колективизације села у СССР-у тридесетих година улога сељаштва практично све више сводила на политички објект (превише наглашавајући његову колебљивост) — мада су се и даље понављале Лењинове тезе о сељаштву као основном савезнику пролетаријата.

Међутим, живот је текао даље. На основу развоја производних снага (порастан свијести маса) и пробоја који је извршила Октобарска револуција, на свјетску сцену ступа једна нова и крупна историјска појава — народни рат, као својеврсни облик народне револуције. Ова врста рата наступа као једина историјска могућност за успјешну борбу окупираних и колонизираних народа у савременим условима, који сада против себе имају технички и бројно веома моћне противнике. Он се води на принципима партизанског ратовања, уз активно учешће у борби цјелокупног становништва — и то првенствено у оружаном борби, а истовремено и у осталим облицима отпора.

У народним ратовима — у окупираним земљама и колонијама — улога и међусобни однос села и града битно се мијењају. Док су градови прије отпочињања устанка били центри и тежиште револуционарне борбе, они то сада не могу бити из сљедећа три основна разлога: 1) окупатор (колонизатор) баш у градовима концентрише највећи дио своје војне силе; 2) градови као ратна просторија веома су неповољни да би технички инфериорније снаге успјешно водиле оружану борбу ширих размјера; 3) цјелокупно градско становништво, па и радничка класа, у потпуности је економски зависно од окупатора.

Са селом и сељаштвом ствари стоје управо обрнуто. Четири су главна чиниоца који село чине центром збивања у народном рату.

Прво, окупатор никад није у стању да густо посједне војним снагама сеоски простор.

Тако је нпр. од око 460.000 окупаторских и квислинских војника с краја 1941. године било:

Држава	Окупирана зона		Војника на
	у км ²	Снаге	км ²
Њемачка	70.496	110.000	1,6
Италија	38.623	280.000	7,2
Бугарска (окупир. дио)	око	око	
Македоније)	28.250	40.000	1,4
НДХ	98.572	114.000	1,2

Као што се види, снаге окупатора и квислинга биле су у веома неповољној ситуацији у погледу односа расположивих снага и простора који су имале да контролишу, а који је претежно био сеоски.

Друго, сеоски простор, по својој величини и конфигурацији, био је веома погодан за стварање и употребу устаничких војних формација, а сељаштво је било веома умјешно у прилагођавању оружаних акција теренским условима.

Треће, сељаштво је, углавном, у великом степену било економски самостално у односу на окупатора. То је био изванредно значајан материјални извор за вођење дуготрајније оружане борбе, а на другој страни омогућивало је сељаштву да крене у одлучну оружану борбу, и у трајнији отпор окупатору.

Четврто, на челу су више и живље гајене борбене традиције народа, што је такође било значајно за вођење ослободилачке борбе.

Полазећи од тих нових историјских услова и могућности — а имајући у виду чињеницу да је сељаштво чинило 75⁰/о становништва — КПЈ је на нов начин пришла укључивању сељаштва у револуцију. Она је сељаштво третирала као субјект и главну материјалну силу народне револуције која ће под политичким вођством пролетаријата истрајно учествовати у ослободилачком и револуционарном рату. У вези са тим пренијела је тежиште револуционарне акције из градова на село, и повела је широку и одлучну политичку и војну акцију да придобије сељаштво за своје радикалне програмске циљеве. То је био израз схватања да се партизански рат не може успјешно организovati и развити без чврстог ослоњања на село и сељаштво.

КПЈ је, разумије се, упоредо са овим настојала да развије максимални отпор против окупатора и квислинга и у градовима. Градови су током цијелог рата били значајни као извор попуне војске најсвјеснијим елементом (радницима и интелегенцијом), за обавјештајну и пропагандну дјелатност и за прикупљање материјалне помоћи за ослободилачку војску. Али, Партија је избјегавала да у градовима организује оружане акције широк

¹ Стваралаштво КПЈ у таквој оријентацији било је тим смјелије и веће кад се има у виду да је на селу првих дана устанка била веома малобројна. Тако нпр. од 18 срезова Босанске Крајине само је 9 имало партијску организацију (др Д. Лукач, *Устанак у Босанској крајини*, ВИЗ, Београд 1967. године, стр. 41).

змјера, јер су у њима масовно и непотребно гинули драгоцени кадрови.

Крајем НОР-а, пак, поново се помјера однос града и села: Градови постају центри нове државе, са обновљеном индустријом и комуникацијском мрежом, и моћни извори попуне војске и администрације радништвом и интелигенцијом. Они у том периоду све више постају центри револуционарног збивања. У вези са тим, и помјерање акције КПЈ креће се ка градовима.

Из свега што сам до сада изнио произлази да наша историографија НОР-а треба да ово крупно питање проучава и обрађује још више са позиција савременијих идејно-теоријских погледа, уопштавајући тадашњу праксу КПЈ. Тиме ће она бити још објективнија и са научних позиција ће објаснити сву сложеност ове комплексне појаве нашег ослободилачког и револуционарног рата. Циљ даљих истраживања могао би бити: 1) Зашто је и како КПЈ придобила сељаштво за свој програм; 2) Позитивне посљедице за Револуцију таквог тока ствари; 3) Негативне идејне (и остале) посљедице масовног учешћа сељаштва у рволуцији; 4) Измјене у социјалном статусу и идејно-политичкој свијести сељачких маса.

Сада ћу дискутовати о другом питању, које је донекле везано са претходним. Ријеч је о *односу организованости и спонтаности у НОР-у*.

По овом питању у нашој историографији још постоје извесна размимоилажења. Већина историчара, истичући значај организованости покрета, прилично је запоставила улогу спонтаности маса у устанку. На другој страни, појединци су преувеличавали значај спонтаности.

Организовање маса за борбу био је један од најзначајнијих чинилаца за успјешно вођење рата. Жестина и дуготрајност борбе у Југославији захтијевале су да се прикупе, мобилишу и чврсто обједине све расположиве снаге и извори на јасној идејно-политичкој платформи. Организацијом је требало унијети у устанничке (сељачке) редове ред и дисциплину, и створити чврст механизам за вођење свенародног рата. Тај историјски задатак могао се успјешно изградити благодарећи у првом реду томе што је КПЈ у то вријеме била организацијски веома чврста. КПЈ је изграђивана на лењинским принципима организације, стално се држећи Лењиновог упутства да „пролетаријат у борби против буржоазије нема другог оружја осим организације“. Тако је КПЈ непосредно пред устанак била толико организационо чврста и јединствена да је била у стању да покрене устанак и да му у највећем могућем степену да свјестан и организован карактер. То је било *пресудно* за успјешно вођење ослободилачке и револуционарне борбе. Наша историографија то је правом истиче.

Међутим, таква констатација не значи да не треба сагледати и улогу и значај спонтаности маса, у свим њеним видовима.

Подсјетимо се да је још Лењин тврдио да без спонтаности нема правог (масовног) устанка.

Неки историчари зазиру од обраде спонтаности из простог разлога што је поистовјећују са стихијношћу. Међутим, то није су истовјетне појаве. За разлику од стихијности, спонтаност садржи у себи елементе свијести, који у крупним друштвеним збивањима избијају снагом ерупције — и мимо организованог учешћа. То се рељефно потврдило и у НОР-у, а нарочито у његовом почетном периоду.

Три су главна извора спонтаног учешћа маса у НОР-у: 1) слободарске и војничке традиције народа; 2) виталност народа у борби за опстанак; 3) везаност за словенску (матицу) Русију.

У борбеним традицијама народа је лежала голема потенцијална снага и велико наданхуће. У вјековној борби против освајача Византије, Млечића, Турака и Аустро-Угарске развио се и у народу увријежио снажан патриотизам. Због тога је ЦК КПЈ у свом прогласу од 12. јула подсећао народе Југославије: „Славне традиције борбе за правду и слободу ваших деова не смију бити заборављене“.²

Окупацијом Југославије, окупатори су створили паклени план: да једне народе однароде, а друге да униште — развијајући при томе братоубилачки рат невиђених размјера у НДХ (која је бројила близу 40% становништва Југославије). Кроз вјековну борбу против моћних угњетача у нашим народима се акумулирало толико снаге за самоодржање да је она била веома значајна препрека таквим фашистичким плановима.

Историјска повезаност наших народа и разних ослободилачких покрета кроз историју са словенском Русијом била је веома живо присутна у свијести југословенских народа. У нападу фашистичких сила на СССР народне масе су видјеле отворен и опасан покушај да се униште сви Словени, и великим дијелом су биле спремне да помогну „мајци Русији“.

Тако се на тлу Југославије, у јуни, 1941. године сусрела спонтаност маса и организаторска улога радничке авангарде. КПЈ је својим бојним покличем разбуктала спонтану снагу и расположење маса, а оне су се понегдје одупрле оружјем окупатору и квислинзима и без утицаја комуниста. Вјерујући у снагу маса, КПЈ је свим средствима развезивала народну иницијативу — де плашећи се спонтаности маса. Из свих тих разлога, спонтаност је веома снажно присутна у првој години устанка, карактеришићу се непосредним и самоактивним учешћем народа у стварању и материјалном обезбјеђењу војске, и у стварању органа народне борбе. Али КПЈ је од првог дана устанка била свјесна да ће спонтаност маса бити кратког даха и немоћна против снажних окупатора. Она је ангажовала све своје снаге да патриотско и револуционарно расположење маса преточи у чврсту орга-

² Зборник НОР, т. I.

низацију — у политички и војни борбени систем (НОП). Из дана у дан јачала је организованост покрета, и он се све више институционализирао изградњом елемената политичког система. Организованост је, очигледно, добијала предност над спонтаношћу. Но, и у тим условима, КПЈ је настојала да политичко и војно организовање маса не угуши њихову спонтаност и стваралаштво. Али, ипак, у том периоду спонтаност и иницијатива маса није могла доћи до изражаја као у почетку устанка. Њену моћ је све више надомјештала снага организације.

Треће питање о којем желим да дискутујем јесте начин и узроци *понашања сељаштва у НОР-у* (само неки аспекти). Ово питање је такође недовољно истражено и разјашњено.

Поред патриотизма, на одржавање сељачких маса за НОП битно је утицао и њихов економски положај. Сељаци су претежно живјели на ситном посједу, тако да је преко 80% њих јужно од Саве и Дунава имало мање од 5 хектара земље (оранице, ливаде, шуме)³. Осим тога, 41,1% пољопривредног становништва у Југославији било је задужено код банака и земљорадничких задруга, са зеленашким каматама. Близу 900.000 лица живјело је од пољопривредног најамног рада. Мали посједи и екстензивна пољопривреда највећем броју домаћинстава нијесу могли да обезбиједу ни минимум егзистенције. Стога је, на главном плану, социјално-револуционарни карактер НОБ-е био предиспозиција да се сељаштво одређује за НОП. Међутим, пракса је показала да је понашање сељаштва широм земље било различито. У појединим крајевима оно је (из различитих разлога) масовно ступило у борбу на почетку устанка, а у другим крајевима се то догодило у 1943. години или чак касније. Велике су разлике постојале и у колебању сељаштва. Док су у појединим крајевима већ у првој години устанка наступила велика осипања из редова НОП-а (Србија, Црна Гора, Херцеговина, Источна Босна), дотле је у другим крајевима сељаштво веома истрајно учествовало у НОР-у (Кордун, Лика, Банија, Босанска Крајина, Јужна Србија). Но и поред ових разлика и изразитих специфичности у развоју НОБ-е у појединим регионима, могућно је на основу праксе утврдити чиниоце који су у глобалним оквирима одређивали понашање сељаштва. Међу њима су, по моме мишљењу, најзначајнији:

- степен свијести о националној угрожености;
- снага политичког утицаја КПЈ;
- степен угрожености физичког опстанка;
- бројност окупатора на одређеној територији;
- снаге и политички утицај контрареволуције.

нијесу „понашали“ на исти начин у разним крајевима земље. Та-

³ Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937. годину, Београд 1938.

Али, прткса је показала да се ни ови глобални чиниоци ко су нпр. на један начин масе реаговале на усташки геноцид, а друкчије на репресалије окупатора. Или узмимо примјер осипања сељаштва у Србији и Црној Гори у првој години устанка. Једни од главних разлога ове појаве у Црној Гори били су слаба економска моћ села (глад) и „љевичарење“ у спровођењу линије НОП-а. У Србији је село било добростојеће а линија НОР-а правилно спровођена, па ипак је дошло до масовног осипања сељаштва из партизанских редова. Све нам то указује на нужност конкретних анализа прилика у појединим регијама.

Оружане револуције су крвави и драматични судари маса. На одређење људи у њима веома често значајно утичу социјално-психолошки моменти — нарочито у заосталим срединама. Тако је нпр. у патријархалним срединама на почетку устанка било одлучујуће како се држе и понашају „виђени“ људи. На одређење сељака знатно је утицао моменат ко му је први притекао у помоћ под окупацијом — комуниста или бранилац старог поретка. На одређење су често утицале братственичке везе или раније несугласице породица и братстава. Неправда учињена појединцу од стране партизана често је и читаве породице тјерала у крило окупатора. У непросвећеним срединама, гдје живе многе предрасуде и ирационалне традиције, људи су прилепливи за свакојаке утицаје (пропаганду). Не треба губити из вида да је четништво у знатном дијелу земље имало традиционалне коријене на селу и да су се они пред сељаштвом представљали у улози чувара поретка, религије, традиције и породице итд., итд. Без обраде свих ових феномена, и то конкретно по регијама, не може се научно објаснити учешће и понашање сељаштва у НОР-у.

Људи се у револуцијама не понашају по „идеалном типу“ (шеми), већ из разних узрока одступају од позиција које им предређује њихов социјално-класни положај. Тако је у НОБ-у била распрострањена појава да се богатији сељаци чврсто одређују за програм НОП-а, да сеоска сиротиња одлази у редове контрареволуције — о томе је др Ђуро Вујовић опширније говорио у своме саопштењу. По моме мишљењу, три су главна чиниоца лежала у основи ове интересантне појаве: прво, у овим породицама се (веома често), дуго његовала слободарска традиција, и много се полагало на углед у друштву; друго, биле су економски независне од окупатора, и, треће, у њима је често било и школованих људи. Кад су ступили у борбу, Партија је на њих вршила сталан утицај, тако да су се многи од њих и идеолошки везали за њен програм.

И, на крају, дао бих једну примједбу на начин исказивања процентуалног учешћа сељаштва б НОР-у. Пошто не постоје цјеловити изворни подаци о овом питању, поједини историчари покушавају да их надопуне подацима из појединих послјератних анкета — што је сасвим оправдано. Међутим, ту се мора би-

ти веома опрезан. Познати су ми случајеви да појединци сада наводе да су били „радници“, иако су као сељаци само повремено радили на државним радовима или су наполице обрађивали имања богатијих сељака. Стога је најбоље што упорније трагати за изворним подацима (којих ипак има!), који недвосмислено показују да је сељаштво чинило квантитативну основу НОП-а и његових оружаних снага. Кад је већ ријеч о процентуалном приказу учешћа народа у борбу, није сувишно нагласити да су корисније анализе и сигурнији закључци ако се поједини друштвени слојеви разврставају на основу ужих професионалних квалификација.

Milija Stanišić

PAYSANNERIE DANS LA GUERRE DE LIBÉRATION POPULAIRE

Résumé

Les paysans étaient inclus dans la Guerre de libération populaire et ils représentaient sa plus grande base politique et militaire. Les circonstances spécifiques du développement de la Guerre libératrice et de la Révolution en Yougoslavie s'exprimaient dans une grande participation des masses paysannes dans la Révolution. Cela était occasionné par le fait que les soulèvements étaient éclatés sur les territoires typiquement paysannes du pays, hors des centres industriels, où la classe ouvrière était organisée, mais qui se trouvaient sous une violente contrôle de l'ennemi.

Бранко Петрановић

ИСТОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА ОДНОСА ИЗМЕЂУ ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ*

I

Ван предмета истраживања политичке историје Југославије у другом светском рату остају односи између нове власти која се ствара у току оружане револуције и двеју највећих цркви: католичке и православне, као и сама историја ових цркви. Историографско проучавање ових односа после ослобођења у пуном смислу те речи није још ни конституисано. Иако говоримо о слабом интересу историографије за испитивање феномена ових двеју великих цркви у прошлом рату и у првој фази развитка социјалистичке Југославије, не можемо занемаривати досадашње резултате истраживања, саопштене пре десетак и више година у радовима В. Новака и С. Симића. Не желимо да се подсећање на ову компоненту савремене историје схвати искључиво као заузимање за што уравнотеженије „покривање“ свих тематских области, већ, пре свега, као наглашавање значаја историје ових цркви за разумевање основних политичких, социјалних и идеолошких токова, нарочито у прошлом рату. После ослобођења, пак, односи између држава и цркви запали су у дубоку кризу чије порекло није стручно испитано. „Ратоборни католицизам“, како га зову неки писци, није напуштао фронт из времена рата против нове Југославије, наравно у другачијим историјским условима.

Правни системи уређивања односа између државе и цркви у земљама верски и национално хомогеним или, још пре, у условима верског плурализма, нормативно гледано нису непознати, Нормативна слика одаје замишљено решење, али садржај праксе и историјска слојевитост животних односа скривени су иза застора док их историја не разгрне. У политичкој теорији, без обзира на мања или већа одступања, односи између државе и цркве своде се углавном на три типа односа. Досадашње искуство уобличио је три правна система ових односа: систем држа-

* Наш приступ обухвата односе између народне власти, односно социјалистичке Југославије, и две велике цркве: Римокатоличке цркве и Српске православне цркве (РК и СПЦ), у временском раздобљу од 1941. до 1953. године.

вне цркве, систем признате цркве и систем односа у којима је црква одвојена од државе. Нова Југославија је изабрала овај последњи систем и уставноправно га изразила јануара 1946. године. Јуридичка страна проблема имала је реалну основу у друштвено-политичкој констелацији победоносне оружане револуције: црква се одваја од државе и школа од цркве, потврђена је слобода савести и вероисповести, забрањена је злоупотреба цркве и вере у политичке сврхе, принцип (канцел параграф) познат у модерним државама нашег времена, грађани су изједначени пред законом независно од свог националног, социјалног и расног порекла и верског уверења. Јасно нормативно решење ових односа има своју историју, што нас упућује на њено сазнавање: порекло и садржај ових принципа, карактеристике развојног међусобних односа и друштвено-политичких околности које су у словљавале оваква а не нека друга решења.

Историографски прилаз питању ових односа није нимало једноставан због свог сложеност карактера, мале потпоре у досадашњим истраживањима и тешкоћа везаних за увид и коришћење архивске грађе. Документација је великим делом неприступачна када је реч о архивама верских заједница. Познато је да цркве дуго времена држе под својим кључевима архиве и да их љубоморно чувају. За нека питања, где представници цркве раде без остављања доказа и мигом, узалуд ћемо очекивати писане изворе, и у будућности. Тиме би могло да изгледа да је и само актуелизирање овог питања академско. Постоје, међутим, трагови о делатности цркви и њихових врхова и у документацији других учесника историјске радње: немачкој, италијанској, британској, америчкој; у грађи покрета Д. Михаиловића, усташа и других квислиншких организација и покрета; у заостајима документације народноослободилачког покрета и у његовој штампи, у стенографским белешкама представничких тела; у штампи цркви и Ватикана. Не могу се заобилазити ни процесуални материјали, независно од чињенице да у њиховом случају — без априоризма и зле воље — историчар мора да задржи строго критички однос. Настала је и обимна полемичка литература на обе стране, која такође захтева преиспитивање.

Временски оквир нашег историјско-методолошког модела обухвата раздобља народноослободилачког рата у коме настаје нови субјект власти („народна власт“), с којом ће врхови католичке и Српске православне цркве доћи у сукоб, јер су својом професионалном организацијом највећим делом упијени у систем окупаторске власти и квислиншких покрета. Нова власт већ у томе раздобљу почиње практично да примењује нове принципе уређења међусобних односа. Изласком из рата ти односи пролазе кроз оштру кризу и отворено непријатељство, смирујући се, привидно, након осуде надбискупа А. Степинца, када је реч о Римокатоличкој цркви. Процес смиривања односа са Српском православном црквом имао је нешто убразинији ритам. У посто-

јећем контексту односа отпор Римокатоличке цркве новом поретку за историографију је посебан важан, јер су облици сукоба драстични, отпор се снажно испољавао и не може се разумети без међународног залеђа Ватикана и западних земаља. После 1947. године отпор римокатоличке хијерархије, који подстиче Ватикан преко свог нунција, правећи од надбискупа Степинца мученика и жртву комунизма, узима прикривеније облике, задева у верско рухо, своди на најразличитије изливе пасивне резистенције, бојкот органа власти и пригушено нерасположење. Раскид односа између Југославије и Ватикана поново доводи до тачке усијања односе државе и Римокатоличке цркве. Из ове нове ситуације могу се извући неки општији закључци од значаја за правац историјског истраживања; прво, Југославија се одупрла мешању у своје унутрашње послове; друго, настојања државе да уреди односе с верским заједницама, па и с Римокатоличком црквом, нису угашена; треће, раскид односа с Ватиканом усамљено је одступање од општег смера санирања односа са суседним капиталистичким државама и великим силама Запада; четврто, поменути раскид односа мора се посматрати у динамичкој визији самоуправног преображаја друштвено-економског уређења у Југославији са свим последицама на подручју односа држава-верске заједнице. На основу промена у земљи (самоуправљање), чврстине унутрашњег поретка и нових међународних околности (сређивање односа Југославије са СССР и зачеци политике несврставања) односи државе и верских заједница су правно детаљније разрађени (Закон о правном положају верских заједница из 1953. године). Општи процеси у друштву утицали су и на конкретне односе државе и верских заједница у смислу напуштања раније затегнутости, иако су они и даље оптерећени повременим инциденталним манифестацијама. Римокатоличка црква увидела је да поредак у Југославији није провизоријум (од „фрталъ уре“), да држави нису везане руке на унутрашњем подручју страним притисцима и да самоуправни систем ствара претпоставке за ново уређење односа.

II

Римокатоличка и Српска православна црква професионалне су организације дугог трајања и богате историје. Историјско истраживање не сме да превиди ту страну, посебно организациона својства цркви (централизам, хијерархијске односе, дисциплину, итд.). Организација Римокатоличке цркве далеко превазилази националне границе својом универзалношћу. Она окупља стотине милиона верника, има миленијску организацију и способност да се реформише и обнавља у складу са захтевима историјске ситуације, радикално (обнова „главе и удова“) или делимично. У великим организацијама попут ове, упркос централизму као принципу организовања, трајно су присутна или повре-

мено избијају различита струјања. Њихова појава одређена је огромним просторима на којима црква делује, разноликошћу прилика, особеностима појединих ужих организама цркве, специфичностима њиховог историјског арзвитка, односима класних, политичких и верских снага. Римокатоличка црква познаје и у савременој епохи конфронтацију разнородних унутрашњих струја; радикалнијих и умеренијих, крутих и еластичнијих, конзервативних и оних више окренутих савременим ветровима. Јављају се и изнијанисаре или оштре разлике у тактичком приступу. Разлике у приласима најчешће не значе одустајање од јединствени тежњи да се сачувају духовни (верски) монопол цркве и преко њега политички утицај. Савремена историја је пуна примера како прваци цркве знају — у различитим конкретним ситуацијама везаним за односе цркве и државе — да се развију у проценама тактике, да заговарају друкчија решења, насупрот одбојности једних други могу да заузму помирљивији став, било што ралније оцењују ситуацију или што су добили миг врха да „испитају терен“ и провере пулс органа власти, остану на попришту да би преносили поруке и реаговали у име Цркве на појаве које дирају у њене интересе, док се она као целина „затвара“ према власти. Супротно надбискупу Степинцу, који је у сукобу с државом, ђаковачки бискуп Акшамовић одржава везе с државном верском комисијом, захтева оставку надбискупа после открића на Каптолу и у име своје дијецезе примедбе на решења Нацрта устава о одвајању цркве од државе и цркве од школе.

Строга духовна власт и утицај подржавани су економском снагом католичке цркве на селу, преко владавине у задругарству, уложених капитала у банкарске мреже, као што то показује искуство у неким југословенским земљама (Словенија).

Не сме се заборавити укоријењеност Римокатоличке цркве и Српске православне цркве у нашем животу, међу свим словјевима становништва, захваљујући трајност њихове организације религиозном феномену чији су они службени тумачи, историјској традицији. За разлику од страначког живота који је далеко новијег датума, ове цркве су уткане у историју народа нашега тла од најранијих времена. Када странке нестану, као што се то десило у условима другог светског рата, било што су разбијене у априлском рату, или још раније растројене, односно од окупатора 1941. забрањене, оне фактички, нарочито Римокатоличка црква, узимају улогу политичког репрезентента. Врх Римокатоличке цркве одржава ауторитет Мачека као наследника А. Павелића и ХСС-а као замене за усташе, Степинац 1945. сматра да нема мира у Југославији док нова власт не измени свој однос према Хрватској сељачкој странци.

Ове две цркве нису се задовољавале само вршењем верских делатности, настојећи да пркораче поље политике, свтовног утицаја, стакну што већи ауторитет власти. Католичке странке воде политику која одговара политици Римокатоличке цркве,

иако ову чињеницу морамо схватити у најширем значењу те речи. Преко разних организација и установа Римокатоличке цркве ширио се милитантни клерикализам с политичким претензијама.

У национално и верски мешовитом југословенском простору јављају се неки старе појаве у новим издањима или модификацијама условљеним историјском ситуацијом, односима снага, различитим тактичким замислима у крајњој линији јединствене политике. Југославија је од оснивања третирана као „земља мисије“. Стварање нове краљевине изазивало је страх Ватикана да се „офанзивни бизантизам“ не прошири на штету „западне цивилизације“ и угрози католичанство. Прекрштавање (прозелитизам) стара је такође појава која се у стравичном облику поново појавила у оквирима другог светског рата. Образложење прозелитизма у нашем простору везано је за теорију дисидената, отпадника од „вјере својих отаца“, који треба да се врате у окриље цркве матице. Злоупотребе, вршене у ситуацији принуде, црква прикрива усаглашавањем превођења са канонским правом, позивом на „интимну вокацију“, добровољност. Прекрштавање је оправдано и ширим историјским разлозима: померањима „хришћанског предзиђа“ према варварској периферији, у име одбране западне цивилизације, очувања виших духовних вриједности.

Римокатоличкој цркви је одговарало Павелићево проглашавање „Бошњачки — муслимана“ за „цвијет наше хрватске народности“, јер је њихова „кroatизација“ доводила и до схватања о „једној вјери“

Католичка црква често идентификује националну припадност с верском и обратно, што је карактеристично и за Српску православну цркву. Угрожавање српства подразумевало је угрожавање православља. Хијерархија Римокатоличке цркве знала је да користи национална осећања за ширење католичког утицаја или, обратно, да версак осећања ставља у служби ултранационалистичких схватања, као у случају НДХ. Врх Српске православне цркве није био спреман да изведе закључак из стварања федералне Македоније у саставу ДФЈ и да призна у њеном оквиру успостављање посебне цркве, јер су на македонске православце протезана схватања о њиховој српској националној припадности. Заоштравање националног питања у Краљевини Југославији неповољно је утицало и на међуверске односе. Римокатоличка црква и Српска православна црква, као две највеће цркве у Југославији, водиле су борбу за повлашћени положај у држави, на штету других, слабијих верских заједница. Борба за решење националног питања у духу централизма и националног униатризма, на једној страни, и сепаратизма на другој, довела је врхове ових цркви на позиције најекстремнијих делова њихових буржоазија.

Основна подела југословенске буржоазије на ону прозападног смјера и ону која се определила за фашистичке земље

није мимоишла ни ове две цркве. Део свештенства и врхова Римокатоличке цркве отворено је уочи рата подржавао усташки покрет. Српска православна црква изложена је притиску због противнемачког иступања њеног патријарха.

Антикомунизам је константа политике врхова ових цркви. Напада се комунизам као покрет и марксистичка доктрина, због „безбожног материјализма“ Доктринарну основу Римокатоличке цркве против комунизма чини од 1939. папска енциikliка »Divini redemptoris«. Народноослободилачки покрет одбацује се као „материјалистички комунизам“. Надбискуп Степинац је у „Божјињој поруци“ Хрватима у Немачкој напао 1941. године на „засаде“ интернационалног комунизма. У окружници од 14. јануара 1942. он говори о „страшној опасности од комунизма“, против кога „мора католичка црква бити на првом мјесту“ Континуитет између предратног антикомунизма и оног у рату није тешко утврдити. Страх од „пансрпска“ и југословенске идеје друга су страна пропаганде против народноослободилачког покрета. **Залеђе оваквој политици** епископата у НДХ даје Ватикан који, мада формално неутрална страна, за понтификата папе Пија XII, фактички благонаклоно гледа на НДХ и Павелићев режим, с тим што не смемо заборавити и на моћне ватиканске струје које су наклоњене победи демократских држава.

III

Рат јасно открива везаност врхова Римокатоличке цркве и СПЦ за стари систем и његове носиоце у лицу националних буржоазија, антикомунистичку заслепљеност, изједначавање већег дела врхова црквене хијерархије са програмом крајње националистичких снага. Везујући се за окупаторе, директно или посредно, водеће снаге највећих цркви у Југославији одупирале су се разбијању старог грађанског поретка у оквирима народноослободилачке борбе, јер су били нераздвојни део тога система, па и њихов кичмени стуб, независно од међусобне нетрпељивости, сукоба и обрачуна пре и у току рата.

Основне чињенице о укључивању Римокатоличке цркве у систем окупатора и НДХ изношене су у досадашњој литератури и недвосмислено су утврђене, али оне нису стручно испитане у свој њиховој историографској разуђености. Свако испитивање те врсте мора да узме у обзир предисторију држања Римокатоличке цркве, њен однос према Југославији, однос између Ватикана и догађаја 1941, доктрину католичке цркве о „шизматичима“, везе усташког покрета и дела католичког клера на челу са сарајевским надбискупом Шарићем, улогу католичких свештеника (нарочито оних који су служили као духовници у формацијама усташа и домобрана) у ширењу духа мржње, националне и верске нетрпељивости под геслом борбе за „Свету, војујућу Хрватску“. Римокатоличка црква еј дала форму легитимизма НДХ. Вулгарно би било, међутим, схватити политику Ватикана и Ри-

мокатоличке цркве у НДХ статично и једнострано преливену на страну снага уверених у победу фашистичких држава. Историографско истраживање треба да укаже на промене које наступају са приближавањем краја рата, изналажење нових алтернатива, хватање веза са победничким снагама и ослона на њих да се одржи НДХ. Римокатоличку цркву све више занима како да да демократску форму НДХ, представљајући је као обнову хрватске државне индивидуалности у условима другог светског рата; како да одржи престиж В. Мачека и ХСС-а, оствари неку хосеовско усташку симбиозу. У оквиру другог свјетског рата јављају се и идеје о обнови подунавске католичке државе, иако ми не знамо до којег је степена ова идеја била конкретизована у виду неког плана или пројекта будућег преуређења подунавског простора. Из објављених сећања са Техеранске конференције сазнајемо да је о тој преживелој идеји било речи и на скупу велике тројице, крајем 1943. Изгледа да је последњи значајнији покушај католичког епископата („крњег“) у НДХ да спашава „властиту државу“ везан за конференцију од 24. марта 1945. године. Она је, с једне стране, клеро-усташки притисак на западне савезнике да се заузму за продужење НДХ, а с друге — напад католичке хијерархије на ДФЈ због убијања и мучења „католичких свећеника и вјерника“, чија се усташка делатност не спомиње.

Политици националног и верског разједињавања народа Југославије у другом светском рату служила је и Српска православна црква. Историјски прситуп овом питању мора да уважава и неке битне особености њеног положаја у условима окупације. Због резерви окупатора према српском народу, нарочито Немаца, окупатори су после априлског слома на СПЦ гледали као на установу у коју се не може имати поверење. Епископат и свешетство Српске православне цркве у НДХ и на триторијама које су анектирали Бугари и Мађари нашло се ван закона. Овај „мартириум“ Српске православне цркве је део чишћења територија од „шизматика“ у клеро-усташкој верзији и вид братоубилачког рата на верској и националној основи. Са устанцима народа Југославије Српска православна црква се укључује у фронт контрареволуције, везујући се нарочито за покрет Д. Михаиловића и његову великосрпску идеологију. Врхови Српске православне цркве потписују антикомунистичке апеле, позивајући на окупљање Срба и њехово спашавање од „бољшевичко-јеврејских завера“, приближују четницима и наговарају вернике на колективне одмазде против Хрвата и Муслимана; они се стављају отворено у службу италијанског окупатора. Поред мучеништва свештеника у НДХ комплексна историографска анализа мора да сагледа и класну страну позиције Српске православне цркве у прошлом рату. Догађаји током рата показали су да су врх Српске православне цркве и сама црква, као професионална организација, нераздвојно повезани са грађанским системом ко-

ји се из темеља рушио. Поред ове класне компоненте, усташка зверства и националистичка искључивост помовли су врховима Српске православне цркве да на платформи верског и националног обрачуна окупе део верника. Супротно католичком свештенству, које је готово у целини прихватило НДХ и окупацију, ако изузмемо свештенство у анектираним деловима Словеније Трећем Рајху и у Приморској, део православних свештеника је учествовао у народноослободилачкој борби, следећи судбину већине народа и одазивајући се дубоким ослободилачким традицијама верника. Ти свештеници су истовремено били и тумачи верске политике народноослободилачког покрета. Са реионалних скупова православног свештенства у току рата чули су се позив верницима да истрају у ослободилачком напору народа, осуда националне издаје и залагање за братство и јединство народа.

IV

За историографију Југославије у прошлом рату важан је однос народноослободилачког покрета према верској припадности грађана; како НОП гледа на односе верских заједница и нове власти у стварању; пракса тих односа у народноослободилачком рату; утицај промена до којих долази у току народноослободилачке борбе на свест дојучерашњих верника.

Из прогласа КПЈ и народноослободилачког покрета јасно произлази да верска припадност није битна за национално и политичко опредјељивање грађана. КПЈ је и у предратној пракси политике Народног фронта полазила од схватања да је верска припадност грађана њихова приватна ствар и да у антифашистичком покрету нема дискриминације грађана према верском мерилу. За КПЈ је овакав прилаз био једино прихватљив пут стварања револуционарно-демократског покрета, после лошег искуства са секташтвом претходне фазе. Овај револуционарно-демократски покрет, као и НОП, састављени су од припадника разних вероисповести, што је и разумљиво у земљи верски хетерогеној. На другој страни народноослободилачка борба је захтевала јединство свих грађана у борби против фашизма и за национално ослобођење. Тако схваћено јединство свих антифашистичких снага одређивао је и један глобални фактор: постојање ратне коалиције, 1942. и формално уговорно створене, између земаља различитих друштвених уређења (СССР-а на једној и САД и Велике Британије на другој страни). Томе не противуречи чињеница да су комунисти, као руководећа снага народноослободилачког покрета, били атеисти, јер је реч о разумевању реалних односа и стратегији народноослободилачке борбе. Осим тога, марксистичка доктрина гледала је на религију као облик друштвене свести, који се не може игнорисати, а још мање административним путем укинути. Овај начелни став КПЈ не доводе у питање разна повремена, па ма и веома оштра застрањивања у неким фазама народноослободилачке борбе у појединим земљама и об-

ластима Југославије, јер су то одступања од општег правца, манифестације тренутних процена и избијање класних конфронтација у први план. Једном речју, ова застрањивања резултирају из дубоких политичких подела, социјалних сукоба и ратног судара. На њих утиче и укључивање врхова цркви и делова њихових професионални организација у табор контрареволуције. Контрареволуција је користила ова скретања да представи народноослободилачки покрет као непријатеља цркве и вере, што је трајна компонента антикомунистичке идеологије и пропаганде, ослоњене и на вулгарно тумачење крилатице да је „религија опијум за народ“, нека постоктобарска искуства положаја цркве у СССР-у и радикалне паролe које су се могле чути и у комунистичком покрету Југославије. Одговарајући на ове нападе, поједина руководства КПЈ су у својим прогласима поново износила становиште комуниста о слободи вероисповедања „за садашњост и будућност“. ЦК КП Словеније у прогласу од 1. маја 1942. разуверава словеначке католике о наводно антиверској политичкој Освободилне фронте.

Принцип слободе савести и вероисповести није био само прокламован за далеку будућност већ и спровођен у пракси народноослободилачког покрета на ослобођеним и неослобођеним територијама. Извршни одбор АВНОЈ-а имао је у свом саставу одсек за верска питања, којему је на челу стајао Влада Зечевић. Проглашена је слобода вере, равноправност свих религија и цркава, као и поштовање имовинских права. У јединицама НОВ постојали су верски референти. Из овакве праксе наслућивало се касније решење односа између државе и цркве (верских заједница) изражено 1946. у њиховом одвајању. Међутим, у рату су биле задржане извесне везе између народне власти и верских заједница. У литератури се упућује на две чињенице битне за овакво расуђивање: прво, верски референти у НОВ представљају јавне функционере који врше верске обреде, воде спискове погинулих, умрлих, итд. и друго, органи нове власти признају „јавно-правну улогу“ неким видовима црквене делатности (вођење матичних књига, итд.). Додали бисмо да је ово питање везано и за спољни притисак на руководство народноослободилачког покрета да не преурањује с друштвено-политичким променама у земљи, водећи рачуна о сазрелости унутрашњеполитичких прилика и међународним односима снага у антихитлеровској коалицији.

Слобода вероисповести гарантована је у свим декларацијама највиших државних органа ДФЈ, заједно са личним и политичким слободама грађана. Изазивање националне и верске мржње и раздора законом су забрањени. Закон посебно инкриминише напад припадника једне вере на другу вероисповест и супротстављање припадника једне вероисповести друге на верској основи. Проглашавање слободе вероисповести и забрана изазивања верске мржње одговарају и дотадашњој пра-

кси народноослободилачког покрета. Њихово законско регулисање израз је изграђивања новог правног поретка. Потврђивање личних и политичких права грађана везано је и за захтеве Велике Британије да се сачува демократска форма и уставни континуитет. Инкриминација верске и националне мржње је средство одбране новог поретка од обнављања разорних националних и верских страсти карактеристичних за рат, којима се народноослободилачки покрет од првог дана супротстављао, а на другој страни — сузбијање војно поражених старих снага да на тој основи дају нове подстицаје великосрпском хегемноизму и хрватском сепаратизму.

Друштвено-политички процеси у току народноослободилачке борбе нису могли да еманципативно не делују на свест верника, слабећи њихову приврженост дисциплини цркве, одбијајући их од црквене хијерархије и, што је најважније, опредељујући их за нови систем вредности. Као део фронта контрареволуције врхови цркви су бранили грађански поредак и у њему свој привилеговани статус, али је њихова класна политика одвајала масе верника од службене цркве и њене хијерархије, оначавајући у условима народноослободилачког рата и издају националних интереса. Рат и револуција нису потиснули, нити су могли до краја да укину утицај цркви на вернике, иако су га значајно ослабили. Наслеђе прошлости дуго се одржава, а на другој страни цркве су имале изграђени систем за духовни притисак и утицање на свест, Религија, као облик друштвене свести, често се поистовећивала с професионалном организацијом која је службено интерпретира. Апарат цркве је знао да користи културну заосталост верника и да их и даље духовно поробљује. Током рата, па и непосредно по његовом завршетку, врхови цркви су давали идеолошку основу подвајањима, трвењима и обрачунима у национално и верски мешовитим крајевима Југославије. Шовинизам и верска искључивост средство су борбе свих старих снага против новог поретка. Отпор врхова цркви ометао је напоре власти да изазове процес диференцијације у редовима свештеника и осигура сарадњу државе с језгром верских заједница спрмним на сарадњу у оквиру новог поретка и на његовим основама.

V

Односи државе и верских заједница после ослобођења били су одређени победом револуционарних снага у рату и конституисањем новог поретка, који није трпео никакве посебне власти, нити други политички ауторитет упордо са својим. Једнострано тумачење ове тезе могло би да нас доведе до схватања о неумољивом диктату државне власти над верским заједницама, који се користи у смислу њиховог потпуног одстрањивања из постојећег система. Пропаганда у иностранству и иступи епископата у земљи склони су таквом тумачењу намера државе. Ана-

лиза ових односа, на основу до сада познатих чињеница, показује да проблем није тако упрошћен, као што у први мах може да изгледа.

Нова власт није била спремна да призна политичку функцију верским заједницама, резервишући за њих искључиво духовну сферу, или, прецизније, само вршење верске и црквене делатности. Друштвене снаге које су стајале иза нове власти тек су биле изашле из једног суровог рата у коме су врхови верских заједница и велики део свештенства били на другој страни барикаде. Одвајање цркве од државе и школе наметало се као императив нових услова и као решење било је познато и у грађанским државама. Промене у области својинских односа нису могле да мимоиђу верске заједнице (аграрна реформа и национализација), иако су крњиле њихову економску снагу и материјални положај, јер се предузимају као опште мере и у складу с новим друштвено-економским односима. Држава није могла да доводи у питање свој суверенитет, препуштајући питање из делокруга регулисања односа са својим држављанима искључиво Ватикану, као страни која заступа интересе Римокатоличке цркве у Југославији, у форми конкордата, који се у то време означава за анахронизам.

Други комплекс питања који тражи исцрпнију историографску проверу везан је за непосредно понашање црквене хијерархије и дела свештеника према новом поретку, његовим уставима и виталним државним и националним интересима. Искуство из тек завршеног рата и оштрих конфронтација оптерећивало је међусобне односе, представљајући психолошку препреку за превазилажење обостраног неповерења. Врхови Римокатоличке цркве и СПЦ наставили су да манифестују своје нерасположење према новом стању односа, показујући знаке нетрпељивости и непријатељства, што је изазивало противмере власти и снажило тенденције искључивости према сваком другом носиоцу утицаја. Антикомунистичка пропаганда Ватикана и западних земаља против „диктатуре комуниста“, „прогона вере“ и притиска на цркву хранили су и јачали унутрашњи отпор. Руководство цркве живело је у уверењу да моћна инострана заштита искључује казнену одговорност због непоштовања позитивних закона. Присутно је и схватање о пролазности режима. Римокатолички врх шири психозу брзих политичких промена. Он није спреман да раскине са својим проусташким држањем из времена рата. Снаге у земљи и у иностранству схватају борбу за заштиту вере као део борбе против нових социјалистичких земаља.

Држава је пресекала политичку активност верских заједница, али њени представници нису гајили илузије о њиховом потискивању из постојеће сфере верске делатности. Они су под тим условима иступали за нормализацију односа. Нова власт прелази преко комунизма према католичким свештеницима у прошлом рату да се не би даље изазивала „зла крв“, кажња-

вајући виновнике злочина и најистакнутије носиоце националног и верског раздора. Власт је водила рачуна да не изазива нову напетост у својим односима с верским заједницама и на тај начин продубљује непријатељство које је тињало. Можемо искористити претпоставку да је она настојала да неутралише пропаганду „католичког свијета“ против Југославије и да не слаби положај Југославије на Мировној конференцији у време када се решавало битно питање северозападних граница. Највише представници државе тражили су од Римокатоличке цркве 1945. године да буде више национална и самостална у свом раду, сматрајући да је то примарно у односима између цркве и државе.

Римокатоличка црква није била спремна да се одрекне екстериторијалног статуса у држави, изјашњавајући се, с позивом на прописе црквеног устројства, да је Света Столица „врховни судач“ у свим питањима која се тичу црквеног и верског живота верника. Она је устала и против аграрне реформе, оцењујући да је законом којим се она усваја постала „бесправна“ и да је законска интенција усмерена против њеног постојања као установе. Свети архијерејски синод Српске православне цркве успротивио се такође овој мери као „антисоцијалној“ и насиљу. Римокатоличка црква се залагала за задржавање старог система привилегија. Неки захтеви високих представника Римокатоличке цркве ишли су дотле да су тражили специјално законодавство у области која је тангирала општи интерес. Црква је тражила да врши низ функција (социјалних и здравствених, просветних, из области брака и породичне јурисдикције, итд.) које су заседале у живот грађана и које су Уставом и новим законодавством биле пренете у надлежност државе. Нови курс и стар привилегије долазили су у неизбежан сукоб.

Римокатоличка црква не прихвата деполитизацију цркве ни после осуде надбискупа Степинца. Фронтални став цркве против новог поретка задржао се и наредних година. Приближавања држави заговарао је уски део клана, без снаге да утиче на коренистију промену односа. Ослабљени јавни и материјални положај Српске православне цркве одржавао је отпор њених врхова сређивању односа с државом, мада је повратак патријарха Гаврила из емиграције 1946. године био први подстицај да се односи побољшају. Успоравање овог процеса везано је за више узрока: отпор хијерархије образовању сталешких удружења свештеника; епископат није био спреман да се ограда од антијугословенске пропаганде црквених првака у иностранству; толерисање врхова цркве да се њене установе користе за антидржавне иступе; непризнавање одвајања македонске цркве од СПЦ; отпор је изазивало и тешко материјално стање цркве и свештенства. Када је реч о спорој диференцијацији у редовима католичке и Српске православне цркве, морају се имати у виду и неке чињенице везане за застарелу унутрашњу организацију ових верских заједница, превазиђене доктрине, догматски прилаз променама које

су изазвали други светски рат и нова струјања у духовном животу. Најконзервативније снаге у крилу ових цркава тежиле су да спрече промене и онемогуће унутрашњу опозицију. Њима је на руку ишло захлађивање односа између ратних савезника и оштро политичко, идеолошко и војно конфронтирање блокова. Екстремни поступци органа власти подстицали су отпор нормализацији односа државе и верских заједница, дајући на другој страни аргументацију најконзервативнијим снагама у цркви да између њих нема измирења.

*

Историја односа између државе и верских заједница у нас је веома мало испитивана, како историографски тако и са становишта других друштвених наука (права, политикологије, социологије, психологије). Мала традиција у испитивању историје цркви, односа ових са државом, феномена религије, црквених доктрина, нарочито социјално-политичких састојака тих доктрина, савремених струјања у верским заједницама, у нас као да се продужава. Када се ради о истраживању најновије историје верских заједница и државе, суочавамо се и са једним тешко премостивим проблемом везаним за питање извора на једној страни, а на другој — са специфичним стилем рада верских заједница и њихових врхова заклоњених штитом духовне активности. Савремена историја тих односа није очишћена од актуелних наслага. Скицирајући историјско-методолошки оквир односа цркви и државе у савременом периоду, настојали смо да — ослоњени на садашња знања и неке основне чињенице — подстакнемо на даља истраживања. Као што често бива, изнети оквир истраживања са даљим радом допуњава, модификује, проверава. Неке претпоставке се потврђују и исцрпније аргументују, а неке опет ревидирају или накнадним истраживањем покезују као стручно неодрживе. У сваком случају, савремена историја не може да испушта из свог истраживања историју ових односа, улогу верских заједница у недавној прошлости и однос националног и верског феномена. Сабирање приступачне документације, откривање нове и почетне анализе сложених верских ситуација у нашем поднебљу свакако су први корак у сазнању једног важног дела наше савремене историје.

Branko Petranović

CADRE HISTORIQUE ET MÉTHODOLOGIQUE DE RECHERCHE DES RAPPORTS ENTRE L'ÉTAT ET L'ÉGLISE EN YUGOSLAVIE

R é s u m é

L'histoire des rapports entre l'État et les communautés religieuses chez nous était peu étudiée au point de vue historiographique et de celui des positions des autres sciences sociales. En ébauchant le cadre histori-

co-méthodologique des rapports entre l'église et l'État dans la période contemporaine, l'auteur tâchait de stimuler les recherches ultérieures. Comme il se passé souvent, il complète le cadre présenté des recherches et le modifie et vérifie en suite de son travail. De tout cas, l'histoire contemporaine ne peut pas négliger l'histoire de ces rapports, le rôle des communautés religieuses dans le passé recent et la rélation des phénomènes nationaux et confessionaux. Le rassemblement d'une documentation accessible, le découverte de la nouvelle et les analyses des situations religieuses représentent dans les études de ces problèmes le premier pas dans une complétisation des connaissances historiques dans notre pays.

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Ф. В. Д. ДИКИН, *Бојовна планина*, Београд 1973, 316*

Дикинова књига има, како је запажено и у белешци о писцу и књизи (В. Кљаковић), двојни карактер: „преплићу (се) мемоарске импресије и историјске реконструкције“. И писац каже да је „под навалом личних сећања“ хтео да остави „временом непомућена запажања о југословенским партизанима и о њиховом свакодневном животу, личностима њихових вођа, особености њихове војне и политичке структуре, како смо је сагледали у време док смо били очевици...“ Дикин своју књигу још ближе одређује као „импресионистички прелудијум“ за будућу студију, која тражи, како каже, да се „многи митови и узајамне сумње“ оповргну или провере кроз призму нових доказа. Иако је у питању „присут са личним учешћем“, Дикин није могао да искључи себе као историчара. О томе говори више особина његовог прилаза догађајима у Југославији које је непосредно доживео, као и онима који су претходили мисији »Turisal«.** Дикин је настајао да своје сећање што боље употпуни и поткрепи, надокнађујући део уништене британске грађе. Годинама је проверавао своја запажања у разговорима са пуковником С. В. Вејлијем, Д. Т. Хадсоном, генералом Ф. Маклином, његовим замеником пуковником Вивијаном Спритом, мајором САД Мелвином О. Бенсоном. Писац није заборавио да консултује и многе друге

официре који су били у мисијама код Врховног штаба и четника Д. Михаиловића, Дикин користи и своје цепене белешке, као и оне својих потчињених. У књизи су коришћени и неки до сада непознати британски документи. Споменимо само Хадсонове депеше. Манир историчара преовлађује и онда када Дикин описује свој доживљај Сутјеске, и то у виду подастирања документа или туђег виђења. У „прологу“ књиге писац се, иако претежно ослоњен на своје сећање, користи и објављеним југословенским документима (као и касније у вези са судбином мисије мајора Теренса Атертона), записима из Дедијеровог *Дневника*, сећањима других учесника преузетим из књиге „Сутјеска“ (Београд 1959), радovima југословенских историчара, списима немачке Прве брдске дивизије из Националног архива у Вашингтону. Накнадни разговори Дикина с маршалом Титом служили су такође за проверу неких чињеница.

„Пролог“ (19—54) садржи један драматични субјективни доживљај у јеку реализације операције „Шварц“, са спорадичним позивом и на изворе. Из песка Дерне чланови мисије су се обрели на Дурмитору, планинској „тврђави“ која је кључала под притиском непријатељских снага које су намеравале да униште Врховни штаб и снаге с њим у покрету. Чланови ове мисије, изузев капетана Стјуарта који је погинуо, прешли су цео пут партизанске главнине од 28. маја 1943, до пробијања обруча, и касније, на путу за западну Босну. Њихове судбине стопиле су се од часа спуштања с борцима код чијег Врховног штаба их је акредитовала

* Оригинал наслова »The Embattled Mountain, London 1971.

** Под тим именом позната је мисија код Врховног штаба НОВЈ, коју су сачињавали Дикин и Бил Стјуарт.

британска команда на Средњем истоку. Од Титове одлуке у подножју Дурмитора да се изведе пробој према западу, преко висова Вучева, долине Сутјеске и Зеленгоре, мисија се, како каже Дикин, нашла на позорници „злочобне трке“ између непријатеља који жели да затвори обруч и партизанских снага које траже излаз у пробоју. Дикин упоређује реку Пиву у време прелаза с митским Стиксом. За њега је то „била трка и са временом и светлошћу“.

Већ први део Дикинове књиге (55—147) показује како снажно почињу да се мешају сећања са тежњом историчара да остави што прецизнији траг о догађајима у току. Региструју се пошљике које су спуштане авионима почев од 12. јула 1943, садржавајући санитарски материјал, експлозив за диверзантске акције и неznатне количине хране. Мисија је појачана 19. јула спуштањем нових чланова. Дикин је забележио и долазак других британских мисија: Базила Дејвидсона, који је отишао за Војводину; јула и августа спуштено је 6 британских мисија у партизанске команде у Босни и Херцеговини. Капетан М. О. Бенсон из америчког Уреда за стратегијске службе стигао је 21. августа.

Писац је дао и своја запажања о војној и политичкој структури народноослободилачког покрета. Он износи и утиске о низу војних и политичких руководиоца народноослободилачког покрета с којима се сусретао и разговарао — о Ј. Б. Титу, М. Пијаде, А. Ранковићу, Иву Лоли Рибару, М. Ђиласу, Е. Кардељу, Павлу Илићу („Вељку“), К. Поповићу, П. Дапчевићу, А. Ловановићу, В. Терзићу, В. Велебиту.

Појава британске мисије изазвала је и сумње код руководиоца састава НОП-а о њеним стварним намерама. Као млад официр за везу (мада га В. Черчил у мемоарима спомиње као свог пријатеља) Дикин није био — каже — упућен у „високу политику“, али као непосредан сведок једног изолованог, ван закона стављеног и до овог часа игнорисаног пок-

рета отпора о коме је, према упутствима, требало да извештава, нисам могао да не приметим ширину јаза у узајамном разумевању, који се није могао премостити опасним подухватом једне експерименталне мисије“ (93). Дијапазон ових сумњи био је веома широк: зашто је успостављен први додир с НОВ Хрватске; није ли британска мисија у вези с британском групом у Србији; не иду ли Британци на организацију власитих диверзантских снага; смерају ли Британци да поделе Југославију; да није у питању тајни британско-совјетски договор; да се не обнови српска краљевина, укључујући у њу и Црну Гору; помишљало се и на супарничке планове о балканској федерацији.

За значај и исход ове мисије важни су наредни подаци који откривају брижљивост с којом је Дикин прикупљао податке о четничкој колаборацији, обавештавајући о томе Каиру. У последњој Дикиновој поруци упућеној Каиру о томе питању, 31. августа 1943, дословно стоји: „Немамо никаквих доказа о било каквом Михаиловићевом отпору. Помогло би ми овде, у расправљању са штабом, кад бисте ме обавестили о неким поузданим примерима отпора Михаиловићевих команданата у Србији, пошто се стално суочавам са случајевима дажног својатања акција од стране Михаиловића у овом и другим рејонима“ (102). „Теоријски гледано“ Дикинова мисија је ипак била „посредничка“. Зато је већ у јулу 1943. један виши официр био изабран за шефа нове мисије код Врховног штаба. Директиву за његов рад саставио је лично В. Черчил, 23. јула. Дикин каже да је текст те директиве био олобрен и допуњен у коначном облику 11. августа у договору са генералом М. Вилсоном, британским главним командантом Средоземног ратишта. Мисија Маклина долазила је у Врховни штаб „са чврстим директивама од владе у Лондону“.

У другом делу књиге (149—263) очевидац Сутјеске се повлачи и уступа место историчару који на-

стоји, на основу сачуваних података и исказа непосредних учесника, доста фрагментарних, да оживи предисторију британских односа са сукобљеним снагама у Југославији. Хладном анализом преосталих и расположивих доказа Дикин даје свој прилог тумачењу једне стране народноослободилачког рата везане за међународне заплете. Он већ у предговору каже да би било „илузорно и неприкладно очекивати од овога рада (мисли на целу књигу — Б. П.) неку олимпијску непристрасност“. Дикин се највише задржао на Хадсоновој, Атертоновој и Вејлијевој мисији. Из реконструкције коју Дикин врши види се сва тежина истраживања питања везаних за сплет сукобљених интереса, судара супарничких покрета и група, елемената грађанског рата и међунационалних обрачуна, бројних регионалних разлика. Нису сачуване и све депеше. Истраживач мора да утврди време добијања првих информација о догађајима у Југославији које су продрле у свет и на који начин; да познаје тачке „ослушкивања“ у Каиру, Цариграду и Лондону; може ли се изгубити из вида да су неке мисије мешовите (британско југословенске) и да њихове директиве нису истоветне; затим, последице „битке у етеру“ и канале и везе које Михаиловић одвојено одржава са избегличком владом, итд.

Дикинов приказ даје нека нова осветљења Хадсонове мисије у Југославији 1941—1943. године. По Дикину, Хадсон је имао директиву да извештава о свим групама које пружају отпор. У једној поруци он јавља о „Црногорским ослободилачким снагама“, које предводе комунисти. Хадсон је, наводи Дикин, известио Малту да су комунистичке јединице јаче и борбеније, предлажући да се помоћ шаље њима. Лалатовић и Остојић су, користећи Хадсонову станицу, без његовог знања, слали инструкције да се не помажу „оне вође четничких одреда који не признају југословенску владу“. Према Хадсону партизани су се у Ужицу надали да ће савезничка помоћ доћи од Руса и то су

више и волели. У разговору са Хадсоном Тито је очекивао да ће се постићи неки компромисни споразум о заједничком организовању отпора у Србији, али да Д. Михаиловић — ако неће сарадњу — бар не омета партизанске операције против Немаца. На дан 13. новембра (Дикин напомиње да други материјали указују на то да је ова порука можда била послата 1. новембра) Хадсон је упутио поруку са следећим упозорењем: „Предлажемо да саопштите Михаиловићу да пуна британска помоћ неће доћи ако се не покуша да се сви антифашистички елементи удруже под његовом командом. Овај покушај учинио бих лично ја одласком на разговор о условима таквог здруживања са партизанима у Ужицу... Таквом покушају требало би да претходи одлучан позив на јединство преко московске радио-емисије упућен партизанима“ (167). Јула 1942. Хадсон је јавио да Михаиловић не предузима никакве војне активности и да се брине само о томе да успостави политичку контролу над Југославијом, засновану искључиво на пансрпским елементима, и да постоје даље индикације о четничкој колаборацији у рејонима које је Хадсон обишао (180). Хадсон тражи од Д. Михаиловића диверзије на линији Београд — Ниш, што ће и касније тражити Бејли и британске више команде. За Хадсона је партизанска организација била „миљама испред Михаиловићеве“.

Сви Хадсонови извештаји, које доноси Дикин, не могу се навести на уском простору једног приказа. Део података наводили су и југословенски историчари који су истраживали односе НОП-а и четника (Ј. Марјановић) и британско-совјетске интервенције поводом сукоба у Југославији (В. Кљакковић). Додајмо тим извештајима из 1941. и 1942. и 240 телеграма које је Хадсон почео да шаље по доласку пуковника Бејлија, анализирајући четнички покрет од октобра 1941. године. Дикин истиче да су ове анализе биле „помоћно средство“ за преиспитивање британске политике према ситуацији у Југославији.

Пре почетка драматичног напуштања Михаиловића од стране Британаца и развијања лажне легенде о његовом борбеном ангажовању против Осовине, Дикин се детаљно задржао и на активности других британских мисија и официра код четника. Он спомиње епизоду са Кристи Лоренсом, говори о спуштању поручника Лофтса на Сињајевини августа 1942; прецизира да је од фебруара 1942. до јануара 1943. Д. Михаиловићу испоручено 25 авионских пошилики. Писац се исто тако подробно задржао на мисији Атертона, настојећи да рашчисти контраверзе настале поводом његовог трагичног краја. Успут помиње да је један од Атертонових задатака био да успостави обалску базу за снабдијевање. Говори и о другим мисијама које су готово једновремено упућене у Југославију (поручника Рапотаца на Млет и мајора Кавена Елиота на Романију). С радом М. Лековића о мисији Атертона сада још више знамо о том необичном догађају. Дикин је доста исцрпно, користећи југословенске изворе, посматрао и реоговање руководећих људи НОП-а на долазак Атертона. Дикин износи и неке претпоставке о четвртој мисији, која није ни стигла.

Имајући у виду време Бејлијеве мисије и његов сукоб с Д. Михаиловићем у Горњем Липову, о чему је већ било помена у нашој литератури, заслужују пажњу и британски критички осврти на план овог британског пуковника да се снаге НОП-а и четника територијално раздвоје. Према споразуму Бејлија и Михаиловића из априла 1943. спуштено је у Србију 9 британских мисија, чији су извештаји употпунили раније „критичке утиске“ о четницима као борбеној снази. Већ су у току биле и пресудне промене британске политике у Југославији. Бејлијева идеја о разграничењу рејона операција пропала је од самог почетка; политика британске владе о „измирењу супарничких герилских страна“ показивала се и у прошлости као нерална, као и идеја о ненападању четника и партизана. Трећег мар-

та 1943. донета је крупна одлука у Лондону да се подржи Михаиловић, али да се британски официри „убаце“ у „друге групе отпора“, с тим да им се пошаље помоћ ако обавештења задовоље. Дикин наводи ултиматум британске владе Д. Михаиловићу од 12. маја (који је спроведен Бејлију 28. маја 1943. да га преда Михаиловићу), који је, с обзиром на његову оштрину, значио промену става према четничком покрету.

„Епилог“ (265—305) односи се на крај Дикиновог боравка у Југославији. Долазак Маклина (17. септембар) обележавао је уједно и крај његове „експерименталне мисије“, мада он још извесно време остаје у саставу англо-америчке мисије. Доласком Маклина односи између НОП-а и Британаца добијају „званични и виши ниво“. Дикин истиче да је Маклин био лични представник премијера и да је његов долазак значио де факто признање НОВ. Већ 5. октобра Маклин носи исцрпан извештај о војној и политичкој ситуацији и списак потреба за НОВЈ. По Дикину он је ишао у Каиро да осигура формално војно признање НОВ као савезничке снаге. За историју тих дана вредни су многи нови подаци које Дикин даје о капитулацији Италије и разоружавању италијанских дивизија у Југославији, погибици Иве Лоле Рибара на Гламочком пољу, састанку „ужег политичког руководства“ ради сазивања АВНОЈ-а, оцени скупштине у Јајцу, доласку мисије с генералом Корњејевим и сусрету писца са Черчилем у Каиру.

*

Као што се види, Дикинова књига није само аутобиографски фрагмент једне фазе његовог живота. Она, исто тако, није само и једно лично сведочанство о томе како се доживљавала борба у Југославији средином 1943. („физичко и душевно увођење у један друкчији рат“). Дикин се брани да није хтео да пише студију. Али каква год била његова стварна почетна намера, „Бојовна планина“ је у једном свом делу испала анали-

тичка студија о британским мисијама и односима Велике Британије према покретима у Југославији 1941—1943. Дикин је донео доста нових података. Несумњиво је да се целовита истина добија тек у прожимању свих извора и сведочанстава умешаних. Заједно са радовима југословенских историчара на ове теме, Дикинова књига отвара нове перспективе будућим истраживањима историчара, јер групише питања, разгрће засторе с непознатих дога-

ђаја, уноси размишљања која нису била присутна, покреће дилеме и даје нове подстреке у трагању за чињеницама које су остале и даље прекриврене тамом. Са грађом из британских архива, који више нису заборављени, као и нових доказа који ће временом свакако искрвати, британско-југословенски односи 1941—1943. прегуштају се све више историографији.

Б. Петрановић

Ю. В. ИВАНОВА, *Северная Албанија в XIX — начале XX в. Общественная жизнь*. Изд. „Наука“, Москва 1973, 256 стр.

Истраживаче друштвеног уређења на Балкану не престају да интересују планинске области овог полуострва, крајеви у којима су се особито дуго сачувале црте старих односа који ишчезавају. Последњих година је с правом знатно оживјело интересовање за проблеме „братстава“ и „племена“. Албанија је један од таквих рејона. У односу на њу потпуно је исправно постављање одавно интересантних питања: Какав је карактер урођен традиционалним групама рођака и племеника, у своје вријеме свуда распрострањених у динарском масиву? Шта их приморава да се оне толико дуго задржавају код мјесног становништва?

На рјешавање ових проблема директно се односи књига совјетског истраживача, научног сарадника Етнографског института Академије наука у Москви Јулије Владимировне Иванове.

Аутора интересује савремености блиски „период“ појава од 1850-их година до 1912. године. Она користи податке које је добила приликом личног упознавања с Албанијом (експедиција 1956. и 1958. године), „Закон Леке Дукађина“ из три фонда: Из Архива В. Богишића, списка Ш. Гечова и Б. Паљаја и извјештаје руских конзула у Скадру и Призрену из Архива спољне политике Русије у Москви. Као резултат свега тога, она је написала књигу веома значајну за балканологе и слависте.

Ј. В. Иванова од самог почетка упозорава читаоца да ће на компаративном плану користити два географска рејона — словенске области које се граниче с Албанијом и Кавказ. Она испуњава то обећање, па се паралеле Албаније са Црном Гором сријећу свуда у њеној књизи. Аутор се активно користио и југословенском литературом — и старијом и новијом. Поменимо само радове В. Богишића, М. Шуфлаја, Ј. Цвијића, С. Вукосавовића, В. Чубриловића, В. Ђурђева, Н. С. Мартиновића, И. Вожића, М. Краснића. Треба додати да су неке особености албанске привреде, нарочито номадско сточарство (испаше стада, организација номађења), веома сличне пастирском животу на Карпатима.

Аутор постепено уводи читаоца у бит догађаја које изучава. Пошто је описала природне услове Сјеверне Албаније (стр. 5—6) и кратко изложила догађаје краја XIX и првих година XX вијека („Осврт на социјалну историју Албаније“), она предлаже да се упознамо са етнографским карактеристикама рејона који изучава (стр. 27—34). Треба указати на сљедећу главу, „Привредни живот горштака“ (стр. 35—65). Она не само што је сјајно написана већ је и пуна свједочанстава без којих није могуће објаснити специфичности мјесног друштвеног уређења. Навешћемо само два примјера: Познато је како су у

прошлости људи били осјетљиви на организацију свадбених свечаности и парастоса. „Људи су још дуго причали о њима, о томе да ли је било добро и довољно дебелог меса на столовима, и исмијавали су домаћина ако није могао угодити гостима. Породица се старала да се не обрука и улазила је у велике трошкове, само да се не би унизила у очима јавнога мњења. А ствар је била ево у чему: Људи су користили могућност да се добро наједе. Објашњење толико просто, колико и трагично“ (стр. 49). Други примјер: „Степен зависности сељака од тржишта“, пише аутор, био је врло велики. Ако се трговачки саобраћај са тржиштем прекидао, људима је пријетила глад. Тако је 1879. руски конзул у Призрену И. Јастребов изнио мисао да Турци немају потребу да се боје могућег устанка Албанаца — нека власти просто „затворе пазаре“ и горштаке уморе глауу. (стр. 59). Ово је веома важно свједочанство за оне који су склони да прецјењују природни степен привреде горштака — сточара“.

Такви услови „полунатуралног, то јест у познатом степену натуралног уређења с елементима ситно трговачког“, у коме живе слободни општинари — основна је карактеристика албанског друштва. На то аутор пркива пажњу читаоца. Двије форме друштвеног уређења налазе се у центру истраживања: а) оне које су засноване на традицији крвног сродства (аутор се устручава да каже „крвно-родственичке групе“; подвлачећи преживјелост тих веза) и б) територијалне. Друге, лакше за карактеризацију су касније формације. То је „барјак“, административна јединица са правом самоуправе коју су створили Турци (у општем погледу), што је било „неки компромис, ублажавајући однос, између традиционалне родовско-племенске организације плаништака и мјесне организације османске владе“ (стр. 102). То је село, сеоска организација, са свим ознакама које карактеришу ту општину на Балкану (општинска имања, „комунице“, „кујрије“, сеоски збор, право предности,

„право прече купње“). Занимљиво је указати да албанска општина није никада вршила поновну поделу земље.

Наредне дјелове Ј. В. Иванова посвећује заједницама заснованим на традицијама крвне везе — „гвозд“ и његов рад, при чему је посебно интересантна анализа два „фиса“ и „влазнице“. Фис је директна аналогија црногорског племена. Може бити да су албански фисови дуже задржали шуме и планинске испаше у заједничком посједу, али схватање крвног сродства (егзогамија), заједничка част код Албанаца-хришћана и вјештачко стварање фисова из људи који нијесу повезани крвним сродством — исто је као и у Црногораца. Таква аналогија може се утврдити и кад се ради о влазници: она одговара „братству“, а мања влазница — „кући“. Прецизно се даје и оцјена влазнице. Ј. В. Иванова сасвим исправно види у њој варијанте *патронимије*, коју врло енергично истражују совјетски научници. Код ње је мање тачности у оцјени фиса. Он се квалификује као род (стр. 230), затим као заједница неколико братстава, а потом се приближава родовској заједници (стр. 230), иако никакву заједничку происводњу, карактеристичну за родовску заједницу, аутор не помиње.

Неразумљиво је, управо, и то зашто аутор за карактеризацију поретка који је постојао у фису користи добро познато неуспјело мишљење М. О. Косвена „идеолошко начело“. — Такви односи, као крвна освета, егзогамија, узамјамна помоћ — не одговарају појму „идеолошко“. Много простије било би кад би се тим везама дао назив који им по значењу и припада: „социјалне везе“.

Но, ако се у оцјенама са Ј. В. Ивановом можемо спорити, конкретни материјал, који је она нашла и обогатила, једно је од бољих мјеста у њеној књизи. Карактеристика општинских заједница у раду Ј. В. Иванове извршена је у неколико димензија. Описавши их као да их је нанијела на етнографску карту, она је дала „хоризонталу“ свог осврта, а

затим долази „вертикала“ — јер се за сваки од поменутих колектива износи његова административна, правна и социјална структура.

Право је било у центру ауторове пажње, па су му посвећене двије главе. Тако и треба, пошто се рад у знатној мјери односи на изучавање обичајног права. Ј. В. Иванова је избјегла досадно причавање правних норми. Она је ујединила разноврсна права у неколико ситуација — езогамију, гостопримство, крвну освету (глава „Правне категорије родовског друштва“), клетву, задану ријеч — „бесу“ (заглавље „Гарантне обавезе“ је слабо), плијењење стоке — „преја“, суд старјешина (глава „Обичајно, кривично и грађанско право“). Могуће је схватити аутора, када једним правним институцијама даје елементе родовског друштва а друге лишава те карактеристике. Овдје је присутна идеја да се појаве класифицирају по хронолошким ознакама. Али, обратимо пажњу на једну околност: сам аутор истиче да се у Албанији од друге половине XVIII до почетка XX вијека одвијала „растућа прогресија крвне освете“ (стр. 170). На тај начин, крвна освета, коју аутор учвршћује у категорију институција родовског уређења, у ново вријеме преживљавала „друго рођење“. Значи ли то да су архаичне појаве способне за регенерацију? Или, у крајњем случају, да је датирање у односу на обичајно право — сумњива ствар?

Блиставо су напосионе странице о крвној освети, гостопримству или вјерности Албанаца према беси. Када аутор прича како старица скрива у свом дому госта-убицу свог сина и не издаје га, не треба говорити с каквим интересом се читају та мјеста у књизи. Црногорац се, може бити, таквим стварима неће зачудити, али за руског читаоца ова књига, на многим мјестима, открива читав свијет.

Правна карактеристика албанског друштва логично се завршава питањем: Које служи то право? Колико су у Албанаца на граници између XIX и XX вијека

израсли елементи класне структуре? Аутор одговара на то питање, карактеристишу друштвено уређење сјеверноалбанских горшатака као прелаз из преткласног у класно друштво (стр. 238). И овдје се појављује ново, природно питање: „Шта се у том процесу (процесу формирања класа — М. Ф.) јавља прво — социјално раслојавање, или имовинска диференцијација?“ Дијелом „Богаташи и плебејци“ Ј. В. Иванова не оставља сумњу у погледу одговора. Магистрални пут, који је водио (али није довео) до формирања класа било је издвајање оних које је народ називао „ппећт“ или „крени“, старјешински слој родовско-племенских главара. Овај слој се није још довољно издвојио од осталог друштва. Он се посебно није ослободио од војне службе и друштвених радова (стр. 237) и успјеси класне диференцијације у том друштву, на тај начин, били су мали. А и треба ли, да додамо, датирају те успјехе у ново вријеме?

Још у италијанским документима XV вијека означено је постојање слоја *capita* („главари“) које су Млечани узимали у службу. Те „главаре“ зна и XX вијек. И теško је судити, када се тај слој више приближио улози класе: у XV вијеку, када су га Млечани постављали у селима, или пак у XX, када је он као и раније био сеоски главарски слој. Историја зна доста случајева заостајања друштва у хомеостасији, у стагнацији, из чега га је са тешкоћом изводило чак и страно освајање. Ј. В. Иванова више воли да говори о „традиционалности“. То је питање избора терминологије, но ако се одречемо спорења о изразима онда се види да књижа црта слику особите стагнације, врло ријетке непромијељености друштвених структура у току низа вјекова.

Шта је разлог за ту стагнацију? Сточарски (тачније: полусточарски) начин живота? Плавински терен? Посљедице турског освајања? — Може бити и једно и друго и треће. А може бити и четврто — родовско-племенском друштву својствени начин схва-

тања живота, „менталитет“, како пишу у југословенској литератури, коју смо ми почели изучава-ти тек посљедњих десетина година и чију важност, на жалост, још тако мало познајемо. Ј. В. Иванова с правом назива јавно мњење најважнијим регулатором унутрашњег живота Албанаца. Овдје ми прилазимо још једној доброј страни књиге: њеном доприносу изучавању социјалне психологије балканског друштва, Аутор изbjегава да то помене, али то не мијења ствар. Књига је пуна материјала који омогућава да се ствари слика унутрашњег живота Албанца — планинштака XIX вијека. Овдје постоје и животне ситуације, и језичка карактеристика („друштвени ауторитет јавно

изговорене ријечи“ — стр. 123), и, на крају, норме обичајног права, чије је исцрпно истраживање била основа овога рада. Користећи се овим материјалом, балканологија добија могућност за аналогичу са другим друштвима на Балкану, чији је степен стагнације био такође велики.

Озбиљно замишљена и аргументована доказима, изванредно написана књига Ј. В. Иванове, на тај начин, не само што рјешава постављене проблеме већ и позива читаоца на различите аналогиче. А зар то није доказ њеног успјеха?

М. М. Фрајденберг

С руског превео:
Радоман Јовановић

Митра Ђуришић, СЕДМА ОМЛАДИНСКА

Војноиздавачки завод, Београд 1973

Новембра 1973. године у издању Војноиздавачког завода изашла је монографија пуковника ЈНА Митра Ђуришића *Седма омладинска, односно Седма црногорска омладинска бригада „Будо Томовић“*, како гласи њен други наслов, дат на почетку књиге. Војноиздавачки завод, у едисији „Ратна прошлост наших народа“, објавио је до сада велики број књига, међу којима и неколико десетина монографија јединица НОВ и ПО Југославије. Монографија Митра Ђуришића једна је од бољих ове врсте. Уједно, то је и прва монографија о црногорским бригадама писана на научној основи. У Митру Ђуришићу 7. црногорска омладинска бригада наша је обрађивача, који је за њу емотивно везан као њен припадник од првих дана и који је истовремено познати војни историчар. Та емотивна везаност била је несумњиво један од основних мотива који су Ђуришића одређили да приступи обради ове, по времену настанка млађе али прослављене црногорске бригаде, а његово искуство у раду ове врсте гарант за квалитет монографије. Ђуришић се, истина, прете-

жно бавио ранијом историјом (период балканских и првог свјетског рата), али и темама из народноослободилачког рата 1941—1945. Монографија о 7. омладинској бригади му је до сада најзапаженији рад из тематике НОР-а.

Сваки историчар је свјестан колико је тешко написати монографију о било којој бригади НОВЈ, нарочито о оним тренуцима из живота и рада бригада који нијесу значили борбу а ипак су били врло значајни за борбу, прије свега кроз процес уздизања борачког и руководилачког састава и васпитања и челичења кадрова. Писати само о борбама, макар колико комплексно, недовољно је, јер су бригаде биле и прворазредна школа кадрова за ново социјалистичко друштво које се рађало. А у документима и сјећањима остали су сачувани, толико-колико сачувани, углавном само подаци о борбеним активностима јединица НОВЈ. Управо зато мало има монографија о бригадама НОВЈ. Митра Ђуришића нијесу омеле тешкоће да приступи обради 7. црногорске омладинске бригаде онако како је то објективно и субјективно било могуће.

Монографија *Седма омладинска*, са илустрацијама, има 284, а са прилозима на крају 344 стране. Основни текст подијељен је на два дијела: први, који се односи на период од оснивања бригаде крајем 1943. године до ослобођења Црне Горе 1945. године и други дио, од ослобођења Црне Горе па до коначног ослобођења Југославије. Међутим, за композицију књиге од већег значаја је подјела на поглавља, извршена по хронолошком и проблемском критеријуму. Не рачунајући увод, тих поглавља има 15. У уводу је дат краћи преглед војно-политичке ситуације у Црној Гори крајем 1943. године и објашњени општи услови у којима је поникла 7. црногорска омладинска бригада. У даљем тексту основна пажња поклоњена је Бригади, с тим што је аутор редовно водио рачуна да је правилно лоцира у шири ток збивања. Сем војним активностима, аутор је одређену пажњу поклонио и другим, нарочито културно-просвјетним и политичко-васпитним активностима. Једно поглавље, које се односи на период када је Бригада имала нешто дужи предах у борби, посвећено је искључиво овим активностима.

Основна и најзначајнија била је свакако борбена активност Бригаде, која је у књизи прегледно и на убједљив начин приказана. Поред документационе основе на којој је књига заснована, томе је допринио и ауторов стил, који материју чини још више занимљивом и лакоом за читање.

Седма бригада формирана је од припадника народноослободилачког покрета из разних крајева Црне Горе. Руководећи састав даље су углавном 4. и 5. црногорска бригада. Први мјесеци живота и рада Бригаде протекли су у стицању борбених искустава, јер су огромну већину бораца чинили младићи и дјевојке који су први пут ступили у оружану борбу. Први већи ватрени окршај Бригада је доживјела у првој половини априла 1944. године, приликом неуспјелог напада јединица 2. ударног корпуса на непријатељ-

ске гарнизоне у долини ријеке Зете. Том приликом Бригада је имала 17 мртвих и 60 рањених. Непун мјесец касније, у борбама за ослобођење Берана, 7. бригада показала је знатно више смалажљивости, односно њени борци више умјешности и дисциплине у борби, што је резултирало побједом над непријатељем, који је разбијен и протјеран, уз губитке од више стотина мртвих и рањених.

Раст Бригаде у квалитативном смислу и даље је настављен. Средином 1944. године она је добијала ласкаве оцјене надређених штабова и команданата. Четрнаестог јула, приликом дефилеа испред трибине у Колашину, на којој су стајали највиши војни и политички руководиоци Црне Горе и представници страних војних мисија, Бригада је добила оцјену Пека Дапчевића да је једна од најдисциплинованијих бригада 2. корпуса, а недјељу дана касније Политодјел 3. дивизије је извјештавао да се Бригада може „рачунати у ред бољих јединица наше војске“. Такве оцјене она је потврдила новим изванредним успјесима, које је постигла августа 1944. године у тзв. Дурмиторској операцији. Највећи њен успјех у овој операцији представљало је уништење тзв. Гвозденог пука Павла Ђуришића на Крнову. Уз сопствене губитке од само 1 мртвог и 6 рањених, Бригада је избацила из стоја близу 1000 војника овога пука (преко 350 убила, још већи број ранила и 180 заробила), који је тада престао да постоји као посебна четничка формација.

Седма омладинска је била већ надалеко позната и прослављена бригада НОВЈ. Њени руководећи кадрови су у све већој мјери ишли у друге јединице НОВЈ, за војне и политичке старјешине, а на њихова мјеста су долазили борци (из Бригаде) који су се посебно истакли по храбрости, издржљивости и дисциплини. У исто вријеме Бригада је попуњавана новим борцима, међу којима је све више било и оних који су до тада служили у непријатељским

формацијама. Почетком 1945. године имала је 1661 бораца, око два пута више него приликом формирања. Међу борбама које је последије Крнова водила ваља посебно истаћи једномјесечне борбе у Санчаку средином јесени 1944. године, затим ангажовање у завршним борбама за ослобођење Црне Горе, и, на крају, учешће у борбама за коначно ослобођење Југославије, почев од Сарајевске операције па до борби последије капитулације Њемачке на сјеверозападу наше земље у којима је дефинитивно окончан отпор њемачког окупатора и похватан или убијен највећи број његових сарадника у рејону Зиданог Моста. Све те, као и све друге борбе које је Бригада водила, нашле су мјеста у књизи *Седма омладинска*.

Аутор је покљонио пажњу и истакнутим борцима и руководиоцима Бригаде и значајнијим кадровским промјенама. Нарочито се кроз описе у књизи на више мјеста истиче горастасна фигура народног хероја Ника Стругара, команданта Бригаде и већ одраније прослављеног команданта у 4. црногорској пролетерској бригади, затим истакнута фигура народног хероја Петра Војводића, једног од команданата батаљона, и других личности. На више мјеста истакнуте су подвизи или разне згоде и незгоде појединих бораца, за шта је аутор већином користио текст у напоменама. Квалитету књиге допринијеле су несумњиво и скице (11) и документарне фотографије (23). У књизи, наравно, није пропуштено да се каже и о неуспјесима које су Бригада или поједини њени дјелови имали у неким борбама, да се укаже на недостатке у организацији неких служби и сл.

На крају књиге су прилози. Поред уобичајеног (извори и литература, регистар личних имена, географских назива и војних јединица и садржај), ту се налази и списак погинулих бораца 7. црногорске омладинске бригаде „Будо Томовић“, који је посебан доказ ауторовог напора да својој књизи подигне вриједност и да је још више приближи читаоцу, по-

себно оном који је личним доприносом, својим или чланова његове породице, везан за ову бригаду. Списак садржи податке о години и мјесту рођења погинулих, за највећи број њих о чети или батаљону у којима су се налазили, и датуму и мјесту гдје су погинули. Према том списку, који је вјероватно непотпун, у 7. црногорској омладинској бригади је од њеног оснивања до краја рата погинуло 439 бораца.

Мада се из напомене на крају углавном види како се до списка дошло, а из напомена везаних за основни текст и то да је аутор контактирао са многим преживјелим борцима и руководиоцима Бригаде и користио њихова сјећања и изјаве, штета је ипак што књига нема предговор у коме би био изложен ауторов истраживачки поступак, који је свакако био много сложенији него што напомене кажу. То би, поред осталог, послужило као искуство за оне који се буду бавили сличним темама.

Добро је што преживјели борци и руководиоци 7. црногорске омладинске бригаде намјеравају да издају зборник сјећања о својој бригади, о њеним борбама и истакнутим побједницима, о погинулим друговима и сл. У зборнику ће бити изложене многе појединости које у књизи нијесу могле бити саопштене, али које ће у сваком случају представљати корисну надопуну књиге, односно које ће још више употпуњити слику о 7. црногорској омладинској бригади. Посебно тај зборник сјећања може бити користан за употпуњавање списка погинулих бораца 7. бригаде, за шта се пледира и у књизи *Седма омладинска*.

При објављивању двију публикација о 7. омладинској бригади поступак је могао бити и обрнут: прво зборник сјећања, па монографија. Ипак, очекивати је да ће и овакав поступак постићи исти крајњи циљ. Он, уосталом, са своје стране свједочи о самопоздању аутора *Седме омладинске* и олакшава посао онима који ће радити на зборнику сјећања.

Б. Вујовић

Др Момчило Зечевић: СЛОВЕНСКА ЉУДСКА СТРАНКА
И ЈУГОСЛОВЕНСКО УЈЕДИЊЕЊЕ

(Институт за савремену историју и НИП Експорт-прес — Београд 1973)

О стварању државе југословенских народа 1. децембра 1918. године, о свим оним сложеним и бурним процесима и догађајима који су претходили том чину, како прије тако и у току четворогодишњег најкрвавијег до тада свјетског обрачуна (1914—1918), а посебно у последњој његовој години — написано је веома много радова, који су и разноврсни и различити по свом карактеру и начину третирања проблема уједињења народа на словенском југу. Па и поред тако великог броја радова, међу којима има и врло познатих научних расправа и студија, феномен уједињења југословенских народа још није потпуно обрађен. Чини се да изостаје у тој обради аспект друштвено-економске и идејно-политичке узрочности и неминовности која је довела до тог квалитетног скока у развиту наших народа. Добрим дијелом литературу о југословенском уједињењу карактерише разматрање последица, што је проистекло из оних сложених политичких, националних и социјалних конфликта који су пратили новостворену државну заједницу од првих дана њеног живота па до априлског слома 1941. године. Како се политички живот у Југославији између два свјетска рата одвијао у крајње заоштреним односима између српске, хрватске и словеначке буржоазије, а нарочито између великосрпске и великохрватске буржоазије на питању подјеле власти, што је поворено имало врло драматичне тренутке и водило завршетку крајње трагичном по интересе заједничке државе — то се таква ситуација рефлектовала и на историографију о уједињењу 1918. године. Српска и хрватска буржоазија, занемарујући допринос и значај борбе осталих југословенских народа и напредних снага, за стварање нове државе, истицање су да је уједињење углавном њихово дјело. Због тако наглашеног српског, односно хрватског

национализма, мало је било објективног приказа улоге и других политичких и друштвених снага, појединаца или група које су дале видан допринос конституисању њу југословенске мисли и уједињења. Наглашавање интегралног југословенства и унитаризма такође је било уперено против објективног научног сагледавања улоге оних грађанских партија, револуционарног радничког покрета, политички независних група и појединаца који су дјеловали у правцу стварања југословенске државе.

Међутим, у последње двије деценије приступило се, у више научних центара, планским научним истраживањима свих оних чињеница релевантних за што објективније, материјалистичко сагледавање рада, значаја, доприноса и историјске улоге како појединих грађанских партија тако и других снага и појединаца чије је дјеловање било од утицаја на развитак и оживљавање југословенске идеје, односно њено претварање у реалност на крају I свјетског рата. Захваљујући таквом организованом научном раду појавило се више значајних студија и монографија у Београду, Загребу, Љубљани, Титограду и другим научним центрима.

Студија др Момчила Зечевића — *Словенска људска странка и југословенско уједињење* настала је као резултат реализације програма научних истраживања Института за савремену историју у Београду (одбрањена је као докторска дисертација 1. јула 1972. године, на Филозофском факултету у Љубљани). Појавом ове обимне студије (515 страна), која је добро научно фундирана, стручна и шира јавност, посебно она са српскохрватског језичког подручја, добила је могућност да више сазна не само о улози и мјесту СЛС, као водеће грађанске странке у Словенији према уједињењу, него и разумијевању целокупног положаја и односа сло-

веначког народа у вријеме завршне фазе рјешавања проблема уједињења.

Политичке партије и организације имале су значајну, а неке чак и доминантну улогу и утицај на конституисање национално-политичког концепта у појединим југословенским земљама. Једна од таквих била је, без сумње, и Словенска људска странка, која има значајно мјесто и улогу у оживотворењу идеје о југословенском уједињењу. Зечевић је успио да нам дочара значај ове политичке грађанске партије — која крајем XIX и у првим деценијама XX вијека постаје најснажнија и највећа организована политичка снага у Словенији — у процесу стварања југословенске државне заједнице. Аутор је минуциозним научним истраживањима архивске грађе, проучавањем штампе, мемоарске и политичке литературе, консултовањем великог броја других политичких списа и публикација, као и врло обимне и различите историјске литературе — успио да презентира сва она факта од значаја за разумијевање става ове странке према уједињењу.

Своја научна истраживања др Зечевић је смјестио у вријеме од 1917—1921. године, тј. „од Мајске декларације до Видовданског устава“, како и стоји у поднаслову студије. Опредјељујући се за овај временски оквир, он се правом истиче да су у њему дошле до изражаја „у борби за ослобођење и националну еманципацију“ стварни интереси словеначког народа, „како у самом чину уједињења, тако и доцније у заједничкој држави“.

Значај ове студије је прије свега у чињеници што она баца више свјетлости на словеначку компоненту уједињења, на допринос најмасовније и најауторитативније политичке грађанске партије словеначког друштва, без чега се не може потпуно разумијети и схватити питање југословенског уједињења, као и сагледати читави онај сложени процес, бурни токови кроз које је та идеја пролазила све до доношења Видовданског устава 1921. године. И

хронолошки, када је у питању словеначка компонента југословенског уједињења, аутор је 1917. годину узео као почетну, а 1921. као завршну у тој историјској најсудобоноснијој фази борбе за стварање и стабилизацију југословенске државе. То је вријеме када је развој ратних догађаја нагловјештавао неминовни слом Централних сила и побједу Антанте, то је вријеме када се идеје југословенства и тежње за уједињењем народа на словенском југу интензивирају, постају преокупација и политичких странака, организација, националних буржоазија, затим социјалистичких снага и истакнутих појединаца, како међу нашим народима у оквиру Аустро-Угарске тако и ван ње: у редовима политичке југословенске емиграције у Лондону, код српске владе на Крфу, црногорских грађанских либералних политичара, присталица уједињења у Паризу.

У уводном дијелу студије Зечевић је дао осврт на присуство југословенског питања у политици СЛС прије 1917, истичући да се идеје југословенства и тежње за зближавања Словенаца са осталим југословенским народима јављају приближно у исто вријеме када и код осталих југословенских народа и да имају, донекле, своју заједничку историју. Разумије се, југословенска идеја код словеначког народа имала је и свој специфични ход, али ход који се уклапао у она општа југословенска кретања и стремљења што долазе до изражаја почетком XX вијека. Укратко: на концизан начин саопштена нам је историја југословенског питања у словеначком политичком животу, прије него што је ово питање ушло у своју завршну фазу, актуелизирано познатим догађајима (1917—1918), у посљедње двије године првог свјетског рата, кад је постало извјесно више него икада раније да ће се срушити зграда црно-жуте монархије. Говорећи о носиоцима југословенске мисије и стремљења, аутор каже:

„Развитак југословенске мисли у политичком животу словеначког народа везан је превасходно за

програмску оријентацију и активност најважнијих словеначких политичких странака, клерикалне, либералне и социјалдемократске, тј. Словенске људске странке (СЛС), Народнонапредне странке (ННС) и Југословенске социјалдемократске странке (ЈСДС). Од свих словеначких политичких странака и група најзначајнија је била Словенска људска странка. Не само као носилац словеначких визија југословенства у првим годинама нашег века и њихов најбољи тумач, већ и због тога што је као најјача странка била и стварни политички израз већег дела словеначког народа, одлучујући фактор у унутрашњем политичком животу и пресудан на спољњем плану“.

Разрађујући даље ову масао ау, отор је показао какав је био карактер југословенског процјема ове најзначајније политичке словеначке грађанске странке, указујући да је њен концепт имао клерикално политичко обиљежје са више варијанти и путева његовог остваривања и реализације. Посебно је наглашен значај концепта Јанеза Евангелисте Крека и његових присталица који се карактеришу и до првог свјетског рата дубоком оданошћу „идеји југословенског зближавања“, без обзира на одређене заблуде и „идеализам при сагледавању практичних рјешења“. Аутор с правом истиче да су балкански ратови имали одређеног утицаја на „јачање националнореволуционарних тежњи међу словеначком, католичком ђачком и студентском омладином“ и да су допринијели да она учини „крупан корак на проширивању уских основа словеначког „клерикалног југословенства““.

По аутору, и друге двије словеначке политичке партије: Народнонапредна странка и Југословенска социјалдемократска странка „у својим национално-политичким концепцијама у начину решавања југословенског питања, нису биле далеко од основних поставки које су доминирале у програму клерикалног табора“ Ипак, стоји чињеница да Југословенска социјалдемократска странка, добрим ди-

јелом идеолошки и социјално повезана са далеко снажнијом њемачко-аустријском социјалдемократском странком пред први свјетски рат и све до пред његов крај, разумије се, југословенској идеји није посвећивала, као што је словеначком националном питању, посебну, рекли бисмо, одговарајућу пажњу. Чињенице говоре да је СЛС била најпуније ангажована на његовању и оживо-творењу југословенске мисли у словеначким земљама и прије и у току првог свјетског рата. Истину, првих година рата положај СЛС, као и осталих политичких странака у Словенији, постао је прилично тежак, па се политичка активност углавном сводила на унутрашња страначка питања. Ради се о времену када замире рад Парламента у Бечу и кад владајући кругови у Аустро-Угарској заводе војни апсолутизам. Ново стање највише је погодило словенске народе у Монархији, при чему су највише трпјели Словенци. У условима војног режима није било могуће организовати политичку активност ни клерикалне странке ни словеначког католичког покрета у цјелини. Редови СЛС почели су да се осипају, а све више је долазило до изражаја и сукоб у страначком вођству, што је нарочито постало јасно у јануару 1917. године. Али сукоб око питања југословенског програма СЛС, који је актуелизиран око доношења Мајске декларације и у вријеме декларацијског покрета уопште — имао је за последицу афирмацију и политичко актуализирање југословенске идеје, „њен бржи продор у најшире слојеве словеначког народа“. Управо, тај нови моменат и обрт у политичком животу даће нов импулс политичком ангажовању СЛС као највеће, најмасовније и организационо најизграђеније странке у словеначком народу.

Први дио ове монографије третира Словенску људску странку и њено ангажовање према југословенском уједињењу и стварању заједничке југословенске државе. Управо, у овом дијелу се обрађује историја југословенског питања онако како га је заступа-

ла и реализовала СЛС од 30. маја 1917. до 1. децембра 1918. године, односно од одношења Мајске декларације у Бечу до проглашења уједињења југословенских земаља у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца у Београду. У политичком животу словеначког друштва уопште, а посебно СЛС, овај период (од годину и по дана) представља један од најсложенијих и најбурнијих периода у његовој историји. На основу анализе нових историјских чињеница и драгоцјених података, аутор даје широку и сложену лепезу идеја и догађаја који су доминирали не само у крилу СЛС, већ и код других политичких странака и организација у Словенији. Прегледно излаже и прати еволуцију југословенске политике СЛС, зависно од догађаја који су настајали како у Монархији тако и изван ње, дајући им савремено тумачење. Један од најзначајнијих, преломних догађаја на питању југословенског уједињења у словеначком клерикалном покрету био је обнова парламентаризма у Монархији и стварање услова за слободну комуникацију и договарање међу југословенским и другим словенским политичарима, посебно Чесима. Захваљујући тим новим политичким моментима и односима, најзад 30. маја 1917. године настаће позната Декларација Југословенског посланичког клуба у Бечу, позната као Мајска декларација, у којој је програм за рјешење југословенског питања формулисан као компромис политичара из Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине и Војводине. Мајска декларација за клерикалне политичаре у Југословенском посланичком клубу у ком је утицај политичких првака из СЛС Ј. Крека и А. Корошеца био врло велики и значајан, требало је да постигне, како то Зечевић, једноставно али у основи тачно, истиче, „три основна резултата: да поново, у међународним условима, истакну потребу решавања југословенског питања у Аустро-Угарској; да укажу на нужност његовог решавања; да у том циљу окупе од тада расуте и нејединствене политичке снаге Југосло-

вена и да на крају, заједно са њима, како аустројским владајућим круговима, тако и силама Антанте, изразе свој национални интерес за стварање југословенске државе са ослонцем на Аустројску и кућу Хабзбурга“.

Мајска декларација представљала је значајан напредак, извршивши врло снажан утицај мањевине на све политичке странке и њихова вођства, ангажујући за крајњи циљ: борбу свих југословенских народа за остваривање јединства, за потпуну националну и политичку еманципацију, наравно, у оквиру остварења буржоаско-класних интереса, што је било далеко од решавања југословенског националног и социјалног питања револуционарним средствима и методама.

Писац рељефно приказује држање СЛС у прва три мјесеца 1918. године, у вријеме када је њено вођство „водило интензивну политичку кампању за окупљање ширих слојева народа захваћеног декларацијским покретом“. То је био период унутрашње консолидације странке у чијим је редовима иначе било доста подвојености. На питању уједињења Југословена у оквиру Аустро-Угарске и стварању „самосталне југословенске државе“ средином 1918. године постигнуто је значајно политичко окупљање југословенских политичких странака и група. У свему томе ново вођство СЛС на челу с Антоном Корошцем имало је превасходну ријеч међу словеначко-хрватским југословенским оријентисаним политичарима.

У осталим поглављима првог дијела студије аутор указује на еволуцију политичких ставова СЛС и саме идеје југословенства. То се јасно испољавало на ставу странке према стварању Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, у мисији Антона Корошеца у Женеви и Паризу, у односу на склапање Женевског споразума и нарочито њеном држању према уједињењу 1. децембра 1918. год.

Акт уједињења аутор с правом карактерише као споразум врхова српске са врховима хрватске и словеначке буржоазије, што је имало далекосежне посљедице за

живот југословенских народа у заједничкој држави. Истина, ово мишљење није ново. О томе је доста писано и дате су прихватљиве историјске оцјене. Међутим, у овој студији ново је то да Зечевић „у чину проглашења прводецембарског акта, донетог од стране југословенских буржоаских кругова на недемократски начин“, у чему је СЛС врло активно учествовала од почетка до краја, успјешно даје политичку панораму и процјену клерикалног вођства словеначке буржоазије, које је у право у прихватању таквог уједињења видјело перспективу да учествује у подјели власти у новој југословенској државној творевини. При томе аутор налази оправдање за заокрет и одступање вођства ове странке „од својих програма и принципа у националној политици“, а то другим ријечима значи одступање од демократских захтјева за уједињење југословенских земаља, истичући да су те промјене настале под притисцима великосрпске буржоазије и њене перфидне политичке игре. Нема сумње да је постојао и притисак великосрпске буржоазије и њена перфидна игра и политичка комбинаторика да што прије дође до онако недемократског акта о уједињењу. Али то је само једна страна истине. Друга лежи, поред онога што је аутор већ истакао, у сплету веома сложених међународних околности у којима су се нашле и словеначке покрајине и национални интереси словеначког народа. Због тога се и словеначка буржоазија журила да у новој државној заједници колико-толико обезбиједи своје националне и класне интересе, јединствено тржиште које је посебно било атрактивно за словеначку буржоазију као најразвијенију у оквиру граница државе која се конституисала. Није био, наравно, без утицаја за вођство СЛС у цјелини ни моменат растућег револуционарног расположења у радничком покрету и земљи и страх од ширих социјалних покрета, односно социјалистичке револуције, чији су се знаци под идејама Октобра запажали и у на-

шим земљама. Све је то убрзавало споразумијевање и, наравно, одступања од раније израђених принципа о демократском начину уједињења.

У другом дијелу књиге аутор разматра политичко дјеловање и држање СЛС у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца у периоду од 1. децембра 1918. до 28. јуна 1921. године, односно од проглашења уједињења до доношења Видовданског устава. Странка, као и многе друге, дјелује у овом периоду у новим политичким условима, у заједничкој југословенској држави, учествујући у образовању прве владе Краљевине СХС. Овај дио књиге има шест поглавља, која чине цјелине зависно од етапа у развоју догађаја и организационог и политичког конституисања нове државе. Тако се разматрају питања сазива привременог народног представништва, избора за уставотворну скупштину, покушаја стварања југословенске клерикалне странке, односно према српским грађанским странкама (односно посебно радикалној демократској), ставу према отварању хрватског питања, затим спровођењу припремних мјера за доношење устава, преласку странке у опозицију крајем 1920. године и испољавању отпора увођењу централистичког устава.

Анализирајући овај период живота и рада СЛС, аутор истиче да у измијењеној и „новој конституацији политичких односа и интереса, у борби између демократа и радикала за власт, Словенска људска странка није успјела да нађе прави политички ослонац и подршку за своје програмске ставове“. Међутим, оно што добрим дијелом карактерише овај период политичке ангажованости ове клерикалне странке, по Зечевићу јесте то да је она ради заштите страначких интереса и католичког покрета врло успјешно „спроводила политику на два колосјека, једну 'домаћу' у Љубљани и другу 'високу' у Београду, што јој је постало једно од главних тактичких оружја у политичким борбама у југословенској политици између два свјетска рата“.

У цјелини узето, ова студија пружа и стручној и широкој јавности у нас потпунију представу о доприносу СЛС развоју идеје југословенства и рјешавању југословенског уједињења. Аутор је доста јасно показао да је она у првим годинама живота у заједничкој држави, иступајући као једна од водећих грађанских политичких партија, превасходно штитила словеначке националне интересе. Али оваква тврдња може се само условно прихватити, јер је под заштитом „словеначких националних интереса“ клерикално вођство ове странке, разумије се, подразумијевало углавном своје, буржоаске и ускокласне интересе, а не и интересе словеначке радничке класе. Напротив, она је стално од револуционарног расположења словеначке радничке класе заирала и страховала, и то је био велики разлог, између осталог, што се Словенска људска странка експонира као фактор очувања и консолидације југословенске државе онакве каква је створена 1. децембра 1918. године. У закључку о ставу СЛС и њеном залагању за одбрану и очување Краљевине СХС, у вријеме до доношења Видовданског устава, чини се, недостаје потпунија анализа економског фактора као битног за став и политичке погледе врхова клерикалног покрета који је окупио највећи дио словеначке буржоазије, а која је у единственом тржишту у новоствореној држави видјела велику шансу за свој даљи развитак. Управо, поред иначе тачних, исправних закључака др Зечевића, мислимо да битан разлог за залагање да се очува кохезија онакве

југословенске државе, упркос политичког разочарања клерикалних словеначких кругова — лежи и у чињеници да је словеначка буржоазија врло реалистички гледала на констелацију и међународних политичких прилика, схватајући да су, ипак, заштита од револуционарних побуна у држави СХС и њено „гладно“ тржиште — довољна компензација и разлог да се прихвати онакав концепт централистичког и унитаристичког уређења државе.

Студија представља видан допринос савременој историографији уопште. Надостаји и недоречености, којих свакако има, не умањују толико њену вриједност колико указују на сложеност проблема које је аутор морао да рјешава у свом истраживачком и аналитичком послу.

Чињеница да студија почиње врло опширним Предговором аутора омогућује да се и нестручњаци лакше уведу у њу. Добро је и то што је у закључку аутор у ствари дао јасан резиме. Све је то гаранција да ће књига бити топло прихваћена и од читалачке, а не само стручне јавности. Напомињемо да језгровит, течан и јасан стил такође чине да се ово научно историјско штиво са интересовањем чита. И та страна аутора одликује као човјека од пера и препоручује јавности.

Студија има и резиме на њемачком језику, што ће омогућити да је користе и стручњаци на страни.

На крају дат је импозантан преглед извора и литературе коју је аутор употријебио у писању студије, као и регистар имена.

М. Дашић

„НАСТАВА ИСТОРИЈЕ“ (Осврт на бројеве 1, 2, 3 и 4 за 1973. годину)

Настава историје — Настава појестичи — Настава по историја — Поук зодовине — излази као орган Савеза друштава историчара Југославије и третира историјску наставу на свим ступњевима образовања у нас. Под овим насловом (у коме се истовремено одражава језичка и национална рав-

ноправност) часопис излази од почетка школске 1967/68. године; у ствари чини наставак „Историјског прегледа“ који се угасио 1964. године услед неријешених финансијских питања.

Часопис *Настава историје* првенствено је намијењен наставницима историје, а његови издавачи

су издавачке куће за уџбенике и наставна средства из свих наших република (Државна založba Словеније — Љубљана, Школска књига — Загреб, Завод за издавање уџбеника СР Србије — Београд, Завод за издавање уџбеника СР Босне и Херцеговине — Сарајево, Републички завод за унапређивање школства — Одјељење за уџбенике — Титоград и Просветно дело — Скопје). Све ове куће, обједињене у Сталну конференцију југословенских издавача уџбеника, 26. јануара 1973. године закључиле су уговор са Савезом друштвава историчара Југославије о издавању часописа, преуевши чврсту обавезу у погледу редовног финансирања, растурања, састављања уже и шире редакције, као и другим питањима техничке природе (утврђивање цијене, обављање администрације и сл.). Ваља напоменути да се овај договор показао као веома позитиван за излагање часописа. Тако су (први пут) у 1973. години редовно изашла сва четири броја. Сједиште редакције је у Загребу, гдје се часопис и штампа у оквиру Школске књиге, а главни и одговорни уредник му је др Хрвоје Матковић, док је шира редакција састављена од представника друштвава историчара из свих република и покрајина. Чланови редакције су и неки истакнути научни радници и професори историје са универзитета.

Часопис има три сталне рубрике: Настава, Знанствени резултати и Информације. Централна рубрика је, с обзиром на карактер гласила, Настава. Али када се баца поглед на објављене прилоге одмах се уочава да и рубрика Знанствени резултати обилује значајним научним саопштењима, чланцима и прилозима, који доприносе стручном уздицању наставника историје и омогућавају им да се боље снају у обради појединих програмских тема и садржаја. Рубрика Информације редовно доноси приказе, осврте, критике и биљешке на нове историјске расправе, студије, монографије, хронике и другу историјску литературу. У овој рубри-

ци су приказивани и историјски часописи у нас и у свијету, као и методски приручници, а поред њих налазимо информације о организацији и раду музеја, затим осврте на историјске атласе, конгресе историчара, симпозијуме, сајетовања, семинаре и друге стручне и научне скупове које организују друштвава историчара у републикама и покрајинама. Ова рубрика доноси и информације о раду републичких и покрајинских историјских друштвава, затим научних институција и других организација.

Свеске које су изашле у 1973. години (бр. 1, 2, 3 и 4) посебно су богате темама — како оним које третирају питања наставне теорије и праксе тако и оним што се односе на научне резултате и истраживања. Илустрације ради истичемо само неке наслове прилога објављених у рубрици Настава. Тако у броју 1 објављене су у овој рубрици ове теме: „Бој за словенске меје, Скупински поук — Марија Хрен, Неки друштвено-морални ставови наших петнаестогодишњака — Благота Драшковић; у броју 2: Неке могућности марксистичког тумачења религије у настави историје — Перко Војиновић, Неки друштвено-морални ставови наших петнаестогодишњака — Благота Драшковић; у бр. 3: читава рубрика, као и сам број, посвећена је тридесетогодишњици великих битака на Неретви и Сутјесци и тридесетогодишњици стварања нове Југославије, са текстовима др Хрвоја Матковића, Франка Мирошевића и Душанке Сивачки; последњи број (4) за 1973. годину доноси прилоге: Хрватска 1903. године — предавање у III разреду гимназије — Франко Мирошевић, Илинденски устанак и Крушевска република, обрада наставне јединице у VII разреду основне школе — Дамјан Лепчески, Словенска револуционарна претеклоост, Пример проблемске обравнаве в средњој школи — Томаш Вебер, Како треба схватити концепцију уџбеника повијести за V разред основне школе — Благота Драшковић. У овој рубрици објављена су и два

полемичка прилога: Фехми Пушколи из Приштине у чланку О чему је реч (у броју 2) полемише с написом Новице Лекића (Приштина) Неке недоследности у конципирању наставног програма историје у САП Косово (напис објављен у броју 3 за 1972. годину). Лекић је у броју 4 за 1973. годину одговорио Пушколију под насловом: Реч је управо о недоследностима и непринципијелности. Ова полемика, мада мјестимично са жучношћу и грубошћу, врло је интересантна и свакако ће допринијети да се наставни програм историје у САП Косово побољша и конципира тако да не само одрази историјску прошлост већ и да буде идејно знатно актуелнији.

У рубрици Знанствени резултати, у сва четири броја, објављено је укупно 11 прилога, разноврсних по тематици и садржају. У њима аутори обрађују поједина питања, што је без сумње од великог значаја за наставнике историје. Ово утолико више што су прилози писани у свјетлу најновијих истраживања и што се темеље на најновијим историографским резултатима, те наставницима историје омогућују да продубе своја стручна знања и да те нове резултате успјешно примике у наставној пракси. О каквим је темама и научним питањима ријеч најбоље говори садржај рубрике: др Хрвоје Матковић — Светозар Прибићевић и самостална демократска странка, др Војо Кужевић — Поставувањето на македонското прашање под Дрвштвото на народите (1920—1934), др Скендер Ризај — Рударство Косова (бр. 1); др Калман Чехак — Раднички покрет у Ванату до оснивања Социјалдемократске партије, др Жеке Каропец — Штајтенбершки кнечки упор, др Јосип Лучић — Краљ Томислав и његово доба (бр. 2); Виктор Кучан — Тито на Сутјесци, др Ходимир Сиротковић — Оснивање и прво засједање ЗАВНОХ-а (бр. 3); др Богдан Кризман — Градишће на Паришкој мировној конференцији 1919—1920, Петар Стрчић — Народноослободилачки рат у Истри 1943. године и др Бранко При-

бићевић — Сукоб КП Југославије са Коминформом и његов значај за савремене социјализам и радничке покрете.

Сваки прилог је обрађен концизно, уз употребу научног апарата, а поједини и назнаком извора и употријебљене литературе. Због тога наставници у њима добијају најсвјежије историјско штиво о одређеном питању, што им даје могућност дубље и студиозније обраде појединих наставних садржаја у процесу наставе.

Од броја 1 за 1973. годину часопис је увео рубрику Разговарамо с истакнутим повјесничарима, у којој ће наши најистакнутији историчари давати одговоре уреднику о најактуелнијим питањима и проблемима историјске науке. Ова рубрика, према досадашњим разговорима и начину вођења, обећава много, врло је интересантна, а читаоца упућује не само у научни свијет појединих историчара, већ и у проблематику још недовољно испитаних и истражених феномена историјске науке. У 1973. години гости ове рубрике били су академици: др Јарослав Шидак (Загреб), др Васо Чубриловић (Београд), Лубен Лапе (Скопје) и проф. др Мате Сузић (Загреб). Њихови разговори донијели су часопису нови квалитет. Они указују не само на размишљања истакнутих историчара већ и на поједине стратешке правце и проблеме којима треба да се организованије баве наше академије наука, историјске катедре, институти и друге научне установе задужене за испитивање и истраживање историјске прошлости наших народа и њихових веза са другим народима.

Рубрика Информације (у готово сва четири броја) садржи доста информативних текстова. Они говоре о ономе што се збива и што је најактуелније на плану историографије, стручног и организационог рада на усавршавању наставника историје, мјера за унапређивање рада архива и архивских служби, музеја, института за историју, ту су и информације о резултатима рада историјских друштава и сл. Ова рубрика има

повремено и подрубрике, као: Прикази, Семинари, Музеји, Савјетовања, што уноси систематичност у информисање читалаца.

Занимљиво је истаћи да је досад највише сарадње било из СР Хрватске, што се да објаснити и чињеницом да је сједиште редакције у Загребу. Међутим, број објављених прилога, њихова тематска и садржајна разноврсност — упућују на закључак да су чланови Друштва историчара Хрватске знатно више сарађивали у овом гласилу од других. Истина, у посљедњих неколико година, а посебно у 1973, више је сарадње и из других република и покрајина. Уочљиво је да је најмање прилога из Босне и Херцеговине, Црне Горе и Косова, што није адекватно стручним и другим могућностима њихових историчара. Када је ријеч о томе, посебно истичемо да нема оправдања за недовољну сарадњу из Црне Горе. Активност Друштва историчара Црне Горе је одавно запажена, знатан број његових чланова врло успјешно сарађује у низу историјских и других часописа који третирају педагошке и методске аспекте наставе; а један број научних радника ове Републике су афирмисани историчари и од реномеа у научној и широј јавности. Ако се то има у виду, онда је необјашњиво што ни један једини прилог из Црне Горе није објављен у рубрици Знанствени резултати. У 1973. години објавили су чланови Друштва историчара Црне Горе 4 прилога у рубрици Настава и 4 у рубрици Информације. А то је свакако недовољно. Тим више што за овај часопис влада велико интересовање међу наставницима и професорима историје у Црној Гори, као и студентима гру-

пе историја на Педагошкој академији у Никшићу. То најбоље потврђује чињеница да има 93 претплатника, скоро 30 посто више од преузете обавезе приликом договора о финансирању и растурању ове публикације. Све то говори да се ово гласило прилично чита и користи у настави историје и шире. Та чињеница такође обавезује да се организованије приђе сарадњи из Црне Горе у овом иначе веома угледном гласилу.

Но без обзира на неадекватност сарадње из појединих република и покрајина, часопис Настава историје и по тематици и по броју сарадника, има општејугословенски карактер. Посебно наглашавамо његову актуелност и идејност, која је на неопходној висини и чини часопис квалитетнијим, стварајући му завидан углед у богатству југословенске периодике. Овај часопис је с дужном пажњом, научно и достојанствено обиљежио све важније историјске јубилеје, како оне националног тако и оне општејугословенског значаја, као што су на примјер: 50-годишњица КПЈ, 80-годишњица Јосипа Броза Тита, 30-годишњица великих битака у НОБ (Неретва и Сутјеска), 30-годишњица Другог засједања АВНОЈ-а и др.

Марксистичко тумачење историје основна је научна и идејна основа часописа, што му даје истакнуто мјесто у богатој породици часописа који се баве историјском науком или третирају педагошке и методске аспекте наставе у ширем смислу, али међу којима је у недавној прошлости било и таквих који на својим страницама нијесу досљедно његовали марксистичку мисао.

Миомир Дашић

ХРОНИКА

РЕДОВНА ГОДИШЊА СКУПШТИНА ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Друштво историчара Црне Горе одржало је своју редовну годишњу скупштину 30. марта 1974. године у Никшићу, у згради Педагошке академије. Окупио се ту велик број делегата и гостију. Било је пријатно видјети велики број студената са Групе историја — географија Педагошке академије, који су присуствовали овој скупштини.

У свечаној и радној атмосфери, у присуству представника друштвено-политичког живота Републике и општине Никшић и представника друштава историчара Србије и Босне и Херцеговине, Скупштина је утврдила дневни ред: Избор радних тијела Скупштине, Друштвена улога Друштва историчара Црне Горе (реферат), Извјештај о раду Друштва, Извјештај Надзорног одбора о финансијском пословању, Дискусија о реферату и извјештајима, Разрјешење старе управе, Избор нових органа Друштва и Програм рада за наредни период.

У реферату др Зорана Лакића, предсједника Друштва, изнесена су питања: марксистичко образовање школске омладине и координација рада свих друштвених фактора и штампа са улогом Друштва у процесу развоја образовних и научних установа. Наглашен је задатак чланова Друштва историчара у марксистичком тумачењу прошлости, Истакнута је потреба сарадње са сродним удружењима, затим са ССРН, СУБ-

НОР-ом, ЈНА и студентском омладином. На Скупштини је истакнуто да удружење треба развијати више као друштвене, а мање као струковне организације. Друштво историчара, речено је, има задатак да стално ради на усавршавању наставних планова и програма наставе историје. Посебно ће бити неопходно још пуније укључивање чланова Друштва у израду наставних програма, оцјењивање уџбеника историје са стручног и идејног аспекта, у писање уџбеника за основне школе у нашој Републици и сл. У вези са досадашњим финансирањем Друштва историчара Црне Горе речено је да оно није ријешено.

Опширан и исцрпан извјештај о раду Друштва поднио је Павле Милошевић секретар Друштва.

У дискусији су учествовали: Славо Бојанић, др Радоман Јовановић, мр Томислав Жугић, Војо Вулековић, Драго Мијатовић, др Драгоје Живковић, др Димо Вујовић, Вукашин Радоњић и др Никола Бабић.

Скупштина је изабрала нову управу Друштва. За предсједника је изабран мр Миомир Дашић, за потпредсједнике мр Томислав Жугић и Војо Вулековић.

Са Скупштине је упућен телеграм Предсједништву СФРЈ и СИВ-у, енергично одбијајући на сртаје италијанске владе на наш суверенитет.

Бранко Маровић

IN MEMORIAM

САВО ОРОВИЋ

I

У Београду је 21. јуна 1974. године изненада умро генерал-пуковник ЈНА Саво Оровић, војни писац, преводилац и научни радник. Живео је његошевски, познат као епска личност од првог, закључно са другим свјетским ратом. И умро је тако на годишњој скупштини Друштва фолклориста Србије: устао је да говори, цитирао је Његоша и цитат није завршио, позлило му је и тако са својом великим идеалом умро.

Саво Оровић је рођен у Лијевој Ријечи 30. јануара 1888. године. Васпитан од малих ногу на Његошевом „Горском вијенцу“ и Мажуранићевом „Смрти Смаил аге Ченгића“, свој трновити животни пут је провео као дужност: служити народу. Основну школу је завршио у родном мјесту а Официрску школу на Цетињу. Послије 1918. завршио је Пјешадијску официрску школу у Сарајеву. Учествовао је у Првом свјетском рату као потпоручник Црногорске војске као командир извиђачког одјељења Доњовасојевићке бригаде. На том положају је показао изванредну личну храброст и предложен за Обилића медаљу али добијање овог највишег црногорског ордена за храброст осујетила је скоро капитулација Црне Горе. У бившој југословенској војсци је напредовао од поручника до пуковника. У НОВ-и је почео 1941. године као борац, а затим је добијао одговорне дужности: савјетник команданта Никшићког одреда, члан Главног штаба Црне Горе, члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ (од 6. маја 1942), командант Официрске школе Врховног штаба НОВ и ПОЈ у Доњем Лапцу у Лици (од 4. новембра

1942. до IV непријатељске офанзиве), делегат Врховног штаба код I, II и III пролетерске дивизије у IV и V непријатељској офанзиви, начелник Главног штаба Војводине (од 29. јуна 1943. — На тој дужности остао десет мјесеци), последије неуспјелог десанта на Дрвар, 25. маја 1944. пребачен са Врховним штабом на Вис, од 1. децембра 1944. био је командант Војног училишта у Београду а последије обуке прве класе Училишта поново прешао на рад у Генералштаб ЈНА. Пензионисан је 15. јануара 1952. године у чину генерал-пуковника ЈНА.

У току НОВ-е и социјалистичке изградње дао је свој пуни допринос и изградњи народне власти. Био је члан Острошке скупштине на којој је формиран први Покрајински народноослободилачки одбор за Црну Гору и Боку Которску. Скупштина је одржана 8. фебруара 1942. године. У предсједништво су изабрани: Марко Стругар, сељак из Цеклина; др Симо Милошевић, професор Универзитета из Боке; Саво Оровић, пуковник из Васојевића; Ђуро Јовановић, сељак из Павковића и Радован Мијушковић, адвокат из Пјешиваца. Делегати Скупштине су се уписали у књигу посјетилаца манастира Острога. У дијелу те изјаве-заклетве цитирани су стихови заклетве из „Горског вијенца“:

Ко издао, браћо, те јунаке.

Крвљу му се прелили бањаци,
крвљу крсно име ославио,
своју дјецу на њ печену ио! итд.
Први потписник је био Симо Милошевић а други Саво Оровић.
Саво Оровић је био и делегат на Конференцији родољуба на Тјентишту 16. јуна 1942. Том при-

ликом је Саво Оровић одржао за-пажени говор који је имао одјека и у земљи и у иностранству. Оровић је касније биран за вијећника АВНОЈ-а, Скупштине Црне Горе и Савезне скупштине.

Идући већ освједоченом линијом народног официра и вјерног сина народа, он је од првог дана рата, а посебно учешћем у најзначајнијим преломним догађајима Народне револуције, као истакнути родољуб убједљиво дјеловао на широке народне масе да је једини исправни пут борбе пут који је одредила КПЈ кроз народну револуцију. Само одређење, присуство и безрезервни подвизи у НОР-у Сава Оровића, дјеловали су као убојито оружје против непријатеља у земљи и иностранству ради чега је Југословенска краљевска влада у Лондону преко Радија Лондон саопштила јавности одлуку, донесену у августу 1942. године, да деградира једнаест официра Југословенске краљевске војске због њиховог учешћа у борби под руководством КПЈ и НОВЈ. Имена тих официра су саопштена следећим редом: Саво Оровић, Веко Булатовић, Бранко Пољанац, Арсо Јовановић, Велимир Терзић, Перо Ђетковић, Рудолф Сремчек, Милета Ђукић, Ратко Мартиновић, Никола Шекуларац и Јака Авшич. На ту деградацију Саво Оровић је истог мјесеца, са положаја, одговорио изјавом за јавност у којој је поред осталог рекао: „Љага намењена мени и мојим јуначким и родољубивим колегама пада на саму Југословенску владу и њене фашистичке измењаре Дражу Михаиловића, Блажа Ђукановића, Баја Станишића итд. А праведни суд народа и историје наградиће свакога по стварној заслуги, јер „Покољења дјела суде, што је чије дају свјема“.

Пут Сава Оровића кроз народну револуцију био је само наставак његовог животног пута до 1941. само сада организован и подигнут на виши степен. Он је још као млади официр на Цетињу био укључен у напредни демократски покрет који се у бившој књажевини и краљевини Црној Гори бо-

рио за уставна права. Као такав био је принуђен да 1910. године емигрира. Радио је као рударски радник у Аргентини и Уругвају, али када је чуо да је почео први свјетски рат, дошао је у домовину и ставио се на расположење Црногорској војној команди. Храбро је ратовао, али када је, у јануару 1916. године, Црна Гора капитулирала пред аустро-угарском војном силом, Саво Оровић није предавао оружје већ је продужио борбу против окупатора као комитета. Једна пећина у којој се Оровић крио од аустро-угарских потјера и данас се зове „Савова пећина“. Док је црногорски генерал Радомир Вешовић водио борбе против аустро-угарских јединица кроз црногорске шуме, Оровић се био прикључио тим одредима, а када је Вешовић капитулирао, Оровић је наставио сам борбу. Притијешњен непријатељским потјерама био је 1918. године, заробљен и осуђен на десет година робије, које је издржавао у познатој тамници „Јусовача“ у Подгорици. Ускоро је била и капитулација Аустро-Угарске и формирање државе Срба, Хрвата и Словенаца. То уједињење је Оровић одушевљено поздрављао. У току своје официрске каријере, Оровић као патриота изграђивао је свој морално политички лик на југословенству и словенству, посебно се одређујући за подржавање традиционалних односа са Русијом и Чехословачком. Тим традиционалним везама наших народа давао је демократску садржину, одушевљавајући се чехословачком демократијом и успјесима совјетске државе као силе која добија у свијету све веће симпатије и ауторитет. Тако се приближио комунистима на чију је борбу са симпатијама гледао. Оровић је провео шест година као командант батаљона и командант мјеста у Невесињу. Одатле је, 1938. године премјештен за команданта пјешадијског батаљона Пјешадијског пука Боке Которске. Док је био на тој дужности положио је 1940. године испит за пуковника. Већ је други свјетски рат почео, иако Југославија није још била напад-

нута. Оровић је у тој ситуацији и на сваком мјесту као активни официр говорио против Њемачке и хитлеризма. Тако је врло запажен један његов говор 12. јула 1940. године у Рисну. У кратком периоду рата Југославије са силама Осовине 1941. године, Оровић је командовао 151. пјешадијским пуком на приморским положајима од Цавтата до Будве. Мада није био члан КПЈ често се хватао у кола која су зачињали војници-комунисти са пјесмом: „Ово коло што се креће, на Русију кретат неће!“ Такво држање још више је дизало углед пуковнику Оровићу.

Када је Краљевина Југославија потписала пристапање Тројном пакту, 25. марта 1941. године, Оровић је као активни пуковник Југословенске војске јавио депешу генералштабном пуковнику Петру Остојићу: „Кажи глас народа: боље гроб него роб!“

Болну капитулацију разбијене југословенске војске Саво Оровић је дочекао са тугом, али са јасним одређењем да не треба признати капитулацију. Своје војнике је учио да асчувају оружје. И он га је сачувао. А кад је КПЈ позвала на општенародни устанак, пуковник Саво Оровић се јавио као редов. Отуда није чудо да су му КПЈ и Врховни штаб НОВ и ПОЈ давали највећа повјерења од војног савјетника партизанског одреда, члана Главног штаба за Црну Гору до члана Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Уз то треба поменути да је Саво Оровић приликом произвођења првих официра НОВ и ПОЈ једини добио, указом од маја 1943. године, чин генераллајтнанта. Та награда је била правична, а он ју је животом и дјелом потврдио.

II

Саво Оровић је као епска личност ушао у нашу новију историју. Но, он је дио себе уградио у нашу грађу за науку и науку. Изникао на народној пјесми и слободарској традицији и сам је био стваралац на том пољу. Непомирљив према ропству, сам је сакупљао и стварао епске пјесме.

Понекад је код њега тешко разлучити његово од народнога, јер су и једно и друго народно. Највише га је интересовало оно што се борило за слободу, што се бунило. Тако је настала његова књига *Невеселички устанак у песми и прози* (Загреб, 1936. стр. 115). То је зборник народног и његовог стваралаштва.

У рату је написао, док су вршене припреме НОВ и ПОЈ за ослобођење Србије, поему у народском духу *Четници и партизани* (прво издање, Бари, 1944. стр. 28; друго издање „Слободне Војводине“ 1944. стр. 28; треће издање на ослобојеној територији, исто 1944. стр. 24). Ова брошура је више пута цитирана и у иностраној штампи.

Послије ослобођења, нарочито од 1960. био је активни члан Удружења фолклориста Србије и учесник, са предавањима и дискусијама на конгресима Савеза фолклориста Југославије. Запажени су његови реферати на конгресима Савеза фолклориста: *Народне песме у ослободилачком рату* („Рад Конгреса Савеза фолклориста Југославије, VIII у Титовом Ужицу“, стр. 207—220. Београд, 1961), *Ђурђевдански обичаји* („Рад IX Конгреса фолклориста у Мостару и Требињу“, стр. 371—382. арајево, 1963), *Оружје у Његошевим делима* („Рад X конгреса фолклориста Југославије“, стр. 111—117. Цетиње, 1964), *Фолклор у делима Ивана Мажуранића* („Рад XI Конгреса фолклориста Југославије у Новом Винодолском, 1964“, стр. 121—128, Загреб, 1966), *Заштита младенаца по архаичним свадбеним обичајима* („Рад XII конгреса фолклориста у Цељу, 1965“, стр. 177—180. Љубљана, 1965) итд.

Као војни писац Саво Оровић је објавио обимнија дјела: *Изненађење у рату* (Издање „Војног дела“, Београд, 1954. стр. 285), *Морално васпитање* (Издање „Војног дела“, 1962, стр. 356) и *Ратни дневник* (Издање „Хронометар“, Београд, 1972, стр. 650).

Његова стручна дјела „Изненађења у рату“ и „Морално васпитање“ намијењена образовању о-

фицирског кадра читају се као белетристика јер су пуна живих примјера из живота и класичне и нове историје. Његов „Ратни дневник“ који обухвата 1941—1945. је вишеструко корисно дјело, јер представља драгоцену збирку оригиналних докумената из историје другог свјетског рата, а посебно наше народне револуције, које ниједан савремени историчар не може мимоићи. Ти документи су тим прије важни што је Оровић био на позицији истакнутог руководиоца у ослободилачком рату. Поред тога овај Дневник представља и драгоцену моралну читанку наше револуције у којој је, аутентично, забиљежено сво главније народно и умјетничко стваралаштво инспирисано епепејом ослободилачког рата и народне револуције.

Предговор за „Морално васпитање“ написао му је Војо Ковачевић а за „Ратни дневник“, Милинко Ђуровић, два његова млађа ратна друга и два еминентна руководиоца у Народној револуцији.

Перд смрт је био спремио још једно велико дјело намијењено моралном васпитању војске и народа о значају борбе против алкохолизма, које је остало у рукопису.

Остало му је у рукопису и дјело о кнезу Николи Васојевићу и зборник народних пјесама из Васојевића.

Саво Оровић се бавио и преводилачким радом. Поред превода у листовима и часописима, превео је са чешког језика дјело познатог пријатеља Црне Горе, Јозефа Холечека, *Мирко Миљанов*, (издање „Просвете“, Београд 1960. стр. 132, предговор написао проф. Радован Лалић).

Као официр Саво Оровић је имао велики смисао за документацију. Остао је за историју његов чувени фото-апарат са којим у НОБ-и и Народној револуцији снимимо на стотине ријетких докумената и ситуација, чиме је сачувао незаборавну документацију вриједну за науку. Избор тих фотоса је сабрао и издао под насловом *Албум фотографија из народноослободилачког рата 1941—1945*

(Издање Војно-историјског института ЈНА, стр. 66).

Саво Оровић се јавља у нашој штампи, и стручним и научним публикацијама од 1930. године. Сарађивао је у „Војном веснику“ (1931. и 1951) „Ратнику“ (1933) „Новом животу“ (1934), „Добровољачком гласнику“ (1936), „Војнополитичком прегледу“ (1942), „Политички“ (1945—1947), „Гласнику Пешадијског војног училишта“ (1946—1947), „Слободној Војводини“ (1946), „Сељачкој борби“ (1947), „Побједи“ (1948), „Словенском братству“ (1948), „Историјским записима“ (1951), „Војном гласнику“ (1951), „Народној армији“ (1952—1953), НИН-у (1953), „Борби“ (1953), „Гласу трезвености“ (1955), „Будућности“ (1957), „Војном делу“ (1954—1958), „Раду Конгреса фолклориста Југославије“ (од 1961), ревији „Овдје“ (1974), „Библиографском вјеснику“ (1961) итд.

Саво Оровић је био ријетка личност нашег друштва. У њему су биле спојене најљепше особине старог ратника и савременог револуционара. Био је одмјерен, правичан, дајући свакоме оно што му припада, без обзира да ли је био на његовој страни или супротной, али када је у питању отаџбина, у завршници га је одијенио правом мјером по оном „што је чије дају свима“. Био је за своје другове, за пријатеље и за друштво тврди угаони морални камен. За заслуге у рату и миру имао је, поред Партизанске споменице 1941. и следећа висока одликовања: Партизанску звијезду I реда, Орден заслуге за народ I реда, Орден братства и јединства I реда, Орден за храброст, Орден народног ослобођења, Орден Кутузова II реда (совјетски), Орден Бијелог лава за побједу I реда (чехословачки), Ратни крст 1939. (чехословачки) и Партизанске звијезде II реда (албански).

Нестанком Сава Оровића нестала је са хоризонта једна епска личност наше историје, али је остало његово дјело.

Нико С. Марчиновић

ИСПРАВКЕ

У *Историјским записима*, бр. 3—4, 1972, у чланку „Избори за црногорску Народну скупштину у јануару 1914. године и програм владе генерала Јанка Вукотића“, на страни 420—421, у напомени 26, изостала су имена пет посланика изабраних у варошима: Цетиње, Ристо Поповић, министар финансија, Никшић, Мило Церовић, трговац, Вар, Лабуд Гојнић, министар унутрашњих послова, Улцињ, Јован Ђурашковић, војно грађански чиновник, Колашин, Симо Марић, трговац. У истој напомени, ст. 421 стоји Мило Драгојевић, посланик Вражегрмске акпетаније, а треба цеклинске капетаније. Вражегрмске капетаније био је посланик Јово Поповић, посједник.

*

У полемици Воја Ковачевића под насловом „Поводом књиге Менсура Сеферовића 'Вријеме ратно Манојла Манојловића', Београд 1971. објављеној у „Историјским записима“, бр. 3—4 за 1972. поткрале су се следеће грешке:

1. На стр. 520, фуснота 23. стоји да је Крсто Црногорчевић био столарски, а треба кројачки радник.
2. На стр. 524, у фусноти 26, два пута се понавља наслов књиге Ремарка „На Западу ништа ново“. Други пут треба да стоји „На Западу *нешто* ново“ (од Ландхофа).
3. На стр. 528, два пасуса, пети и шести одозго, испретуране су ријечи.

САДРЖАЈ

TABLE DES MATIÈRE

	Страна
УВОДНИ ТЕКСТ — — — — — — — — — —	217
ARTICLE DE FOND	
ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ	
ARTICLES ET SUPPLÈMENTS	
Ристо Ковијанић, Бар и Барани у которским споменицима XIX в.	219
Risto Kovijanić, Bar et ses habitants dans les monuments de Kotor de XIV siècle	
Милош Милошевић, Дилеме економске политике Млетачке Републике према Котору и поморским насељима Которског залива	233
Miloš Milošević, Dilemmes de la politique économique de la République de Venise vers Kotor et les autres habitants de la Bouche de Kotor	
Др Богумил Храбак, Подгоричани трговци XV, XVI и XVII века према которској и дубровачкој грађи — — — — —	255
Dr Bogumil Hrabak, Négotians de Podgorica en XV, XVI et XVIIe siècle selon les document des archives de Kotor et Dubrovnik	
Др Славко Мијушковић, Шта значи појам „влаштак“? — — —	271
Dr. Slavko Mijušković, Que signifie le terme «Vlaštak»?	
Др Петар Стојановић, Неки проблеми положаја и улоге цркве и црквене организације у Црној Гори — — — — —	291
Dr. Petar Stojanović, Certains problèmes de la position et du rôle de l'église au Monténégro	
Др Радоман Јовановић, Трговински центри Црне Горе средином XIX вијека и њихова друштвено-економска улога — — — — —	313
Dr. Radoman Jovanović, Centres commerciaux du Monténégro vers le milieu de XIXe siècle e leur rôle social et économique	
Др Новак Рајнатовић, Црна Гора на Берлинском конгресу — — — — —	321
Dr Novak Ražnatović, Monténégro au Congrès de Berlin	
Др Ђоко Д. Пејовић, Насељавање Спужа и начин регулисања аграрних односа (послије 1878. год.) — — — — —	341
Dr. Đoko D. Pejović, Colonisation de Spuz et la manière de la régularisation des rapports agraires (après 1878)	
Др Димо Вујовић, Народна радикална странка у Црној Гори од избора за уставотворну скупштину до земаљске конференције у децембру 1921 — — — — —	
Dr. Dimo Vujović, Parti radical populaire au Monténégro après le moment de son élection dans la Constitution jusqu'à la Conférence du pays au décembre 1921	
Др Ђуро Вујовић, Конституисање политичке платформе народно-ослободилачког покрета — — — — —	411
Dr. Đuro Vujović, Constitution de la plate-forme politique du Mouvement populaire de libération	

	Страна
Др Зоран Лакић, <i>Оснивање Народноослободилачког фронта Црне Горе 1944. године</i> — — — — —	437
Dr. Zoran Lakić, <i>Formation du Front populaire de libération du Monténégro en 1944</i>	
Милија Станишић, <i>О сељаштву у НОР-у</i> — — — — —	451
Milija Stanišić, <i>Paysannerie dans la guerre de libération populaire</i>	
Др Бранко Петрановић, <i>Историјско-методолошки оквир истраживања односа између државе и цркве у Југославији</i> — —	459
Dr. Branko Petranović, <i>Cadre historique et méthodologique de recherche des rapports entre l'État et l'église en Yougoslavie</i>	

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ
COMPTE-RENDUS ET NOTES

Др Бранко Петрановић, <i>Ф. В. Д. Дикин, Бојовна планина, Београд 1973.</i> — — — — —	473
Dr. Branko Petranović, <i>F. V. D. Dikin, Montagne batailleuse, Beograd 1973</i>	
М. М. Фрајденберг, <i>Ј. В. Иванова, Северна Албанија</i> — — —	477
M. M. Freidenberg, <i>J. V. Ivanova, Albanie du Nord</i>	
Др Ђуро Вујовић, <i>Митар Ђуришић, Седма омладинска, Београд 1973.</i> — — — — —	480
Dr Đuro Vujović, <i>Mitar Đurišić, Septième brigade des jeunes, Beograd 1973</i>	
Мр Миомир Дашић, <i>Др Момчило Зечевић: Словенска људска странка и југословенско уједињење, Београд 1973.</i> — — —	483
Mr. Miomir Dašić, <i>Dr. Momčilo Zečević: Parti humain slave et l'union Yougoslave, Beograd 1973</i>	
Мр Миомир Дашић, <i>Настава историје (Осврт на бројеве 1, 2, 3, и 4. за 1973. годину)</i> — — — — —	488
Mr. Miomir Dašić, <i>Enseignement de l'histoire (compte rendu aux numéros 1, 2, 3, e 4 pour 1973)</i>	

ХРОНИКА
CHRONIQUE

Бранко Маровић, <i>Редовна годишња скупштина Друштва историчара Црне Горе</i> — — — — —	495
Branko Marović, <i>Réunion annuelle de la Société historique du Monténégro</i>	

IN MEMORIAM

Др Нико С. Мартиновић:	Саво Оровић	497
------------------------	-------------	-----

ИСПРАВКА: На страни 290 послије 15. ретка слиједи:

Уз горње Будимирово тумачење додајемо овдје да се у једној народној, жетелачкој, пјесми која се пјевала у Паштровићима помињу „дани дуги илинштаци“ (Francesco Madirazza, Storia e costituzione dei comuni dalmati, Spalato 1911, стр. 326), тј. јулски дани, јер је илинштак — сем тога што означава онога који слави Илиндан, 20. јула по старом календару — и назив за мјесец јул у Боки Которској, а можда и другдје.